

ÉLET AZ ARCVONAL MÖGÖTT: *Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*

ÉLET AZ ARCVONAL MÖGÖTT

Tanulmányok

Szabó Péter

hadtörténész

tiszteletére

Élet az arcvonal mögött

Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére

Élet az arcvonal mögött

Tanulmányok
Szabó Péter hadtörténész tiszteletére

Szerkesztette
Kincses Katalin Mária
Illésfalvi Péter

A kiadásért felel
Dr. Kovács Vilmos ezredes,
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Felelős szerkesztő
Kincses Katalin Mária

A borítót Hamvas Annamária tervezte

© Szerzők 2019
© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2019

ISBN 978-963-7097-91-1

A kötetet gondozta Line Design Kft.

Tartalom

Szabó Péter 60 (<i>Hermann Róbert</i>)	7
<i>Andaházi Szeghy Viktor</i> : Hadműveleti logisztikai együttműködés történelmi távlatból	11
<i>Aradi Gábor</i> : A Tolna megyei nemzetőrség 1918–1919-ben	21
<i>Babucs Zoltán</i> : Egy „cenzúrázott” levél a Don partjáról	46
<i>Balla Tibor</i> : A magyar kiegészítésű csapatok tevékenysége az 1918. júniusi piavei offenzíva során	60
<i>Báthory Csaba</i> : Egek urai. A magyar királyi Honvédelmi Minisztérium 2-es (személyügyi) osztálya, 1868–1914	80
<i>Bene János</i> : A m. kir. 3. gépvontatású könnyű tüzérosztály a keleti fronton 1944 nyarán. Kaszner László tüzér hadapród őrmester naplójából	95
<i>Berekméri Árpád Róbert</i> : A Delatyn–Mikuliczyn-i ütközet a magyar források tükrében	116
<i>Bognár Zalán</i> : Bolgár őrizetű hadifogolytáborok és foglyaik helyzete Magyarországon	131
<i>Gere József</i> : A balassagyarmati 23/II. gyalogzászlóalj 1942. évi mozgósítása és elvonulása a harctérre	148
<i>Hermann Róbert</i> : Kézcsókom, Felség – egy meg nem történt gesztus	177
<i>Horváth Miklós</i> : Adalékok a karhatalom 1956. november 4. utáni történetéhez	193
<i>Illésfalvi Péter</i> : A m. kir. erdélyi 1. honvéd hegyidandár 1944. évi mozgósítása, felvonulása és első harcai a Kárpátokban	214
<i>Jobst Ágnes</i> : „Hadmaggvá avatták 1934-ben”. A Ludovika Akadémia két növendékének párhuzamos életrajza	227
<i>Kincses Katalin Mária</i> : „Forradalmi attitűd”, marxista terminológiák és egyidejű reflexiók az 1917-es orosz forradalomra Szekfű Gyula történetírásának korai szakaszában	243

<i>Krámli Mihály</i> : Az INN monitor elsüllyedése, 1917. szeptember 22.	266
<i>Lázár Balázs</i> : Fogolysorsok 1788-ban	277
<i>Lukács Bence Ákos</i> : „Csak előre rosseb, rosseb csak előre!” A m. kir. „Nagy Lajos király” 6. honvéd gyalogezred ezredközvetlen nehéz páncél-törő ágyús század harctéri tevékenysége az 1. magyar hadsereg kötelékében (1944. augusztus 18. – 1944. október 9.)	284
<i>Markó György</i> : Miből lesz a cserebogár?	310
<i>Mészáros Kálmán</i> : A kuruc ezereskapitánytól a Horthy-kori huszárság felügyelőjéig. Katonaportrék az Ibrányi család történetéből	316
<i>Molnár András</i> : Adalékok egy megszálló alakulat történetéhez. Hegedűs Ferenc főhadnagy tanúvallomásai a 47/III. zászlóalj ukrainai tevékenységéről, 1941–1942	331
<i>Pollmann Ferenc</i> : Egy ismeretlen Tersztyánszky-levél 1915-ből	349
<i>Ravasz István</i> : A m. kir. Honvédség karhatalmi alkalmazásának szabályozása a Horthy-korban, császári és királyi előzményekkel	361
<i>Sallay Gergely Pál</i> : A m. Kir. 18. Honvéd könnyűhadosztály „emlékjelvény-pályázata,” 1944	385
<i>Ságvári György</i> : Hadiszállítók a Városligetben 1896-ban	391
<i>Sebestyén István Elemé</i> : „Égő pernye szagot hoz az őszi szellő”. A front átvonulása udvarhelyen 1944 őszén papi feljegyzések tükrében	413
<i>Somogyi Gréta</i> : Gróf Mikó Imre és az Erdélyi Múzeum Egyesület	429
<i>Stark Tamás</i> : Magyar sors a Délvidéken	440
<i>Suba János</i> : Térképek, légifotók a Don-kanyarból	475
<i>Szabó József János</i> : „Árpád-vonal”. A szovjet csapatok támadó hadműveletének előestéje a keleti-kárpátokban	495
<i>Szakály Sándor</i> : „Nem kérek kegyelmet, mert azzal bűnösségemet ismerném el”. Vitéz Jány (Hautzinger) Gusztáv vezérezredes, a tragikus sorsú magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka (1940–1943). Életút vázlat	504
<i>Számveber Norbert</i> : Kurt Knispel törzsőrmester utolsó bevetései	513
<i>Tulipán Éva</i> : „Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja”. A 48-as honvédzászlók visszaadása 1941-ben és 1948-ban	523
<i>Ungváry Krisztián</i> : Budapesttől Katynig... Heinrich Remlinger, Budapest városparancsnoka	537
<i>Veszprémy László</i> : A középkor magyar hősei	549

Szabó Péter 60

Vannak olyan történészek, akik választott korszakukban vagy témájukban mindenhez értenek; legyen szó politikatörténetről, életmódról, gazdaságról vagy bármi másról. Vannak olyan történészek, akik egy szűkebben körülhatárolható témával foglalkoznak, azon belül viszont mindent tudnak. Az, hogy melyikünk melyik utat követi, nyilván sok mindenben múlik: alkaton, hajlamon, neveltetésen, no, és sok esetben a szerencsén (vagy a balszerencsén). Vannak olyan történészek, akik egyik vagy másik utat magasabb rendűnek, jobbnak, követendőbbnek tartják – ez a fajta szakmai gőg jellemzően az elméleti megközelítést előnyben részesítők, a levéltári kutatást kevésbé preferálók sajátja, bár nem köthető egyértelműen egyetlen irányzathoz.

Szabó Péter a némi iróniával fosztóképzős történésznek nevezett hadtörténészek azon nemzedékéhez tartozik, amelynek tagjai az 1980-as évek közepén kezdték pályájukat. Péter félig-meddig a földim, mindketten Fejér megyeiek vagyunk, ő sárbogárdi, jómagam székesfehérvári vagyok. Az életpálya eleje félig-meddig tipikus: 1974–1978 között végezte a gimnáziumi tanulmányait a sárbogárdi Petőfi Sándor Gimnáziumban, az érettségit követően felvették az ELTE történelem-könyvtár szakára, majd az egy év sorkatonaságot követően, 1979-1984 között végezte egyetemi tanulmányait. Kezdetből a második világháború, s azon belül a Don-kanyari tragédia érdekelte, s így figyelt fel rá Dombrády Lóránt, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum egyik történésze. Az ő ajánlatára került 1984-ben az Intézet Legújabb- és Jelenkortörténeti Osztályára, s immáron harmincöt éve az Intézet egyik legszorgalmasabb és legmegbízhatóbb munkatársa.

Első publikációja 1985-ben jelent meg a 2. hadsereg fegyverzetéről és felszereléséről, s ezt követően tanulmányok, forrásközlemények, majd összefoglaló munkák és monográfiák sorában foglalkozott Magyarország második világháborús történetével. A magyar királyi 2. hadsereg III. hadtestének történetéből írott kandidátusi értekezését 1991-ben védte meg, 2004-ben pedig a Don-kanyarról írott monográfiájával szerezte meg a Magyar Tudományos Akadémia doktora címet. 1996-ban, 37 évesen elsőként kapta meg „Az év ifjú

hadtörténész” díjat, 2001-ben pedig a Bezerédy-alapítvány Bezerédy díjával ismerték el munkásságát.

Amikor Szabó Péter a magyar 2. hadsereg történetével foglalkozni kezdett, a téma kutatása – tapintatosan szólva – nem volt éppen teljesen szabad. Noha a Don-kanyari tragédiát az 1945, s főleg az 1956 utáni történetírás a magyar uralkodó osztályok bűnös politikájának tulajdonította, s már 1958-ban megjelent egy levéltári dokumentumválogatás A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál címmel, a tragédia tényleges feldolgozása alapvetően elmaradt.

Nemeskürty István 1972-ben megjelent Requiem egy hadseregért című történeti esszéje mindezt megfejtette azzal a dokumentálhatatlan állítással, hogy ezt a hadsereget nemcsak egyszerűen feláldozták a német és a magyar hatalmi érdekek oltárán, hanem egyenesen meghalni küldték ki – a Horthy-rendszer így akart megszabadulni egy esetleges hazai baloldali belpolitikai fordulat lehetséges támogatóitól.

1983-ban Sára Sándor Krónika című többrészes dokumentumfilmje ezt a narratívát erősítette. Miután azonban a megszólalók révén túlzottan pozitív képet festett a hadsereg katonáiról, illetve az orosz lakossághoz fűződő kapcsolatukról, szovjet tiltakozásra a sorozatot előbb szüneteltették, majd az annak alapján készült mozifilm, illetve a kötetet betiltották – utóbbi példányainak nagy részét be is zúzták.

1984-ben, amikor Szabó Péter a Hadtörténeti Intézetbe került, s 1985-ben, amikor első írása megjelent, kellett némi merészség ahhoz, hogy valaki ezzel a témával foglalkozzon. 1984 a hidegháború utolsó felvonásának egyik leghidegebb éve: a Los Angeles-i olimpia bojkottjái, a (szerencsére rövid) Csernyenkoéra kezdeté. Pétert azonban ez láthatólag nem zavarta. Magyarország második világháborús történetének feltárását alapvetően tudományos kérdésnek tartotta akkor is, s tartja ma is. Egy tudományos problémát pedig csak a tudomány eszközeivel lehet feldolgozni – pontosabban, másképp is lehet, csak nem érdemes, mert az már nem tudomány. Így aztán Pétert mindenkor a tények és a belőlük levonható következtetések érdekelték, nem pedig a különféle, gazdagon burjánzó mítoszok.

Kevés olyan személyisége van a magyar hadtörténetírásnak, akinek a munkássága a saját kutatási korszakában olyannyira jelentős és megkerülhetetlen lenne, mint az övé. 120 publikációjára összesen 666 független hivatkozás született – ez nagyjából három akadémiai doktori fokozat citációs követelményének felel meg. Ha azt mondjuk, Don-kanyar, a történészek közül először mindenkinek Szabó Péter neve jut eszébe.

De Szabó Péter nem magányos harcos – több tucat olyan adattár, monográfia, összefoglaló vagy forráskiadvány társszerzője vagy szerkesztője, amelyek ezzel a korszakkal és ezzel a szakterülettel foglalkoznak. Kis túlzással mond-

hatjuk, hogy Soprontól Nyíregyházáig alig van olyan, a Don-kanyart megjárt honvédalakulat, amelynek történetével ne foglalkozott volna.

Kutatási témáját/témáit nem saját felségterületének tekinti: szívesen működik együtt másokkal, függetlenül attól, hogy az illető profi történész, levéltáros, muzeológus vagy amatőr kutató – a téma iránti elkötelezettség és a múlt minél tökéletesebb feltárása a legfontosabb számára.

Ugyanakkor nem „süllyedt bele” legfontosabb kutatási témájába. Egyik legfőbb szorgalmazója a második világháborús katonai veszteségek feldolgozásának, kismonográfiát írt a nyugati hadifogságról, s előszeretettel foglalkozik a magyar királyi Honvédség lovasságának történetével. Nem kerüli meg a kényes kérdéseket, legyen szó az erdélyi visszacsatolás során elkövetett atrocitásokról vagy a magyar megszálló alakulatok tevékenységéről – de soha nem politikai kíváncsalmaknak, „csupán” a saját tudományos lelkiismeretének akar megfelelni.

Szabó Péter a mindennapi életben inkább visszahúzódó személyiség. De a tudományban kevés nála bátrabb egyéniséget ismerek. Isten éltesen, drága Péter!

Budapest, 2019. május 21.

Hermann Róbert

Andaházi Szeghy Viktor

Hadműveleti logisztikai együttműködés történelmi távlatból

Nehézségek egy szövetséges szemszögéből; keleti front, 1941

A szövetség

Magyarország 1940 novemberében elsőként csatlakozott a Japán, Németország és Olaszország által létre hozott háromhatalmi egyezményhez. A tengelyhatalmak szövetsége katonai téren először 1941 áprilisában, Jugoszlávia megtámadása során, később - 1941 júniusától - a Szovjetunió elleni hadműveletekben teljesedett ki.

A háromhatalmi egyezmény aláírása 1940. november 20-án Bécs, Belvedere Palota (balról-jobbra: Hitler német kancellár, Ciano olasz külügyminiszter, Saburo Kurusu japán nagykövet és Teleki Pál magyar miniszterelnök)¹

¹ Forrás: *Izsák* 2003. 91. o.

A keleti fronton e szövetségben bolgár, horvát, magyar, olasz, román és szlovák erők küzdöttek,¹ német katonai parancsnokság alatt. A katonai célok elérésének egyik legfontosabb feltétele ekkor is a harcoló csapatok logisztikai biztosítása volt: az élelem, fegyver, lőszer, üzemanyag, járművek, és javításhoz szükséges alkatrészek harcolókhöz történő eljuttatása. A feladat nehézsége abban állt, hogy a saját országában önálló logisztikai háttérrel rendelkező haderő idegen hadművelleti területen, bonyolult alárendeltségben teljesítette feladatait. A közlekedési lehetőségek a hadműveletek előrehaladtával egyre korlátozottabbak lettek, a megnyúló utánpótlási vonalak áteresztő képessége pedig egyre kisebb. A problémákat tovább szaporította a szövetség egyes államaiban rendszeresített számos különböző fegyver és harceszköz lőszerrel, valamint alkatrésszel való ellátása. Az élelmezés terén gondokat okozott a különböző nemzetek hadseregeiben alkalmazott étkezési normák eltérése, olykor a gasztronómiai kultúrák különbözősége.

A szövetséges együttműködés értékelésekor mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy a második világhétség kezdetekor a Nagy Háború tapasztalatai és a '20-as, '30-as évek katonai fejlesztései, elméleti vitái befolyásolták a magyar katonai doktrína kialakítását, és a hadsereg szervezését.² A magyar hadvezetés a rendelkezésre álló források kihasználásával igyekezett megteremteni a harcok sikeres megvívásához szükséges anyagi és szervezeti feltételeket. Ugyanakkor a revíziós törekvésekből adódóan a honvédséget a Kárpát-medencén belüli alkalmazásra készítették fel, ami gyökeresen eltért a későbbi szövetségben végrehajtott feladataitól.

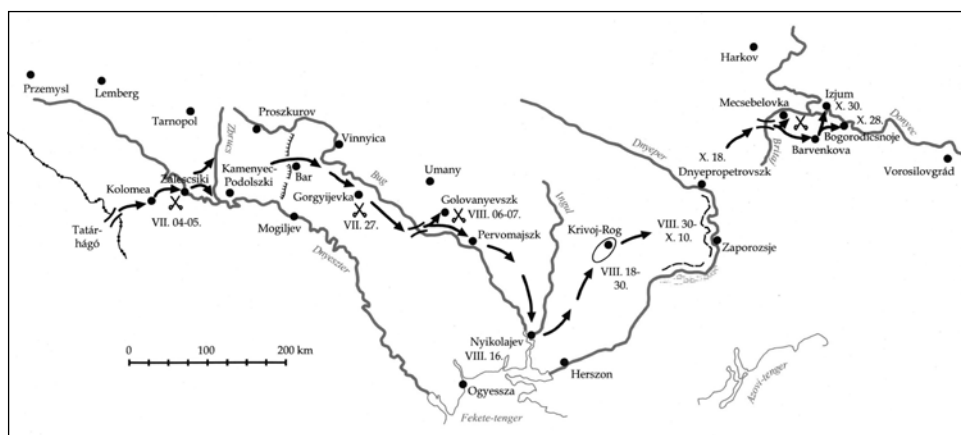
A hadművelet

A Szovjetunió ellen 1941. június 22-én megindított német támadáshoz Magyarország az 1941. június 26-án Kassa ellen történt, a kormányzat által szovjetnek minősített légitámadást követően csatlakozott. A magyar királyi honvédség támadását a kassai VIII. hadtestből és az ekkor legmodernebbnek mondható I. gyors-hadtest 3 dandárából létre hozott Kárpát-csoport hajtotta végre. A csoport feladata a július 9-ig tartó, első hadművelleti szakaszban a német támadás hatására a határról visszavonuló szovjet alakulatok követése és a Dnyeszter-átjárók birtokba vétele volt.³

¹ 1940. november 23-én Románia, 24-én Szlovákia, 1941. március 1-jén Bulgária, március 25-én Jugoszlávia, június 15-én Horvátország csatlakoztak az egyezményhez. *Halmosy* 1966.

² Erről bővebben lásd: *Dombrády* 1995.

³ Részletesen lásd: *Andaházi* 2016. 50–56. o.

A m. kir. honvédség előrenyomulása a keleti hadszíntéren, 1941. július–december⁴

1941. július 9-én a Kárpát-csoportból kivált I. gyorshadtest a német Dél hadseregcsoport alárendeltségébe került. A továbbiakban a Kárpát-csoport magyar vezérkari alárendeltségében hátra maradt részének feladata a katonai közigazgatás kiépítése, a termelő tevékenység újra indítása és a hátország pacifikálása volt.

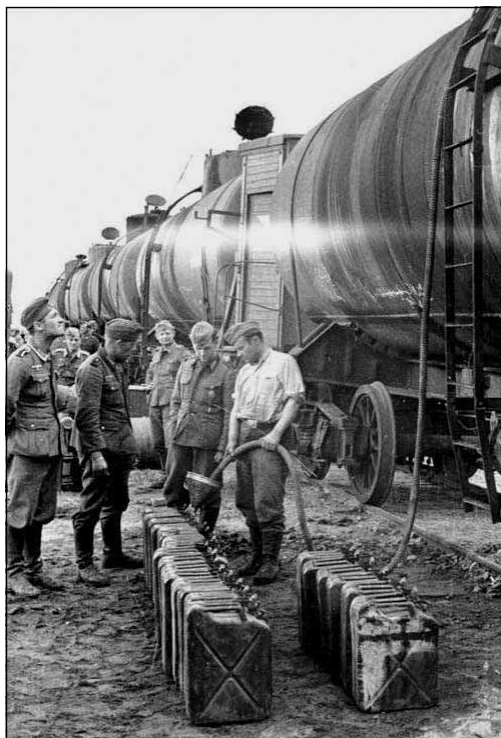
A német parancsnokság alá rendelt gyorscsapatok a keleti támadási célok elérésének segítését, a szovjet alakulatok visszavonulási útvonalainak elvágását és azok bekerítését kapták feladatul.⁵ A Kárpát-csoport és az I. gyorshadtest felváltására és kivonására, 1941. október–december között került sor a Moszkva elleni támadás (Unternehmen Taifun) kezdeti időszakában.

Logisztikai keretek

A hadműveleti területen tevékenykedő magyar alakulatok működéséhez szükséges élelmiszer, lőszer, fegyverzeti anyag, üzemanyag, továbbá alkatrészek folyamatos biztosítása a mozgó hadműveletek sebessége miatt folyamatos után szállítást igényelt. Az ellátás tehát a szükséges anyagok beszerzését, raktározását, valamint a harcoló egységekhez történő eljuttatást jelentette.

⁴ Forrás: *Andabázi* 2005. 48. o.

⁵ *Andabázi* 2016. 63. o.

*Üzemanyag átfajtás egy német szerelvényről a keleti fronton
1941. június–július⁶*

A hadműveleti szintű anyag-ellátás a szovjet műveleti területen sajátos kettősségben működött.⁷ A németekkel kötött megállapodás szerint – a pénz, élelem, lótáp, üzemanyag és a német eredetű fegyverzet lőszerellátása a német ellátók feladatát képezte. Az anyagok átvételét a német hadtáp szervek saját bázisaikon biztosították.

A magyar szervezetekre a sajátosan magyar élelmezési cikkek (például szalonna, fűszerek), a ruházat és a magyar fegyverzet és lőszer utánpótlása tartozott – elviekben. A hazai ellátmány utanszállítását elsődlegesen a vasútra alapozták – az arcvonal mögötti utolsó állomásig.⁸

A harcászati szint anyagellátásáról a felvételező állomásokon keresztül gondoskodtak. Az itt átvett anyagokat a dandárok magukhoz szállították, ahol az alárendeltek számára létesített felvételező intézetek osztották ki. A csapatok az átvett ellátmányt saját járműveiken szállították magukhoz az első vonalba. Az alakulatok közvetlen szükségleteiket a helyszínen saját beszerzéssel kiegészíthették. A nagybani helyszíni beszerzést a seregtestek szervezték. Az utánpótlás e módja különösen a megszálló tevékenységet végző Kárpát-csoportra volt jellemző.

A fenti logisztikai lánc biztosításához elengedhetetlen volt a vasúti és közúti hálózat működésének folyamatos fenntartása. Ezzel összefüggésben a harcoló alakulatok ellátásának biztosítása a hadműveletek időszakában több objektív és szubjektív akadályba ütközött.

⁶ Forrás: Budesarchiv, 1011-180-0166-02A. In: <https://www.pinterest.co.uk/pin/322922235770594536/> (A letöltés időpontja: 2019. január 28.)

⁷ Nagy 1984. 482. o.

⁸ Nagy 1984. 487. o.

Helyszíni beszerzés valahol Ukrajnában⁹

Problémák I.

Természeti földrajz

Az 1941-es év hadműveleti során sem a földrajzi, sem az éghajlati viszonyok nem kedveztek a támadásnak. A visszavonuló szovjetek által erősen rombolt, szegényes vasúti és közúti hálózat jelentősen gátolta a mozgást és az utánszállítást.¹⁰ A támadó erők helyzetét az időjárás is tovább nehezítette: a kiadós nyári esők miatt hamar járhatatlanná váltak a földutak és nehezen gázolhatóvá a széles folyók. A korán érkező őszi esőzések által beköszöntő „Schlammerperiod” után már októbertől fagyok voltak. A tél is hamar beköszöntött, ezzel részben megghiúsítva a Moszkva elleni támadás sikerét.

⁹ Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (HIM), Fotóarchívum, 42 835-94. sz.

¹⁰ A Szovjetunióban ekkoriban átlagosan 100 km² területre 400 méter vasútvonal esett. Bővebben lásd: Katonai földrajz, 1943. 17. o.

*Októberi útviszonyok*¹¹

Közlekedés

A közlekedés irányítása a hadműveleti és mögöttes területen a Wehrmacht szállítási parancsnokságának kezében volt. A frontra tartó német szállítmányok rendre túlterhelték a gyér vasúthálózatot, így a magyar utánszállítások rendszeresen késedelmet szenvedtek. A mögöttes területen, az arcvonaltól nagy távolságra kijelölt kirakó állomásokról az anyagok elszállítása tovább nehezítette az utánpótlás helyzetét.

A magyar megszálló erők egyik elsődleges feladata a megszállt területen a szovjetek által rombolt vasúti és közúti (Rollbahn Süd és Rollbahn Mitte) utánszállítási vonalak kijavítása és biztosítása volt.

A fontos vasútvonalak kijavításán túl a műszaki és vasútépítő alakulatoknak

komoly feladatot jelentett a széles nyomtávú szovjet vágányok európai nyomtávra történő átállítása is. Elsőrendű, szilárd burkolatú út csak a fontosabb városokat kötötte össze.

*Szovjetek által rombolt viadukt a Kárpátokban*¹²

¹¹ Forrás: HIM Fotóarchívum, 42 835-137. sz.

¹² Forrás: HM HIM Fotóarchívum, 30 309. sz.

A magyar támadási irányban leginkább másod-, vagy harmadrendű utak voltak.¹³ A meglevő gyér közúthálózatra jellemző, hogy a Dnyeperen túli területen egyáltalán nem volt kiépített műút. A korabeli kifejezéssel csak „Sztálin-betonnak” nevezett egy sávos földutak a nyári szárazság időszakában voltak csak használhatók, a legkisebb csapadék hatására is rendkívül csúszóssá váltak.

Problémák II.

Logisztikai együttműködés

A nem megfelelően szabályozott kettős (magyar-német) anyagi utaltság hatása már a támadás első hónapjában kiütözött. A német forrásból kapott anyagok átvétele szigorú elszámolással, de gördülékenyen ment. Problémát az jelentett, hogy az üzemanyag felvételére kijelölt német átvételi állomások rendre a harcoló élek mögött 100-300 km-re voltak, és itt az elszállítás-hoz szükséges hordókat sem tudták biztosítani. A mozgáshoz elengedhetetlen gumianyag magyar és német vonalról egyaránt érkezett. Ebben a magyar hadvezetés igyekezett a német szövetségesre tolni a hangsúlyt. A gyorshadtest által októberig igényelt 10 000 db gumiabroncsból Magyarországról mindösszesen 150 db érkezett, ugyanakkor a német fél által kiutalt 7000 db gumi átvételére az arcvonal mögött légvonalban 500 km-re levő Bergycsevben volt csak lehetőség.¹⁴

A hadműveletek üteme

A balkáni beavatkozás miatt elhalasztott keleti támadás során a közelgő tél a hadműveletek ütemének fokozására készítette a német hadvezetést. A Dél hadseregcsoporthoz német-román szárnyának akadozó előretörése miatt a magyar gyorscsapatokra hárult a német 1. páncélos csoport északi átkaroló műveleteinek délről történő támogatása.¹⁵ Fenti okokból a német hadvezetés nehezen járult hozzá a feltöltéshez szükséges hadműveleti szünet elrendeléséhez.

¹³ A Keleti- és a Fekete-tenger között ekkor mindösszesen 6 elsőrendű út vezetett Közép-Európa felé. Elsőrendű műút: legalább 4 méter pályaszélességű, kétirányú forgalomra alkalmas szilárd burkolatú út, 20 tonna teherbírású mőtárgyakkal. Másodrendű műút: legalább 3 méter pályaszélességű, kitérőkkel kétirányú forgalomra alkalmas, 6-8 tonna teherbírású mőtárgyakkal. Harmadrendű műút: kavicsos alépítményű, aprított kővel, legfelül homokkal döngölt, 1,6 méter pályaszélességű műút, legfeljebb 2 tonna teherbírású mőtárgyakkal. Katonai földrajz, 1943. 23-24. o.

¹⁴ Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések. Hadtörténelmi Levéltár, mikrofilm, B/243. doboz, 2332. 778. o.

¹⁵ *Andaházi* 2016. 72. o.

A pihentetés és feltöltés halogatása a harckészség rohamos visszaeséséhez vezetett. Hadtest szintű hadműveleti szünetre első alkalommal augusztus 19–29. között került sor. Az utánpótlásra és a javítások elvégzésére nagy szükség volt, hiszen a gyorshadtest ekkor már 45 napja egyfolytában harcolt, illetve menetelt. Az 1941. augusztus 10–15. között zajló nyikolajevi csata végére a harcolók készletei teljesen kimerültek. Az utánpótlási vonalak hossza miatt a feltöltés és az elhasználódott gépjárművek, harceszközök javítása is lehetetlen volt.¹⁶

Nagyjavítás az első hadműveleti szünetben 1941 augusztusában¹⁷

A leharcolt, kimerült alakulatok feltöltése és pihentetése a későbbiekben is gondot okozott. A német 17. hadsereg által, október 9-re elrendelt, Dnyeszterig kitűzött támadás parancsának a gyorshadtest csak másnapra tudott eleget tenni, mert menetkészségét az október 5-ig tartó 36 napos folyóvédelmi harcok után addigra sikerült újra biztosítani.

A harcoló alakulatok mögött német alárendeltségben pacifikáló tevékenységet végző megszálló csapatok feladatai természetesen kapcsolódtak a frontalakulatokéhoz. A szállítási útvonalak mielőbbi kijavítása, és az előre szállítás volt elsődleges feladatuk. Ezen kívül azonban, egyfajta sajátos logisztikai feladat-

¹⁶ Zsedényi 1942. 19. o.

¹⁷ Forrás: HIM Fotóarchívum, 42 835/Fk. 89.

ként – különösen a megszállás első hónapjaiban – gondjuk volt a különböző, katonai és gazdasági javak hadizsákmányként való összegyűjtésére is. E téren különös szorgalommal jártak el. Bár a magyar–német megállapodás szerint a helyi készletek felett az OKH diszponált, abból csak a harcoló alakulatok szükségleteit lehetett kielégíteni,¹⁸ ugyanakkor a Kárpát-csoport által 1941. augusztus 15-ig megszállt területekről a magyar hadsereg igyekezett mindent a hátszágba szállítani, ami ellen a német közigazgatás vezetője élesen tiltakozott.¹⁹

Tanulságok

Az érdekkülönbségekkel terhelt nemzetközi szövetségben, a hazától távol harcoló alakulatok működésének biztosítása jelentős logisztikai, olykor katonadiplomáciai feladatokat rótt minden vezetési szinten a felelős parancsokra. A viszonylag kis létszámú magyar alakulat ellátása, mozgatása, a légierő és a szárazföldi csapatok logisztikai problematikája, a kapott, sokszor erőt meghaladó feladatok ellátásával kapcsolatos gondok minden katonai szövetség velejárói, korszaktól, ideológiától függetlenül. A történelmi távlatból máig érvényes tapasztalatok ekképpen foglalhatók össze:

A nem kellő részletességgel szabályozott utaltsági rend akadályozta az ellátás folyamatosságát.

Az egy szövetségen belül rendszeresített sokféle, egymástól eltérő gépjármű és fegyverzeti anyag lőszerrel, alkatrészsel történő kiszolgálása nehézségekbe ütközött.

A felmerülő problémák megoldásának elsődleges kulcsa vezetési szinten az összekötők jó személyes kapcsolata, harcászati szinten pedig a kiváló bajtársi viszony volt.

Mindent egybevetve, a magyar királyi I. gyorshadtest és az 1941. július 9-től megszálló feladatokat végző Kárpát-csoport ellátását olykor csak a kapott feladatok végrehajtását is veszélyeztető problémákkal való folyamatos küzdelem árán sikerült biztosítani. A harcesközökben bekövetkezett jelentős veszteségek a kíméletlen harctéri körülményeken túl a gumi, kenőolaj és pótlakatrészek hiánya miatt következett be. Utóbbi probléma főleg a repülőgépek esetében éreztette hatását a rendszerben tartott nagyszámú típus alkatrészellátásának nehézségében.

¹⁸ A megállapodás szövegét lásd: *Bálint* 2001.

¹⁹ Vkf 1. osztály, napi helyzetjelentések. Hadtörténelmi Levéltár, mikrofilm, B/243. doboz, 2326. 422.

BIBLIOGRÁFIA

- Andaházi* 2005. *Andaházi Szeghy Viktor: A magyar királyi 1. gyorshadtest 1941. évi ukrajnai hadjárata. In: ...és újfent hadiidők!: (avagy a boldog békeidők nem térnek vissza) 1939–1945. Szerk. Ravasz István. Budapest, 2005. 44–51. o.*
- Andaházi* 2016. *Andaházi Szeghy Viktor: A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban (1941. június–december). Szeged, 2016.*
- Bálint* 2001. *Bálint József: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve, 1941–1944. Budapest, 2001. 462 o.*
- Dombrády* 1995. *Dombrády Lóránd: A magyar katonai gondolkodás néhány jellemzője a második világháború előtt. In: A magyar katonai gondolkodás története. Szerk. Ács Tibor Budapest, 1995. 126–145. o.*
- Halmosy* 1966. *Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1966. 490–492. o.*
- Katonai földrajz *Katonai földrajz. Kassa, 1943. 36 o.*
- Izsák* 2003. *Izsák Lajos et al.: Magyar miniszterelnökök 1848–2002. Budapest, 2003.*
- Nagy* 1984. *Nagy Sándor et al.: A magyar katonai ellátó (hadtáp) szolgálat története, Budapest, 1984.*
- Zsedényi* 1942. *Zsedényi Zoltán: A gyorshadtest hadműveletei Oroszországban 1941-ben, Budapest, 1942. (Kézirat, Hadtörténeti Könyvtár, jelzete: 6577.)*

Aradi Gábor

A Tolna megyei nemzetőrség 1918–1919-ben

Magyarországon 1918 őszére nagyon meggyengült a közbiztonság. Ebben szerepet játszott a bűnüldöző szervek és a közigazgatás rossz állapota, valamint a lakosság egyre nagyobb részének elégedetlensége a fennálló politikai rendszerrel szemben. Ennek hátterében a nagymérvű elszegényedés, az életszínvonal drasztikus csökkenése állt, ami a központi hatalmakat sújtó tengeri blokád, az államilag irányított hadigazdaság, a folyamatosan növekvő terhek (például hadikölcsönök), az élelmiszerhiány miatt következett be. Az elégedetlenséget fokozta az 1917-es oroszországi forradalom hatására elterjedő szélsőbaloldali, illetve az ez ellen fellépő szélsőjobboldali (gyakran erősen antiszemita) ideológia. Mindez sokszor legitímálta a fosztogatásokat, a régi hatalom helyi képviselőivel szembeni atrocitásokat.¹ A felsorolt tényezők hatását tovább erősítette a Budapesten viszonylag békésen lezajlott őszirózsás forradalom.

Tolna megyében „a forradalom budapesti példája... felbontott minden fegyelmet, tönkretett minden törvény- és tekintélytiszteletet”. A megye 42 településén² került sor forradalmi megmozdulásokra, melyeket fosztogatások, rablások és az atrocitások kísérték. Ezekben nagy szerepet játszottak a frontról hazatért, fegyvereiket le nem adó katonák. Sok helyen a régi hatalmat jelképező jegyzők, főjegyzők ellen fordultak.³ Szakályban (T. j.) a fegyveresen hazatért katonaság „leírhatatlan módon garázdálkodik, rabol, fosztogat, boltokat, lakásokat feltöri... s a kereskedők és más békés lakosok éjjel menekülve tudják csak életüket megmenteni... A lázadó katonák a községbeli csőcselékkel szövetkezve” a községi jegyző és a községi bíró meggyilkolását határozták

¹ *Révész* 2015.

² 1920-ban Tolna megyében 6 járásában (Dombóvári: 12 község, Dunaföldvári: 15 község, Központi: 15 község, Simontornyai: 26 község, Tamási: 20 község, Völgységi: 33 község) összesen 121 község és egy rendezett tanácsú város, Szekszárd található. Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923. 262–263. o. (A továbbiakban a község neve után a megfelelő járást a járás nagy kezdőbetűjével és j betűvel jelzem.)

³ *K. Balog* 1990. 6. o.

el, mire mindketten elmenekültek a községből 1918. november 3-án délután. A helyzetről négy nappal később, Pécsről számolt be a községi jegyző Tolna vármegye alispánjának. Jelentésében leírta, hogy nem volt ideje a polgárőrség megszervezésére, de ennek megtörténte sem garantálta volna a közbiztonságot, mert az „egész lakosság teljes megbízhatatlansága miatt erre alkalmatlan is”. Tudomása szerint továbbra is folytatódtak az erőszakoskodások. „A község népe rablóbandává szövetkezve, asszonyaikkal együtt járja a falut.” Befejezésül kéri az alispánt, hogy sürgősen rendeljen fegyveres karhatalmat hosszabb időre a településre, hogy a rend helyreálljon.⁴ Reich Oszkár, a Simontornyai járás (székhelye Gyöngyös) főszolgabírája 1918. november 11-i jelentésében leírta, hogy „semmilyen karhatalom, még csendőrség sem áll rendelkezésemre, a jegyzők egyharmad része és pedig épp a legfontosabb községekből” elmenekült, „az előjárók megfélemlítve a legtöbb helyen nem teljesítenek szolgálatot. – Ilyen körülmények közt működésem kimerül abban, hogy a felsőbb rendelkezéseket papíron tovább adom...” Elkeseredett hangú beszámolójához rezignáltan hozza a következőt: „A helyzetet talán elég élénken jellemzi, hogy az államhivatalok levették címtáblájukat.”⁵ Bátor (K. j.) az 1918. október végén kitört a forradalom után, „megkezdődött a fosztogatás, ablak-zúzás. A forrongó tömeg éjjel zene szóval, nótával, lármával járta be a községet. A vezető jegyző és egy, a község házában bennfentes zsidó még épp bőrrel menekült. Vérontás nem történt.”⁶ A Dunaföldvári járás főszolgabírája Paksról jelentette, hogy 10-12 katona 1918. november 2-án délután 2 órakor elkezdte a községben lévő üzletek feltörését és a csőcselékkel karöltve fosztogatott a késő éjjeli órákig. Az eddigiekhez hasonló híradás kiegészült azzal a megjegyzéssel, hogy „...csakis zsidó üzletekben és magánlakásaikban... a zsidók üzletein kívül csupán a dohány nagytőzsdét és egy hentes üzletet fosztottak ki.”⁷ Nemcsak a polgári, de a katonai létesítmények sem voltak biztonságban. A tolnai lovassági laktanyát „a helybeli és vidéki csőcselék és több szabadságolt katona megrohanta és mindent, úgy a katonai kincstárat, mint Tolna vármegye tulajdonát képező berendezéseket is elvitték”. A laktanyából a katonaság megszökött, a tisztek sem laktak bent. Ezért Buday János laktanyafelügyelő azt javasolta, hogy a laktanyában egy 3-4 fős csendőrséget állítsanak fel.⁸

Nagyon hamar egyértelművé vált, hogy a népőrség, a védőőrség és a rendőrség is csak helyi szinten tudja kezelni a sorozatos rendbontásokat és mielőbb szükség lenne országos hatókörű rendvédelmi alakulatok felállítására.

⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 047/1918. sz. irat.

⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 343/1918. sz. irat.

⁶ Györkő Ferenc [bátai] plébános a Bátor történetéről. Bátor 1993. 257. o.

⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 24 749/1918. sz. irat.

⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 24 924/1918. sz. irat.

A korábban elvileg erre hivatott csendőrség ráadásul a háború alatti létszámcsökkentés miatt teljesen használhatatlanná vált, és vezetőiben az új hatalom nem bízott meg.⁹

A fenti megállapítást igazolja a Dombóvári járás főszolgabírójának azon jelentése, melyben a járásban korábban meglévő csendőrőrsök újjászervezéséről számolt be. A jelentés leírja, hogy „a dombóvári, kurdi és a szakcsi csendőrőrsök a háború egész tartalma alatt emberfeletti munkát teljesítettek. A forradalom kitörésekor a dombóvári őrs legénysége felmondta a szolgálatot és helyét elhagyta.” A kurdi és a szakcsi csendőrőrs tovább folytatta munkáját. A főszolgabíró megállapította, hogy a dombóvári nemzetőrség „kellőleg meg van szervezve... biztosítja a közrend, vagyon és személy biztonság fenntartását...” Felosztatásuk esetén „Dombóvár és Vidéke védtelenül marad.” Kérte, hogy a dombóvári csendőrőrs „létszámmal azonnal ellátassék”, valamint új csendőrőrsöt alakítsanak a dombóvári vasútállomáson, Döbröközön és Felső-Leperd pusztán.¹⁰

A hiány pótlására és az egyre-másra szerveződő szabadcsapatok uralmának megfékezésére már Linder Béla rövid hadügyminisztersége elején táviratilag elrendelte „Nemzet Őrségek” szervezését.¹¹ A felhívás a következőket tartalmazta. A szervezetbe a már otthon lévő katonák mellett munkások és polgárok léphettek be. Vezetője a városokban a városi rendőrkapitány, a községekben a község által választott parancsnok lelehet. A nemzetőrség tagjai rendes foglalkozásukat folytathatták, csak készülségi járőr- és őrszolgálatra voltak kötelezhetőek. A legénység polgári jövedelmén túl 30 koronát kaphatott, a tisztek 40 korona napidíjban részesültek. A felmerülő költségeket az állam fogja viselni – szögezte le a felhívás. Egy tiszt állást 40-50 fő után lehetett szervezni. A nemzetőröknek a népkormányra kellett felesküdni és 6 hónapi szolgálatot kellett vállalniuk. A szervezés befejezése után a létszámot jelenteni kellett a hadügyminiszternek.

Az ellátmány a korabeli anyagi viszonyok között rendkívül kedvező volt, nemcsak az egyén, hanem a községek számára is, hiszen minden költséget az állam fedezett. Ennek köszönhetően gyorsan növekedett a helyi nemzetőrségek száma. Pár nappal később – még Linder hivatali idejében – már meg kellett határozni, hogy csak az állam által elismert parancsokságok alá tartozó szerve-

⁹ *Révész* 2015.

¹⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 350/1918. sz. irat.

¹¹ Felhívás Magyarország Népehez! Katonák, munkások, polgárok! A rendelet másolata megtalálható: MNL TML Cikó 1814/1918. sz. alatt. A hadügyminiszteri távirat rendelet száma feltehetőleg 28050/el.n./1918. sz. lehetett. Erre következtethetünk az értényi (T. j.) községi előjáróság 1918. november 22-i, alispánhoz küldött jelentéséből. MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 016/1918. sz. irat.

zetek tekinthetők nemzetőrségnek. A költségek a hadügyi tárca terhére számlandók el, de „szükség esetén a városi tanács illetve községi elöljáróságok által hitelezendő.”¹²

A következő községekben alakultak ekkor (bizonyíthatóan) nemzetőrségek: Bába (K. j.), Decs (K. j.), Dombóvár (Do. j.), Dunakömlőd (Du. j.), Értény (T. j.), Nagyszokoly (T. j.), Sárszentlőrinc (S. j.), Sióagárd (K. j.), Szedres (K. j.), Újdombóvár (Do. j.). A nemzetőrségek szervezésére Somogy Vármegye Nemzetőrsereg Parancsnoksága felügyelt. 1918. november 9-én Kaposvárról átiratot küldött Tolna Vármegye Alispáni Hivatalához: „Amennyiben a Nemzetőrség szervezése körül intézkedések” eddig „nem történtek... a 44. gy. e. pótzászlóaljának kell a kiegészítő területén belül a Nemzetőrség szervezését végezni.” Hozzáfűzi ehhez még a parancsnok, Reichard őrnagy,¹³ hogy „Szekszárd távolsága miatt ajánlatos volna az ottani csendőr-szárnyparancsnokságot megbízni a szervezéssel.” Tiszteket szükség esetén Kaposvárról lehet igényelni.¹⁴ Az alispán tárgyalanként értékeli válaszában a javaslatot, mert „a nemzetőrségek törvényhatóságom területén már megalakultak”.¹⁵

Bartha Albert¹⁶ hadügyminisztersége alatt Károlyi-kormány¹⁷ új alapokra helyezte a nemzetőrség szervezését. November 11-én átfogóan szabályozta a karhatalmi szervek jogállását (5220/1918. sz. ME rendelet). Ekkor határozták meg azoknak a szervezeteknek a körét, amelyeket legitimként ismertek el (katonaság, csendőrség, rendőrség, polgárőrség, népőrség, védőrség, nemzetőrség). Ezeken az egységeken kívül megtiltották új fegyveres csapatok toborzását, és előírták a régiék beolvasztását az újonnan létrehozott nemzetőrségbe, amely így a fegyveres rendvédelem legfontosabb szerve lett. Előírták, hogy a nemzetőrségbe kizárólag olyan önkéntesek léphetnek be, akik nem 1896 és 1900 között születtek, tehát nem vonatkozik rájuk a hadkötelezettség. A nemzetőrök parancsnoksága a Hadügyminisztériumban volt, vezetésüket hivatá-

¹² MNL TML Cikó 1832/1918.

¹³ A front összeomlását követően, 1918. október 30-án, Reichard Béla századost (őrnagyot) bízták meg az alakulat parancsnoki teendőinek ellátásával. Reichard Béla erélyes parancsnokként szervezett kötelékben, esetenként harcolva hozta haza Kaposvárra katonáit. Lásd Cs. és Kir. „Albrecht Főherceg” 44. Gyalogezred. somogyi-obsitos.hupont.hu/30/cs-es-kir-44-gyalogezred (A letöltés időpontja: 2018. augusztus 7.)

¹⁴ A Somogy Vármegyei Nemzetőrség Parancsnoksága levelében a budapesti kerület parancsnokság 22812/eln. 1918. sz. rendeletére hivatkozott.

¹⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25167/1918. sz. irat.

¹⁶ Bartha Albert, Nagyborosnyói (*Kolozsvár, 1877. augusztus 12. – †New York, 1960. december 2.) magyar katonatiszt, politikus, honvédelmi miniszter.

¹⁷ Károlyi Mihály, Nagykarolyi (*Budapest, 1875. március 4. – †Vence, Franciaország, 1955. március 19.) politikus, miniszterelnök (1918. október 31. – 1919. január 11.), az első magyar köztársasági elnök (1919. január 11. – 1919. március 21.).

szos és tartalékos tiszték látták el, felszerelésük és – ami a legfontosabb – illetményük is megegyezett a katonaságéval. A nemzetőrség kormánybiztosává Fényes Lászlót nevezték ki.¹⁸

Tolna megye alispánja a rendelet kézhezvétele után utasította a községi elöljáróságokat a járási főszolgabírók útján és Szekszárd város polgármesterét, hogy a központi támogatás megérkezéséig előlegezzék meg a nemzetőrök szolgálati díját, akár kölcsön felvételével is.¹⁹

A rendelet megjelenésekor konkretizálták a nemzetőrség és a polgárőrség fogalmát, mert több törvényhatóság és helyhatóság számára nem volt teljesen tisztázott a két szervezett közötti különbség. A „nemzetőrség a hadügyminiszter... hatósága alá tartozó, az egész országra kiterjedő katonai, karhatalmi szervezet; a polgárőrség ellenben a helyi közrend fenntartására hivatott polgári testület, melynek megalakításáról minden egyes helyi hatóság maga gondoskodik.”²⁰

A nemzetőrség átszervezése során a honvédség már meglévő struktúráira támaszkodtak és a katonai körzeteknek (az egykori honvédkerületeknek) megfelelően budapesti, szegedi, kassai, pozsonyi, kolozsvári és szombathelyi központtal kezdték meg a szervezést. Helyi szinten a nemzetőrök szakaszokból, századokból és belőlük alakuló zászlóaljokból épültek fel. A szakaszokat volt tiszték (tartalékosok és hivatásosok egyaránt) vezették, akik alá általában 40 fő tartozott. A toborzás kezdetben igen sikeresnek bizonyult, a nemzetőrség létszáma november 20-án elérte a 90 ezer főt, körülbelül 20-30 ezerrel meghaladva a professzionális haderő létszámát.²¹

A haderővel összehasonlítva rendkívül gyors és eredményes szervezés hátterében több tényező állt. A korábban spontán létrejövő rendvédelmi csoportok a nemzetőrség fennhatósága alá kerültek. Sokan jól felfogott érdekből, a közbiztonság helyreállítása miatt döntöttek a csatlakozás mellett. A volt katonák nemzetőrként szolgálatuk ideje alatt egy rendbeli ruhájukat, felszerelési felszerelésüket, lőszerüket megtarthatták.²² A sikerben szerepet játszott az is, hogy a nemzetőröknek adott körülmények között rendkívül magas, a hadseregben szolgálókéval megegyező illetménye volt, amelyért nem is kellett lakóhelyüktől távol szolgálniuk. A kezdeti 30, majd a november 11-ig 20 koronában meg-

¹⁸ *Révész* 2015. Fényes László, Csokalyi (*Éradony, 1871. augusztus 10. – †New York, 1944. január 30.) újságíró, országgyűlési képviselő.

¹⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 189/1918. sz. irat.

²⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 243/1918. sz. irat.

²¹ *Révész* 2015.

²² AI 6483/1923. alapszámon 25 780/1918. sz. irat; a Somogy Megyei Nemzetőrség Parancsnokságának levele.

állapítottapidíj a tömeges munkanélküliségtől sújtott háború utáni hónapokban igencsak vonzó ajánlatnak számított.²³

Az 5220/1918. sz. ME rendelet megjelenéséről Tolna vármegye megyei és járási vezetői először csak a napilapokból értesültek. Értelmezésük szerint mivel a nemzetőrség kerületi székhelyek szerint lesz beosztva, a járásonként szervezett nemzetőrség „az anyagi eszközök miatt nem maradhat fenn.” A Völgységi járás főszolgabírája ezért – a végrehajtási utasítást meg sem várva – azonnal kötelezte a községi előljáróságokat az eddig szervezett nemzetőrségek megszüntetésére.²⁴

Fényes 1918. november 13-án táviratban kiáltványt intézett az addig már megalakult nemzetőri csoportokhoz. Tolmácsolta a hadügyminisztérium köszönetét azért, hogy igyekeztek megfékezni a rendbontókat. Ezzel „nagy szolgálatot tettek a forradalomnak”. Tájékoztat arról, hogy a nemzetőrség további szervezése most folyik. Kéri az egyes csoportokat, hogy jelentsék a vármegyei néptanácsoknak, a közigazgatási szerveknek vagy a vármegyei kormánybiztosnak, hogy eddig hány munkanapot tölthettek le. Ennek ismerete révén mindenkinek ki tudják fizetni a november 11-ig terjedő időszakra a 20 koronaapidíjat. Ezután „a szükséghez képest” csak napi 10 koronát tudnak fizetni teljes ellátással. (Ez az összeg azonban több helyen kevésnek bizonyult a nemzetőrök megtartásához.) A díjak kifizetéséig türelmet kért. Az igényelt pénzmenyiséget november 17-étől fokozatosan megkapják az adóhivatalok, melyet a nemzetőrparancsnokok vehetnek fel.²⁵ Két nappal később táviratban értesítette a törvényhatóságok első embereit arról, hogy bizonyos mennyiségű fegyvert küld számukra, mert az országból érkező fegyverigénylések sokszor rossz helyre kézbesítettek²⁶

November hónapban, majd december elején az alispán több alkalommal kért beszámolókat – központi utasításra – a járási főszolgabírók közvetítésével, illetve közvetlenül az alispáni hivatalhoz a nemzetőrségekről (létszám, fegyverzet, felszerelés, teljesítmény).²⁷ Az adott településről a beküldő legtöbbször a községi előljáróság, ritkábban a helyi nemzeti vagy néptanács elnöke, tagjai vagy a helyi nemzetőr parancsnok. A következő kérdésekre kellett válaszolni. 1. Van-e községben nemzetőrség? 2. Hány tisztből és nemzetőrből áll? 3. Mivel van felszerelve? 4. Milyen szolgálatot teljesít? 5. Hány önként jelentkezett katona van az őrségben? 6. Van-e polgárőrség? 7. Hány főből áll?

²³ *Révész* 2015.

²⁴ MNL TML Cikó 1864/1918.

²⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 353/1918. sz. irat.

²⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 395/1918. sz. irat.

²⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 395., 25 711., 26 192., 26 853/1918. sz. iratok.

*Nemzetőrsek Tolna megyében 1918. december elejéig,
a nemzetőrség újjászervezéséig*

Szekszárdon (megyeszékhely és a K. j. székhelye) a nemzetőrség létszáma az 1918. november 20. előtti 420 főről 70 főre apadt. Az állomány önként jelentkezett katonákból állt. A parancsnok Szabó János főhadnagy (civilben városi főmérnök²⁸) volt. Felszerelésük 46 db ismétlő puská, 2 db „komplett géppuska, továbbá fél szakasz töltényből” állt. Három őrséget adtak. December elején polgárőrséget szerveztek. Számukra 200 darab fegyvert utaltak ki. A nemzetőrség azonban továbbra is fenntartotta a készséget, de járőr-szolgálatot már nem teljesített.²⁹

Alsónánán (K. j.) egy altiszt vezetésével alakult meg 37 fővel a nemzetőrség. Miután azonban a napidíjat leszállították, az egység teljesen feloszlott. Ezután „nagy fáradozásra újból sikerült” az egységet 1918. november 20-án felállítani. A 26 főnyi legénységet ezúttal egy altiszt vezette. Pár nappal később azonban a testület végleg feloszlott. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.³⁰

Az alsónyéki (K. j.) nemzetőrség 23 taggal működött. Öten önként jelentkezett katonák voltak. Felszerelésük „katonafegyverből” és hozzá való töltényekből állt. Három-három emberből álló őrzőjárat a belterületen, a szállásokon és a szőlőhegyen teljesített szolgálatot. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.³¹

Bátán (K. j.) a nemzetőrség állománya 1918. november 10-i megalakulásakor 160 fő, később 200 fő lett. (Önként jelentkezett katona: 134 fő.) Ezután ismét csökkenés kezdődött. A jelentés időpontjában 130 fő volt a létszám. Az alakulat parancsnoka Bokányi László hadnagy lett. Felszerelésük 90 db löfegyverből, 4 db forgópisztolyból és „7 db nyerges lóból” állt. Gyalogos és lovas őrzőjáratokat adtak 24 órán keresztül. Megtudható az is a jelentésből, hogy a „november elején történt köztéri zavargásokat teljesen elfojtotta” a testület. Polgárőrség valószínűleg nem szerveződött.³²

²⁸ *Tolnavármegye és a Közérdek*, 16. (1918) 45. sz. 2. o.

²⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Szekszárd város polgármesterének 1918. november 25-i jelentése; Szabó János főhadnagy 1918. november 27-i jelentése. *Tolnamegyei Közlöny*, 46. (1918) 47. sz. 2. o. *Tolnavármegye és a közérdek*, 16. (1918) 51. sz. 3. o.

³⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 20-i jelentése; a Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

³¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 18-i jelentése; a Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

³² Bata 1918. december 6-án került szerb fennhatóság alá. Bata 1993. 250–251., 257. o. MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 30-i jelentése; a Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

Bátaszéken (K. j.) 1918. november 15-én alakult meg a nemzetőrség 5 tisztből és 205 főből.³³ November 20-án már csak 6 tiszt és 115 nemzetőr alkotta az állományt. (104 katona önként jelentkezett.) Felszerelés: 100 db Mannlicher³⁴ puska szuronnal, ugyanennyi derékszij és tölténytáska, fegyverenként 10 db töltény. A nemzetőrség 24 órás készenlétben volt. Polgárőrség valószínűleg nem szerveződött.³⁵

Bedeg³⁶ (T. j.) a rapidíj csökkentésének kihirdetéséig (1918. november 18.) 46 fős nemzetőrrel rendelkezett. Azután a létszám 20 főre apadt. Az eljáróság jelentette, hogy a nemzetőrre szükség van, „mert polgárőrséggé átszervezése ez idő szerint még nem tanácsos, mert a közbiztonság ehelyütt veszélyes lenne”. Az egységnek 15 db fegyvere volt. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.³⁷

Bikács (Du. j.) 42 tagú nemzetőrrel rendelkezett. 24 órás őrséget teljesítettek. A lakosságtól összeszedett fegyvereket és forgó pisztolyokat használtak. Polgárőrség nem volt.³⁸

Bonyhádon (V. j., járási székhely) november elején alakult meg a nemzetőrség 300 taggal, Demján főhadnagy (főgimnáziumi tanár) vezetésével. A december eleji átszervezéskor már csak 10 önként jelentkezett katonából állt az állomány. Polgárőrség valószínűleg nem alakult.³⁹

Bölcskén (Du. j.) a nemzetőrségbe 150 katona – köztük 5 tiszt – jelentkezett önként. Parancsnokuk Szabó István volt. 25 db Mannlicher puska szuronnal, 1000 db töltény volt a tulajdonukban. A község belterületén járőröztek. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁴⁰

³³ Bátaszék 1918. december 8-án a november 13-i belgrádi egyezmény alapján szerb megszállás alá került, és csak 1921. augusztus 20-án lett ismét Magyarország része. *Balázs* 2000. 282–283. o.; *Aradi* 2000. 289. o.

³⁴ A Mannlicher 1895 (M95) puska az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének alapvető fegyvere volt az első világháború során.

³⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 20-i jelentése; a Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

³⁶ Bedeg 1939-ben egyesület Magyarkérral Bedegkérr néven. 1950. január elsejével Kányával és Tengőddel Somogy megyéhez csatolták.

³⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a bedegi körjegyzőség 1918. november 21-i jelentése. Kimutatás Tamási járás községeiben alakult nemzetőrsegekről.

³⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 18-i jelentése.

³⁹ *Tolnavármegye és Közérdek*, 16. (1918) 45. sz. 2. o. MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Völgységi járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

⁴⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 983/1918. sz. irat; a községi nemzeti tanács 1918. november 21-i jelentése; a Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

Csibrákon (D. j.) 18 tagja volt a nemzetőrségnek, ami 1918. november 29-e után feloszlott. Fenntartották a „belrendet” és 24 órás járőrszolgálatot adtak. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁴¹

Decs (K. j.) nemzetőreinek dr. Bús Lajos volt a parancsnoka. Az egység 1918. november 4-én alakult két tisztből és 13 nemzetőrből. Létszámuk állandóan változott. A legtöbben (179 fő) november 14-én voltak. Valamennyien önként jelentkezett katonák voltak. A helyi nemzeti tanács november 26-i ülésén 1918. december elsejétől 50 főben maximalta létszámot. Felszerelésük 80 db ismétlő fegyverből és 1000 db töltényből állt. A község bel- és külterületén teljesítettek őrzőjáratot. A község november 26-i népgyűlésen egy 150 tagú polgárőrség szervezését is elhatározta.⁴²

Dombóvárnak⁴³ (Do. j., járási székhely) 116 fős nemzetőrsége volt. Fenntartották a „belrendet” és 24 órás járőrszolgálatot adtak. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁴⁴

Döbröközön (Do. j.) 31 főből alakult nemzetőrség. Fenntartották a „belrendet” és 24 órás járőrszolgálatot adtak. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁴⁵

Dunaföldvár (Du. j.) nemzetőrsége 1918. november 3-án szerveződött meg Kondela Gyula főhadnagy parancsnoksága alatt. Az állományban 89 önként jelentkezett katona és 4 tiszt volt. November 15-én a nagyközség a 250 főből álló nemzetőrség díjazására 400 000 korona lombardhitelt vett fel, hogy a napi 10 korona helyett továbbra is 20 koronát tudjanak adni a nemzetőröknek. Napi 10 koronáért ugyanis a nemzetőrség nem teljesített szolgálatot.⁴⁶ Fegyverzetük: 231 db különböző lőfegyver, 170 db szurony, 6990 db töltény. Őrszolgálatot adtak. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁴⁷

Dunakömlődön (Du. j.) 1918. november 5-én alakult meg a nemzetőrség 34 főből. 3 db Mannlicher puska és egy db „oroszfegyver”⁴⁸ volt a tulajdonukban. Őrséget és őrzőjáratot adtak. November 14-én az egység feloszlott és meg-

⁴¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

⁴² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon dr. Bús Lajos 1918. december 1-jei jelentése; a Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

⁴³ Dombóvár 1946-ban egyesült Újdombóvárral.

⁴⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MNL TML Dunaföldvár képviselő-testületi jegyzőkönyve, 186, 218/1918.

⁴⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 29-i jelentése. A Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése. Dunaföldvár képviselő-testületi jegyzőkönyve, 188/1918.

⁴⁸ Feltehetőleg a fegyver a Moszin-Nagant ötlövetű, toológáz, belső táras katonai karabély volt, melyet Oroszországban fejlesztettek ki 1882 és 1891 között.

szerveződött a polgárórség 9 emberrel Blatt Vince törzsőrmester parancsnoksága alatt.⁴⁹

Dunaszentgyörgyön (Du. j.) a novemberben alakult nemzetőrség 1918. december 7-én feloszlott. Ezután a rendet a községben egy 5 főből álló községi rendőrség tartotta fenn. Polgárórség nem alakult.⁵⁰

Értényben (T. j.) a nemzetőrség 1918. november 6-án alakult meg 68 fővel – 17 katona önként jelentkezett –, napi 30 korona díjazással. A nemzetőrség parancsnoka May József tiszthelyettes lett. Őrjáratot teljesítettek a község bel- és külterületén. Fegyverzet: 18 db katonai fegyver, 320 db töltény. November 21-től 20 főre csökkent az állomány, napi 10 korona díjazással. Polgárórség szervezése nem történt.⁵¹

Faddon (Du. j.) a november elején alakult nemzetőrség a hónap végére feloszlott. Helyette egy 30 főből álló polgárórség jött létre.⁵²

Felsőiregen⁵³ (T. j.) Topai Elek parancsnoksága alatt jött létre a nemzetőrség önként jelentkezett katonákból. Napi 24 órában őrséget és őrjáratot teljesítettek. Fegyverzetüket (Mannlicher, Werndl⁵⁴ és orosz puskák; minden fegyverhez 10 db töltény tartozott) a parancsnok Székesfehérvárról hozatta. A nemzetőrök saját ruhájukat viselték. Bal karjukon nemzeti színű szalag volt nemzetőr felirattal. Az egység a 25 350/1918. sz. rendelet alapján 1918. november 17-én feloszlott. Polgárórség a nemzetőrség megalakulásakor megszűnt, a nemzetőrség feloszlása után nem alakult újjá.⁵⁵

Felsőnyéken (T. j.) 51 fős nemzetőrség alakult önként jelentkezett katonából. 12 db puskával és „megfelelő mennyiségű tölténnyel” rendelkeztek. A község bel- és külterületén teljesítettek szolgálatot. Parancsnokuk Kozár János volt. Polgárórség nem szerveződött.⁵⁶

⁴⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 20-i jelentése.

⁵⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 13-i jelentése.

⁵¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26013/1918. sz. irat; a községi előljáróság 1918. november 22-i levele. Az előljáróság 1918. november 20-i és 27-i jelentése.

⁵² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

⁵³ A települést 1938-ban egyesítették Szemcséd eszmei községgel. Az új alakulatnak 1939-ben az Iregszemcse nevet adták Felsőireg lakosainak tiltakozása ellenére.

⁵⁴ Josef Werndl által az ausztriai Steyr városában 1867-ben szerkesztett gerendelyzárás, 11,4 mm kaliberű fegyver.

⁵⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Topa Elek honvéd százados 1918. november 21-i jelentése. A községi előljáróság 1918. november 23-i jelentése. A 25 350/1918. határozat forráshelyét nem találtam.

⁵⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a felsőnyéki körjegyzőség 1918. november 23-i jelentése; 1918. november 23-i kimutatás a felsőnyéki nemzetőrök szolgálati napjairól; Kimutatás a Tamási járás községeiben alakult nemzetőrsegekről.

Gindlicsaládon⁵⁷ (K. j.) Kliegl Lajos parancsnok vezetése alatt 1918. november 18-án a nemzetőrség létszáma 115 főre csökkent. 35 db puska állt a rendelkezésükre. Felügyelték a pusztákat, járőrözést végeztek. December 5-ig az egység feloszlott. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁵⁸

Gerjenben (Du. j.) 16 fős nemzetőrségbe 14 katona önként jelentkezett. 16 db fegyver volt a birtokukban. A kompon való átkelést ellenőrizték. Vida Ferenc volt a nemzetőrség parancsnoka. Polgárőrség nem volt.⁵⁹

Görbön⁶⁰ (S. j.) november 14-én alakult meg a 12 fős nemzetőrség Molnár Kálmán őrmester parancsnoksága alatt. Felszelésükhöz fegyver és lőszer tartozott. Őrszolgálatot teljesítettek. Munkájukat 75 polgárőr segítette.⁶¹

Gyönkön (S. j., járási székhely) 40 önként jelentkezett katonából nemzetőrség alakult, egy őrmester vezénylete alatt. Katonai felszerelésüket „néhány db Mannlicher” egészítette ki. Éjjeli őrséget teljesítettek. Mellettük 21 huszárból álló lovasított nemzetőrség szolgált egy tiszt irányításával. A karabéllyal és a karddal felszerelt egység a járás területén „portyázott”. Polgárőrség nem volt.⁶²

A györkönyi (Du. j.) nemzetőrség 26 önként jelentkezett katonából alakult 30 db katonai fegyverrel és 1000 db tölténnyel. A parancsnok Hutflesz András volt. 24 órás őrszolgálatot adtak. Polgárőrség nem volt.⁶³

Gyulajon (Do. j.) 37 fővel alakult nemzetőrség. Fenntartották a „belrendet” és 24 órás járőrszolgálatot adtak. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁶⁴

A harci (K. j.) nemzetőrség 16 önként jelentkezett katonából állt. Felszerelésük 12 db szuronyos fegyver. Őrszolgálatot adtak. Parancsnokuk Rendes János községi bíró volt.⁶⁵ Polgárőrség valószínűleg nem alakult.

Hógyészen (S. j.) 2 tiszttel és 60 főnyi önként jelentkezett katonából alakult meg november elején a nemzetőrség. Fegyverzetük: 26 db Mannlicher karabély, 4 db Mannlicher puska hozzá tartozó szuronnyal, derékszjű tölténytáská-

⁵⁷ A község neve 1931-ben lett Tengelic.

⁵⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Kliegl Lajos hadnagy 1918. november 18-i jelentése; a Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

⁵⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Vida Ferenc 1918. november 18-i jelentése; a Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése. (A komp Gerjen és Kalocsa között közlekedik ma is megszakításokkal.)

⁶⁰ A községet 1930-ban Pincehelyhez csatolták.

⁶¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 25-i jelentése.

⁶² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 28-i jelentése.

⁶³ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Hutflesz András 1918. november 20-i jelentése; a Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

⁶⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

⁶⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 26-i jelentése.

val, 1300 db töltény. Ruházatuk a katonaságtól magukkal hozott egyenruha volt. 24 órás őrseget, őrzjáratot adtak. Polgárőrség nem volt a községben.⁶⁶

Kajdacson (Du. j.) a 40 önként jelentkezett katonából álló nemzetőrség november 12. után is 20 korona napidíjat kapott. Parancsnokuk Török István volt. Az ellátmány csökkentése esetén senki sem vállalkozott volna nemzetőri szolgálatra. Felszerelésük 7 db régi katonai fegyverből, rossz ruházatból és bakancsból állt. Az egység 24 órás őrszolgálatot teljesített Kajdacson és környékén, valamint Kiskajdacson. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁶⁷

Kánya⁶⁸ (T. j.) nemzetőrsége 20 önként jelentkezett katonából állt. Parancsnokuk Retki József volt. Valamennyien rendelkeztek szuronyos fegyverrel. A fegyverekhez 200 db töltény tartozott. Polgárőrség nem alakult.⁶⁹

Keszőhidegkúton (S. j.) a nemzetőrség egy altisztből és 29 nemzetőrből állt. „Elegendő” fegyver és muníció volt a tulajdonukban. Őrszolgálatot teljesítettek a községben. Polgárőrség nem működött.⁷⁰

Kisszékelyen (S. j.) a nemzetőrség tiszt nélkül alakult 22 önként jelentkezett katonából. Felszerelés: 12 db lőfegyverhez (2 db vadászfegyver), 30 db töltény. Őrzjáratot adtak és készségben voltak. A napidíjat a község megelőlegezte. Polgárőrség nem szerveződött.⁷¹

Kistormáson (S. j.) csak polgárőrség volt, mely 24 tagból állt.⁷²

Kocsolán (D. j.) az 56 főből alakult nemzetőrség 1918. november 18-ával szűnt meg. A „belrendet és a járőrszolgálatot” ezután a polgárőrség tartotta fenn.⁷³

Koppányszántón (T. j.) a 80 fős nemzetőrség parancsnoka az alakuláskor (1918. november 7.) Ritz György lett. Felszerelésük 22 db Mannlicher puska, 18 db szurony és 60 db éles töltény. Őrszolgálatot teljesítettek. December elején feloszlott az egység. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁷⁴

⁶⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 26-i jelentése; a Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

⁶⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a községi nemzeti tanács 1918. november 18-i jelentése; 26919/1918. sz. irat; a Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

⁶⁸ 1950. január elsejével Bedegkérrel és Tengőddel Somogy megyéhez csatolták.

⁶⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Retki József nemzetőr parancsnok 1918. november 20-i jelentése.

⁷⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 623/1918. sz. irat. A község 1918. november 26-i jelentése.

⁷¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 28-i jelentése; 26 597/1918. sz. irat.

⁷² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 25-i jelentése.

⁷³ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

⁷⁴ AI 6483/1923. alapszámon az előljáróság 1918. november 21-i jelentése. Kimutatás a Tamási járás községeiben alakult nemzetőrségekről.

Kurdon (Do. j.) már a forradalom előtt megalakult a nemzetőrség. Az egység 25 főből állt. 24 órás járőrszolgálatot adtak a községben és a külterületen lévő gőzmalomnál. November 29-e után a nemzetőrség feloszlott, helyette polgárőrség alakult.⁷⁵

Lápafőn (D. j.) csak polgárőrség alakult.⁷⁶

Madocsa (Du. j.) 36 db fegyvert kért 1918. november 26-án alakult nemzetőrsége számára. A felszereléshez a kérés időpontjában csak 4 db fegyver és ruházat tartozott. A nemzetőrségbe 40 katona önként jelentkezett. Parancsnokuk Gaál János volt. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁷⁷

A magyarkéri⁷⁸ (T. j.) nemzetőrség „7 emberből áll 5 db fegyverrel”. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁷⁹

A magyarkeszi (T. j.) nemzetőrség 1918. november 18-tól 24-ig 50 főből állt, ezután november 25-től december 1-jéig csak 26 fő adott szolgálatot. Az egység felszereléséhez 28 db Mannlicher puska és 200 db töltény tartozott. Kis József őrnagy volt a parancsnok. Az előjáróság a nemzetőrség fizetését kölcsönből fedezte. Polgárőrség nem alakult.⁸⁰

Majsamiklósváron⁸¹ (T. j.) a november elején alakult nemzetőrséget feloszlatták és helyette polgárőrséget állítottak fel.⁸²

Medinán (S. j.) csak polgárőrség alakult 74 fővel.⁸³

Mözsön (K. j.) Werner Ádám hadnagy parancsnoksága alatt egy tisztből és 35 emberből állt az egység. 40 db fegyverük volt. Őr- és járőrszolgálatot teljesítettek. 1918. november 15-én feloszlottak. Három nappal később a nemzetőrség egy tisztből és 54 emberből újjászerveződött. 60 db fegyverük, 30 db szu-

⁷⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 114., 26 349/1918. sz. irat. A Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

⁷⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

⁷⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 983/1918. sz. irat. A községi nemzeti tanács 1918. december 1-jei jelentése. A Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

⁷⁸ Magyarkér 1939-ben egyesült Bedeggel Bedegkér néven. 1950. január elsejével Kányával és Tengőddel Somogy megyéhez csatolták.

⁷⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a bedegi körjegyzőség 1918. november 21-i jelentése. Kimutatás Tamási járás községeiben alakult nemzetőrségekről.

⁸⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 21-i jelentése. Kimutatás a Tamási járás községeiben alakult nemzetőrségekről.

⁸¹ Majsamiklósvár az Esterházy család hercegi ágának birtokain 1871 után alakult eszmei község volt. 1940-ben szüntették meg. Területét felosztották a környékén elhelyezkedő községek és Tamási között.

⁸² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 20-i jelentése.

⁸³ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 27-i jelentése.

ronyuk és egy láda töltényük volt. Rendfenntartást végeztek és járőrszolgálatot adtak. Polgárőrség valószínűleg nem szerveződött.⁸⁴

Nagydorogon (Du. j.) 119 önként jelentkezett katona volt a nemzetőrségben. 54 db fegyverük volt 1000 db lőszerrel. A fegyverek egy részét Székesfehérváron vételezték, a többit a községből gyűjtötték be. Az állomány 3 szakasza 24 órás járőrszolgálatot teljesített a községben és környékén. A nemzetőrség 1918. december elsején feloszlott. Ezután uradalmi őrség működött 22 db fegyverrel.⁸⁵

Nagykónyiban (T. j.) 1918. november 4-én jött létre a 66 fős nemzetőrség, „főparancsnoka” Szőke Lajos tanító lett. Felszerelésük: 30 db Mannlicher puská, 210 db töltény. Az egység november 26-án szűnt meg, „a beolvasztásra történt felhívás alapján”. „Helyébe minden díjazás nélküli polgárőrség állított fel.”⁸⁶

Nagyszékelyen (S. j.) egy őrmester parancsnoksága alatt 33 önként jelentkezett katonából állt a nemzetőrség. 8 db Mannlicher, 5 db Werndl puskájuk és 2 db revolverük volt. A község bel- és külterületén teljesítettek szolgálatot. Polgárőrség a településen nem volt.⁸⁷

Nagyszokolyon (T. j.) a 2 tisztből és 100 főnyi legénységből álló nemzetőrség 1918. november 4-től november 13-ig működött. Ennek oka, hogy az előjáróság helytelenül értelmezve a díjazásra vonatkozó rendeletet⁸⁸ azt hitte, hogy a nemzetőrök díjazására csak 1918. november 11-ig van forrás. A testület „felett Németh Árpád főjegyző rendelkezett”. Tagjai őrségi, járőr- és készülségi szolgálatot teljesítettek. Felszerelésük a katonák által leadott és náluk meghagyott ruházatból és 20 db különféle puskából állott. Aapidíjak község általi megelőlegezésének vállalása után 25 taggal újjáalakult a nemzetőrség. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁸⁹

Nakon (Do j.) csak polgárőrség alakult.⁹⁰

⁸⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Werner Ádám hadnagy 1918. december 9-i jelentése. Werner Ádám 1918. november 18-i szolgálati jegye. A Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

⁸⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a nagydorogi nemzetőrség 1918. november 22-i jelentése. A Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése. 26 973/1918. sz. irat.

⁸⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Kimutatás a Tamási járás községeiben alakult nemzetőrségekről; a nagykónyi előjáróság 1918. november 20-i jelentése; a nagykónyi néptanács elnökének 1918. november 26-i jelentése.

⁸⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 27-i jelentése.

⁸⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 30 591/el.n./karh./1918. sz. rendelet.

⁸⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 785/1918. sz. irat. A nagyszokolyi előjáróság 1918. november 21-i jelentése. Kimutatás a Tamási járás községeiben alakult nemzetőrségekről.

⁹⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

Németkéren (Du. j.) a 90 főből álló nemzetőrséget Szauer Ignác parancsnokolta. Közülük 84 katonára önként jelentkezett a testületbe. 25 db szuronyos Mannlicher puskát használtak. 24 órás szolgálatban őrséget, őrzőjáratot teljesítettek a községben. Polgárőrség feltehetőleg nem szerveződött.⁹¹

Ozórán (T. j.) 1918. november 6-án alakult meg a nemzetőrség 42 önként jelentkezett katonából. Az állományt november 16-án a helyi katonai parancsnokság leszerelte. November 24-én 74 főnyi polgárőrség alakult. Fegyverük nem volt. S mivel a helyi karhatalom a 4 községi rendőrtől is elkobozta a fegyvereket, az előljáróság 29 db katonai puskát igényelt.⁹²

Az öcsényi (K. j.) nemzetőrség 1918. november 18-án 71 főből állt Nagy László parancsnoksága alatt. A létszám december 5-én 93-ra emelkedett. Valamennyi nemzetőr, önként jelentkezett katonára volt. 24 órás ór- és járőrszolgálat adtak a község bel- és külterületén. A felszerelésbe 30 db fegyver, 15 db szurony, 1 db gépfegyver 4 szakasz tölténnyel, 1000 db gyalogsági töltény tartozott. Az igényelt ruházatot nem kapták meg. Polgárőrség szervezését csak 1918. december 20-a után határozta el a község vezetése.⁹³

Pakson (Du. j.) 1918. november 17-e után feloszlott a nemzetőrség. Ezután egy „40 tagból álló s a község által fizetett védőrség” alakult. Szervezés alatt állt az „utcai polgárőrség” is.⁹⁴

Pálfán (S. j.) egy tisztból és 188 főből állt nemzetőrség, közöttük két önként jelentkezett katonára volt. 20 db lőfegyverrel és tölténnyel adtak őrszolgálatot. Polgárőrség nem alakult.⁹⁵

Páriban (T. j.) a nemzetőrség 30 önként jelentkezett katonából és egy főhadnagyból (Brunner?) állt. Felszerelésükhöz gyalogsági fegyverek és 300 db töltény tartozott. Készenlétet és járőrszolgálatot adtak a község belterületén és határában. 10 fős polgárőrség is működött. Az egység december elején (?) feloszlott.⁹⁶

Pincehely (T. j.) 65 főnyi nemzetőrségét egy főparancsnok (!) és három szakaszparancsnok vezette. 25 db szuronyos katonai fegyverrel és tölténytáskával rendelkeztek. 24 órás őrzőjáratot adtak a község bel- és külterületén. Ellenőrizték

⁹¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Szauer Ignác 1918. november 21-i jelentése. A Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

⁹² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon az előljáróság 1918. november 24-i távirat jelentése.

⁹³ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Nagy László hadnagy 1918. november 18-i jelentése. A Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 16. (1918) 51. sz. 3. o.

⁹⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dunaföldvári járás főszolgabírójának 1918. december 2-i jelentése.

⁹⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 27-i jelentése.

⁹⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 22-i és 25-ei jelentése. Kimutatás a Tamási járás községeiben alakult nemzetőrségekről.

a vonaton érkező katonákat, lefegyverezték őket és elszedték tőlük a kincstári felszerelést. A nemzetőrség újjászervezésekor megszűnt a helyi szervezet. Ekkor már csak 10 db fegyverük volt. Ezeket azonban nem adták vissza, mert azok a polgárőrség szolgálatába kerültek.⁹⁷

Regölyben (T. j.) a nemzetőrség november 4-től 11-ig 55 főből állt. Felszerelésük 30 db Mannlicher puska a hozzávaló lőszerrel. 24 órás szolgálatot teljesítettek. 1918. november 11-e után a nemzetőrség feloszlott, helyette polgárőrség szerveződött.⁹⁸

A sárpilisi (K. j.) nemzetőrség 34 önként jelentkező katonából és parancsnokból állt. Felszerelésük 20 db szuronyos fegyver és 600 db töltény volt. Állandó őrszolgálatot teljesítettek a község bel- és külterületén. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.⁹⁹

Sárszentlőrincen (S. j.) 1918. november 10-én alakult meg a 72 főes nemzetőrség egy tiszt vezetésével. Közülük 69 katona önként jelentkezett. Részükre 60 db Mannlicher fegyvert, Rácegres pusztára 20 darab fegyvert, Horváth István főhadnagy részére 1 db gépfegyvert igényelt a községi elöljáróság. 1918. december 4-én 1 db orosz fegyverük, 2 db lovassági karabélyuk és 2 db gyalogsági fegyverük volt. Őrséget, és őrzőjáratot adtak a községben. Itt sem alakult polgárőrség.¹⁰⁰

Simonmajor¹⁰¹ (K. j.) nemzetőrségébe 1 tiszt és 43 önként jelentkező katona tartozott. 8 db fegyver és 245 db töltény állt rendelkezésükre. Járőröztek. Polgárőrség valószínűleg nem volt.¹⁰²

Simontornyán (S. j.) egy tiszt és 90 önként jelentkező katona alkotta a nemzetőrséget. A börgyárat,¹⁰³ a vasútállomást, a malmokat, a boros pincéket őrizték és a „belrend fenntartása” volt a feladatuk. Fegyverzetük 60 db Werndl-

⁹⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a községi elöljáróság 1918. november 21-i jelentése; 613/1919. sz. irat.

⁹⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a községi elöljáróság 1918. november 28-i jelentése. Kimutatás a Tamási járás községeinek nemzetőrségeiről.

⁹⁹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. december 3-i jelentése. A Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i.

¹⁰⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 152/1918. sz. irat. A község 1918. december 4-i jelentése.

¹⁰¹ A község 1936-ban felvette a Simonmajor nevet.

¹⁰² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 20-i jelentése. A Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

¹⁰³ A Morvaországból származó Fried Salamon tímármestert gróf Styrum Károly hívta és telepítette le a mezővárosban. 1780-tól az uradalom tulajdonában lévő volt vármegyeház raktárhelyiségeit használhatta műhelyként, melyből a későbbi börgyár fejlődött. A folyamatosan fejlődő üzem 1948-ig, az államosításig maradt a Fried-család tulajdonában. A gyárat a kilencvenes évek második felében felszámolták.

puskából, 30 db Mannlicher puskából, 6000 db töltényből állt. Polgárőrség nem volt.¹⁰⁴

A sióagárdi (K. j.) nemzetőrség Komlósi József hadnagy vezetése alatt 24 önként jelentkezett katonából alakult 1918. november 10-én. 20 fő katonai egyenruhában, négy civilben teljesített szolgálatot. Bakancsra tíz embernek volt sürgős szüksége. (De derékszíjuk nem volt.) Az egységnek 16 db puska, 9 db szurony, 9 db fegyverszíj, tölténytáska, 300 db töltény állt a rendelkezésre. 24 órás járőrszolgálatot teljesítettek a községben és külterületén. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.¹⁰⁵

A szakályi (T. j.) nemzetőrségbe 90 katona önként jelentkezett. Felszerelésük „nagyon gyenge, mert kevés a fegyver... ruházata a legénységnek egyáltalán nincs”. Schenzinger (?) László a nemzetőrség parancsnoka ezért sürgős pótlást kért, mert „a nagy hidegben szolgálatot tenni így képtelenek”. Főleg vasúti szolgálatot teljesítenek, ugyanis a „Szakály-Hőgyész fontos vasúti állomás, hol a katonavonatok és sok anyagszállító tehervonat néha napokig állanak, és nagyon sok vagon feltörés volt ezidáig, melyet a nemzetőrség ma már teljesen megvéd, és a malomban történő garázdálkodást is megakadályozza”. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.¹⁰⁶

„Szakcs (Do. j.) községben 120 taggal alakult nemzetőrség 2 napi működés után feloszlott és helyette polgárőrség szerveztetett 70 taggal.”¹⁰⁷

Szedresen (K. j.) 1918. november 5-én 47 főből alakult meg a nemzetőrség. November 12. után a díjazás csökkenése miatt kisebb létszámmal (1 tisztel és 23 emberrel) még tovább működött. Fegyverzetük: 10 db puska és 100 db töltény. November végén az egység feloszlott. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.¹⁰⁸

Szemcséden¹⁰⁹ (T. j.) a nemzetőrség Oleár Mihály hadnagy vezetése alatt 67 önként jelentkezett katonából állt. Fegyverzetük: 50 db Werndl puska, hozzávaló töltény és szurony. A nemzetőrök 24 órás szolgálatot adtak. A szolgálá-

¹⁰⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 28-i jelentése.

¹⁰⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 18-i jelentése. A Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

¹⁰⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon az előljáróság 1918. november 23-i jelentése.

¹⁰⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

¹⁰⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 316/1918. sz. irat. Simonmajor község 1918. november 20-i jelentése. A Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

¹⁰⁹ Szemcséd eszmei községet 1938-ban egyesítették Felsőireggel. Az új alakulatnak 1939-ben az Iregszemcse nevet adták Felsőireg lakosainak tiltakozása ellenére.

tot „ingyen senki sem vállalta.” A nemzetőrség feloszlása után 33 tagú polgárőrség alakult.¹¹⁰

Tamásiban (T. j., járási székhely) november 5-től 9-ig a nemzetőrség létszáma 108 fő volt. November 15-én az állomány 156 főre növekedett. Ezután gyors csökkenés indult. December 7-én 36 önként jelentkezett katonából állt az egység. 24 órás szolgálatot teljesítettek. Munkájukat 35 polgárőr segítette. November 12. után a nemzetőrök itt is napi 20 koronát kaptak.¹¹¹

Tengődön¹¹² (T. j.) 1918. november 7-én alakult meg a nemzetőrség Tóth Ferenc másodbíró parancsnoksága alatt 58 önként jelentkezett katonából. 24 órás őrszolgálatot adtak a bel- és külterületen. 8 db katonai és 4 db vadászfegyverük volt. 1918. november 16-án oszlatták fel őket. Ezután a település 188 férfi lakosát kötelezték polgárőri szolgálatra.¹¹³

Tolnán (K. j.) a nemzetőrség 8 tisztből és 180 önként jelentkezett katonából állt Schmeringer főhadnagy parancsnoksága alatt. Felszerelésükhöz 210 db fegyver és 2 db gépfegyver tartozott. Állandó őrséget állítottak a laktanyákban, a selyemgyárban, a gubóbeváltónál és a három tolnai malomnál, járőröztek községben. Polgárőrség valószínűleg nem volt.¹¹⁴

Tolnanémedin (S. j.) egy őrmester parancsnoksága alatt 60 önként jelentkezett alkotta a nemzetőrséget. 50 db Mannlicher puskából állt a fegyverzetük. 24 órás szolgálatban őrséget adtak. Őrjárat „cirkált [a község] pinchehelyi, illetve simontornyai bejáratánál és az állomáson”. Polgárőrség nem volt.¹¹⁵

Udvariban (S. j.) a nemzetőrségben egy altiszt parancsnoksága alatt 16 önként jelentkezett katona szolgált. „4 db katonai, és 2 db községi rendőr fegyverrel állandó éjjeli szolgálatot teljesítettek.” Polgárőrség nem volt.¹¹⁶

Újdombóváron¹¹⁷ (Do. j.) már november 11-e előtt is volt nemzetőrség. Az egység megerősítése után a létszám 76 főre növekedett. Fenntartották a „belrendet” és 24 órás járőrszolgálatot adtak. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.¹¹⁸

¹¹⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Oleár Mihály tartalékos hadnagy 1918. november 2-i jelentése; a községi előljáróság 1918. november 24-i jelentése.

¹¹¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a tamási nagyközség előljáróságának 1918. november 28-i jelentése; a községi jegyző 1918. december 7-i jelentése.

¹¹² 1950. február elsején Tengődöt Somogy megyéhez csatolták.

¹¹³ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község előljáróságának 1918. november 21-i és 24-i jelentése.

¹¹⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon Schmeringer főhadnagy 1918. december 6-i jelentése. A Központi járás fősolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

¹¹⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 27-i jelentése. A község 1918. december 9-i jelentése.

¹¹⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 30-i jelentése.

¹¹⁷ Újdombóvár 1946-ban egyesült Dombóvárral.

¹¹⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 016/1918. sz. irat. A Dombóvári járás fősolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

Uzdborjádón¹¹⁹ (S. j.) nem alakult nemzetőrség. A rendre az 50 fős polgárőrség vigyázott.¹²⁰

Várdombon (K. j.) Simon Ödön hadnagyból és 36 legénységi állományból alakult meg a nemzetőrség. 1918. december 4-én egy tiszt és 27 főnyi legénység – közülük 25 fő önként jelentkezett katona – volt az egységben. Felszereléshez tartozott 23 db fegyver a hozzávaló lőszerrel. 24 órás ór- és járőrszolgálatot teljesítettek. Polgárőrség feltehetőleg nem alakult.¹²¹

Várongon (Do. j.) csak polgárőrség alakult.¹²²

A nemzetőrség díjazásának módját már Fényes László kormánybiztos fent idézett kiáltványa is meghatározta. Rendelet formájában akkor értesülhetett erről a vármegye, amikor 1918. november 18-án az „esti postával első részletül 200 000 korona ellátmányt” küldött a pénzügyminisztérium. A sürgős kifizetésre történő biztatás mellett közölték, hogy a rapidíjakat az illetékes adóhivataloknál lehet felvenni. Az igényeket csak hiteles igazolással ellátott (az igazoló szerv: a néptanács elnöke, a járási főszolgabíró, városoknál a polgármester) névjegyzék alapján lehetett kielégíteni. A névjegyzéken fel kellett tüntetni a nemzetőr nevét, lakcímét, a teljesített szolgálati napot. Azt is tartalmazta a körrendelet, hogy a leküldött pénzből csak a még ki nem fizetett illetmények egyenlíthetők ki. Az erre a célra felvett kölcsönök, vagy előlegek nem.¹²³ A kifizetések nagyon lassan haladtak később is. A községek egy része – amelyek a „szükséges összeget” elő tudták teremteni – még a húszas évek elején is folyamatosan kérvényezték a nemzetőrségre fordított kiadásaik megtérítését.

A fentiek alapján látható, hogy a településeken polgárőrsegégek szervezése is folyt, sőt ennek megkezdése, a nemzetőrsegégek megalakítása előtt egy-két nappal korábban megindulhatott. A szervezésre Tolna vármegye alispánja telefon és távirat útján már 1918. november elsején utasítást adott. A szervezeteket lehetőleg „önként ajánlkozás alapján” kellett felállítani. Az öröket ki kellett képezni a fegyverhasználatra, jelvénnel, igazolvánnyal kellett őket ellátni, és „felesketendők” voltak. „A fegyverrel hazatérő katonáktól fegyver és lőszer a lehető legnagyobb tapintattal elveendő” – szolt az utasítás. Mindent meg kellett tenni azért, hogy „a nyugalom, és közrend, személy- és vagyonbiztonság fenntartassék”. Azt is kérte az alispán, hogy jelentsék a polgárőri szerveze-

¹¹⁹ 1940-ben a község uzdi részét Sárszentlőrinchez, borjádi részét Kölesdhez csatolták.

¹²⁰ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a község 1918. november 25-i jelentése.

¹²¹ MNL TML AI 6483/1923. A gyűjteményben a község 1918. december 4-i jelentése. A Központi járás főszolgabírójának 1918. december 5-i jelentése.

¹²² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a Dombóvári járás főszolgabírójának 1918. november 30-i jelentése.

¹²³ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 563/1918. sz. irat.

tek fegyverszükségletét.¹²⁴ A Központi járás 120 db fegyvert 500 db 16-os és 200 db 12-es lancaster tölténnyel,¹²⁵ a Simontornyai járás 1076 db fegyvert,¹²⁶ a Völgységi járás 250 db lőfegyvert igényelt.¹²⁷ Megjegyzendő, hogy míg ebben a járásban csak Bonyhádon volt nemzetőrség, addig polgárőrség volt a községek nagy részében.¹²⁸ A Völgységi járás településeit nem számítva a bemutatott 74 községből hétben csak polgárőrség alakult. 13 településen a nemzetőrség feloszlása után szerveződött meg, míg 46-ban egyáltalán nem szerveződött polgárőrség. A nemzetőrsek november eleji alakulása után háttérbe szorultak. Olyan eset is előfordult – lásd Felsőireg példáját –, hogy a hol a polgárőrséget, hol a nemzetőrséget előnyben részesítő rendelkezések következtében a csendőrség gyengesége miatt egy-egy település időlegesen rendfenntartó erő nélkül maradt. Szervezésük december elején indult meg ismét, amikor a hadügyi kormányzat célul tűzte ki a nemzetőrség szerepének visszaszorítását. Fennhatóságot felettük a községi nemzetőrparancsnok, illetve a Nemzetőri Kerületi Parancsnokság megyei kirendeltsége látta el.¹²⁹

A nemzetőrség eredményes toborzásának hátterében álló tényezők egyúttal a nemzetőrség legnagyobb problémáinak okozói is voltak. A legénység magas zsoldját nem mindegyik község tudta előteremteni. Ezeknél az alakulatoknál szinte lehetetlen volt fegyelmet tartani, sőt számos alkalommal a nemzetőrök egy idő után egyszerűen szétszéledtek.¹³⁰ A Simontornyai járás főszolgabírája 1918. december 4-én táviratban jelentette az alispánnak: annak ellenére, hogy az önkényes rekvirálást megtiltotta, 35 varsádi volt katona, kik nemzetőrökként is tevékenykedtek, fegyveresen megjelentek Mandl Rudolf Szabadon pusztai gazdaságában. Életveszélyes fenyegetés mellett követelték, hogy adja át szénkészletét a varsádi malom számára. A gazda végül engedett és átadta a Nagydorogon tárolt, a gazdaság működéséhez szükséges vagon szenet. A főszolgabíró szerint ez nem is rekvirálás, hanem kifejezetten rablás volt, és csendőröket kért a rend helyreállítására.”¹³¹ Bauer Károly dunakömlődi jegyző egyenesen Hegyemegi Kiss Pál kormánybiztoshoz¹³² intézte panaszát, amikor

¹²⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 24 672/1918. sz. irat.

¹²⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 24 784/1918. sz. irat.

¹²⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 25 253/1918. sz. irat.

¹²⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 24 754/1918. sz. irat.

¹²⁸ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 27 604/1918. sz. irat; a Völgységi járás főszolgabírójának 1918. november 21-i jelentése.

¹²⁹ Dunaföldvár képviselő-testületi jegyzőkönyve, 224/1918.

¹³⁰ *Révész* 2015.

¹³¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 540/1918. sz. irat.

¹³² Hegyemegi Kiss Pál (*Porcsalma, 1885. március 12. – †Budapest, 1950. május 3.) ügyvéd, liberális politikus, országgyűlési képviselő. Az őszirózsás forradalom alatt miniszteri tanácsosként működött.

a helyi nemzetőrség 1918. november 15-én lakását kifosztotta. Kára 40 000 korona volt. Hiába kért segítséget az ötfős bölcskei csendőrőrstől, ők „nem mertek kiszállni”.¹³³

Az ellátmány elmaradása vagy csökkentése több község nemzetőrségére bomlasztóan hatott. Kurdon, ahol a csendőrőrs a forradalom után is fennmaradt, a főszolgabíró 1918. november 29-i jelentése szerint a „nemzetőrség fizetést nem kapván – feloszlott. Jelenleg házsám szerint kijelölt polgárőrség működik.”¹³⁴ A paksi nemzetőrök, miután november 17-én megtudták, hogy november 12-étől csak csökkentettapidíj jár, annyira felháborodtak, hogy zavargásoktól kellett tartani körükben. A veszélyt látva a főszolgabírói hivatal a főispánhoz¹³⁵ fordult, aki azt javasolta, hogy a korábbi 20 koronásapidíj fizessék ki. Ezt az összeget közadakozásból teremtsék elő. Össze is gyűlt a szükséges 54 000 korona. Ennek kiosztása után a nemzetőrség azonnal feloszlott.¹³⁶ 20 koronásapidíjat fizettek a nemzetőröknek november 12-e után Dunaföldváron, Kajdacson és Tamásiban is.

A fenti felsorolásban említett 74 település közül 66-ban alakult nemzetőrség. Közülük a csökkentett pótdíjról szóló rendelet megismerése után több településen azonnal megszűnt a nemzetőrség. Ez történt Paks mellett többek között Alsónánán, Dunakömlődön, Kocsolán. Más községekben csökkent a nemzetőrség létszáma. Ozorán a helyi katonai parancsnokság, Regölyben az előjáróság oszlatta fel a nemzetőrséget a november 12-én megjelent kormányrendelet után. Néhány településen a 25 350/1918. sz. határozat alapján oszlott vagy oszlatták fel az alakulatokat. (A rendelet származási helyét nem tudtam megtalálni.)

A nemzetőrség tehát sok helyen csupán egy összefoglaló megnevezés volt, amely alatt az egyes körzetekben nagyon eltérő erejű és használhatóságú csapatokat érthettek.¹³⁷

¹³³ Másolat a 35/1918. kmb. táviratból. MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 27 620/1918. sz. irat. Jelentés végül a többszöri sürgetés után csak 1919. április 11-én ment a kormánybiztoshoz. Ekkor azonban már Hegymegi Kiss Pál „megbízatása megszűnvn” az irat irattárba helyeztetett. MNL TML AI 6483/1923. alapszámon D. 305/1919.

¹³⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon iratai 26 349/1918. sz. irat.

¹³⁵ Nagyapponyi gróf Apponyi Rezső császári és királyi kamarást Kovács Sebestyén Endre felmentése után nevezte ki az uralkodó Tolna vármegye főispánjává 1917. július elején. Hivataláról már az őszirózsás forradalom előtt lemondott, de a főispáni funkciót még közel egy hónapig gyakorolta. Búcsúztatásakor kiemelték, hogy 1918 novemberében sokat tett a vármegye közrendjének helyreállítása érdekében. Gyors és erélyes tevékenységet fejtett ki a szekszárdi és megyebeli nemzetőrség és a mozgó biztonsági csapatok felállításával és felszerelésével. *Tolnamegyei Közöny*, 45. (1917) 27. sz. 2. o., 28. sz. 1. o.; *Uo.*, 46. (1918) 46. sz. 3. o., 47. sz. 1–2. o.; *Tolnavármegye és közérdek*, 16. (1918) 48. sz. 1–2. o.

¹³⁶ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 27 091/1918. sz. irat.

¹³⁷ *Révész* 2015.

A helyzet tarthatatlanságát érzékelve Fényes László nemzetőri kormánybiztos november 25-én kiadott egy rendeletet, amelyben a szervezet létszámának csökkentését és átszervezését irányozta elő. A határozat az 5220/1918. ME rendelet végrehajtási utasításaként jelent meg.¹³⁸ Ez már a második átszervezése volt ennek a fegyveres testületnek. A tömeges belépések megakadályozására előírta, hogy a járási székhelyeken alakítható nemzetőr egységhez maximum 40 fős legénység és két-három tiszt tartozhat. Az átalakított szervezetbe olyan, korábban már megbízhatónak bizonyult tagokat kellett átvenni, akik legalább háromhónapnyi szolgálatot vállaltak. A cél az volt, hogy csökkentsék a fegyveres nemzetőrök számát és a szerepüket egyre inkább a fizetés nélkül szolgáló polgárőrök vegyék át. Országos szinten be is tiltották a további toborzást.¹³⁹

Sok Tolna megyei település nem fogadta „örömmel” nemzetőri szervezetének felosztatását. Többen közülük azt kérték, hogy a közbiztonság fenntartása érdekében továbbra is működhessen községükben a nemzetőri szervezet. Sőt, miután Dunaföldvár nagyközség képviselő-testülete „tudomásul vette” a 30 391/1918. sz. hadügyminiszteri rendeletet, mely elrendelte a nemzetőrség újjászervezését, olyan határozatot hozott 1918. december 17-én, hogy a helyi nemzetőrséget 1918. december 20-a után is fenntartja. „A községnek Pakstól, a járási székhelytől való 22 km-es távolsága” nem garantálná a település közbiztonságát. A nemzetőrség fennmaradására végül megkapták az engedélyt.¹⁴⁰ Mindezek mellett Dunaföldváron is megkezdte 1918. december 24-én működését a polgárőrség 2095 fővel. 34 állandó 3 fős éjjeli járőrt adtak. Felsőnyéken (lásd a felsorolást) még november 23-án is nemzetőrök szolgáltak. Tolna vármegye alispánja ezért 1918. december 5-én körlevélben szólította fel a községeket a nemzetőrségek csökkentésre és megszüntetésre vonatkozó rendelet végrehajtására.¹⁴¹

Az alispán a Dombóvári, a Gyönki és a Tamási járások főszolgabíróival, valamint Szekszárd polgármesterével a nemzetőrség újjászervezése tárgyában 1918. december 8-án tartott megbeszélést hivatalában.¹⁴² Másnap, 1918. december 9-én megérkezett a megyeszékhelyre Müller Géza százados, akit a budapesti nemzetőri kerületi parancsnokság küldött a nemzetőrség átszervezésére. Hivatali székhelyét Szekszárdon a vármegye székházában rendezték be.

¹³⁸ Magyar Hadügyminisztérium 30.391/el.n. karh.-1918. sz. *Tolna Vármegye Hivatalos Lapja*, XVI. (1918) 62. sz. Rendkívüli kiadás.

¹³⁹ *Révész* 2015.

¹⁴⁰ Dunaföldvár képviselő-testületi jegyzőkönyve 218/1918.

¹⁴¹ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 396/1918. sz. irat.

¹⁴² MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 667., 27 510/1918. sz. irat.

Valamennyi a megyében tevékenykedő és engedélyezett nemzetőrségi alakulat a felügyelete alá került.¹⁴³

A lecsökkentett nemzetőrség átszervezése a járási székhelyeken felhívások kiragasztásával kezdődött.¹⁴⁴ Nemzetőr szakaszokat állítottak fel Szekszárdon, Tolnán, Decsen, Pakson, Dunaföldváron, Gyönkön, Simontornyán, Bonyhádán, Dombóváron és Tamásiban. (A toborzás nem mindenütt volt sikeres. Például a Dombóvári járás főszolgabírójának jelentése szerint az átszervezendő nemzetőri szolgálatra senki nem jelentkezett.¹⁴⁵) Az új alakulatok működésüket december 21-én kezdték meg. Ekkortól kezdve megszűntek az eddig fennállott községi nemzetőrségek.

Egy-két olyan községben, ahol eddig nem volt polgárőrség, a nemzetőrség felszámolása után megkezdték annak szervezését. Ócsényben a „község értelmes polgársága teljes tudatában van annak, hogy mily óriási fontosságú a mai zavaros világban a rend fenntartása, a község belső békéjének megóvása. A vezető emberek ezért tegnapelőtt értekezletet tartottak s közértelemmel elhatározták, hogy amennyiben a nemzetőrség e hó 20-án ott megszűnik, polgárőrséget szerveznek...”¹⁴⁶

Külön rendelet szabályozta az új nemzetőrség ellátását (illeték, élelmezés, dohány, elhelyezés, fűtés és világítás, ruházat és felszerelés, fegyverzet és lőszer). Az eddigi előírások nem változtak. Megmaradt a nemzetőrség „tíz koronás” napidíja. Rendfokozattól függően emelkedett a pénzbeli juttatás. A kifizetés továbbra is az adóhivataloknál történt a több fórumon ellenőrzött névjegyzékek alapján. A fegyver és a lőszer ellátmányt a leszerelt nemzetőrök fegyvereiből, a lakosságnál talált és elkobzott fegyverekből elégítette ki a nemzetőri kerületi parancsnokság.¹⁴⁷

Az újjászervezett nemzetőrösről, illetve tevékenységéről a polgári népköztársaság utolsó pár hónapjából kevés forrás áll rendelkezésünkre. Országos rendelet is csak érintőleg foglalkozott ebben az időszakban a szervezettel.¹⁴⁸ Újabb nagy változás a nemzetőrök életében már 1919. március 21-e után történt. A tanácskormány „a volt Fényes-féle nemzetőrséget” a vörös hadseregbe olvasztotta. Az 1919. április 1-jén megjelent rendeletet kimondta, hogy „Az áthelyezett nemzetőrök a magyar hadügyi népbiztosság 7353/eln. 6. számú 1919.

¹⁴³ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 625., 26 756/1918. sz. irat.

¹⁴⁴ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 26 920/1918. sz. irat.

¹⁴⁵ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon 278/1919. sz. irat.

¹⁴⁶ *Tolnavármegye és közérdek*, 16. (1918) 51. sz. 3. o.

¹⁴⁷ MNL TML AI 6483/1923. alapszámon a hadügyminisztérium által kiadott 33 687. sz. Eln. NÖkb./1918. sz. körrendelet.

¹⁴⁸ A hadügyminiszter 1919. évi 2365./eln. sz. rendelete. A hadsereg mellett a nemzetőrségtől egy századnyi (150 fő) karhatalmi erőt lehetett igényelni a belügyminiszter vagy a közigazgatási hatóságok kérelmére. Magyarországi Rendeletek Tára, 1919. 442–443. o.

március 30-án kelt végrehajtási utasítása szerint toborzandók”. „A Budapesten állomásozó nemzetőrök a vörös tengerészdandárhoz osztrandók be. A vidéken működők az illetékes dandárparancsnokságnál nyernek beosztást. Az alkalmatlanok és megbízhatatlanok polgári foglalkozásukba elbocsátandók.”¹⁴⁹ A tanulmány szerzőjének nincs információja arról, hogy mennyi azoknak a Tolna megyei nemzetőröknek a száma, akik átléptek a vörös hadseregbe.

Révész Tamás többször idézett tanulmányának befejező részében megállapította, hogy a polgárőrség és a nemzetőrség „egészen a Tanácsköztársaság kikiáltásáig komoly erőfeszítéseket tett a rend helyreállításáért. Hatékony és igen brutális fellépésüknek köszönhetően 1918 novemberének véres eseményei nem ismétlődnek meg”, habár a közbiztonság még egy-két évig rossz maradt.¹⁵⁰ A kemény fellépésre egy Tolna megyei példa a *Tolnavármegye és Közérdek* 1918. november 14-i számából: „A gyönki nemzetőrség géppuskás osztaga Orbán Márton huszárhadnagy parancsnoksága alatt Kajdacson kapta meg a tűzkeresztséget, hová Hamza Gyula csendőrnagy kérelmére átment és szétlőtt egy fosztogató bandát.”¹⁵¹ Az ilyen akcióknak köszönhetően a megyében is pár hét alatt sikerült viaszozóítani a fosztogatókat, rablásokat.

¹⁴⁹ *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. 24. A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. B. A proletárdiktatúra korszaka.VIII. A hadügyi népbiztonság tevékenysége. A nemzetőrség és pénzügyőrség beolvasztása a vörös hadseregbe. <https://www.arcanum.hu/.../a-nemzetorseg-es-penzugyorseg-beolvasztasa-a-vo...> (A letöltés időpontja: 2018. szeptember 6.)

¹⁵⁰ *Révész* 2015.

¹⁵¹ *Tolnavármegye és Közérdek*, 16. (1918) 46. sz. 3. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Aradi* 2000. *Aradi Gábor*: Bátaszék története 1921–1944. In: Bátaszék monográfiája 3. Bátaszék története II. Józseftől 1944-ig. 1790–1944. Bátaszék, 2000. 289–499. o.
- Balázs* 2000. *Balázs Kovács Sándor*: Bátaszék története 1849–1921. In: Bátaszék monográfiája 3. Bátaszék története II. Józseftől 1944-ig. 1790–1944. Bátaszék, 2000. 79–288. o.
- Báta 1993. Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Báta, 1993.
- K. Balog* 1990. Évszázadokon át. A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság. Tolna megye 1918. október – 1919. július között. Szerk. *K. Balog János*. (Tolna megye történetének olvasókönyve III.) Szekszárd, 1990.
- Révész* 2015. *Révész Tamás*: Nemzetőrök, polgárőrök, népőrök. A Károlyi-kormány karhatalmi szervei. *Rubicononline plusz*, 2015. 3. sz. www.rubicon.hu/.../nemzetorok_polgarorok_neporok_a_karolyi_kormany_karhatal... (A letöltés időpontja: 2018. július 27.)

RÖVIDÍTÉSEK

- MNL TML Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
- AI IV.404.b. Tolna vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok, 1872–1950.
- Cikó V.711.a. Cikói körjegyzőség iratai. Körjegyzői iratok, 1863–1949.
- D. XVI.1. Tolna Vármegye Direktóriumának iratai, 1919.
- Dunaföldvár V.716.b. Dunaföldvár nagyközség iratai. Önkormányzati iratok. 1857–
képviselő- 1950. Képviselő-testületi jegyzőkönyvek
testületi
jegyzőkönyve

Babucs Zoltán

Egy „cenzúrázott” levél a Don partjáról

A rendszerváltozás óta minden év január 12-én megemlékezünk a magyar 2. hadsereg doni kálváriájának kezdetéről, amely megtévesztő módon „doni áttörés” néven rögzült a köztudatban, miáltal a XX. századi magyar történelmet felületesen ismerők úgy gondolhatják, hogy a Donnál mi értünk el hadműveleti sikereket, pedig a valóságban a Vörös Hadsereg indított támadást a honvédek arcvonalának felsodritására. Immáron 76 esztendeje, hogy a magyar 2. hadsereg megjárta a „doni poklot”, de még ma is kerülnek elő szép számmal fényképek, dokumentumok, amelyek érdekes adalékokkal szolgálnak expedíciós hadseregünk történetéhez. Igaz, már negyedszázada foglalkozom szülővárosom, Jászberény honvéd helyőrségének második világháborús történetével, de az embert még érhetik meglepetések. Történt ugyanis, hogy a magyar 2. hadsereg doni hadműveleteiről tartott egyik tahitótfalui előadásom után ismerkedtem meg Sárosi Ervin Jánossal, akinek édesapja, néhai Sárosi Ervin a jászberényi 32/III. zászlóalj tartalékos tisztjeként harcolt a Donnál. Kiderült, hogy özvegye Budapesten él, maradtak fényképei a Don-kanyarból, s egy levele is, amelyet 1942. szeptember 13-án írt Csepelen élő szüleinek.

Sárosi (Stosz) Ervin (*Esztergom, 1918. március 19., Beck Mária – †Budapest, 1984. október 16.) a csepeli posztógyár alkalmazottjaként 1940. december 2-án kezdte meg tényleges katonai szolgálatát a magyar királyi „József nádor” 2. honvéd gyalogezred Jászberényben állomásozó III. zászlóaljánál. A tartalékos tiszti iskola I–II. évfolyamát Jászberényben, Esztergom-táborban és Lajosmizsén végezte el. Hadapród őrmesterként 1942. július 1-jén vonult el a keleti hadszíntérre mint a jászberényi 32/III. zászlóalj nehézfegyver (géppuskás) századának egyik páncéltörő ágyús szakaszparancsnoka.¹ Tartalékos

¹ Egy nehézfegyver (géppuskás) század személyi állománya 9 tiszt és 323 fő legénység volt, 4 géppuskás, 2-2 aknavető és páncéltörő ágyús szakaszból állt, nehézfegyverzetét 12 darab 7/31 M. 8 mm-es Schwarzlose géppuska, 4 darab 36/39 M. 81 mm-es aknavető és 4 darab 36 M. 37 mm-es páncéltörő ágyú alkotta. A 37 mm-es fogatolt páncéltörő ágyú a második világháború elejére már elavult, 1942-ben csupán repeszgránátjai voltak hatásosak fedetlen élőerők ellen, páncéltörő gránátjai azonban valósággal lepattantak a szovjet közepes és nehéz harckocsik páncélzatáról. Ezen

zászlóssá 1942. október 1-jén lépett elő, és a Délvidéki Emlékérem mellett a Tűzkereszt 1. fokozatát is megkapta. A magyar 2. hadsereg 1943. januári visszavonulása idején láb-fagyást szenvedett, 1943. február 11-én Szumiban került kórházvonalra. 1943. február 21-én tért haza, s a kaposvári 533. számú tábori kórházban lábadozott. Felépülése után leszerelték. A sors kegyeltjeként újabb SAS-behívót már nem kapott, ráadásul a szovjet hadifogságot is szerencsésen elkerülte.² Menyasszonyát, Czmarkó Erzsébet Klárát 1944. március 25-én vette feleségül Csepelen.³

Sárosi Ervin csapatteste, a 2/III. gyalogzászlóalj 1942. január 12-én mozgósított Jászberényben. Ekkor állította fel ismét ikeralakulatát, a 32/III. zászlóaljat, amely eredetileg a megszállt ukrán területekre került volna, ám végül a keleti hadműveleti területre készülődő magyar 2. hadsereg miskolci VII. hadtestének kassai 23. könnyű hadosztályába tartozó kassai 21. gyalogezred állományába – amelybe még az esztergom-tábori 32/I. és a szerencsi 21/III. zászlóaljak tartoztak – kapott hadibeosztást. Mivel az anya- és az ikerzászlóalj számára szűkösnek bizonyult a József nádor gyalogsági laktanya, a 32/III. zászlóalj teljes mozgósított állományát a tábori egyenruházat, fegyverzet és felszerelés kiadása után századonként kvártélyozták be Jászberény nyugati felében. A 32/III. zászlóaljat 1942. június 28-án búcsúztatta Jászberény városa a Hősi szobor előtt.

A jászmagyar csapattest a magyar 2. hadsereg harmadik kiszállítási lépcsőjében került ki Kurszk térségébe, ahonnan még körülbelül 400 km-t kellett gyalogmenetben megtennie a Don partjáig. A 32/III. zászlóalj puskászászadai Kologyezsnoje területén és közvetlen környékén estek át a tűzkeresztségen 1942. július 24–25-én. Miután a naponkénti 50–60 km-es gyalogmenetet követően a Don közelébe értek, a németek hevenyészett védelmi vonalát kellett átvenniük. Kezdetben Kologyezsnoje és környéke része volt mind a 32/III., mind a 32/I. zászlóalj védőkörletének, ugyanis a két zászlóalj közötti sávhatár a kiürített faluban húzódott, és ide települt a 32/III. zászlóalj parancsnoksága is. A jászberényi csapattest 15 km széles arcvonala Kologyezsnojétól északi, a 32/I. zászlóalj pedig attól déli irányban folytatódott. Az esztergom-táboriak 13 km-es védővonala előtt terült el a Don folyó Kologyezsnoje és Kolovert

lövég tömege 357 kg, tűzgyorsasága 18–20 lövés/perc, páncélatütő képessége 100/1000 m-en 37/18 mm volt.

² HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára. Sárosi Ervin 22 699. számú tiszti okmánygyűjtő, Sárosi Ervin veszteségi kartonja; Hadtörténelmi Levéltár, HM 22. v. oszt. 750.467/1943.; *Babucs Zoltán – Szabó Péter: „Legyetek eskütökhöz hívek mindhalálig!” A budapesti m. kir. „József Nádor” 2. honvéd gyalogezred története (1921–1943). Budapest–Nagykovácsi, 2013. (Babucs – Szabó 2013.) 152. o.*

³ Feljegyzett beszélgetés özv. Sárosi Ervinnel (Budapest, 2018. február 11.)

közötti kiszögellése, amelyet alakja miatt „csizma-kiszögellésnek” neveztek a honvédek. Az ártéri erővel borított, mocsaras területet kisebb szovjet erők tartották. A honvédek több alkalommal próbálták kifüstölni az oda befészkelte ellenséget, ám vállalkozásaikkal csak részeredményeket tudtak elérni, így e terület végig szovjet kézen maradt. Az ellenség 1942. augusztus 16-án itt kísérelt meg hídfőállást létrehozni, az éjszakai sötétséget kihasználva, két zászlóalj erőben szivárgott át a Don túlsópartjáról, majd a hajnali órákban megrohanta a 32/3. és a 32/8. puskásszázadok védőállását. A géppisztolyokkal felszerelt szovjetek a védők egy részét közelharcban szorították Kologyezsnójéba, ám a saját tüzérség támogatása révén, súlyos harcok árán sikerült a támadást megállítani és reggel 7 órára az állásokat megtisztítani. A szovjetek körülbelül 300 halottat hagytak hátra, míg a 32/3. puskásszázad 3 szakaszparancsnoka és 11 honvéde esett el, 16-an megsebesültek, a 32/7-8. puskásszázadok vesztesége pedig 2 hősi halott és 15 sebesült volt.

A jászberényiek védőállásai a Don jobb partján magasodó dombvonulaton, a folyómedertől mintegy 50-300 m-re húzódtak, melyeket – munkaszolgálatosok igénybevételével – a nehezen feltörhető meszes talajban kellett kiásniuk. A folyó partját ártéri erdő borította, a zászlóalj arcvonalának többi szakaszán a magas part dominált. A magasabb partról horhosok, vízmosások futottak le a folyóig, melyek sűrűn be voltak növe bokrokkal és aljnövényzettel. Ez kedvezett az ellenségnek, hiszen felderítői itt észrevétlenül szivároghattak fel, ahol pedig a folyópart távolabb volt a védőállásoktól, a köztes terület bokros-erdős részeinek takarása miatt az innenső partot és a Don vizét még a dombvonulatról sem lehetett belátni. A három puskásszázad arcvonala átlag 4-5 km szélességű volt, a géppuskás század szakaszait a puskásszázadok mögött egyenletesen elosztva helyezték el.

A sztálingrádi hadműveletekkel összefüggésben, 1942. október végén a magyar 2. hadsereg déli sávhatára északabbra tolódott, így került az olasz 8. hadsereg szomszédságába a 32/III. és 32/I. zászlóalj. Ekkor a kassai 21. gyalogezred védelmi kiterjedése jelentősen – mintegy 15 km-re – lecsökkent, melyből 6 km a 32/III., 9 km pedig a 32/I. zászlóaljra jutott. 1942 decemberében Kolovert és Karabut között megnövekedett a jászberényiek védőállása, mivel a 32/I. zászlóaljat tartalékul vonták hátra Sirokijba.

A hadműveleti szünet alatt – melynek során mindkét oldalról számos vállalkozást hajtottak végre – a jászberényiek állásaikat téliesítették és személyi utánpótlásként két menetszázad (32/3. M és 32/3. M 2.) érkezett hozzájuk Jászberényből 1942 decemberében. A jászsági honvédek háborús hátországa, Jászberény és környéke eközben nem feledkezett meg a Donnál küzdő fiairol. Az „adjatok, hogy honvédeink megállják a helyüket...” szellemében 1942

nyarától cigarettát, pénzadományt, illetve három, zárt tehervagont megtöltő téli ruhaneműt és óvócikket gyűjtöttek össze a Jászság településein, melyek zöme megérkezett a 32/III. zászlóaljhoz. A keleti hadműveleti területen lévő jászmagyar honvédek családtagjairól sem feledkeztek meg, különös gondot fordítottak az özvegyek és árvák ellátására.

A szovjetek urivi támadását követő ötödik napon, 1943. január 17-én a 32/III. zászlóalj a VII. hadtest többi alakulatával együtt parancsot kapott a visszavonulásra. A miskolci seregtestet ekkorra már bekerítették a szovjetek, így több részre szakadva tudott visszavonulni nyugati irányba. A jászberényiek másnap a Goncsarovkán rekedt 23. könnyű hadosztálybeli tüzér- és vonatalakulat-roncsok kitörését támogatták, amikor délután 14 óra tájt kikergették a szovjeteket a faluból. Goncsarovka keleti szélénél ütköztek az első ellenséges csoportokba. Megmaradt nehézfegyverzetükkel tűz alá vették és felgyújtották a szélső faházakat. Márton Ferenc alezredes, zászlóaljparancsnok minden nélkülözhető felszerelési cikket eldobáltatott, miközben a tisztek egy része lóhátról biztatta a legénységet: „Jászmagyar bakák! Mutassátok meg, mit tudtok! Szuronyt szegezz!” és a 32/III-asokat rohamra vezényelték, akik közelharcban, szuronyal „piszkálták ki” a szovjeteket Goncsarovkáról. Ezt követően a jászberényi zászlóalj az olasz Tridentina-hadosztály visszavonulását fedezte, miközben súlyos utóvédharcokba keveredett Sztjepanovka és Nyikolajevka térségében 1943. január 20. és 27. között. A honvédeknek a rendkívül kegyetlen orosz télen nem csak a zord időjárással, az ellenséggel, de olykor saját olasz fegyvertársaikkal is meg kellett küzdeniük. 1943. február 1-jén és 2-án – két hétig tartó folyamatos, súlyos harcokkal járó 500 km-es ütközmenet után, mely alatt a legénység a visszavonulás megkezdésekor kiosztott két napi szalonnaadagon túl más élelmezést nem kapott és gyakorlatilag végig a szabad ég alatt tartózkodott – a jászberényi zászlóalj bevonult Bjelgorodba, ahol leadta sebesültjeit és betegeit. Kötelékeik rendezése és újjászervezése megkezdődött, mely munkálat 1943. március elejétől a Dnyepertől nyugatra, Korosztjen környékén folytatódott.

A doni harcok során a 32/III. zászlóalj állománya számos hadi kitüntetést kapott. A tisztek közül ketten a Magyar Érdemrend kardos-hadiszalagos lovagkeresztjét, öten a kardos-hadiszalagos bronz Signum Laudist kapták meg. A tiszthelyettesek, tisztesek és a legénység soraiból ketten a Magyar Nagy Ézüst Vitézségi Érmét, tizenöten a Magyar Kis Ézüst Vitézségi Érmét, kilencvenöten pedig a Magyar Bronz Vitézségi Érmét kapták meg, többnyire post mortem. A zászlóalj 90%-os anyagi vesztesége – ami a kézfegyverek tekintetében 70%, a nehézfegyverzet terén 100%-os volt – eltörpült a személyi veszteségek mellett, ugyanis a jászberényi csapattest közel ezerfős hadi állományából alig 250 lesóványodott, megtört jászmagyar honvéd tért haza a „doni

pokolból”, akiket három hetes egészségügyi karantén után, 1943. május 23-án fogadott Jászberény városa.⁴

Sárosi Ervin tartalékos zászlós özvegye személyes találkozásunk alkalmával felidézte, hogy vőlegénye számtalan tábori lapot küldött neki a Don partjáról, de ezeket férje halála után megsemmisítette. Csupán egyetlen levele maradt fent, amelyet a szüleinek írt. E levél⁵ híven tükrözi, milyen volt a helyzet a Don partján, közvetlenül az őszi hadműveleti szünet beállta előtt.

FORRÁSKÖZLÉS

26. levél.

Drága Szüleim és Öcsém!⁶ 1942. IX/. 13-án.

[1942.] VIII. hó 28[-án], 29-én kelt és IX. 8-án kelt lapjaikat megkaptam (ez mind 5 nap alatt itt volt, hamar jött), de mostanában általában jól jön a posta, 5-6 nappal előtte feladott leveleket is kapunk, természetesen keverve új levelekkel, de mostanában hetenként mindig csütörtökön és vasárnap itt a posta és mindig hoz 8-10 lapot számomra, ez mondhatnám itt a legnagyobb öröm, a hazai hírek, ma pl. 6h-kor jött a posta, kiosztottam és elküldtem a másik rajhoz, meg a lovagnál lévő emberekhez, mikor a rajomnak kiosztottam, egy kicsit vártam és néztem az arcokat, bár türelmetlen voltam, mert hisz nekem is az első dolgom olvasni, de megfigyeltem, néma csend volt, mindenki leült kicsit távolabb egymástól, aki dohányzik, először rágyújtott, hogy csak fokozza a levél nyújtotta élvezetet, azután különböző emberek, különböző arcok, érzelmek és a levelek tartalma az arcon tükröződött vissza, ilyenkor a mindig komoly katonarcokon is egy-egy mosoly suhan keresztül, ha szeret-

⁴ A zászlóalj történetéről bővebben: *Babucs Zoltán*: Jászmagyar honvédek albuma. Barót, 2017.; *Babucs – Szabó* 2013.; *Babucs Zoltán*: „Megremeg a föld, amerre magyar honvéd lába lép...” – a m. kir. jászberényi 2/III. és 32/III. honvéd gyalogzászlóaljak története (1939–1943). Jászberény, 2001.; *Babucs Zoltán*: Jászsági „pocsolyakerülő” honvédek a Donnál. A m. kir. jászberényi 32/III. honvéd gyalogzászlóalj története (1942/1943). *Zounuk*, 17. (2002) 123–167. o.; *Babucs Zoltán*: A jászberényi m. kir. 2/III. honvéd gyalogos zászlóalj története (1939–1943). In: A Jász Múzeum Évkönyve. Szerk. *Hortiné Bathó Edit*. Jászberény, 2001. 261–297. o.; *Babucs Zoltán*: „Horthy Miklós katonája vagyok...” A M. Kir. Honvédség jászsági csapatteste a II. világháborúban. In: Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság történetéről. Szerk. *Langó Péter*. Jászfényszaru, 2000. 289–311. o.; *Babucs Zoltán*: Jász honvédek a Don-kanyarban. In: Jászsági Évkönyv 1998. Szerk. *Petbő László*. Jászberény, 1998. 30–40. o.; *Csáky Kálmán*: Egy 32-es baka a Donnál. Szerk. *Babucs Zoltán*. Budapest, 2018.

⁵ A levelet mai helyesírás szerint közlöm, de az eredeti tagolásban és központozással.

⁶ A levélíró szülei: Sárosi János és Beck Mária Erzsébet, öccse: Sárosi Iván.

teitől valaki jó hírt hall, rossz hír esetén meg egy-egy könnycsepp lecsordul a komor, napbarnított arcon, azután belenéz az égbolt kéklő messzeségébe és tudja Isten, hol jár, valahol messze Magyarországon, a csend percekig tart, senki nem szól semmit, hiszen nem is szólhat, mert a lelke nem is itt van, csak a test, ilyenkor a lélek elszáll haza, oda, aminek a hiányát itt lehet igazán érezni és itt érzi az ember, mit jelent az otthon, szeretettől fűtött meleg tűzhe-lye, a család, a gyermek, a szülő, a kedves, itt mindenki vad lesz, bátor, a halál-tól nem fél, de mégis érzékeny és lelkületileg a legnemtörődöm ember is átalakul, láttam már itt olyan férfit, aki bátran vállalkozik éjjel a legmerészebb vállalkozásra, a halállal játszik, nem fél semmitől, de mikor a halvány rózsaszín lapot⁷ olvas[sa], sír, mint egy gyermek, mint egy ártatlan gyermek, pedig tegnap még öldöklő tűzben gyilkolt, hiszen ez a lélek átalakulása és az otthoniak forró szeretete, amit itt érzünk igazán és ami vonz haza, hús, mint akit megkötnek, de nem bír szabadulni, de mikor jön egy levél, ezek a kötelek, ha rövid időre is, de széthullanak és kitégynak a tüdő, levegőt kapunk és boldogok vagyunk, hogy szeretnek, aggódnak értünk és gondolnak ránk azok, aki[k]ért feláldozunk otthon, kényelmet, és küzdünk egy szebb jövőért egy boldogabb hazáért, hogy egyszer győztesen hazamenjünk. Kicsit eltérek a tárgytól, de bocsánat, annyi gondolatom jön ilyenkor, pedig csak azt akarom röviden megírni, hogy mit jelent nekünk a levél, egy szóval jellemzem: »mindent«, amit kérem, írjanak továbbra is ilyen szorgalmasan, mert nagyon jól esik! Most felőlem is többször fog hír jönni, mert a posta most rendesen működik és jól jönnek a levelek, mert felénk még szép idők járnak és nappal még jó meleg van és éjjel sincs nagyon hűvös, de itt, a földalatti lakásunkban⁸ meg pláne nincs, mert itt a föld alatt lakunk, vannak rendes szobák, de az oldal természetesen föld, felül pedig vastag gerendák és azon is föld, hogy ezt csak a repülőbomba viszi át, az pedig errefelé csak éjjel jár,⁹ akkor is nagyon magasan, mert a lég-

⁷ Rózsaszínű tábori levelezőlapokon az otthon maradt hozzátartozók írhattak a hadműveleti területen lévő szeretteiknek, míg a honvédek zöld színű tábori levelezőlapot, avagy légipostai továbbítású kék színű tábori levelezőlapot küldhettek haza. A hátszágba vagy más, hadműveleti területen lévő alakulathoz küldött nyílt tábori levelezőlapokat az arra kijelölt tisztek, tisztjelöltek elolvasták, s ha azokat rendben találták, aláírták és ráütötték az „Ellenőrizve” bélyegzőt, utána továbbította a tábori posta a címzettnek.

⁸ Vagyis a tüzérségi lövedék és légibombák, kézigránatok repeszaitól védő, földbe ástott, fa és földfödémszerkezetű óvóhelyen.

⁹ A szovjetek éjjeli bomázbásaikat Polikarpov Po-2 típusú, kétfedelű, vászonborítású, merev futóműves repülőgépekkel hajtották végre. E géptípus eredetileg kiképző gép volt, de a második világháború alatt felderítési, tüzér megfigyelői feladatok mellett futár-, egészségügyi és szállítógépként is alkalmazták. A 130 km/h maximális sebességű repülőgép személyzete általában nőkből állt, s többnyire éjjelente hajtották végre zavaró berepüléseket, amikor apró bombáikkal nyugtalanították az ellenséges csapatokat. Jellegzetes, berregő hangja miatt a honvédek kávédarálónak, varrógépnek vagy Mari néninek nevezték.

elhárítók¹⁰ hamar leszedik őket, hiába, itt a légi fölény teljesen a miénk. Most jól jönnek és mennek is a levelek, és ha majd beáll az esős idő, akkor megint megakad majd itt minden, és akkor ne legyenek megijedve, ha nem jön olyan könnyen a levél, de itt azokon az elsőrendű orosz műutakon is térdig ér a sár egy félnapi eső után, most képzeljék el, errefelé csak harmadrendű utak vannak, itt majd nyakig ér, pláne ha napokig esik az eső, és ilyenkor majd megakad a postaforgalom, majd ne ijedjenek meg, mert odajut az a levél mind, csak idő kell hozzá, mert ólomlábakon jár. A csomagot, hogy nem lehet küldeni, az ne bántsa Anyukáékat, mert olyan helyzetben vagyunk, hogy sem mire nincs szükségünk, élelemre különösen nincs, mert mindenünk van. Egy község szélén vagyunk,¹¹ a község természetesen ki lett lakoltatva, és a házak üresek, és itt minden található. Az oroszoknak cukruk nem volt, ezt mézzel pótolták, és majdnem minden háznál van méhkas, annyi mézet még soha életemben nem ettem, mint itt, lépesmézet léppel együtt, ez a legfinomabb valami, van egy méhészem, aki ért ezekhez és az szépen szedegeti ki a kereteket, igaz, hogy a méhek elvándorolnak, mert lassan az egész faluban már nem lesz méhkas, mind kifosztjuk, és mivel pergetőnk nincs, a keretet léppel együtt vesszük ki és kézzel nyomjuk ki a mézet, ez nagy pazarlás, mert a lépet már nem lehet visszatenni és a méhek télen elpusztulnak, mert nem lesz élelmük, na, de ki nézi ezt a fronton, fő, hogy nekünk legyen mézünk elég. A másik, amiből soha életemben nem ettem annyit, a baromfi, az is volt itt rengeteg, mert az orosz disznót nem tartott, csak tehenet és baromfit, a zsírt a vajjal és napraforgó olajjal pótolta, azért sok itt a napraforgó föld, ő disznóhúst nem evett. Így nagyon sok baromfi maradt a faluban, egy egész kis farmot csináltam a szakaszomnak, és nagyon sok paprikás csirkét, sült csirkét, kirántott csirkét eszünk (Sokszor hazagondolunk, ilyen jól még otthon sem éltünk.) Természetesen napraforgó olajjal és vajjal főzünk, és tojásunk is van bőven. Most a héten megold[ot]tuk a liszt-problémát is, hiszen erre is nagy szükségünk van, és pláne az a nagyon nélkülözött tészta hiányzott, de csak hiányzott, mert a mi leleményességünket nem lehet utolérni, elmentünk és találtunk 2 zsák búzát, hogy hol, az mellékes, így ez már meglett volna, csak viszont ezt meg is kell még őrölni, de hát egy bakának ez sem okoz gondot, bevitték Ssagunyba¹² és 70 drb cigarettáért megőrölték, így lett egy zsák lisztünk, egy zsák b[úza]liszt még egy szakaszunk is elég egy darabig. Tegnap csi-

¹⁰ A kassai 23. könnyű hadosztály légvédelmét a kassai 23. légvédelmi gépágyús üteg (fegyverzete: 6 db 40 mm-es 36 M Bofors légvédelmi gépágyú), valamint a kassai 23. fogatolt vonatoszlop-parancsnokság alárendeltségében lévő légvédelmi géppuska század (fegyverzete: 10 db 7/31 M. Schwarzlose géppuska) biztosította.

¹¹ Kologyezsnoje.

¹² Szaguny.

náltunk gombócot, de mivel szilva nincs, kökényt tettünk bele, ez nagyon jól helyettesíti a szilvát, mert savan[y]kás, burgonya rengeteg van a kertekben, prézlit szárított kenyérből csináltunk, cukor meg, akinek volt, tett rá, nekem még van 1/2 kg az egész raj kapott belőle, 180 gombóc[ot] és még nudlit is csináltunk, velem együtt 11 ember be is ette, nem maradt abból egy sem. Előre bocsátom, a legényem főzte egész nap, kiváló szakács, mindent nagyszerűen elkészít, örülök is neki, mert egy jó tisztí legény itt minden pénzt megér. Mivel már a csirkét unjuk és a nép tésztaért könyörög, kiadtam a parancsot, ma ünnep van, vasárnap, azt akarom, hogy minden ember gyomrában palacsinta emésztődjön, persze megindult a nagy tejszerzés, aznap, vagyis máma azt hiszem, nem akadt a környéken olyan tehén, amit az embereim orozva meg ne fejtek volna, és mivel belevaló is kellett, a környező erdő, még ahol a ruszkek vannak, ott is, ki lett aknázva az összes földi, illetve erdei szedertől, és az egész napi sütés eredménye 300 drb olyan palacsinta lett, ami után egy jó háziasszony is meg nyalhatja a kezét, még elfelejtem, a szaharint én adtam hozzá, és tojásunk meg van elég. A dohányról meg az a helyzet, hogy itt minden háznál termeltek dohányt, most mi szedjük le a levelét, meg szárítjuk és felvágjuk, csak hogy papírunk nincs, ezért kérem, ha levélben írnak, tegyenek belé 2 cigarettapapírt és le lehet ragasztani a levelet, és eljön, így azután a dohányban sem lesz hiány. Tehát egy pár sorban vázoltam, hogy nem is élünk mi egyelőre olyan rosszul, tehát még a csomagra nincsen szükség egyelőre. De éppen ma hallottam, bár nem tudom, hogy így lesz-e, hogy mi fogunk kapni egy cédulát, és mivel havonta csak egy csomagot lehet elküldeni,¹³ ezt hazaküldjük, és ezt rá kell ragasztani a csomagra, és csak evvel jöhet el, így a rokonság nem küldhet, nem lehet majd kijátszani a szabályt, de ismétlem, ez még nem biztos. Holnap egy kis linzert csinálunk, a változatosság kedvéért van itt a házban egy süttö, az kiválóan megfelel erre a célra. Azért főzünk mi is, mert német ételeket¹⁴ kapunk, és az nem való magyar gyomorba, pl. csalánfőzelék, meg paraj, meg mindenféle összekeverve, bab, borsó, rizskása, marhahús, lencse, káposzta, ez mind együtt van főzve, azt mondják a sógorok, hogy ez vita-

¹³ A rendelkezést 1942. december 2-ától vezették be, otthonról 2 kg súlyú csomagot küldhettek a frontra, amelynek a fele lehetett (tartós) élelmiszer.

¹⁴ A keleti hadművelleti területre elvonult magyar 2. hadsereg ételmezését a német ellátó szervek biztosították – kisebb részben a megszállt ukrán területekről –, miközben az expedíciós magyar hadseregnek szánt hazai élelmiszereket a Wehrmacht kapta meg. A honvédek a fűszeres és kalóriadús, bőséges magyar ételmezés helyett ízetlen német szabványadagokat kaptak, és igen hamar ráuntak a különféle konzervekre, sajtra, margarinra, műmézre, pudingporra, csokoládéra, cukorra és kondenzált tejre. A csapatok a helyszíni beszerzés – gyümölcs, krumpli, hagyma, méz, baromfi – mellett az otthonról kiküldött élelem-kiegészítő cikkek (szalonna, zsíradék, pálinka) révén tudták az ételmezést feljavítani.

mindús, hát én csak maradok a paprikás csirke, meg a palacsinta mellett, akármi-lyen vitaminszegény is az, na, nem igaz?

Anyukám, azt majd kérem megírni, hogy mit tetszettek eddig venni, majd azután megírom, hogy mit kérek még, tudom, hogy jó anyagot mostanában nehéz venni, de inkább többbe kerüljön, de ne legyen rossz anyag, csak mindenből a legjobbat kérem, hiszen lassan megjön a zászlósi előléptetésem és ahhoz több pénzt tudok majd haza küldeni és [Jász]Berényből is többet kapnak, és mivel valószínű, tavaszig itt leszünk, addig teljesen fel szeretném magam sze-relni alsó- és felsőruhával, mindennel, ha már itt vagyok, nehéz kereset, de legalább ez a nagy gondom is lent lesz, és szeretném, ha meglenne mindenem, ami 2000 – vagy 2500 – P-ből azt hiszem meglesz, és ha megnősülök, nem lesz ruhahiányom semmi.

Az Andornak¹⁵ írtam már, már válaszolt is egy lapon, majd kérem átadni neki a zubbonyt és a köpenyt október hónapban, és át fogja alakítani zászlósi rangjelzésre és majd a köpenyt is bélelje ki selyembéléssel, majd ő már tudja, hogy kell elkészíteni. Apus lesz szíves neki a pénzt odaadni, és mire hazamegyek, az is meglesz, és kérem, még ő meg is veszi a arany kardbojtot és a fekete sapkát, ugyanolyan, mint az a barna, csak feketében,¹⁶ ugyanarra a méretre, ezt ő mind meg tudja venni egyúttal, ha bent jár az anyagért, akkor erre kérem Apust, hogy október vége felé intézze el, legyen szíves.

A fényképezéssel jól állok, már elfényképeztem 12 tekercs filmet, 96 felvételt, még van 5 tekercsem, de ezt itt előhívatni nem lehet, mert nincs kivel, és nincs is rá idő, viszont a filmet hazaküldeni még csomagban sem lehet, csak a hadtes-ten keresztül, azok még előhívják, hogy mik a felvételek, és csak úgy mehetne haza, viszont ez nagyon bizonytalan, hogy hazakerül, így sokkal jobb, ha majd én viszem haza személyesen, mert akkor biztos nem veszik el belőle egy sem, mert nagyon sajnálnám, és ezeken jobban nem is én vagyok rajta, hanem olyan harcszerű dolgok ezek, majd, ha hazamegyek, majd akkor. Ellenben kérem Apust, hogyha csomagot lehet küldeni, a legfontosabb, hogy a filmeket kérem elküldeni és ha van valami rossz szvetter, mert a jó szvetterem sajnálom, mert itt férges lesz és elrongyolódik, mert ez nem az a kimondott higiénikus hely, és így jó holmit a katonasághoz úgysem érdemes hozni, bár hála Isten eddig csak bolhánk meg egerünk van a lakosztályunkban, de az bőven, de más még nincs, reméljük nem is igen lesz, ha nincs rossz szvetter, akkor majd azt kérem mégis, de most még nem fontos, mert nincs hideg.

¹⁵ A levélíró csepeli zsidó barátja. Családneve Wichter vagy Winter.

¹⁶ A tisztok az Osztrák-Magyar Monarchiából ismeretes fekete tiszti sapkát, a hadapród őrmestere-k és a hivatásos altisztek tábori barna altiszti sapkát viseltek. Előbbit szilvamérőnek, szaloncsá-kónak, utóbbit babmérőnek nevezték a honvédek.

A rádióüzenettel szintén baj van itt, mert én már üzentem haza 4-szer, Anyusnak a születésnapjára is üzentem, de úgy látszik, nem közlik, mert itt az üzenet úgy megy, hogy egy tábori lapon írunk a haditudósítóknak, erre leírjuk az üzenetet és azok adják le rádión a stúdióba haza, de viszont most nagyon sok katonaság van kint és csak a nagyon fontosat közvetítik, így az enyém mindig elmarad. Amit a Baba¹⁷ üzent a vásárból, azt egyik zászlós barátom átadta, mert éppen az ezrednél hallgatta a rádiót, de csak annyit, hogy »Csókol Baba«, viszont a Baba másik üzenetét, és a Margit néniék¹⁸ üzenetét nem kaptam meg, mivel nekünk nincs rádiónk, csak az ezrednek, az meg messze mögöttünk van, így sem nekem, sem maguknak nemigen érdemes rádión üzenni, inkább levélben írni, mert azt jobban megkapom, hogy milyen leveleket kell írni, azt most én megmutatom, ez egy levél lesz /majdnem regény/ ebből lehet olvasni, én is ilyet kérek, és mindjárt lesz olvasnivalóm, viszont tudom, ehhez idő kell és ilyent én sem bírok mindig írni, csak néha.

A gyártól járó segélyemre vonatkozólag majd írok a gyárnak, hogy Apus címére küldjék el, mert ide ki nem lehet küldeni még pénzt sem és úgyis vissza-küldeném, mert itt nem érek vele semmit, itt a pénz nem érték. Az első segélyem november hó 1-én jár, mert a gyár utólag fizet és mivel október hónapra már nem kaptam meg, az októberit november 1-én kapom meg, addig még van egy kis idő írni, de majd úgy fogom elintézni, hogy Apus címére küldjék a pénzt.

Ha a Totin¹⁹ [Jász]Berénybe vonult, akkor őt is ki fogják hozni ide munkatáborba dolgozni, mert akkor is voltak [Jász]Berényben munkatáborosok²⁰, mikor én ott voltam, de azok utánunk jöttek ki, de idejöttek azok is, már nem erre a helyre, ahol mi vagyunk, de Oroszországba, majd legalább megtudja, hogy nem is az a kellemes hely ez.

Tegnap, azaz vasárnap este eddig írtam, de már késő volt és fájt a szemem, azért lefeküdtem és ma, azaz hétfőn délután most megint van időm, folytattam az írást.

Egy nagyon fontos és életbevágó tárgyra akarok rátérni, ami egy életre szól, és ami végigkíséri az ember életét jóban, rosszban, örömben, bánatban és iránítja az ember jövőjét. Azt tudják Apusék is, hogy a Babának már régóta komolyan udvarolok, szeretem őt és mielőtt bevonultam katonának, a szüleinek ígéretet tettem, hogy ha ő vár rám és szeret továbbra is, én komolyan fog-

¹⁷ Sárosi Ervin hadapród őrmester menyasszonyának beceneve.

¹⁸ A levélíró rokonsága.

¹⁹ A Sárosi család barátja, valódi neve nem ismert.

²⁰ Helyesen: munkaszolgálatosok; Jászberényben az I. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj állomásozott, amely több tábori munkásszázadot állított fel és küldött ki a magyar 2. hadsereg hadművelési területére.

lalkozok vele és ha leszererek és anyagilag összeszedem magam, elveszem feleségül. Az én érzelmeim katonaidőm és frontszolgálatom alatt sem változtak meg, és mivel most kellene leszerelnem, mert lejárt az időm, szeretném Apus és Anyus beleegyezését kérni arra, hogy karácsonykor megtartsuk az eljegyzésünket. Én valószínűleg nem leszek otthon, ez lesz az első karácsonyom, amit nem bírok majd otthon tölteni, de rádió útján, vagyis távolsági eljegyzést szeretnék csinálni az éter hullámain keresztül, de minden körülmények között szeretném megtartani, az is lehet, hogy szabadságra haza lehet menni, akkor személyesen is részt vehetek, ha nem, akkor csak ilyen távolsági úton, hogy ezt még hogy kell csinálni, nem tudom biztosan, de valószínűleg én majd [a] rádió útján megkérem a Baba kezét és levélben a rádió útján kapok választ rá, és akkor megkérem Apust, majd küldök pénzt és lesz szíves megvenni a gyűrűket, majd megadom a méretet egy levélben és akkor Apusékat meghívják a Baba szüleit egyik nap, és akkor az én nevemben átadják a gyűrűket, az én gyűrűmet meg megtartják, elküldeni nem tanácsos, mert könnyen elveszik, majd ha hazamegyek, felhúszom és kész az eljegyzés, és így egész olcsón megúszszuk mind a ketten, és jövőre, ha Isten segít, újra karácsonykor megtartanánk az esküvőt, addigra már nekem is meglesz mindenem, amire szükségem van. Kérem Apusékat erre a fontos kérésre minél előbb válaszolni, én nagyon örülnék és nagyon szeretném, ha a beleegyezésüket adnák és nem lenne semmi akadálya.

Remélem, a levelem hossza miatt semmi panasz nem lehet, ez a tulajdonképpeni levél, nem is azok a lapok, arra nem fér semmi rá, amit az ember mondani szeretne, igaz, hogy ennek a megírása fél napot igénybe vesz és az elolvasása annyi időt, mintha az ember regényt olvasna, de ha nekem volt időm írni, akkor Anyuséknak legyen idejük elolvasni, nem?

Most már Apusék is egész nyugodtan írhatnak levélben és cigarettapapírt is tehetnek bele, én nem is kapom meg mindet, egy pár darab mégis eljut hozzám is és így dohányban sem lesz hiányom. A konzervjeim még mind megvanak, sőt, tettem még hozzá, amit itt kapunk szardíniát, meg füstölt halat, mert most van elég koszt, mert magunk főzünk, viszont télen jó lesz, mert majd biztos lesznek hiányok, és akkor jó lesz elővenni egy-egy konzervet. Meleg alsóruhám is van, egy flanel alsónadrág és flanel ing, ez itt elég is, mert még a rövid alsónadrágot hordom, a jövő hónapban már felveszem a kincstári hosszú nadrágot, a flanel még ráér. Jó lesz itt majd a hósapka is, amit elhoztam. De a sok zsebkendő, meg 2 törülköző, meg 1 civil ing nem kellett volna, mert úgysem használom, így lehet is, hogy csomagban haza fogom küldeni, mert mi küldhetünk csomagot haza 3 kg-ig, csak nincs mit küldeni, ezért lehet, hogy a felesleges ruhaholmit elküldöm haza egyszer, mert itt kevés ruhával ki lehet jönni, hiszen nincs pizsama az alváshoz, hiszen csizmában felöltözve és a fegyver kéznél lehet itt csak aludni, mert riadónál 2-3 perc és már löni is kell

éjjel, itt inkább a nappal a nyugodt időszak, de azért kibírható és úgysem tart örökké, ennek is vége lesz. Én jól vagyok, egészséges és jól is nézek ki, már a kopasz fejem is elég szépen kinőtt a haj, kefefrizurát hordok, a bajuszom már egész komoly nagy és markánsabb férfiarcot ad mint eddig, szóval egész komoly frontkatona kinézésem van. Kérem Apusékat is, írjanak minél többet, úgy, mind eddig, én is, ha tehetem, minden második nap írok. Mindannyiukat szeretettel csókolom, az Öcskösnek jó munkát kívánok:

Ervin²¹

*Sárosi Ervin tartalékos zászlós és ifjú felesége.
Csepel, 1944. március 25. (Sárosi Ervinné tulajdona)*

²¹ Sárosi Ervin hadapród őrmester kockás papírra írta ceruzával levelét, ennek végén található a lebélyezett igazolás, melyet maga írt alá: „Ellenőrizve. Sárosi h[a]d[a]p.[ród őrmester] 1942. IX/14.” A tábori postaszámukat (233/19.) is tartalmazó boríték nem maradt fent. A levél Sárosi Ervin János (Pomáz) tulajdonában van.

Megjött a posta. Sárosi Ervin hadapród őrmester levélkiosztás közben, 1942 augusztusa (Babucs Zoltán gyűjteménye)

„[L]égvédelmi ágyunk a Don előtt.” A kassai légvédelmi tüzérek mellett lóháton: Sárosi Ervin hadapród őrmester (Babucs Zoltán gyűjteménye)

*„Szereztünk 5 libát, a szakasz legalább jóllakik belőle.” Honvédei között –
kigombolt zubbonyban, cigarettázva – Sárosi Ervin hadapród őrmester
(Babucs Zoltán gyűjteménye)*

*Sárosi Ervin hadapród őrmester egyik fedett tüzelőállásban lévő páncéltörő lövege
a Don partján (Babucs Zoltán gyűjteménye)*

Balla Tibor

A magyar kiegészítésű csapatok tevékenysége az 1918. júniusi piavei offenzíva során

Az 1918 júniusában az olasz hadszíntéren, a Piave folyó mentén – és Dél-Tirolban – lezajlott offenzíva az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének utolsó nagy támadó hadművelete volt, amely felszínre hozta a birodalom hadseregének gyengéit. A hatalmas áldozatokkal járó harcokból a magyarországi kiegészítésű csapatok is alaposan kivették részüket. Helytállásuk és az általuk elért részsikerek ellenére, a piavei csata végül Ausztria–Magyarország haderejének vereségével zárult.

Az osztrák–magyar júniusi offenzíva előkészítése

Az olasz fronton harcoló antant erők lekötésére indítandó osztrák–magyar támadás terve (amely a nyugati hadszíntéren tavasszal megkezdett német offenzíva sikeréhez járult volna hozzá) először 1918. február 20-án a németországi Bad Homburgban a Monarchia uralkodója, I. (magyar királyként IV.) Károly és II. Vilmos német császár között lezajlott tanácskozáson merült fel.¹

Károly császár és király 1918. március 23-án hagyta jóvá az osztrák–magyar haderő vezérkari főnöke, Arthur Arz von Straussenburg² vezérezredes döntését egy Olaszország elleni offenzíva előkészítéséről. A hadműveleti tervet végleges formában május 5-én fogadta el a Monarchia uralkodója. A terv papíron nagyon szépen festett (az offenzíva legtávolabbi célja Padova és Velence elfoglalása volt), azonban az erők szétforgácsolása (ti. a hadszíntér tirolai és piavei frontszakaszán nagyjából egyenlően osztották el a Monarchia csapatait) eleve kudarcra kárhoztatta a támadást, mert a szükséges – legalább kétszeres-háromszoros – erőfölényt sehol sem tudták kialakítani.³

¹ Balla 2013. 60–61. o.

² Részletes életútját lásd: Balla 2010. 60–63. o.

³ Magyarország hadtörténete III. 2015. 317. o. A hadműveleti terv szerint az osztrák–magyar délnyugati front jobb szárnyán, a Conrad-hadseregcsoporthoz tartozó 10. hadsereg 1. hadosztályának 1918. június 13-án a svájci határon lévő Tonale-hágó közelében elterelő támadást kellett indítania. A Monarchia korábbi vezérkari főnöke által irányított hadseregcsoporthoz tartozó 11. hadseregének pedig

A győztes támadás katonapolitikai célkitűzései a következők voltak: azt várták tőle, hogy a hadsereg egysége helyreáll, anyagi, élelmezési ellátottsága javul, továbbá az ellenséget elfogadható békére lehet kényszeríteni.

A Piave folyó mentén végrehajtandó hadművelet az „Albrecht” fedőnevet kapta. A Svetozar Borojević⁴ tábornagy, hadseregcsoport-parancsnoknak alárendelt osztrák–magyar hadseregek számára a következő feladatokat határozták meg: a Wenzel Wurm⁵ vezérezredes vezette Isonzó-hadsereg fő erejével az Oderzo–Treviso irányba előretörve, az Adriai-tenger, Susegana, Arcade, Postioma, Istrana, Piombino vonalat éri el, Velence irányában biztosítást végez.⁶ A Treviso irányában végrehajtandó főcsapás élén a 64. és 70. honvédhadosztályt, valamint a cs. és kir. 29. gyaloghadosztályt magába foglaló osztrák–magyar IV. hadtestnek kellett állnia a hadműveleti tervek szerint.

A József Ágost főherceg⁷ vezérezredes által irányított 6. hadsereg kötelékében a cs. és kir. XXIV. hadtest képezte az áttörést véghez vivő csoportot. E hadtest három hadosztályának Falzé és Nervesa között kellett átkelni Piave folyón és lehetőség szerint már a támadás első napján az egész Montello hegyhátat elfoglalni,⁸ majd erős balszárnyával, az Isonzó-hadsereg jobbszárnyával együtt délnyugati irányban előretörnie. A cs. és kir. II. hadtestnek (mely csupán a 8. közös lovashadosztályból állt) csak erődemonstrációt szabtak feladatul, viszont tüzérségének a XXIV. hadtestnek a Montello északi lejtőjén történő előrejutását kellett támogatnia.

Április 1-je óta folyt az offenzíva előkészítése és a felvonulás, amennyire azt a Monarchia vasúthálózata megengedte. A hadművelethez felsorakoztatott tüzérségi lövegek, lőszer és felszerelés mennyisége a legnagyobb volt, amit valaha is bevetettek a Monarchia egyetlen támadásához. A tüzérséget a támadási körzetekben csoportosították, így példának okáért a Piave mentén a fő támadókat képező, 18 km szélességű sávban összpontosult cs. és kir. XVI., IV. és VII. hadtestnél minden 13 méterre esett egy löveg.

A Borojević-hadseregcsoportnál található lövegek (1858 könnyű, 468 közepes és 26 nehéz) száma csupán a minimális követelményeknek felelt meg. A tüzérségi – különösen a nehézlövegek számára meghatározott – lőszer mennyisége (a szükséges 60-70%-a) egy anyagcsata megvívásához elégtelen, ráadá-

1918. június 15-én, a piavei átkelés megindulásával egyidejűleg kellett megindítani a Radetzky fedőnevű, a dél-tiroli Hétközség fennsíkon végrehajtott támadását. Mindkét offenzíva még a megindításának napján kifulladt az antant (olasz, brit, francia) csapatok összehangolt tüzeiben.

⁴ Részletes életútját lásd: *Balla* 2010. 86–88. o.

⁵ Részletes életútját lásd: *Balla* 2010. 326–327. o.

⁶ Kriegsarchiv, Wien (KA) Manuskripte (MS) 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 2–11. o.

⁷ Részletes életútját lásd: *Balla* 2010. 169–171. o.

⁸ ÖULK Bd. VII. 222–223. o.

sul a hadseregcsoporthoz gázgránátokkal való ellátottsága is igen csekély volt. A Piave mentén felsorakozott osztrák–magyar csapatok a támadás megindításának pillanatában összesen csupán 151 000 darab 7,5 és 8 cm-es, 88 300 darab 10 cm-es hagyományos tüzérségi, továbbá 28 650 darab 15 cm-es gázlőszerrel rendelkeztek.⁹ A lövegek nagy része ráadásul mozgásképtelenné vált, mert a takarmányhiány miatt ezrével hullottak el a vontató lovak.

Borojević tábornagy seregei június 15-én 84 hadihíd-készlettel rendelkeztek, továbbá 1000 ladik és más vízi jármű állt rendelkezésükre az átkelés végrehajtásához.¹⁰ A csata során az átkelő eszközök mennyisége is túlságosan csekélynek bizonyult.

A hadianyag és élelmiszerszállítmányok pontatlanul és elégtelen mennyiségben érkeztek a frontra, ezért Borojević június 8-án a támadás elhalasztását követelte legalább június 25-ig. Ehhez a Hadsereg-főparancsnokság nem járult hozzá. Az erőfeszítések ellenére sem sikerült elegendő készleteket felhalmozni, amelyek biztosíthaták volna a hadműveletek ideje alatt a csapatok élelmezését. Június közepén a 6. és az Isonzó-hadsereg 10 napra elegendő ellátmánnyal rendelkezett, amelynek mértéke katonánként csak 25 dkg kenyér és 15 dkg hús volt naponta.

A hadvezetés tervei szerint az ellenségtől zsákmányolandó mintegy 5000 vagon lisztből a hadseregnek önmagát kellett volna élelmeznie. Az egyszerű katonák a júniusi csatát nem véletlenül nevezték „éhségoffenzívá”-nak.¹¹ A rossz és rendszertelen táplálkozás következtében fizikailag legyengült katonák (átlagos súlyuk 50 kg volt), nem voltak felkészülve a támadás valódi nehézségeire, a csapatok harcértéke általában véve csekély volt.

Az erőviszonyokat megvizsgálva elmondható, hogy az antant csapatok az olasz hadszíntéren már kezdetben is létszám-, valamint a nehéztüzérségi lövegek és a repülőgépek számát tekintve is nyomasztó fölényben voltak. 53 osztrák–magyar hadosztály állt szemben 59 olasz, francia és brit hadosztállyal. Antant részről 6300 löveggel és 500 repülőgéppel, a támadók 7000 löveggel és 300 repülőgéppel rendelkeztek.¹²

A magyar kiegészítésű hadosztályok a júniusi offenzíva kezdetén

A Borojević-hadseregcsoporthoz tartozó a cs. és kir. 6. hadsereg XXIV. hadteste (Ludwig Goiginger altábornagy vezetésével) két magyar kiegészítésű hadosztállyal bírt: a budapesti cs. és kir. 31 gyaloghadosztállyal (parancs-

⁹ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 18. (GM Anton Ritter von Pitreich: Die k.u.k. Piavefront.) 39. o.

¹⁰ ÖULK Bd. VII. 206–207. o.

¹¹ Balla 2013. 61–62. o.

¹² Magyarország hadtörténete III. 2015. 317. o.

noka Josef Lieb altábornagy), a nagyváradi cs. és kir. 17. gyaloghadosztállyal (Vinzenz Ströher altábornagy irányításával), a hadsereg tartalékához tartozott még a debreceni 11. honvéd lovashadosztály (Hegedűs Pál vezérőrnagy parancsnoksága alatt). A cs. és kir. Isonzó-hadsereg Rudolf Králicsek¹³ gyalogsági tábornok vezette XVI. hadteste egy magyar hadosztállyal rendelkezett: a komáromi cs. és kir. 33. gyaloghadosztállyal (parancsnoka Artur Iwanski von Iwanina altábornagy), az Alois Fürst Schönburg-Hartenstein¹⁴ lovassági tábornok által irányított budapesti IV. hadtesthez két magyar hadosztály tartozott: a 64. és a 70. honvédhadosztály (Seide Rezső altábornagy, valamint berzeviczi és kakaslovnici Berzeviczy Béla vezérőrnagy irányításával). A Georg Freiherr Scharicz von Rény¹⁵ gyalogsági tábornok vezetése alatt álló temesvári cs. és kir. VII. hadtestnek csupán egy Magyarországról kiegészült hadosztálya volt, a pozsonyi 14. közös gyaloghadosztály (parancsnoka fülekklecsényi Szende Ferenc altábornagy). A Maximilian Csicseric von Bacsány¹⁶ gyalogsági tábornok vezette cs. és kir. XXIII. hadtest alárendeltségében csupán egy magyar hadosztály, nevezetesen a temesvári 1. közös lovashadosztály (Ferdinand von Habermann vezérőrnagy vezetésével) harcolt.¹⁷

A magyar csapatok piavei átkelése a Montellónál és az Isonzó-hadseregnél

A Piave mentén a támadás 1918. június 15-én hajnali három órakor, gázlövés-sel kezdődött, amely az ellenséges gyalogságot és tüzérséget a gázálarc felvétele-re kényszerítette, bár a gáznak a párás idő és a gázlőszer előregedése következtében csupán könnygáz hatása volt. Hetven perc után egy három és fél órán át tartó tüzérségi hatáslövés következett, majd a reggel megindult gyalogsági támadást pergőtűz kísérte.¹⁸

A Montellóval szemben, amely egy 3-5 km széles és 10 km hosszú magaslat a Piave jobb partján, a József főherceg vezette osztrák-magyar 6. hadsereg készült fel a támadásra. Vele szemben a Giuseppe Pennella altábornagy

¹³ Részletes életútját lásd: *Balla* 2010. 194–195. o.

¹⁴ Részletes életútját lásd: *Balla* 2010. 282–284. o.

¹⁵ Részletes életútját lásd: *Balla* 2010. 267–269. o.

¹⁶ Részletes életútját lásd: *Balla* 2010. 105–107. o.

¹⁷ ÖULK Bd. VII. Beilage 11., 18.; *Brondoloi Karajlovic Oszkár* 1925. 842–856. o.

A magyar katonák részaránya az egyes hadosztályok ezredeiben a következő volt: cs. és kir. 31. gyaloghadosztály 76–92%, cs. és kir. 17. gyaloghadosztály 81–84%, 11. honvéd lovashadosztály 75–84%, cs. és kir. 33. gyaloghadosztály 52–89 %, 64. honvédhadosztály 66–78 %, 70. honvédhadosztály 37–52 %, cs. és kir. 14. gyaloghadosztály 14–82 %, cs. és kir. 1. lovashadosztály 79–94 %. Vö.: KA AOK Op. Abt. 1918. Op. Nr. 109.100.

¹⁸ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 16. (FML Ludwig Goiginger: Die Piaveforcierung und die Erstürmung des Montello Juni 1918.) 10. o.

vezette 8. olasz hadsereg négy hadosztálya állott. A hadsereg mindössze a cs. és kir. 8. lovashadosztályból álló, Rudolf Krauss¹⁹ gyalogsági tábornok irányította II. hadteste 13 km széles arcvonalszakaszon tüntetett, és csak folyambiztosítást végzett, hiszen valamennyi átkelő eszközét átadta a cs. és kir. XXIV. hadtestnek.²⁰

Goiginger altábornagy, a XXIV. hadtest (melynek arcvonala mintegy 18 km széles volt) parancsnoka az Isonzó-hadseregcsoport parancsnokság rendelkezésével ellentétben a folyón való áthajózás megkezdését már reggel 5 óra 30 perckor megparancsolta. A hadtest három hadosztályának (a cs. és kir. 17., 31. gyalog- valamint a cs. kir. 13. lövészadosztály) első alakulatai 5 óra és 5 óra 40 között még a pirkadat és a reggeli pára védelmében relatíve csekély veszteségekkel keltek át a Piave olaszok által birtokolt oldalára. Az áthajózás – mely mintegy 15-20 percet vett igénybe – vaspontonokon és faladikokon történt. Az előbbiben 20 az utóbbiban 10 ember, plusz néhány evező utász fért el. Csupán a Nervesa településtől északnyugatra eső folyószakaszon átkelt 17. gyaloghadosztály szenvedett nagyobb veszteségeket az átkelőhelytől délre és délnyugatra az olasz tüzérség tüzeiben.²¹

Az átkelés sikere annak volt köszönhető, hogy az olaszok a természeti adottságok miatt (a Piave völgye 250–300 méter széles és mindkét oldalon meredek partok szegélyezik) ott lehetetlennek tartottak egy támadást. A köd, a tüzérségi lövedékek robbanásai, a mesterséges füst, valamint a meglepetés megkönnyítették az átkelést.²²

Mindhárom hadosztálynak sikerült 7 óra 15-ig a túlparton lévő olasz állásokat megrohamoznia. A támadást rögtön folytatták. Még délelőtt sikerült az összes ellenséges első állást bevenniük. A 8. olasz hadsereg tartalékainak beavatkozása és az átkelőhelyeken kialakult torlódás délutánra megakasztotta a XXIV. hadtest előrenyomulását. A cs. és kir. 6. hadsereg kérésére a m. kir. 41. honvéd gyaloghadosztályt (simontornyai Schamschula Rezső altábornagy irányításával) a hadtest megerősítésére rendelték, az osztrák–magyar Hadsereg-főparancsnokság tartalékából. A három támadó hadosztály közül csupán a 13. lövészadosztálynak sikerült egy hadihidat vernie, amely 13 órára készült el. A 31. és 17. közös gyaloghadosztály körzetében az ellenséges tüzérség addig meggátolta a hídverést. A támadásban részt nem vett cs. és kir. II. hadtest lőszerrel nagyon szerényen ellátott tüzérségének nem sikerült a Montellótól nyugatra felállított, a saját csapatokra veszélyt jelentő olasz ütegeket elhallgat-

¹⁹ Részletes életútját lásd: Balla 2010. 197–198. o.

²⁰ Balla 2013. 65. o.

²¹ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 29. o.

²² Balla 2013. 65–66. o.

tatnia. A Montellón az olaszok által kilőtt 50 tüzérségi lövedékre csupán egy osztrák–magyar esett.²³

Miközben a cs. és kir. 17. gyaloghadosztály jelentős részei még a Piave keleti partján álltak, a 31. közös gyaloghadosztály átkelésre várakozó ezredeinek négy zászlóalja partot váltott. A hadosztálynak a Villa Jacur-nál vert egyetlen hídon kellett átkelnie. Délután az olasz repülőgépek a hadihidat egyre erősebben kezdték támadni. Az osztrák–magyar légvédelem tehetetlen volt az ellenséges légi fölény miatt.²⁴ Éppen ezért a további gyalogsági erősítéseknek és az átkelésre előkészített tüzérségnek meg kellett várnia a sötétség beálltát. Ilyen körülmények között a támadó csapatok a Montellón június 15-én nem tudtak előrenyomulni, viszont az ellenséges védelemben helyenként 5 km mélységben sikerült beékelődniük.²⁵ A XXIV. hadtest aznap 1600 hadifoglyot, 18 löveget és sok géppuskát zsákmányolt.²⁶

A piavei átkelés végrehajtására a Boroevic-hadseregcsoport Isonzó-hadseregének 54 km-es sávjában 14 és fél hadosztály sorakozott fel a folyó mentén. A csapatok számára hadosztályonként egy-egy átkelőhelyet jelöltek ki. Velük szemben a Pennella tábornok vezette 8. és az Emanuele Filiberto di Savoia, Aosta hercege által irányított 3. olasz hadsereg 10 és fél hadosztálya állott. A többszörösen tagolt erős olasz védelem átlagos mélysége a folyótól számított 12-15 km-t is elérte, a védelmi vonalak között részben betonból készült támpontok helyezkedtek el. A Piave jobb partján egymástól 5-600 méter távolságra géppuskafészek sorakoztak.²⁷

Az Isonzó-hadsereg XVI. hadtestének folyón való átkelése reggel 6 óra 45-kor kezdődött a Papadopoli-szigetről. Az olasz oldalazó ütegek elsüllyesztették az átkelő pontonok nagy részét. Az olasz tüzérségi tűz a partra szállt első támadó hullám megerősítését lehetetlenné tette. A 3. olasz hadsereg csapatai a gyenge rohamalakulatokat azok hősies ellentámadása ellenére visszaverték a folyóba. Egyedül a cs. és kir. 33. gyaloghadosztály Lehár Antal ezredes irányítása alatt álló 106. gyalogezrede (amely Salettuol településnél, egy gázlón jutott át a túlpartra) tudott egy hídfőt kialakítani.²⁸ Az ezrednek a jól vezetett ellenséges tüzérségi tűzben, minden pótlástól elvágva, egy egész olasz hadosztály elleni kilátástalan harc után, kora délután a Papadopoli-szigetre kellett visz-

²³ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 29. o.

²⁴ Hivatalos adatok szerint az olasz repülőgépek 67 000 kg bombát dobtak le a piavei osztrák–magyar hadihidakra, átkelőhelyekre és a hadtápterületre. Vö.: *Schäfer* 1934. 323. o.

²⁵ *Fiala* 1967. 89–90. o.

²⁶ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 24. o.

²⁷ *Balla* 2013. 62. o.

²⁸ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 18. 56. o.; KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 41. o.

szavonulnia. A XVI. hadtestnél a Piavén történő átkelés a hatalmas veszteségek miatt meghiúsult.

Az Isonzó-hadsereg centrumában elhelyezkedő cs. és kir. IV. hadtest, amely az egész offenzíva támadóékét képezte, elérte ugyan a Piave másik partját, de ott nem nyert tért, és az ellenséges tüzérségi tűz, valamint a folyamatos olasz repülő-támadások következtében szintén nem tudott hidat verni.²⁹ A IV. hadtest jobbszárnyán mindkét első vonalban álló hadosztály az ellenséges elhárító tűzben súlyos veszteségeket szenvedett és nem jutott előre. Az átkelés máshol egészen jól sikerült. A m. kir. 64. és 70. honvédhadosztályok két dandárja benyomult az első olasz védelmi állásba és sikerült azt elhódítaniuk. Az aznap este lezajlott olasz ellentámadás a hadtest centrumát visszanyomta a folyóhoz, és ismét elválasztotta egymástól a két honvédhadosztály Piave nyugati partján álló részeit. Mint a piavei front egyéb szakaszain is, ennél a hadtestnél sem sikerült erősítéseket átjuttatni a folyón keresztül. A IV. hadtestnek az offenzíva első napján két kis izolált hídfőt sikerült kiépítenie.³⁰

A VII. hadtestnél az események nagyon különbözőek voltak. A 14. gyaloghadosztály átkelése csak a két szárnyon sikerült, a csapatok egymással való összeköttetés nélkül, az ellenséges töltésen található állásokban tudtak megkapaszkodni. Az olaszok ellentámadásait elhárították. Sikerült egy hadihidat építeni, majd az erősítéseket és az utánpótlást is eljuttatni a túlparton harcolókhoz.³¹

A piavei fronton a Montellótól délre a legnagyobb sikert a cs. és kir. XXIII. hadtest érte el. Az ellenfél ott nem várt nagyobb erejű támadást. Az osztrák-magyar tüzérség ezen a frontszakaszon alacsony találati pontossággal vezetett előkészítő tüzét az olaszok csupán gyengén viszonozták. Az első áthajózott alakulatok kevés veszteséggel átérték a túlpartra és az első olasz lövészárkok védőit visszavetették. Azután a támadás folytatódott. Estig az ellenséges tartalékok növekvő ellenállásának dacára a következő eredményt érték el: az 1. közös lovashadosztály 5. huszárezredének sikerült a folyón való átkelés után Testadura mellett, Paludello helységet elfoglalni, majd az úton a Piave Vecchio melletti Costaldiáig előrejutni, amelynek következménye az lett, hogy az előretörő 2. huszárezreddel szemben a lagúna partján található Bressanin olasz hídfőt kiürítették. A XXIII. hadtestnek az erős tüzérségi tűz és az ellenséges légítámadások következtében nem sikerült hadihidat építenie.³²

Az Isonzó-hadsereg támadása a harcok első napján sehol sem érte el a tervezett célokat. Az osztrák-magyar csapatok öt ponton a Piave túlpartján áll-

²⁹ Bauer 1985. 99. o.

³⁰ Fiala 1967. 91. o.

³¹ Fiala 1967. 91–92. o.; Bencze 2003. 135. o.

³² Fiala 1967. 92. o.; Bencze 2003. 136. o.

tak, de azokat majdnem teljesen elvágták az erősítésektől és az utánpótlástól. Ráadásul a Piave június 16-án éjjel jelentősen megáradt és szétrombolta az osztrák–magyar műszaki csapatok által nagy veszteségek mellett, a tüzérségi tűzben és bombaesőben épített hadihidakat.³³ A hatalmasnak gondolt főcsapást Treviso irányában az ellenség elhárította. Ennek ellenére a cs. és kir. Hadsereg-főparancsnokság parancsba adta az offenzíva azonnali folytatását, amelyet a tények ismeretében felelőtlenységnek minősíthetünk.³⁴ Boroević tábornagy már június 16-án javasolta az offenzíva félbeszakítását. Úgy vélte, hogy a megszerzett hídfőkre támaszkodva a támadást később, a Tirolból kivont erőkkel egyesülve kellene felújítani.

*Harcok a hídfők kibővítéséért a Piave nyugati partján,
az olasz ellentámadások elhárítása*

Június 16-án a 6. osztrák–magyar hadsereg nem vitt véghez nagyobb támadásokat. A 36. közös gyaloghadosztály másodszor is előretört Collesal Val d'Acqua településig, ám ott ismételten nem volt képes megvetni a lábát. A Nervesánál történt kisebb álláskiigazításokat leszámítva, a helyzet ugyanolyan maradt, mint június 15-én este volt. A cs. és kir. 17. és 31. gyaloghadosztályoknál a hídverés teljesen megghiúsult, sőt, az addigi egyetlen biztos kapcsolat a két part között, Villa Jacur-nál egy délelőtt 10 órakor végrehajtott ellenséges légitámadás következtében átmenetileg megszűnt. A hídon még annak kiesése előtt sikerült néhány löveget és a 31. gyaloghadosztály maradékát átszállítani. A 17. gyaloghadosztályt három zászlóaljjal erősítették meg.

Június 17-re virradó éjjel sikerült Falzénál egy hadihadat építeni, és a Villa Jacurnál lévő másik hidat kijavítani, amelyeken át némi utánpótlást, lőszert, élelmet juttathattak el a túlsparon harcolókhoz. Aznap délután a 17. gyaloghadosztály támadási sávjában is építettek egy pontonhidat Mina településnél, amelyen keresztül a 41. honvédhadosztály (melyet a Hadsereg-főparancsnokság tartalékából a XXIV. hadtesthez irányítottak), befejezte a partváltást. Június 17-én délután a 17. gyaloghadosztály nehéz harcok árán bevette Nervesa és S. Andrea településeket,³⁵ majd elérte a Montello lábától délkeletre, egy kilométerre futó vasúti vágányokat. Június 18-án éjjel a folyó áradása ismét lerombolta az összes addig épített hadihidat. A XXIV. hadtest számára lehetetlenné vált, hogy a sebesülteket a folyó keleti partjára szállítsák, a sürgősen szükséges ellátmányt és lőszert pedig a Montellóra vigyék. A távíró-összeköttetések

³³ Fiala 1967. 93. o.

³⁴ Fiala 1967. 91–92. o.

³⁵ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 27. o.

megszakadtak. Az ellenfél sorozatos ellentámadásokat hajtott végre, de azokat az osztrák–magyar csapatok elhárították.³⁶

Június 19-én délután fél négykor a Montellón az olaszok rohamra indultak. A kétszeres túlerőben lévő ellenség a cs. és kir. XXIV. hadtest (mindenekelőtt a 17. közös és a 41. honvédhadosztály) teljes frontján támadást hajtott végre. Az osztrák–magyar tüzérség a piavei csata ideje alatt most először támogatta saját gyalogságát hatásosan. (Akkor már 4 és fél hadosztály, valamint 20 könnyű tüzéreg harcolt a Montellón.)³⁷ A hadtest hadosztályai estig keményen kitarítottak, sőt néhány ellentámadás megindítására is futotta erejükből. A 31. gyaloghadosztály több mint 1200 hadifoglyot ejtett, 8 löveget és több géppuskát zsákmányolt.³⁸ A 8. olasz hadsereg csapatai június 20-án délutánig rohamozták a Goiginger tábornok vezette hadtest hadosztályait. A 41. honvédhadosztály Nervesa településnél ismét korábbi állásaiba hatolt előre.³⁹

A legnagyobb gondot az Isonzó-hadseregnél is a biztos hadihidak építése jelentette, amelyeket, alighogy elkészültek, az ellenséges tüzérségi tűz, a repülőgépek támadásai és az áradás ismét azonnal megsemmisített. A támadás első napján bekövetkezett sikertelenség után a XVI. hadtest a következő napokban már nem próbálkozott a folyón való átkeléssel és végképp a Piave bal partján rekedt. Június 16-án a IV. hadtest csupán csekély területnyereségre tett szert, a 64. és 70. honvédhadosztályoknak estig sikerült Folina és Saletto településeket elfoglalniuk. A VII. hadtest harcba vetette a 14. közös gyaloghadosztályt és egy tartalékdandárt, az este beálltáig a Fagaré-La Fossa vonalig nyomult előre. Ezzel a hadtest túlparton landolt részei között helyreállt az összeköttetés. A XXIII. hadtest is június 16-án aratta a legnagyobb sikerét. S. Dona di Piave településnél sikerült hadihidat verni a Piavén, amelyet azonban az olaszok hamarosan szétromboltak.⁴⁰

Június 17-én a IV. hadtestnek átmenetileg sikerült összefüggő frontvonalat kialakítani a Piave nyugati partján. Két hadosztályát azonban egy délután folyamán végrehajtott olasz támadás elválasztotta egymástól. A VII. hadtest 14. gyaloghadosztálya aznap megtartotta állásait és ellenséges támadásokat hárított el.⁴¹

1918. június 18-án az Isonzó-hadsereg frontszakaszán a folyó áradása (a Piave vízállása 70 cm-rel nőtt meg) az összes hadihidat szétrombolta, az átkelt erőket elvágta az utánpótlástól. Emiatt az ellátási helyzet a IV. had-

³⁶ *Fiala* 1967. 94–95. o.

³⁷ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 43. o.

³⁸ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 18. 86. o.; KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 32–33. o.

³⁹ *Fiala* 1967. 98. o.

⁴⁰ *Fiala* 1967. 95. o.

⁴¹ *Bencze* 2003. 139. o.; *Fiala* 1967. 96. o.

testnél kritikussá vált. Azon a napon a 64. honvédhadosztály jobbszárnya egy újabb támadást intézett Folina ellen, azonban vissza kellett vonulnia. A hadtest centrumában a 64. és 70. honvédhadosztály között végérvényesen helyreállt az összeköttetés. A IV. hadtestnek egy összefüggő, 30 km széles és 2–4 km mély hídfőt sikerült kialakítania. A 70. honvédhadosztály balszárnya bevette C. Nuova települést. Habár a VII. hadtestnek június 18-án csak az állásait kellett tartania, a 14. közös gyaloghadosztály támadásba lendült és 1 km-el előbbre tolt a frontját. A hadosztály közepe elérte a Meolo patakot. A VII. hadtest csapatai megközelítették Fornacit, amely az olaszok második állásának fontos támpontja volt.

A XXIII. hadtest elfoglalta Fossaltát, 7 km-re állt a folyótól. Ez volt a legmélyebb előretörés az egész offenzíva alatt. Ugyanakkor e seregtest ellen hajtották végre a legtöbb ellentámadást az olaszok június 18-án.⁴²

A tervek szerint az Isonzó-hadsereg VII. és XXIII. hadtestének június 19–20-án a Meolo szakaszt kellett elérnie. A IV. hadtestnek a Piave nyugati partján található állásainak megtartása volt a feladata. A IV. hadtest június 19-én még mindig biztos túlparti összeköttetés nélkül harcolt, s a 64. honvédhadosztálynak heves olasz támadásokat kellett elhárítania.

Június 20-a cs. és kir. IV. hadtestnél jelentősebb harcok nélkül zajlott le. Az olasz 37. és 22. gyaloghadosztályok a cs. és kir. VII. hadtest teljes frontja ellen rohamokat indítottak. Este az osztrák–magyar 14. gyaloghadosztálynak védekeznie kellett az ellenséges támadások ellen, és arcvonalát valamennyire visszavette. Az osztrák–magyar XXIII. hadtest ellen az ellenfél aznap nem újította fel támadásait. A Piave torkolatánál található szigeten Cortellazzótól északra, a cs. és kir. 1. lovashadosztály részeit az olaszok hátrébb szorították.⁴³

A magyar csapatok visszavonulása a Piave keleti partjára

Június 19-én August Cramon altábornagy, az osztrák–magyar Hadsereg-főparancsnoksághoz delegált német összekötőtiszt közölte Arthur Arz vezérkari főnökkel Udinében, hogy Paul Hindenburg német vezértábornagy szerint a Monarchiának a kilátástalan offenzívát le kellene állítania.⁴⁴ A Monarchia uralkodója a Boroevic tábornaggal és a hadseregek parancsnokaival történt személyes tárgyalások után, 1918. június 20-án 19 óra 16 perckor elrendelte az egész Boroevic-hadseregcsoport visszavonását a Piave keleti partjára. A cs. és kir. XXIV. hadtestnél a kocsizó tüzérütegek, a vonatok és az egészségügyi járművek a június 21-ére virradó éjszaka elhagyták a Montellót. Mivel az olaszok

⁴² KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 31. o.; *Fiala* 1967. 96–97. o.; *Bencze* 2003. 140. o.

⁴³ *Fiala* 1967. 99–100. o.

⁴⁴ *Balla* 2013. 64. o.

már június 20-án beszüntették ellentámadásukat, a következő két nap során ennél a hadtestnél alig zajlottak harcok. Az ellenfél arra korlátozta tevékenységét, hogy a Montellón lévő osztrák–magyar csapatok átkelőhelyeire irányzott intenzív tüzérségi tűz által elvágják azokat a folyó keleti partján lévő összeköttetéseiktől. A Goiginger-hadtest gyalogságát a következő két éjszakán két részletben vonták vissza. Az utóvédek azonban június 22-én estig a legelső állásokban maradtak, hogy megtévesszék az olaszokat, ami sikerült is. Az olasz tüzérség még június 23-án reggel is lőtte a már korábban kiűritett osztrák–magyar lövészárkokat. A cs. és kir. 6. hadsereg visszavonása a Piave folyón át ekkorra már végbement. Az olasz gyalogsági járőrök csupán június 23-án este 7 órakor érték el a cs. és kir. 17. gyaloghadosztállyal szemben a Piave elhagyott partját,⁴⁵ az osztrák–magyar pontonokat és hadihidakat viszont addigra már biztonságba helyezték. A műszaki szempontból nehéz visszavonulás kivitelezéséért Ludwig Goiginger altábornagyot a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjével tüntették ki.⁴⁶

Az Isonzó-hadseregnél a visszavonulást csak június 21-én délben rendelték el. A csapatok a visszavonást felváltási és átcsoportosítási manőverként álcázták. A cs. és kir. IV. hadtestnél a sebesültek és a hadifoglyok, a lövegek és a 70. honvédhadosztály egyik ezrede a június 22-ére virradó éjszaka váltottak partot. A IV. hadtest kis hídfőjéből a gyalogság a június 23-ára virradó éjszaka hajtotta végre a visszavonulást a rendelkezésre álló hídon keresztül.

A VII. hadtestnél a visszavonulás tulajdonképpen csak a 21-éről 22-ére virradó éjszaka kezdődött meg. Sikerült a tüzérséget és a trént a Piave bal partjára úgy átszállítani, hogy abból az ellenség nem vett észre semmit. Georg Schariczter gyalogsági tábornok, hadtestparancsnok gyalogságának visszavonását a magasabb parancs ellenére nem két részletben hajtotta végre. A vonatcsapatokkal együtt minden tartalékot visszaküldött és a hátra maradt gyalogsággal a június 23-ára virradó éjszakán egyszerre váltott partot. Június 23-án reggel 8 órakor az addig a Piave egyik gátján állásban lévő és a csapatok zömének visszavonulását fedező hátvéd is átkelt a folyó keleti partjára.⁴⁷

A cs. és kir. XXIII. hadtest június 21-én éjjel előtt kapta meg a visszavonulási parancsot. Az olaszok június 21-én este és a rá következő napon, valamint 23-án korán reggel kisebb eredménytelen támadásokat hajtottak végre az osztrák–magyar hadosztályok ellen, azonban azokat a védőknek sikerült elhárítaniuk. Június 23-án reggel 5 órakor a megerősített 1. közös lovashadosztály a Piave-delta déli részén ellentámadásba ment át, valamennyi teret nyert, de

⁴⁵ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. 40. o.

⁴⁶ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 18. 99. o.; *Fiala* 1967. 103–104. o.

⁴⁷ *Bencze* 2003. 143. o.; *Fiala* 1967. 104. o.

azt nem tudta megtartani. Az olaszok ellenlökésekkel próbálkoztak, hogy a XXIII. hadtest részeire a folyóátkelés közben mérjenek csapást.⁴⁸

1918. június 24-én reggel a Monarchia csapatai ismételen a Piave keleti partján húzódó régi állásaikban voltak, s a piavei offenzíva véget ért.⁴⁹ A harcok a Piave torkolatánál található sziget délkeleti részén tartottak legtovább, ahol az 1. közös lovashadosztály elcsigázott csapatai július 7-ig küzdöttek, azután pedig elhagyták az olasz hadszínteret.⁵⁰

A magyar veszteségek

A piavei hadműveletek a dunai birodalom hadseregének vereségével végződtek. A Boroevic-hadseregcsoportharcoló alakulatainak vesztesége június 15. és 25. között összesen 75 311 fő volt (6713 halott, 39 977 sebesült, 8183 beteg, 20 438 eltűnt). Az osztrák–magyar 6. és az Isonzó-hadsereg magyar csapatai összesen 34 612 tisztet és katonát (3684 halottat, 19 298 sebesültet, 3315 beteget, 8315 eltűntet) veszítettek. A 70. honvédhadosztály könyvelhette el a legmagasabb veszteségeket halottakban és sebesültekben. Megállapíthatjuk, hogy az összes veszteség megközelítőleg felét – 46%-át – az offenzívában részt vett magyar alakulatok szenvedték el.⁵¹ Egyedül a cs. és kir. XXIV. hadtest mintegy 18 000 katonát (1700 halottat, 11 000 sebesültet, 5000 eltűntet) veszített.⁵²

A piavei csata tanulságai és következményei

Leszögezhetjük, hogy az 1918. júniusi hadművelet sikertelenségének legfontosabb oka a hibás hadászati-harcászati terv és az offenzíva elégtelen előkészítése volt. Természetesen más körülmények is befolyásolták a támadás végső kime-

⁴⁸ *Fiala* 1967. 104–105. o.; KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 18. 100. o.

⁴⁹ *Fiala* 1967. 105. o.

⁵⁰ ÖULK Bd. VII. 339–340. o.

⁵¹ Június 15. és 25. között a Boroevic-hadseregcsoportharcoló Magyarországra területről kiegészült csapatai az alábbi veszteségeket könyvelhették el: a cs. és kir. 17. gyaloghadosztály 403 halott, 3157 sebesült, 608 beteg, 906 eltűnt, a 41. honvédhadosztály 223 halott, 1597 sebesült, 673 beteg, 308 eltűnt, a cs. és kir. 31. gyaloghadosztály 410 halott, 2663 sebesült, 418 beteg, 1163 eltűnt, a 11. honvéd lovashadosztály 162 halott, 706 sebesült, 109 beteg, 239 eltűnt, a cs. és kir. 33. gyaloghadosztály 103 halott, 900 sebesült, 352 beteg, 1191 eltűnt, a 70. honvédhadosztály 1187 halott, 3326 sebesült, 287 beteg, 1148 eltűnt, a 64. honvédhadosztály 370 halott, 2875 sebesült, 146 beteg, 1523 eltűnt, a cs. és kir. 14. gyaloghadosztály 484 halott, 2550 sebesült, 253 beteg, 815 eltűnt, a cs. és kir. 1. lovashadosztály 342 halott, 1524 sebesült, 469 beteg, 1022 eltűnt. Vö.: KA MS 1. Wk. Italien, 1918. Nr. 13., Nr. 18. Anlage 8. Más adatok alapján a cs. és kir. 6. és Isonzó-hadsereg összes vesztesége 79.470 főt tett ki. Az eltérés abból adódik, hogy a cs. és kir. 6. hadsereg veszteségeit a XV. hadtesttel együtt, valamint június 14-től 25-ig adták meg. Vö.: ÖULK Bd. VII. 359. o.

⁵² KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 16. 20. o.

netelét. Ide sorolható a rendelkezésre álló erők szétforgácsolása, a vezetés hibás döntései (például hogy a Boroević-hadseregcsoport csapatai világosban kezdék meg az átkelést a Piavén, kivételt képezett a 6. hadseregbe tartozó XXIV. hadtest, amely már hajnalban áthajózott és ezért viszonylag csekély veszteségeket szenvedett), továbbá a csapatok hiányos kiképzése, a felderítés hiányosságai, az olaszok új védelmi eljárása (mivel tudták a támadás helyét és időpontját, az első állásokból visszavonták a gyalogság és az ütegek nagy részét), a piavei átkelés helyének nem kellő álcázása, a Piave áradása, a meglepetés hiánya (a hadművelet megkezdésének időpontja nemcsak a fronton, hanem a hátszágban is ismert volt). Nagymértékben hozzájárult a vereséghez, hogy a támadók nem rendelkeztek komolyabb tartalékokkal, míg olasz részről azok gyors bevetésére már június 15–16-án sor került. Az olaszoknak sűrű vasúti és közúti hálózat állt rendelkezésére, amely biztosította a tartalékok gyors átcsoportosítását, azokat a legrövidebb idő alatt bármely irányban alkalmazhatták. Az olasz hadsereg ütőképessége és harckészültsége egyébként is magas volt, hiszen már május 30-ára egy, a franciákat tehermentesítő támadás megindítását tervezték. A Monarchia katonái legyengültek a nélkülözésekben és a június 14-ig tartó előkészületekben, s a Hadsereg-főparancsnokság által elrendelt gyakorlattozás is kimerítette őket. Több heti pihenésre és bőséges ételmezésre lett volna szükségük az offenzíva megindulása előtt. Az olaszok abszolút légi fölényben voltak. Repülőgépeik a hadihidak és átkelőhelyek ellen eredményes bombatámadásokat hajtottak végre, ellenük megfelelő hatékonyságú légelhárító ágyúk és jól képzett pilóták hiányában vajmi kevés eredménnyel harcoltak az osztrák–magyar katonák.

A vereség okai között külön ki kell térnünk az osztrák–magyar tüzérség tüzének csekély hatására, ami egyrészt a lőszerhiánynak (lövegenként átlagosan 570 db jutott, abból is kevés volt a gránát és a gázlövedék), másrészt a június 15-én uralkodó időjárásnak (a ködös, párás időnek, amely csökkentette a gáz hatását) volt köszönhető. A tüzérek a gyalogságnak nem tudtak hatékony támogatást nyújtani, sőt, a XVI. hadtest csapatainak a folyón történő áthajózás közben veszteségeket is okoztak. Ezzel szemben az olasz tüzérség pontosan vezette a tüzet, együttműködése a repülőekkel és a megfigyelőkkel jó volt. Az olasz ütegek a támadás tüzelőkészítése idején nem tüzeltek, így bemérésük nem történhetett meg. A tüzérség hiányát a Piavén átjutott csapatok nagyon érezték, hiszen az osztrák–magyar gyalogsági löveg kis hatásfokú volt, a folyó árvice miatt csupán a XXIII. hadtestnek sikerült egy tábori tüzérandárt átszállítania a túlpartra.⁵³

⁵³ Balla 2013. 67–68. o.

Az offenzíva különösen magas emberveszteségeit már nem lehetett többé pótolni.⁵⁴ Az osztrák–magyar haderő az elszenvedett kudarc következtében olyannyira meggyöngült, hogy véglegesen elveszítette támadó képességét. A Boroević-hadseregcsoport állománya mintegy 5 harcoló hadosztály létszámával csökkent. A júniusi piavei csata után a cs. és kir. hadsereg biztosan tartotta régi állásait, azonban gyengébb volt, mint előtte bármikor. A fegyverzetben, felszerelésben és élelmiszerben elszenvedett óriási anyagi veszteségek pótlására a dunai birodalom már nem volt képes.⁵⁵

A legnagyobb sikert az offenzíva során a 6. osztrák–magyar hadsereg túlnyomórészt magyar csapatokból álló XXIV. hadteste érte el a Montello területén. Ez a tény is azt bizonyította, hogy még 1918 júniusában is lehetséges volt korlátozott mértékű eredményt kiharcolni. A hadtest jelentős teljesítményt nyújtott, hiszen a Piavén való átkelés a Montellóval szemben nehezebb volt, mint az Isonzó-hadseregnél. Az ellenséges állások a sziklás Montellón teraszszerűen egymás felett helyezkedtek el, az olaszok a folyót és annak keleti partját fentről kényelmesen beláthatták.⁵⁶ A Goiginger altábornagy vezette hadtest összesen 12 000 hadifoglyot ejtett és 84 löveget zsákmányolt.⁵⁷

A Boroević-hadseregcsoport magyar hadosztályai éppen olyan hősiezen harcoltak a kedvezőtlen időjárási és ellátási viszonyok, továbbá az osztrák–magyar hadvezetés hibái ellenére, mint a Monarchia más nemzetiségeiből kiegészült alakulatok. A magyar csapattestek nagyobb veszteségeket szenvedtek, mint a különböző hadtestek kötelékében küzdött többi hadosztály. Ennek oka az volt, hogy a magyarok mindig az offenzíva főirányában nyomultak előre. A nehézségektől függetlenül a magyar csapatok igyekeztek feladataikat megoldani, sőt helyenként részsikereket is elértek, azonban a magyar tisztek és katonák áldozata, önfeláldozása hiábavalónak bizonyult.

A piavei katasztrófa egyértelműen felszínre hozta Ausztria–Magyarország hadseregének összes gyengeségét és jól megmutatta hadvezetésének tehetetlenségét. Nem véletlen, hogy 1918. október végén – november elején ugyanott, a Piave mentén következett be a Monarchia végső katonai összeomlása.

⁵⁴ A cs. és kir. haderő összes vesztesége a júniusi hadművelet ideje alatt, június 14. és 25. között 142 500 fő (11 643 halott, 80 852 sebesült, 24 475 hadifogoly, 1072 eltűnt és 24 508 beteg) volt. Az offenzíva elhárítása az olaszoknak összesen 84 830 katonájukba került, közülük 8030 elesett, 28 998 megsebesült és 47 802 eltűnt. A gyengébb osztrák–magyar légierő 43 ellenséges repülőgépet lőtt le, miközben 31 saját gépet veszített. Vö.: *Fiala* 1967. 121–122. o.; ÖULK Bd. VII. 338. o.

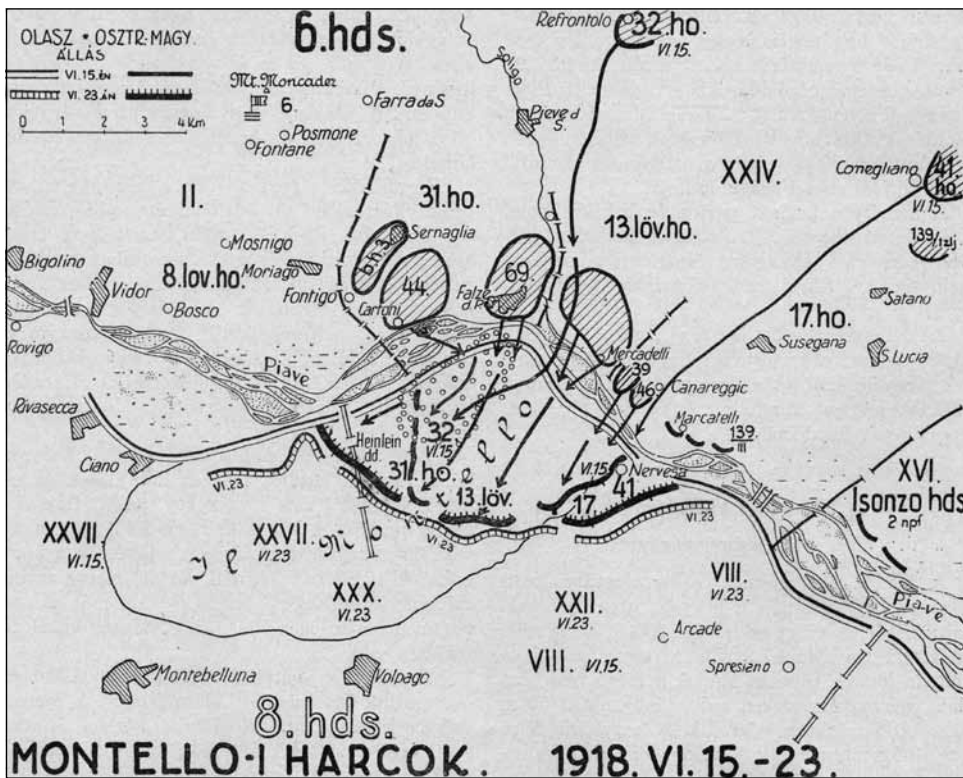
⁵⁵ Magyarország hadtörténete III. 320. o.

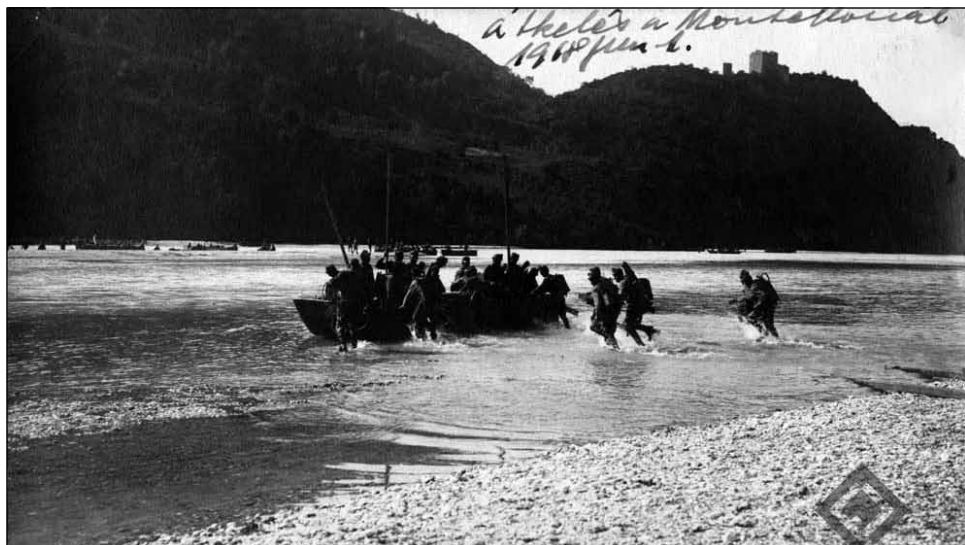
⁵⁶ *Fiala* 1967. 90. o.

⁵⁷ KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 32. Beilage 32.; KA MS 1. Wk. Italien 1918. Nr. 16. 11. o. – Az osztrák–magyar csapatok a júniusi piavei csata során mintegy 50 000 antant katonát ejtettek fogdába és számos harceszközt zsákmányoltak. Vö.: ÖULK Bd. VII. 359. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Balla* 2010. *Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornaszernagyok.* Budapest, 2010.
- Balla* 2013. *Balla Tibor: A k.u.k. hadseregtől a Vörös Hadseregig. Magyar katonák a Nagy Háború román és olasz frontján, valamint a Tanácsköztársaság honvédő hadjáratában.* Budapest, 2013.
- Bauer* 1985. *Bauer, Ernest: Der Löwe vom Isonzo. Feldmarschall Svetozar Boroevič de Bojna.* Graz–Wien–Köln, 1985.
- Bencze* 2003. *Bencze László: A Piave-Front.* Budapest, 2003.
- Brondoloi Karojlovic Oszkár* 1925. *Brondoloi Karojlovic Oszkár: A magyarok a világháborúban. Magyar Katonai Közlöny, 1925. 842–856. o.*
- Fiala* 1967. *Fiala, Peter: Die letzte Offensive Altösterreichs. Führungsprobleme und Führerverantwortlichkeit bei der öst.-ung. Offensive in Venetien, Juni 1918.* Boppard am Rhein, 1967.
- ÖULK *Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914–1918.* Hg. *Glaise von Horstenau, Edmund* und *Kiszling, Rudolf.* Bd. VII. Das Kriegsjahr 1918. Wien, 1938.
- Magyarország hadtörténete III. *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919.* Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, 2015.
- Schäfer* 1934. *Schäfer, Hugo GM d. R.: Österreichs Volksbuch vom Weltkrieg.* Wien, 1934.

Magyar katonák átkelése a Piavén a Montellóval szemben, 1918. június 15.

Osztrák–magyar légvédelmi ágyú a Piave partján

Magyar csapatok átkelése a Piave folyón, 1918. június 15.

Svetozar Boroević tábornagy (a képen gyalogsági tábornoki rangban), a róla elnevezett hadseregcsoport parancsnoka

*József Ágost főherceg vezérezredes,
az osztrák–magyar
6. hadsereg parancsnoka*

*Wenzel Wurm vezérezredes,
a császári és királyi Isonzó-hadsereg
parancsnoka*

Báthory Csaba

Egek urai*

A magyar királyi Honvédelmi Minisztérium 2-es
(személyügyi) osztálya,
1868–1914

A magyar honvédség személyügye, mint szinte minden a honvédségben, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc honvédségében gyökerezik. Önálló személyügyi alosztály az akkori hadügyminisztériumban nem létezett, de a HM Katonai Osztálya feladatai közé tartozott – több egyéb feladatkörrel együtt – a tisztikar személyi ügyeinek intézése, pontosabban: „az osztály havi összeállítást készített a törzstisztek rangjáról, lemondásáról és nyugalmazásáról, a gyalog- és lovassági tisztek fokozat szerinti általános számáról, valamennyi tisztról, aki szabadságon volt, nyugdíjba távozott vagy jelentés nélkül eltávozott.”¹ Az osztály megszervezése nehézkesen ment, az idő rövideje és az elvesztett szabadságharc miatt pedig már nem is volt lehetőség a megfelelő működésre.

Az önálló magyar katonai személyügyi szervezet a kiegyezés után jött létre. Az 1867-ben megalakult Honvédelmi Minisztérium a felosztott helytartótanács két katonai ügyosztályának feladatait vette át. Maga a Minisztérium is két osztályra tagozódott, s az ügyek elintézésére a volt helytartótanács ugyan ezen ügyekkel foglalkozó két osztályának a személyzetét és néhány segédhivatali tisztviselőt osztottak be.

Ez a szervezet és a szűk hatáskör csak ideiglenes jellegű volt. Amíg a magyar királyi Honvédelmi Minisztérium hatáskörét nem szabályozták, a honvédelmi miniszter teendőit az uralkodó a miniszterelnökre, Andrássy Gyulára bízta.²

A Honvédelmi Minisztérium végleges megszervezésének alapját az 1868. évi XL. (XII. 5.) a véderőről szóló (akkori szóhasználatban: „védtörvény”), valamint az 1868. évi XLI. (XII. 5.) a honvédelemről szóló törvényekben találhatjuk. Az a hatáskör, amelyet a törvények a Honvédelmi Minisztériumnak biztosítottak, nagymértékben átalakította és kibővítette az 1867-ben még kezdetleges, ideiglenes szervezetet.

* Utalás Jason Reitman 2009-es *Egek ura* című Oscar-díjra jelölt filmjére, amelyben a munkaügyesek mások helyett végzik el a „piszkos” munkát.

¹ F. Kiss 1987. 355. o.

² Spáczay 1970. 273–309. o. A tanulmány részletesen bemutatja a m. kir. HM szervezeti változásait az első világháború végéig a korábbi schematismusok és névkönyvek alapján.

A Honvédelmi Minisztérium tulajdonképpeni megszervezését 1869-től számíthatjuk. Ez az első alaposabb és rendszeresebb szervezés, amelyen a későbbi évek szervezete is nyugodott. Ekkortól a Honvédelmi Minisztérium (római számokkal sorszámozott) „ügycsoportokra” és azokon belül „ügyszotyályokra” tagozódott.

A III. ügyszotyály foglalkozott a legénységi állomány személyi ügyeivel: a hadsereg és honvédség kiegészítésére vonatkozó ügyek. Elbocsátások, szabadságolások, felmentések, házassági engedélyek. A védtörvény elleni vétségek büntetése. Kivándorlás. A legénység nyilvántartása és behívása. A bujdosók és szökevények köröztetése. A póttartalékba és honvédségbe való áthelyezés.

A II. ügyszotyály elnevezés takarta a tiszti és részben az altiszti kar személyi ügyeit. Feladatai a következők voltak:

1. A honvéd tábornokok, törzs- és főtisztek minden személyes ügyei.
2. Az állomány nyilvántartása s a rangfokozati táblázat összeállítása.
3. Kinevezésekre vonatkozó fölterjesztések.
4. Rangfokozatok meghatározása.
5. Fegyelmi ügyekre és kihágásokra vonatkozó intézkedés.
6. Beosztások, vezényeltetések, szabadságolások.
7. Fölülvizsgáltatás és nyugdíjazás.
8. A hadseregbe vagy a polgári szolgálatba való visszalépések vagy elbocsátások.
9. A tetteges állományból a szabadságolt állományba és viszont áthelyezés.
10. Házassági és adóssági ügyek.
11. Elöléptetésre, jutalmazásra vonatkozó tárgyalások.
12. Minősítvényi táblázatok megőrzése és ezek időnkénti kiegészítésére vonatkozó intézkedés.
13. Az összes tiszti létszám kimutatásáról évnegyedenként készítendő fölterjesztések.
14. A kezelőtisztek kinevezésére s egyéb szolgálati viszonyaikra vonatkozó tárgyalások.
15. Az állatorvosok kinevezése és egyéb személyes ügyeik.
16. Hadapródok és tiszthelyettesek kinevezése, beosztása és nyilvántartása.
17. Törzsrőrmesterek kinevezése, beosztása és nyilvántartása.

A személyügyi munkával összefüggésben szerencsés egybeesés, hogy 1868-tól az addig csapattestenként vezetett minősítési nyilvántartás vezetését megszüntették, helyette minden tisztről egyéni személyi dossziékat készítettek.³ Az osztály vezetőjeként Hauszer Károly⁴ őrnagy került kinevezésre 1869. ápri-

³ Kíss 2016. 10. o.

⁴ Hauszer Károly (*Lőcse, 1819. január 25. – †Arad, 1897. február 25.) ezredes (1873. május 1.): 1871 januárjától 1876 decemberéig a 2. honvéddandár parancsnoka. 1877. január 20-án nyugállományba vonult. Hadtörténelmi Levéltár (HL) AKVI: 910.; Bona 1987. 169–170. o.

lis 10-ei hatállyal, aki ekkor 50 éves volt, s mint a szabadságharc veteránja számos csatában kitüntette magát. A bukás után Aradon előbb halálra, majd várfogságra ítélték, 1856-ban amnesztiával szabadult. Még 1848-ban Mészáros Lázár hadügyminiszter megbízásából tervezetet írt a toborzási rendszerről (német nyelven), amely kéziratban maradt ránk. A kiegyezés után *A Honvéd* hasábjain több cikke is megjelent, köztük a honvédelem megszervezésével kapcsolatos tanulmánya, ami nagy sikert aratott.⁵ Talán ez az értekezés lehetett az oka, hogy kinevezést nyert a HM személyügyi főnökévé. 1869. október 24-én nevezték ki őrnaggyá és osztották be az ügyosztályra Benkő Rezsőt, akinek életútja szinte teljesen megegyezik Hauszerével. A szabadságharc végén vezérkari őrnagyi rangban volt. Aradon halálra, majd várfogságra ítélték, 1856-ban szabadult. Az amnesztia után Hauszerhez hasonlóan építésmérnöki diplomát szerzett. Érdekesség, hogy a kiegyezés után keresztnevét – Rudolf – Rezső formában használta.

1871 januárjában Hauszer Károlyt ekkor már alezredesi rangban kinevezték a m. kir. 2. honvéd gyalogdandár parancsnokává Aradra. Ez a dandár akkor még nem létezett, így a teljes létrehozás, megszervezés az ő feladata lett. Miután ezt sikeresen véghezvitte, nyugdíjazását kérte. 1877-ben ezredesi rangban fejezte be katonai pályafutását. A 2-es ügyosztály élére ezután Benkő Rezső⁶ került kinevezésre 1871. január 11-én, aki egészen 1887. október 23-ig, nyugállományba helyezéséig töltötte be az osztályvezetői tiszteket. Közben 1885-ben vezérőrnagyi rendfokozatba lépett elő, ezzel ő lett az első tábornok a honvédség személyügyi vezetőinek sorában.

Ahogy a honvédség növekedett, feladatkörei is fokozottan bővültek, ezért az ügycsoportok és ügyosztályok átszervezése és feladatainak változása folyamatos volt. Az első jelentős átszervezés 1872 elején következett be, az ügyosztály alá rendelték a törzshadbíró és a törzsorvost. A II. ügyosztály feladata a honvédség tábornokainak, törzs- és főtisztjeinek (minden) személyes ügykezelése lett.

A törzshadbíró munkakört Schober Károly⁷ hadbíró őrnagy látta el. Feladatai: a honvédség hadbírói személyzetének felügyelete, az évenként előforduló büntetésekről kimutatások készítése, honvéd-törvénykezési és hadbírói személyzeti ügyekben véleményt adni. Mint a honvéd főtörvényszék előadójaként, a honvédség összes törvénykezési szolgálatát vezette.

⁵ *A Honvéd*, 1867. október 28. Melléklet.

⁶ Benkő Rudolf/Rezső (*Kézdivásárhely, 1824. július 4. – †Kolozsvár, 1897. július 31.): vezérőrnagya (1885. november 1.). 1887. október 23-án nyugállományba vonult. HL AKVI: 35 103.; *Bona* 1987. 106–107. o. *Kiss* 2016. 53. o.

⁷ Schober Károly (*Jedlersee, Ausztria, 1831. december 31. – †Budapest, 1903. szeptember 20.): tábornok hadbíró (vezérőrnagya, 1885. május 1.). 1892. október 16-án nyugállományba vonult. 1892. december 5-től a Dormándy családnevet vette fel. HL AKVI: 25 364.; *Kiss* 2016. 183–184. o.

A főtörzsorvosi munkakört Novák Antal⁸ főtörzsorvos (alezredesi rendfokozatban) látta el. Feladatai: a honvédség összes orvosi szolgálatának vezetése, a honvédség orvosi személyzetének felügyelete, az egészségügyre vonatkozó időszaki kimutatások készítése, egészségügyi szolgálati és szervezési kérdésekben az I., folszerelési és illetéki kérdésekben pedig a II. ügycsoport főnökének terjeszti elő véleményét.

Az 1873-as év elején életbe lépett szervezet az I. ügycsoportba sorolta az I., II. és X. ügyosztályokat. Az addig II. ügyosztályba besorolt törzshadbíró munkaköre az új X. ügyosztályon belül jött létre. Egyúttal a feladatköre a honvéd hadbírói személyzet minden személyes ügyével is bővült. 1877-től az ügyosztály feladatai közé került a csendőrségi személyi ügyek intézése, ellátására két tisztet vezényeltek az osztály állományába. 1881-ben alakították meg a minisztérium XI. ügyosztályát, de nem osztották be egyik ügycsoport hatáskörébe sem, hanem mind szolgálati szempontból, mind az ügydarabok felülvizsgálata tekintetében közvetlenül az államtitkárnak rendelték alá. Munkaköre a csendőrségi ügyek teendőinek ellátása volt. A csendőrségi ügyeket eddig a II. ügyosztályban tárgyalták, de miután az intézményt Magyarország Királyhágón inneni területére is kiterjesztették, ezáltal teendői tetemesen megszorodtak, ezért egy új ügyosztály létrehozására került sor. Az 1870-ben meghatározott feladatkörök jelentős változtatásra, bővülésre kerültek 1884-ben az alábbiak szerint:

1. A magyar királyi honvédség összes tetteleges, szabadságolt, nyugálománnybeli és szolgálaton kívüli viszonybeli havidíjasainak és hadapródoknak nyilvántartása és az ezekből kifolyó munkálatok.
2. A tábornokoknak, katonai állománybeli törzs- és főtiszteknek és hadapródoknak, továbbá lelkészeknek, kezelőtiszteknek, állatorvosoknak, törzsőrmestereknek szolgálati állásukból kifolyó személyes ügyei:
 - a) kinevezések és előléptetésekre vonatkozó legalázatosabb felterjesztések,
 - b) áthelyezések és vezénylések,
 - c) parancsnoksággal való megbízások,
 - d) szabadságolások,
 - e) felülvizsgálatok és nyugdíjazások,
 - f) szolgálaton kívüli viszonyba helyezések,
 - g) tiszti rendfokozatról való lemondások,
 - h) tiszteknek a honvédségből való kilépése és elbocsátása,
 - i) átlépések a szabadságolt állományba,
 - k) visszahelyezés a közös hadseregbe, vagy a cs. kir. Landwehrbe,

⁸ Novák Antal Róbert (*Koloszvár, 1819/1820 – †Budapest, 1879. november 19.): főtörzsorvos (ezredes 1877-től). Életrajza szerint a szabadságharcban honvédorvos. Az 1850-es években József főherceg, az 1860-as években Andrássy Gyula háziiorvosa. *Kapronczay* 2002.

- l) tiszteknek áthelyezése egyik fegyvernemből a másikba,
- m) tiszteknek átlépése a honvédségnek nem katonai állományához tartozó állománycsoportok egyikébe.
3. Szabadságolt állománybeli tiszteknek a fegyvergyakorlatok alól való felmentése.
4. Szabadságolt állománybeli tiszteknek kéthavi tetteges szolgálatra való berendelése.
5. Szabadságolt állománybeli tiszteknek az előléptetési igény megszerzése céljából háromhavi tetteges szolgálatra való berendelése.
6. Szabadságolt állománybeli tiszteknek tettegesítés céljából próbaszolgálatra való berendelése.
7. Tiszteknek polgári államhivatalba való átlépése.
8. A közös hadsereg tetteges állományából és tartalékából a honvédséghez való áthelyezések.
9. Külföldre szóló útlevelek megszerzése.
10. Fürdők használatának engedélyezése.
11. A Ludovika Akadémia és a Központi Honvéd Lovas Iskola tanárainak kinevezése, a tiszti (hadapródi) tanoncoknak különféle tanfolyamokba való berendelése.
12. Tetteges katonai állományú honvéd személyek névváltoztatására vonatkozó ügyek elintézése.
13. Rangmeghatározások.
14. Kitüntetések: rendjelek, legfelsőbb elismerések, nemesség, előnevek, címbeli rendfokozatok adományozása, őrnagyi helyi alkalmazásra való előjegyzések engedélyezésére vonatkozó legalázatosabb felterjesztések és egyéb ezekre vonatkozó tárgyalások, szolgálati jelvények, hadiérem kiadása.
15. A havidíjasok személyi ügyeinek kezelésére vonatkozó mindennemű szabály, utasítás stb. kidolgozása.
16. A havidíjasok szolgálati idejének meghatározására vonatkozó tárgyalások.
17. Az összes havidíjasok hadrend szerinti beosztása, nyilvántartása és az ebből kifolyó tárgyalások és egyéb munkálatok.
18. A védelmi törvény 26. §-a alapján (mozgósítás estére) felmentett havidíjasok nyilvántartása.
19. Az összes nem tetteges állománybeli havidíjasok lakhelyének nyilvántartása.
20. A szabadságolt és szolgálaton kívüli viszonybeli havidíjasok polgári állásának nyilvántartása.
21. Személyi pótdíjak havidíjasok számára.
22. Sebesülési pótdíjak havidíjasok számára.

23. Kórpótdíjak engedélyezése.
24. Minősítvényi táblázatok megőrzése.
25. Honvédtisztek és tisztviselők névkönyvének évenkénti összeállítása.

Az új ügybeosztás 1883 végére készült el és 1884 elején lépett életbe. Eszerint a honvédség egészségügye fontosságánál fogva egy önálló ügyosztály, az V. hatáskörébe került.

1884 júliusától Benkő ezredes tagja lett a honvédtiszti özvegyek és árvák segélyellátási intézete igazgatótanácsának. A hadigondozottak ellátásában jelentős változást a kiegyezés utáni időszak hozott. 1875-ben született meg a katonák ellátását szabályozó első törvény, a közös hadsereg, haditengerészet és a magyar királyi Honvédség egyéneinek katonai ellátásáról szóló 1875. évi LI. törvénycikk. Ezt követően 1887-ben az özvegyek és árvák ellátásáról gondoskodtak a hadsereg, haditengerészet, honvédség és népfölkelés tiszti és legénységi özvegyeinek és árváinak ellátásáról szóló 1887. évi XX. törvénycikk alapján. A fenti törvénycikkekben meghatározták a sebesülés és a rokkantság eseteire az ellátási formákat, de a szabályozás kiterjedt az időskori ellátásra és a hozzátartozók jogosultságára is.⁹ Gyakorlatilag ettől kezdve számíthatjuk a humánszolgálat létrejöttét a honvédségben.

1886-ban bővült az ügyosztály feladatköre az elmebetegek elhelyezésével. Feltételezhető, hogy gyakori jelenségről lehetett szó, ha külön pontban rögzítették a feladatok közt.

A népfelkelésről szóló 1886. évi XX. törvénycikk előkészítése és az ezzel kapcsolatos előmunkálatok még az I. és II. ügyosztályok által nyertek feldolgozást, de a törvény meghozatala után a népfelkelésre vonatkozó összes ügyet egy ügyosztályba csoportosították, melynek ellátására az 1888 elején felállították a népfelkelési IV. ügyosztályt.

Közben jelentős személyi változás történt az osztály élén, a betegeskedő és megözvegyült Benkő tábornok nyugállományba vonult és lánya, Benkő Gizella családjához költözött Kolozsvárra. Hátralévő napjait itt élte visszavonultan a báró Feilitzsch család birtokán. Érdekesség, hogy nászúr társával, Feodor Freiherr von Feilitzsch¹⁰ császári lovaskapitánnyal a csatatéren is találkoztak, majd az Aradi börtönben ismét. Az osztályvezetői teendőket már 1887. február 27-étől Bakonyi Károly¹¹ alezredes vette át, aki 1879-től a II. ügyosztályon beosztottként szolgált. Ezt a funkciót azonban csak egy évig látta el,

⁹ Szilágyiné Heinrich 2017. 32. o.

¹⁰ Feodor Freiherr von Feilitzsch (*Kürbitz, Szászország, 1823. április 23. – †Bécs, 1883. november 21.): császári százados. 1848/49-ben a császári és királyi 6. dragonyosezredben szolgált.

¹¹ Bakonyi Károly (*Pardubitz, Csehország, 1839. június 29. – †Szeged, 1910. október 13.): vezérőrnagy (1894. május 1.). Nyugállományba vonulásakor címzetes altábornagyi rendfokozatot kapott (1896. november 1.). HL AKVI: 35 426.; Kiss 2016. 45. o.

1888-ban kinevezték a 4. honvéddandár élére. 1888. május 25-étől Weismáhr Sándor¹² alezredes az új osztályvezető, akit az I/B ügyosztályról helyeztek át.

1890-ben született meg a 1890. évi V. törvény a honvédségről, 1868 óta ez volt az első jelentős változtatás a szolgálati törvénnyel kapcsolatban. A II. ügyosztály feladatai részletesen meghatározva az alábbiak:

1. A m. kir. honvédség tetteleges, szabadságolt, nyugállományú és szolgálaton kívüli viszonyban lévő havidíjasainak, valamint tetteleges és szabadságolt állományú hadapródjainak nyilvántartása.

2. A tábornokoknak, katona-állománybeli törzs- és főtisztéknek és hadapródoknak, továbbá a lelkészeknek, kezelőtiszteknek, állatorvosoknak és törzsörmestereknek személyes ügyei:

a) kinevezések és előléptetések, a címbeli rendfokozatok adományozása, őrnagyi helyi alkalmazásra való előjegyzés,

b) áthelyezések és vezénylések,

c) parancsnoksággal való megbízások,

d) szabadságolások,

e) felülvizsgálatok, nyugdíjazások és szolgálaton kívüli viszonyba helyezések,

f) tiszti rendfokozatokról való lemondások,

g) tisztéknek a honvédségből való kilépése, átlépések a szabadságolt állományba,

h) visszahelyezés a közös hadseregbe, vagy a cs. kir. Landwehrbe,

i) tisztéknek átlépése a honvédségnek nem katonai állományához tartozó állománycsoportok valamelyikébe. A kezelőtisztek és törzsörmesterek személyi ügyeire vonatkozó intézkedések.

3. A hadiszolgálati rendeltetések kijelölése és nyilvántartása.

4. Szabadságolt (1897-től tartalékos) állományú tisztéknek tetteleges szolgálataira és fegyvergyakorlataira vonatkozó ügyek.

5. Polgári államhivatalba való átlépések.

6. Elmebeteg elhelyezése.

7. A közös hadsereg tetteleges állományából és tartalékából, vagy a Landwehr állományából a honvédséghez való áthelyezések.

8. Katonai vagy magán gyógyfürdőintézetek használatára vonatkozó kérvények elintézése.

9. A Ludovika Akadémia, a központi honvéd lovas-iskola és a honvéd törzstiszti tanfolyam tanárainak, a tiszti (hadapród) hallgatónak szolgálati ügyei.

10. A tetteleges állományúak névváltoztatása.

¹² Weismáhr Sándor (*Besztercebánya, 1842. május 27.– †Pozsony, 1912?): ezredes (1890. december 19.). HL AKVI: 32 677., 52 001.

11. Rangmeghatározások.
12. Kitüntetések: rendjelek, legfelsőbb elismerések, nemesség, előnevek, szolgálati jelvények, és hadiérem.
13. Személyes és sebesülési pótdíjak.
14. Korpótdíjak.
15. Az ügyköréből kifolyólag szükséges szabályok, utasítások stb. kidolgozása.
16. A tisztek (havidíjasok) szolgálati idejének megállapítására vonatkozó tárgyalások.
17. A mozgósítás esetére felmentett havidíjasok nyilvántartása.
18. A minősítvényi táblázatok megőrzése
19. A honvédségi névkönyv szerkesztéséhez szükséges adatok gyűjtése és nyilvántartása.

1891-ben változás történt az osztályvezető személyében: a 22. honvéd gyalogezred zászlóaljparancsnokát, Orgonás Zsigmond¹³ ezredest nevezték ki, aki korábban (1872 és 1878 között) már szolgált a személyügyön beosztott tisztként. Ő egészen nyugdíjba vonulásáig, 1897 májusáig látta el a vezetői beosztást. Az új vezető Szlávy Béla¹⁴ ezredes, a budapesti 1. honvéd gyalogezred parancsnoka lett. Ettől az évtől menetlevelek kiadásával is bővült az osztály feladatköre. A szépreményű Szlávy ezredes éveken át tábornoki kinevezésre volt jelölve, hadgyakorlatokon többször is dandárparancsnoki teendőket látott el kiváló minősítéssel, de egészségügyi állapota nem tette lehetővé előmenetelét. Bár hosszú egészségügyi szabadságra küldték a horvát tengerpartra, 1902. március 12-én elhunyt. Már februárban Bartuska Miksa¹⁵ ezredes látta el a feladatkörét, aki 1904-ben a II. csoport főnöke lett. 1904 májusától egészen a Nagy Háborúig Török Kálmán ezredes töltötte be az osztályvezető tiszteket.

1906-ban ismét ügyrendi változások történtek. Ebben az évben megszűnt az „ügycsoport”, „ügyosztály” elnevezés, és ettől kezdve az egyszerű „csoport” és „osztály” kifejezés lett használatos. Ugyancsak 1906-os változás, hogy az osztályok számozásánál a római számokról áttérnek az arab számokra. A 2. osztály az I. csoportba kerül az 1., 4. és 20. osztállyal együtt.

¹³ Orgonás Zsigmond (*Besztercebánya, 1836. május 2. – †Budapest, 1907. február. 20.): ezredes (1896. november 1.). Nyugállományba helyezésekor címzetes vezérőrnagyi rendfokozatot kapott. HL AKVI: 27 899.; *Kiss* 2016. 155–156. o.

¹⁴ Szlávy Béla (*Mezőtelegd, 1848. május 16. – †Budapest, 1902. március 13.): ezredes. HL AKVI: 9847.

¹⁵ Bartuska Miksa (*Eger, 1856. augusztus 10.– †Szeged, 1943. május 15.): altábornagy (1911. május 1.). HL AKVI: 11 126.; *Kiss* 2016. 48. o.

Elfogadásra került az 1912. évi XXXI. törvénycikk a Honvédségről. A kiegészítéstől az első világháborúig három szolgálati törvény született. Érdekes, hogy a törvények életbe lépése között mindkét esetben 22 év telt el.

A Nagy Háború kitörése, és az első háborús év végén levont következtetések jelentős változást hoztak a személyügyesek életében. 1914. december közepén létrehozásra került a IIa. csoport, alá sorolva a 2. osztály, a 28. (pénzügyi ellátás és gazdálkodás) és 29. (ruházat, étkeztetés, lakhatási ügyek és üdültetés) osztályokat. A csoportfőnök Török Kálmán¹⁶ lett, altábornagyi rendfokozatban, aki egészen 1917 januárjáig látta el a főnöki teendőket, amiért a Szent István Rend kiskeresztjét is megkapta. Az osztályvezető addigi helyettese Nikolich Radivoj¹⁷ alezredes lett. A csoport és az alárendelt osztályok feladatai folyamatosan nőttek, a háború végéig közel a négyszeresére. Részletesen az alábbiak szerint:

2. osztály. Ügykör:

Hadi beosztási ügyek:

1. A tábornokok és törzstisztek személyi ügyei (kivéve a nemességi és felülvizsgálati ügyeket).
2. Az összes hadibeosztási ügyek (hadtápkörleti, őrzászlóaljához való beosztás is).
3. Parancsörtisztek beosztása.
4. Gépjáró és légjáró csapatokhoz való beosztás.
5. A harctéri egészségügyi személyzet beosztása.
6. A mögöttes országrészekben való beosztások közül: a kerületi parancsnokok és helyetteseinek beosztása, a póttettek parancsnokainak és helyetteseinek, a honvéd hadikórházak katonai osztagparancsnokainak, a kiegészítő parancsnokok, a lábadozó osztagok parancsnokainak és a hajóállomás parancsnokok stb. beosztása.

Tüzértiszti személyi és különleges tüzértiszti ügyek:

7. Összes tüzértiszti személyes ügyek.
8. Különleges ügyek.
9. Általános érdekű ügyekben vélemények szerkesztése.

¹⁶ Török Kálmán (*Szentgerice, 1858. október 16. – †Budapest, 1926. június 3.): altábornagy (1914. december 17.). 1915 januárjától 1917. január 31-ig IIa. csoportfőnök. HL AKVI: 9290.

¹⁷ Nikolich Radivoj (*Csurog, 1867. június 10. – †Budapest, 1936. november): altábornagy. Az I. világháború után a Miklósy családnevet vette fel. 1915 áprilisának végén már a keleti fronton találjuk, mint a munkácsi 11. honvéd gyalogezred parancsnoka. HL AKVI: 26 450.

Előléptetési ügyek:

10. Tábornokok, katonai állományú törzs- és főtisztek (tisztjelöltek) összes előléptetési ügyei.
11. Cím és jelleg adományozása.
12. Tisztek és tisztjelöltek rangmeghatározási ügyei.

Tábornokok és törzstisztek felülvizsgálati és összes nemességi ügyei:

13. Tábornokok és törzstisztek összes felülvizsgálati ügyei.
14. Nyugállományba helyezés kihirdetése.
15. Összes nemességi és főnemességi (rangemelési) ügyek.
16. Kamarássági ügyek.
17. Áthelyezési ügyek a cs. és kir. hadsereg, továbbá cs. kir. osztrák honvédség állományából a m. kir. honvédség állományába és viszont.
18. Áthelyezések a méneskarhoz.
19. A VIII. és magasabb rangosztályú tisztviselők áthelyezése a csapattisztek állományába.
20. A honvéd nevelőintézetek felavatásra kerülő növendékeinek beosztása és kinevezése.
21. Egyletekbe való belépés.
22. Előadások, felolvasások tartása.

Tisztek és tisztviselők összes kitüntetési ügyei:

23. Legfelsőbb kéziratok, parancsiratok, hadparancsok stb. kihirdetése a *Rendeleti Közlönyben*.
24. Kitüntetési ügyek. Harctéri kitüntetések kihirdetése. Mögöttes országreszbeli kitüntetési javaslatok megszerkesztése, felterjesztése és kihirdetése. Vöröskereszt kitüntetési javaslatok megszerkesztése, felterjesztése és kihirdetése, valamint kézbesítése.
25. Tiszti katonai szolgálati jelek adományozása.

Díszérmek adományozása:

26. Károly Csapatkereszt és a kitüntetésekhez kardok adományozására vonatkozó rendelkezések.
27. Utólagos harctéri kitüntetések iránti kérelmek. Hadifogságból visszatért egyének utólagos kitüntetése.
28. Idegen rendjelek és kitüntetések viselésére vonatkozó engedélyek legfelsőbb felterjesztése és kihirdetése.
29. A tisztek és honvéd tisztviselők összes kitüntetési ügyei.

Szabadságolások, illetékügyekben véleményezések:

30. A minősítvényi táblázatok és a háború alatti előjegyzési lapok szerkesztésére és kezelésére vonatkozó általános érvényű kiadványok.
31. Menetlevelek kiállítása a honvédelmi minisztérium és a honvéd főparancsnokság részére.
32. Az osztály ügyköréből kifolyó és a honvéd főparancsnokság részére is szükséges nyílt parancsok kiállítása és kiadása.
33. A menetlevelek, utazási okmányok és nyílt parancsok kiállítására és használatára vonatkozó általános érvényű kiadványok.
34. Az osztály ügyköréből kifolyó szabadságok (kivéve felmentések) engedélyezése és kieszközlése a szükséges hozzájárulásoknak.
35. A szabadságokra (bel- és külföldi egészségi) vonatkozó általános érvényű kiadványok (kivéve a szabadságok határvonalát).
36. Véleményezés segély, illetmény és alapítványi ügyekben.
37. A havidíjasok (jelöltek) kicserélésére vonatkozó általános érvényű kiadványok.
38. Közreműködés a kicserélés részletes lebonyolításában, főként a kebelbeli osztályok, valamint a hadtápkörlet tisztjeinél.
39. A vonat és egészségügyi csapattól a honvédséghez jutó tisztek beosztása.
40. A 2. osztályú népfelkelő (43–50 éves) tisztek beosztása és alkalmazásával kapcsolatos ügyek.
41. Véleményezés a többi kebelbeli osztályoknak a kicseréléssel kapcsolatos ügyeiben.
42. A felmentett állami és törvényhatósági tisztviselők kicserélésével kapcsolatos ügyek.

Főtisztek beosztása a mögöttes országrészben:

Ténylelegesítés.

43. Főtisztek ügyei.
44. A hátorszáiban az összes szolgálattételre való beosztások. (HM, főparancsnokság, kórházak, gyárak, vöröskereszt, katonai parancsnokságok, őrzászlóaljok stb.)
45. Gazdászati tisztek, gyógyszerészügyi tisztek, számtisztek stb. beosztása csapattiszti próbaszolgáltra. Áthelyezésük tárgyában előterjesztés megszerkesztése.
46. Tartalékosok ténylelegesítése, e tárgyban előterjesztések és a *Rendeleti Közlöny* szerkesztése.
47. Rendfokozatot vesztett volt tisztek áthelyezése más csapattestekhez, az odaítélt altiszti rendfokozatok kihirdetése.
48. Névváltozások.
49. Áthelyezések egyik csapattesttől és fegyvernemből a másikba.

50. Tartalékos tisztek áthelyezése a szolgálaton kívüli viszonyba és a népfölkeléshez.
51. Nyugállományú, várakozási illetékkal szabadságoltak alkalmazása.
52. Ideiglenesen alkalmazott tisztekről orvosi bizonyítvány követelése.
53. Méneskari tisztek áthelyezésének kihirdetése.
54. Más csapattestekhez való beosztás, betegség stb. okán.
55. Hadügyminisztériumból tisztet kérni, viszont valamely szolgálatra rendelkezésre bocsátani.
56. Egészségügyi zászlósok, hadapródok beosztása csapatszolgálatra.
57. Helyi alkalmazású tisztek egyik csoportból a másikba való áthelyezésére vonatkozó előterjesztések szerkesztése és az áthelyezések kihirdetése.
58. Egyetemi tanulmányok folytatásának engedélyezése.
59. Rokkant tisztek beiratkozása felsőbb iskolába.
60. Harctéri fáradalmak következtében arcvonalbeli szolgálatra alkalmatlanná vált nem ténylegesek további beosztása, esetleg visszahelyezése a nem tényleges viszonyba.
61. Egyik fegyvernemből a másikhoz való áthelyezés (gyalogság, lovassághoz).

Főtisztek felülvizsgálati ügyei:

62. A tényleges, tartalékos főtisztek és tisztjelöltek, valamint a szolgálaton kívüli viszonybeli, és nyugállományú főtisztek és honvéd lelkészek felülvizsgálata és az abból folyó eljárás.
63. Nyugállományú főtisztek visszahelyezése nyugállományba.
64. A háború folyamán rokkanttá vált hadapródok nyugállományban hadnagyokká való kinevezése.

Tisztek felmentése és lelkészi ügyek:

65. Tényleges, tartalékos, szolgálaton kívüli viszonybeli, és nyugállományú honvédtisztek felmentése, a felmentés meghosszabbítása és hatálytalansítása.
66. Tényleges és tartalékos honvéd lelkészek kinevezése, beosztása és az ezzel kapcsolatos ügykör.

Rehabilitálási ügyek:

67. Becsületügyi szabályzatra vonatkozó szabályzati és egyéb elvi kérdések kidolgozása, folyó becsületügyek.
68. Rehabilitálások:
 - a) becsületügyek,
 - b) haditörvényszéki ítéletek,

- c) rendfokozatok visszaadományozása szolgálati kötelezettség letelte, védkötelezettség letelte után,
 - d) egyéb nem büntető ügy folytán elbocsátások.
69. Az osztálynál őrzött minősítvényi táblázatok kezelése.

Nyilvántartási ügyek:

- 70. Tényleges, tartalékos, szolgálaton kívüli viszonybeli, nyugállományú tisztek, tisztjelöltek és lelkészek nyilvántartása, tiszt állományvezetés.
- 71. Tiszti étkezde és tiszti egyenruházati ügyek.
- 72. Elmebeteg tisztek ügyei.
- 73. Magasabb fokozatú havidíj illeték, korpótdíj odaítélésére vonatkozó ügyek.
- 74. Tisztek és tisztjelöltek utáni puhatolási ügyek.
- 75. Hadifogoly tisztek rendfokozatának igazolása.
- 76. Ezredesi nyílt parancsok kiállítása.
- 77. Futárposta kezelése és különleges futárok kirendelése.
- 78. Levelezés.
- 79. Osztálykiadó.
- 80. A honvédségi és csendőrségi névkönyv szerkesztése és kiadása.

A tiszti személyi ügyekkel foglalkozó 2. ügyosztály történetét az első világháború előtt röviden ennyiben lehet összefoglalni. Sajnos, az osztály iratanyagából mára alig maradt meg valami, s az is személyi jellegű. A hivataltörténet azonban a hadseregszervezés, a magyar királyi honvédség történetének fontos részét képezi.

MELLÉKLETEK

1. Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium 2. ügyosztály, osztályvezetők, 1867–1914

1869. április 10. – 1871. január 10.	Hauszer Károly
1871. január 11. – 1887. október 23.	Benkő Rezső
1887. február 27. – 1888. május 24.	Bakonyi Károly
1888. május 25. – 1891. október 31.	Weismáhr Sándor
1891. november 01. – 1897. április 30.	Orgonás Zsigmond
1897. május 01. – 1902. március 13.	Szlávy Béla
1902. február 18. – 1904. május 18.	Bartuska Miksa
1904. május 19. – 1914. december 17.	Török Kálmán
1914. december 17. –	Nikolich Radivoj

**2. A HM 2. ügyosztály személyügyi állományának létszámadatai
1869 és 1914 között**

Év	Beosztva (fő)	Vezényelve (fő)	Összesen (fő)	Év	Beosztva (fő)	Vezényelve (fő)	Összesen (fő)
1869	2	-	2	1892	3	5	8
1870	4	-	4	1893	4	4	8
1871	4	-	4	1894	4	5	9
1872	5	1	6	1895	4	6	10
1873	5	1	6	1896	9	-	9
1874	4	2	6	1897	9	-	9
1875	4	3	7	1898	9	-	9
1876	2	6	8	1899	9	1	10
1877	3	4	7	1900	8	3	11
1878	3	5	8	1901	8	4	12
1879	1	7	8	1902	9	4	13
1880	3	6	9	1903	8	3	11
1881	3	6	9	1904	9	2	11
1882	3	5	8	1905	9	4	13
1883	3	7	10	1906	8	3	11
1884	3	5	8	1907	9	3	12
1885	3	6	9	1908	12	-	12
1886	2	7	9	1909	11	3	14
1887	2	7	9	1910	11	5	16
1888	2	5	7	1911	9	5	14
1889	2	6	8	1912	8	6	14
1890	4	5	9	1913	10	4	14
1891	3	5	8	1914	10	4	14

BIBLIOGRÁFIA

- Asbóth* 1873. *Asbóth János*: A magy. kir. honvédelmi ministerium működése. 1867–1872. Budapest, 1873.
- Bárczy* 1879. *Bárczy István*: A magyar királyi honvédelmi ministerium működése. 1873–1877. Budapest, 1879.
- Berkó* 1928. A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. *Berkó István*. Budapest, 1928.
- Biró* 1891. *Biró Pál*: A magyar királyi honvédelmi ministerium működése az 1877–1890. években I–II. Budapest, 1891.
- Bona* 1987. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Budapest, 1987.
- Csíki* 1928. *Csíki Pál*: A magy. kir. honvédelmi ministerium szervezeti változásai és ügyforgalma 1867–1927. évig. Budapest, 1928.
- Egervári* 1870. Magyar királyi honvéd törzstisztek albuma 51 arcképpel és életrajzzal. Szerk. *Egervári Ödön*. Pest, 1870.
- Kapronczay* 2002. *Kapronczay Károly*: Adatok a magyarörmény orvosok és gyógyszerészek történetéhez. Budaörs, 2002.
- F. Kiss* 1987. *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849-es Magyar Minisztériumok. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 7.) Budapest, 1987.
- Kiss* 2016. *Kiss Gábor*: Tábornokok a magyar királyi honvédségben 1868–1914. Budapest, 2016.
- A m. kir. hm. 1900. A magyar királyi honvédelmi ministerium működése az 1891–1898. években. (Szerző nélkül.) I–II. k. Budapest, 1900.
- Spáczay* 1970. *Spáczay Hedvig*: A honvédelmi minisztérium szervezete és hatásköre 1867–1918. *Levéltári Szemle*, 20. (1970) 2. sz. 273–309. o.
- Szilágyiné Heinrich* 2017. *Szilágyiné Heinrich Andrea*: A hadigondozás törvényi szabályozásának változásai Magyarországon. (Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica, Tomus XXXV.) Miskolc, 2017.

Bene János

A m. kir. 3. gépvontatású könnyű tüzérsztály a keleti fronton 1944 nyarán

Kaszner László tüzér hadapród őrmester naplójából

A győri program meghirdetése után az 1930-as évek végétől a magyar királyi honvédségben jelentős mennyiségi és minőségi fejlesztés indult meg. 1939 januárjában a korábbi vegyesdandárokból hadtesteket alakítottak ki, melyek száma az 1938 novemberében elsőként visszacsatolt felvidéki területen megalkulóval nyolcra (Kassa), majd Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után kilencre (Kolozsvár) növekedett.), létrehozták a 3 hadsereg-parancsnokságot és a Gyorshadtest-parancsnokságot (1940. március 1.). Ez utóbbi alárendeltségébe a két lovas- és a két gépkocsizó dandár tartozott. A Nyíregyházán állomásozó 2., majd 1938 végén elsőre átszámozott lovasdandár egyik alakulata a 3. gépvontatású könnyű tüzérsztály volt.

A tüzérsztályt 1939-ben szervezték meg Nyíregyházán két üteggel, ütegenként négy-négy német eredetű 1937 M 10,5 cm-es Göring könnyűtarackkal. A lövegek vontatásához előbb a németektől vásárolt Hansa-Lloyd féllánctalpas járművek, majd Botond rajgépkocsik¹ szolgáltak. Az 1941-es ukrajnai hadjárat után a hazatért osztályhoz sorolták a 14. kerékpáros zászlóalj gépvontatású könnyű tarackos ütegét is. 1942 őszén a lovashadosztály megszervezésekor az így már háromüteges osztályt a szűknek bizonyult nyíregyházi laktanyából (mert a városban a létszámukban és fegyverzetükben bővülő alakulatoknak is kellett a hely) a nyírbátori Báthory István laktanyába helyezték át a 12/III. gyalogzászlóalj mellé. Itt építettek számára löveg-és gépkocsiszínt is. Az osztály szervezete: osztálytörzs, gazdasági hivatal és a három üteg, ütegenként 4 löveg, 4 Rába-Botond lövegvontató és 19 tehergépjármű. Az ütegek hét tiszti állásából általában csak az ütegpáncsnok volt hivatásos tiszt, a többi tartalékos tiszt, illetve sorállományú hadapród őrmester.

1944-ben, amikor a honvédség egyetlen lovasseregtestjét a frontra küldték, a 3. tüzérsztály is kivonult. A lovashadosztály kiküldésének előzményei az

¹ A Honvédelmi Minisztérium 1937-ben Németországtól vásárolta meg a 37 M típusú 1,5 tonnás, féllánctalpas vontatókat, melyeket a Göring tarackok vontatóiként rendszeresítettek. Ezeket váltotta fel 1943-ban a 38/42 M Botond 1,5 tonnás, terepjáró tehergépkocsi, mely a vontatott löveg mellett vezetőn kívül 13 főt is szállíthatott.

alábbiak voltak: 1944-re a lovashadosztály összekovácsolása befejeződött, létszáma: 607 tiszt, 16 639 főnyi legénység, 10 889 ló, 1201 országos jármű (szekér) és 778 gépjármű volt.

1944. március 19., hazánk német megszállása után alig néhány nappal a német hadvezetés Hans von Greiffenberg² gyalogsági tábornok, budapesti német katonai attasén keresztül kérte Horthy Miklós³ kormányzótól a lovashadosztály mozgósítását és a frontra küldését. A legfelső magyar politikai és katonai vezetés azonban semmiképpen sem akarta ezt a hazai viszonyokhoz mérten korszerűen felszerelt, feltétlen kormányzó-hű sereget az ország határain kívül bevetni, s az ekkor már felismert idegen érdekekért elvezettetni. A hadosztály intaktságát, mint az önálló és független magyar politika egyik biztosítékát, ugyanis mindenáron meg akarták őrizni a háború utáni időkre, s az akkor majd szükségszerűen felmerülő vitás kérdések, elsősorban területi problémák eldöntésének „alátámasztására”.

Az egyre erőszakosabb német követelések után végül április 26-án vitéz Vörös János⁴ altábornagy, a Honvéd Vezérkar nemrégiben kinevezett főnöke levélben értesítette Keitel⁵ vezértábornagyot, hogy a kormányzó hozzájárul a hadosztály mozgósításához, de tűzerejének és mozgékonyságának megerősítéséhez német fegyvereket, valamint gépkocsioszlopokat igényel. Felhívta Keitel figyelmét arra is, hogy a lovasság a páncélos támadásokkal szemben érzékeny és e megerősítések nélkül „könnyen az ellenséges páncélosok prédájává válhatna és e különben igen jó szellemű és kiválóan kiképzett [hadosztály] elvezethetne anélkül, hogy hadműveletileg hasznot hajtóan alkalmazható lenne.” Kérte, hogy a hadosztályt jellegének megfelelően alkalmazzák, tehát üldözésre, egy-egy terület megtisztítására, s lehetőleg az anyaország közelében, hogy a tél beálltával kivonva, itthon teletessék át az értékes lóanyagot.⁶

A magyar katonai vezetés álláspontja az volt, hogy ha már mindenképpen be kell vetni a lovashadosztályt, az az 1. hadsereg kötelékében, a Kárpátok védelmében történjék. Hamarosan kiderült azonban, hogy a német véderő főparancsnokságának egészen más elképzelései vannak. Május 19-én közölték, hogy már 21-étől a lovashadosztályt Lengyelországba, a Pripjaty-mocsarakba,

² Greiffenberg, Hans von (1893–1951) gyalogsági tábornok, 1943. okt. 10. és 1944. ápr. 1. között a budapesti német követség katonai attaséja, majd 1945. ápr. 28-ig a „német Wehrmacht meghatalmazott tábornoka Magyarországon.”

³ Horthy Miklós, vitéz nagybányai (1868–1957) altengernagy, 1920. márc. 1-jétől Magyarország kormányzója.

⁴ Vörös János, vitéz nemes (1891–1968) vezérezredes, 1944. ápr. 19-től okt. 16-ig a Honvéd Vezérkar főnöke.

⁵ Keitel, Wilhelm (1882–1946) vezértábornagy, 1938. febr.-tól 1945. máj. 8-ig a német véderő főparancsnokság főnöke.

⁶ Hadtörténelmi Levéltár (HL) a Vezérkari Főnökség iratai 6810/M. 1. – 1944.

Hrubieszów területére szállítják ki. Ezt a döntést azzal indokolták, hogy a lovashadosztályt a Kárpátokban nem lehet jellegzetességének megfelelően alkalmazni, ellenben a Pripjaty-mocsarakban, más német lovas seregtestekkel együtt be lehet vetni, mert ott nem is kell nagyobb orosz harcocsói támadással számolni. Erre azonban a német megszállás óta passzívan viselkedő kormányzó rendkívül határozottan cselekedett, felfüggesztette a lovashadosztály kiszállítására vonatkozó parancsot, ragaszkodva eredeti elképzeléséhez. A lasan már nem elsősorban katonai, hanem politikai- és presztízskérdéssé vált „ügy” volt a fő témája Sztójay Döme miniszterelnök és Vörös János vezérezredes 1944. június 6-iki klessheimi tárgyalásainak is, ahol Hitler egyértelműen elutasította a lovashadosztály Kárpátokban való bevetését, ragaszkodva eredeti álláspontjához. Az erős erkölcsi és politikai nyomásnak kitett magyar tárgyaló fél végül is engedni kényszerült, s hazatértük után, június 9-én „...a miniszterelnök úrnak sikerült Ófőméltóságát rávennie az álláspontja megváltoztatására, és arra, hogy a lovashadosztály felhasználása érdekében a Führer kívánságának megfelelően döntsön” – olvasható Vörös János naplójában.⁷

Mint a hadosztály minden alakulatát, a nyírbátori 3. gépvontatású tüzérosztályt is már tavasszal kihelyezték a környező településekre, Nyírgyulajba, Nyírbogátra. Az osztálytörzs és az 1. üteg Nyírgyulajban volt. Ott szolgált Kaszner László hadapród őrmesterként, akinek háborús naplóját az 1990-es évek elején dr. Horthy György⁸ tartalékos zászlós, szintén az üteg tisztje ajánlódta a Jósza András Múzeumnak.

Kaszner László személyes életútjáról kevés adat áll a rendelkezésünkre. A Somogy megyei Karádon született 1921. július 23-án. A 3. gépvontatású könnyű tüzérosztály hadapród őrmesterekét vonult ki a keleti frontra 1944 nyarán. Veszteségi kartonja szerint 1944. szeptember 11-én súlyos aknaszilánk sebesülést szenvedett a Varsó közeli Stare Brodnónál. Életútját dr. Horthy György azzal egészítette ki, hogy Kaszner László egész életében 73 repeszdarabot hordott a testében. Civil életében könyvelő volt, 1999-ben az Üllői úton, ahol lakott, egy autó elütötte. Kitüntették az Ezüst Vitézségi Éremmel kardokkal és sebesülési sávval, valamint a német Vaskereszt II. osztályával.

⁷ Tóth Sándor. In: *Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: A magyar királyi honvédség 1919–1945.* Budapest, 1987. 462 o. 328. o.

⁸ Horthy György (1951–1993 között Hasznos néven), dr. (*Munkács, 1918. – †Budapest, 2003.) tartalékos tüzérezászlós. 1941. okt. 10-én vonult be Nyíregyházára a 3. gépvontatású könnyű tüzérosztályhoz. A tartalékos tiszti iskola I. évfolyamát Kassán, a másodikat Hajmáskéren végezte el. Katonai szolgálatának letelte után rendkívüli csapatgyakorlat címén továbbra is benntartották. 1943. decemberben tartalékos zászlóssá léptették elő. 1944. jún. 14-én mint a 3/1. üteg bemérőtisztje vonult el osztályával a keleti frontra. 1945. máj. 9-én amerikai fogságba esett, ahonnan szept. 21-én tért haza. Kaszner László naplójának őrzési helye: Jósza András Múzeum, Történeti adattár: 1566-2018.

Nyírgyulaj, 1944. május. Az 1. üteg tartalékos tisztjei: Szabó (?) zászlós, Képes József hadapród őrmester, Horthy György zászlós, Borsy László zászlós, Kókény Ferenc és Kaszner László hadapród őrmesterek⁹

A 3. gépvontatású tüzérosztály 1944 nyári, kora őszi szerepléséről dr. Horthy György *Önéletírásában* az alábbi vázlatos összefoglalót adja. „1944. márciusban mozgósítottak, s üteggel kihelyeztek Nyírgyulajba. 1944. VI. 14-én szállítottak egységgel együtt hadművelési területre az 1. lovashadosztály-

⁹ Az írásunkban közölt fotók dr. Horthy György fotóalbumából valók, eredeti képaláírásokkal. A fényképen az üteg hadapród őrmesterei még a (karpaszományos) szakaszvezetői rendfokozatukat viselik.

lya. Luniecieben rakodtunk ki. 1944. VI. 23-án vetettek be először Stolinnál, ekkor üteg bemérőtiszt¹⁰ voltam. Azután részt vettem a pripjeti visszavonulásban egészen Breszt Litovszkig, ott újból bevetették egységemet a Bug partján (Janównál). Innen 300 km-t vonultunk vissza, s egységünket Plöhnen környékén gyűjtötték és pihentették 3 hétig. 1944. VIII. 20-án újból bevetették egységemet Varsótól keletre Zielonkán. 1944. IX. közepéig voltunk a Visztula környékén állásban. A huszárhadosztállyal ekkor hazaszállítottak...¹¹

1944. június végén az orosz csapatok a Bagratyion hadművelet részeként Bobrujszknál áttörték az arcvonalat, 30-án pedig elfoglalták Sluckot és igen erős páncélos erők felvonulásáról érkezett híradás. Ez utóbbi korántsem volt megnyugtató, hiszen a lovasság éppen a harcokcsikkal szemben volt a legérzékenyebb, a korábban a németektől kért páncéltörő fegyverek pedig nem érkeztek meg. A válságos helyzet újabb hadműveleti átcsoportosításra készítette a felettes német hadvezetőséget, melynek eredményeként a 2. huszárezredet és a 3. gépvontatású könnyű tüzérsztályt a német XX. hadtest alárendeltségébe utalták, a hadosztály zömét pedig észak felé fordították, azzal a feladattal, hogy július 1-jére Siniawkára érkezzen be és ott lépjen a német I. lovashadtest alárendeltségébe. A felvonulásra a Luniecie–Baranowicze vasútvonal mentén, a Pripjaty-mocsarakon átvezető egyetlen út állt a rendelkezésre, melyen erőltetett menetben, állandó ellenséges repülőátadásnak kitevé kellett a hadosztálynak felvonulnia.¹² 1944. július első napjaitól a lovashadosztálynak és kikülönített harccsoportjainak egyetlen feladata maradt, hogy a német visszavonulást állandó és súlyos utóvédharcokkal fedezze. Ezt a tevékenységet az állandó halogató harc jellemezte, melyet csak néha szakított meg egy-egy tartósabb védelem a túleréjű ellenséggel szemben. Ez az állandó harc és visszavonulás, a szakadatlan igénybevétel a végsőkig kimerítette a hadosztály alakulatait, melynek parancsnoksága egyre sűrűbben kérte/követelte a hadosztály pihentetését, melyre végül 1944. augusztus 3-ától került sor Pöhnen körzetében.

A fronton töltött első napokra és Kaszner László tevékenységére Horthy György így emlékezett vissza: „Első bevetésünk a frontra érkezés után a Pripjet-mocsarakban, a Horyn folyó mentén, mintegy 30 km-re Csernobiltól volt. Legközelebbi ismert helységek Sarny és Stolin volt... Ő [Kaszner László] volt az első, akit hadi viszonyok között figyelőbe küldtek. Ott, a Horyn folyó mentén előretolt állásban védte az első vonalat, amely jól kiépített, de olyan

¹⁰ A bemérőtiszt, altiszt, vagy tisztas a tüzérüteg bemérő járórét vezeti, melynek feladata az ellenséges célpontok megállapítása, azok közlése és a szükséges löelemek kiszámítása.

¹¹ HL AKVI. 22 776. – Dr. Hasznos György.

¹² *Schell Zoltán: A Huszár (lovas) Hadosztály hadműveletei az orosz hadszíntéren.* In: Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945). II. k. Szerk. *dálnoki Veress Lajos.* München, 1974. 302–303. o.

Stolin, 1944. június 24. Tüzel az 1. üteg

volt, mint a háló, 100 méterenként 2 katona védte. És körülöttünk mindenütt támadtak. Tőlünk jobbra és balra már 80 km-nyire előrenyomultak az oroszok. Mi pedig elől még mindig tartottuk az arcvonalat. Csak egy szakasz orosz kellett volna ahhoz, hogy bennünket egy zsákba beleszorítsanak és mindnyájunkat megsemmisítsenek, jobb esetben elfogjanak, ami bizony ugyancsak nagy százalékban megsemmisülést jelentett a többségnek. A frontot Kaszner tartotta, s olyan pontosan lőttünk, hogy zárótüzet tudtunk saját vonalunk elé 100 méternyire helyezni, ami azzal a veszéllyel járt, hogy ha csak egy löveg számítja ki a lövelemeket helytelenül, az már a saját csoportunkat sújtja. Ezért Kaszner német Vaskeresztet kapott...”

A terjedelem adta lehetőségek miatt az alábbiakban Kaszner László naplójából a halogató harcok történéseit idézzük:

„Július 6.

Nyugodt éjszaka után frissen, kipihenve ébredünk. Az oroszoknak úgy látszik minden akciótól elment a kedve, mert mélyen hallgat. Délben a százados¹³ úr felhívat álláspontjára, már valamennyi úr itt van. Közli velünk a magasabb

¹³ A 3/1. üteg parancsnoka Szilágyi Jenő (*Szatmárnémeti, 1915. – †Pécs, ?) százados. 1937. aug. 20-án avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián, majd Debrecenbe, a 6. tüzérosztály mérőszázadához vezényelték. 1939. dec. 1-jétől fogságba eséséig, 1945. máj. 12-ig a 3. gépvontatású könnyű tüzérosztályban szolgált gépkocsi anyaggondozó tisztként, osztálysegéd tisztként, 1942. februártól az 1. üteg parancsnokaként. A fogságból 1945. szept. 19-én tért haza.

parancsnokság határozatát: tekintve, hogy az orosz a nagy arcvonalt két szárnyán bekerítéssel fenyeget, feladjuk állásainkat és lépcsőzetes visszavonulással valahol Brest Litovsk környékén új védőállásba megyünk. A mi jelenlegi vonalunk mélyen benyúlt az orosz területre, tehát tulajdonképpen kiegyenesítjük az arcvonalt. Megbeszéljük a menetet és visszamegyek a figyelőbe. Azonnal felmálháztatok és elkészülök az indulásra. A legénység arcán éppen az látszik, amit én is érzek. Igaz ugyan, hogy sok nehéz helyzetben voltunk itt, de valahogy úgy megszerettük ezt a helyet, hogy sajnáljuk két hét után itthagyni. Készülődnek a németek is. Valamennyien idejönnek hozzánk elbúcsúzni a Kamerádoktól.¹⁴ Őszintén sajnáljuk, hogy elválnak egymástól. Délután hatkor elindulunk Stolinból. Mindenütt a legnagyobb csend, fegyelem és rendezettség. A besorolás idejét és a megadott útvonalat pontosan be kell tartani, mert másképp a rengeteg ember és jármű miatt torlódás és fejetlenség állna elő. Az utak végig tele visszavonulókkal, nagy csemege lennénk most egy bombázó kötelék vagy Raták¹⁵ részére. Szerencsére nem történik semmi, így nyugodtan megyünk tovább. Amerre csak megyünk, mindenfelé robbantásokat hallunk, a németek teszik tönkre a hidakat, bunkerokat, stb. És égő falvakat látunk. Mivel az utánpótlásunk már előrement, szabad harácsolást engedélyeznek. Több sem kell a vitéz legénységnek! Mikor este megérkezünk Kolodnoba, már minden kocsin legalább egy birka, vagy tyúk, kakas található. A falu szélén már előre elkészített tüzelőállás vár bennünket, amit ½ 12-kor elfoglalunk. A németektől tájolást kapunk és teljesen precíz tüztervet. Rend és szervezettség szempontjából határozottan fölényben vagyunk, ha ezt az oroszok számbeli fölényével és felkészültségével egybevetem. Stolinban kb. 2 hét alatt 800 főt vesztek, a németek 25 sebesültjével és 10-20 halottjával szemben. Nekünk 2 halottunk és 6-8 sebesültünk volt. Emellett egy olyan frontszakaszt, amelyet csupán egy század tartott, 3 zászlóalj két hét alatt sem tudott áttörni. S tüzerőségük 10-szer annyi is volt, mint a mi oldalunkon. Beköltözünk az ott levő bunkerokba és alszunk reggelig.

Július 7.

Korán reggel ébresztő, tüzkészültség. Hosszú ideig zavarótüzet¹⁶ lövünk. Én a tüzelőállásban maradok. Különösebb esemény nem történik. Délután egészen váratlanul indulási parancsot kapunk, megyünk tovább az arcvonalt mentén.

¹⁴ Bajtársaktól.

¹⁵ Az 1933-ban tervezett, a világ első sorozatban gyártott I-16 típusú szovjet vadászpilótagépe, melyről az ellenfelek később minden orosz vadász- és csatagépet Ratának neveztek. Neve a spanyol polgárháborúból ered, ott tűnt fel először, s ott nevezték el Ratának, azaz Patkánynak az igen kellemetlen ellenfelet.

¹⁶ Zavarótűz: egyenlőtlen időközökben, korlátozott számú löveggel leadott tűz az ellenség nyugtalanítására, összeköttetésének megbontására.

Szép erdőkön keresztül, de elég rossz úton este megérkezünk Morozowiczébe. A község szélén foglalunk tüzelőállást. Mögöttünk a német utászok aknázzák az utakat és robbantanak szünet nélkül. Mivel az út hátrább mind rosszabb és rosszabb lesz, a vonat¹⁷ nem terepjáró járműveit, a Fordokat¹⁸ elküldjük Pinskbe. Késő este leszünk készen a tüzelőállással, úgyhogy már nincs kedvünk sátrat verni. Szabad ég alatt alszunk, de meg is járjuk, mert a szúnyogok dagadtra csípnek bennünket. Végül nem tudunk mit csinálni, fejünkre húzzuk a pokrócot és úgy alszunk.

Július 8.

Hajnalban sok lövést adunk le az utánunk nyomuló oroszra. Egyébként aránylag csend van. Jobbra-balra házak égnek. A saját beszerző részleg kiválóan működik. Ebédre tyúkhúslevest, vacsorára marhapörköltet kapunk. Nyugodtan alszunk.

Július 9.

Vasárnap van, melegen süt a nap. Fürdőnadrágban vagyok egész nap. Százados úrék előrementek új tüzelőt szemrevételezni. Az út borzalmas! Tengelyig érő homok mindenütt. Egyszer úgy elakadnak a gépkocsival, hogy 1½ órai munka után is csak egy német lánctalpas vontatónak köszönhetik továbbjutásukat. Kivontatja őket. Este – visszajövet – végleg elakadnak, úgyhogy gyalog jönnek be. Délután folyamán már felvonul az orosz tüzérség is, mert lőni kezdenek bennünket. Éppen kedélyesen találgatjuk, vajon hányadikra lőnek be bennünket, amikor 'sííí, reccs', 2 gránát egyenesen a lövegek közé vágódik be. Meglepődni sincs időm, jön a következő. Csak azt látom, hogy Borsy Laciék¹⁹ az árokba vetik magukat, a következő pillanatban, mintha egyenesen a fejemre esne, becsapódás, robbanás. Pontosan lemértük, 20 méterre a sátram mellé csapódott be, legalább 15-ös lehetett, mert a gránáttölcserben összekuporodva elfértem. A szerencse itt is velünk volt, mert senkinek sem történt baja.

¹⁷ A vonat személy- vagy anyagszállításra, oszlopokba foglalt fogatolt, vagy géperőhajtású szállítóeszközök, a hozzájuk tartozó személyzettel. A magyar királyi honvédségben századszintig minden alakulat hadrendjében megtalálhatók voltak és ütközet-, eleség- és málhavonat részekből tevődtek össze.

¹⁸ Az 1938 mintájú, 2,5 tonnás Ford tehergépkocsikból 1937-ben közel 2000 darabot vásárolt a Honvédelmi Minisztérium. Bár nem voltak terepjárók, de az utakon megfeleltek, s enyhítették a honvédség jelentős tehergépkocsi hiányát.

¹⁹ Borsy László (*Nagykálló, 1920. – †Nagykálló, ?) 1943. októbertől tartalékos zászlós. 1941. okt. 3-án vonult be tényleges szolgálatra Nyíregyházára a 3. gépvontatású könnyű tüzérosztályhoz. A tartalékos tiszti iskola két évfolyamát Kassán, illetve Hajmáskéren végezte el. Tartalékos zászlóssá való előléptetése után az akkor már Nyírbátorban szolgáló osztály 1. ütegéhez vezényelték elsőtiszti beosztásba. Az tüzérosztállyal vonult ki a keleti frontra 1944. jún. közepén, s ugyanazzal az alakulattal esett amerikai fogságba 1945. máj. 8-án, ahonnan szept. 17-én tért haza.

Július 10.

Hajnalban ismét hosszasan lövünk. Délután felgyújtják a németek az egész falut és este megyünk tovább.

Morozowicze, 1944. július 10. A németek minden házat felgyújtanak

A felderítő járőr²⁰ csak később vonul be, majd én fogom leváltani. Nagyon nehéz helyzetben voltak, úgy lőtték őket, alig tudtak bevonulni. A gumit is kilőtték. Élelmet nem tudtak nekik előrevinni, úgyhogy egész nap alig ettek valamit. Mikor a lövegeket felkapcsoltuk és kiálltunk az útra, egy kb. 30 bombából álló kötelék repült el a fejünk felett sűrű vadászkísérettel, már majdnem elkezdtük a Miatyánkot, ha ezek észrevesznek, hírmondó nem marad az ütegből. Szerencsére nem bántottak bennünket, pedig biztosan észrevettek. Valószínűleg fontosabb célpontjaik voltak. Leváltom a felderítőt és késő este, égő falvak fénye mellett megérkezem Serniczkybe. Itt van a németek első vonala, a régi tüzelő mögött 3 km-re. A falucska egyik szélő házában foglaltok figyelőt. Elmegyek a németekhez is a helyzetről tájékozódni. Elküldöm a távbeszélőket is építeni. Nagyon hosszú lesz a vonal, kb. 8-9 km. A lövegek Pleszczyceben vannak állásban. Felváltva figyelünk egész éjjel. Mindenfelé égnek a falvak.

²⁰ A tüzérfelderítő járőr feladata a harc- és közelfelderítés adatainak kiegészítése a tüzérharc vezetése céljából. Szemrevételezi a saját tüzérség részére alkalmas tüzelőállásokat, az odavezető utakat és figyelőhelyeket, felderíti az ellenséges célokat, a terepviszonyokat, megteremti az összeköttetést a legelöl lévő saját alakulatokkal, megfigyeli a saját tűz hatását.

Július 11.

Kora hajnalban ébredek és leváltom a felderítő tisztesemet a figyelőben. Az orosz szemmel láthatóan nyomul előre. Egymás után gyulladnak ki az általunk még épen hagyott falvak. Aknavetőik szüntelenül lőnek bennünket nem minden siker nélkül. Távbeszélő összeköttetés még nincs. A 8-9 km-es vonal kiépítése mégis hosszú időbe kerül, s mire készen vannak vele, az aknabecsapódások szerteszét szaggatják. Végre 9 órai munka után beszélni tudok a tüzelővel. Belövöm az üteget. Lövök több zárótűz-körletet.²¹ Valamennyi lövés jól fekszik. Délután meglátom az utánnymuló oroszokat. Több gépkocsit és gyalogságot. Sajnos, a vonalat megint szétlőtték, mert hiába hívom a tüzelőt, nem válaszol! Lehangoltatom a rádiót, de azon sem jelentkezik. Közben az orosz a búzatáblában jön előre. Legalább egy század. Az itt lévő német felderítő erő nevelésesen csekély. Összesen 3 támpont²² tartja a vonalszakaszt, vagyis kb. 20 ember, golyószórával, géppisztollyal, kézigránáttal. Az orosz egyre jön előre és az aknavetőik szüntelenül lőnek. A becsapódások már a figyelőnk mellett 30-50 m-re vannak. Majd megbolondulok mérgemben, hogy a szétlőtt vonal miatt nem tudok lőni. Dolgozik a rádió is szüntelenül, de nincs összeköttetés. Nehogy a gépkocsimat szétlőjék, hátraküldöm vagy 500 métert. Végre egész halkán a következő mondatfoszlányokat veszi a rádiós: 'bevonulni, bevonulni'. Azonnal elküldöm a távbeszélőket, magam tovább hívom a tüzelőt. Most azonban az orosz támadásra indul. Olyan aknatüzet zúdít ránk, hogy nem kísérletezem tovább a rádióval. Minden málhát hátraküldetek a gépkocsihoz, csak a két rádió és egy láda lőszer marad, azért majd visszajönnek. Azonban elszámítottam magam időben, mert az orosz már egészen megközelített bennünket. Legfeljebb arra lenne időm, hogy egyedül elmenjek. Mivel a pokoli aknavető tűzben járőröm egyik tagja sem jön vissza a rádióért, vállamra veszem a 20 kilogrammos vevőkészüléket, másik vállamra a 20 kilogrammos generátort, kezemben a géppisztolyom, másik kezemben pedig a lőszeres ládát vonszolom magam után. Kúszva, botladozva elindulok a gépkocsim felé. Az egyik támpontba már betörték az oroszok, kézigránátharcot vívnak. A nap forrón süt a fejemre, fejem mellett repeszdarabok, golyók fütyölnek. Alig bírom már a nehéz terhet, csak bukdácsolok. Végre egyik emberem elébem jön, megnézi, élek-e még. Átadom neki az egész anyagot, magam pedig visszamegyek a magasantennáért, amit már nem tudtam elhozni. Parancsot adok, hogy egy ember jöjjön eléem és a motort indítsák be. Az izzadság csurog már rólam, mikor visszaérek a figyelőbe. Alig érek belátott területre, egész csomó akna zuhog felém.

²¹ A zárótűz az ellenség rohamozó gyalogsága elé lőtt gyorstűz, illetve az elhárító tűz, mely az ellenséges gyalogság távoltartására törekszik már nagy távolságon.

²² A támpont megerősített hely, amelyben többféle tűfegyvert, mélységben is tagozódva helyeznek el.

Levágódom és kúszva megyek tovább. A német támpontban már sebesülteket kötöznek. Magamhoz veszem az otthagytott magasantennát. Bent a házban még találok egy köpenyt és néhány konzervet. Ezt is magammal viszem. Mielőtt elindulok, még csodálattal telt pillantást vetek a 3 harcoló támpontra. Saját szemeikkel láthatják a feljüket már több századnyi erőben rohamozókat és mégis, egyiknek sem jut eszébe, hogy elmeneküljön a biztos halál elől. Pedig ha még két percig maradnak, már reményük sem lehet a menekülésre. Kerékpárjuk, lovuk, gépkocsijuk nincs. A legelső támpont lőszere már elfogyhatott, mert nem hallok a géppuskájuk zaját. Elindulok a gépkocsihoz. Vagy félúton lehetek, amikor meghallom az oroszok 'hurrá' kiáltását. Fodor örvezető elem jön az anyagért, de ugyanakkor jobbról mozgást látok. Leveszem a géppisztolyomat, de akkor már füttyülnek az orosz lövedékek. Rákiáltak a még mindig értelmetlenül álló rádiósra és magam is hasra vágódom. Szerencsémre a távcsövemmel pontosan felfedezem az előreszivárgottakat, kb. négyen lehetnek. Odaeresztek vagy két sorozatot, a kiáltásuk után ítélve, sikerrel s aztán rohanva elérkezem a gépkocsimhoz. Már mindenki fenn van, csak reám várnak. Pillanatok alatt elfüstölünk. Alig érünk ki a veszélyeztetett területről, máris lövik az utat. Előttünk pedig az út felett egymás után robbannak az időzített belövő gránátok. Újabb baleset. Kocsim elakad a tengelyig érő homokban és mind jobban beássa magát. Mögöttünk pedig jön az orosz. Emberfeletti erővel 8-an kitoljuk a nehéz kocsit és megyünk tovább. Estére megérkezünk az üteg volt tüzelőállásának helyére Pleszczycebe. Itt találkozunk a tüzelőállás távbeszélőivel, akik közlik, hogy az osztály Pinsk mellett egy erdőben éjszakázik. Rátérünk a főútvonalra. Óriási tömegek vonulnak szünet és megállás nélkül. Kocsik, lovasok, gépkocsik, harckocsik, emberek vég nélküli sorban. Néha csak lépésben haladunk mi is. Mindenütt égő házak, robbantások és harcok. Majdnem minden szekér után 1-2 tehén van kötve, azon kívül az ellátó részek egész marha- vagy birkacsordákat hajtanak maguk előtt. Itt a szovjeteknek csak üszkös, füstölgő falvak maradnak. Amerre elhaladunk, minden híd robbantásra készen, mögöttünk rakják le az aknákat és a gyalogság ássa be magát. Végre éjjel 12 óra körül beérünk Pinskbe. Hatalmas hídon megyünk át. Még így összebombázva, rommá löve is látszik, milyen szép városa lehetett a lengyeleknek valaha. Kb. éjjeli ½ 2-re megtalálom az üteget. Fáradtan, éhesen, porosan beérkezünk. Úgy falunk, mint a farkasok. A helyzet tisztázatlan, mert riadókézsületségben pihenünk. Éppen idejében jöttünk ki Pinskből, mert hatalmas robbanások hallatszanak. Lángnyelvek törnek fel és 10 perc múltán az egész város egyetlen lángtenger. Felrobbantják a Margit hídnál is nagyobb Pripjet hidat. Éppen készülök lefeküdni, mikor fülsiketítő dörrenést hallok. Kirohanok az erdő szélére. Itt olyan csodálatos látványban van részem, amilyet még nem láttam. Legalább 80-100 méter magas láng- és szikraeső vág a magasba, mint egy szökőkút. Mindannyian tátott szájjal nézzük. Utána még

több hatalmas lángnyelv csap a levegőbe. Másnap hallottuk, hogy a hatalmas repülőtér bombaraktárát robbantották fel és ezen kívül több ezer liter benzint. Végül erőt vesz rajtunk a fáradság és lefekszünk a gépkocsiban.

Július 12.

Kb. 1½ órát alhatunk, amikor felráz a legényem. Azonnal riadó és 10 perc múlva már megyünk is tovább. Nem értem a nagy sietséget. Állítólag az orosz betört Pinskbe, de nem hiszem. (Másnap megtudjuk, hogy csupán egy roham-század jött fel motorcsónakon a folyón, ez okozta a riadalmat.) Hihetetlenül tömött úton haladunk. Négyes sorokban félméteres távközökkel végeláthatatlan oszlopok vonulnak nyugat felé. Egy egész hadsereg vonul vissza a bekerítés elől. Felveszek néhány holtfáradt német gyalogost is a kocsira. Némelyik 50-60 km-t gyalogolt egyfolytában. Enni, inni adunk nekik. Dél előtt Stachowicze mellett egy kis erdőben tartunk pihenőt, itt is reggelizünk. Utána megyünk tovább nyugatra. Most hosszú gépkocsiút következik. Az úton a hatalmas tömeg ellenére rend és fegyelem. Megállás nincs! Ha egy gépkocsi rossz, azonnal vontatókötélre veszik. Ha egy ló tántorogni kezd, golyót kap. Lökik le az útról és tovább, tovább! Csodálatos, hogy a bombázók nem jönnek, percek alatt ezreket tennének tönkre a zsúfolt úton. Letérünk a műútról. Gyönyörű erdei úton megyünk tovább egy felrobbantott iparvasút mellett. Nowosiolki mellett egy kis erdőben ütünk táborot. Útközben rengeteg kozák, tatár és más egyéb önkéntessel találkozunk. Német ruhában vannak, de a fejükön színpompás kozák sapka.

Máig is sajnálom, hogy nem fényképeztem le a ferdevágású, kiálló pofacsontú, barnára cserzett arcokat. Estefelé zuhogó esőt kapunk. A huszárok²³ itt vannak a közelünkben, a parancsnokság felveszi velük az összeköttetést. Nyugodtan alszunk.

Július 13.

Még mindig zuhogó esőben ébredünk. Megyünk is tovább a tüzelőállás területére: Karolin falu mellé. Nyugodt az egész napunk. Ismerkedünk a lakossággal. Nagyon rendes emberek. Ezen a területen még egyáltalán nem volt háború, félnek is szegények. Pedig ha sejtenék, hogy házaik helyén 1-2 nap múlva esetleg csak füstölgő hamu lesz, máris menekülnének tovább. Mondjuk is nekik, de inkább maradnak. Csodálkoznak, hogy nem rabolunk, harácsolunk. Nem is győznek hálálkodni. Vodkaival, rozspálinkával kínálnak bennünket. Mesélnek a 2 éves szovjet megszállásról is. Inkább félnek, mint örülnek nekik. Jelenleg is sűrűn sanyargatják őket az itteni erdőkben meghúzódó partizánok. Itt találkozunk kirakodásunk óta először magyar huszárokkal. Őket támogatjuk. Képes

²³ A szintén kiküldött 2. huszárezred katonáiról van szó.

*Alekszejewicze, 1944. július 16.
Német zsoldban álló kozák lovas
a partizános erdőben*

Jóska²⁴ megy ki a felderítőbe. csend van egész nap. Lövés sem esik. Nagyszerű a tüzelőállásunk. 40 méterről más semmit sem látni, úgy elrejtettük. De-kungot²⁵ ásunk, sátrat verünk. Az éjszaka nyugodtan telik el, a partizánok sem jelentkeznek.

Július 14.

Nő az orosz nyomás. A számunkra kiutalt arcvonalszakaszon aránylag csend van, de a jobbszárnyunkat erősen támadják. Papp²⁶ századosékat majdnem bekerítik. Rengeteget lövünk mi is. Délután a bemérő járőr előremegy új állást előkészíteni. Kis Fütykösünket²⁷ elgázolja egy gépkocsi, de úgy látszik, életben marad. Este 8-kor felkapcsolunk és állást váltunk hátra, Krotowó község kivezető útja mentén. Egész éjjel készenlétben vagyunk, senki sem alszik. Rengeteg repülő húz el a fejünk felett. Pár méterre tőlünk rengeteg Sztálin-gyertyát²⁸ dobnak le, úgyhogy majdnem nappali világosság van. Karikás szemmel, gyűrötten köszönt ránk a hajnal.

²⁴ Képes József (*Maklár, 1920. – †Tatabánya, ?) hadapród őrmester, 1945. ápr. 1-jétől tartalékos zászlós. 1942. okt. 5-én vonult be tényleges szolgálatra Nyírbátorba a 3. gépvontatású könnyű tüzérsztályhoz. A tartalékos tiszti iskola I. évfolyamát Nagykőrösön, a másodikikat pedig Hajmáskéren végezte el, majd hadapród őrmesterré léptették elő és a 3/1. üteg felderítő tisztjének osztották be. 1944 karácsonyáig szolgált a tüzérsztályban, 1945. febr. elején a fővárosban átlépett a szerveződé Budai Önkéntes Ezredbe.

²⁵ Fedezéket.

²⁶ Papp József (*Zólyom, 1911. – †Kisvárdá ?) 1943. aug. 1-jétől százados. Továbbszolgáló, 1940. nov. 1-jén vették át a honvédség hivatásos állományába. Előbb üteg alantós tiszt, majd 1941. szept. 9-től a 2. üteg parancsnoka egészen az 1945. márc. 18-i sebesüléséig. A székesfehérvári hadikórház állományával esett amerikai fogságba 1945. ápr. 30-án, ahonnan 1945. dec. 26-án tért haza.

²⁷ A Fütykös „Szilágyi százados kis pulikutyája, még Bátorból hozta” – írta naplójában Kaszner László.

²⁸ A magyar katona Sztálin-gyertyának keresztelte a szovjet repülőkről éjjel ledobott világító bombákat.

Július 15.

Az előre bejelentett ½ 2 óra helyett csak 4-kor indulunk tovább. Dostojewóban megállunk és megreggelizünk. Az úton szünet nélkül a lovashadosztály huszárjai vonulnak. Reggeli után megyünk tovább és állást foglalunk Tryliskiben. Azonban kiderül, hogy az arcvonal közelebb van, így dühöngve ugyan a kárba veszett munkáért, új állást foglalunk Druzyłowiczen. Egy templomkertben helyezük el lövegeinket. Kb. 10 órára tűzkészek vagyunk. A helyzet komolyra fordul. A huszárokat visszaszorítják, sok sebesültjük van, sőt halottjuk is. A százados úr engem küld ki a felderítőbe, azonban a századot teljesen szét-szórták. Járőrömmel kimegyek az erő szélére. Előttem van Zarudzie község. Az orosz itt nagyon gyorsan utolért bennünket, mert a huszárok jelentése szerint a hátrahagyott Dostojewó, Zarudzie már orosz erőekkel van tele. Itt az erdőben kaphatták el a huszárokat, mert gazdátlan lovakat, elhagyott szerzőmöt és egy halott huszárt találunk. Itt látom az első magyar halottat. Most kezdenek gyülekezni az erdőszélen a szétszórt huszár részek. A baloldalon elég nagyszámú előreszivárgott orosz veszek észre, mely már harcban van az élcsapattal. Éppen tüzet akarok kérni, amikor a szemben lévő úton harckocsik jelennek meg. Előbb mindenki orosznak véli, tekintélyes vaklárma is keletkezik, de azután kiderül, hogy csupán német gránátosok jönnek. Mivel az orosz előretörés ezen a frontszakaszon kellemetlenül gyors, az összegyűjtött huszár erők a német páncélgépkocsik támogatásával ellentámadásba fognak átmenni. Délután 6 óra lehetett, amikor a támadás előkészületei befejezést nyernek. Az erdő széles vonalában a huszárok, mögöttük nehézfegyverekkel, gépágyúval felszerelt páncélkocsik.

Én, két rádiószómmal együtt, a parancsnoki páncélkocsiban foglalok helyet. A német parancsnok fiatal, I. o. Vaskeresztes százados, a huszár összekötő tiszt egy főhadnagy. Rajtunk kívül még egy vezető és 4 géppuskás van a kocsiban. Hat óra 10-kor megindul a támadás. Megindulnak a páncélkocsik, gépágyújuk foszforos golyók százait repítik a falu felé. Pár perc múlva lángban áll minden. Ugyancsak támadásba lendül a saját gyalogság is a falu ellen. Pusztító orosz tűz fogad bennünket a némán hallgató faluból, s azonnal megszólal a tüzéség, az aknavető és a páncéltörő lövegek. Páncélgépkocsink most betör a faluba. Lángoló házakon, árkon, bokron törünk a makacsul védekező oroszra. A német haditudósítók közben filmezik az egész támadást a legnagyobb hidegvérrel. Az oroszok 10-20 méterről tüzelnek ránk géppisztolyokkal, de hatástalanul hullanak le a páncélfalról a jégesőként kopogó lövedékek. Én is felfedezek egy 3 főből álló csoportot és géppisztolyomból gondos célzás után odaeresztek egy sorozatot. Az eredményt sajnos nem figyelhettem meg, mert a harckocsi újból elindul. Az egyik géppuskásunk most szilánkot kap a karjába.

Zariwie, 1944. július 17. Megjelennek a koporsókocsis német páncélgránátosok

Meg sem nyikkan, csupán egy „Donnerwetter”²⁹ hallok a foga között. Társa bekötözi és egy másik lép a helyébe. Most azonban egy páncéltörő olyan hatásosan lövöget az orrunk elé, hogy a páncélkocsi egy fa mögött megáll. Le kell szállnunk és kúszva megyünk tovább. Az orosz gyalogság kitűnően fel van szerelve, mert puskahangot alig hallok. Csupa géppisztoly-, golyószóró- és géppuska-zene muzsikál a fülünk mellett. Csatlakozom egy rohamjárórhöz, akik csodálkozva néznek bennünket. Nem értik, hogy kerül ide tüzér. A két rádiós, hátán a nehéz készülékkel, kezében puskával kúszik utánam. Jobbra-balra pokoli hőséggel égnek a házak, csurog a víz valamennyiünkről. Ebben a pillanatban közvetlen közelről hallom az aknavisítást. Legutolsó pillanatban vágódunk le, majdnem telibe talál a becsapódás. Nézzük egymásra, élünk. Nekünk semmi bajunk sem történt, de a huszárok közül egyet súlyosan, kettőt könnyebben megsebesít. Azonnal elsősegélyt adunk. Bekötözöm őket és hátraküldetem. Amelyik a mellébe kapta a repeszt, estére meghal. Végre elérjük a falu szélét. Behangoltatom a rádiót, de nincs összeköttetés. Pedig hogy kellene a tűz! Otthagynom a rádiósokat és előrekúszom az oroszok felé. Igen nagy a lövöldözés. Nem tudom, mi a baj a huszároknál, a vezetés rossz, vagy a kiképzésük hiányos, de sok a sebesültjük. Igaz, legalább ötszörös a túlerő. Itt előttem, egy század küzd. Két szakaszparancsnokát, két zászlóst, most hozzák hátra

²⁹ Mennydörgős mennykő!

sebesülten. Egyiknek súlyos tüdőlövése van, azt elviszik az egészségügyiek, a másiknak a lába van átlőve és a karjába kapott egy roncsoló lövedéket. Egyik rádiósom segítségével bekötözöm, és egy páncélkocsin hátraküldetem. Közben az aknák és a gránátok szünet nélkül zuhognak ránk. A rossz rádiót hátraküldetem és a térképen vörössel megjelölöm az orosz helyét azzal, hogy azonnal lőjék. Ezalatt újra kimegyek a vonalba, a harmadik szakasz parancsnoka mellé, aki szintén zászlós. Géppisztolyommal eléggé sikeresen szórakoztatom az orosz, míg mellettem jalkiáltást nem hallok. Eltalálták a harmadik zászlóst is!³⁰ Ott helyben bekötözöm, szerencsére csak a lábát lőtték át, nem súlyos és teljesen egyedül hátracipelem. Menni nem tud, legfeljebb ha már nem tudom tovább vinni, négykézláb mászik. Soha nem hittem volna, hogy ilyen nehéz egy ember. Mivel a sebesültvivők nincsenek sehhol, hátraküldetem a kocsimhoz, majd én magammal viszem. Végre megérkezik a jó rádió is, de mire beszélni tudok, már csak a bevonulási parancsot hallom. Közben az orosz teljes erővel támad, úgyhogy a védők kénytelenek visszavonulni. Ebben a pillanatban megszólal az ütegem és az általam a térképen megjelölt helyre olyan gránátzáport ereszt, hogy megtorpan a támadás. 150 lövést lőttünk! Ezalatt a mieink simán le tudnak válni. Közben még bekötözök egy átlőtt torkú huszárt és beküldöm a tüzelőnkbe. Nagyon rosszul van. Mint később hallottam, másnap ő is meghalt, a mieink temették el Hoszowóban. Kis nyírfakereszttel jelölt sírját én is láttam másnap. Végre az utolsó huszár csapat is lóra száll. Majdnem az én kocsim a legutolsó. Közben az üteg már elment, s csak a motorkerékpáros közli a menetvonalat. Térképem nincs, és lassan teljesen besötétedik. Kellemetlen útnak nézek elébe. A német utászok már lerakták az aknákat is, állandóan figyelniük kell a felállított őrkre. Így sem tudjuk, melyik pillanatban repülünk a levegőbe. Egész éjjel szüntelenül megyünk. Közben felveszek a kocsimra egy másik sebesültet és egy csomó ló nélkül maradt huszárt. Sok helyen tengelyig süllyed kocsim a homokba. Többször alig tudjuk kitolni. Erdőkön keresztül megyünk hosszabb ideig. Már sötét éjszaka van, csak az ösztönöm után megyek, a falvak mindenütt csendesek, kihaltak, kérdezősködni nem tudok. Végre hajnali 1/2 3-kor elérem az utolsó előtti állomást. A legénység velem együtt holtfáradt. Megállok egy leégett tanya udvarában és elalszunk. Majd ha világos lesz teljesen, továbbmegyek.

Július 16.

Kétórai alvás után felébredek, felköltöm a népet, megyünk tovább. Eligazító nincs sehhol, egész délelőtt csavargunk. Végre ráakadok a huszárezred parancsnokságára, ott megmondják az osztály helyét. Leadom a sebesült zászlóst és a

³⁰ Azon a napon sebesült meg Szerbith István, Darvas László és Schlatter Oszkár tartalékos zászlós, mindhárman a 2/II. huszárosztály szakaszparancsnokai voltak.

másik sebesültet is. Találkozom alezredes úrral³¹ is, megállít, érdeklődik, majd megmutatja az üteg helyét is. Ide 10 órára befutunk. Örülnek, hogy megkerülünk, azt hitték már valami baj történt. Az orosz rádió ugyanis egy 8 tagú járőr elfogását jelentette be, azt hitték, mi voltunk. Tüzelőállásunk Horszowóban van, egy kis tanya mellett. Elég sokat lövünk, de ezt csak félalomban hallom, mert elalszom, mint egy zsák. Délután arra ébredek, hogy megyünk tovább. Még aznap elfoglaljuk új állásunkat Aleksiejewiczén. A harmadik üteget partizántámadás érte, de baj nélkül megússzák. Sokat lövünk éjjel is. Elalszom.

Július 17.

Kora hajnalban felkapcsolunk, megyünk tovább.

Horszowo, 1944. július 17. Megindul a menetoszlop

Egyik faluban áthaladtunkban az élen lövöldözést hallok. Állítólag partizántámadást kaptak. Mire odaérünk, már csak egy átlótt karú embert látunk. Kicsit idegesek vagyunk, mert ezek a partizánok össze-vissza aknázták az utakat. Egyikünk sem szeretne a levegőbe repülni, mint a stilini úton, ahol Makay³² vezérőrnagy meghalt. Azonban baj nélkül továbbjutunk. Sukaczén tüzelőállást foglalunk, sokat lövünk, az orosz elég közel van. Ezért rövid idő múlva egy hátrább fekvő állásba megyünk Horszowóban egy valaha gyönyörű, lerombolt kastély fala mellett.

³¹ Kövér Ákos (*Temesvár, 1899. – †Budapest, 1968.) 1942. okt. 1-jétől alezredes, 1943. nov. 1-jétől 1944 dec. elejéig a 3. gépvontatású könnyű tüzérsztály parancsnoka. 1918. aug. 20-án avatták tüzér hadnaggyá a Ludovika Akadémián. 1945. febr. – 1946. márc. 10. között a HM állományával amerikai hadifogságban volt, ahonnan 1946. márc. 22-én tért haza.

³² Makay István, vitéz makói és geleji (*Budapest, 1891. – †Luniniec, 1944.) 1942. szept. 30-tól vezérőrnagy. 1911. aug. 18-án avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián. 1941. aug. 27-től a 4. huszárezred parancsnoka, 1943. aug. 10-től az 1. lovashadosztály lovasparancsnoka (hadosztályparancsnok-helyettes). 1944. jún. 21-én a fronton gépkocsijával aknára futott. Hősi halála után post mortem altábornaggyá léptették elő.

Nyílt tüzelőállást³³ foglalunk, aminek később hasznát is vesszük. Az orosz annyira megközelített bennünket, hogy már a velünk szemben lévő falu első házainál mozgást látok, kb. km-re. A lövegek mögött van egy magas ház. Felmászom a padlásra, kibontom a cserepet és onnan figyelek. Nagyszámú

Hruszowo, 1944. július 17. A partizánok által kitégetett földesúri kastély

orosz gyülekezését látom. Közvetlen irányzással lövünk, én vezetem a távcsővel a tüzet. A lövések gyönyörűen fekszenek az oroszok között, úgyhogy az előrenyomulást egy időre megállítjuk. Nagyon bosszanthatta őket ez a nem várt meglepetés, mert aknával kezdenek löni bennünket. Elég csinosan hullott közénk az áldás, de semmi baj nem történt. Késő délután egy német rohamszázad ellentámadásba indult. Nagy harc kezdődött, géppuska, géppisztoly, aknavető stb. Kezdetben egy német páncélkocsi is támogatott. Pár perc múlva égett az egész falu. Elég sok sebesültjük volt a németeknek, de nem csoda, nagy túlerővel állottak szemben. Késő este hirtelen felkapcsolunk és megyünk hátra Brest Litovsk felé. Most egy olyan borzalmas éjszakai út következett a mindjobban zuhogó esőben, körülvéve az előrenyomuló orosz erőktől, amelyet egyhamar nem felejték el. Téves irányítást kapunk és eltévedünk. Az ellenkező

³³ A nyílt tüzelőállás olyan állás, mely az ellenség által való megfigyelhetőséget mellőzi, és az ellenséges célpontokra a közvetlen irányzást lehetővé teszi.

úton haladunk és mindinkább közeledünk az oroszhoz. Lassan egészen koromsötét lesz. Helyzetünk egyre veszélyesebb. Visszafordulunk a helyes irányba. Antopol előtt észreveszem, hogy a tüzlépcső³⁴ lemaradt. Aggódok miattuk. Képes Jóska kocsiján vagyok. Mivel ő nem fordul vissza, leszállok, és gyalog visszamegyek a zuhogó esőben. Az út teljesen kihalt, csak az arcvonal világító rakétái szálldosnak fel jobbra-balra ijesztően közel. Egy-két német utászszal találkozom, aknákat raknak az útra, és torlaszokat emelnek. Megmondom nekik, várjanak, mert még jönnek. Nem sokat törődnek velem, azt mondják, parancsuk van, hogy X órára az utat lezárják. Találkozom egy német harcokkal, mondják, hogy 5 km-re láttak egy magyar gépkocsit 'kaput'.³⁵ Végre megtalálom őket. Valóban négy vontató az árokba fordulva. Két löveg is. Vagy egy órai munkával nagy nehezen visszahúzzuk az útra. Elindulunk. Én a legelső kocsis lépcsőjén állva zseblámpámmal világítom az utat és vezetem az oszlopot. Bőrkabátom, felső és alsó ruhám már teljesen átázott. Derekasan tüsszögök. Elérkezünk a leaknázott útrészhez. Leszállok és gyalog megyek az oszlop előtt. Sok helyen alig tudjuk kikerülni az aknákat. Bálintnak nem jó a lámpája és majdnem rászalad az egyikre. Csikorgó fékkel 30 cm-re tud csak megállani. Fél lábamat már a túlvilágon éreztem. Később mázsás fatöngök keresztben az úton. Nagy nehezen ezeket is elhengerítettük. Újabb keserves út. Hol az egyik, hol a másik kocsis marad le. Végre elérkezünk a forgalmas útrészre. Itt azután belekeveredünk a magyar huszároszlopba. Se oldalt, se előre, se hátra. Kilométereken át lépésben mászkálunk a lovak között, míg végre sikerül kiszabadulnom. Lassan hajnalodik, mire végre, egy út szélén állva, utolérem az oszlopot. A kocsikat leállítom, embereimet lefektetem. Kb. 3 óra lehet, mikor bőrig átfázva, álmosan és holtfáradtan ledülök az egyik kocsis vezetőülésébe és elalszom.

Július 18.

Egy órai pihenés után megyünk tovább. Mire világos lesz, megérkezünk Kobryn elé. Itt letérünk egy erdőbe és délig pihenünk.

Levetem csuromvíz ruháimat, szárazat veszek és lefekszem egy pajtában. Úgy alszom, mint egy mormota. Dél felé felráz a legényem. Megyünk tovább Brest felé. Az út tömve a visszavonuló menetoszlopokkal. Este 6 óra lehet, mikor megérkezünk Brest Litowsk elé. Nem megyünk be a városba, hanem 30 km-re előtte letérünk az útról és Zabynka mellett egy kis tanyában Kurpiczén pihenőhelyet foglalunk. Ez volt az első utunk, ahol végre motoros tüzér voltunk is kifejezésre juthatott. Úgy száguldottunk, a kitűnő esőosztályú műúton, mint a szélvész. Alig tudtam a kocsivezetőt lefékezni, úgy elragadta a veze-

³⁴ A tüzlépcső a tüzerütegnek az üteg elsőtiszt által vezetett, az üteg lövegeit, lőszerszállító gépjárműveit magába foglaló része.

³⁵ A német kaputt, azaz tönkrement, üzemképtelen, használhatatlan állapotú, itt, gépjármű.

Kobryn, 1944. július 18. Disznóölés nehéz menet, hosszú éhezés után készül az első meleg étel

tés. Nem is csoda. Eleget kínlódtak szegények ezeken a ronda, ócska, homokos, úttalan utakon. Mosakodunk, tisztálkodunk és végre hosszú idő óta nyugodtan alszunk.

Július 19.

A nyugodt alvásnak riadó lett a vége. Hajnali háromkor továbbmegyünk Brest alá harcolni. Megtudjuk, hogy egy páncélos ék betört Janów Podlaskinál és a Bug mentén az oroszoknak több hídfőállása van. Magában Brestben is tisztázatlan a helyzet. A műút elzárva harckocsiakadályokkal, mindenütt páncéltörő lövegeket látunk. Kikerüljük tehát a várost és Terespol felé megyünk tovább. Mindenütt orosz bombázások nyomát látjuk. Egy helyütt egy hatalmas kórház előtt megyünk el, csak a tűzfala maradt meg. Brest Litowsk körülvéve még a világháborúból megmaradt, újjáépített hatalmas betonerődökkel. Némelyik olyan, mint egy vár. Hosszú idő óta itt újra látunk magyarokat is. Megszálló csapatok. A környék tele velük. A város után 15 km-re Wólka Dobrzynskában foglalunk tüzelőállást. Egész nap csend az oroszok részéről. Egyébként olyan zaj van a fejünk felett, hogy a saját szavunkat alig értjük meg. Valahol egészen

közel német repülőtér van, és szünet nélkül húznak el a fejünk felett a vadászok, bombázók, felderítő- és szállítógépek. Hogy az oroszok fel ne fedezzék őket, olyan alacsonyan repülnek, hogy a szemünknek sem hiszünk, néha 10–20 méter magasságban. A bombázók hasa alatt szabad szemmel is kitűnően látjuk az oda erősített „szeretetsomagot”. Szünet nélkül közlekednek ide-oda, mint a szorgalmas méhek, csak éppen nem mézet visznek. Halljuk, hogy az orosz állítólag betört Brestbe, de csak kis erővel és már vissza is vetették. Nyugodt éjjel.

Július 20.

Hajnaltól parancsot kapunk, hogy az osztály támogatni fogja az 5. tartalék hadosztály 52. gyalogezredét, Janów Podlaski mellett.

Janów Podlaski, 1944. július 20. Egy sorban a lövegek

Itt nagyobb orosz erők akarnak mindenáron áttörni. Wygodánál hídfőjük is van. Biala Podlaskán keresztül megyünk tovább és délelőtt elérünk Janów Podlaski alá. Egy völgyhajlásban nagyszerű lövegállást foglalunk. Húsz méterről már nem látszik semmi sem. Itt sikerül bekeríteni egy orosz csapatot, amely átkelt a Bugon, ezeket kell nekünk ’megdolgozni’. A mieink elfognak egy ejtőernyős orosz tisztet és a legényét. Állítólag még több egységet fognak ledobni. Nem nagyon hisszük. Elég sokat lövünk. Kellemetlenül sok a repülő. Éjjel riadókészültség.”

Másnap reggel a tüzérsztály bevonult a lovashadosztály parancsnoksága alá, s a továbbiakban már együtt vonultak vissza Varsó alá, ahová 1944. augusztus elején értek be.

Berekméri Árpád Róbert

A Delatyn–Mikuliczyn-i ütközet a magyar források tükrében

Katonapolitikai előzmények

A Vörös Hadsereg 1943 decemberében indított nagyszabású offenzívája a keleti hadszíntér teljes arcvonalán visszavonulásra készített a német Közép és Dél Hadseregcsoport csapatait és várható volt, hogy a szovjet előretörés 1944 elejére eléri a Keleti-Kárpátok előterét.¹ Ennek ismeretében a magyar katonai felső vezetés az ország keleti határainak védelmére összpontosított és azt kizárólag saját csapatok alkalmazásával kívánta megvalósítani. Erre a feladatra a megszálló seregtesteket is fel szerette volna használni. A realitásoktól elrugaszkodott katonai és politikai vezetés úgy vélte, hogy a szovjet támadás fő iránya Lengyelország és Románia felé fog kibontakozni, s a szovjet hadvezetés nem fogja erőltetni a magasan fekvő keleti határrész jelentősen megerősített védővonalainak áttörését.²

Miután a szovjet előrenyomulás 1944 februárjában tovább folytatódott, s a magyar megszálló erők kivonását nem sikerült a németeknél elérni, a Honvéd Vezérkar március 13-án elrendelte az erődítési munkálatokhoz már januárban mozgósított műszaki és légvédelmi csapatok hadiállományra emelését, illetve az 1. hadsereg-parancsnokság egyes alakulatainak a részleges mozgósítását.³

A magyar kormány politikai bizonytalansága, illetve a szovjet csapatok előnyomulása miatt Hitler a stratégiaileg fontossá vált Magyarország megtartása mellett döntött. A magyar katonai és politikai vezetés naiv elutasítása⁴ ellenére

¹ Szabó – Számvéber 2009. 53–54. o.

² Szabó – Számvéber 2009. 54. o.

³ A 16. gyaloghadosztály Kőrösmező és Ökörmező között, a 24. gyaloghadosztály tőle észak-nyugatra, az Uzsoki-hágó előteréig védekezett. A 2. hegyvidéki hadosztály környékén csoportosították.

⁴ „Úgy a kormány, mint én a megszállást szinte lehetetlennek tartottuk, mert újabb katonai és politikai feszültség kiélezését a nyílt töréssig nem fogják magukra venni. Sajnos csalódtunk” – emlékezett vissza később Kállay Miklós az eseményekre. Idézi: Dombrády Loránd: A Kállay-kormány elszakadási törekvései. In: Király – Veszprémy 2003. 318. o.

az ország megszállása március 19-én, a németek számára a lehető legkedvezőbb körülmények között megtörtént.⁵

A megszállást követően a megszálló erők hazahozatala helyett a német hadvezetés újabb magyar erők harcbevételét igényelte. Azonnali alkalmazásukat a szovjet csapatok 1943–44 telén, a német Dél Hadseregcsoport arcvonalán elért sikereik siettették. Az így kialakult hadi helyzet indokolta a Náday István,⁶ majd Lakatos Géza⁷ vezérezeredes irányítása alatt álló 1. hadsereg kivezénylését a galíciai hadszíntérre, amelynek kötelékbe április 5-től további két hadosztály lépett.⁸ Az április első két hetében felvonuló seregtesteket a magyar VI., VII. és a német XI. hadtestparancsnokság fogta össze.⁹

A magyar 1. hadsereg helyzete 1944 tavaszától a Bagratyion-hadműveletig

A kapott utasításoknak¹⁰ megfelelően a Galíciába felvonult magyar alakulatok 1944. április 17-én kezdték meg támadásukat a Kolomea–Delatyn vonal ellen. A sikeres Tlumacz környéki harcokat követően a német XI. hadtest csapatai április 18-án elfoglalták Nadwornát és Delatynt, de előrenyomulásuk az egyre erősödő szovjet ellenállás miatt elakadt. A magyar és német csapatok április 19. és május 2. között súlyos, de eredménytelen harcokat vívtak Kolomea környékének és a Prut északi partjának birtokbavételéért. Az 1. hadsereg arcvonalának középső szakaszán előretörő magyar csapatokat már az 1. Ukrán Front 4. harcokcsi- és a 18. összefegyvernemi hadseregének egységei állították meg.¹¹

⁵ Dombrády Loránd: A Kállay-kormány elszakadási törekvései. In: *Király – Veszprémy* 2003. 317–319. o.; Szakály Sándor: A szuverenitás elvesztése – Magyarország katonai megszállása 1944. március 19. In: *Szakály* 2004. 107–111. o.

⁶ Náday István, vitéz (*Nagy Mihály, 1888. június 20. – †Balassagyarmat, 1954. január 30.) vezérezeredes. 1942. augusztus 1. és 1944. április 1. között volt az 1. hadsereg parancsnoka.

⁷ Lakatos Géza, vitéz lófő csikszentsimoni (*Budapest, 1890. április 30. – †Adelaide, 1967. május 21.) vezérezeredes. 1944. április 1-jén nevezték ki az 1. hadsereg parancsnokává. Tisztségét május 15-ig töltötte be.

⁸ Hadtörténelmi Levéltár (HL) M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztály (hadműveleti) M napló (VKF 1. o. M. napló), 1944. április 5. A kolozsvári 25. gyalog- és a marosvásárhelyi 27. könnyű hadosztályt 1944. március 22-én mozgósították.

⁹ Szabó – Számvéber 2009. 55. o.

¹⁰ A 2. páncélos hadosztály és a 2. hegyidandár két megerősített zászlóalja Nadvorna, Delatyn és Kolomea elfoglalására kapott parancsot. A hadsereg jobbszárnyán elhelyezkedő VII. hadtest (18. könnyű- és a 16. gyaloghadosztály) csapataira Ottyinia és Obertyn helységek, míg a balszárnyon elhelyezkedő VI. hadtest 25. gyalog- és 27. könnyű hadosztályára a Kolomea–Dél–Kosow–Kuty vonal elfoglalása várt.

¹¹ Szabó Péter: A magyar királyi honvédség részvétele a második világháborúban. In: *Király – Veszprémy* 2003. 280. o.

A VI. hadtest április 27–28-án harcba vetett csapatai súlyos veszteségeket szenvedve tettek sikertelen kísérletet Markowka, Rungury és Peczenizyn (1. és 2. hegyidandár), valamint Kutu, Kosow és Pistyn elfoglalására.¹² A hadsereg-parancsnokság a növekvő szovjet ellenállás miatt a támadó hadműveleteket május 4-én minden szakaszon beszüntette és csapatait az elért vonalak megtartására utasította.¹³ A hadsereg arcvonalán ezt követően több mint két hónapos állóháború alakult ki.

Az 1944. április–májusi hadművelet nem hozta meg a magyar hadvezetés által remélt eredményt. A sokkal nagyobb erőt képviselő 1. Urán Front 4. páncélos- és 18. összefegyvernemi hadseregének egységeibe ütköző 1. hadsereg csapatainak nem sikerült a legfőbb támadási célként meghatározott közlekedési csomópontot, Kolomeát, illetve Obertyn környékét elfoglalniuk. Ennek ellenére a német 1. páncélos- és a német 8. hadsereg között keletkezett hézagot kitöltötték, a Kárpátok előterébe húzódó arcvonal összefüggését pedig helyreállították. Ugyanakkor a szovjet haderő 1944 tavaszi támadása során létrehozott Nadworna és Dolina által határolt ellenséges arcvonalív felszámolásával a Kárpát-medencére irányuló közvetlen veszélyt is sikerült egy időre elhárítani.¹⁴

A támadó hadműveletek befejezése után az 1. magyar hadsereg alakulatai az elért vonalszakaszokon tartós védelemre rendezkedtek be. A védelmi vonalak (Prinz Eugen-állás, Hunyadi-állás Szent László-állás), illetve a közéjük ékelődő út- és völgyzárak kiépítésére fogott magyar hadsereg csapatai 1944. május–júniusában kevés személyi és fegyverzeti kiegészítésben részesültek ezért saját erőből nem tudtak hatékony tartalékokat képezni. Ebből adódóan a Heeresgruppe parancsnoksága a magyar védelmet német seregtestek átirányításával erősítette meg,¹⁵ így a hadsereg élelmezési létszáma 1944 júniusában 245 ezer fő volt.¹⁶

A téli hadjárat befejezése után a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása és a szovjet frontok törzsei által 1944 tavaszán kidolgozott támadó hadműveleti tervek legfontosabb eleme a Fehéroroszország területén védekező német Közép Hadseregcsoport megsemmisítése volt. A Bagratyion fedőnevet viselő hadászati terv értelmében a szovjet csapatoknak fel kellett számolniuk a Vityebszk–Bobrujszk–Minszk térségében lévő úgynevezett „belorusz-sziai erkélyt” és ki kellett jutniuk a Gyiszna–Mologyecsno–Sztolbcsi–Sztarobin

¹² Szabó – Számvéber 2009. 55.

¹³ Berekméri 2008. 20. o.

¹⁴ Szabó – Számvéber 2009. 56. o.

¹⁵ A német 101. vadász- és a 68. gyalog-, ill. a 7. és 16. páncélosadosztály alegységei rövid időre még egy-egy arcvonalszakasz védelmét is átvették.

¹⁶ Szabó – Számvéber 2009. 56. o.

terepszakasgra.¹⁷ A hadművelet sikerét az Konyev marsall 1. Ukrán Frontjának csapatai egy Lemberg–Sandomierz irányú támadással kellett teljessé tennie. A magyar 1. hadsereg arcvonalára ez utóbbi volt jelentősebb hatással.

Az összeomlás szélén

A 4. és az 1. Ukrán Front Tarnopol–Brody körzetéből július 13-án megindított támadása az 1. és a 4. német páncélos hadsereg csatlakozásánál áttörte a német arcvonalat, és a szovjet páncélos ékek megközelítették Lemberget. A tartalékokkal nem rendelkező német hadvezetés az 1. hadsereg arcvonalát erősítő német seregtesteket kivonta, melynek következtében az alárendeltségi viszonyokat módosítani kellett.¹⁸

A Lemberg környéki súlyos harcok miatt a magyar 1. hadsereg északi szomszédja, a német 1. páncélos hadsereg egyre inkább nyugati irányba szorult vissza. Ennek következtében a magyar hadsereg északi szárnya nyitottá vált, és ez lehetőséget nyújtott a szovjet csapatoknak egy átkaroló hadművelet végrehajtására. Az 1. Ukrán Front balszárnyán tevékenykedő 18. összefegyvernemi hadsereget és az 1. gárdahadsereget ugyanis arra utasították, hogy Kolomea–Nadworna–Dolina–Skole, valamint Horodenka–Ottyinia–Stanislaw–Kalusz és Stryj irányú támadással törjék át a magyar hadsereg arcvonalát és teremtsek meg a feltételeket az offenzíva Munkács és Ungvár irányába történő kifejlesztéséhez.¹⁹

A magyar 1. hadsereg jobbszárnya elleni szovjet hadművelet július 23-án hajnalban kezdődött meg. A szovjet 18. összefegyvernemi hadsereg támadásának súlyát felfogó 16. és 7. gyaloghadosztályokat súlyos veszteségek érték, sorokban pánik tört ki, ami a Nadworna, majd Krasna–Delatyn irányába hátramozgó 24. gyaloghadosztály részeire is áterjedt. A hadosztály jobbszárnyának megingása miatt szükségessé vált a 18. tartalék hadosztály balszárnyának visszavételére is. A támadók azonban nem használták ki az ellenfél szervezetlen visszavonulásából adódó kiszolgáltatottságát, s a magyar csapatokat szorosan követve a VI. hadtest átkarolására, illetve a Prut folyóhoz történő hátraszorítá-

¹⁷ A nagy honvédő háború... 132. o.

¹⁸ A hadsereg jobb szárnyán védekező VII. hadtest a 16., a 7. és a 24. gyaloghadosztály, míg a jobbszárnyon elhelyezkedő VI. hadtest a 25. gyaloghadosztály, az 1. hegyidandár és a 27. könnyű hadosztály fölött rendelkezett. Az 1. hadsereg tartalékát a 2. páncélos hadosztály, a VI. hadtest tartalékát pedig 19. tartalék hadosztály, illetve a 2. hegyidandár képezte.

¹⁹ A nagy honvédő háború... 189. o.

sára törekedtek. Ezzel a hadtest harcoktól megkímélt csapatainak nyugati irányú hátravonását igyekeztek megakadályozni.²⁰

Miközben a VI. hadtest parancsnoka²¹ a visszavonuló 24. gyalog- és a 18. tartalék hadosztály harc képes részeit Delatyn védelmére rendelte, Nadwornát július 25-én délután ellenséges csapatok szállták meg.²² A VII. hadtest csapatainak visszavonulása miatt fedezetlenül maradt Pantyr és Toronyai-hágók védelmével a hadsereg-parancsnokság a 2. hegyidandárt bízta meg.²³

A hátraözlő alakulatok és vonatrészek miatt a Delatyba vezető forgalom elakadt. Mivel a Delatyntól északra támadó szovjet csapatoknak sikerült a 24. gyaloghadosztály védelmét áttörve Oslawy Bialet és a zarzeczei Prut átjárót is elfoglalniuk, a 25. gyaloghadosztály és az 1. hegydandár visszavonulási útvonala is veszélybe került. A fennálló helyzetre való tekintettel a hadtest vezérkara elrendelte a hadtest teljes jobbszárnyának a Prinz Eugen-állásba való visszavételét.²⁴

A 7. gyaloghadosztály arcvonalán ütött rés kiszélesítésével a szovjet csapatok a magyar hadsereg arcvonalát kettészakították. Ennek következtében az északra szorult magyar VII. hadtest július 26-án a német 1. páncélos-hadsereg-parancsnokság kötelékébe került. Ugyanakkor az 1. hadsereg-parancsnokságot is a páncélos-hadsereg-parancsnokságnak rendelték alá, amely az Armeegruppe Rauss²⁵ (Rauss-seregcsoport) elnevezést vette fel.²⁶ A vezetésképtelen Beregfy Károly vezérezredest menesztették a magyar hadsereg éléről, helyét Miklós Béla²⁷ vezérezredes vette át. A tábornok kéréséig a hadsereg-parancsnoki feladatokat ideiglenesen Farkas Ferenc altábornagy, a VI. hadtest parancsnoka látta el.

²⁰ Szabó Péter: A magyar királyi honvédség részvétele a második világháborúban. In: *Király – Veszprémy* 2003.281. o.

²¹ Kísbarnaki Farkas Ferenc (*Kismarton, 1892. május 27. – †Arnstorf, 1980. április 14.) altábornagy, 1944. november 1-jétől vezérezredes. 1943. augusztus 21-től 1944. október 16-ig a VI. hadtest parancsnoka volt, közben július 26 és augusztus 1. között ideiglenesen az 1. hadsereg parancsnoki feladatait is ellátta.

²² HL 1. hadsereg iratai. 1. fasc. A VI. hadtest harctudósítása, 1944. július 24. – augusztus 10. (VI. hdt. harctud.) 25. sz. melléklet.

²³ HL VI. hdt. harctud. 19. sz. melléklet.

²⁴ HL VI. hdt. harctud. 17., 22. sz. melléklet.

²⁵ A seregcsoport elnevezése a német 1. páncélos-hadsereg parancsnokára, Erhardt Rauss páncélos tábornokra, 1944. augusztus 15-től vezérezredesre utal, aki 1944. május 1. és augusztus 16. között állt a fent említett seregtest élén.

²⁶ HL VKF. 1. oszt. Tájékoztató, 1944. július 26.

²⁷ Miklós Béla (*Budapest, 1890. június 11. [másutt július 11.] – †Budapest, 1948. november 21.) vezérezredes. A Kormányzó Katonai Irodájának főnöke és főhadsegéd volt. 1944. augusztus 1-jén vette át az 1. hadsereg parancsnokságát. Tisztségét október 16-ig töltötte be, amikor átment a szovjet csapatokhoz.

A szovjet csapatok támadásai július 26-tól egyre inkább délnyugati irányba folytatódtak. A szovjet előnyomulás megállítására indított saját ellenlökések sorra kudarcot vallottak. Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy a luczky–delatyni műutat már nem lehet felszabadítani, Delatyn további védelme is érvényét veszítette. Ennek tudatában Farkas Ferenc altábornagy elrendelte a hadtest balszárnyának a Hunyadi-állásba történő visszavételét. Ezzel egyidejűleg a szovjet csapatok megkezdték felzárkózásukat az 1. hegyidandár és a 25. gyaloghadosztály arcvonalára is.²⁸

A szovjet 317. lövészadosztály alakulatai július 27-én hajnalban megkezdték támadásukat az 1. hegyidandár Berezow Niznytől nyugatra fekvő arcvonalszakaszán. Az arcvonal áttörését²⁹ követően a szovjet csapatok a 25. gyaloghadosztály jobbszárnya mögött Luczky felé nyomultak előre. A két oldalról, átkarolással veszélyeztetett gyaloghadosztály arcvonalát a Rokieta gerincre volt kénytelen visszavenni. Az arcvonal visszavétele a 18. tartalék hadosztály jobb- és az 1. hegyidandár balszárnyát is érintette. A kialakult helyzetre való tekintettel Kozma István³⁰ vezérőrnagy kérte, hogy csapatait Mikuliczynbe vonhassa hátra, de a hadtest hadműveleti osztálya ezt nem engedélyezte, hiszen ez a Prut-völgyi védelem teljes felborulásához vezethetett volna. Ennek következtében a hadosztály arcvonalát a Rokieta magaslaton igyekezett a heves szovjet támadások ellenére megszilárdítani.³¹

A VI. hadtest parancsnokának július 27-én kiadott intézkedései is az egész hadtest arcvonalán a védelem megszilárdítását célozták.³² A szovjet támadás vonalába eső 25. gyaloghadosztálynak a Rokieta biztosítása mellett a lucky-i hídfőt is védenie kellett, míg a 18. tartalék hadosztály a Klewa magaslaton, illetve súllyal a Prut-völgy mentén védett. A 24. gyaloghadosztály leharcolt csapatainak július 28-a hajnalig kellett a 19. tartalék hadosztály fedezete mellett

²⁸ HL VI. hdt. harctud. 20. o.

²⁹ Az 1. hegyidandár jelentése szerint az áttörés nem Berezow Nizynnél, hanem attól északra, a 25. gyaloghadosztály jobbszárnyán történt.

³⁰ Kozma István (*Csíkszereda, 1896. szeptember 9.–†Budapest, 1951. október 2.) altábornagy. 1942. október 1-jei ranggal vezérőrnagy. 1943. február 1-jétől a Székely Határvédelmi Erők parancsnoka volt. Tisztségét 1944. július 1-jéig töltötte be, amikor a hadműveleti területen tevékenykedő 25. gyaloghadosztály parancsnokává nevezték ki. A Rokieta-i védelmi harcokban aknaszilánk sérülést szenvedett.

³¹ HL VI. hdt. harctud. 21–22. o.

³² HL VI. hdt. harctud. 28. sz. melléklet. „A VI. hadtest feladata: szívós védelem egyelőre változatlan jobbszárnyal, Prinz Eugen-állás, Delatyn dél, Hunyadi-állás vonalában. Az elrendelt új védőállásban épp oly szívós és tartós védelemre kell berendezkedni, mint az az eredeti főellenállási vonalban történt. Minden további kitérés már a hazai területeket változtatna hadszíntérré. Meggyőződésem, hogy az 1. magyar hadsereg tőlünk átmenetileg elszakadt csapatai is rövidesen megvetik lábukat a Hunyadi-állásba és továbbra is a Kárpátok külső lejtőjén biztosítják országunkat a már bejelentett és rövid időn belül elkövetkező német visszacsapásig.”

az arcvonalból kivonulniuk. A viszonylag összefüggővé vált arcvonal mögött tovább folytatódott a szétzilált csapatrészek rendezése.³³

Időközben a 25. gyaloghadosztály arcvonalán a helyzet kritikussá vált. A szovjet csapatok megközelítették Mikuliczyt, Lucky pedig birtokukba került.³⁴ A hírek hallatára a csapatok harcfelegyelve sok esetben megingott. A kivonás alatt lévő 24. gyaloghadosztály részeit a Pasieczna környékén újból harcba kellett vetni, azzal a céllal, hogy a VI. és a VII. hadtest között keletkezett rést zárja le.³⁵

A szovjet előretörés miatt a 18. tartalék hadosztály arcvonalát a dorai támpontba vonta vissza. A visszavonulás hírére a 25. gyaloghadosztálynál pánik tört ki, a helyzetet csupán Kozma István vezérőrnagynak és saját törzsének a közvetlen beavatkozása mentette meg. Ellentámadásuk a visszaözlőket is elfogta, akik visszafoglalták az elvesztett Rokieta 1104. magassági pontot, amely aznap még két ízben cserélt gazdát.³⁶ A Hunyadi-állás elleni első szovjet roham kudarcot vallott. Válságos helyzet a 24. gyaloghadosztálynál is mutatkozott, amely a kivonást követő hátramozgás közben ellenséges tűzbe került. Ennek ellenére a Zielenicza völgybe történő csoportosulást sikeresen végrehajtotta.³⁷

A szovjet csapatok július 23-a óta tartó folyamatos előretörését végre sikerült lefékezni, részben megállítani. A magyar 1. hadsereg csapatainak, elsősorban a 7. gyaloghadosztály tragikus kimenetelű szereplése több okra is visszavezethető. A német alakulatok kivonását követően arcvonalba került seregtest csapatainak nem volt elég idejük arra, hogy a németektől átvett védelmi rendszerben eléggé kiismerjék magukat. Ugyanakkor a hadosztály egységeit a szovjet támadás előtti napokban fegyverezték át német géppuskákkal, s így azok használatának begyakorlására sem volt elég idő. A magyar gyalogos csapatok pedig nem álltak olyan képzettségi és morális szinten, hogy egy tervszerű visszavonulást ellenséges behatás mellett lényeges veszteségek nélkül is meg tudjanak valósítani. Mindehhez a magyar felsőbb vezetés határozatlansága, illetve sok esetben egymásnak ellentmondó parancsai is hozzájárultak.³⁸

³³ HL VI. hdt. harctud. 28. sz. melléklet.

³⁴ VI. hdt. harctud. 29. sz. melléklet.

³⁵ VI. hdt. harctud. 23. o.

³⁶ *Siegler* 1999. 10.

³⁷ *Bene – Szabó* 1997. 77. o.

³⁸ HL 7. gyaloghadosztály iratai. 7. gyaloghadosztály-parancsnokság előzetes harctudósítása 1944. július 17–22. 7. gyaloghadosztály-parancsnokság hadműveleti naplója, I. rész.

Védelmi és elhárító harcok

Az arcvonal megszilárdulása után a Delatyn–Mikuliczyn környéki hadműveleteknek egy újabb szakasza következett, hiszen a szovjet 8. és 317. lövész-, illetve 2. gárda légideszant-hadosztályok több heves támadást intéztek a Hunyadi-állásban védekező magyar csapatok ellen. A szovjet csapatok súllyal Mikuliczyn irányába támadtak, ugyanis a város stratégiaileg fontos volt a Tatarow–Kőrösmező felé vezető utánpótlási vonal szempontjából. A Mikuliczyn-i helyzet megszilárdítása érdekében a VI. hadtestparancsnokság a rendelkezésre álló összes tartalékát a térségbe vonta össze. A 2. hegyidandárt az Tatarow körzetébe irányították. A dandár zászlóaljait a Hunyadi-állás védelmére rendelték.³⁹

A szovjet csapatok július 29-től folyamatosan támadták a Rokietán védő 25. gyaloghadosztály arcvonalát. A támadásokat a Rokieta–Pankir–Jaworowa vonalában sikerült megállítani. A harcok során a hadosztály parancsnoka is súlyosan megsebesült. A gyaloghadosztály kitartása miatt az ellenség a Rokieta magaslat elfoglalását tovább nem erőltette, így a Jaworowa magaslaton át támadott és a 18. tartalék hadosztály hátába akart előretörni. A szovjet csapatok augusztus 31-ig, a Jaworowán nyitott hézagon át előrenyomulva, a Pyszny és Skyza magaslatokat elfoglalva elérték Mikuliczyn északi szegélyét. A támadás elhárítására a hadtestparancsnokság a két zászlóaljnyi erővel rendelkező Deák-csoportot⁴⁰ vette be.

A Mikuliczyn védelméért folyó harcok alatt az első hadsereg-parancsnokság német parancsnokság alá került részei⁴¹ eközben súlyos harcokat vívtak az Osmolda támpontnál (a 7. gyaloghadosztály részei), illetve Niogryn–Teraskowka vonalában (16. gyaloghadosztály). A hadtest arcvonala mögötti területen, a Beszki-, a Verecke- és az Uzsoki-hágó lezárására a magyar 2. és a német 1. hadosztály volt felvonulóban.⁴²

A VI. hadtest területén elrendelt felderítő tevékenységnek köszönhetően kiderült, hogy a szovjet vezetés a mikuliczyni áttöréshez minden rendelkezésre álló erejét átcsoportosította, s az arcvonal többi szakaszán csupán leplező osztagokat hagyott hátra. Ennek tudatában a hadtest vezérkara a mikuliczyni ellen-

³⁹ *Berekméri* 2005. 179. o.

⁴⁰ Deák Ferenc, vitéz, ezredes a 7. gyaloghadosztály gyalogsági parancsnoka volt. Az adott időpontban a 11. hegyivadász-zászlóalj és a 7. gyaloghadosztály részeitől alakított, és a 25. gyaloghadosztálynak július 28-án alárendelt ún. Deák-csoport parancsnoka volt.

⁴¹ A VII. hadtestparancsnokság július 29-én visszakerült az 1. magyar hadsereg kötelékébe. A 16. és a 20. gyaloghadosztályok részei a Toronyai-hágó előtt, a 7. gyaloghadosztály pedig a Lomnica folyó völgyében foglalt védőállást. A súlyos veszteségeket szenvedett 2. páncélos hadosztályt pedig Huszt környékére vonták hátra.

⁴² VI. hdt. harctud. 43. sz. melléklet.

séges csoport megsemmisítését rendelte el. A támadóban lévő Deák-csoport megerősítésére újabb tartalékot (27/II. gyalog- és a 25. hegyivadász-zászlóaljat) vont össze, amit Oslawy Biale elfoglalására, az ellenség utánpótlási vonalainak teljes elvágására vezényelte.⁴³

A 18. tartalék hadosztály arcvonalán elért ellenséges siker miatt a támadási terv kudarcot vallott. Az ellenséges csapatoknak a Makowicza gerincről Chiszki és Jamna irányú gyors előretörése miatt a tartalék hadosztály arcvonalát kénytelen volt a Prut déli partjára, a Zonka Pogur 1225. magaslatig visszavonni.⁴⁴ A tartalék hadosztály visszavonulása miatt a 25. gyaloghadosztály balszárnya nyitott maradt, s az így keletkezett résen szovjet egységek kezdtek beszivárogni, és egy zászlóaljnyi erővel támadtak a Pyszny magaslatról a Prut folyón át a Bukowna magaslat ellen.

Az Pyszny, illetve a Bukowna–Jawornik magaslatokért a következő napokban elkecsereedett harcok folytak, amelyeket a Pápay-,⁴⁵ illetve a Papp-csoportnak a folyamatos támadásokkal szemben sikerült kézben tartani. E harcok során tűnt ki vitéz magatartásával Újváry Mihály⁴⁶ törzsőrmester. A Bukowna 812. magassági pontnál végrehajtott haditette is hozzájárult ahhoz, hogy az Magyar Arany Vitézségi Érmét kiérdemelje.⁴⁷

A hadsereg arcvonala mögött időközben friss magyar és német erők voltak felvonulóban. Worochtán megkezdték kirakódásukat a német 4. hegyi hadosztály élszállítmányai, amelyet a hadsereg-parancsnokság a VI. hadtestparancsnokságnak rendelték alá.⁴⁸ Augusztus 3-án a Skyza 632.–Pyszny 812. Észak–Prut dél–Jaremcze Dél vonalában a helyzet megszilárdult. A viszonylagos nyugalmi állapotot kihasználva a hadtestparancsnok elrendelte az elmúlt napok harcaitól erősen megviselt 18. tartalék hadosztálynak az arcvonalból való kivonását.

Augusztus 4-én igen rossz időjárási viszonyok ellenére az ellenséges csapatok a Jawornik magaslat ellen indítottak támadást, amelyet immáron az egész

⁴³ VI. hdt. harctud. 30. o.

⁴⁴ VI. hdt. harctud. 32. o. A későbbiekben kiderült, hogy a visszavonulás rendezetlenül, sokszor pánikhangulatban történt meg. A parancsnokok kezéből a vezetés kicsúszott, s a visszaözlő tömeget a hadosztályparancsnok erélyes fellépése, a Jawornik gerincen fékezte meg. A hadosztály tejes tüzéségét és gépkocsi anyagát Jamnán és Jaremcén hagyta.

⁴⁵ Pápay Alajos (*Sopron, 1887. november 6. – †?), ezredes. 1944. április 1-jétől, mint a 16. gyaloghadosztály gyalogsági parancsnoka az 1. hadsereg galíciai, majd kárpátoki hadművelési területén frontszolgálatot látott el.

⁴⁶ Újvári Mihály, vitéz (*Esztergom, 1908. október 5. – †Esztergom, 1979. június), hivatásos törzsőrmester az említett időpontban a 27/II. gyalogzászlóalj géppuskás századának szakaszparancsnoka volt.

⁴⁷ HL HM Eln. 8. e., számnélküli iratok. Kitüntetési javaslatok 1944–45.

⁴⁸ VI. hdt. harctud. 55. sz. melléklet.

szovjet 8. lövészadosztály hajtott végre.⁴⁹ Ilyen körülmények között az arcvonal megtámasztására újabb zászlóaljkat kellett bevetni. Az ellenséges nyomás miatt a 25. gyalogadosztály parancsnoka seregtestét rendezett visszavonulással a Czarny Pohar–Jagodin–Jawornik állásra kívánta visszavonni. Az így leszűkített sávban pedig a 2. hegyidandár vette volna át a parancsnokságot. Lépését azzal indokolta, hogy ha a szabad balszárny átkarolására törekvő ellenség a Jawornik Gorgánról Tatarowra vagy egyenesen a Tatár-hágóra fog leszállni, akkor elvágja a hadosztály visszavonulási útvonulását.⁵⁰

A hadtestparancsnok azonban a fenti érvelést határozottan elvetette, hiszen a hadosztály visszavétele a hadtest jobbszárnyán védekező 1. hegyidandárt és a 27. könnyű hadosztályt is magával rántaná. A gyalogadosztály balszárnyán fennálló veszély elhárítására Farkas Ferenc altábornagy elrendelte, hogy a Tatarowban lévő 20. határvadász-zászlóaljat, a 2. hegyidandárnak alárendelve azonnal vessék be. Pótlására a német 4. hegyi hadosztály két élzászlóalja kerüljön Tatarowba, felderítő-osztálya pedig a helyséből kiindulva, a veszélyeztetett irányokba erőteljes és folyamatos felderítést végezzen. A 27. székely könnyű hadosztálytól pedig vonják ki a 27. kiképző-zászlóaljat és az gépkocsi szállítással szintén Tatarowra kerüljön. Ugyanakkor bízott a csapatparancsnokok kitartásában és meg volt győződve arról, hogy a nehéz helyzetben védő, Papp-, Pápay- és Rummy-csoportok⁵¹ kitartanak addig, amíg a beérkező német 4. hegyi hadosztály, a 2. hegyidandárral együtt, a hadtest előzetes terve szerint előkészített ellentámadással az ellenséget visszaveti. Az ellentámadás megindítását augusztus 8-ára tervezték.⁵²

*A német 4. hegyi hadosztály bevetése és a magyar ellentámadás
(augusztus 6–10.)*

A VI. hadtestparancsnokság augusztus 5-én a vasúti szállítással már beérkezett német 4. hegyi hadtest felderítő osztályát a Jawornik Gorgan felderítésére rendelte. A csapattest három vonalon kezdte meg a felderítést. A gépkocsi szállítással beérkezett 27. kiképző-zászlóaljat a Tatarowtól északra fekvő Podlesniow területének biztosításával bízta meg.

⁴⁹ Kisbarnaki Farkas Ferenc: *A Tatár-hágó visszanéz.* HL Tanulmánygyűjtemények (TGy.) 3784. 60. o.

⁵⁰ VI. hdt. harctud. 39–40. o.

⁵¹ A csoport elnevezését Rummy Lajos ezredesről kapta. Rummy Lajos (*Győr, 1895. február 13. – †Budapest, 1982. május 5.) ezredes. 1944. május 25-től a 2. hegyidandár gyalogsági parancsnoka volt, majd október 16-tól december 1-jéig a seregtestparancsnoki teendőket látta el.

⁵² VI. hdt. harctud. 41–42. o.

A Jawornik Gorganon kibontakozó ellenséges támadást az 1. hegyivadász-zászlóalj visszavetette. Rummy ezredes a Jawornik gerincre beérkezett 20. hegyivadász-zászlóalj egy részét a balszárny megerősítésére vetette be. A Zenieczpatak völgyének lezárására pedig a 40. gyalogezred részeit küldte ki.⁵³

A Bukowna (27/II. gyalogzászlóalj)–Swinianka–Kruhly Jawornik (25. hegyivadász-zászlóalj, 41. és a 42. gyalogezredek részei, illetve 1. hegyivadász-zászlóalj) vonalon megkapaszkodott Papp-csoport arcvonalát heves támadások érték, amelyek súllyal a 27/II. gyalogzászlóalj és részben az 1. hegyidandár balszárnya ellen irányultak. A harcok az 1. hegyivadász-zászlóaljjal szemben is az esti órákig váltakozó hevességgel folytak, melynek eredményeként az ellenség Mikuliczyn 3 km-re, míg a Tatár-hágót 12 km-re közelítette meg. Az előretörés elhárítására a hadtestparancsnokság augusztus 6-án a 27. kiképző-zászlóaljat Rummy ezredes alárendeltségébe a Kruhly Jawornikra, míg a német 4. felderítő-osztályt a Jawornik Gorgántól délre eső nyereg területére rendelte.

Felvonulásuk alatt a szovjet csapatok nagy erővel kezdet el támadni, ezúttal a Prut mindkét oldalán. A Rummy-csoportnál a Jawornik gerincen lévő állások ellen indította meg támadását, amely helyenként betörést is eredményezett, amit azonban ellentámadással felszámoltak.⁵⁴ A Papp-csoportnál, a Skyza és a Pyszni magaslatokon, valamint Bukownán eléret ellenséges siker az arcvonalat ismét kritikus helyzetbe hozta, hiszen ha a szovjet csapatok északról betörték volna Mikuliczynbe, akkor a 25. gyaloghadosztálynak a Rokietán lévő előreugró részét is vissza kellett volna venni a Liszniow gerincre.⁵⁵ A VI. hadtestparancsnokság a visszavonulás gondolatát elvetette, helyette úgy döntött, hogy a Jawornik kérdés tisztázását a német 4. hegyi hadosztályparancsnokságra bízta. A hadosztály megerősítésére pedig annak a Rummy-csoportot is alárendelte.⁵⁶

Augusztus 6-án a déli órákban a Pápay-csoport az ellenséget a Pyszni magaslatról visszavetette, de a 2. hegyidandár jobbszárnyán a helyzet továbbra is súlyos volt. Rummy-csoport Jawornik Gorgán 1467. harcálláspont elfoglalására indított arctámadása a kezdeti sikerek után elakadt. A hegyet a déli irányból megközelítő német 4. felderítő-zászlóalj súlyos harcok árán birtokba vette. A Jawornik Gorgan az egész Jawornik gerinc kulcspontjának számított. Elvesztése Mikuliczyn elvesztését jelentette volna, s ez úton az ellenség közvetlenül már a Tatár-hágót veszélyeztette volna. A szovjet csapatok kudarcából a hadtestparancsnoknak az volt a benyomása, hogy azok ezen az arcvonalszakaszon sem erőltetik tovább a támadást.⁵⁷ Annak ellenére, hogy az esti órákban

⁵³ HL 2. hegyid. harctud. 10. o.

⁵⁴ HL 2. hegyid. harctud. 11. o.

⁵⁵ HL VI. hdt. harctud. 44. o.

⁵⁶ HL VI. hdt. harctud. 44–45. o.

⁵⁷ HL VI. hdt. harctud. 68. sz. melléklet. Összefoglaló tájékoztató VIII. 6-ról.

az ellenség támadása a jamna–mikuliczyni út mentén még folyamatban volt, a harcok lassan vesztek intenzitásukból.

A szovjet csapatok három ízben megindított támadása a Jawornik gerinc elfoglalására kudarcot vallott. Az augusztus 1-jétől dúló folyamatos védelmi harcok lényegében lezárultak, s a magyar csapatok megtették az előkészületeket a szovjet csapatok végleges visszavetésére.

Augusztus 8-án a hadtest egész sávjában feltűnő nyugalom honolt. A saját felderítés Jaremczéről Dora felé ellenséges hátramozgás figyelte meg. Az orosz fogolyvallomásokból az is kiderült, hogy a szovjet felsőbb vezetés az erősen leharcolt 18. lövészadosztályt 16 órakor az arcvonalból kivonja.⁵⁸

A fenti adatok birtokában Farkas Ferenc altábornagy úgy döntött, hogy a 4. német hegyi hadosztály támadását már augusztus 8-án kezdje meg. A támadáshoz a hadtestparancsnokság a német 4. hegyi hadosztály parancsnoksága alatt álló alakulatokat, illetve a 2. hegyidandár „székely csoportját is bevette.”⁵⁹ A támadó csoportosításnak az elsődleges célja a Pyszny, a Prutot északról kísérő magaslatok, a Jaremcze támpont, a Zonka és a Pogur vonalának elérése volt.

A magyar–német csapatok támadása a délutáni órákban megindult. Az esti órákban a Maár őrnagy vezette harccsoport birtokba vette a Pyszny magaslatot, a Papp-csoport pedig Bukowinkánál elérte a Prutot. A szovjet csapatok zöme a Pruttól északra lévő 680. magassági ponton védett. A Rummy-csoport elérte az 1030. magassági pontot. A német 4. hegyi hadosztály felderítő-osztálya elfoglalta a Bahrowcze 789. magassági pont területét, míg a Sey-csoport a Zonka patak völgyében Jaremcze dél irányába volt előrenyomulóban. A sikeres előrenyomulás hatására a 11. hegyivadász-zászlóalj jobbról karolva a hadtest parancsát figyelmen kívül hagyva, saját elhatározásából csatlakozott a támadáshoz, és birtokba vette a Makowicza 951. magaslatot.⁶⁰ Az ellenség a Jawornik-i gerincen elszenvedett vereségének hatása alatt, illetve a három oldali bekerítés veszélyét felismerve a Prut vonaláig kitért és ezzel a jaworniki zsákból igyekezett kimenekülni. A Prut völgyi támadási cél elérését követően a hadtestparancsnokság augusztus 9-én csapatait a támadás folytatására utasította. A 2. hegyidandár alárendeltségében lévő csapatok birtokba is vették a Makowiczát.

A magyar–német csapatok ellentámadása nem mindenütt zajlott zavarmenyesen. Makowiczától jobbra eső Jaworowa 1005. magaslat még mindig ellenséges kézen volt, bár a 25. gyaloghadosztály arra kapott parancsot, hogy a 2. hegyidandár csapatait jobbról biztosítsa. A német 4. hegyi hadosztály a Jaremcze dél–Zonka-patak vonalában erős szovjet ellentámadásba ütközött, melynek

⁵⁸ HL TGy. 3784. 66. o.

⁵⁹ A ún. „székely csoportot” a Papp Gyula és Pápay Alajos ezredesek parancsnoksága alatt álló 57/II. és 27/II. gyalog-, illetve a 27. kiképző-zászlóalj, valamint a 44. gyalogezred részei alkották.

⁶⁰ HL VI. hdt. harctud. 49. o.

következtében a nap folyamán nem sikerült tovább teret nyernie. A támadást azonban átkarolással Jaremcze észak irányba szándékozott tovább vinni.⁶¹

A támadó hadműveletek azonban ezzel nem értek véget. A Hunyadi-állás egyes pontjai még mindig ellenséges kézen voltak, így a hadtestparancsnokság fő célja az elért terepszakaszok biztosítása és az országhatár védelme volt.

A védelemre való berendezkedés már augusztus 9-én megkezdődött. A Makowicza birtokbavételét követően a 10. hegyivadász-zászlóalj a megszállta a Makowicza 988, míg a 11. hegyivadász-zászlóalj a 963. és 951. magassági pontok területén ment védelembe, s összeköttetést tartott fenn a 25. gyaloghadosztállyal. A dandártartalékot képező 57/II. gyalogzászlóalj a 988. és a 963. magassági pontok mögötti területet biztosította. A többi csoport a Pyszny és a Skyza területén gyülekezett. A védelem megszervezése mellett az összekeveredett csapattekercs kivonására és rendezésére is sor került.

A hadtestparancsnokság határozottan utasította csapatait, hogy a védelemre megszilárdítása mellett ne engedjék át a kezdeményezést a szovjet csapatoknak. Tartsák életben a csapatok támadás szellemét, s gyakran hajtsanak végre erőteljes vállalkozásokat, amelyek az ellenségben állandó bizonytalanságot keltenek. A főellenállási vonalat pedig jól védhetővé kell tenni, dróttakadályokkal, aknazárakkal kell biztosítani. Az augusztus 10–11-re kiadott intézkedései értelmében pedig a 2. hegyidandárnak el kellett foglalnia a Jaworowa magassági pontot, illetve meg kellett tisztítania az ellenségtől a jamnai Prut-szakasz és a Makowicza közötti területet. A német 4. hegyi hadosztály csapatainak pedig birtokba kellett venniük a jaremczei völgyzárát.

Augusztus 10-én a 25. gyaloghadosztály az előző nap birtokba vett Mokryczkie 952. és Jaworowa 1005. magaslatocon rendezkedett be, míg a 2. hegyidandár a 998. magaslatocon tartotta kézben. A Klewán azonban még harcok voltak, s a Jaremcze sorsa is bizonytalan volt. A német 4. hegyi hadosztály a balszárnyával a Czarnohorycza 992. magassági vonalon át a Prut völgye felé támadott, amit Jaremcze északon, az 510. magassági pontnál el is ért. A hadosztály jelentése szerint az utat, a vasutat és a folyót az említett magassági pontnál lezárta, s ezzel a Jaremczében bent rekedt ellenség visszavonulási útját elvágta. A Magura elfoglalása az erős oldalozó tűzben azonban nem sikerült.⁶² Az ellenség több alkalommal megkísérelte, hogy elvesztett állásait visszaszeresse. A támadásokat 15–15 harci repülőgépből álló csoportok is támogatták. A 2. hegyidandár légvédelmi gépágyús ütege három gép lelövését jelentette. A dandár jobbszárnyán, a 25. gyaloghadosztály részei a Jaworowa 1005. magassági pont környékén még harcok folytak, amely több ízben is gazdát cserélt.⁶³

⁶¹ HL VI. hdt. harctud. 49. o.

⁶² HL VI. hdt. harctud. 51. o.; HL TGy. 3784. 69. o.

⁶³ HL 2. hegyid. harctud. 15. o.

A hadtestparancsnokság benyomása az volt, hogy a szovjet csapatok, amelyek a Jawornik Gorgán 1467. harcálláspont augusztus 6-i elvesztését követően a gerinc északi lejtőiről a Prutig szándékoztak visszahúzódnival, a 2. hegyidandár makowic-i támadásának hatására Dorára vonulnak vissza. Ezzel lényegében feladják a Tatár-hágó elfoglalására irányuló támadási tervüket. A szovjet XVII. gárda hadtest csapatainak visszavonulásával a július 24-e óta tartó delatyn–mikuliczyni ütközet véget ért.

Az elmúlt hetek harcainak köszönhetően a 4. Ukrán Front 1. gárda- és 18. összefegyvernemi hadseregének a Homonna–Ungvár–Munkács irányában megkísérelt áttörési szándéka meghiúsult. Az 1. hadsereg megerősített jobbszárnya, a július végén elveszített területek visszafoglalásával pedig a 18. hadsereget átkarolással fenyegetett.

A delatyn–mikuliczyni ütközet alatt – a doni harcokhoz hasonlóan – a német felsőbb vezetés a magyar csapatok visszavonulását a végsőkig késleltette, de a katasztrófát, a kiváló hadtest- és hadosztályparancsnokoknak köszönhetően mégis sikerült elkerülni. Ők ugyanis sok esetben a német parancsokat figyelmen kívül hagyva az ország határainak védelmét tartották szem előtt, s ennek megfelelően cselekedtek. Az arcvonal áttörését követő napokban a szovjet csapatok szoros üldözésének elmaradása miatt az 1. hadsereg elsősorban a fegyverzet és a felszerelés terén szenvedett érzékeny veszteségeket.⁶⁴ A hadsereg véres vesztesége 25-30 ezer főre tehető, amelyből a VI. hadtest alakulatai 61 tisztet és 5180 fő legénységet veszítettek.⁶⁵

A személyi veszteségek, illetve a fegyverzet és a felszerelés terén adódott hiányosságok miatt a hadsereg-parancsnokság a seregtestei átszervezésére kényszerült. Ennek megfelelően a 16. és a 20. gyaloghadosztályokat a 18. és a 19. tartalék hadosztályok megmaradt állományával és fegyverzetével töltötték fel, míg az indokolatlanul feloszlott 7. gyaloghadosztály állományát a 24. gyaloghadosztályba olvasztották. A magyar hadvezetés a Vereckei-, a Tatár- és az Uzsoki-hágók védelmére a hátsországból újabb seregtesteket vezényelt a keleti hadszíntérre.⁶⁶

⁶⁴ Szabó–Számvevőber 2009. 70.o. A magyar hadsereg-parancsnokság által augusztus közepén összeállított veszteségi adatok szerint a harcok során 18 ezer 378 puska, 1153 golyószóró és 320 géppuska, 246 darab 5 cm-es gránátvető, 545 darab aknavető, 31 darab 37 mm-es és 64 darab 7,5 cm-es páncéltörő ágyú, 15 darab 7,5 cm-es hegyi ágyú, 47 darab 10,5 cm-es könnyű tarack, 32 darab fogatolt és 18 darab gépvontatású 15 cm-es közepes tarack, 20 Toldi könnyűharckocsi, 40 közepes és 35 nehéz Turán nehézharckocsi, illetve 14 Nimród páncélgéppágyú és 32 rohamlöveg veszett oda.

⁶⁵ HL TGy. 3784. 69. o.

⁶⁶ Szabó Péter: A magyar királyi honvédség részvétele a második világháborúban. In: *Király – Veszprémy* 2003. 281. o.

Összegzés

A július 24. és augusztus 10. között lezajlott delaty–mikuliczyni csata a II. világháborús magyar katonai szereplés egyik sikertörténetének könyvelhető el, melynek során a magyar csapatok egy túlerőben lévő ellenségnek a Homonna–Munkács–Ungvár irányú támadását – jelentős veszteségek árán – hiúsították meg. A hadtestparancsnokság előtt álló első nehéz kérdés nem a harcvezetés, nem a harcászati és hadászati elgondolások kivitelezése volt, hanem csupán az a tény, hogy miként lehet egy hitét veszített, önbizalmában megrendült hátraözoñlő tömegből újra ütőképes egységet kovácsolni. Mindezt a hadtestparancsnokságnak a Tatár–hágóra tervszerűen előretörő ellenséggel folytatott folyamatos harc körülmények között kellett megvalósítania.

A csapatok harci szellemének helyreállítása személyes példaadással, illetve kíméletlenebb eszközök alkalmazásával volt lehetséges. Így július 28-tól a támadó szovjet magasabb egységekkel újra ütőképes magyar csapatok vették fel a harcot. A kiváló harccsoport-parancsnokok helytállása és nem utolsósorban a német 4. hegyi hadosztály beavatkozása az ellenség lendületét végleg megtörték, melynek eredményeképpen a szovjet csapatok néhány hétre beszüntették támadásukat a Tatár–hágó ellen, s hogy az később a szovjet csapatok kezére került, már nem a magyar csapatok helytállásán múlt.

BIBLIOGRÁFIA

- A nagy honvédó háború...
Bene – Szabó 1997. *Bene János – Szabó Péter: Huszonnégyes honvédek a Kárpátokban (A m. kir. 24. gyaloghadosztály története 1944–1945). Nyíregyháza, 1997.*
- Berekméri* 2005. *Berekméri Árpád-Róbert: A marosvásárhelyi 27. székely könnyű hadosztály története megalakulásától 1944 szeptemberéig. Hadtörténelmi Közlemények, 118. (2005) 1–2. sz. 152–187. o.*
- Berekméri* 2008. *Berekméri Árpád-Róbert: Fegyver alatt (A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály tisztikara, 1940–1945). Marosvásárhely, 2008.*
- Király – Veszprémy* 2003. *A Magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk. Király Béla – Veszprémy László. Budapest, 2003.*
- Siegler* 1999 *Siegler Egon: Harcok a Rokietán. 1944. július – augusztus. In: Hadtörténelmi Közlemények, 112. (1999) 3. sz. 630–643. o.*
- Szabó – Számvéber* 2009. *Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945. Nagykovácsi, 2009.*
- Szakály* 2004. *Szakály Sándor: Század vagy ezred? (Katonákról, történelemről, önmagunkról II.) Budapest, 2004.*

Bognár Zalán

Bolgár őrizetű hadifogolytáborok és foglyaik helyzete Magyarországon

Magyarországon 1944 októberétől, a front nyugat felé haladásával párhuzamosan sorra alakultak a hadifogolytáborok. Sőt, még a magyarországi harcok befejeződése után is, egészen 1945. június közepéig nyíltak hadifogolytáborok az országban. Nemcsak a Vörös Hadsereg, hanem a vele szövetségben hazánk területén harcoló román és a bolgár hadsereg őrizete alatt is. Így Északkelet-Magyarországon a román 4. hadsereg, míg a Dél-Dunántúlon a bolgár 1. hadsereg őrizete alatt jöttek létre hadifogolytáborok. Ugyanakkor a hadifogoly-ügy, így a táborok felügyelete is az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság GUPVI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság hatáskörébe tartozott. Az itt kialakított gyűjtőtáborok közvetlen felügyeletét a 2., a 3. és a 4. Ukrán Front NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Osztályainak parancsnokai látták el. Ezeket középszinten az NKVD délkelet-európai központja fogta össze Baden bei Wienben, majd Mödlingben, ahova a fogolytáborok parancsnokai időnként a foglyok ügyében utaztak. A frontok illetékessége Magyarországon – a második világháború európai befejeződését követően mintegy másfél hónappal – 1945 júniusában megszűnt. Helyüket a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság (SZEB) vette át. A hadifoglyok személyére vonatkozóan felső szinten a döntés Iván Petrov altábornagynak, az NKVD GUPVI parancsnokának, illetve az NKVD vezetőjének, Lavrentyij Berijának kezében volt. Legfelsőbb szinten pedig az Állami Védelmi Bizottság (ÁVB), illetve annak elnöke, a Legfelsőbb Főparancsnokság főparancsnoka, Joszif Visszarionovics Sztálin állt. Tehát a hadifoglyok tömeges szabadon bocsátásához Sztálin engedélyére volt szükség. Ebből adódóan a bolgár és a román fogolytáborokban lévőket őrzőik nem bocsáthatták szabadon, hanem foglyaikat a kijelölt, közeli szovjet lágerek NKVD parancsnokainak kellett átadniuk, ahol a felsőbb utasítások szerint döntöttek további sorsuk felől.

A magyarországi hadifogolytáborok tehát kettős alárendeltségben működtek. Tárgyi tekintetben, vagyis az őrzés, a fenntartás, az élelmezés tekintetében a Vörös Hadsereg hátországi parancsnokságai, majd a SZEB alá tartoztak, míg személyi tekintetben, azaz a hadifoglyok személyére vonatkozóan az NKVD

GUPVI, vagyis a szovjet Belügyi Népbiztosság Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága alá.

A trianoni Magyarország területén eddigi kutatásaink szerint bizonyíthatóan 47 településen 56 hadifogolytábort, illetve táborrészleget állítottak fel. E táborokkal együtt, a feléjük vagy a vasúti bevagonírozó helyek felé vezető utak mentén hadifogoly gyűjtőhelyeket, szovjet terminológia szerint gyűjtő pontokat (szbornij punkt) állítottak fel, amelyek a gyűjtőtáboroknál sokkal rövidebb ideig, maximum néhány hétig álltak fenn.

A Dél-Dunántúlon 1945. január és április között a 3. Ukrán Front alárendeltségében harcoló 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg öt hadifogolytábort hozott létre. A szovjetek itt két településen alakítottak ki hadifogolytábort. Előbb Kaposváron¹ a Baross laktanyában, majd Rigyácon. Utóbbi községben, mivel nem voltak komoly harcok rendkívül hamar, az elfoglalása utáni három napon belül, április 2–5. között, a település keleti szélén egy majorságból alakították ki a fogolytábort.²

A bolgár hadsereg által létrehozott három gyűjtőtábor négy településen helyezkedett el. Elsőként, az 1. számút és egyben a legnagyobbat a Szigetvártól északra, 2,5 km-re levő Csertőn,³ (a korabeli dokumentumokban többnyire Csertő-pusztaként emlegetett) gróf Festetics Domonkos uradalmán⁴ hozták létre, amelynek parancsnoka NedjoTalmazov hadnagy volt. A 2. számút – amely kezdetben Péterváradon (Petrovaradin) működött – 1945 áprilisában helyezték át Pécsre, a Ferenc József laktanyába, parancsnoka Alexander Karailiev hadnagy volt.⁵ Itt azonban felmerül egy kérdés: vajon Pécs szovjetek általi, 1944. november 29-i elfoglalása és az áprilisi időpont között melyik haderő és hol őrizte a térségben elfogott hadifoglyokat?

„A harmadik hadifogolytábor két településen működött, Csurgón (1945. március 31-től) és Nagykanizsán (április 1-jétől)” – olvashatjuk Alexander Gjurov könyvében.⁶ Azonban a csurgói hadifogolytábor, illetve táborrészleg felállításának időpontja bizonyosan nem március 31. Egyrészt azért nem, mert aznap foglalta el a bolgár haderő és nem ismerünk arra példát, hogy már az elfoglalás napján egy településen eldöntötték volna a hadifogolytábor helyét és azt létre is hozták volna, ami nem túl reális. Másrészt azért nem, mert első kézből, Schlegel Oszkár tartalékos mérnök zászlós, egykori hadifogoly visszaemlékezéséből tudhatjuk, aki jelen volt a fogolytábor létrejötténél, hogy a csurgói

¹ Kaposvár szovjet kézre kerülése: 1944. december 2.

² *Tar* 1999. 8–14. o.; HL HM 38.001/el. – 1945., VHBSZ 115. – 1992. *Nyerges* 1. o.

³ Csertő (Szigetvár mellett) szovjet kézre kerülése: 1944. december 5.

⁴ MNL SML XXI. 16. Szigetvári járás iratainak iktatókönyve.

⁵ *Gjurov* 2005. 52. o.

⁶ Uo.

hadifogolytábort április 3-án hozták létre a város északi peremén lévő uradalmi majorból.⁷ A csurgói gyűjtőtábor a község északi szélén a vasúttól 150 méterre, a Máriás-patak, a Porrogszentkirályi út és az Iharos út által határolt területen, a római katolikus templomtól északra helyezkedett el. Hasonlóképpen nem reális a nagykanizsai hadifogolytábor, illetve táborrészleg létrejöttének időpontja sem, hiszen itt is arra a napra teszi Gjurov a láger létrejöttét, amikor a várost az 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg alakulatai elfoglalták. A két időpontból valószínűsíthető, hogy Gjurov a légerek létrejöttének az időpontját automatikusan a települések elfoglalásának a napjától datálta.

Ugyanakkor ezek a virtuálisan és a bolgár, valamint a szovjet dokumentumokban is „egy”-ként kezelt táborok a valóságban két különálló – bár egymáshoz közel levő – tábor alkottak, s ezért a szemtanúk is és a korabeli magyar dokumentumok is két lágert említenek. E kettőségből adódóan, és az egyszerűség, a korhűség és az adott szövegkörnyezet miatt is, ebben az írásban is keveredik e két megközelítésből adódó különbség.

A dél-dunántúli bolgár és szovjet őrizetű táborok egy táborcsoportot alkottak, mivel ezekből a hadifogolyokat – néhány kivétellel – mind a bajai hadifogolygyűjtő- és átmeneti táboron keresztül vitték kelet felé. Sőt, többségüket a bajai fogolytábor előtt a csertői vagy a pécsi gyűjtőtáborban koncentrálták.

A rendelkezésre álló adatok alapján ezeknek a táboroknak, illetve táborrészlegeknek a fogolylétszáma 1000 és 5000 fő közötti lehetett, amelyek közül legfeljebb a pécsi láger létszáma léphette túl az 5000 főt.

A hadifogolytáborok foglyai

Meglepően, s a szovjet gyakorlattal ellentétesen a bolgárok a magukat tömegesen megadó magyar katonákat a lefegyverzésük és a politikai szűrésük után meleg étellel ellátták, sőt sok esetben még civil ruhával, majd igazolást adva nekik hazaengedték őket. Morvai Gyula visszaemlékezése szerint több ezer szabadon bocsátó igazolást adtak ki Nagykanizsán.⁸ Azonban sajnos többször előfordult, hogy a bolgárok által szabadon bocsátottakat az „oroszlábori csendőrség letartóztatta és a csertői [vagy másik] fogolytáborba szállította.” Tették ezt sokszor az illető személyektől heti otthon tartózkodása után.⁹

⁷ VHBSZ 367. – 1992. *Schlegel* 1–2. o.

⁸ HLPgy Bolgár gyűjtemény IV/7. *Morvai* 15–18. o.

⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.255/7. – 1945.

A táborok foglyai többségükben a táborok 50-70 kilométeres körzetében elfogott – főként magyar, de kisebb részben német, szlovák, horvát és más nemzetiségű – katonákból kerültek ki.¹⁰ Azonban ahogy Magyarországon a szovjet és a román őrizetű táborokba is kerültek magyar polgári lakosok, ugyanúgy a bolgár őrizetű hadifogolytáborokba is. Ennek egyik ékes bizonyítéka a *Zala* című napilap 1945. május 23-i számában jelent meg. Ebben külön megjegyzi a csertői hadifogolytáborról, hogy benne sok somogyi és zalai fogoly van, akik közül társadalmi státusuk alapján – nyilván nagyobb számuk miatt – csak a csendőrök, a vasutasok és a leventék vannak megemlítve.¹¹

A kaposvári Baross laktanyabeli hadifogolytáborba is igen sok civilt gyűjtöttek össze, s nemcsak a városból és a környező településekről, hanem Dombóvárról,¹² sőt még a marcali és a barcsi járásból is.¹³ Tehát a gyűjtőtábor 50 kilométeres körzetéből.

Életkörülmények a táborokban

A szovjet hadifogolytáborokhoz képest a bolgár táborokbeli foglyoknak sokkal jobbak voltak az életkörülményei. Míg a szovjet lágerekben az oda való megérkezés után – ha előtte még nem tették meg – szinte mindent elvettek a foglyoktól (ez volt az úgynevezett zabrálás), addig például a csertői hadifogolytáborban a tiszték még a kardjukat is megtarthatták.¹⁴

Őrzés

A bolgár őrizetű táborok őrzése kevésbé volt szigorú, mint a szovjeteké. A csurgói hadifogolytábor bolgár őrszemélyzete csak „egy őrmesterből, mintegy tíz katonából és első hetekben egy hadnagyból állott” természetesen a tartalékos százados táborparancsnokon kívül. A tábor tiszti részlege pedig körül se volt véve drótkerítéssel.¹⁵ Ez egyrészt köszönhető volt a tábor csekély létszámának, másrészt pedig a bolgároknak a magyarokhoz fűződő szimpátiájának.

Elhelyezés

Ezekben a táborokban a szovjet őrizetűekkel ellentétben nem volt túlszűfoltóság. Ez csak részben volt köszönhető a kis létszámnak, nagyrészt az embereseges hozzáállásnak, hiszen itt az őrzőket nem itatták át az ellenség gyűlöle-

¹⁰ HL Pgy Bolgár gyűjtemény, IV/7. *Morvai* 18. o.

¹¹ *Zala* 1945. május 23. 1. o.

¹² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.195/pol. – 1945.

¹³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.102/pol. – 1945.

¹⁴ *Nagy Mihály* tiszthelyettes visszaemlékezése. In: *Gjurov* 2005. 55. o.

¹⁵ VHBSZ 367. – 1992. *Schlegel* 2. o.

tével, mint a szovjet katonákat és az embertelen, terrorra épülő, a saját népét sem kímélő szovjet rendszerrel szemben a bolgár katonák egy másfajta életfel-fogásban, ideológiában nevelkedtek. Ahogy az egyik, egykori fogoly jelenté-sében olvasható a csertői fogolytáborról: „Az elhelyezés és a bánásmód jó, ill. emberséges volt.”¹⁶

A táborokban a tiszteket általában különválasztva, jobb elhelyezésben része-sítették, mint a többi foglyot. Így például a csurgói táborban, míg a legénységi állományúakat a magtárban, addig a tiszteket a hadapród őrmesterekkel együtt a kiürített intézői lakásban helyezték el szalmával leterített deszkapiccseken.¹⁷

Élelmezés

A Szigetvár melletti csertői hadifogolytábort is – ahogyan általában a többi, kisebb, néhány ezer fős tábort is – élelemmel a környékbeli, vagyis a szigetvári járás települései látták el.¹⁸ A táborban az élelmezés „bár egyhangú, de kielé-gítő volt” – olvasható Szilágyi Endre alhadnagynak a csertői fogolytáborban eltöltött idejéről tett jelentésében.¹⁹

Egészségügyi körülmények

Mivel a bolgár őrizetű hadifogolytáborokban a foglyok elhelyezése – a szov-jet őrizetűekkel ellentétben – nem volt túlzásfolt, sőt a háborús helyzethez képest egészen jónak volt mondható, ezért ezekben a táborokban nem alakult ki tifuszbajrány. Részben az előbbiekből adódóan, valamint a megfelelő higi-éniai viszonyoknak is köszönhetően ezekben a hadifogolytáborokban vérhas járvány sem alakult ki.

Ahogy a szovjet hadifogságban levőknél,²⁰ úgy a bolgár hadifogságban levőknél is a fehérműk nagyon nehezen elviselhető hiánya tükröződik a korabeli dokumentumokban. A Szociáldemokrata Párt Zala megyei szerve-zete két tagjának sikerült megtudnia a csertői hadifogolytábor-parancsnokság-tól és a helyi hadigondozó hivataltól, hogy a csertői – akárcsak a pécsi – fogoly-táborba mindent be lehet vinni, még civil ruhát is. A foglyok azonban a legin-kább szappant és alsóneműt kértek.²¹

¹⁶ HL HM 37.615/eln. – 1945. csatolva a HM 37.482./eln. – 1945. sz. irathoz.

¹⁷ VHBSZ 367. – 1992. *Schlegel* 1–2. o.

¹⁸ MNL SML XXI. 16. Szigetvári járás iratainak iktatókönyve.

¹⁹ HL HM 37.615/eln. – 1945. csatolva a HM 37.482./eln. – 1945. sz. irathoz.

²⁰ Például az *Igazság* című, váci politikai hetilap január végi számában a polgármester azzal a kérés-sel fordult a város lakosságához, hogy adakozzanak a nélkülözhető fehérműből, mert „fehé-rnemű tekintetében sirlalmas a foglyok ruhanemű állománya [az ottani hadifogolytáborban]”. *Igazság*, 1945. január 27. o.

²¹ *Zala*, 1945.május 23. 1. o.

A pécsi hadifogolytábor beteg, illetve sebesült hadifoglyait a svéd kórházba vitték, ahol lengyel orvosok is dolgoztak.²² Egyébként a bolgár őrizetű hadifogolytáboroknál a betegetek „azonnal a helybeli magyar egészségügyi intézményekbe” utalták, „rendszerint Kaposvárott, Nagykanizsán, Szigetváron, Baján, Mohácson stb., fülgyógyulásuk és az ilyen esetekben szükséges igazolások kiadása után legtöbbször haza is mehettek” – olvashatjuk Alexander Gjuróv könyvében. Ezen kívül megemlíti az 1. bolgár hadsereg hírszerzési főnökének az I-R 1199. számú parancsát is, amelyben utasította a hadsereg egészségügyi szolgálatait, hogy „tegyenek meg mindent a magyar hadifoglyok gyors és eredményes fülgyógyulása érdekében, s emellett gondoskodjanak a megelőzésről is.” A bolgár fogolytáborok felszámolása után is még 116 beteg magyar (hadi) fogoly feküdt Pécs, Szigetvár, Mohács és Nagykanizsa magyar egészségügyi intézeteiben.²³

Politikai szűrés

A hadifogoly-gyűjtőtáborokból az NKVD kiemelte és elvitte azokat, akik a Szovjetunióban, a magyar megszálló alakulatoknál szolgáltak, különösen, ha a partizánvadász osztagokban. Rajtuk kívül még kiemelték a bori munkatábor tisztjeit, az antifasiszta ellenállási mozgalomban résztvevők leleplezőit és elfogóit, valamint a kopjásokat, akiket később a GULAG-lágereiben letöltendő kényszermunkára ítélték.²⁴ Az is előfordult, hogy a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai osztálya kért ki különböző bűnökkel vádolt foglyokat a hadifogolytáborokból szembesítésre.²⁵

A bolgár őrizetű táborokban is megjelentek az NKVD emberei. A csurgói bolgár hadifogolytáborbeli élményéről a következőképpen ír Schlegel Oszkár: „Nyugalmunkat semmi sem zavarta, csupán egy alkalommal, amikor megjelent két szovjet zöldsapkás katona egy rosszképű ember kíséretében. Minket felsorakoztattak az udvaron, ez az ember mindenkit végigmért, és akire rámutatott – ilyenek talán ketten voltak –, azt a zöldsapkások kiemelték a sorból, tehergépkocsira tették és elvitték, talán örökre.”²⁶

Mindennapok

Csurgón a viszonylag kisebb létszámú bolgár őrizetű hadifogolytábor lakóinak szokatlanul jó helyzetük volt. A tiszték jó időben a major udvarán olvasgattak, társalogtak, kártyáztak. A tábor tiszti része körbe sem volt kerítve, és a foglyok

²² *Godó* 1965. 219. o.

²³ *Gjuróv* 2005. 55–56. o.

²⁴ HL HM 38.001/el. – 1945.; *Kadosa* 2001. 20–21. o.

²⁵ HL HM 26.262/el. – 1945.

²⁶ VHBSZ 367. – 1992. *Schlegel* 3. o.

őrök nélkül mehettek a tábor határául szolgáló Márjás-patakba fürödni, s az őrök csak messziről figyelték őket. De nem is akartak szökni erről a biztonságos és – a háborús viszonyok között – kellemes helyről, mert tudták, hogy kint zaklatásoknak lettek volna kitéve. Sőt a táborparancsnokság a csurgói cigánybandát is két vasárnapi alkalommal berendelte a maguk és a foglyok szórakoztatására.²⁷

Kapcsolat a kerítésen kívüli világgal

A bolgár őrizetű hadifoglytáboroknál egészen más volt a helyzet, mint a szovjetekénél, vagy a románokénál. A szovjet őrizetű hadifoglytáboroknál a foglyok látogatási lehetősége szóba sem jöhetett, még a hivatalos magyar szervek képviselőit sem engedték be a hadifoglytáborokba, így például a polgármestereket, a főispánokat, sőt még miniszteri biztost sem. Ezzel szemben a bolgár katonai parancsnokok és őrök példát adtak emberségből, bajtársiasságból. Ők nem egy embertelen, szovjet típusú hatalom alattvalóiként, annak képviselőiként viselkedtek hazánkban. Az őrizetük alatt lévő foglyokhoz a csomagok eljuttatása, a foglyok látogathatósága nem különlegesség volt, hanem egyrészt a genfi konvenció által meghatározott jogokból fakadó természetesség, de a látogatások engedélyezése még a konvención is túlmutató, a legyőzött foglyok iránti bajtársiasság, együttérzés fokát is jól mutatja. Elsőként hadd idézzek dr. Béky Júliának a pécsi hadifoglytáborban tett látogatásáról írt riportjából, amit az *Új Dunántúl* 1945. július 8-i számában közölt: „Némi szorongó érzéssel közelíték a kapu felé, s az őrálló katona körül beszélgető öt-hat bolgár egyenruhás láttára már-már arra gondolok, hogy talán be sem engednek, mikor észreveszem, hogy egymás után fordulnak be a kapun civil ruhás emberek, nők, férfiak, vegyesen, anélkül, hogy valaki is feltartóztatná őket. Gyanakvó kérdezősködéssel engem sem faggatnak, hogy kihez jövök, és mit akarok? És így magától értetődő természetességgel belépek az udvarra.”²⁸ Valószínűleg a riport „az újságírói szabadsággal élve” kissé „fényesíti” a valóságot, mégis, ha csak a fele is igaz, akkor is kiválóan érzékelteti a szovjet és a bolgár fogvatartás közti különbséget. Azonban valóban túl engedékenyek lehettek a bolgár őrök a hadifoglyok látogatóival, mert április 14-én Vaszil Popov ezredes, az 1. bolgár hadsereg hadifoglyszolgálatának a parancsnoka levélben értesítette és egyben kérte Baranya vármegye főispánját, dr. Boros Istvánt, hogy a hadifoglytáborok látogatásának heti 3 napra korlátozása rendjének kialakításában működjön együtt: „Az utóbbi időben tapasztalható, hogy azokban a hadifoglytáborokban, ahol magyar hadifoglyok is vannak, minden nap a községekből és a városokból érkeznek a hadi-

²⁷ VHBSZ 367. – 1992. *Schlegel* 2. o.

²⁸ *Új Dunántúl*, 1945. július 8. 6. o.

foglyok feleségei, gyermekei, kik a táborok körül csoportosulnak és neheztik az őrség munkáját a táborrend betartásában és betartatásában. Kérem intézkedését az önök közigazgatása felé a községek és a városok lakosságának hivatalos értesítése érdekében, hogy a látogatások a hét következő napjain tehetőek: vasárnap, szerdán és pénteken.”²⁹ Megdöbbenő ez a – szovjet fogvatartókhöz képest különösen – rendkívüli humánus, bajtársias hozzáállás a fogvatartottakhoz.

Ugyanakkor az újságcikk mellett a visszaemlékezők is megerősítik a bolgár katonák bajtársiasságát, emberségét. Schlegel Oszkár tartalékos mérnök zászlós, aki a csurgói hadifogolytáborba került, a következőket írja visszaemlékezésében: „Gagov kapitány [a hadifogolytábor parancsnoka] igazi bajtársi módon bánt velünk, megengedte, hogy látogatókat fogadjunk, s azt sem kifogásolta, hogy az akkor 10 éves leányom egy éjszaka a lágerben velem aludt, mivel Csurgón tartózkodó feleségem Kaposvárra utazott a kiszabadulásom ügyében.”³⁰ A csurgói bolgár fogolytáborból kimehettek a tisztok a városba katonai kísérettel. Arra is volt példa, hogy a szomszédos plébániáról bejöhetett a táborba a pap misét tartani.³¹(Genfi konvenció III. cím, 16. cikk: „A hadifoglyoknak vallásuk gyakorlására teljes szabadságot kell biztosítani, ideértve a hitfelekezetük istentiszteletein való részvételt.”³²)

Pártok a hadifoglyokért

A hadifogoly-ügybe mindegyik párt bekapcsolódott, s megalakította saját „hadifogoly irodáját”, és a már szabadult hadifoglyoknak nyújtandó különféle segítségnyújtásokon kívül próbálták összegyűjteni a táborlakók és a szabadulók névjegyzékét. Lapjaikban megjelentették a táborokból különböző módon üzenők neveit, hogy majd azok családtagjai vagy rokonai átvehessék az üzeneteket a szerkesztőségeknél. Az országos napilapokban, mint például a *Kis Újságban* (*Hadifogoly-üzenetek* címmel), a *Világban*, valamint a *Szabad Népb*ben is sorra jelentek meg a különböző táborokból kikerült névsor-töredékek.

A helyi lapok is kivették ebből a részüket. Például a Szociáldemokrata Párt Zala megyei tagjainak sikerült megszerezniük a pécsi, a temesvári, a csertői, a csurgói, a kiskunfélegyházai és a székesfehérvári fogolytáborokban lévő személyek teljes, illetve részleges névsorát.³³ A hozzátartozók számára nagyon sokat jelentettek ezek a sorok: a reményt. Végre úgy érezhették, hogy törődnek fogságba jutott honfitársaikkal, hozzátartozóikkal, s különösen sokat jelen-

²⁹ MNL BML XXI: 1./a., Főispáni iratok, 981/1945.

³⁰ VHBSZ 367. – 1992. *Schlegel* 3. o.

³¹ Uo.

³² Magyar Törvénytar, 1936. évi törvénycikkek. Budapest, 1937. 363. o.

³³ *Zala*, 1945.május 23. 1. o.

tettek ezek a sorok, ha a kiadóbeli névjegyzékek valamelyikében felfedezték szerettüket, s így megtudhatták róluk, hogy élnek és hogy még nem szállították ki őket a Szovjetunióba.

Bolgár parancsnoklat alatti magyar hadifogoly alakulat,
aknakutató zászlóalj

A magyar hadifoglyok szinte mindegyik hadifogoly-gyűjtőtáborban jelentkeztek az új Magyar Honvédségbe szolgálattételre. Részben a Vörös Hadsereg és az általuk sokszorosított Vörös János féle röpiratok ígéreteiben bízva, részben az új Magyar Honvédség megalakulásának hírére, részben a németek elleni harc okán, de leginkább és elsődlegesen a fogságból való szabadulás miatt. Volt, ahol csak a hadifogolyláger szovjet parancsnokságához jutott el a kérésük. Több gyűjtőtábor foglyainak azonban sikerült kérelmüket eljuttatniuk a Honvédelmi Minisztériumba is. Így jutott el a nagykanizsai bolgár hadifogolytáborból Görgey István századosnak és 11 tisztársának a levele is a minisztériumba, ahova meglepően gyorsan – 5 nap alatt – június 2-ára meg is érkezett. S mint levelükben írták: „A folyó hó [május] 27-én megjelent Zala c. napilapban közölt toborzási hirdetémyre” jelentkeztek.³⁴

Sajnos, csak a jelentkezők töredékének sikerült a magyarországi hadifogolytáborokból az új Magyar Honvédségbe bekerülnie. Legnagyobb részük semmilyen alakulatba sem került be. Ez történt a Szigetvár és Pécs környékén az új honvédségbe tömegesen jelentkezett magyar hadifoglyokkal is, akiket a zombori, újvidéki és a péterváradai hadifogolytáborokba vittek.³⁵ Míg a jelentkezők egy része a Vörös Hadsereg magyar munkaszolgálatos, „műszaki” alakulataiba került, akiket csak 1945 júniusában adtak át az új Magyar Honvédség képviselőinek.

Azokban nemcsak szovjet fennhatóság alatt működtek magyar hadifogoly alakulatok, hanem bolgár alárendeltségben is. Alekszander Dimov őrnagy, a 16. bolgár gyaloghadosztály műszaki zászlóalja parancsnokának a kezdeményezésére és a 4. honvédkerület közbenjárására 1945. május 12-én Bratánov ezredes,³⁶ a IV. bolgár hadtest parancsnoka engedélyezte, hogy a csertői fogolytáborból aknafelszedésre foglyokat kiadjanak. Ugyanis a zalai olajmezők előterében az egymással szemben álló erők a front hullámozása miatt – az ellenség áttörését megakadályozandó – több százezer aknát telepítettek, amelyeknek a későbbiekben igen sok polgári áldozata lett.

³⁴ HL HM 26.808/el. – 1945.

³⁵ HL HM 22.501/el. – 1945. csatolva a HM 22.543/el. – 1945. számú irathoz.

³⁶ *Gellért Tibor*: Tűzszerészek, aknakutatók című munkájában a 17. oldalon tévesen szerepel Bratánov helyett Trendafilov, mint aki engedélyezte a foglyok kiadását aknamentesítésre. Trendafilov később, csak a június 28-i fogolykiadás engedélyezésekor volt a IV. bolgár hadtest parancsnoka.

Vezérbeszéd Ur!

A nagykanizsai bolgár fegyvertáborban lévő 12 magyar hadifogolytiszt, különféle nem korotól alakulattól jöveint szétosztva itt magyar területen, a háború befejezése előtt bolgár fegyverekkel. Egy tiszt kivételével valamennyi tartalékos, részben csapat-, részben párosítottakoz.

A f. hó 27-én megjelent Zala c. napilapban közzétett toborzási hirdetésünkre kértük jöveint jelentkezőinket az új magyar demokratikus hadseregbe beállításhoz. Hiútan a lakóhelyünk részletteltek hatóságoknál nem áll módunkban jelentkeznünk.

Kérem utasítást, hogy jelentkezőink elfogadására esetleg adatainkat köv. tevékenységük fel.

A táborban tisztelhető és legényeségi állományú fegyveres és jelentkezőinket igen nagy számban.

Nagykanizsa, 1945. május hó 28. du.

(Dobóczy István vez.) Nagykanizsa Hódosy
 Dörmöteny István Csángó István Hódosy
 Klemen Lajos Hódosy
 Nagykanizsa Hódosy
 Karaburkó László Hódosy
 János Hódosy t. t. t.
 Hódosy László t. t.
 Hódosy János Hódosy
 Hódosy József t. t.
 Hódosy László t. t.

Görgy István százados és 11 tisztársának levele a nagykanizsai bolgár hadifogolytáborból a Honvédelmi Minisztériumba, amelyben felvételüket kérik az új Magyar Honvédségbe

Azonban a foglyokiadásnak feltételei is voltak. Először is a foglyokért a felelősséget a 4. honvédkerület parancsnokságának kellett vállalnia, tehát az esetleges szökéseket rajtuk kérték volna számon. Bratánov ezredes engedélye így szólt a további feltételekről: „A munka elvégzése után a foglyokat kérem vizsgálja a táborba. A foglyok ételmezéséről a magyar hatóság gondoskodik. A foglyok ellenőrzését Alexander Dimov őrnagy végzi.”³⁷ Az aknaszedésre önként jelentkezett foglyok átadására végül – egy hónappal az engedélyezés után – 1945. június 16-án került sor. A csertői fogolytáborból összesen 220 önkéntest adtak át Marosy László alezredesnek, a 4. honvédkerület parancsnokának, aki átadta őket Dimov őrnagy parancsnoksága alá. Marosy a hadifoglyok különleges helyzetéről a következőket írta a honvédelmi miniszternek: „Ezek a *hadifoglyok* aknafelszedés céljából Csertőről Nagybjombba települtek át. *A munkálatok tartalma alatt szabadok*. A munkálatok befejezése után történik intézkedés a további sorsukat illetőleg. Folyó hó 17-től a munkálatok tartalma alatt részükre illetményt és étkezést folyósítatok.”³⁸

Az állomány összetétele a következő volt: 13 tiszt, 1 orvos, 20 tiszthelyettes (közülük 1 fő egészségügyi) és 186 honvéd (közülük 2 fő egészségügyi) volt az önként átállt 54. határportyázó-zászlóalj állományából.³⁹ Az átvétel után a 4. honvédkerület parancsnoka rendeletben ismertette a zászlóalj alárendeltségi és működési viszonyait: „A bolgár hadifogolytáborból aknafelszedésre ideiglenesen szabadon engedett tisztek, tiszthelyettesek és legénység egyelőre bolgár hadifoglyok maradnak. Munka végeztével – ha addig más intézkedés nem jön – kötelesek a bolgár fogolytáborba visszatérni. Ezért személyesen felelősséget vállaltam, hogy helyükről annak ellenére sem szöknek meg, hogy őrizetlenül vannak.”⁴⁰ A két dokumentum között az ellentmondás csak látszólagos. Ugyanis a honvédelmi miniszternek írt jelentésben a hadifoglyok állapotát jelző minősítés, miszerint ők szabadok, csak annyit jelentett, hogy nincsenek őrizet alatt, azonban a látszat ellenére ők hivatalosan továbbra is bolgár hadifogságban voltak.

A rendelet kifejtette az aknakutató zászlóalj kettős alárendeltségét is, vagyis az alakulat alkalmazási és műszaki szempontból Dimov őrnagy parancsnoksága alá tartozott, míg fegyelmi és belszolgálati ügyekben a zászlóaljparancsnoki teendőket Fodor Lajos alezredes látta el. A zászlóalj két századra, a századok pedig tízfős csoportokra tagozódtak. Az alakulat személyi állománya egyhetes kiképzés után kezdte meg aknamentesítési munkáját a Somogy megyei

³⁷ HL MN Tsz Pécsi 4. honvédkerület parancsnokság 90. doboz HL HM 30.717/el. – 1945.

³⁸ HL HM 28.633/el. – 1945. (Kiemelések tőlem: BZ.)

³⁹ HL MN Tsz Pécsi 4. honvédkerület parancsnokság 90. doboz, HL HM 30.717/el. – 1945.

⁴⁰ Gellért 1977. 17. o.

Nagybajom község környékén, majd folytatta Kisbajom, Ötvöskőnyi, Barcs és Vízvár körzetében.⁴¹

Időközben Dimov őrnagy és a 4. honvédkerület további kezdeményezésére a IV. bolgár hadtest újonnan kinevezett parancsnoka, Trendafilov altábornagy 1945. június 28-án engedélyezte, hogy a csurgói fogolytáborból további, mintegy századnyi hadifoglyot aknakutatásra, Dimov őrnagy parancsnoksága alá kiadjanak azonos feltételekkel, mint a korábbi, a csertői fogolytáborból való fogolykibocsátásnál történt. Így néhány nappal később Alekszandr Dimov őrnagy a csurgói hadifogoly-gyűjtőtáborban újabb aknakutató alakulatot szervezett. Ide a kaposvári kiegészítő parancsnokság vezetőjével együtt ment. A csurgói hadifogolytáborból 13 tiszt, 10 tiszthelyettes és 143 honvéd jelentkezett.⁴² Ugyanakkor Bakay Árpád ezredesnek, a kaposvári 41. honvéd kiegészítő parancsnokság vezetőjének a július 5-i jelentése szerint a bolgár hadifogolytáborokból „kiemelt”, összesen 14 tiszti és 400 legénységi állományú hadifogoly végzi az aknamentesítést Somogy vármegye területén Dimov őrnagy parancsnoksága alatt. Azaz Bakay szerint a csurgói fogolytáborból nem 166 főt, hanem 194 főt bocsátottak ki aknafelszedésre. E jelentésében Bakay ezredes azt is közölte, hogy Dimov őrnagy ígéretet tett, hogy további 200 hadifoglyot fog bolgár hadifogságból kiszabadítani aknaszedésre.⁴³ Az ígéret végrehajtása azonban akadályba ütközött. Ugyanis a megszálló bolgár erőknek július 16-ig el kellett hagyniuk az országot.⁴⁴ Ezzel a bolgár hadsereg illetékessége az általuk megszállt dél-dunántúli területre vonatkozólag megszűnt, s helyét a SZEB vette át. Ez a változás megzavarta az addigi szokásos ügymenetet.

A következő történt ugyanis. A kaposvári 41. honvéd kiegészítő parancsnokság 1945. július 15-i jelentése szerint aznap kiengedtek a pécsi hadifogolytáborból további 180 főt aknaszedés céljára. A SZEB helyi képviselője „nem emelt kifogást” a hadifoglyok aknaszedésre történő visszahagyása ellen. Azonban a pécsi elhelyezkedésű VIII. bolgár hadtestparancsnokság közölte, hogy csak akkor maradhatnak a hadifoglyok, ha 17-én estig Bakay megszerzi a hadifoglyok visszahagyására a SZEB budapesti központjából ehhez az engedélyt. Ha az engedély a megadott határidőig nem érkezik meg, akkor Bakay ezredesnek kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy a már korábban a pécsi fogolytáborból kiemelt 180 főt 18-án Bajára szállítja és ott őket átadja a szovjet hadifogolytábor parancsnokságának.⁴⁵ Sajnos a SZEB-től július 31-én nemleges válasz érkezett.

⁴¹ Gellért 1977. 17–18. o.

⁴² Godó 1965. 224. o.

⁴³ HL HM 28.728/el. – 1945. és 28.729/el. – 1945.

⁴⁴ HL HM 31.395/el. – 1945.

⁴⁵ Uo.

A Somogy vármegyében telepített mintegy 400 000, különböző hadseregek által telepített aknából⁴⁶ Alekszandr Dimov őrnagy vezetésével a magyar hadifoglyok több mint 100 ezer aknát szedtek fel és hatástalanítottak. Az akna-mentesítés közben hatan életüket veszítették és többen sebesülést szenvedtek.⁴⁷

Az életben maradt aknakutató hadifoglyok 1945. augusztus 24-én, Vorosilov augusztus 22-i, a hadifoglyok szabadon bocsátására vonatkozó bejelentése után, valószínűleg azzal összefüggésben szabadultak.⁴⁸

Szabadulás

A bolgár őrizetű hadifogolytáborokból „szakadatlanul... a helyi hatóságok kérésére engedtek szabadon magyar hadifoglyokat” – olvashatjuk Gjurov könyvében. A bolgár Központi Katonai Levéltár dokumentumai szerint „például június elején 24 magyar hadifoglyot munkára küldtek a három városi pékségbe Szigetváron, Pécsre pedig 15 szabó, 25 cipész, 5 asztalos és 5 lakatos utazott.” Később a csurgói táborból 345 magyar foglyot – köztük 56 vasutast – adtak át Baranya vármegye főispánjának, annak kérésére, mivel a foglyokra „igen nagy szükség volt” a megye gazdasági életének a reorganizálásában.⁴⁹

A pécsi 4. honvédkerületi parancsnokság június végi jelentéséből az előbbieknél sokkal átfogóbb, egyben plasztikusabb, pontosabb – bár valószínűleg nem teljes – képet kapunk a bolgár hadifogolytáborokból történt szabadon bocsátásokról. A 4. honvédkerület parancsnokának jelentése többek között a következőket tartalmazta: „a polgári vonalon (vörös kereszt) kiszabadított foglyokra vonatkozólag az adminisztratív teendőket a 42. kieg[észítő parancsnokság] látja el. Nyilvántartásba veszi őket, kényszerútlevelet állít ki számukra stb. Ezt azért rendeltem el így, mert a szervezetlenség folytán szükségét láttam annak, hogy a kiszabaduló hadifoglyok érdekében a polgári intézménynek és a rendőrségnek a segítségére legyek.” A foglyok szabadon bocsátása a következő eloszlásban történt: április 17-én 339, 21-én 1, május 29-én 92 és majd május 31-én 221 fő hadifoglyot vettek át a bolgár fogolytáborokból.⁵⁰ Mivel ezek az emberek úgymond a Vörös kereszt segítségével szabadultak, joggal feltételez-

⁴⁶ HL HM 28.728/el. – 1945.

⁴⁷ HL HM 31.395/el. – 1945. A halálos áldozatok hozzátartozóit a századparancsnokság értesítette. HL HM 37.615/el. – 1945. csatolva a HM 37.482./el. – 1945. sz. irathoz

⁴⁸ HL HM 37.615/el. – 1945. csatolva a HM 37.482./el. – 1945. sz. irathoz. Godó Ágnes a szabadulásuk időpontját helytelenül augusztus 22-re teszi, ami a szabadon bocsátások bejelentésének a dátuma. Azonban annak végrehajtása bizonyosan 24-e volt, hiszen egy hadifogoly, Szilágyi Endre alhadnagy a szabadulását követő napon tett jelentésében a szabadulásának a napjaként augusztus 24-t említi. Godó 1965. 223–224. o. és HL HM 37.615/el. – 1945.

⁴⁹ Gjurov 2005. 56. o.

⁵⁰ HL HM 30.717/el. – 1945.

hető, hogy beteg, rokkant emberekről, illetve 18 év alatti vagy 50 év felettiokről van szó, másrészt az NKVD, illetve a szovjet Állami Védelmi Bizottság utasításai szerint is csak ilyen feltételekkel szabadulhattak nagy számban (hadi)foglyok a szovjet őrizetű táborokból is.

A július 15-én még bolgár őrizetben lévő mintegy 7000 magyar hadifogoly⁵¹ közül további „1000 főt, mint akik munkára koruknál, vagy testi törődöttségüknel fogva alkalmatlan elbocsátottak” – derül ki Bakay Árpád ezredesnek, a kaposvári 41. honvéd kiegészítő parancsnokság vezetőjének jelentéséből.⁵²

A pécsi 4. honvédkerületi parancsnokság augusztus 19-ig mintegy 5000 magyar hadifoglyot vett át a bolgár hadifogolytáborokból.⁵³ A hivatalos bolgár adatok szerint a magyarországi hadifogolytáboraikból 5264 főt adtak át a magyar hatóságoknak, s 1641 magyar foglyot az ausztriai leibnitzi táborukból. A többi nemzetiséghez tartozó foglyokat – a jugoszlávok kivételével⁵⁴ – a szovjet hatóságoknak adták át. A szabadon bocsátásokról szóló dokumentumoknál, ha szerepelt a szabadon bocsátás oka, akkor az többnyire betegség, rokkantság, az életkor vagy a fogoly civil kiléte volt.

Ehhez a számhoz még hozzá kell adni azokat a bolgár fogságba esetteket, akiket majd csak később, a szovjet őrizetű bajai hadifogolytábor parancsnokának való átadás után ebből a lágerből engedtek szabadon. A bajai hadifogolytáborból történt szabadon bocsátások tekintetében a polgármester értesüléseit Kozmov őrnagy, a helyi SZEK képviselője is megerősítette, miszerint a bajai fogolytáborból augusztus 20–30. között, a tervzet szerint körülbelül 6000 főt engednek szabadon napi 500–500 fős csoportokban, akik közül mintegy 2000 fő lesz a bolgárok által odaszállított hadifogoly.⁵⁵

Tehát összegezve, a jelenleg rendelkezésünkre álló dokumentumok, információk szerint a bolgár hadifogságba kerültek közül – a bajai táborba továbbszállított és onnan elbocsátottakkal együtt – összesen mintegy 7000 magyar hadifoglyot bocsátottak szabadon.

⁵¹ Alexander Gjurov is hasonló létszámban, 6905 főben határozta meg a bolgár források alapján a szovjeteknek átadott, korábban bolgár hadifogolytáborokban őrzött magyar hadifoglyok számát. *Gjurov* 2005. 52. o.

⁵² HL HM 31.395/el. – 1945.

⁵³ HL HM 35.315/el. – 1945.

⁵⁴ A délszláv foglyokat a 3. Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg törzsének adták át. *Gjurov* 2005. 59. o.

⁵⁵ HL HM 35.315/el. – 1945.

A bolgár őrizetű hadifogolytáborok felszámolása

A bolgár 1. hadsereg május 16-án a szovjet előjáróitól parancsot kapott csapatainak kivonására Magyarországról, amit július közepére be is kellett fejeznie. Május 26-án meg is kezdte csapatai kivonását.⁵⁶ Az őrizetükben még megmaradt hadifoglyokat – amint már említettem – át kellett adniuk, illetve el kellett juttatniuk az NKVD GUPVI kijelölt fogadóponthoz. Ennek következtében a bolgár 1. hadsereg hadifogságába esett és addig szabadon nem bocsátott foglyok legnagyobb részét a bajai, míg kisebb, töredék részét a székesfehérvári szovjet őrizetű hadifogolytábor parancsnokságának adták át. Utóbbiba csak mintegy 4-500 főnyi bolgár hadifogságba esett magyar állampolgár lett átadva. Míg a többi, 8-10 ezer még bolgár hadifogságban lévő magyar hadifogoly a bajai szovjet táborparancsnokságnak lett átadva.⁵⁷ (A többi – német, osztrák stb. – hadifogolyra vonatkozóan nem találtunk adatot.)

Így a bolgár őrizetű hadifogolytáborok lakóit – az 1. bolgár hadsereg Magyarországról történő kivonásával összefüggésben – július első felében a szigetvár melletti csertői, majd július 16-ig a pécsi Ferenc József laktanyai fogolytáborban vonták össze. Innen – a tervezett, július 16-i továbbszállítás helyett, a foglyok késve való ideérkezése miatt, – néhány nap késéssel szállították őket tovább Bajára, hogy átadják őket a szovjet táborparancsnokságnak, ahonnan – az előzetes közlések szerint – Romániába lettek továbbszállítva.⁵⁸ Ezzel tehát a bolgár őrizetű hadifogolytáborok felszámolása megtörtént.

Út a bajai átvevőtábor felé

Az 1200-2000 fő hadifogoly-szerelvényeknél nem volt ritka, hogy 130-200 fő kísérelte meg útközben a szökést.⁵⁹ Ez a szám rendkívül soknak tűnik, de nézzünk meg egy korabeli dokumentumot is. A bajai 51. honvéd kiegészítő parancsnokság 1945. június 1-jei jelentése is jelentős méretű szökésekről tanúskodik. Az egyik Baja felé tartó hadifogoly-szerelvényről „Dombóváron kb. 60 fő, Bátaszéken kb. 30 fő megszökött... Mikor a szerelvény a pörbölyi erdőn haladt át, egy lezárt vagonból, amelynek utasai a vagon alsó részén levő deszkákat felszedték kb. 35-40 fő kísérelte meg a szökést. Ebből kb. 13-15 főt a fogolyórság menekülés közben agyonlőtt. Innen a mai napon 4 h-kor a szerelvény a bajai Duna-hídon áthaladt, ismét két egyén... kísérelte meg a szö-

⁵⁶ Godó 1965. 225. o.

⁵⁷ HL HM 35.315/el. n. – 1945.

⁵⁸ HL HM 31.395/el. n. – 1945.

⁵⁹ Balog József szökésekor – ismeretei szerint – mintegy 200 fő szökött meg vele együtt a vasúti kiszállítás alatt még a trianoni határokon belül. VHBSZ 325. – 1992. Balog 21. o.

kést. A hadifoglyvonal parancsnoksága állományába tartozó vörös hadseregbeli zászlós parancsára ezeket agyonlőtték. A hullájukat Baján átvettem és eltemetésükről intézkedtem.”⁶⁰ Tehát erről a hadifogly-szerelvényről, csak a Kaposvár–Baja vasúti szakaszon összesen mintegy 130 fő kísérelte meg a szökést. Nem kevés ez a szám, pedig ez a szerelvény még nem az országhatáron kívülre, csak Bajára tartott, vagyis valószínűleg még sokan elhitték az igazolásról szóló mesét, vagyis, hogy majd Baján kapnak igazolást, s utána hazamehetnek. Ebből következően egy olyan szerelvény esetében, amelyik – már a hadifoglyok között terjedő hírek szerint is – az országhatáron kívülre, talán éppen Foksány felé tartott, minden bizonnyal jóval többen kísérelték meg a szökést.

A Pécs–Baja közti rövid vasútvonal szakaszon történő szállítások alakalmával, még bolgár fogságból – mielőtt átadták volna a foglyokat a szovjet szerveknek – Cséffalvay István becslése szerint mintegy 500 fő szökött meg.⁶¹

A szökések természetesen egészen a célállomásig előfordultak, de leginkább a Kárpátokon belüli területeken. Nem volt ritka, hogy egy-egy vagon fele vagy teljes állománya megszökött. A szökött hadifoglyokat az egész országban keresték. A lakosságnak minden idegent be kellett jelentenie a szovjet parancsnokságokon, azonban a lakosság többsége élete és egzisztenciája kockáztatásával is, de segített a szökött hadifoglyokon.

*

Összegezve, a rendelkezésre álló különböző adatok összevetése alapján, amennyiben nem történtek a magyarországi bolgár hadifoglytáborokból azok felszámolása előtt továbbszállítások, akkor a négy helyen, 3,5 hónapon keresztül működő három bolgár hadifoglytáborban őrzött magyar hadifoglyok minimális létszáma 12-15 ezer fő között volt, akik közül mintegy 7000 főt szabadon bocsátottak, míg a többieket átadták a szovjet hatóságoknak.

A bolgár katonák megmutatták az általuk őrzött hadifoglytáborokban, hogy a háborús körülmények ellenére is lehet emberségesen bánni a legyőzött ellenséggel.

⁶⁰ HL HM 27.981/eln. – 1945.

⁶¹ HL HM 35.315/eln. – 1945.

BIBLIOGRÁFIA

- Gjurov* 2005. *Alexander Gjurov*: Puszkaporos tavasz [Барутнапролет]. Az Első Bolgár Hadsereg Dél-Magyarországon 1945-ben. Szófia, 2005.
- Gellért* 1977. *Gellért Tibor*: Tűzszerészek, aknakutatók. Budapest, 1977.
- Godó* 1965. *Godó Ágnes*: Drávától a Muráig. Az 1. bolgár hadsereg harcai Magyarországon 1944–1945. Budapest, 1965.
- Kadosa* 2001. *Kadosa Árpád*: Viszontlátásra, hadnagy úr! Budapest, 2001.
- Tár* 1999. *Tár Kálmán*: Davaj, davaj. Veszprém, 1999.

RÖVIDÍTÉSEK

- HL Hadtörténelmi Levéltár
- HM Honvédelmi Minisztérium
- MN Magyar Néphadsereg
- Tsz. Területi szervek, Pécsi 4. honvéd kerület parancsnokság iratai
- Pgy. Antifasiszta ellenállási (korábban Partizán) gyűjtemény (Bolgár gyűjtemény IV/7. Morvai Gyula visszaemlékezése vie.)
- MNL Magyar Nemzeti Levéltár
- BML Baranya Megyei Levéltára, XXI: 1./a. Főispáni iratok 981/1945.
- OL Országos Levéltára XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.)
- SML Somogy Megyei Levéltára, XXI. 16. Szigetvári járás iratainak iktatókönyve.
- VHBSZ Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége
115. – 1992. *Nyerges István* vie.
325. – 1992. *Balog József* vie.
367. – 1992. *Schlegel Oszkár* vie. 1–2.

Gere József

A balassagyarmati 23/II. gyalogzászlóalj 1942. évi mozgósítása és elvonulása a harctérre

Nógrád vármegye székhelye, Balassagyarmat – ahogy Szabó Lőrinc nevezte a Tündérváros¹ – gazdag történelmi hagyományaiban. Számos értékes személyiséget adott hazánknak és a nagyvilágnak a művészetek és a tudományok területén. A városban tevékenykedett Madách Imre is, itt bontakozott ki irodalmi, politikai munkássága. Fő műve *Az ember tragédiája* máig érvényes gondolatokat tartalmaz. Mikszáth Kálmán is itt érezte otthon magát Palóccország fővárosában, ahogy ő nevezte, a „görbeországban”.

A város történelme során jó kapcsolatokat ápolt a katonákkal. A létszámában egyre bővülő honvédségnek egy merész ötlettől vezérelve saját pénzén épített laktanyával tette Balassagyarmatot vonzóvá. Az elgondolás helyes volt. Az ide helyezett gyalogzászlóalj a hétköznapi szerves részévé vált. A mindennapi működés munkát adott a pékeknek, mészárosoknak és a különféle iparosoknak, a kimenőn lévő katonák látványosan növelték a vendéglátóhelyek forgalmát, a látogatóba ide érkező családtagok a szállodák, panziók kihasználtságára voltak kedvező hatással. A tiszti kar a társasági élet középpontjába került. A 16/II. zászlóalj becsülettel végigharcolta az első világháborút, miközben a város menekülteket fogadott be, és tornyaiból 11 harangot vittek el hadi célra. A békekötés után a hátsországi város egyszerűen a demarkációs vonal szélére került, majd jogellenesen a csehek megszállták. 1919. január 29-én a balassagyarmatiak fegyveres „népszavazást” tartottak a hovatartozásról, amely cselekedettel kiérdemelték a Legbátrabb Város (Civitas Fortissima) címet. A trianoni béke egyik nagy vesztese mégis Balassagyarmat lett. A határszéli kis város elveszítette természetes vonzáskörzetének felét, területének egyötödét. Az egykor virágzó Ipoly-völgyi Vasutat két helyen nyílt vonalon metszette át az országhatár, ezért „sehová sem vezető vasút” lett. A város történelme során már többször került mélypontra, ahonnan mindig sikerült felállni. Most is így történt. Rövid idő alatt alkalmazkodott az új helyzethez. A katonavárosi hagyó-

¹ Szabó Lőrinc (1900–1957) 1905 és 1909 között élt Balassagyarmaton – ahová vasutas édesapját vezényelték –, és élete során többször visszatért ide. Verseiben és visszaemlékezéseiben kellemes emlékeit idézi fel gyermekkorára városáról, ahol elkezdte iskolai tanulmányait.

mányok az itt felállított 6. kerékpáros zászlóaljjal folytatódtak, akik a cibakházi csata hőseinek, Leiningen Westerburg Károlynak a nevét vették fel. Ők 1935-ben Budapestre kerültek, de kérésükre a Szügy felé vezető utca vasúti sorompón túli szakasza ma is az aradi vértanú tábornok nevét viseli. A Budapestről ide helyezett 1/III. gyalogzászlóalj hamar betöltötte azt az űrt, amit a kerékpárosok után maradt. Így érkezett el az 1930-as évek vége, miközben Európa egén egyre sötétebb fellegek gyülekeztek. A „Tündérváros” még sokáig meg tudott maradni a béke szigetének, de a történelmi események akarata ellenére sodorták magukkal. 1938 novemberében felvidéki területekkel bővült az ország, ezzel visszakérültek a Trianonban elcsatolt Cerina-pusztá és Illés-pusztá nevű egykori városrészek, amelyek neve ezután Balassagyarmat-Újtelep lett. A visszacsatolt országészre területbiztosító létszámot a balassagyarmati zászlóalj is adott. Híre ment, hogy az ország nagyszabású haderőfejlesztésbe kezd.² A város vezetői elődeikhez hasonlóan ezért ismét egy merészet gondoltak. Úgy vélték, hogy ha a laktanyát bővítik, akkor esély van rá, hogy a létszámában megnövelt hadseregnek egy magasabb parancsnoksága kerül Balassagyarmatra. A laktanyával szemben, az utca túlsó oldalán az egykori fatelep megvásárlását követően új katonai épületeket létesítettek, amelyeket átadtak használatra a honvédségnek. A losonci, monarchia korabeli gyalogsági és tüzér laktanyával mégsem tudták felvenni a versenyt. Az 1939-ben életbelépett új hadrend szerint ide került a 21. gyalogdandár parancsnokság, és itt állították fel a 21. tábori tüzérezredet.³ Balassagyarmatra az itt állomásozó gyalogzászlóalj átszámozásával a 23/II. gyalogzászlóalj került, vagyis maradt minden a régiben, a balassagyarmatiaknak sokáig fel sem tűnt, hogy az alakulatnak más lett a jelzése.

A háború szele 1940-ben érte el a várost. A Romániával megromlott viszony miatt a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács június 27-én a magyar haderő teljes mozgósításáról és a magyar–román határra való felvonulásáról döntött. Ennek

² A győri program egymilliárd pengős hadseregfejlesztési program volt, amelyet Darányi Kálmán 1938. március 5-én Győrött, a kormányzópárt, a Nemzeti Egység Pártja nagygyűlésén jelentett be. A program a február 3-án elfogadott Huba elnevezésű haderő fejlesztési terv gazdasági megalapozása. Ebből 600 milliót közvetlenül a fegyverkezésre, 400 milliót közvetett védelmi fejlesztésre szántak. Az ütemezését 5 évben határozták meg.

³ A 21. gyalogdandár fő erejét két gyalogezred alkotta, amelyek 3-3 zászlóaljból álltak. Mozgósításkor a békében meglévő 23. hadrendi számú „anya” ezred létszámának felét átadta a felállítandó ikerezrednek. Mindkét ezrednél a hiányzó pozíciókra tartalékosokat hívtak be. Az ikerezred hadrendi számát úgy alkották, hogy az anyaezred számához hozzáadtak harmincat. A 23. gyalogezred béke helyőrségei a következő településeken voltak: Ezredparancsnokság, ezred közvetlenek, 23/I. és 53/I. zászlóalj; Losonc, 23/II. és 53/II. zászlóalj; Balassagyarmat, 23/III. és 53/III. zászlóalj; Salgótarján. A gyalogdandárhoz tartozott békében egy tüzérosztály, amely mozgósításkor ikerezreddel tüzér ezreddé alakult, de az eredeti hadrendi számát megtartotta. Ennek az állomáshelye is Losoncon volt.

értelmében a balassagyarmati két zászlóalj is a kijelölt helyre vonult. Az egész országban feszülten figyelték az események alakulását. A véres és bizonytalan kimenetelű háború helyett a második bécsi döntés értelmében a katonáknak a visszacsatolt észak-erdélyi bevonulás lett a legfőbb feladatuk. Mindenki megkönnyebbült, de azt senki sem sejtette, hogy a történelem csupán alig egy év haladékot adott. Tavasszal a balassagyarmatiakat ismét mozgósították, de csak a Gyorshadtest vett részt a délvidéki hadműveletekben. Bárdossy László miniszterelnök 1941. június 27-én bejelentette, hogy Magyarország hadat üzen a Szovjetunióknak. A hadmozdulatokban ismét a Gyorshadtest vett részt. Kötelékében több balassagyarmati fiatalember is átesett a tűzkeresztségen. Sokan megsebesültek, de mindannyian derekasan helytálltak. Közülük a leghíresebb Honti István őrmester, aki páncéltörő ágyús szakaszparancsnokaként vett részt a harcokban.⁴ Az események gyorsan peregtek, eljött az ősz. Szeptember végén a szokásos őszi hadgyakorlat alatt az 53/II. ikerzászlóaljat mozgósították, és a Vásártéren rögtönzött rövid búcsú után megszálló feladatra a Szovjetunióba szállították.⁵ A zászlóalj alkalmazásáról a város közvéleménye semmit sem tudott. A filmhíradókban a Gyorshadtest harcairól láthatott a filmszínházak közönsége tudósításokat, a sajtóban pedig cenzúrázottan és nagyon visszafogottan jelentek meg a hírek. Az itthon maradottak abban a tudatban éltek, hogy az elvonuló zászlóalj a frontra harcolni ment, mert úgy gondolták, hogy a nyáron harcba indulók megerősítésére vagy felváltására küldték ki őket. Szinte az elvonulásuk pillanatában megindultak a gyűjtések, és az év végi ünnepekre való tekintettel a szeretetcsomagok kerültek összeállítása. A tél közeledte miatt a leány- és asszonyegyesületek érmelegítő és nyaksálak kötésébe kezdtek.⁶ Ekkor érkezett Balassagyarmatra Deák Gyula hadnagy: „A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia elvégzése után 1941. augusztus 20-án avattak hadnaggyá. Gyalogosként végeztem, ezért

⁴ Honti István (1912–2005) önként jelentkezett katonai pályára 1931-ben. Hat évig a határvidéki szolgálatoknál szolgált különféle beosztásokban. Miután elvégezte a páncéltörő ágyús tanfolyamot, az 1937-ben Balassagyarmaton felállított 101. önálló gépvontatású páncéltörő ágyús századhoz került, amely 1939-ben beolvadt a budapesti 1. gépkocsizó lövész zászlóaljba. A Gyorshadtesttel páncéltörő ágyús szakaszparancsnokként került a szovjet harcra, ahol Jelizavetoivanovkánál a rájuk törő ellenséggel folytatott harcban tanúsított hősiességéért –amelyben ő is súlyosan megsebesült– megkapta a Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érmét.

⁵ A balassagyarmati 53/II. zászlóalj 50%-os csökkentett létszámmal vonult el. Létszámát 21 tiszttel és 453 fő legénységgel alkotta. A zászlóalj a Galíciába vezényelt 124. gyalogdandár-parancsnokság alárendeltségébe került.

⁶ *Nógrádi Hírlap*, 1941. november 8. A Magyar Vöröskereszt Balassagyarmati Fiókegyesületének 1941. november 4-én tartott üléséről számol be, ahol részletesen felsorolja az eddigi gyűjtések eredményét. Tételesen felsorolja azokat a cikkeket is, amelyeket a honvéd ajándéksomagokba lehet tenni. Egy ajándéksomag 5 pengővel volt megváltható.

kerültem a 23/II. gyalogzászlóaljhoz Balassagyarmatra. A döntésemet az is befolyásolta, hogy az ezred parancsnoka egykori kőszegi szerettet tanárom és osztályfőnököm, Kovács Rezső őrnagy volt.⁷ Nem egyedül kerültem a zászlóaljhoz. Az évfolyamtársam, Szente Kálmán hadnagy is itt kapott beosztást.⁸ A szabadságom letöltése után október 1-jén jelentkeztem szolgálatra. A szeptember végén mozgósított ikerzászlóalj Lászy János alezredes parancsnokságával már elvont a Szovjetunióba, ahol megszálló feladatokat látott el. A laktanya csak átmenetileg néptelenedett el, mert október 12-én bevonultak az újoncok.

Honvéd eskü az orszáگزászlónál, 1941. december 6. A háttérben a polgári iskola látható

⁷ Kovács Rezső (1896–1972) őrnagyot 1941. október 1-jén nevezték ki a Balassagyarmati 23/II. zászlóalj parancsnokának. Elődjét, Mogyoróssy Béla alezredest ugyanezen a napon Losoncra az ezredtörzshöz vezényelték.

⁸ 1941. augusztus 20-án még a következő balassagyarmati fiatalembereket avatták hadnaggyá: Ludovika Akadémiáról: Esztergályi Dénes, Gellén Ernő, Bólyai Akadémiáról: Batta Béla.

A Nagy Mihály utcában⁹ kaptam albérletet, ami igen közel volt a laktanyához. A laktanya semmiben sem különbözött az országban található monarchia korabeli épületektől. Egy háztömböt elfoglaló komor, egyemeletes épület volt, nagy belsőudvarral. Előnyös volt az elhelyezkedése. Tözsomszédságában volt a vasútállomás, és a belváros. Telekszomszéd volt a csendőrségi laktanya. Közvetlen közelben volt a Szaléziak rendháza és temploma, de nagyon közel volt az evangélikus, és a református templom is. Megérkezésem után a zászlóaljparancsnok a bevonult karpaszományos újoncok képzsével bízott meg. Könnyen szót értettünk, hiszen javarészt velem egykorú érettségizett fiatalemberek voltak. Már néhány itt töltött hét után megragadott a város különleges atmoszférája. Gyorsan megtaláltam a kapcsolatot a korombeli fiatalokkal, akik maguk közé fogadtak. A lakóhelyem az evangélikus templomhoz volt nagyon közel, így gyakran találkoztam az Evangélikus Leányegylet foglalkozásaira járó lányokkal. Az egyikkel hamarosan a barátságnál is szorosabb viszony alakult ki. Ez még inkább Balassagyarmathoz kötött.”¹⁰

Kovács Rezső alezredes

⁹ Ma Kossuth Lajos utca.

¹⁰ A lány Lombos Xénia volt. A család a vezeték nevét Leszenyiczkiről magyarosította. Xeniának nem csak a keresztnéve volt különleges, de volt egy egyéni kisugárzása, amely kortársai közül kiemelte. Ahol megjelent, szinte pillanatok alatt a társaság középpontjába került, s annak egyik véleményformálójává vált. Az Evangélikus Leányegylet munkájában ő is aktívan részt vett, így a balassagyarmati honvédeknek szervezett különféle gyűjtésekben is. A lányt egyedül nevelő, keményvonalas evangélikusként ismert édesanyja nem nézte jó szemmel a római katolikus Deák Gyula közeledését. Mégis 1943-ban eljegyezte. Deák Gyula 1945. május 13-án került szovjet hadifogságba, ahonnan 1948. július 17-én tért haza. Közben a lány férjhez ment, majd Budapestre költözött, amit Deák Gyula élete végéig nem tudott feldolgozni. Xénia házassága nem sikerült, de

Milyen is volt Nógrád vármegye székhelye, Balassagyarmat 1941 végén? A felvidéki területek visszacsatolása kedvezően hatott a város gazdaságára. Az Ipoly-völgyi Vasút teljes hosszában magyar területre került, ezért az itt lévő vasúti csomópont felértékelődött, élénk forgalmat bonyolított le. A vármegyeháza és megyei hivatalok alkalmazottai, a honvédség, rendőrség, csendőrség, pénzügyőrség tisztikara a Tisztviselő és Otthon telepnek nevezett városrészben épült, egyéni ízlésű polgári házakban laktak. A vasútállomástól délre szinte teljesen kiépült a Vasutas telep, a kórháztól nyugatra lévő három utca üres telkein sorra épültek az új házak. A viszonylag kis területű, de sűrűn beépített város kulturális és kereskedelmi központként működött. Az alig 10 000 fős „nappali” létszáma iskola időben és a hétfői és szombati piacnapokon az ilyen-olyan okból itt tartózkodókkal együtt meghaladta a 20 000 főt. Ehhez nagymértékben hozzájárult a gyalogzászlóalj is. A főutcán sorra álltak a különféle iparcikkeket kínáló üzletek. Néhány kialakításával és árukínálatával felvette a versenyt bármely fővárosi üzlettel. Három igényes, vidéki viszonylatban nagynak mondható szálloda – bennük étteremmel – és még panziók és vendégszobák várták az ide érkezőket. Több tucat volt a kisvendéglők, kocsmák, italkimérések száma. A filmszínház premier filmeket játszott, és minden előadása telt házas volt.¹¹ A városban számos egyesület, egyesület működött. Ezek nagyrészt a történelmi egyházak keretein belül szerveződtek, de a megyeszékhely miatt több országos hatáskörű szervezetnek is itt volt a megyei központja. A balassagyarmatiak büszkéek voltak polgári hagyományaikra. Ápolták a cseh kiverés emlékét, a hősök temetőjének katonasírait és méltóképpen megemlékeztek minden történelmi ünnepen. Az emlékművek, emléktáblák száma már ekkor száz fölött volt. A különféle, főképp fiatalokat tömörítő egyesületek, egyesületek sorra rendezték műkedvelő előadásait, felolvasó estjeiket, teadélutánjaikat, amelyekbe a zászlóaljat is bevonták. Ezek egy része 1941 ősztől az elvonult zászlóalj támogatására szervezett jótékonyági rendezvényekké változtak. Balassagyarmat még mindig a béke szigete volt, bár érezni lehetett, hogy az ország erejét kezdi kimeríteni a háború. Ennek egyik jeleként az 1941–42-es téli időszakban a fővonalakon az ötven kilométernél rövidebb szakaszon közlekedő vonatokat nem fűtötték, a mellékvonalakon közlekedőket pedig egyál-

válása után újra férjhez ment. Amikor megözevgyült, Deák Gyula ismét próbált hozzá közeledni, de merev elutasítás volt a válasz. A 2004-ben megjelent a doni harcokról szóló önéletrajzi ihletésű könyvét személyesen kívánta neki átadni, de csak postán tudta elküldeni.

¹¹ A jelenleg Madách Imre nevét viselő filmszínház 1912-ben kezdte el a működését, ezért országos viszonylatban is ritkaságnak számít. Falai között már az első világháború 16-os honvédjai is megfordultak. Minden korban a Balassagyarmaton állomásozó katonák szabadidő eltöltésének egyik fontos helyszíne volt.

talán nem.¹² Így érkezett el az 1942-es esztendő. A filmszínházban szokásosan a Magyar Világhíradó aktuális számait vetítették a film előtt. A 935. és 936. szám részletesen beszámolt Wilhelm Keitel vezértábornagy – a német haderő főparancsnoka – január 20. és 22. közötti budapesti látogatásáról. Ahogy a híradó fogalmazott, budapesti útjának célja Bartha Károly honvédelmi miniszter egy évvel ezelőtti látogatásának viszonzása. A valóság azonban más volt. Az év elején Budapesten tárgyalt Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter.¹³ Ez sem számított különleges hírnek, hiszen a szövetséges ország egyik vezető diplomatája járt nálunk. Ribbentrop azonban egy követeléssel érkezett. Az elmúlt évben a Szovjetunióban elakadt villámháború miatt az 1942. évre tervezett hadmozdulatokban a szövetséges államok aktívabb részvételére számítottak a németek. Ehhez Ribbentrop a teljes magyar haderő németek rendelkezésre bocsátását kérte. Nyilván ezt a magyar kormány nem vállalhatta. Ilyen előzmény után küldték Keitelt Budapestre, aki már csak a honvédség kétharmadát követelte. Az éles szóváltásokat sem nélkülöző tárgyalások kompromisszummal zárultak, és Keitel elfogadta a magyar fél által felajánlott 9 gyalogdandárt, egy páncélosadosztályt és egy repülőcsoportot. A megállapodással megpecsételődött a balassagyarmati gyalogzászlóalj sorsa is.

Balassagyarmaton ekkor a fiatalság mással volt elfoglalva. Javában tartott a farsangi időszak, az ilyenkor szokásos bálokkal, mulatságokkal. Volt azonban egy változás. Az előző két évben sikeres helyőrségi bált a Galíciában lévő ikerzászlóaljra való tekintettel nem szervezték meg. Helyette január 31-én fővárosi vendégművészek fellépésével a megyeháza nagytermében „táncos mulatsággal egybekötött műsoros estet” rendeztek, melynek bevételét felajánlották az Országos Magyar Vöröskeresztnek.¹⁴ Deák Gyula hadnagyot január 1-jén Losoncra, az ezredparancsnokság székhelyére vezényelték, ahol évfolyamtársával, Sente Kálmán hadnaggal a Szakáll Endre főhadnagy parancsnokságával megalakult fél éves tartalékos tiszti tanfolyam előadói lettek. A tanfolyam hallgatóit az ezred zászlóaljaiból odavezényelt 35 karpaszományos honvéd és 35 hadapród őrmester alkották. Deák Gyula balassagyarmati barátnője miatt minden alkalmat megragadott, hogy hazajöjjön, s ha tehetne, nem csak hétvégén, hanem ilyen-olyan hivatalos ügyben hétköznapokon is, ezért kapcsolata a balassagyarmati zászlóaljjal sem szakadt meg. Február eleje lehetett, amikor Losoncon a tiszti és parancsnoki beosztásban lévőknek sorakozót rendeltek el. Ezen a tartalékos tiszti tanfolyam előadói is részt kellett, hogy vegyenek. Itt tudták meg, hogy az orosz fronton Magyarország megnöveli a katonai jelenlétét és ebben a tervek szerint a 23. gyalogezred is érintve lesz. Később

¹² *Nógrádi Hírlap*, 1941. november 1.

¹³ Joachim von Ribbentrop 1942. január 6–9-ig tárgyalt Budapesten.

¹⁴ *Nógrádi Hírlap*, 1942. február 7.

azt is megtudták, hogy a gyalogdandárt ezután könnyű hadosztálynak fogják nevezni. „A sorakozó után csak lassan széledtünk szét – emlékszik Deák Gyula. A várható harctéri alkalmazásunk miatt nem volt rózsás a hangulat. Tudtuk, hogy a Honvéd Vezérkar nincs híján a kreatív elnevezésekben, de a „könnyű hadosztály” volt, akit megdöbbsentett, de a többségünk csak mosolyogni tudott. A Ludovikán tanítottak idegen hadsereg ismeretét is. Leginkább a német szervezést ismertették, de tanították a többi nyugati, sőt a szovjet haderő szervezetét is. A két ezredes gyalogdandárunkat össze sem lehetett hasonlítani egy német vagy egy szovjet hadosztállyal. Nemcsak a létszámbeli fölény volt a szembetűnő, hanem a gépesítés is. A fegyverzetről már ne is beszéljünk. Balassagyarmaton egyetlen személyautó volt, amely leginkább arra szolgált, hogy ha a zászlóalj parancsnokának Losoncon akadt dolga, ne a vasúti menetrendhez legyen kötve. Ha a gyakorlótéren lévőket akarta meglátogatni, vagy át kívánt menni a Balassagyarmat-Újtelepen lévő 4. századhoz, akkor lóháton tette vagy kerékpáron. Minden más szállítást lovakkal végeztünk”.¹⁵

Tibay Géza így emlékszik erre a sorakozóra: „1941. október 1-jétől hadapród őrmesterként szakaszparancsnoki beosztásban a balassagyarmati újoncok kiképzésével foglalkoztam, majd 1942. január 1-jén Losoncra vezényeltek a tartalékos tiszti iskola 2. évfolyamára. A sorakozón, ahol a mozgósításunkat bejelentették, nekünk is részt kellett venni. Azt tudtuk, hogy háború van, és azt is, hogy egyre inkább sodródunk bele, most azonban szembesültünk azzal, hogy közvetlenül minket is megérintett”.

„A zászlóalj további alkalmazása tekintetében eddig egy kicsit „biztonságban” éreztük magunkat. Az 53. gyalogezred parancsnokság és az 53/II. ikerzászlóaljunk 1941 októberétől Galíciában volt – emlékszik vissza a mozgósítás előtti időkre Hartyányi Jenő, aki ekkor a balassagyarmati zászlóalj újonc kiképzője és a körzet levante oktatója volt. Jobban belegondolva azonban látni kellett, hogy a gyalogdandárnak ez csak egy csekély erejét alkotta. A gyalogság zöme és a nagy értéket képviselő tüzérezred eddig érintetlen maradt. Ez után nem lepett meg minket, amikor egy zászlóalj sorakozó alkalmával Kovács Rezső zászlóaljparancsnok bejelentette, hogy a 23/II. gyalogzászlóalj mozgósításra kerül és vélhetően elvonul Oroszországba. Azt is mondta, hogy további részleteket nem tud, de reméli, hogy az ikerzászlóaljhoz hasonlóan hátsországi területbiztosítás lesz a feladatunk”. Deák Gyula az országban szétszéledt egykori ludovikás tisztársaival a felavatása után is tartotta a kapcsolatot, akik a visszafogottan csordogáló információkat jól kiegészítették. Megtudta, hogy egy hadseregbe szervezve három hadtestet mozgósítottak, de ezekbe szerveze-

¹⁵ Deák Gyula visszaemlékezése.

tileg nem tartozó alakulatokat is rendeltek. Nemsokára a szükséges információk a hivatalos csatornákon is megérkeztek Balassagyarmatra.¹⁶

„A balassagyarmati zászlóalj élte a szokásos békés hétköznapi életét. Januárban a kiképzési tervnek megfelelően elkezdődött a december 6-án esküt tett újoncok harcászati kiképzése, de az időközben érkezett mozgósítás hírére ez igen nyomasztó légkörben folytatódott. Tavaszra ígérték a mozgósítást, és az egyre jobban közeledett. Azt tapasztaltuk, hogy a századparancsnokok néha késő estebe nyúlóan bezárkóznak a zászlóaljparancsnoki irodában. Amikor kijöttek, igen gondterheltenek látszottak. Egy alkalommal a kiképzőket is behívták egy ilyen megbeszélésre – emlékszik Hartványi Jenő. Az elvonuló zászlóalj összeállításáról volt szó. Az volt a feladat, hogy állítsunk össze egy névsort a sorállományból. Meglepett – de egyben meg is nyugtatott –, hogy ők az elvonuló létszámnak csak igen kis hányadát alkothatják, a többség a tartalékosok közül fog kikerülni. Minket azért hívtak, hogy tegyünk javaslatot a most kiképzettek közül 30 főre, amely létszámot szinte minden héten tovább emelték. Most éreztem meg annak a súlyát, amit a zászlóaljparancsnok és a századparancsnokok már hetek óta hordozhattak. Ettől kezdve emberek, családok sorsa nehezedett az én vállamra is”.¹⁷

„Március közepén jártunk, a Nemzeti Ünnepe vasárnapra esett, ami számomra emlékezetes, mert kimenőre mentem volna, de e helyett besoroltak a városi ünnepségre kiállított díszszázadba – emlékszik vissza Varga Pál. Úgy emlékszem, hogy az ezután következő héten jelent meg a tartalékosok első kisebb csoportja, majd ahogy teltek a hetek, egyre többen jöttek, naponkénti elosztásban. A bevonulatás egy hónapig is eltartott. A laktanya nyugalma egyszeriben felbolydult. Sokan voltak köztük a „budapesti vagányok”, akik leginkább alkalmi munkások, vagy nehéz fizikai munkát végző segédmunkások voltak. Ehhez intenzív dohányzás és sok szeszital fogyasztás párosult, ami közül értelemszerűen az utóbbit a zászlóaljnál nem lehetett folytatni. Igen fegyelméletlenek voltak, sokat hangoskodtak, és csak nehezen törődtek

¹⁶ Deák Gyula visszaemlékezése.

¹⁷ Hartványi Jenő visszaemlékezése. Az volt a magyar 2. hadsereg felállításának elve, hogy az ország egész területéről egyenletesen hívtak be katonákat, az egyébként szokásos területi kiegészítés helyett, hogy a bevonulásuk miatt hiányzókkal egyenletesen terheljék le a gazdaságot. A mozgósítottak a honvédség sorállományának 20%-át nem haladhatták meg. A mozgósított alakulatok tartalékállományuk felét igényelheték, de a Galíciába küldött 53/II. zászlóalj viszonylag sok tartalékost vitt el, ezért a balassagyarmati zászlóaljnál ez az elv nem volt betartható. Sok volt a kiegészítési körzeten kívüli tartalékosok száma. A hiányzó hányadot a 35–40 éves póttartalékosokkal egészítették ki, akik közül szintén sokan nem nórádiak voltak. A kivonuló csapatok kb. 20%-a volt nem magyar nemzetiségű (elsősorban erdélyi románok, ruszinok), munkaszolgálatra kötelezett zsidók. A baloldali mozgalmakban résztvevő, megbízhatatlan kategóriájú besorozottak aránya 10% volt. Őket igyekeztek nem harcoló beosztásban alkalmazni.

bele a sorsukba, ami miatt számos konfliktus keletkezett. A városban is több rendbontást követtek el. Számunkra is érthetetlen módon sok fiatal gazdálkodót is behoztak, akik egyedül művelték a földjüket, ezért családfenntartónak számítottak. Bevonulásuk miatt a feleség és a kisgyerekek maradtak otthon, és a tavasz közeledtével nem volt biztosított a mezőgazdasági munkák elvégzése sem. Volt olyan gazda, akiktől még lovat is besoroztak. Dühösek voltak, próbáltak kérvényeket írni a leszerelésük ügyében, de kevés sikerrel jártak. Az ilyen esetek miatt kezdettől fogva látható volt, hogy a kiegészítő parancsnokságon gépies munkát végeztek, mert a bevonultatások zöme úgy történhetett, hogy volt egy pozíció, és kerestek rá egy személyt, de a családi háttérrel nem törődtek.¹⁸ A fejtelenséget az is jól mutatta, hogy sok tartalékosat leszereltek, majd pár nap múlva ismét behívtak. Az is megtörtént, hogy a behívott tartalékosokat az ezred más zászlóaljaihoz vezényelték, és ezektől is érkeztek Balassagyarmatra. Az is nagy kitolás volt, akiket az ország távoli pontjáról hívtak be. Az akkori közlekedési viszonyok közepette napokig tartott az útjuk Balassagyarmatig. Volt a bevonulóknak egy különleges rétege. Ők általában a fővárosi nagy gyárak munkásai voltak, a *Népszavát* olvasták, és nem is titkolt módon baloldali nézeteket vallottak. Amikor csak alkalmuk volt rá, szidták Horthyt, és azt hangoztatták, hogy ez a háború a németek háborúja, nekünk semmi keresnivalónk a Szovjetunióban. Ezzel a többségünk egyetértett”.

A hadsereg felállítása ismét csak kihatott a gazdaságra. A tavasz folyamán a sajtó útján bejelentették, hogy az alapvető élelmiszerek egy bizonyos körére jegyrendszer vezetnek be. Az volt a kormány kommunikációjának a lényege, hogy mindez a lakosság érdekében történik, azért, hogy biztonságosabb és egyenletesebb legyen az ellátás, de egy szó sem esett a valóságról, a hiányról. Az egyre nagyobb áruhiány miatt – ami érzékenyen érintette az élelmiszereket is – a kereskedők megpróbálták emelni az árakat. A kormány azonban adminisztratív módon igyekezett a háború előtti árszintet tartani, hogy ne induljon el egy kezelhetetlen infláció. Az eddig szokásos árak helyett magasabbakat kérő árusokat azonnal megbüntették, nem egyszer árukészletüket is elkobozták és név szerint kipellengézték a helyi sajtóban.¹⁹

¹⁸ A kormány is érezte, hogy ebben felelőssége van, ezért miután Borbély-Maczkó Emil főispán mozgósítási kormánybiztos Borsod vármegye területén megszervezte a Bajtársi Szolgálatot, a belügyminiszter rendeletére megkezdődött az országos szervezet felállítása. A szervezet a következő feladatokat végezte: hadra keltek családjaik erkölcsi és anyagi támogatása; kapcsolattartás a honvédek és a családtagok között; a harcolók családtagjaik kérelmeinek, panaszainak gyors kivizsgálása és a gyors ügyintézés; a bevonultak helyett a mezőgazdasági és ipari munkák elvégzése; a nemzetvédelmi szolgálat támogatása és irányítás; kapcsolat tartása a családtámogató tisztekkel és hadtest-hadigondozási felügyelőkkel.

¹⁹ *Nógrádi Hírlap*, 1942. április 11. A kezdetben bevezetett fejadagok mennyisége idővel jelentős mértékben csökkent, és nem csak az élelmiszerekre terjed ki, hanem a fűtő- és üzemanyagokra, textilfeleségekre is.

Paczolai István 1941 októberében vonult be a zászlóaljhoz, és golyószórós kiképzést kapott. A tartalékosok bevonulása körüli időszakról így emlékszik vissza: „Amikor 1941 októberében bevonultam, mi újoncok csak nagyon elhasznált ruhát kaptunk. Utóbb megtudtuk, hogy ennek az volt az oka, hogy az Oroszországba elvonult ikerzászlóaljnak próbálták a készletekből a jobb felszerelést adni. Nekem erősen kifakult, foltozott ruhám és használt bakancsom volt. A tavaszi mozgósításkor ismét az a helyzet adódott, hogy a bevonulnának sem tudtak teljes értékű ruházatot adni. Lassan kijelölték az elvonuló századok állományát. Én is belekerültem a névsorba a 23/6. század egyik golyószórósaként. Az elvonulókat és az itthon maradókat elkülönítették. Külön körletekbe költöztünk, és nekünk külön sorakozókat tartottak. A sorakozók alkalmával nagyon sokszor a felszerelésünk állapotát ellenőrizték. Személy szerint felírtak minden hiányosságot. Talán ennek is köszönhetően hamarosan új ruhát és bakancsot kaptunk, és szinte a teljes felszerelésünket kicserélték. A fegyvermesterek a fegyvereink állapotára voltak kíváncsiak. Akiknél kisebb hibát találtak, a zászlóaljnál lévő műhelyben megjavították, ha nagyobb volt a probléma, akkor Budapestre küldték. Ez utóbbi főképp a géppuskákra, golyószórókra volt igaz”.

Miután rendeződtek a létszámok, elkezdődött az elvonulásra kijelölt állomány összeszoktatása. Frecska József erre így emlékszik vissza: „A reggeli sorakozó után kivonultunk valamelyik gyakorló térre. Az első hetek mindenféle alaki és fegyverfogási gyakorlatokkal teltek, a foglalkozások között igen hosszúra nyúlt cigarettaszünetekkel. Ilyenkor az egyre erősebben sütő tavaszi nap elől egy-egy, még gyér lombosított fa árnyékába telepedtünk le. A tisztjeinken is látszott, hogy az egészhez nem sok kedvük volt. Dél környékén a városba érve nótaszóval vonultunk be a laktanyába. Ebéd után a felszerelésünk karbantartása, ezek szemléje és körletrendezés volt a visszatérő napi program. Később az összeszoktatást is célzó foglalkozások keményebbek lettek. Lövészgödröt, lövészárkot ástunk, és álcáztuk magunkat. Szerencse, hogy a környék homokos, ezért viszonylag könnyen haladtunk. Több alkalommal hajtottunk végre szakasz vagy század kötelékben menetgyakorlatokat, ahová vittük a teljes felszerelésünket. Április vége lehet, amikor terjedni kezdett a hír, hogy a tartalékosokat leszerelik és lefűjják a mozgósítást. Sokan bele is éltek magukat, de kiderült, hogy erről szó sincsen. Elkezdődtek az éleslövészetek is. A tisztes iskola elvégzése után gránátvetős tanfolyamot végeztem, amely a mozgósítás előtt ért véget, ezért mi mint már kiképzett gránátvetősök helyben végeztünk lögyakorlatokat. Akik újonnan kaptak gránátvetőre kiképzést, az aknavetőöket és a páncéltörő ágyúsokat Losoncra vezényelték. Utóbb kiderült, hogy voltak olyan aknavetőös rajok, akik az aknagránát hiányára hivatkozva egyetlen lövést sem adtak le. A balassagyarmati zászlóaljnál többségében német gyártmányú 5 cm-es űrméretű gránátvetők voltak, amelyek 0,85 kg-os gránátokat

lőttek ki, ezért hívták könnyű aknavetőnek is. Mozgatását megkönnyítette, hogy a 18 kg-os szerkezetét ketté lehetett venni. Nekünk szerencsésebb volt a helyzetünk. A kiképzés alatt is bőségesen lőhattunk. A probléma csupán az volt, hogy sok hazai gyártású gránátnak hibás volt a kivető töltete, ami néha meleg helyzeteket okozott. Ennek ellenére alaposan megtanultuk a gránátvető kezelését, aminek később igen nagy hasznát vettük”.

Bacsa Ferenc a 23/6. század nehézpuskása a tavaszi gyakorlatokról a következőket mondta el: „A nehézpuska csak pár éve került rendszeresítésre a honvédségnél. A nehézpuskás rajt parancsnok, irányzó, kezelő, figyelő, két fő löszeres és a löveztető alkották. A ló az egymáshoz kapcsolt löszertaligát és a nehézpuska-taligát húzta. A 45 kilogrammos nehézpuskát szállító taligát, ha már nem lehetett a lóval vontatni, akkor a kezelő és a figyelő húzták. Ha már a taligával sem lehetett mozogni, akkor a szétszedett nehézpuskát ketten kézben vitték. A löszeres taligára málházott ládában 8 rakasz volt, rakaszonként 10-10 löszerral. Lemálházás után a löszeres, a parancsnok és a figyelő is kézben 2-2 rakaszt vitt. A nehézpuska hatásos lőtávolsága 4-500 méter körül volt, de még 1500 méteren is veszélyes volt a 20 mm-es lövedéke, amelyből volt repesz és páncéltörő is. A fegyvernek volt csapó irányzéka, de helyére irányzó távcsövet is fel lehetett szerelni, amellyel igen pontosan tudtunk lőni. Szinte kivétel nélkül ezt használtuk. A lögyakorlatokat Nyírjesben tartottuk. A századparancsnokunk, Ráczi Mihály főhadnagy úr megkövetelte, hogy a rajból mindenki tudja kezelni a nehézpuskát, vagyis tudjon vele hatásosan lőni és el tudja háritani az akadályokat is. Én löszeres voltam, de én is egészen elfogadható szinten lőttem a nehézpuskával. Talán az egyik legnagyobb hibája a bonyolult szerkezete volt és a régebbi gyártású löszereknél a hüvelyszakadás. Volt egy fontosabb taralék alkatrészeket és szerszámokat tartalmazó doboz, amely mindig nálam volt. Ebben a legfontosabb eszköz a szakadt hüvelykiszedő volt”.²⁰

Hol is gyakorlatoztak a balassagyarmati zászlóalj katonái? A legrégebbi gyakorlótér a várostól délre, a Szügy felé vezető országút bal oldalán terült el. A város déli határán lévő házaktól nagyjából 600 méterre volt a zászlóalj magas földsáncsal körülvett löszerraktára, amely az új vásártérrel szemben a Szügy felé vezető országút bal oldalán, a mai Fáy András út torkolatától kétszáz méterre keleti irányban helyezkedett el. Ez volt a gyakorlótér északi vége.

²⁰ A 36M nehézpuskát 1936-ban rendszeresítették. A precíz felépítésű, több mint 200 alkatrészből álló fegyver öntöltő rendszerű, rövid csőhátrasiklású, koncentrikus forgóretesszel ellátott, merev reteszelésű. Kétlábú állványa és tusatámasztója volt, valamint csőszájféke, amely csökkentette a hátralökés erejét. Irányzéka íves csapóirányzék volt, amely felcserélhető volt egy kétszeres nagytávú célzóirányzóval. A pontlövésekre alkalmas nehézpuska fő feladata a helyi ellenállások, páncélozott és beton fedezékek és páncélozott járművek leküzdése. A tára 5 löszert tartalmazott. Gyakorlott kezelőszemélyzet percnként akár 20 lövést is leadhatott vele.

Nyugatról a szügyi országút, keletről az Aszód felé vezető vasútvonal határolta. A déli vége majdnem Szügy szélső házáig ért. A terület mérete miatt lehetőség volt gyalogsági-, akna- és gránátvető lövészetek megtartására is. Szügy közelében létesült egy lőtér, amelynek épületei és golyófogó töltései is voltak. A XIX. század közepétől kezdve gyakorlatoztak itt a Balassagyarmaton állomásozó katonák.²¹ A Sűvítőnek nevezett területen lévő másik nagy gyakorló tér a város nyugati végén lévő házak kertjeinél kezdődött, északról az Ipolyságra vezető vasúti sínek, nyugatról Kóvár és az Égerláp, délkeletről a Homoki szőlők, délnyugatról Nyírjes-puszta határolták. Ennek a története XIX. századig nyúlik vissza. Kezdetben gyalogsági fegyverekkel lövészeteket is rendeztek itt, de a város 1930-as évektől megindult nyugati irányú terjeszkedése miatt ezeket már nem lehetett biztonságosan megtartani, ezért itt már leginkább csak a harcászatot, és a lövészárkok ásást gyakorolták.²² Ettől a területtől délre Nyírjes-puszta környékén volt a laktanyától legtávolabb eső gyakorlóter. Még az előbbi két terület sík, addig a nyírjesit erdővel benőtt dombok határolták. Az adottságai miatt harcászati gyakorlatokra, mentgyakorlatokra, gyalogsági fegyveres, akna és gránátvetős és páncéltörő ágyús lövészetekre is alkalmas volt. További két lövészetre alkalmas hely volt még a város területén. Az egyik a laktanyával szemben lévő új épületek udvarának végén volt, amelynek téglából épített golyófogóját a városba vonattal érkezők a magas vasúti töltésről már messziről láthatták. Kialakításánál fogva akár hadi puskával is lehetett itt lőni. A másik lőtér a vágóhíddal szemben lévő levante lőtér volt, amelyet a zászlóalj működtetett. Itt a polgári lakosságnak is tartottak lövészeteket.²³

A tartalékosok bevonultatásának kezdetén, 1942. március 24-én Galíciából hazarendelték Lászy János alezredest, majd kinevezték az elvonuló 23/II. zászlóalj élére. Az 53/II. zászlóalj parancsnokságát Várnagy Károly őrnagy vette át, aki a balassagyarmati 4. határ vadász zászlóalj parancsnoka volt.

²¹ A gyakorlóteret a második világháború után Balassagyarmaton működő határőrség az 1990-es évek végéig használta.

²² Ma a terület északi részén a Honti, Klapka György, és Baross Gábor utca 1920-as évektől kiépülő szakaszai húzódnak, amelyek a Nyugati Ipartelepig érnek. A második világháború után több illegális és legális homokbánya is működött az egykori gyakorlóter területén. Az egyik betöltött bányagödör helyén épült a Honti utca és a Perczel Mór utca sarkán az 1998-ban felszentelt új római katolikus templom.

²³ Az 1937-ben Balassagyarmaton felállított – később Budapestre áthelyezett – 101. önálló gépvontatású páncéltörő-ágyússzázad fedezett fel Nyírjes-pusztán egy olyan helyet, ahol egy dombokkal körülvett területen a kis űrméretű ágyúkkal biztonságosan tudtak lőni. Itt később gránátvetővel és aknavetővel is tartottak lövészeteket. A laktanya „gazdasági udvarnak” nevezett részén épült lőteret az 1980-as évek végén megszüntették, a létesítményt elbontották. A határőrség 2007. évi megszűnése után a Szügyi út mellett lévő gyakorlóteret értékesítették, ma ipari területként működik. A lőszerraktár helyén a Liszt Ferenc és Kondor Ernő utca házai állnak. A levante lőtér helyén ma teniszpályák vannak, de a golyófogó töltések ma is láthatók.

Rohamgyakorlat Nyírjes-pusztán

De miért is volt erre szükség? Deák Gyula erre így emlékszik vissza: „Amikor Balassagyarmaton szolgálatra jelentkeztem a zászlóaljparancsnoki irodában, nagyon megörültem, hogy újra láthatom Kovács Rezsőt, akit kisgyerekkorom óta ismertem. Rudi bácsi Kőszegen osztályfőnököm volt, és mivel egy szófogadó rendes gyerek voltam, különösképpen megkedvelt engem. Hét éve nem láttam őt, és rögtön feltűnt, hogy nagyon megváltozott. Az egykori harsány nevelőtanárr arca sápadt volt. Később az is feltűnt, hogy lassan, kímélten beszélt, a vezényszavakat is halkán adta ki. Tiszt táasaimtól megtudtam,

Lászy János alezredes

hogy elődje, Mogyoróssy Béla a kiképzési idő után szívesen elment beosztottaival –főképp a fiatal tisztetekkel – egy kis poharazgatásra, ahol leginkább az első világháborús harctéri élményeit kellett nekik hallgatni. Az új parancsnokunk került minden ilyen alkalmat. Látható volt, hogy valami baj van az egészségével, de nem mertünk rákérdezni. Azt is mondták, hogy több alkalommal rosszul lett, de hallani sem akart róla, hogy orvoshoz vigyék. Valamikor január végén mégis bekerült a kórházba. A mozgósítás előtti feladatokat ilyen körülmények között vezényelte”. Az elvonulásra kijelölt parancsnoki karnál egy szigorúbb orvosi vizsgálatot végeztek. Ez megerősítette a balassagyarmati kórházban február elején kiállított orvosi véleményt, amely Kovács Rezsőt egészségi állapotára való tekintettel csak könnyű szolgálatra tartotta alkalmasnak. Az ezredparancsnokságon látták, hogy hosszabb távon nem lehet számítani rá, ezért történt a csere a zászlóalj élén.²⁴ Kovács Rezsőt a pótzászlóalj vezetésével bízták meg. Lászy alezredes épp jókor érkezett, mert a tartalékosok bevonultatásának idején vette át a zászlóaljat, és az összekovácsolást már a kijelölt parancsnoki állománnyal ő vezényelte le. Nem csak ő tért ekkor haza. Az 53/II. ikerzászlóaljtól más személyi átcsoportosítások is történtek, de a pontos létszámok nem ismertek. Köztük volt két nehézpuskás raj. Az egyik az 53/6. századhoz tartozott.²⁵

Az összekovácsolás fontos részei voltak a menetgyakorlatok. A legtöbbet bejárt útvonalai Ipolyság, vagy Nagykürtös felé, az Ipoly bal partján Szécsény, vagy Drégelypalánk, és Nagyoroszi felé, déli irányban Szügyön keresztül Magyarándor irányába. A több napos ezredszintű gyakorlatokat Losonc környékén tartották, ahová gyalog mentek. Volt szakasz és század szintű menetgyakorlat is. Az útvonalat úgy választották meg, hogy ne csak az országúton, hanem földúton is haladjanak azért, hogy a hajtók is gyakorlatot szerezzenek

²⁴ Kovács Rezső áthelyezése Rimaszombatról mai divatos kifejezéssel élve „munkahelyi konfliktusra” is visszavehető, amely kikezdte az egészségét is. Felettseki úgy gondolták, hogy a környezetváltozás és a parancsnoki beosztás idegrendszeri problémáira jó hatással lesz. Alig negyed év Balassagyarmaton töltött idő után azonban váratlanul érte a mozgósítás, ami állapotát tovább rontotta. Egy Balassagyarmaton kiállított orvosi bizonyítvány szerint 1942. február 9-től állt folyamatos orvosi kezelés alatt. Ennek záró mondata: „Jelenleg könnyű szolgálatra alkalmasnak tartom”. Az 1942. június 12-én kelt felülvizsgálat szerint „Csapatszolgálatra jelenleg nem, tisztisarjadék nevelésre kétségkívül alkalmas”. A zászlóalj elvonulása után ismét többször kórházba került, ezért a honvédelmi miniszter 1942. X. 8-án kelt 57.847/el.n.8.e.-1942. számú rendeletével a honvédség hivatásos tisztis állományából 1942. november 1-jén elbocsájtották, és alezredesi rendfokozattal nyugállományba helyezték. Az erről szóló dokumentumokat Dobó István – Kovács Rezső unokája – bocsájtotta rendelkezésemre.

²⁵ Nógrádi Történeti Múzeum Fényképtára, az egyik hazarendelt őrzetű Lencsés József (1919-1983) hagyatéka, 4467. számú fénykép hátoldalának felirata.

és a lovakat is megmozgassák, vitték a felszereléseinket szállító taligákat, szekereket is.

A mozgósítás részeként elkezdődött a lovak bevonultatása is. A honvédségnél igen alacsony szintű volt a gépesítés. Szállításra, vontatásra nagy számban használták a lovakat. A lóállomány három részből tevődött össze. A kincstári lovak a honvédség tulajdonát képezték. Tartásuk, idomításuk is a laktanyákban történt. A parancsnoki beosztásúak hátsólovai szinte kivétel nélkül ide tartoztak. Ez az állomány azonban messze nem elégítette ki az igényeket, ezért a költségek csökkentése végett kincstári tulajdonú lovakat helyeztek ki gazdákhoz. A „vállalkozó lovaknak” is nevezett állományt a gazdák napi munkájuk során használták, miközben tartási költségüket fedezték. A kihelyezéstől számítva bizonyos idő után – általában öt év – megvásárolhatták, ezért érdekük volt az állat jó karbantartása. A harmadik és igen jelentős állagot a mozgósított lovak képezték. A „kiszemelt” lovakat előzetesen a honvédség szakemberei megtekintették, és a szemle eredményeként kerülhetett a ló a mozgósításra kijelölt állományba. Csupán a szemlélők jó indulatán múlt, hogy ne a legjobb lovat vigyék el. A szállítójármű-hiány enyhítésére sok gazdától a lovakkal együtt szekereket is bevonultattak. Balassagyarmaton a lovak bevonultatása nem volt ismeretlen.

Az 1940. évi teljes mozgósítás nagy számban érintette a lovakat is, amelyek az ezred hazaérkezése és leszerelése után visszakérültek gazdáikhoz. Szokás volt, hogy az őszi gyakorlatok idejére is vonultattak be lovakat. Így történt 1941 őszén is, de jelentős részük most nem került vissza a tulajdonosaikhoz, hanem a hirtelen elrendelt mozgósítás miatt elvonultak az 53/II. zászlóaljjal. Az alig fél év múlva, 1942 tavaszán elkezdődött újabb bevonultatás ismét mindenkit váratlanul érintett, különösen azért, mert a mezőgazdasági munkák szempontjából érzékeny időszakban történt. Az állatok összegyűjtése jellemzően azonos volt zászlóalj személyi kiegészítési körzetével, de a tüzérezrednek nagy volt a lóigénye, amit csak Losonc környékéről nem lehetett biztosítani. Ide az egész megyéből gyűjtötték a lovakat. Sok tehetősebb gazdánál az 1941 őszén elvitt lovai után most további állatokért is jelentkezett a honvédség.²⁶

A szerző édesapja Stefka István kovácsmesternél volt tanuló, ezért személyes élményei vannak erről az időszakról. „Az volt a szokás, hogy a gazdák az őszi mezőgazdasági munkák végén meghagyták a megkopott patkót, a télen csak istállóban tartott, munkát nem végző lovakat sokszor patkó nélkül hagyták. Tavasszal az összes ló új patkót kapott, ami igen sok munkát adott nekünk.

²⁶ A gyalogezredek nem kaptak gépjárműveket. A három zászlóalj- és az ezredközvetlenek csupán a következő járműveken osztoztak: 20 fogatolt országos jármű – ami szekeret jelent – és további 6 tartalék, 26 taliga, 40 kerékpár.

Ezt még megtetézték a bevonultatott lovak, mert az volt az előírás, hogy a lovakat új patkóval kell leadni. Munkánkat csak szaporította, hogy a honvédség lovainak egy részét is hozzánk hordták. Később estig, néha vasárnap is dolgoztunk. Sok tartalék patkóra is megrendelést kaptunk. Azt tudni kell, hogy minden lónak más a patájának a mérete, és ráadásul az első és a hátsó lábakon sem egyforma, továbbá más a láb állása. Ez azt jelentette, hogy a patkókból az előforduló „típus méretekből” készítettünk sorozatban. Ez olyan volt, mint a „konfekció ruha”, ami általában jó, csak esetleg egy kicsit kellett méretre igazítani, amit a honvédségi kovácsok egy kis íveléssel meg tudtak oldani. A legtöbb patkó az igavonó lovaknak terepen és köves úton is jól használható sarkantyús kivitelű volt. A lovak patájának szarurétege folyamatosan és a tartástól függően igen gyorsan növekszik, ezért akár 6-8 hét után szükség lehet új patkóra. Igen sok lovat a zászlóalj elvonulása előtt ezért újra patkoltunk.”²⁷

Az ezrednél áprilisban a húsvét utáni héten – az egyre kedvezőbb időjárásnak is köszönhetően – az októberben bevonult állomány harcászati kiképzése felgyorsult, amely sok esetben összemosódott a tartalékosok összekovácsolásával. A kaotikus állapotokat mutatja, hogy mindeközben még javában folytak a bevonultatások is. Ezzel párhuzamosan a saját medrében zajlott a visszamaradó zászlóalj személyi állományának kiképzése is. Éles vonalat azonban nem lehetett húzni az elvonulók és az itthon maradók között, mert – főképp parancsnoki szinten – hetente történtek személyi változások. Lászy János megérkezésével kérésére az előzetesen összeállított névsorban újabb cserék történtek, és Kovács Rezsőnek is voltak kívánságai. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a zászlóaljaktól több, korábban bevonultatott tartalékost leszereltek és pótlásukra nem történtek újabb bevonultatások. A hangulatra rányomta a bélyegét, hogy elterjedt a hír: a szombathelyi III. hadtestnek április köze-

²⁷ A Stefka-féle kovácsműhely a Rákóczi fejedelem út 72–74. számú épületek közti gazdasági udvarban volt, ahol a mester bérelte a műhelyét és egy szerény kis lakást, ahol feleségével élt. Később itt volt a balassagyarmati termelőszövetkezet központja, ezért a köznyelv ma is csak TSZ udvarnak hívja. Stefka István itt tartotta a lokomobilját és a hozzá tartozó cséplőgépet is, amellyel betakarításkor a környéken cséplést vállalt. A szerző édesapja, id. Gere József a trianoni határ meghúzása miatt a szerb–román–magyar határ közé ékelődött, Románia legnyugatabbi településének számító Óbébán lakott özvegy édesanyjával, öccsével és hűgával. 1940 elején már elmúlt 19 éves. A megromlott magyar–román viszony miatt várható volt a besorozása a román hadseregbe. A falujában élő románok azzal heccelték, hogy fogsz te még a sajátjaid ellen harcolni. E várható lehetőséget megelőzve, az év tavaszán az unokatestvérével átszökött a határon. Magyarországon ekkor kormány szinten foglalkoztak a romániai menekültekkel. Átmenetileg táborokba kerültek, majd lehetőséget biztosítottak munkavállalásra, tanulásra. Egy falusi embernek a kovács szakma mindig is vonzó volt – ezért választotta. Így került Balassagyarmatra, ahol – bár önállóan tudott dolgozni – igen hosszú tanulói idő után csak 1944-ben szabadult fel mint segéd.

pén megkezdődött a kiszállítása, de a losonciak az indulásunkról még közelítő dátumot sem tudtak.²⁸

Nem maradtak sokáig üresek a leszereltek helyei. Májusban nagyobb létszámú csoport érkezett a laktanyába. A visszacsatolt területekről bevonultatott ruszin és román anyanyelvű tartalékosok voltak, akik a román hadseregben már teljesítettek katonai szolgálatot. Legtöbben a magyar nyelvet sem beszéltek. Többnapos utazás után értek Balassagyarmatra, és azt sem tudták, hogy hol van ez a város. Nagyon nehéz volt velük szót érteni. Érkeztek a hadkötelesek szempontjából az idősebb korosztályhoz tartozók is, akiket póttartalékosoknak neveztek. A többségük már elmúlt negyven éves.²⁹ Az elvonulásra kijelölt állománynál három részletben védőoltásokat adtak be. A katonák ezen tréfálkoztak, mert szerintük erre nem a betegségek megelőzése végett volt szükség, hanem azért mert mélyen bemennek Oroszországba, és félt, hogy megfertőzi őket a kommunizmus métélye.³⁰ A zászlóaljat úgy tájékoztatták, hogy bármelyik pillanatban indulhatnak, néhány esetben erre fél is készültek, majd lefűjték az egészset. Ilyenkor ismét terjedni kezdett a hír, hogy visszavonják a mozgósítást, ami persze soha sem volt igaz.³¹

Feszült várakozással és felgyorsított ütemű kiképzéssel telt a május. Elérkezett az utolsó napja, amely vasárnapra esett. Balassagyarmaton ez évben is kellő méltósággal emlékeztek meg a Hősök Napjáról. Az ünnepség, szokás szerint a múzeum mellett, az első világháborús hősi emlékműnél – közismertebb nevén a kőoroszlánnál – történt, amelyen a város vezetése és a civil szervezetek tagjai is nagy számban vettek részt. A zászlóaljat Kovács Rezső alezredes helyőrségparancsnok vezetésével egy díszszázad képviselte. Az ünnepi beszédet Dobó István főgimnáziumi testnevelő tanár, a balassagyarmati zászlóalj tartalékos századosa tartotta. A jelen lévők elhelyezték koszorúikat az emlékmű talapzatán, majd a dísz-század a megyeháza felé hagyta el a ligetet.

²⁸ Deák Gyula visszaemlékezése. 1942-ben húsvét április 5–6-ra esett, a korábbi hagyományoknak megfelelően nagyobb létszámú honvédek adtak lehetőséget, hogy hazautazzanak a családjukhoz. Az 1941. december 6-án esküt tettek közül sokan bevonulásuk után most mehettek először haza.

²⁹ Bacsa Ferenc, Frecska József és Csesztven János visszaemlékezései alapján.

³⁰ A több mint 3000 oltás rövid idő alatt történő beadására kevés volt a zászlóalj egészségügyi szolgálatának kapacitása, ezért besegítettek a városban praktizáló körorvosok is. (A körorvos a mai körzeti orvos korabeli megnevezése.) Dr. Bobula László, e sorok írójának egykori körzeti orvosa is részt vett az oltásban, majd a zászlóaljjal maga is elvonult a harctérre.

³¹ Csesztven János és Frecska József visszaemlékezései.

Amikor a katonák a Scitovszky³² utcába értek, díszmenetben vonultak el a lak-tanya felé. A díszmenetet Kovács Rezső, és a város vezetői fogadták.³³

Június elején közölték a zászlóaljjal, hogy az indulás a hónap végén várható, vagyis a tervezetthez képest jó egy hónappal később lesz. Ezekben a napok-ban tartották meg Guszonán³⁴ (korábban Guzsona; ma Huszina, illetve Husiná) az ezred kiképzési terv szerinti éles lögyakorlatát, amelyen a tüzérség is részt vett. A századoknál ekkor még mindig voltak betöltetlen helyek. Egy alkal-mal egy újabb csoport érkezett. Csesztven János erre így emlékszik vissza: „A Márton Ferenc törzsőrmester parancsnoksága alatt működő fél éves tisztes iskola hallgatója voltam. Az egyik nap ő adta a kapuügyeletes szolgálatot, én pedig az egyik helyettese voltam. Egyszer csak egy nagyobb létszámú honvéd egyenruhás csoport érkezett a vasútállomás felől. Miután Márton törzsőrmester elvégezte a beléptetést, és már átvette őket az elhelyezési szolgálat, hozzám fordult. No, Csesztven, ezek is egy szép társaság! – mondta. – Miért törzsőrmester úr? – kérdeztem. – Tudja kik ezek? Rabok, a miskolci börtönből. Később meg-tudtuk, hogy többnyire visszaeső tolvajok, rablók, betörők alkották a társaságot, akiket szétosztottak a századok között. Hozzánk is kerültek páran. Kiderült,

³² Scitovszky Béla 1902-től szolgabíróként működött Nógrád vármegyében, majd 1907-től főszolgabíró volt. 1917 júliusa és 1918 novembere között a képviselőház elnöki tisztét látta el. A Nemzetgyűlés elnöke volt 1922. augusztus 18-tól 1926. október 18-ig. 1926. október 15-től 1931. augusztus 24-ig belügyminiszter volt a Bethlen-kormányban. Az 1922. évi választáson Egységes párti programmal szerzett mandátumot. A képviselőháznak 1935-ig volt tagja. A róla elnevezett utca ma Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét viseli.

A Hősök Napján a hazafias tartalmú ünnepi beszédet tartó Dobó József (1896–1975) testnevelő tanár igen népszerű volt diákjai körében. Ünnepek számított, ha rá tudták venni, hogy első vilá-gháborús élményeiről meséljen. A balassagyarmati 16/II. zászlóaljhoz érettségi előtt, 1914. decem-ber 1-jén vonult be, mint önkéntes karpaszományos. A tartalékos tiszti iskola elvégzése után 1915. május elején a Balassagyarmatról indított pótmenet-zászlóaljjal került a harctérre. Megfordult az orosz, román és az olasz fronton. Összesen 36 hónapot töltött a harctéren. A háborút főhadnagyi rendfokozatban századparancsnokként fejezte be. Helytállásáért megkapta a Nagy és Kis Ezüst Vitézségi Érmét és a Signum Laudis kitüntetést. Felterjesztették a Vaskorona Rendre is, de az összeomlás miatt ezt már nem kaphatta meg. A trianoni létszámcsökkentések miatt a Balassi Bálint Gimnáziumba került, ahol nyugdíjazásáig testnevelő tanárként működött. Kormányzói rendelet-tel 1935-ben tartalékos századosná léptették elő. Részesen volt az 1930-as évek végétől kezdődően a balassagyarmati zászlóaljat érintő összes mozgósításnak. A felvidéki bevonuláskor századparancs-noki beosztást kapott, és 1938. november 8-án ő vette át a kővári hidat, majd a Mikszáthfalván fel-állított határvadász század parancsnoka lett. Az 1940. évi mozgósításkor a 120. útkarbantartó szá-zad parancsnokságát bízták rá, de az események alakulása miatt nem kerültek alkalmazásra. 1944. augusztus 28-tól a 23/2. póttörzs század és egyben a helyőrség parancsnoki tisztét is betöltötte. Mivel 1944. október 15-én szembe kívánt szállni a németekkel, másnap leváltották. 1945-ben a szovjet államvédelmi hatóság letartóztatta. A szovjet hadifogságból 1947-ben tért haza. A legidő-sebb csendőrtiszt fia 1950-ben a recski büntető táborból megszökött ezért őt és feleségét is Recskre vitték. Az 1955-56-os tanévben vonult nyugdíjba.

³³ *Nógrádi Hírlap*, 1942. június 6.

³⁴ Korábban Guzsona; ma Huszina, illetve Husiná Szlovákiában.

*A Hősök Napján résztvevő század díszmenete a Scitovszky utcában.
Háttérben a filmszínház és a Pénzügyi Palota*

hogy mindannyian már voltak sorkatonák, ezért a hadkötelezettség szempontjából a tartalékos, póttartalékos állományba tartoztak. A miskolci zászlóaljhoz kerültek át a börtönből, ahol pár hetet töltöttek, azért, hogy a börtönévek után hozzászokjanak a mindenképpen szabadabbnak számító katonaélethez. Itt azt mondták nekik, hogy az elkövetett vétkeikért a honvédségnél lehetőséget kapnak rá, hogy vezekeljenek. Elgondolkoztam rajta, hogy az ország vezetése vajon milyen sorsot szán nekünk, ha ilyen emberekkel zárnak össze.”³⁵

„Június közepén parancs érkezett, hogy a zászlóaljknál tartott különféle tanfolyamokat azonnal be kell fejezni, és mindenki térjen haza az alakulatához – emlékszik vissza Deák Gyula. Losoncon a tartalékos tiszti tanfolyamon az előadói megbízásunk ezzel véget ért, és Sente Kálmán hadnagy társammal visszaköltöztünk Balassagyarmatra. Addigra megtörtént a frontra induló tisztek névsorának és beosztásának végleges összeállítása. Nem nagyon szomorkodtam, hogy a visszamaradók közé soroltattam. Új beosztásként az akkor alakuló tartalék 4. század vezetésével bíztak meg, mivel volt parancsnokom,

³⁵ A visszaemlékezések szerint rabok két-három csoportban is érkeztek a zászlóaljhoz. Feltűnő volt, hogy a csoportok nagyszámú kísérelvel jöttek, amelyet egy-egy tiszt vezetett.

Füles József hadnagy az elvonuló század parancsnoka lett. A század továbbra is Balassagyarmat-Újtelepen volt az egykori csehszlovák laktanyában, ahová belvárosi albérletemből naponta kerékpárral jártam. Később kiderült, hogy a maradásukban benne volt Kovács Rezső keze is. Úgy érezte, hogy a zászlóalj elvonulása után hamarosan újabb tartalékosok behívása történik, esetleg az őszi bevonultatást is előre hozzák. Mint a visszamaradó zászlóalj parancsnoka ezért kérte, hogy a helyi ismeretekkel rendelkező, kiképzésben is jártas tisztek, altisztek közül kellő számban maradjanak itthon”.³⁶

Az elvonulás előtt a zászlóaljnál kezdett elviselhetetlenné válni a zsúfoltság. Csak az ebéd kiosztása közel három órát vett igénybe. A laktanyában az elvonulók kapták meg a nagyobb körleteket, de csak úgy fértek el, hogy pótágyakat tettek be. Az ágyak között alig fértek el. A visszamaradók Újtelepre és a laktanyával szemben lévő épületekbe kerültek. Itt tárolták a felszerelés javát, a kocsikat, és itt volt a lovak istállója is. Az udvaron kazlakban állt a széna. A zsúfoltság enyhítésére a Katolikus Legényegylet épületét és a gimnázium torna termét is megkapta a zászlóalj, majd a tanév végével néhány osztálytermet is. A zsúfoltságot tovább növelte, hogy májusban a hadtest közvetlen 120. útkarbantartó századot is mozgósították. A század felszerelését Balassagyarmaton tárolták. A századtörzs többnyire naptól cserzett arcú utászokból állt, a legénységet pedig munkaszolgálatosok alkották.³⁷

Az indulás dátumát június utolsó napjaira tűzték ki, ezért a város vezetése és a civil szervezetek határozott óhajára a zászlóaljnak 1942. június 21-én vasárnap búcsúztató ünnepséget szerveztek. Az indulási parancs bármikor érkezhett, ezért ezen a napon tartották a salgótarjáni zászlóalj búcsúztatását is, ahová Losoncról elvitték az ezredzászlót. Ez volt az oka, hogy az Balassagyarmaton nem lehetett jelen. Az 1940. évi erdélyi bevonuláson a zászlóalj kapott egy zászlót, amit a dítrói asszonyok hímeztek. Ezt nagy becsben tartották. Az eskük alkalmával és minden jeles ünnepségen, ahol a zászlóalj megjelent, magukkal vitték, így most is. Az ünnepségre a nagyligeti sporttelepen 11 órakor került sor. A katonák teljes menetfelszerelésükkel századonként sorakoztak fel a naptól kissé kiégett gyepű labdarúgópályán. Magukkal hozták a lovakkal vontatott fegyverhordó taligákat is. A feldíszített lelátón „a közönség ezrei jelentek meg együttérzésük hatalmas jeléül” – írja a korabeli újság. Akik nem fértek el ide, a pálya túlsó oldalán a kerítés mellett álltak. Nagy tömegre számítottak a szervezők, ezért a szónokok beszédét a sportpálya hangszóróin keresztül

³⁶ Kovács Rezső megérzése beigazolódott. A zászlóalj elvonulása után, a nyár közepén hathetes gyakorlatra hívták be az 1901–1904-es korosztályból azokat a hadköteleseket, akik még katonai kiképzésben nem részesültek. Kovács Rezső kimondott kérésére maradt itthon Deák Gyula hadnagy, Sente Kálmán hadnagy, Hartványi Jenő zászlós, és Tibay Géza hadapród őrmester.

³⁷ Hartványi Jenő visszaemlékezése.

kihangoztatták. Az ünnepségen megjelent dr. Baross József főispán, a tisztviselők élén dr. Jáky Kálmán törvényszéki elnök, dr. Vannay Béla polgármester, dr. Seress Kálmán pénzügyigazgató és az összes hivatalfőnök, akik családtagjaikkal foglaltak helyet a dísztribünön. Miután Lászy János alezredes vezetésével lóháton megérkezett a tisztikar, a közönség elénekelt a *Himnusz*-t. Ezt követően dr. Lippay Lajos plébános emelkedett szóra. Beszédében hivatkozott arra, hogy Magyarország évezredes hivatása, hogy védelmezi a Nyugat műveltségét, a kereszténységet a barbár kelettel szemben. Beszéde végén Isten áldását kérte a balassagyarmati katonák hősiességére. Utána Kardos Gyula evangélikus főesperes Bibliával a kezében szentírási idézetekkel buzdította a katonákat, majd ő is Isten áldását kérte rájuk. A város nevében a zászlóalj dr. Vannay Béla búcsúztatta. Hazafias tartalmú beszédében utalt a cseh kiverésre. „A csehkiverő Balassagyarmat tudja, hogy fiaik méltóak lesznek hős apáikhoz, s e város minden lakosa büszkén csillogó szemmel néz rájuk, mert Ti magyar honvédek, a jövő reménységei vagytok...” Végül megígérte, hogy gondoskodni fognak az itthon maradottakról. „Isten veletek fiúk, a mihamarabbi boldog viszontlátásra” – fejezte be beszédét az polgármester. A zászlóalj nevében Lászy János alezredes válaszolt. Mondandóját azzal kezdte, hogy nem kenyere a beszéd. Megígérte, hogy hűek lesznek a honvéd eskükhöz és méltóan fognak maradni őseik hírnevéhez. Beszédét így fejezte be: „A sors akarataiból immár harmadízben indulok e város falai közül. Két ízben megadta a Magyarok Istene, hogy zászlóaljamban veszteség nélkül oldotta meg feladatát. Szent hitem, hogy most is kegyes lesz hozzánk a jó Isten, és sikerül majd a reám bízott bajtársakat a feladatuk végeztével egészségben haza vezetnem szép hazánkba, és családjuknak átadni. Erre a jó Isten áldását kérem...” Lászy alezredes beszédét a közönség megéltette, majd közösen elénekelték a *Szózat*-ot. Ezután a közönség a Kóvári út két oldalán állt fel. Előttük az élen lovagló Lászy János alezreddel a zászlóalj század kötelékben, díszmenetben vonult el. A díszvendégek a strand lépcsőjén foglaltak helyet. A közönség kendorogtatással búcsúzott a katonáktól, akik bevonultak a laktanyába.³⁸ Ebéd után az elvonuló katonákat kiengedték a laktanyából, hogy még találkozni tudjanak a szeretteikkel.³⁹

³⁸ Az ezredtörzs, ezred közvetlenek, 23/I zászlóalj, és a tüzér ezred losonci búcsúztatása 1942. június 14-én volt. Egy hét múlva június 21-én búcsúztatták a salgótarjáni zászlóaljat a város fő terén, ahová elvitték az ezredzászlót is. Az indulási parancs bármikor érkezhett, ezért ezen a napon tartották a balassagyarmati zászlóalj búcsúztatást is, így az ezredzászlót ide nem tudták elhozni. A következő hétvégén megjelenő megyei lap a búcsúztatásról részletesen beszámolt. *Nógrádi Hírlap*, 1942. június 27.

³⁹ Bacsa Ferenc visszaemlékezése.

*A búcsúzó katonák a lelátóról nézve.
A labdarúgó pálya felezővonalához érkezett lovon
a parancsnoki kar*

*A zászlóalj díszmenetben vonul
a strand előtt. A háttérben a vágóhid
látható*

Az 1014-fővel elvonuló zászlóalj parancsnoki beosztásairól nincs teljes körű információ. Akiket ismerünk, a következők:⁴⁰

Zászlóaljparancsnok
Zászlóalj segédtsízt
Vezető orvos
Vonatoszlop parancsnok
Gazdasági hivatal főnök
Távbeszélő szakasz parancsnok
23/4. puskás század
Századparancsnok
Szakaszparancsnokok

23/5. puskás század
Századparancsnok
Szakaszparancsnokok

Lászlai János alezredes
Kecskeméthy István hadnagy
dr. Sándor Imre orvos zászlós
Köbölkúti Imre tartalékos hadnagy
Vörös József tartalékos hadnagy
Vörös Géza próbaszolgálatos zászlós

Füles József hadnagy
Kömüves István tartalékos zászlós
Major József hadapród őrmester
Bolla Gyula hadapród őrmester
Lőrinc László hadapród őrmester

Hárs László százados
Játékos Ferenc tartalékos zászlós
Varga Antal tartalékos zászlós
Keresztes Tibor karpaszományos
őrmester

⁴⁰ A losonci 23. gyalogezred az egri 20 könnyű hadosztály alárendeltségében a következő összeállításban vonult el a harcra: Ezred közvetlenek Losonc, 23/I. zászlóalj Losonc, 23/II. zászlóalj Balassagyarmat, 53/III. ikerzászlóalj Salgótarján. A szintén mozgósított losonci 53/I. ikerzászlóaljat a miskolci 19. könnyű hadosztály 43. gyalogezredébe osztották be.

	Major József tartalékos zászlós Hazadi Sándor továbbbszolgáló hadnagy
23/6. puskás század Századparancsnok Szakaszparancsnokok	Rác Mihály főhadnagy dr. Nyirati Gyula hadapród őrmester Kandray Ernő tartalékos hadnagy Lőke Ernő hadapród őrmester Labancz László hadapród őrmester Jermányi (?) tartalékos zászlós Hatvani (?) hadapród őrmester
23/II. nehézfegyver (géppuskás) század Századparancsnok Szakaszparancsnokok	Tóth Sándor százados Hornyacsek Tibor hadapród őrmester Békéssy Ödön hadapród őrmester Szabó József hadapród őrmester Patakfalvy Károly hadapród őrmester Ganaj Gyula tartalékos zászlós Papp Gyula tartalékos zászlós
Nem ismert beosztásban	Mayer István tartalékos főhadnagy Rónay Gyula tartalékos zászlós Magyarossy László százados Podoni István tartalékos hadnagy Solt Lajos tartalékos hadnagy Plachy István főhadnagy

A miskolci VII. hadtest a hadsereg harmadik, egyben utolsó szállítási lépcsőjében 1942. június 18-tól kezdődően indult a frontra. Ennek ismertében már érthető, hogy miért volt a sietség, hogy egy napon tartották a salgótarjáni és a balassagyarmati zászlóalj búcsúztatását. Június 23-án egy hosszú katonavonat állt meg a balassagyarmati vasútállomáson, amelybe balassagyarmati katonák is berakodtak. Csak feltételezhető, hogy a vonatban zömében hadtest-, hadosztály-, és ezredközvetlen alakulatok voltak. A vonatot megbontották kocsik, lovak és anyagok berakása végett, amelyből arra lehet következtetni, hogy a 120. útkarbantartó század is ekkor indult el.

A Balassagyarmatra behívott, de az ezredtörzshöz tartozó Vojtkó Lajos is ehhez a vonathoz csatlakozott. Vojtkó István – ekkor a Balassi Gimnázium tanulója – édesapjával volt jelen nagybácsija frontra indulásánál. Később ezt

megörökítette az *Ipoly parti igaz mesék* című írásában.⁴¹ A vonat indulását így mutatja be: „A forgalmi szolgálattelvő magasba lendítette fehér keresztos zöld tárcsáját, mire a mozdonyvezetők egyszerre meghúzták a gőzsíp karját. Hosszú-rövid-hosszú fütty hangzott el, aztán a két gép nagyot köhített, s a katonavonat mozgásba jött. Lassan, méltóságteljesen indult, s amíg a legénységi kocsik el nem hagyták az utolsó váltót is, lassan haladt... A nap a nyugati égbolton ragyogott, s mi úgy láttuk, mint ha a katonavonat a nappal szemben, annak aranykapujába gördült volna be. Amíg lehetett hallani a kerekek egyre gyorsuló zakatolását, a vonat egyre halkabb dübörgését, addig mindenki csak állt-állt, szinte szó nélkül. A fehér zsebkendőket, nemzeti színű kis zászlókat lobogtató kezek csendben lehanyatlottak. Még mindenki maga előtt látta kedves katonája mosolygó vagy szomorú tekintetét, aztán elindult mindenki hazafelé”.

A következő napokban több katonavonat haladt át Balassagyarmaton. Ezeknek forgalomtechnikai okokból kivétel nélkül hosszabb-rövidebb időre meg kellett állni. A mindig népes állomás peronjáról rendre elhangzott a katonák felé „a kik vagytok, honnan jöttetek” kérdés. Ebből kiderült, hogy a VII. hadtestet szállító vonatok egy jelentős részét az Ipoly-völgyi Vasútra irányították. „A búcsú utáni héten még tartottak egy-egy rövidebb gyakorlatot terepen is, de az idő leginkább a sorakozókkal, létszám, és a felszerelés leltári egyeztetésével telt és egyfajta utolsó lélektani felkészítéssel. A következő hét végén az elvonulóknak lehetővé tették, hogy a felekezetüknek megfelelő istentiszteleten vegyenek részt. Kedden délután közölték, hogy most már biztos, hogy a következő hét végén lesz az indulás.⁴² A katonavonatok fordaszerelvénnyel közlekedtek a berakási helyek és a kirakó állomás között. A tisztek, tiszti beosztásúak a Balassagyarmat felé is közlekedő B és C sorozatú személykocsikban, a legénységi állományúak G sorozatú fedett teherkocsikban utaztak. A felszerelés kényesebb részét, a lovakat és a takarmányt is G sorozatú kocsikba rakták. A kocsik, taligák egyéb felszerelések I, J, vagy K sorozatú nyitott kocsikba kerültek. Ezek kivétel nélkül mind kéttengelyes kocsik voltak. Szempont volt, hogy légfékezésre alkalmas kocsikból álljanak a vonatok. Ezt azonban a MÁV akkori kocsállagának összetétele miatt nem lehetett maradéktalanul teljesíteni, ezért sok nem fékező légvezetékes és kézfékes kocsi is került besorozásra. Balassagyarmat állomásra legfeljebb 375 méter hosszú vonat fér be. A kirakó állomásról visszaérkező szerelvények ennél jóval hosszabbak voltak, ezért ezeket meg kellett bontani. Dejtáron, Drégelypalánkon, de még Ipolyságon is tároltak vonatrészeket. A közlekedés során műszaki vagy egyéb ok miatt kisorsolt kocsikat általában a berakó állomásokon pótolták, így ezek tárolása is a vonalfőnökségre hárult. A Balassagyarmatról indított vonatok 30-40 kocsiból

⁴¹ *Vajtkó István*: Ipoly parti igaz mesék. (Kézirat, 1966.)

⁴² Bacsa József visszaemlékezése.

álltak, tömegük 350-400 tonna között volt, ezért csak két 375 sorozatú mozdony tudta mozgatni.⁴³ „Az indulás előtti nap még azzal telt, hogy mindent összekészítettünk. Ez késő estig eltartott, majd nyugovóra tértünk. De vajon ki tudott nyugodtan aludni? Csak forgolódtunk az ágyban. Megváltás volt a kora reggeli riadó. Reggeli után megtartották az utolsó sorakozót és névsorolvasást, majd kivonultunk a Kecse ligethez, ahol az itt várakozó hozzátartozókkal még találkozhattunk. Ez után a vasútállomásra vonultunk. A naptár 1942. július 5-ét mutatott, amely vasárnapra esett. Már előzetesen elkészült az a beosztás, hogy melyik század, melyik szerelvénybe rakodik be. A mi századunk az első szerelvényvel indult.⁴⁴ A 11 óra körül elindított első szállítmánynál a vasútállomáson megjelent dr. Baross József főispán, aki rövid beszéddel búcsúztatta a katonákat, amelyre Lászy János alezredes zászlóaljparancsnok válaszolt. A vármegyétől kapott nemzetiszínű zászlóra szalagot kötött a város nevében dr. Vannay Béláné, a katolikus nőegylet nevében Pongrácz Györgyné ügyvezető elnöknő. Mindketten a szalag felkötésekor rövid hazafias gondolatokat tartalmazó beszédet mondtak. A zászlóalj kiszállítása előtt a városban működő különféle polgári és egyházi szervezetek gyűjtéseket rendeztek a hadszíntérre induló honvédeknek. Nagy mennyiségű cigaretta- és dohányféleség gyűlt össze. Ezeket három részre osztva nemzeti színű szalaggal átkötve adták át az egyes szállítmányok parancsnokainak. A zászlóalj indulása előtti napokban különösen aktívak voltak a nőegyletek. Tagjaik gondoskodtak arról, hogy a szállítmányok kocsit felvirágozzák. Minden tisztnek nemzetiszínű szalaggal átkötött virágcsokrot nyújtottak át. A legénységi kocsikra lombfüzéreket készítettek. A város virágkereskedői csokrokat ajánlottak fel a katonavonatok javára. A lányok már napokkal előbb gyűjtőívekkel járták a piacot és virágot vásároltak a honvédeknek. Megható jelnetek is lejátszódtak. Sok szegény asszony ingyen ajánlotta fel virágait, amikor megtudták, hogy a frontra menő honvédek részére gyűjtik.⁴⁵ Csesztven János is vasárnap indul. „Január elejétől a tisztos iskolára jártam Balassagyarmaton, de azt június közepén hirtelen megszüntették, majd örvezetőnek léptettek elő. Az utolsó pillanatban kerültem bele az elvonuló keretbe. A mi századunk vasárnap délután indult. Verőfényes jó idő volt.

⁴³ Hanzélik László – ekkor mozdonyfűtő gyakornok – visszaemlékezése. Nem tudjuk, hogy melyik mozdonyok továbbították a szerelvényeket. Azt is figyelembe kell venni, hogy 375 sorozatú mozdonyok dolgoztak a személyvonati fordulóban is. Feltételezhető, hogy a rendkívüli mértékű szállítási feladat miatt épp ezért ebben az időszakban nem állítottak le kazánmosás miatt gépet, így a teljes állomásított állag rendelkezésre állt. A mozdonyok pályaszám szerint: 375-457, -548, -552, -556, -574, -583, 615. A szerelvények összeállításban a balassagyarmati tartalék mozdony tevékenyen vett részt, feltételezhetően az induló szerelvényeket a tolatási határjelzőig meg is tolta. Ez a 377-146-os volt.

⁴⁴ Frecska József visszaemlékezése.

⁴⁵ *Nógrádi Hírlap*, 1942. július 11. és július 18.

Mi is lehetőséget kaptunk, hogy elbúcsúzzunk a szeretteinktől a Kecse ligetben, majd fel kellett vonulni az állomásra. Természetesen a szüleim ide is elkísértek. Itt már nagyon sokan voltak a hozzátartozók. Vasárnap lévén a környező falvakból is eljöttek. A zászlóalj első szállítmánya már nem volt ott. Az állomáson a szerelvény két részre volt osztva. Az egyik az első vágányon állt a raktárépület mellett. Ennek van oldalrakodója, a kocsikat, taligákat innen könnyűszerrel fel tudtuk tolni a vagonokba, és a lovak sem féltek bemenni, mert csak át kellett nekik lépni a kocsiba. A raktár előtti részen halmozták fel a laktanyából kiszállított szénát. Ezt a kijelölt kocsikba raktuk be. Miután végeztünk a berakodással, a kocsikat kihúzták a Kecse liget felé, majd rátolták a második vágányon álló szerelvényrészre. Ebben voltak a tisztek és a legénységi állomány szállítására kijelölt kocsik. Mindenkit meglepett, hogy a mozdonyok a vonat Kecse liget felőli végére álltak. Tudtuk, hogy kelet felé megyünk, ezért úgy gondoltuk, hogy Losonc vagy Aszód irányába indulunk.⁴⁶ A laktanyából kitelepült tábori konyhán elkészített ebédet ezután kiosztották. Éppen ideje volt, mert már délutánra járt az idő. Az ebédet is szeretteink körében fogyaszthattuk el, akik ezt bőségesen kiegészítették az otthonról hozottakkal. Aztán még hosszú ideig tartott a búcsú. Vasárnap lévén ebéd után egyre többen jöttek ki az állomásra. Ez amúgy is szokás volt ekkor Balassagyarmaton. Végül elhangzott a vezényszó a vonatra szállásra. Előzetesen készített lista alapján minden parancsnok tudta, hogy az emberei melyik kocsiba szállnak. Beszállás előtt egy utolsó névsoregyeztetés történt. A mi rajunk egy teherkocsit kapott. Belül tiszta volt, és padok voltak benne, a falán kampók, ahová a felszerelésünket akaszthattuk. Nem volt mindenki ilyen szerencsés. Voltak, akik olyan kocsit kaptak, amelyben csak szalma volt beszórva, erre telepedhettek le a katonák. Szóvá is tették, hogy az állatokat szállító kocsikban is ez van, ezek szerint nem tesznek különbséget a katonák és az állatok között. A tisztek a Balassagyarmat felé járó személykocsikba szálltak fel. Még a laktanyában tartott sorakozók alkalmával nyomatékosan felhívták a figyelmünket, hogy sem induláskor, sem menet közben, sem egy-egy állomáson megállás után nem szabad a kocsik ajtajába lábat lógatva kiülni”.

⁴⁶ A vonatok a következő útvonalon közlekedtek: Balassagyarmat–Ipolytöltés–Csata–Párkány–Érsekújvár–Tencsén–Zsolna–Jablonkai-hágó–Katowice–Kielce–Varsó–Bialystok–Grodno–Vilnius–Daugavpilsz–Polock–Vityebszk–Szmolenszk–Orel–Kurszk.

Ekkor Európa vasútvasútjain is a német hadsereg diktált. A 8-10 napig tartó hatalmas kerülőre azért volt szükség, mert a kelet felé vezető vasúti fővonalakat teljes mértékben leterhelték a német hadsereg utánpótlását szállító szerelvények. A németek maximálisan kihasználták a vonalak kapacitását. Ezen az irányon maximum 520 méter hosszú szerelvények közlekedhettek, ezért az ennél rövidebbekhez újabb kocsicsoportokat kapcsoltak. Egy ilyen szerelvény tömege – ha nem volt rajta nehéz technika – elérte a 7-800 tonnát is. A két balassagyarmati mozdony Párkányig vitte a vonatot. Innen az érsekújvári fűtőház mozdonyai vontatták.

Varga Pál szakaszvezető ennek a szerelvénynek volt a vonatkísérő rajparancsnoka. „A szállítmányparancsnok Tóth Sándor százados volt. A vonatkísérő szakasznak egy külön személykocsi állt a rendelkezésére. Mi biztosítottuk a szerelvény őrzés-védelmét. Két nyitott kocsiiban állványra szerelt golyószóró jelentette a vonat légvédelmét. A többiek irigykedtek ránk. Tudták, hogy a kirakó állomásig velük tartunk, de mi az üres szerelvényvel visszajövünk Magyarországra”. Csesztven János így emlékszik az indulásra. „Miután elhelyezkedtünk a vonaton, kiálltunk a nyitott ajtóba. Szeretteink odajöttek a vonat mellé. Aki nem fért az állomás épület felőli ajtóba, ők a túlsó oldalhoz mentek. Lassan elérkezett az indulás pillanata. Az eseményeket eddig egykedvűen szemlélő tábori csendőrök és rendőrök elkezdték a családtagokat elterelni a vonattól vissza az első vágány vonaláig. A vonat túlsó oldalán lévőket is ide parancsolták, ezért az állomás teljes hosszában a búcsúzó tömött sorai álltak. Mindenki igyekezett a szerette kocsija elé kerülni, ami némi tolongással járt. A továbbiakban már senkit nem engedtek a vonathoz. Hosszú percek teltek el így, majd nagyon lassan megmozdult a szerelvény. A búcsúzó civilek, és mi is a vonatról, integetni kezdtünk. Alig lépésben haladtunk. A Kecse liget-
hez érve láttuk, hogy még ott is nagyon sokan állnak, és a Sétányon is feltűnően sokan voltak. Nem csak az itt járók, hanem a házak ablakaiból is integettek. Elérkeztünk a strandhoz. Júliusi kánikula, vasárnap délután és iskolai szünet lévén teltház volt. A vonat zakatolása ellenére is hallottuk a vidám gyerekzsivajt. A vonat láttán sokan szaladtak a kerítéshez, és ők is integettek. A gondtalan strandolókat látva sokunknak elszorult a szíve. Majd elérkeztünk a Nagyligeti spotpályához, ahol két hete a búcsúztatási ünnepségünk volt. Ezzel a vonat kiért a városból, s vitt minket a bizonytalan jövőnk felé”.

A harmadik szállítmány másnap, július 6-án hétfőn indult. A katonák búcsúztatására a munkanap és hetipiaci nap ellenére most is sokan jöttek. Egy fiatal, vidám, húszas éveik elején járó baráti társaságot választott ketté a frontra indulás. A csoporthoz tartozó lányok is részt vezettek a virágok gyűjtésében, az előző kettőhöz hasonlóan feldíszítették a vonatot, és virágcsokrok-
kal búcsúztak katona barátaiktól. Lombos Xénia ötlete volt, hogy egy selyem, nemzeti színű zászlót is átadnak, amely az idő rövidege miatt feszített tempóban készült. A háromszínű mezőt más-más lány hímezte, majd ez után zászlóvá varrták össze. A piros mezőbe aranyszínű fonállal egy kereszt került, a fehérbe piros színnel két stilizált virág motívum közé a „Visszavárunk!” – szöveget hímezték. A zöld mezőben fehér színnel az indulás helye és dátuma volt olvasható: Balassagyarmat 1942. VII. 6. A társasághoz tartozott Deák Gyula hadnagy, aki a zászló átadásáról és az indulásról páratlan értékű felvételeket készített. A képeken a katonák mosolyognak, a lányok arcán feszültség látható. Mintha éreznék, hogy nem csak ez a zászló nem fog majd hazakerülni.

Balról Nagy Katalin, Szakáll Endre főhadnagy – kezében a lányoktól kapott zászlóval – és virágcsokorral – és Lombos Xénia. A háttérben az áruraktár magas rakodóján a berakodásra váró szénakazlak láthatók

BIBLIOGRÁFIA

- Deák Gyula:* Ahogyan én láttam... Visszaemlékezés a doni harcokra. Balassagyarmat, 2004.;
- Gere József:* Békében, háborúban. A balassagyarmati 23/II. gyalogzászlóalj története 1939–1945. Balassagyarmat, 2000.;
- A Losonci 23. gyalogezred a Don meneti harcokban 1942–1943. Szerk. *Bagyinszky Istvánné.* Salgótarján, 1993.;
- Horváth István, Szabó Péter:* Salgótarján a Don kanyarban 1942–1943. Salgótarján, 1990.;
- Horváth Miklós, Szabó Péter:* Pihenj te néma hadsereg. Budapest, 1992.

Hermann Róbert

Kézcsókom, Felség – egy meg nem történt gesztus

1849. május 21-én Varsóban került sor I. Ferenc József osztrák császár és I. Miklós orosz cár találkozására. A találkozó alkalmával véglegesítették azt a megállapodást, amelynek értelmében az orosz cár fegyveres segítséget nyújt az osztrák császárnak az egyre inkább elharapódzó „magyar lázadás”, azaz az Ausztriát létében fenyegető magyar szabadságharc leverésére.

Magyarországon 1848 márciusa óta a politikusok többsége tisztában volt azzal, hogy bármikor bekövetkezhet az „északi kolosszus”, a cári Oroszország fegyveres intervenciója. Apponyi György kancellár már 1848. március elején erre figyelmeztette Széchenyi Istvánt, s Kossuth is számolt ezzel, amikor március 3-i beszédében arra utalt, hogy „ha volna ember Bécsben, ki rövid napjai hatalmának érdekében a dinasztia rovására abszolút hatalmak szövetségével kacérkodnék, meg kellene gondolni, hogy vannak hatalmak, melyek mint barátok veszélyesebbek, mint mikor ellenségek.”¹ A dunai román fejedelemségek 1848. júniusi orosz megszállása után a Batthyány-kormány egyik első dolga az volt, hogy megkérdezze a bécsi orosz követet a lépés indokairól, de a válasz megnyugtató volt: a lépésre a birodalom belső nyugalma érdekében kényszerült, s „a magyar nemzettel szomszédságos jó egyetértésben lenni kíván, és Magyarország irányában semmi ellenséges lépést nem fog tenni, mindaddig, míg a magyar nemzet kebelében valamely oly összeportoztatásokat s fegyvergyűjtéseket nem fogna látni, melyek által ő magát fenyegetve érezné.”²

Miklós cárt is jobban érdekelték a német egységgel kapcsolatos fejlemények, mint a magyarországiak. Elégedettséggel nyugtázta a cs. kir. csapatok 1848 őszi és téli sikereit is. Az esetleges orosz beavatkozás gondolata először akkor fogalmazódott meg benne, amikor olyan híreket kapott, hogy Bem esetleg be akar törni Bukovinába. Ettől kezdve leveleiben egyre többször foglalkozott a magyarországi hadiesemények kilátásaival s egy esetleges intervencióval.³

Ausztria – az 1833. évi münchengrátrai szerződés értelmében – számíthatott Oroszország hadseregének segítségére, de az osztrák kormány – presztízis-okokból – nem szívesen vette volna igénybe e segítséget. Az orosz interven-

¹ *Kossuth* 1951. XI. 624. o.

² Lásd: *Kossuth* 1848. júl. 11-i beszédét. Közli: *Kossuth* 1957. XII. 433–434. o.

³ *Scserbatov* 1984. 179–260. o.

ciónak diplomáciai következményei is voltak, hiszen Anglia és Franciaország belegegyezése nélkül a beavatkozás még egy kiterjedt katonai konfliktus veszélyét is magában hordta. A dunai fejedelemségek megszállása így is aggasztotta a brit diplomáciát. Az erdélyi orosz intervenció kudarca után Kossuth és Bem is abban reménykedtek, hogy Anglia és Franciaország diplomáciai lépéseket fog tenni ennek megismétlődése ellen.⁴

1849. március végére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyarországi cs. kir. hadsereg önmagában képtelen leverni a magyar „lábadást”. Az orosz beavatkozásról egyre több szó esett Bécsben és Budán egyaránt. Bécsben előbb a bukovinai és galíciai cs. kir. csapatok oly módon történő kihozatalával akarták növelni a magyarországi haderőt, hogy azokat orosz megszálló csapatok váltsák fel. Windisch-Grätz viszont már március 24-én legalább 50 000 orosz katona Magyarországra történő beavatkozását tartotta szükségesnek. A javaslatnak némi szerepe volt a herceg pozíciójának megingásában, de a tavaszi hadjárat sikerei után a politikusok és katonák többsége sem látott már más megoldást. Elnyerte a nyugati nagyhatalmak támogatását is.⁵ Az intervenciót előkészítő tárgyalások már március végén megkezdődtek, s a hivatalos segítségkérés április 21-én megtörtént. I. Ferenc József május 1-jén sajátkezű levélben fordult Miklós cárhoz ez ügyben.⁶

Hátra volt még a részletek tisztázása. Az osztrák fél egy néhány tízezer főnyi, osztrák parancsnokság alatt működő segéderő küldését kezdeményezte. I. Miklós azonban úgy vélte, olyan erős hadsereggel kell fellépnie, amely önmagában is képes eltiporni a forradalmat. Ezért közel 200 000 katona küldését határozta el, 80 000 főt pedig készütségbe helyezett. Ekkora orosz haderő a XIX. század folyamán eddig egyetlen európai háborúban nem vett részt.⁷ A cár hadseregének körülbelül egyharmadát kész volt Magyarországon alkalmazni.

Oroszország ezzel egyidejűleg diplomáciai szempontból is biztosította az akciót. Május 1-jén Baltimánban szerződést kötött Törökországgal, amely egyenrangú szerepet biztosított számára a dunai fejedelemségekben. E szerződés ugyan aggasztotta a brit politikusokat, a Habsburg-monarchia megmentésére indítandó hadjárat viszont megnyugvással töltötte el őket. Anglia számára ugyanis az volt a fontos, hogy Oroszország a Balkánon ne tudjon előrenyomulni, s ehhez szüksége volt az erős Ausztriára. „Végezzenek velük gyorsan” – mondta Palmerston angol külügyminiszter a brit reaklásról érdeklődő londoni

⁴ Horváth 1927. 375–386. o.; V. Waldapfel 1962. 148–192. o.

⁵ Kerchnawe 1930.

⁶ Közli őket: Andics 1961. 361–362., 373–374. o. Megjegyzendő, hogy Andics munkája meg sem említi a két uralkodó varsói találkozóját.

⁷ Rosonczy Ildikó szíves közlése.

orosz nagykövetnek. Azaz fontosnak tartotta, hogy az orosz haderő a háború befejezése után mielőbb térjen vissza az orosz határok mögé.

Ekkora haderő önmagában képes volt eldönteni a magyar szabadságharc sorsát. I. Ferenc József császár tehát kétségkívül hálás lehetett Miklós cárnak ezért a testvéri segítségért. Több történeti munka szerint köszönetét egy színpadias gesztussal is kifejezte: a varsói Lazienki-palota erkélyén letérdelt a cár előtt, s megcsókolta annak kezét.

Az első olyan magyar történész, akinél ezzel az epizóddal találkozunk, Angyal Dávid, aki 1942-ben jelentette meg *Az ifjú Ferenc József* című kötetét. A szerző, aki korábban inkább a XVI–XVII. századi magyar történelem feldolgozásával vált ismertté, igen komoly anyaggyűjtést folytatott a bécsi levéltárakban, elsősorban a Haus-, Hof- und Staatsarchiv iratai között, s remekül ismerte a Ferenc József-re vonatkozó osztrák szakirodalmat is. Munkája a feldolgozás alaposságát tekintve máig is kiemelkedő szintet képvisel a császárkirály életrajzi irodalmában. A varsói találkozóról szólva így fogalmaz: „Ferenc Józsefből hiányzott a cár romantikus fellengzése, de idősebb barátjának, protektorának szíves jósága mégis meghatotta. A Lazienka kastély nagy erkélyén megcsókolta a cár kezét.”⁸

Angyal munkájában megadja az epizód forrását is. Ez Hodinka Antalnak, a neves szlavistának a *Hadtörténelmi Közlemények* 1938. évi 39. évfolyamában megjelent könyvismertetése Revekka Averbuch szovjet történésznő *Cárszkájá intervencijá v borbje sz vengerszkoj revoljuciej 1848–1849* című, 1933-ban megjelent munkájáról. Hodinka azonban az ismertetésben csupán annyit ír, hogy Averbuch „nem említi, amit az általam [Hodinkánál] ismertetett orosz szerzőnél olvashatunk, hogy Ferenc József a varsói Lazienka kastély nagy erkélyén kezét csókolt Miklósnak.”⁹ Ha előrébb lapozunk a könyvismertetésben, azt olvashatjuk, hogy Scserbatov az Ivan Fjodorovics Paszkevicseről megjelent életrajzi munkájának VI. kötetében 1887-ben közölte a cárnak Paszkevicshoz írott leveleit, illetve, hogy Hodinka „valami 40 évvel ezelőtt” [azaz 1898 körül] maga is ismertette „egy orosz munkában megjelent sok-sok levelét a cárhoz.”¹⁰

Hodinka tehát három munkáról beszél: Alekszand Petrovics Scserbatovnak Ivan Fjodorovics Paszkevicser tábornagról szóló életrajzi munkája VI. kötetéről, egy általa közelebről meg nem nevezett orosz munkáról, amely a cár Paszkevicshoz intézett leveleit közölte, s végül a saját, 1898 körül ez utóbbiról megjelent könyvismertetéséről. Csakhogy Scserbatov Paszkevicser-életrajzának a magyarországi hadműveletekre vonatkozó VI. kötete nem 1887-ben, hanem

⁸ Angyal é. n. 100. o.

⁹ *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1938) 130–131. o. A kézcsók nem kerül elő Averbuch másik munkájában sem: *Averbuch* 1970.

¹⁰ *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1938) 129. o.

1899-ben jelent meg, azaz, nagyjából negyven évvel Hodinka Averbuchról írott ismertetése előtt. Felvetődik még a lehetőség, hogy Hodinka egy másik olyan munkát ismertetett, ami a cár Paszkevicshoz írott leveleit közli – ilyen munkának azonban a szakirodalomban semmi nyoma. A Scserbatov-kötetről 1899-ben a *Budapesti Szemle* valóban közölt egy igen bő ismertetést, azonban a K. J. betűjelű szerző aligha volt azonos Hodinkával – a kötet más ismertetéséről viszont nem tudunk.¹¹

Ezek után már csak egy lehetőség van: Scserbatov Paszkevicshoz írott biográfiája említi valahol a kézcsókot. A munka VI. kötete 1984-ben a Katona Tamás által szerkesztett *Bibliotheca Historica* című sorozatban, Gerencsér Zsigmond és Katona Tamás fordításában magyarul is napvilágot látott. Ebben azonban a cár és a császár varsói találkozójáról csupán a következőket olvashatjuk: „Miklós cár május 4-én [=május 16-án] ért Varsóba; Ferenc József osztrák császár öt nap múlva, május 9-én [=május 21-én] érkezett meg. Megállapodtak a tervezett hadjárat alapelveiben, mind a hadászati, mind az élelmezési kérdésekben.” Emellett a cár Berg főhadsegéd közvetítésével megismételte azt a követelést, hogy az osztrák kormány tisztítsa meg Galíciát a lengyel emigránsoktól és forradalmároktól, mert amíg ez nem történik meg, nem indítja meg a csapatait. Ennek e követelésnek az osztrák hatóságok néhány napon belül eleget is tettek.¹² Kézcsókról tehát sehol egy szó sincs...

Pontosabban, mégis van – de nem a császár és a cár találkozója kapcsán. Eszerint a május elején Felix Schwarzenberg osztrák miniszterelnök május 1-jei, azonnali segítséget sürgető levelével Varsóba érkező Bernhard Caboga altábornagy a szemtanúk elbeszélése szerint „szóban is előadta a levél tartalmát, majd Schwarzenberg kérésének teljesítését kérve letérdelt, s a varsói herceg [Paszkevicshoz] kezét csókolgatta, s könnyezve kérlelte, hogy »mentse meg Ausztriát«. »Minden nap, minden óra drága« – hajtogatta.¹³ Paszkevicshoz később a cárhoz intézett igazoló jelentésében némileg visszafogottabb változatot olvashatunk: „Caboga gróf szívhez szólóan és könnyezve esedezett, hogy mennél hamarabb segítsünk a fővároson, mert hazája számára ez a lehető legkegyesebb jótétemény lenne.”¹⁴

Az egyetlen olyan korabeli forrás, ami megemlíti Ferenc József kézcsókját, Széchenyi István Döbblingben írott nagyszabású műve, a Károlyi Árpád által *Nagy magyar szatíra* címmel ellátott munka. Ennek 1857. május 22-én, tehát

¹¹ A kötet elbeszélő részének 1899–1900-ban megjelent a szlovák fordítása, ezt 1948-ban Sziklay László fordításában közölte *Wesselényi – Trócsányi – Gonda* 1948. 39–137. o.

¹² *Scserbatov* 1984. 62. o.

¹³ *Scserbatov* 1984. 57. o.

¹⁴ *Scserbatov* 1984. 346–348. o. Lásd: *Rosonczy* 2016. 149–150. o.

nyolc évvel a varsói találkozó után keletkezett részében Széchenyi – Alexander Bach belügyminiszter képében – a következőket mondja Ferenc Józsefnek:

„...így Felséged is mint gyönyörű gyümölcse a gyönyörű törzsöknek, megcsókolta ugyan muszka cárnak kezét, és mint akkor még furfangos fiatal róka, vajmi mulatságosan bolonddá tette az elbízott vén medvét, de aztán mikor kirántotta Felségedet a szurokból, mely már torkáig meggyúlt és Felséged csakhamar fiatal rókából complet Tiger royallá [teljes királytigrissé] nőtte ki magát, bizony eszében sem jutott, hogy barátjának ezen kis Gefälligkeitért [szívességért] szóval köszönjön, de az által bizonyította be háládatát, és ezt is hasonlóul igen bölcsen tette, hogy wegen höherer Staatsrücksichten [magasabb állami szempontból], az én tanácsomra vagy mit is mondok, az én aláztos kérelmemre, elfoglalta Oláhországot [Havasalföldet] és Moldvát, melyekben meg is maradunk, ha egymást tökéletesen megsemmisítik Sebastopol alatt intra et extra muros [falakon belül és kívül], muszkák, angolok, franciák és kivált a piemontéserek [piemontiak], mit szívemből óhajtottam és megvallom, mint bizonyos eredményt biztosan anticipáltam [feltételeztem] is.”¹⁵

A szöveget közreadó Károlyi Árpád nem fűzött megjegyzést a szöveghez – amiből nyilvánvaló, hogy ő maga sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudta a történetet. Mindenesetre, a Széchenyi által feljegyzett epizód egyszerre értelmezhető szimbolikusan is: eszerint Széchenyi a megalázkodás és a hitszegés parabolájaként mutatta be a császár magatartását.

Mindezek után felvetődik a kérdés, mit is mondanak a korabeli források a varsói találkozóóról?

Az orosz forrásoknál figyelembe veendő, hogy – miként erre a Széchenyi-idézet is utal – I. Ferenc József 1853-ban a krími háborúban alaposan cserbenhagyta felséges szövetségését, sőt, rosszindulatú semlegességével és a román fejedelemségek katonai megszállásával csak még inkább nehezítette I. Miklós cár dolgát. Azaz, ha közvetlenül 1849 után a szövetségés iránti illő lojalitás meg is akadályozhatta ennek az epizódnak a megörökítését, 1853-at követően ezek a szempontok aligha működtek. Ám ennek ellenére – tudomásunk szerint – az orosz emlékirók vagy az összefoglaló munkák szerzői sem szólnak a kézcsókról.

A szentpétervári udvarban tartózkodó Theodor von Bernhardi május 22-én csak annyit jegyzett fel naplójába, hogy a cár nem akarja osztrák parancsnokság alá adni csapatait.¹⁶ Dmitrij Szoncov, Paszkevicz egyik segédtszjtje 1850-ben papírra vetett, de csak 1871-ben megjelent emlékiratában arról ír, hogy Ferenc Józsefnek 1849 tavaszán „ha a Habsburgok trónját meg akarta tartani magának, nem maradt más választása, mint hogy útra keljen, és könyörögjön

¹⁵ Károlyi 1921. II. k. 124. o.

¹⁶ Bernhardi 1899. 47. o.; Bernhardi 1896. 284. o.

Oroszország segítségért”, s azért ment Varsóba, „hogy Miklós cártól megmentését kérje”.¹⁷

Ivan Ivanovics Oreusznak az orosz intervencióról megjelent nagyszabású összefoglalója is csak a varsói találkozó tényét rögzíti, majd áttér a hadműveleti tervek ismertetésére.¹⁸ Pjotr Vlagyimirovics Alabin 1888-ban közzétett emlékirata szerint 1849 tavaszán Ferenc József „kifejezetten könyörgött legfelségesebb szövetségesének, hogy segítse meg őt, s találkozva vele Varsóban, a legszívélyesebb érzelmeiről tett vallomást, szomorú ellentétéként mindannak, ami ezek után hamarosan bekövetkezett.”¹⁹ A. O. Sztrengnek, a II. orosz hadtest első segédtisztjének 1889-ben megjelent emlékirata csak a két uralkodó varsói találkozásának tényét rögzíti azzal, hogy ekkor állapotok meg az orosz beavatkozás részleteiről.²⁰ Vlagyimir Abramovics Dokudovszij hadbíró vezérőrnagy szintén 1889-ben megjelent emlékiratában ír arról, hogy 1849. május 21-én „aztán megjelent – szó szerint öfelsége [I. Miklós] lábainál az osztrák jezsuita császár, Ferenc József, akinek Miklós cár másnap megmutatta a tartalékban maradt csapatokat.”²¹ Szintén ő jegyezte fel azt az anekdotát, hogy amikor a két uralkodó a varsói találkozó alkalmával együtt ment színházba, a szünetben I. Miklós, ahogy felállt, felbillentette a székét, mire Ferenc József utána kapott, nehogy eldőljön. „Mikor ezt az esetet elmesélték, valaki megjegyezte, hogy ha Miklós talpra állítja Ausztria trónját, akkor Ferenc József igencsak utána kaphat Miklós székének.”²²

Mint láthatjuk, az orosz szerzők többé-kevésbé érzékeltetik Ferenc József megalázó helyzetét és megalázkodását – de magáról a kézcsókról nem olvashatunk náluk.

Az I. Ferenc József uralkodása alatt keletkezett osztrák munkák sem tudnak az epizódról. Anton Springer 1865-ban közreadott munkája csak az osztrák kormány május 1-jei közleményét, a cár május 11-i kiáltványát említi, de egy szót sem szól a varsói találkozóról.²³ Walter Rogge 1872-ben megjelent összefoglalója szerint a császár Ungarisch Hradischban találkozott Sándor orosz trónörökossal, majd együtt utaztak Krakkóba, ahová május 14-én két órával később a cár is megérkezett. Ezt követően Paszkevics kiáltványát ismerteti, de magukról a tárgyalásokról nem szól.²⁴

¹⁷ Szoncov 1988. 228. o.

¹⁸ Oreusz 2003. 110. o.

¹⁹ Alabin 1988. 47. o.

²⁰ Sztreng 1988. 339. o.

²¹ Dokudovszkij 1988. 571. o.

²² Dokudovszkij 1988. 575. o.

²³ Springer 1865. II. k. 732–733. o.

²⁴ Rogge 1872. I. k. 127. o.

Még homályosabb a levéltári anyagot is hasznosító, magyarbarátnak nem mondható Heinrich Friedjung előadása: szerinte a monarchiát haderejének itáliai lekötöttsége kényszerítette az orosz segítség igénybevételére, amit egyébként a cár maga is ajánlott.²⁵

Nem véletlen, hogy a magyar függetlenségi párti történetírás reprezentatív munkájában, a *Politikai Magyarországban* ifj. Pázmándy Dénes is kiemelendőnek tartotta, hogy „ezt a fejedelmi látogatást még ma sem ösmerik be az osztrák történetírók”, ugyanakkor ő maga május 22–24. közöttre tette azt, s úgy tudta, hogy a két uralkodó még egy hivatalos szerződést is aláírt, amiben többek között szerepelt az 1848 előtti magyar alkotmány fenntartása is.²⁶

Pedig a találkozó ténye nem volt ismeretlen. Először az 1851-ben megjelent német nyelvű hivatalos orosz összefoglaló, majd ennek nyomán Wilhelm Rüstow svájci hadtörténész németül, illetve magyar fordításban megjelent munkája szólt róla, s ezek alapján került be Szeremlei Samu kritikai összefoglalójába.²⁷ Ugyanakkor Horváth Mihály 1865-ben, majd 1867 után két kiadásban is napvilágot látott összefoglalója nem említi a találkozót, pedig Rüstow munkáját használta.²⁸ A magyar szakirodalomban Marczali Henrik két munkájában is megemlítette a varsói találkozót, igaz, az egyikben május 20-ára, a másikban 21-ére datálta azt.²⁹ Szinte szó szerint Rüstow szövegét vette át Breit József először 1898-ban, majd 1930-ban megjelent hadtörténeti összefoglalója.³⁰ Az uralkodó mindmáig legrészletesebb magyar nyelvű életrajza, Márki Sándor munkája csak magának a varsói találkozóknak a tényét rögzíti, de például a millenniumi tízkötetes *A magyar nemzet története* általa írott 1848–49-es fejezetében nem szól róla.³¹ Ugyanígy nem került be Gracza György ötkötetes összefoglalójába sem.³²

Az osztrák történészek hallgatásán persze nem kell csodálkoznunk, hiszen a kézcsók – ha megtörtént volna – kétségkívül olyan súlyos megalázkodást fejezett volna ki, amire két nagyhatalom viszonylatában nemigen volt sem

²⁵ *Friedjung* 1908. I. k. 215–216. o.

²⁶ *Pázmándy* 1913. 152–153., 469. o. 12. jegyz. Pázmándy szerint mindezt olyasvalakitől hallotta, „kinek módjában volt a fontos államokiratot olvashatni”. A szerző szerint a szerződés „Ó-naptár szerint május 24-éről van keltezeve”, ami viszont június 4-i keltezést jelentene a Gergely-naptár szerint. Nagy valószínűséggel itt a június 10-én megkötött részletes szerződésről lehet szó, azaz, a május 21–23-i találkozó ténye mosódott össze a későbbi írásbeli szerződés dátumával. A varsói találkozó tényét megemlíti még ugyanebben a kötetben *Kovács* 1913. 122. o.

²⁷ *Neidhardt* 1851. I. k. 10. o.; *Rüstow* 1861. II. k. 63. o.; *Rüstow* 1868. II. k. 159. o.

²⁸ *Horváth* 1865. III. k.

²⁹ *Marczali* 1892. 721. o.; *Marczali* é. n. 268. o.

³⁰ *Breit* 1930. III. k. 38. o. (A két kiadás között csak tördelésbeli különbségek vannak.)

³¹ *Márki* 1907. 52. o.; *Márki* 1898.

³² *Gracza* é. n. V. k.

addig, sem azt követően példa. Azaz, osztrák szempontból jobb volt (jobb lett volna) az egészet elfelejteni – s I. Ferenc József 1916-ban bekövetkezett haláláig aligha lett volna olyan osztrák szerző, aki ezt a történetet leírta volna.

Úgy tűnik, nem találta nyomát az epizódnak a cár angol monográfiája, W. Bruce Lincoln sem, legalábbis 1978-ban angolul, majd 1981-ben németül megjelent monográfiájában nem szól róla.³³ S ugyanígy hallgat az epizódról az angol és az orosz levéltári anyagot, illetve az orosz emlékirat-irodalmat alaposan hasznosító Ian W. Roberts is az orosz intervencióról 1991-ben megjelent monográfiájában.³⁴ A magyar szerzők közül az osztrák hadműveleti és diplomáciai iratanyagot elsőként használó Steier Lajos sem tud róla – igaz, neki a varsói találkozót is sikerült az orosz intervenció időszakát bemutató munkájában először több héttel eldatálnia.³⁵

A kérdés az, mit mondanak a korabeli okmányok a varsói találkozóról. Ezek közül jelenleg több is ismert: I. Ferenc József 1849. május 21-én Varsóból édesanyjához, Zsófia főhercegnőhöz írott levele; I. Miklósnak feleségéhez írott aznapi, csak töredékesen kiadott levele, végül du Plat varsói angol konzul május 21-i és 24-i jelentése.

A császár levelében beszámol arról, hogy aznap délután érkezett meg Varsóba, az állomáson a cár fogadta őt, majd a varsói kormányzósági székházba vezették, ahol együtt lakik a cárral. A cár végtelenül jóságosan és szívélyesen fogadta őt, délután 4-kor kettesben ebédeltek. Majd áttér arra, hogy igen gyorsan utaztak, s különösen az orosz vasút tűnt ki rendjével és egyben a kellemes utazással. „Egyébiránt itt minden oly rendezett és nyugodt, hogy ez jót tesz” – tudniillik neki. Végezetül beszámolt arról, hogy másnap nagy szemlét tartanak az itteni csapatok felett, amelyekből eleddig csak egyetlen gyalogszázadot látott, de az fenséges volt.³⁶

A cár aznapi levele szintén csak a benyomásairól számol be: „Igen nagynak és jól fejlettnak találtam őt [ti. Ferenc Józsefet]; anélkül, hogy szép volna, érdekes és megnyerő arcú; sok nyugalom, bizonyos mélység és szigorúság látható a vonásain. Minél többet látom és hallom, annál jobban csodálom értelmességét, alaposágát és felfogásának becsületességét. Ausztriának szerencséje van, hogy őt magáénak mondhatja.”³⁷

Du Plat konzul május 21-i jelentése Palmerston külügyminiszterhez arról számol be, hogy a császár megjelenése viszonylag kis feltűnést okozott, nagy nyilvános rendezvényekre nem került sor. A cár bánásmódja a császárral inkább

³³ *Lincoln* 1981.

³⁴ *Roberts* 1991. 122–127. o.

³⁵ *Steier* é. n. I. k. 198. o. A II. kötet 310. oldalán ezt koriggálta.

³⁶ *Schnürer* 1930. 118. o.

³⁷ Idézi: *Schiemann* 1919. IV. k. 195. o. 1. jegyz. Némileg szabad fordításban közli: *Angyal* é. n. 100. o.

udvarias, mint szívélyes volt, és inkább a megmentő és a támogató, mint két egyenrangú fél baráti találkozója.³⁸

Május 24-i jelentésében már sokkal részletesebb beszámolót küldött a brit külügyminiszternek. Eszerint a cár az állomáson átölelte a császárt, majd a Lazienki-palotába kísérte, ahol saját lakosztályát engedte át neki. Előtte még a cár személyesen állt a díszőrség élére, s annak élén tisztelgett a császárnak, mint egy feljebbvalónak. A császár fogadásán megjelent Paszkevic herceg, helytartó, a cár kísérete, a Lengyel Királyságban lévő magas rangú tisztek, illetve valamennyit itt lévő osztrák tiszt is. A császárnak csak két személyt mutattak be: Paszkevic herceget és Orlov grófot; a cárnak pedig csak Schwarzenberg miniszterelnököt és Grüne grófot, a császár főhadsegédjét. Nesselrode külügyminiszter nem volt jelen a palotában; az egyetlen polgári személy, aki részt vett az eseményen, Wallenbourg varsói osztrák konzul volt. Noha Grüne be akarta mutatni Wallenbourgot és az osztrák tiszteket a császárnak, erre ekkor nem került sor. Este színházi előadás és bál volt, amit a császár a cár páholyából nézett végig.

Május 22-én került sor a nagy díszszemlére, amelynek során a cár a magyar Szent István-rendet viselte (amelyet ez alkalommal Paszkevic is megkapott). A cár maga állt a díszelgő menet élére, kardjával tisztelgett a fiatal császárnak, majd az ő oldalán állva, kivont, lefelé tartott karddal nézte végig a csapatok menetét. Maga a császár egész varsói tartózkodása során a cári gárda egyenruháját viselte, rajta a Szent András-renddel. Amíg a császár Varsóban volt, az osztrák lovagrendekkel kitüntetett orosz tisztek is csak ezeket viselték.

Ezt követően a varsói fellegrádba mentek, ahol a cár beszédet intézett a császárhoz – ennek tartalmát du Plat egy magánlevélben írta meg Lord Westmoreland-nek; ez azonban jelenleg nem ismert. A Lazienki-palotába visszatérve a császár fogadta Wallenbourg osztrák konzult, Caboga tábornokot, illetve együttesen a Varsóban lévő osztrák tiszteket. Este ismét opera és balett előadás volt; ezúttal Paszkevic is a két felséggel egy páholyban ült. Nesselrode külügyminiszter és Schwarzenberg miniszterelnök azonban – akárcsak előző este – nem voltak jelen –, nyilván ők foglalkoztak azokkal az ügyekkel, amelyek miatt a találkozó létrejött.

Május 23-án ismét katonai szemle volt – ezúttal a kaukázusi muzulmán lovasság csillogtatta meg a tudását. Du Plat kiemelte, hogy a találkozó során a két uralkodó – az osztrák etikettnek megfelelően – mindig kettesben étkezett; noha a cár amúgy, főleg, ha Varsóban van, mindig asztalához invitálja Paskevicset, Orlov grófot, Adlerberg tábornokot és nem túl gyakran más,

³⁸ Jánossy 1931. 328. o. 37. jegyz.

magas rangú katonatisztek is. Május 23-án az ebédet követően délután 5 órakor a császár elhagyta Varsót és hazautazott.³⁹

A császár útját meglehetősen titoktartás övezte: május 20-án Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy, a pozsonyi cs. kir. katonai kerület parancsnoka jegyezte fel naplójába a hírt, hogy I. Miklós május 19-én Varsóba érkezett, s Ferenc József, aki előző nap elhagyta Bécs-et, 21-én délután szintén odaérkezik.⁴⁰

Carl Friedrich Kübeck, korábban az udvari Kamara elnöke május 19-én jegyezte fel a császár elutazásának hírét azzal, hogy az állítólag Varsóba ment. Május 25-én ír a császár visszatéréséről, hozzátéve, hogy Schwarzenberg miniszterelnök varsói tartózkodása során megkapta az Alekszander Nyevszkij-rendet.⁴¹

Michele Viale Prelá pápai nuncius május 22-én arról értesítette Antonelli bíborost, hogy a császár három nappal azelőtt elutazott Olmützbe, hogy meglátogassa anyját, Zsófia főhercegnőt. Mivel a cár Varsóban van, elképzelhető, hogy a császár is oda utazik. Schwarzenberg miniszterelnök elkísérte őt.⁴² Gor herceg, a spanyol ügyvivő május 25-én jelentette, hogy a császár előző nap visszatért Varsóból, s hogy „találkozója ama városban Miklós cárral rendkívül szívélyes és nyájas volt”, mindvégig együtt voltak, s megszemlélték a városban állomásozó csapatokat.⁴³ O’Sullivan de Grass belga követ is csak a császárnak a cár általi szívélyes fogadtatásáról számolt be kormányának 1849. május 26-án.⁴⁴

A teljességhez hozzátartozik, hogy a találkozon a két uralkodó és a kíséretükben lévő politikusok és katonák nemcsak a magyar szabadságharc elleni fellépésről tárgyaltak, hanem szóba kerültek közöttük a német egységgel, azon belül Poroszország uniós terveivel kapcsolatos kérdések és az egyelőre még mindig folyó dán – német háború, illetve az ezzel összefüggő schleswig-holsteini konfliktus is.

Mindent összevetve, a korabeli, de a későbbi források egyike sem erősíti meg a kézcsókról szóló legendát. (A Széchenyi-szövegrész nem tekinthető hiteles forrásnak.) Úgy tűnik, egy, a huszadik században keletkezett, s csak a magyar szakirodalomban elterjedt legendával van dolgunk, amely egy Hodinka Antal pontatlanul megfogalmazott könyvismertetéséből veszi eredetét, amelynek a kézcsókra vonatkozó utalását Angyal Dávid nemcsak hogy nem ellenőrizte, de

³⁹ Közli: *Schiemann* 1919. IV. 397–398. o. – Érdekes (vagy nem is annyira érdekes) módon Du Plat vonatkozó jelentései nem kerültek be a Lord Henry Temple Palmerston brit külügyminiszter által összeállított „Kék könyv”be. Correspondence 1851.

⁴⁰ *Kempen* 1931. 136. o.

⁴¹ *Kübeck* 1960. 28. o.

⁴² *Lukács* 1981. 337–338. o.

⁴³ *Anderle* 2002. 59. o.

⁴⁴ Idézi: *Erdődy* 2010. 118–119. o.

még félre is értette. Angyal személye és munkájának minden más tekintetben megmutató pontossága ezt az állítást is hihetővé tette.

Innen vette át ezt 1948-ban Eckhart Ferenc az *1848, a szabadság éve* című összefoglaló munkájába,⁴⁵ s innen került át később az egyetemi tankönyv Spira György által írott fejezetébe, majd az ennek nyomán írott, 1959-ben napvilágot látott munkájába, *A magyar forradalom 1848–49-ben* című összefoglalóba.⁴⁶ A sort tovább folytathatnánk⁴⁷ – sajnos, jómagam is a recitálók népes táborához tartoztam...⁴⁸ Ugyanakkor senkinek nem tűnt fel, hogy a jelenetnek nemcsak az osztrák szakirodalomban nincs nyoma⁴⁹ – amin persze nem kellene feltétlenül csodálkoznunk⁵⁰ –, hanem az orosz intervenciót legalaposabban feldolgozó, s kiadatlan diplomáciai jelentéseket is használó Ian W. Roberts munkájában sem.

De a történet elterjesztésében a szépírók is megtették a magukét. A kézcsók motívuma bekerült Illyés Gyula *Két férfi* című, 1950-ben írott filmnovellájába (ennek erősen átdolgozott és kilúgozott változata szolgált a *Föltámadott a tenger* című film forgatókönyveként)⁵¹, illetve az 1952-ben bemutatott *Fáklyaláng* című drámába is.

És közben senkinek sem tűnt fel, hogy sem az osztrák, sem az orosz szakirodalom nem tud semmit az egészeiről. Ami megint csak azt mutatja, néha nem árt észrevenni azt is, hogy mit tud (vagy nem tud) a nemzetközi irodalom egy általuk fontosnak, sőt, emblemikus jelentőségűnek tartott eseményről.⁵²

Már csak azért sem, mert ha a kézcsók legendája nem is igaz, a dolog lényege nem változik. Hiszen a császár és az osztrák kormány mégiscsak kénytelen volt megalázkodni a cár előtt, s így következett be az a világtörténelemben páratlan

⁴⁵ Eckhart 1948. 240–241. o.

⁴⁶ Spira 1959. 529. o.; Spira 1975. 177. o.; Spira 1998. 559. o. (Itt Széchenyi fentebb idézett szövegére hivatkozik.) Spira 2002. 285–289. o.

⁴⁷ A teljesség igénye nélkül: Varga 1964. I. k. 546. o.; Somogyi 1989. 35. o.; Kováts 1991. 3–4., 286. o.; Deák 1994. 304. o. (Első, angol nyelvű megjelenése New York, 1981.); Vadász – Józsa 2001. 11–12. o.; Gerő 2016. 70–71. o. (Első kiadása 1988.) A kivételek közé tartozik Kosáry Domokos nagy külpolitika-történeti összefoglalója, amely meg sem említi a varsói találkozót. Kosáry 1999. Némi óvatossággal fogalmazva, de lehetségesnek tartja a kézcsók megtörténtét Pelyach 2013. 107–108. o.

⁴⁸ Hermann 2001. 411. o.; Hermann 2004. 258. o.

⁴⁹ Pl. a császár legalaposabb életrajzának a varsói találkozóról szóló részeiben sem. Corti 1952. 30–31. o. Nem tud róla Schwarzenberg legalaposabb életrajza sem. Lippert 1998. 254–255. o.

⁵⁰ Ugyanakkor igen tanulságos, hogy I. Ferenc József és I. Miklós varsói találkozóját a centenáriumba megjelent, s a Habsburg-reminiscenciáktól elvileg mentes, nagy osztrák összefoglaló meg sem említi. Kiszling 1948. II. k. Kiszling a Felix Schwarzenbergéről szóló életrajzában már röviden érinti a varsói találkozót, de a kézcsókról ő sem tud. Kiszling 1952. 94–95. o.

⁵¹ Illyés 1976. 433. o.

⁵² Vö. ugyanezt a jelenséget Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy fiktív kápolnai hadijelentése kapcsán. Hermann 2016.

esemény, hogy egy nagyhatalom kénytelen volt fegyveres segítségért könyörögni azért, hogy egy „belső lázadást” leverjen. Ez pedig akkor is jókora elismerés volt a magyar honvédsereg teljesítménye előtt, ha e hadsereg az orosz–oszt-rák többszörös túlerővel szembeni küzdelemben utóbb vereséget szenvedett.

BIBLIOGRÁFIA

- Alabin* 1988. *Pjotr Vlagyimirovics Alabin: A magyar háború.* Ford. *Gerencsér Miklós.* In: A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. S. a. r. *Rosonczy Ildikó és Katona Tamás.* Ford. *Rosonczy Ildikó és Gerencsér Zsigmond.* (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1988. 39–223. o.
- Anderle* 2002. A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868. Összeállította és szerkesztette *Anderle Ádám.* Szeged, 2002.
- Andics* 1961. *Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége.* Budapest, 1961.
- Andics* é. n. *Angyal Dávid: Az ifjú Ferenc József.* (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei.) Budapest, [1942.]
- Averbuch* 1970. *Revekka Averbuch: A magyar nép szabadságharcának 1848–49-ben.* Ford. *Perényi József.* Budapest, 1970.
- Bernhardi* 1896. *V.: Bernhardi emlékiratai.* *Budapesti Szemle*, 87. (1896). 279–290. o.
- Bernhardi* 1899. Unter Nikolaus I. und Friedrich Wilhelm IV. Briefe und Tagebuchblätter aus den Jahren 1834–1857 von *Theodor von Bernhardi.* Leipzig, 1899.² (Uo., 1893.¹)
- Breit* 1930. III. *Breit József: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története.* III. k. Budapest, 1930.²
- Correspondence 1851. Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–49; presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 15 August 1850. London, 1851.
- Corti* 1952. *Egon Caesar Conte Corti: Mensch und Herrscher. Wege und Schicksale Kaiser Franz Josephs I. zwischen Tronbesteigung und Berliner Kongreß.* Graz–Salzburg–Wien, 1952.
- Deák* 1994. *Deák István: A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben.* Budapest, 1994.
- Eckhart* 1948. *Eckhart Ferenc: 1848, a szabadság éve.* Budapest, 1948.
- Dokudovszkij* 1988. *Vlagyimir Ambramovics Dokudovszkij: Emlékeim.* In: A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. S. a. r. *Rosonczy Ildikó és Katona Tamás.* Ford. *Rosonczy Ildikó és Gerencsér Zsigmond.* (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1988. 569–575. o.

- Erdődy* 2010. *Erdődy Gábor*: A demokrácia katonái. A magyarországi polgári-alkotmányos átalakulás és szabadságharc belga megítélése 1848–1849-ben. Budapest, 2010.
- Friedjung* 1908. I. *Heinrich Friedjung*: Österreich von 1848 bis 1860. Erster Band. Die Jahre der Revolution und der Reform 1848 bis 1851. Stuttgart und Berlin, 1908.
- Gerő* 2016. *Gerő András*: Ferenc József és a magyarok. (Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás.) Budapest, 2016. (Uo., 1988.¹)
- Gracza* é. n. V. *Gracza György*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz története. V. k. Budapest, é. n.
- Hermann* 2001. *Hermann Róbert*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001.
- Hermann* 2004. *Hermann Róbert*: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. (Nagy Csatak.) Budapest 2004.
- Hermann* 2016. *Hermann Róbert*: Lázadó csordák – oktrojált alkotmány – egy legenda nyomában. In: Reformkor, forradalom, szabadságharc. (48-as Könyvtár.) Budapest, 2016. 207–230. o.
- Horváth* 1865. *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. III. k. Genf, 1865.¹
- Horváth* 1927. *Horváth Jenő*: Bem tábornok és a bukaresti külképviseletek 1849. március–júniusban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1927. 375–386. o.
- Illyés* 1976. *Illyés Gyula*: Két férfi. In: Föltámadott a tenger... Az 1848–49-i forradalom és szabadságharc irodalmából. (Fiatalok Könyvtára.) Válogatta, szerk. és jegyzetekkel ellátta *Lukácsy Sándor*. Budapest, 1976.
- Jánossy* 1931. *Jánossy Dénes*: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve – Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. I. k. Budapest, 1931. 314–335. o.
- Károlyi* 1921. *Károlyi Árpád*: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Nyolcadik kötet.) II. k. Budapest, 1921.
- Kempfen* 1931. Das Tagebuch des Polizeiministers *Kempfen* von 1848–1859. Hrsg. von *Josef Karl Mayr*. Wien und Leipzig, 1931.
- Kerchnawe* 1930. *Hugo Kerchnawe*: Feldmarschall Fürst Windisch-Graetz und die Russenhilfe 1848. (Beiträge für die Geschichte der Jahre, 1848–1849. Heft 3.) Innsbruck, 1930.
- Kiszling* 1948. *Rudolf Kiszling*: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. Mit Beiträgen von *M. Ehn*, *G. Hubka* und *Eduard Steinitz*. Bd. II. Wien, 1948.
- Kiszling* 1952. *Rudolf Kiszling*: Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs. Graz–Köln, 1952.

- Kosáry* 1999. *Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben.* (História Könyvtár. Monográfiák.) Budapest, 1999.
- Kossuth* 1951. XI. *Kossuth Lajos* összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Sajtó alá rendezte *Barta István.* (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) Budapest, 1951.
- Kossuth* 1957. XII. *Kossuth Lajos* összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. S. a. r. *Sinkovics István.* (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) Budapest, 1957.
- Kovács* 1913. *Kovács János: A magyar szabadságharc története.* In: Politikai Magyarország II. Szerk. *Szász József.* Magyarország története Ferencz császár korától 1910-ig. Budapest, 1913. 65–146. o.
- Kováts* 1991. *Stefan Kováts: Az 1849. évi orosz katonai intervenció Magyarországon. A magyar forradalom és szabadságharc az európai nagyhatalmi érdekek középpontjában.* *Századok*, 125. (1991) 3–4. sz. 268–297. o.
- Kübeck* 1960. Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck von Kübau. Tagebücher, Briefe, Aktenstücke (1841–1855). Hg. *Friedrich Walter.* (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 45.) Graz–Köln, 1960.
- Lincoln* 1981. *W. Bruce Lincoln: Nikolaus I. von Rußland 1796–1855.* Übersetzt von *Eberhard Müller.* München, 1981.
- Lippert* 1998. *Stefan Lippert: Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biographie.* (Historische Mitteilungen, Ranke Gesellschaft, Beiheft 21.) Stuttgart, 1998.
- Lukács* 1981. *Lukács Lajos: The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna.* Budapest, 1981.
- Marczali* é. n. *Marczali Henrik: A legújabb kor. III. rész. Korunk állami és társadalmi alkotásai.* (Nagy Képes Világtörténet XII. k.) Budapest, é. n.
- Marczali* 1892. *Marczali Henrik: A legújabb kor története 1825–1880.* Budapest, 1892.
- Márki* 1898. *Márki Sándor: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története.* In: A magyar nemzet története X. k. Szerk. *Szilágyi Sándor.* Budapest, 1898. 1–394. o.
- Márki* 1907. *Márki Sándor: I. Ferenc József, Magyarország királya.* Budapest, 1907.
- Neidhardt* 1851. *H[einrich] v[on] N[eidhardt]: Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849.* Bd. I. Berlin, 1851.
- Oreusz* 2003. *Ivan Ivanovics Oreusz: Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben.* Ford., s. a. r. és a bevezető tanulmányt írta *Rosonczy Ildikó.* Budapest, 2003.

- Pázmándy* 1913. *Ifj. Pázmándy Dénes*: Az orosz beavatkozás okai és története. In: Politikai Magyarország II. Szerk. *Szász József*. Magyarország története Ferenc császár korától 1910-ig. Budapest, 1913. 147–176. o.
- Pelyach* 2013. *Pelyach István*: Egy legenda nyomában. Vécsey Károly gróf kézcsókja az akasztófa árnyékában. *Aetas*, 28. (2013) 2. sz. 107–129. o.
- Roberts* 1991. *Ian W. Roberts*: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary. London, 1991.
- Rosonczy* 2016. *Rosonczy Ildikó*: Orosz fegyverekkel Ferenc Józsefért. Tanulmányok I. Miklós 1849-es magyarországi beavatkozásáról. Budapest, 2016.
- Rosonczy – Katona* 1988. A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Sajtó alá rendezte *Rosonczy Ildikó* és *Katona Tamás*. Ford. *Rosonczy Ildikó* és *Gerencsér Zsigmond*. (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1988.
- Rogge* 1872. *Walter Rogge*: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. Bd. I. Leipzig und Wien, 1872.
- Rüstow* 1861. *Wilhelm Rüstow*: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. Bd. II. Zürich, 1861.
- Rüstow* 1866. *Wilhelm Rüstow*: Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története. II. k. Ford. *Áldor Imre*. Pest, 1866.
- Schiemann* 1919. *Theodor Schiemann*: Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. Bd. IV. Kaiser Nikolaus vom Höhepunkt seiner Macht bis zum Zusammenbruch im Krimkriege 1840–1855. Berlin und Leipzig, 1919.
- Schnürer* 1930. Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838–1872. Hrsg. und eingeleitet von Dr. *Franz Schnürer*. München, 1930.
- Scserbatov* 1984. *Alekszandr Petrovics Scserbatov*: Paszkevics Magyarországon. Ford. *Gerencsér Zsigmond*. S. a. r. *Katona Tamás*. (Bibliotheca Historica 9.) Budapest, 1984.
- Somogyi* 1989. *Somogyi Éva*: Ferenc József. (Magyar História. Életrajzok.) Budapest, 1989.
- Spira* 1959. *Spira György*: A magyar forradalom 1848–49-ben. Budapest, 1959.
- Spira* 1975. *Spira György*: Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 1848–1849. In: Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Magyarország története III. Egyetemi tankönyv. Szerk. *Mérei Gyula* – *Spira György*. Budapest, 1975.²
- Spira* 1998. *Spira György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998.

- Spira* 2002. *Spira György*: Mit ünnepelünk május 21-én? In: Ünnepek – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Szerk. *Pásztor Cecília*. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 14. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 34.) Salgótarján, 2002. 285–289. o.
- Springer* 1865. *Anton Springer*: Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Zweiter Theil. Die österreichische Revolution. Leipzig, 1865.
- Steier* é. n. *Steier Lajos*: Haynau és Paskievics. A szabadságharc revidált története III–IV. rész. I–II. k. Budapest, é. n.
- Szeremlei* 1868. *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről. II. k. Pest, 1868.
- Szoncov* 1988. *Dmitrij Szoncov*: Emlékek a magyarországi hadjárattól. Egy szemtanú és résztvevő feljegyzései. In: A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. S. a. r. *Rosonczy Ildikó* és *Katona Tamás*. Ford. *Rosonczy Ildikó* és *Gerencsér Zsigmond*. (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1988. 225–263. o.
- Sztreng* 1988. *A. O. Sztreng*: Háború a magyarok ellen. In: A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. S. a. r. *Rosonczy Ildikó* és *Katona Tamás*. Ford. *Rosonczy Ildikó* és *Gerencsér Zsigmond*. (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1988. 337–362. o.
- Vadász – Józsa* 2001. Az 1849-es cári intervenció Magyarországon. Szerk. *Vadász Sándor*. A bevezető tanulmányokat írta *Vadász Sándor* és *Józsa Antal*. Budapest, 2001.
- Varga* 1964. *Varga János*: Az 1848–1849-i polgári forradalom és szabadságharc. In: Magyarország története. Főszerk. *Molnár Erik*, szerk. *Pamlényi Ervin* és *Székely György*. I. k. Budapest, 1964.¹ (2., részben átdolgozott kiadás: Budapest, 1967.)
- V. Waldapfel* 1962. *V. Waldapfel Eszter*: A független magyar külpolitika 1848–1849. Budapest, 1962.
- Wesselényi – Trócsányi – Gonda* 1948. Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Az előszót írta *Wesselényi Miklós*. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Trócsányi Zoltán*. S. a. r. *Gonda Imre*. Budapest, 1948.

Horváth Miklós

Adalékok a karhatalom 1956. november 4. utáni történetéhez

1956. november 4-ét követően a szovjet alakulatokon kívül egyéb megbízható, szervezett fegyveres erő nem lévén, a Moszkvában kinevezett hatalmi csoportosulásnak – ahogy magát nevezte a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának – mindenekelőtt a saját biztosításáról, biztonságáról kellett gondoskodnia. A Kádár János vezette „kormány” a szovjet politikai és katonai vezetés segítségével került hatalomra, azonban annak megtartását (legalábbis látszólag) nem építhette kizárólag egy idegen állam katonai erejére.¹

Az új/régi karhatalmi erő szervezését segítették azok a katonai igazgatási – ezek között karhatalmi – feladatokat ellátó szovjet parancsnokságok, amelyek november 8-ra, 9-re Budapest minden kerületében, majd az országos szinten is megalakultak. Ezek tevékenységét külön utasításban szabályozták: „A helyi államvédelmi szervekkel közösen határozott lépéseket fogantatosítsanak a városok és egyéb települések ellenforradalmi elemektől való megtisztítása érdekében; végezzék el a fegyverek felkutatását, és hajtsák végre azok elkobzását; biztosítsák a szovjet emberek és a helyi lakosság biztonságát; nyújtsanak segítséget a rend fenntartásához a helyi hatalom szerveinek semmilyen lakossági csoport részére ne engedélyezzék a gyülekezést, a tüntetések és tömeggyűlések megtartását... tegyenek lépéseket a helyi állami és pártszervezetek hatalmának helyreállítása érdekében”.²

A hatalom megtartása és esetünkben visszaszerzésének lehetséges módszerei között a munkásmozgalom hagyományaira való hivatkozással mint követelmény és lehetőség már október 23-a után megjelent a kommunista párt vezetése számára megbízható fegyveres erő – különböző elnevezésekkel: pártórség, népórség, üzemi őrség, gyárórség, munkásmilícia, munkásosztag, karhatalom és a párt vezetői által megbízhatónak tartott vagy inkább gondolt nemzetőr alakulatok, alegységek – megszervezésének az igénye. A „munkásság és a pártaktívák” felfegyverzésének célja november 4-e előtt és után is a fegyverletelt megtagadó – a hatalom értékelése szerint éppen ezért „ellenforradalmi” – csoportok elleni fellépésre alkalmas, az eseményeket a kommunista párt és a

¹ Vö.: Horváth 2018. 209–215. o.

² FEVKA 32. f. 70 1291. op. 15. d. 153–154. o.; Kirov 1996. 166–167. o. Hivatkozik rá: Zsitnyányi. Köszönöm a szerzőnek, hogy a tanulmányát a rendelkezésemre bocsátotta.

szovjetek által elfogadható keretek között, ha szükséges: erővel „konszolidálni” akaró „munkásosztagok”, más kifejezéssel „munkásőralegrészek” megszervezése volt.³

A karhatalom szervezéséről a párt dokumentumok tükrében

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága (IIB) a karhatalom szervezésének kezdetét is jelentő 1956. november 11-i ülésen, Münnich Ferenc, a fegyveres erők Moszkvában kinevezett minisztere a szovjet katonai jelenlétre hivatkozva óvta a többieket a fegyveres erők, így a karhatalom szervezése során tapasztalt kapkodástól: „Az a feladat jutott osztályrészemül, hogy az új kormánynak hadsereget teremtsék.... Nem kell elhamarkodott lépéseket tenni, hiszen itt van a szovjet hadsereg, amit helyesnek tartunk.”⁴

Az IIB 1956. november 21-én hallgatta meg Münnich Ferencnek a karhatalom helyzetéről szóló jelentését.⁵ A Fegyveres Erők minisztereként kiadott felhívásra 800–2000 rendőr jelentkezett. Münnich megállapítása szerint a szervezés – ennek részeként az önkéntesekkel való kiegészítés is – lassan és vontatottan halad. Miután mindössze 400 segédrendőr jelentkezett, Münnich úgy értékelte, hogy a 10%-os december 1-jétől beígért fizetésemelés nem elég, mert „kizárólagosan eszmei alapon nem lehet munkásokat és pártmunkásokat odairányítani”. Véleménye szerint a helyzet vidéken is hasonló: a rendőrség többé-kevésbé működik, kivéve, ahol „a politikai helyzet vitás... Ahol nem volt nagy megrázkódtatás polgári egyéneket is felfegyvereztek.”⁶

Münnich beszámolója szerint a hadseregben különleges karhatalmi alakulatok 18 század, egyenként körülbelül 100–130 fővel megalakultak, amelyek „megbízhatóak, a legfőbb gyári objektumokat és a főváros területén a főbb útvonalakat védeni tudják. Ezekben a helyeken nem szorulunk minden esetben a szovjet hadsereg támogatására.”⁷ Ezen az ülésen Apró Antal kijelentette, hogy ne várjanak az önkéntesek jelentkezésére, hanem a párttagokat pártmegbízatással lehet és kell beküldeni a rendőrségbe. Apró álláspontja szerint nem számít, ha a karhatalomba beküldött pártmunkások átmenetileg nem értik a rendőri munkát, de politikailag szilárdak.⁸

Fehér Lajos Marosán György kérdésére: „Megvannak-e a feltételei, hogy jó proletár- és proletárgárdával (sic!) tudjuk feltölteni a rendőrséget?” – reagálva

³ Vö.: Horváth 2003.; Tulipán 2015. 266–273. o.; Tulipán 2014. 248 o.

⁴ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 49. o.

⁵ A napirend megtárgyalására meghívtak: Földes László és Czinege Lajos.

⁶ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 70–71. o.

⁷ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 72. o.

⁸ Uo.

javasolta, hogy a szervezést Földes Lászlóval erősítsék, hogy a „pártapparátusból kilépett elvtársakat tömegével” vigyék át a karhatalomba. Fehér még az MDP Katonai Bizottságában⁹ szerzett tapasztalataira hivatkozva – „Kezdetben [október 30. előtt], mikor fegyvert adtunk, az visszafelé sült el, mert ezek a fegyverek a szedett-vedett munkástanácsok eszközévé váltak” – jelezte, hogy karhatalommal párhuzamosan szervezendő munkásmilíciákba „a legfontosabb üzemekben 20 000 megbízható munkást fel” tudnak fegyverezni.¹⁰

A „munkásosztály megnyerése után a karhatalom a fő kérdés” – jelentette ki Földes László, aki úgy látta, hogy a rendőrség „a legtöbb helyen nem használható a kormány számára. Legjobb estben passzív, sőt ellenséges a jelenlegi hatalommal, a párttal szemben”, ezért „központi kiküldött menjen a legkülönbözőbb területekről”.¹¹

Czinege Lajos tájékoztatása szerint a november 21-ig megszervezett 18 karhatalmi századból 8 századot „jóformán” teljes egészében a belügy állományából szerveztek meg. Czinege hangsúlyozta, hogy a „Rendőrségnél van olyan álláspont, hogy ők bűnüldöző szervek, de politikai akciókba ne vonjuk be őket. Ez már vidékről is érkezik. Jele annak, hogy politikailag nem akarják exponálni magukat”.¹² Czinege az országos rendőr-főkapitány Pócze Tibor rendőr vezérőrnagy nevében kiadott nyilatkozatra – „senkit nem kell a volt ÁVH-sok közül a rendőrségbe felvenni” – reagálva: „Ha így lesz, szétzavarjuk őket, nem lesznek meg azok az emberek, akik tűzön-vízen át kiálltak a pártért. Még ha most a hangulat miatt nem lehet ezt megtenni, akkor is biztosítani kell őket, hogy nem hagyjuk magukra [!].”¹³

A vitában szót kérve Kádár János az új hatalom egyik fő bázisának a karhatalmat tartotta. Fő erő a honvédség és a munkásőrség, mondta, amelybe a legalább tíz éve szervezett munkásokat kell felvenni. „Nem kell nagy munkásmilícia, de annyi, hogy gyáranként a legszilárdabb emberek a tagjai legyenek.

⁹ A pártvezetés által október 23-án éjszaka felállított Katonai Bizottság – más néven „a stáb” – a tevékenysége során a fegyveres erők és testületek tevékenységének ellenőrzésére törekedett, mindenekelőtt a hadsereget igyekezett „karhatalmi mozgásba hozni”. A Katonai Bizottságnak kezdetől tagja volt Kovács István, Földes László, Fehér Lajos, Mező Imre; annak tevékenységében részt vett a fegyveres erők felügyelő két miniszter: Piros László és Bata István is. Az október 25-én tartott központi vezetőségi ülés második részében a Katonai Bizottság vezetőjévé Kovács István – a Bizottság addigi vezetőjének – kérésére a Politikai Bizottság tagját, Apró Ántalt választották. Ekkor döntöttek arról is, hogy a Katonai Bizottság bevonhatja a munkába a Központi Vezetőség katonai kérdésekhez értő tagjait és a volt partizánokat.

¹⁰ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 73. o.

¹¹ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 73–74. o.

¹² MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 74. o.

¹³ Uo.

Honvédség: a gyakorlatban az elmúlt hetekben elferdült az eredeti megállapodás, a mi elgondolásunk a szó szoros értelmében forradalmi ezredek voltak. Ezeket a forradalmi ezredek 3 fő kategória alkossa:

A szilárd kommunista pártmunkások, pártaktivisták, akik megértik a jelenlegi helyzet feladatait és szívvel-lélekkel vállalják a karhatalomban való részvételt. (Ezek jelentős részét a honvédséghez kell irányítani, mert ott nagyobb technikai felszerelés stb. van.)

Az államvédelmi egységek tagjai, ezt megmondjuk őszintén.

Honvédegységekből azok, akik készek a munkáshatalomért minden körülmények között harcolni, akár belső, akár külső ellenség ellen. Ehhez képest a tiszti nyilatkozat viszonylag formális kérdés.

Egy forradalmi ezred megnyugtatóbb, mint 2 másik. Annál megnyugtatóbb az ezred, minél inkább keveredve vannak ezek a különböző rétegek benn. Ezt semmiféle tiszti ezred, vagy más nem pótolja.

Szakszempontok: hibás nézet a félelem a tartalékos tisztek és nem elég képzett katonák bevonásától. A szó szoros értelmében vett forradalmi ezredekről van szó, akik lehet, hogy még a puskát sem tudják elsütni, de tudják, miért harcolnak és megtanulják a puska kezelését, most a fegyveres felkelés résztvevői sem voltak képzett katonák, de képesek voltak harcolni...¹⁴

Az „Államvédelmi Hatóság... minden beosztottját meg kell védeni, akik nem politikai nyomozó munkát végeztek”¹⁵ – jelentette ki Kádár.

Münnich véleménye szerint a „fegyveres erők helyzete mindig a nép hangulatát tükrözi. Tény, hogy 7000 tiszt van Budapesten, de ha holnap felfegyverzünk ezek közül 5000-et, nem biztos, hogy megmarad a rendszer. Számoltam azzal, hogy a szovjet hadsereg itt van, ezért nem kell nyakló nélkül, megalapozatlanul szervezni”¹⁶

A fentieket később, az IKB december 3-i ülésén Münnich azzal egészítette ki, hogy „a karhatalom is része a lakosságnak. A fejekben ott is zűrzavar van. Vannak, akik 50%-ig, vannak, akik 70%-ig, és vannak, akik 100%-ig vannak velünk. A mai viszonyok között tökéletes karhatalmat alig lehet teremteni. Addig már eljutottunk, hogy az ellenséggel szemben erélyesen fel tudunk lépni Budapesten és vidéken is. Kell azonban, hogy továbbra erősödjék, tovább szerveződjék a karhatalom, legyenek szervezői mindenütt, mert nem nélkülözhetjük ebben a párt segítségét. Ez a legfontosabb feladat...”¹⁷

Az IIB 1956. december 11-i ülésén a „különfélék” között Biszku Béla tájékoztatta a testületet a budapesti politikai helyzetről és a Rendező Gárda felál-

¹⁴ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 75. o.

¹⁵ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 76. o.

¹⁶ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 77. o.

¹⁷ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 190. o.

lításáról. A Rendező Gárdát Kádár álláspontja szerint meg kell szervezni, de nem deklarálnak a párhadsereg létrehozása. A karhatalmi parancsnokság és a munkásőrség részeként kezeljék, fegyverrel rendelkezzenek, de csak a karhatalommal közösen vehetnek részt fegyveres akciókban.¹⁸

A leírtak kiegészítéseként jelzem, hogy ezen a napon 18 órakor lépett életbe a statárium. A karhatalom decemberben nyújtott teljesítményét – csak a karhatalom a fegyverhasználatának, sortüzeinek és más formában megnyilvánuló erőszakos fellépéseinek legkevesebb 80 halálos áldozata lett – Münnich az Ideiglenes Központi Bizottság [IKB] 1956. december 28-i ülésén értékelve megállapította: „Van olyan nézet, hogy már helyreállt a rend, azonban ne essünk optikai csalódásba, a rend nem a karhatalomnak köszönhető, hanem a szovjet hadsereg potenciális erejének”.¹⁹ Uszta Gyula Münnich véleményét erősítve kijelentette: „Igaz, hogy a karhatalom megállja a helyét, de azért mert a háta mögött van a szovjet hadsereg.”²⁰

A karhatalom megszervezése²¹

A „kormány” célja nem a szovjet csapatok által szétvert, szétkergetett hadsereg újjászervezése volt – erre a szovjet vezetéstől Kádár engedélyt sem kért –, hanem a november 7-i döntésének megfelelően a „forradalmi ezredek” felállítását tekintette elsődleges feladatának.

Az új/régi fegyveres erő szervezése során építettek a november 4-e előtt szerzett tapasztalatokra. De nem volt teljesen új a feladat megoldására a szovjeteiktől újra lehetőséget kapó „csapat” sem. A szocialista rendszer bukásáért, az MDP feloszlásáért, a párttagság és az államvédelmi erők szélnek eresztéséért Moszkvából elsősorban felelőssé tehető Kádár János, a rendszer bukásához belügyminiszterként asszisztáló Münnich Ferenc, a kapott teljhatalom ellenére a bukásban szerepet játszó Apró Antal, Földes László és Fehér Lajos, nem utolsósorban a párttagság mozgósításáért a Pártközpontban november 4-e előtt is felelős Czinege Lajos nagyon jól tudták, mi történik, ha a szocialista rendszer, így a szovjet uralom helyreállításában nem produkálnak a lehető leggyorsabban a moszkvai megbízóik számára elfogadható eredményeket. Tudták, hogy be kell bizonyítaniuk: a szovjet Pártelnökség helyesen döntött, amikor kommunista párt megszervezésének és kizárólagos hatalma visszaszerzésének feladatát Kádárra és csapatára bízta. De nem voltak egyedül. A szovjet hadsereg

¹⁸ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 255. o.

¹⁹ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 288. o.

²⁰ Uo.

²¹ A tanulmány ezen részének megírásában saját kutatási eredményeimen túl elsősorban ezekre a munkákra támaszkodtam: Berki 1993.; Zsitnyányi; Forró – Hibácsko 2009.; Balló 2011.

oltalma alatt hamar megtalálták – ha maguktól önként nem jelentkeztek – azokat a társaikat, akik a hatalom elvesztése és az október-novemberi napokban megélt, átélt félelmeik miatt „hallgattak a párt hívószavára”.

A belügyi–határőr és rendőrségi alárendeltségű
karhatalmi alakulatok felállítása

A pártvezetés értékelése szerint, mint megbízható erőre támaszkodhatnak a határőrségre. A határőr egységek, alegységek többsége szinte azonnal harcra vethető fegyveres erőt jelentett a Kádár-kormány kezében. Az egyes határőr-kerületek parancsnokai már november 4-én felvették a kapcsolatot a szovjet egységekkel és működési területeiken aktívan részt vettek fegyveres csoportok szétverésében.

Az MSZMP IIB november 21-i ülésén Münnich Ferenc nem győzte hangsúlyozni a határőrség jelentőségét: „A határőrség megszervezésére különös súlyt kell fektetni, mert leginkább érintetlen, leginkább egységes maradt. Oka ennek az, hogy Budapesttől legtávolabb volt, nem került az uszítás hatása alá, nem érintette annyira a sovinizta agitáció”.²²

A déli határszakaszon szolgálatot teljesítő fegyveres őrség csapatai a honvéd karhatalmi századok megalakulása előtt – november 4. és 14. között – már karhatalmi feladatokat láttak el. Nagykanizsán, Pécsen, Kiskunhalason és Szegeden a határőrség végzett objektumőrző, rendezvénybiztosító, közbiztonsági feladatokat. Nagykanizsán és Pécsen tömegosztatási és járőrözési céllal lovas osztagokat szerveztek, valamint Pécs és bányavidéke rendőrőrsain megerősítő erőként is alkalmazták a határőröket.

Az északkeleti határvidék kerületeinek „megtisztítását” is a határőrség végezte, amihez minden szovjet segítséget megkaptak. Az első időszakban a „létszámhiány” miatt még nem tudták biztosítani a folyamatos határőrszolgálatot, ezért – ahogy az egy későbbi beszámolóból kiderül – „a szovjet, a cseh, a román határőrizeti szervek megértve nehézségeinket vállalták, hogy megerősítik határszakaszainkat és ezzel ellensúlyozzák a magyar erők hiányát”.²³

A „párthadsereg” szervezői hamarosan azt is felismerték, hogy elsősorban a feloszlott államvédelem tagjaira számíthattak, akik közül sokan átszökte a

²² MNL OL M-KS 288. f. 5/3. ó. e. (1956. 11. 21.) 1R/30. Hogy ez a bizalom mennyire szilárd volt, azt a Fegyveres Erők Miniszterének 1956. november 28-án kiadott parancsa is bizonyítja: „Utasítom a Határőrség parancsnokát [ti. Szalva János ezredest – Cs. Zs. I.], hogy a volt Belső Karhatalom sorállományú beosztottait haladéktalanul vegye át a Határőrség állományába. Ennek érdekében a Határőrség kerületparancsnokai a működési területükön lévő és a volt Belső Karhatalom állományában szolgálatot teljesített sorállományú őroket és sortiszt-helyetteseket vegyék állományba, és saját hatáskörükben osszák be az őrsök feltöltésére.” ÁBTL DGy. 1956. 11. 28. Hivatkozik rá *Zsitnyányi*.

²³ *Dr. Berta* besz. Hivatkozik rá: *Zsitnyányi*.

szovjet csapatokhoz a november 4-i támadással egyidejűleg akcióba léptek. De építhettek a párt- és állami apparátus állásától vagy „csak” hatalmától megfosztott, továbbá a november 4-ét követően végrehajtott létszámcsökkentéssel utcára kerülő tagjaira.

A „kormány” első ülésén, 1956. november 7-én foglalkozott a karhatalom felállításának kérdésével is, ahol nem meglepő módon Münnich Ferencet bízták meg a karhatalomra és a közbiztonságra vonatkozó kormány döntés meghozatalával és kihirdetésével.²⁴ Így Münnich feladata lett az is, hogy az Államvédelmi Hatóság újrászervezését megakadályozza, de a korábban az államvédelem területén dolgozókból egy minimális létszámmal a rendőrségen belül egy osztályt szervezzen.²⁵ „Néhány ezredet kell szervezni a megrostált honvédségből, rendőrségből és a pártszervezetekből. A Pártszervezetekből olyanokat kell beszervezni, akik szervezett múlttal rendelkező munkások és akik önként jelentkeznek. Az üzem nagyságától függően meg kell szervezni az önkéntes munkásőrséget, akik a termelésben részt vesznek. Ezek bizonyos katonai kiképzést kapnak és az önkéntes munkásőrség feladatait illetően a katonai parancsnokság alatt állnak” – olvasható az ülés jegyzőkönyvében.²⁶

Münnich Ferenc a Fegyveres Erők minisztereként a kormány ülését követően utasítást adott az Országos Rendőrkapitányság (ORK) vezetőjének a rendőrségi alárendeltségű karhatalom megszervezésére.

Pócze Tibor nem fogadta el a hatalmi csoportosulás által megjelentetett közleményekben szereplő helyzetértékelést és a Parlament őrzésén kívül nem határozott meg olyan feladatokat, amelyek korábban az államvédelem hatáskörébe tartoztak. Ennek oka lehet – és ezzel később a párttestületek tagjai is egyetértének –, hogy a rendőri állomány jelentős része nem kívánt részt venni politikai jellegű akciókban. Pócze nagy valószínűséggel a rendőrök egy részének ellenállásával számolva nem intézkedett a szovjet csapatokkal vagy a katonai alakulatokkal való együttműködésre sem. A rendőrök „a szovjet csapatok felhasználásával több helyen nem értenek egyet, több helyen nem értik, illetve nem hiszik el, hogy ellenforradalom volt. A meglévő karhatalmi (rendőrségi) erők irányítása, felhasználása nem elég határozott”²⁷ – állítja Czinege Lajos, akinek a véleménye szerepet játszott Pócze Tibor későbbi menesztésében.

Az IIB november 21-i ülésén a Budapesti Rendőr-főkapitányság vezetője, Sós György ezredes is elismerte, hogy az állomány jelentős része kitart a forradalmi követelések mellett: „a rendőrség ziláltsága és politikai hangulata az

²⁴ MNL OL XIX-A-83-a 22. f. Jegyzőkönyv a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1956. november 7. napján tartott üléséről.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ MNL OL M-KS 288. f. 30/1957/7. ő. e.

elmúlt időszak értékeléséből származóan olyan volt, hogy a sztrájkot és a tüntetéseket [az] igazságos forradalom folytatásának tekintette, s a rendőrség tagjainak egy része átvette ugyancsak a reakció által elterjesztett és közhangulattá vált szovjetellenességet, valamint az ÁVH tagjai elleni gyűlöletet. Továbbá erősen elterjedt, hogy politikamentes legyen a rendőrség, valamint az, hogy senkit nem lehet bántalmazni a törvényesség címszava alatt”.²⁸

A fegyveres erők minisztere csak decemberben tartotta „célszerűnek” a rendőrség hivatásos állományából szerveződő karhatalmi egységek felállítását. Münnich erre először a december 6-án tartott kormányülésen tett javaslatot.

A BM karhatalmi erők szervezését Budapesten az MSZMP IKB Adminisztratív Osztálya és néhány ezzel a feladattal külön megbízott pártvezető irányította. Az első zászlóalj szervezését Béres István százados vezetésével kezdték meg a Mosonyi utcai rendőrlaktanyában, az akkori Partizán Szövetség önkéntesei. A második zászlóalj a Böszörményi úti rendőr tiszthelyettesi iskolán alakult meg, a harmadik zászlóalj pedig a Hunyadi laktanyában.

December 11-én a BM részéről Tömpe István és Uszta Gyula, a honvédelmi miniszter első helyettese²⁹ közös utasítást adott ki, melynek értelmében új karhatalmi egységeket kellett létrehozni az alábbi helyeken: Budapesten egy karhatalmi ezred (december 15-ére ténylegesen megalakult a *Budapesti Főkapitányság Karhatalmi Ezrede*), Miskolcon, Debrecenben, Szegeden, Pécsen, Győrben és Szombathelyen karhatalmi zászlóaljakat, a többi megyeszékhelyen pedig egy-egy karhatalmi századot. Pest megyét megerősítendő, a fővárosi ezreden kívül további két zászlóalj felállítását rendelték el. Az egységek megszervezésére toborzó bizottságokat kellett felállítani, melyek a „kormány iránti hűség” alapján szelektálták a jelentkezőket.³⁰ Az így megalakuló egységek parancsnoki kara a rendelet szerint elsősorban a rendőrség karhatalmi tisztjeiből, honvédtiszttekből, valamint a belső karhatalom addig szolgálatra jelentkezett tisztjeiből állna fel.³¹

A gyors intézkedések következtében december 15-ére megalakult és bevetésre készen állt az új *BM karhatalmi ezred*, melynek parancsnoka Guba László rendőr – volt államvédelmi – ezredes lett. Az ezred 1. és a 2. zászlóalja Budapest

²⁸ Jelentés Tömpe Istvánnak, 1956. december 19. Idézi: *Szokolczai* 1999. 25. o.

²⁹ HL 1967/T 8. d. 55. o. A Belügyminiszter és a Honvédelmi Miniszter első helyettesének közös utasítása. 1956. december 11. – Usztát a fegyveres erők miniszterének 1956. december 11-én kelt, 8. sz. parancsa nevezte ki a honvédelmi miniszter első helyettesévé. ÁBTL BM Parancsok 1956. 4. 2. II. sorozat. 4. d.

³⁰ ÁBTL BM Parancsok 1956. 4. 2. II. sorozat. 4. d. A parancs egyik, még tisztázatlan változata szerint azok lennének a karhatalom tagjai, akiket „a pártszervezetek küldenek”.

³¹ HL 1967/T 8. d. 55. o.

területén látta el a fontosabb objektumok (Pártközpont, Parlament, fegyházak) védelmét. A 3. zászlóalj eleinte a fővároson kívül, illetve annak külső körzeteiben hajtott végre karhatalmi feladatokat, így objektumvédelmet, igazoltatást, gépjárművek átvizsgálását. Ők biztosították a Gyűjtőfogház, valamint az ismét szervezés alatt álló kistarcsai „közbiztonsági tábor” őrzését, erősítést adtak a Csepeli Rendőrkapitányság, az Újpesti Rendőrkapitányság, valamint Beloiannis utcai rendőregység részére.³²

Január 9-től, azonban egészen speciális feladatot kaptak. „Felsőbb utasításra”, az 1. és a 3. századot (körülbelül 220 fő) kirendelték a nyugati határ megerősítésére. Az 1. század Mosonmagyaróvár és környékére, a 3. pedig Sopron és a Fertő-tó környékére, Mosonszentjánosra lett vezényelve, és ezen kívül egy 12 fős operatív csoport, hat-hat fővel elosztva Mosonszentjánoson, Sopronban és Csornán látott el karhatalmi feladatokat.³³

A határra levezényelt karhatalmisták feladata a menekülők – disszidálók – távozásának megakadályozása, a szökött rabok és „körözött egyének” elfogása volt.

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy a rendőrségi alárendeltségű karhatalmi alakulatok állománya főként rendvédelmi jellegű feladatokat látott el. A karhatalmisták részt vettek a lakosság kezére került, sok esetben eldobált fegyverek összegyűjtésében, a börtönökből kiszabadult elítéltek felkutatásában és visszaszállításában, a még decemberben is fegyverben álló csoportok felszámolásában, a Nyugatra menekülő emberáradat megfékezésében és a köztörvényes bűncselekmények felderítésében.

Másik következtetésként az is kijelenthető, hogy akárcsak október 23-át, így november 4-ét követően is nyilvánvaló volt a pártvezetés számára, hogy kizárólag a megbízhatatlannak tartott honvédségtől és a rendőrségtől nem remélhet fegyveres biztosítékot, így a BM karhatalmat túlnyomórészt a volt államvédelmi beosztottakból kívánta megszervezni. Az egykori államvédelmi beosztottak „átmentésének” érdekében a Münnich Ferenc és dr. Szénási Géza legfőbb ügyész – „a volt államvédelmi szervek beosztottainak elbocsátásáról és eddigi tevékenységének felülvizsgálatáról” – közös rendeletet adott ki.³⁴ Ennek értelmében a forradalom alatt megszüntetett államvédelmi szervek beosztottait december 1-jei hatállyal el kellett bocsátani a BM állományából.

1957. február közepéig 4986 volt ÁVH-s ügye került a felülvizsgáló bizottságok elé, amelyek ebből 4971 főt igazoltak és láttak el a szükséges okmányok-

³² HL 1956-os gyűjtemény, 12. ő. e. 7–8. o.

³³ HL 1956-os gyűjtemény, 12. ő. e. 1–20. o.

³⁴ ÁBTL DGy. 1956. A Forradalmi Munkás Paraszt Kormány elnökhelyettese és a legfőbb ügyész 5004. sz. közös rendelete.

kal. Tehát gyakorlatilag rehabilitálva az egykori államvédelem szinte a teljes személyi állományát leigazolták, s pufajkába öltöztetve foglalhatták el a karhatalomban kijelölt új szolgálati helyüket.

A honvéd karhatalom szervezete és tevékenységének jellege

A kormány november 7-én hozott döntésével a BM alárendeltségbe kizárólag az 1. sz. Forradalmi Ezred került. A „megrostált honvédségből”, rendőrségből és pártaktivistákból szervezendő – így vegyes összetételű – karhatalmi alakulatokat és a munkásőrséget a vezetés a katonai parancsnokság irányítása alá helyezte. A Szovjet Katonai Parancsnokság felé a kapcsolattartó Gyurkó Lajos vezérőrnagy lett.

A hadseregben az október 23-a előtti állapotok szerinti visszarendeződés első lépéseként Münnich Ferenc november 7-én feloszlatta a forradalmi katonatanácsokat és Uszta Gyula vezérőrnagyot kinevezte az újjászervezendő hadsereg parancsnokává és a Néphadseregi Katonatanács elnökévé. A katonatanács tagjai voltak többek között: Ilku Pál, Gyurkó Lajos, Ugrai Ferenc, Kovács Imre, majd a későbbiekben Csémi Károly, Pesti Endre és Borbás Máté.

A kormány intézkedésére Münnich Ferenc elrendelte, hogy a katonai parancsnokságok vizsgálják meg az egyes egységek állapotát és helyzetét, és akiket az újjászervezett hadseregben nem lehet alkalmazni, szereljék le. Az újonnan szervezett, tehát megbízhatónak nyilvánított honvédekből, – mint később kiderül, nem véletlenül nem a tisztekből – rendőrökből és szovjet katonákból a hadsereg keretében – tehát Katonai Tanács alárendeltségében – vegyes járőrszolgálatot kellett szervezni.

A megszervezendő hadsereg és az alakuló karhatalom tagjainak kiválasztásánál ismételten a politikai megbízhatóság volt a fő szempont. Kádár az új erőt, „hadsereget” elsősorban a „harcoló munkásegységekből” és a néhány száz önként jelentkező kommunistából akarta felállítani. Később több alkalommal is szóvá tette, hogy a szervezés eredménye nem esik egybe a korábbi elképzeléseivel: „A helyes határozatok a végrehajtásnál kezdtek eltorzulni. Volt határozat, hogy szervezzünk forradalmi ezredek. A végrehajtás negyedik napján ezekből már tiszti ezredek lettek”.³⁵

Uszta Gyula november 8-án magához rendelte Csémi Károly alezredest, a kecskeméti 5. hadosztály parancsnokát, aki vállalta, parancsnoka lesz a főként belügyi állományba tartozó tisztekből és tiszthelyettesekből szerveződő első karhatalmi ezrednek. Ekkor már a Sport Tiszti Iskolában (Dózsa György út) hatszázadnyi (körülbelül 400) államvédelmi és belügyi tiszt várta a további parancsokat.³⁶ Ez a létszám és az állomány államvédelmi előélete sem elégi-

³⁵ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 305–307. o.

³⁶ Berki 1993. 13–14. o. Hivatkozik rá: *Zsitnyányi*.

tette ki a hatalmi csoportosulás várakozásait és igényeit. Ennél sokkal nagyobb létszámra volt szükség a szovjetektől kialakított „forradalmi” ezredek felállításához. Ezért 1956. november 10-én Münnich Ferenc a Rádió hullámhosszán közleményt intézett a Budapest területén tartózkodó honvédtisztekhez, melyben azt is közzétették, hogy csak azok a tisztek maradhatnak a hadsereg tagjai, akik az Elnöki Tanács által, még ugyanezen a napon kibocsátott *Tiszti Nyilatkozatot* aláírják.

A politikai vezetés szándékai szerint a *Tiszti Nyilatkozat*³⁷ aláírásának megkövetelése lett a hadsereg „megtisztításának” egyik módja és eszköze. A hadseregnek, és így a karhatalomnak is, csak azok a tisztek maradhattak, lehettek a tagjai, akik aláírták a nyilatkozatot. Ezt a nyilatkozatot a tisztikar 73-74%-a aláírta. A szovjet csapatok „behívása” szükségességének az elismerése a tisztikar többségének önértéket sértette, a forradalmi retorika azonban megtette hatását. Voltak azonban olyan tisztek is, akik aláírták a nyilatkozatot, de később – a megtorlás kegyetlensége miatt – a sortüzek és gyilkosságok hatására kérték a leszerelésüket. A politikai és katonai vezetés ezt a folyamatot 1957 végén az alábbiak szerint értékelte: „A »Tiszti Nyilatkozat« aláírása után is maradtak ugyan a hadseregbe nem való elemek, de ezek jó része a felülvizsgálat során és a későbbiek folyamán kikerült a hadseregből.”³⁸ Az 1956. októberi – kalkulált – létszámot (körülbelül 26 000 fő) alapul véve a tisztek száma – a fenti okok következtében – 1957 végéig 36%-kal csökkent.

A nehezen szerveződő tiszti ezredekbe elsőként főként azok az elhárító és politikai tisztek léptek be, akiket november 4-e előtt valamilyen módon eltávolítottak a hadseregből, esetleg őrizetbe is vettek, vagyis akik személyes sérelmeket szenvedtek el. Jelentősen emelkedett a létszám azok jelentkezésével, akik a meghirdetett létszámcsökkentéstől vagy a forradalomban játszott szerepük várható következményeitől tartottak.³⁹ Idővel, a kezdeti bizonytalankodás után azok is aláírták a Nyilatkozatot – és esetleg karhatalmisták lettek –, akik

³⁷ „Tiszti Nyilatkozat.” (http://mek.oszk.hu/04000/04056/html/roplap/pdf/roplap1956_0771.pdf) (A letöltés időpontja: 2015. 08. 24.)

³⁸ HL MN 1957/89. 55. o. „Jelentés a Magyar Néphadsereg szerepéről az 1956. október-novemberi ellenforradalomban” 1957. október. Révész Géza altábornagy s. k. a Magyar Népköztársaság Honvédelmi Minisztere. „A felülvizsgáló bizottságok 8 tábornok és 1116 tiszt ügyével foglalkoztak. A felülvizsgálat eredményeként 3 tábornokot és 726 tisztet távolítottak el a hadsereg soraiából... A Tiszti Nyilatkozat aláírását megtagadta és ezzel magát a hadseregből eltávolította 6857 fő. Ezek többsége nem tekinthető a néphatalom ellenségének, mert akkori állásfoglalásuk politikai megzavarodottságból eredt, másrésztük gyávanak bizonyult, nem merete vállalni a munkás-paraszt hatalom védelmét, a karhatalmi szolgálatot. A fentiekben kívül egyéb úton leszerelt a hadseregből még 1858 tiszt.”

³⁹ A későbbiekben halálra ítélt és kivégzett tisztek között is voltak, akik szolgálatot vállaltak a karhatalomban, és Munkás-Paraszt Hataloméért Emlékéremmel tüntették ki őket.

különösebb politikai vagy morális megfontolások nélkül, katonatiszti egzisztenciájuk megőrzése érdekében hajlandók voltak szolgálni. Hangsúlyozandó az is, hogy az ezredhez irányított honvédtisztek – így történt ez minden karhatalmi alakulatnál is – visszautasították a „közös uniformisként” kijelölt téli felső ruházatot, a vattakabátot, vagyis a pufjakaként elhíresült öltözetet. A tisztek már csak a megkülönböztetés miatt is a saját honvédtiszti egyenruháikban akarták a szolgálat feladataikat ellátni.

Az *első karhatalmi ezred* a fegyveres erők miniszterének parancsa szerint 1956. november 9-én alakult meg, de csak a november 17-én megjelent 01. számú ezredparancsnoki parancs kiadásával 1. Honvéd Forradalmi Ezred néven kezdte meg hivatalosan a tevékenységét.⁴⁰ Az ezred a karhatalmi feladatait a pesti oldalon hajtotta végre. Az első karhatalmi ezred létszáma november 20-án 1107 fő volt,⁴¹ majd rövidesen elérte az 1170 főt.

November 17-én hivatalosan is megalakult a *második karhatalmi ezred*. Az ekkor 535 fős állomány nagy részét a Zrínyi Akadémia hallgatói, tanárai, tisztjei, tiszthelyettesei és pártfunkcionáriusok adták, valamint volt partizánokból álló tartalékos tisztek, akik számára nem volt kötelező a *Nyilatkozat* aláírása. Az ezred parancsnoka Borbás Máté vezérőrnagy, 1957. január 6-tól Lóránt Imre, február 15-től Csémi Károly lett. Ennek az ezrednek a századai is elsősorban a főváros pesti oldalán hajtották végre a részükre meghatározott feladatokat.⁴² Az ezrednél november 11-től folyamatosan jelentkeztek szolgálattételre a pártiskolások, pártfunkcionáriusok, valamint az egykori partizánok. Ők a Kerepesi úton lévő Hunyadi laktanyában (később Szalvay laktanya) gyülekeztek. A Hunyadi laktanyában szerveződő karhatalmi zászlóalj képezte a december 15-én megalakult BM Karhatalmi Ezred harmadik legfontosabb alegységét. A pártkáderek nagyobb csoportjait a szervezők a Böszörményi úti laktanyába, valamint a Mosonyi utcai rendőrlaktanyába irányították. Az ország több részéről jelentkező tartalékos tisztek a kerületi és járási pártbizottságok, valamint a Pártközpont ajánlására jelentkeztek szolgálatra. Az állomány felkészületlenségéről árulkodik az ezred első – 1. – századának jelentése is: „sok tiszt és főtiszt nem tudta betárolni [helyesen lőszerrel megtölteni a tárat – HM] a géppisztolyt. Ezeket sebtében megtanítottuk a géppisztoly kezelésére, tárolására, voltak, akik nem tudták, hogy mit kell csinálni a kézigránáttal elhajtás előtt, ezeket is megtanítottuk. Azokat az elvtársakat, aki golyószóróval voltak felszerelve és

⁴⁰ HL 1957/T 50. d. Hivatkozik rá: *Zsitnyányi*.

⁴¹ Uo.

⁴² HL 1956-os gyűjtemény, 10. ő. e. A második honvéd karhatalmi ezred története. Hivatkozik rá: *Zsitnyányi*.

nem ismerték a kezelését, szintén rövid magyarázatokkal és gyakorlati bemutatóval oktattuk ki a golyószóró kezelésére.”⁴³

A *harmadik (budai) karhatalmi ezred* parancsnoka Pesti Endre ezredes lett. Az 1050 fős létszámú ezred magalakulása november 15-ére tehető. A Petőfi Akadémia állományán kívül ide lett beosztva számos repülő és légvédelmi tiszt is: ők adták a budaörsi, valamint a XXII. kerületi század szinte teljesen állományát.

November 17-én megalakult a *hadserg tartalék karhatalmi tisztí százada* is. A 60 fős kezdeti létszámot a Kossuth Tüzér Tisztí Iskola, valamint a Tüzér Parancsnokság hivatásos tisztjei tették ki, parancsnokuk Máté Sándor őrnagy lett. A felállított tartalék alegység elsősorban kiegészítő és megerősítő feladatot látott el mind a budai, mind a pesti kerületekben.⁴⁴

Külön szervezeti egységként lett elismerve az úgynevezett *Hodosán-csoport*, amelynek állományát a forradalom erői elleni fellépésben október 28-ig – a hatalom értékelése szerint – jeleskedő Hodosán Imre őrnagy vezette kiskunhalasi 37. gépkocsizó lövészezred adta.⁴⁵ Gyurkó Lajos vezérőrnagy, a 3. Hadtest korábbi parancsnoka mint a Katonai Tanács tagja az ezredből egy kisebb alakulatot karhatalmi feladatok ellátására november 27-én a fővárosba rendelt. A Hodosán-csoport állományába november végén 477 fő tartozott, a parancsnok Czétényi Kálmán lett.⁴⁶

Elsősorban civilekből alakult meg a fővárosban az úgynevezett *Pest-vidéki csoport*, amely Valencsák János – korábban államvédelmi – vezérőrnagy vezetésével novemberben 162 fővel kezdte meg működését. Az alig egy hónapon keresztül önállóan működő karhatalmi csoport december 25-étől a rendőrség állományába került. Ez alatt az idő alatt elsősorban az egykori belügyi állományból alakuló századok tagjaival főként a pest megyei falvakban és városokban, valamint a Balaton környékén hajtottak végre karhatalmi feladatokat.

Egyes vidéki helyőrségekben már november 4-étől többek között Kiskunhalason, Cegléden, Kaposváron, Kecskeméten, Kalocsán szerveződtek karhatalmi jellegű feladatok ellátására katonai alegységek a „politikailag szilárd”-nak nyilvánított alakulatokból. Ezek a kezdetben szovjet támogatással működő kisebb alegységek, csoportok szinte kivétel nélkül biztos magját képezték a később hivatalosan is felállításra kerülő vidéki honvéd karhatalmi egységeknek.

⁴³ HL 1956-os gyűjtemény 10. ó. e. 168. o.

⁴⁴ HL 1956-os gyűjtemény 10. ó. e. 255–256. o.

⁴⁵ Az ezred október 26-án Budapestre rendelt erői a Soroksári úton – a Nagy Imre elrendelte statáriumra hivatkozva – elfogott, harcképtelenné tett fegyvereseket végeztek ki, majd beérve Budapestre a IX. kerületben hajtottak végre harc feladatokat. A november 4-én támadó szovjet csapatok ezt az alakulatot is lefegyverezték és 20 katonát hadfogságba Ungvárra szállítottak.

⁴⁶ *Berki* 1997. 98. o.

A honvédségi alárendeltségű karhatalom szervezése a vidéki városokban, helyőrségekben november közepétől, a tiszti nyilatkozat kiadása után kezdődött el. A megyei, majd járási, egyes helyőrségekben városi karhatalmi alakulatok felállítását a Katonai Tanács által kinevezett parancsnokok végezték. Ezt segítve a területi kiegészítő parancsnokságok hívták be a „megbízhatónak” tartott tartalékos tiszteket, akik közül többen vállalták, hogy belépnek a karhatalomba. De a szervezés során a fővároshoz hasonlóan számíthattak az „illegalitásból”, vagy éppen a börtönből visszatért pártfunkcionáriusok, ÁVH-sok, egykori „19-esek” és partizánok és nem utolsósorban, a hatalom védelmében „helyállt” katonatisztek szolgálatára. A megyei karhatalmi parancsnokok, egyeztetve a megyei intéző bizottsággal, a rendőri szervekkel, valamint a kiegészítő parancsnokságokkal a fontosabb járási székhelyeken karhatalmi alegységeket – század vagy szakasz erőben – is szerveztek. A járásokon belül általában 10 fős kikülönített önálló őrsök vonták ellenőrzésük alá a fontosabb településeket.⁴⁷

A területi párt- és tanácsi szervek által irányított karhatalmi alegységek

Az egész ország átfogó politikai irányítását biztosító hálózat kiépítéséről szintén elsők között rendelkezett a kormány. A területi közigazgatás ideiglenes irányítását és felügyeletét ellátó kormányösszekötői rendszer létrehozásáról a „kormány” 1956. november 7-i ülésén határozott, melynek értelmében a megyei tanácsok és a megyei jogú városi tanácsok végrehajtó bizottságai mellé kormányösszekötőket neveztek ki, akik fő feladatuk a kormány intézkedéseinek helyi végrehajtását kapták.

A területi közigazgatás élére helyezett „komisszárokról” rendelkező kormányhatározat nyilvánosan is megjelent. A kormányon belül Apró Antal kapta feladatuk a kormányösszekötők irányítását és felügyeletét. A területi megbízottak a dokumentumok tanúsága szerint közvetlen és folyamatos kapcsolatban állhattak a központi kormányzati szervekkel.

A városokban, így elsősorban a megyei és járási székhelyeken az MSZMP vezetői főként a korábbi párt- és állami funkcionáriusokból, az „ellenforradalmi veszély” elmúltával visszatérő ÁVH-sokból, valamint volt partizánokból szervezték meg az első alegységeket.

Hamarosan kiderült, hogy a kormány korábbi rendeletének⁴⁸ végrehajtása szovjet ellenállásba ütközik, így a „kormány” is hamarosan belátta, hogy a

⁴⁷ Decembertől (néhány helyen már korábban is) a fontosabb városokban, megyékben a rendőr és honvéd karhatalmistákból külön riadó csoportokat, ún. „R” századokat állítottak ki, mely a rendőrséggel közösen működve végzett elsősorban felderítési és biztosítási feladatokat.

⁴⁸ A rendelet lényege, hogy az állam és a társadalom védelme érdekében szükséges szervezetek a rendőrségen belül kell megszervezni és azokat az államvédelmi szervezetek, amelyeket a kormány

hatalom visszaszerzéséért folytatott harcában nem tudja véglegesen mellőzni a már bizonyított, s így megbízható államvédelmi vezetőket és beosztottakat. A kormánynak szüksége volt az egykori párthadsereg elszántságára és a „belső ellenség felszámolása” terén szerzett tapasztalataira. A közvetlen pártvezetői fennhatósággal felállított és működtetett karhatalmi alakulatok létrejöttéig a megszálló szovjet csapatok végezték a „rendfenntartást”. A honvédségi és belügyi alárendeltségű, továbbá a területi párt- és részben tanácsi szervek által felállított karhatalmi alakulatok létszámának pontos meghatározása az állandó személyi- és szervezeti változások miatt szinte lehetetlen. Az erre vonatkozóan más és más forrásokban és különböző időszakokban megadott adatok ellentmondóak.⁴⁹

A Magyar Néphadsereg létszáma december 1-jén a megszűnés alatt álló alakulatokkal együtt 35 391 fő volt. Ebből 17 630 volt a tiszti létszám, valamint 5654 tiszthelyettes, akik közül a Budapesten és környékén 3952 fő teljesített karhatalmi szolgálatot. December 18-án a karhatalmi ezredek állományába – eltérően a korábbi adatoktól – a fővárosban már 4687 honvédtiszt tartozott.⁵⁰ December 1-jén a vidéken megszervezett – nem csak honvédségi alárendeltségű – karhatalmi alakulatok létszáma egy változat⁵¹ szerint 6560 fő volt. Mint ismert, a szervezés december elején korántsem zárul le, így a létszámok folyamatosan változtak. Berki Mihály a „nagyon felületesnek tűnő és sok hibával tarkított kimutatások alapján számolva” úgy véli, hogy december 1-jén 7262 katona és néhány ezer pufajkás vett részt a karhatalomban.⁵²

A karhatalom alárendeltségi- és létszámviszonyairól viszonylag pontos adatokat tudhatunk meg BM 1957. február 27-i jelentéséből. A rendőrségi karhatalom személyi állományának „túlnyomó többsége volt partizánokból, párt, állami és gazdasági vezetőkől, államvédelmi, belső karhatalmi tisztekből, tiszthelyettesekből tevődik ki, akik önként jelentkeztek a fegyveres harcra. Eddig – február 27-ig – az állomány körülbelül 83%-ig van feltöltve (:rendszeresített létszám: 5.992 fő). Az egyes alakulatok feltöltöttsége aránytalan. Például a budapesti ezred túl van a rendszeresített létszámon, a miskolci zászlóalj csak körülbelül 30%-ig van feltöltve.

tilalma ellenére felállítottak, haladéktalanul meg kell szüntetni. BM Központi Irattár ORFK iratai. 1956. évi (rendezés alatt álló) szám nélküli iratok között. A rendelet szövegét közli: *Kajári* 1996. 32–33. o.

⁴⁹ HL 1967/T. 260. d. 31. 20. o. Összefoglaló jelentés a hadsereg helyzetéről, az 1956. december 1. és 15. közötti időszaknak megfelelően.

⁵⁰ HL 1967/T. 260. d. 31. 18. o.

⁵¹ *Berki* 1993. 32. o.

⁵² *Berki* 1993. 32–33. o.

Jelenleg az országban 13 810 fő teljesít karhatalmi szolgálatot. Ebből: 5.410 a rendőrségi, 7.554 a honvédségi és 1.116 fő a megyei MSZMP. I.B.-ok és tanácsok által szervezett karhatalom. Budapesten 4.869 karhatalmista van: a karhatalmi ezredben 1.809 fő, a honvéd tiszti ezredekben 3.060 fő. A karhatalomban kb. 9.000 hivatásos tiszt és tiszthelyettes teljesít szolgálatot.”⁵³

A karhatalom tevékenységének jellege

A november 4-én hatalomra segített – vagy legalábbis moszkvai elképzelés szerint a szovjet vezetés számára elérni szándékozott egypártrendszerű diktatúra helyreállítására alkalmasnak vélt – csoportosulás, amint ez 1956. október 23-án is történt, úgy látott hozzá a saját céljait közvetlenül szolgáló fegyveres erő – ez esetben karhatalom – megszervezéséhez, hogy szükséges és elvárható alaposággal és részletességgel elmulasztotta meghatározni többek között az alárendeltségi viszonyokat, a parancskiadási rendet és esetünkben a legfontosabbat: a tűzparancs kiadásának rendjét. A hatalmi csoportosulás nem utolsó sorban elmulasztotta rögzíteni a szerveződő és akcióba lépő fegyveres erő működését meghatározó szabályokat. A karhatalmi utasítás 1957. január végére, február elejére készült el, de vannak alegységek ahová a szabályzat május közepéig sem jutott el. Különösen fontos kérdés ez abban az esetben, ha az így létrejövő fegyveres erő személyi állományának egy jelentős része, például Salgótarjánban a karhatalmisták túlnyomó többsége, katonai vagy/és rendőri alapképzettséggel, de ami ennél is fontosabb, a karhatalmi alkalmazás, ennek fontos részterületeként a fegyverhasználat szabályainak ismeretével sem rendelkezett.

Kádár János az önmagának feltett kérdésre: A „karhatalmisták... nincsenek kiképezve?” adott válasza: „Majd a hatodik bevetésnél tudni fogják, hogy mi a feladatuk. Ezek tulajdonképpen a legmegbízhatóbbak...”⁵⁴ – is bizonyítja, hogy a hatalom nem tartotta elsődleges szempontnak az általa szovjet közreműködéssel szervezett fegyveres erő minden részletében kontrolált működése feltételeinek a megteremtését.

A belügyi és honvédségi állományból szerveződő karhatalom Budapesten és vidéken december elején kezdte meg a feladatainak végrehajtását: a forradalom erői utóvédharcainak a megtörését, a munkástanácsok tevékenységének korlátozását, a forradalom résztvevőivel szemben indított megtorlást. Budapesten és több vidéki nagyvárosban, településen: Tatabányán, Salgótarjánban, Miskolcon, Pécsen, Gyomán, Zalaegerszegen, Egerben stb. végrehajtott akci-

⁵³ MNL OL M-KS 288. f. 30/1957/7. ó. e. 1–5. o. Belügyminisztérium, SZT, 6-51/1957. Jelentés a rendőrségi karhatalom helyzetéről az MSZMP Intéző Bizottságának, 1957. február 27.

⁵⁴ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 305–307. o.

oik következtében a védtelen polgári lakosságból közel százan az életüket vesztették.

A vizsgált időszakot követően megszületett karhatalmi utasításban az október 23-tól december végéig, január elejéig e területen történtek ismeretében sem törekedett a hatalom a karhatalmi egységek, alegységek parancsnokai jogainak a korlátozására. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az adott helyszínen lévő legmagasabb rendfokozatú vagy beosztású parancsnok a helyzetet értékelve a fegyverhasználatról saját hatáskörben minden korlátozástól mentesen dönthetett.⁵⁵ A szabályzatban meghatározták fegyverhasználat eseteit is.⁵⁶

A karhatalmi szabályzat egyes részeinek tartalmát értékelve – a teljesség igénye nélkül – megállapítható, hogy a karhatalom bevetése a hatalom kinyilat-

⁵⁵ A történetek megítélése szempontjából is nagy jelentősége van a karhatalom magatartását meghatározó következő szabályoknak is: „A katonai eljárások megválasztása, valamint a karhatalom mikénti alkalmazására vonatkozó minden intézkedés kizárólag a katonai karhatalom parancsnokának hatáskörébe tartozik. Ebbe a polgári és a rendőrségi hatóságoknak beleszólása nincs... Ha fegyvert kell használni, a parancsnok minden befolyástól mentesen, csak a saját felelőssége tudatában cselekedjék. Ha az alkalmazás nyílt ellenforradalmi mozgalom elfojtására irányul, a parancsnok intézkedéseit tisztán katonai szempontból és önállóan tegye meg. Ha bárminő befolyásnak is enged, ez őt a felelősség alól nem mentesíti. Az erély, amely ha kell a kíméletlenségig fokozható – mindig célravezető, amíg a habozás és a felelősségtől való félelem a kudarc forrása...” HL MN 1967/T-101/139/I. ő. e. Utasítás a karhatalmi szolgálat ellátására. 5–6. o.

⁵⁶ „a./ zavargások, lázongó és ellenforradalmi mozgalmak alkalmával, valamint a személy, közvagyon, köztisztviselő biztonysága ellen tömegesen elkövetett cselekmények esetében, ha a megelőző felhívások a törvényes állapot helyreállítására eredménytelenek maradtak és a fegyverhasználat szükségességéről a karhatalom parancsnoka meggyőződött;

b./ ha a karhatalmi alakulatot, vagy annak egyes tagjait tettelesen bántalmazzák, vagy fegyverrel támadják meg, vagy ha a túlerőben lévő tömeg láthatólag támadó szándékkal nyomul az alakulat ellen, s tartani lehet attól, hogy ezzel az alakulat működőképességét akadályozzák.

A tömegek felvonulásával és a tömegzavargásokkal rendszeren együttjáró kiabálás, fütyülés, valamint egyes kihívások ne ragadtassák az alakulatot a fegyver használatára mindaddig, amíg az ilyen magatartásnak az alakulatra nézve káros következményei nem lehetnek.

Ha azonban a fegyverhasználat szükségessége beállott, akkor a tömeg teljes szétesését, illetőleg a rendezetlenség feltétlen megadását kell követelni és semmi szín alatt nem szabad megegyezést kötni, vagy bármely alkudozásba bocsátkozni.

Lázongó néptömeg szétszórására, miután a szétesésre tett felszólítás eredménytelen maradt, ha a körülmények engedik és célszerűnek mutatkozik, tüzelésre kész fegyverek oltalma alatt a karhatalom szuronnal (fegyvertusával) támadjon. Támadás közben a fegyvertelen nőket, aggodkat és gyerekeket lehetőleg kímélni kell.

Tüzelésre kész géppuskák, golyószórók elhelyezése házak ablakában, erkélyen, vagy a rohamra indulóktól oldalt történjen, hogy az átlövés, illetve ellövés biztosítva legyen.

Ha a szuronnal való támadás nem elégséges, vagy nem lehetséges, ha a karhatalomra lövöldöznek, vagy ha a karhatalom másként kényszerül önvédelemre, löfegyvert kell használni, de ilyen alkalmakkal *sohasem szabad vaktöltényt használni, vagy a levegőbe löni.*” HL MN 1967/T-101/139/I. ő. e. Utasítás a karhatalmi szolgálat ellátására. 7–8. o. (Kiemelés az eredetiben.)

koztatásai szerinti „nyílt ellenforradalmi mozgalom elfojtására” irányult, ezért a parancsnok az intézkedéseit önállóan hozhatta meg. Például Salgótarjában december 8-án a magyar karhatalom a szovjet csapatokkal együtt az erélyt, a kíméletlenségig fokozta. A hatalom megítélése szerint tehette ezt, sőt, Kádár Jánosnak az IIB 1957. január 14-én ülésén elmondott értékelése szerint – „Ha visszamenőleg bírálni akarnám a karhatalom tevékenységét, azt kellene mondani, hogy nem alkalmaztunk megtorlást... Ha nem eszközlünk megtorlást, annyi mintha megengednénk ezeket a támadásokat”⁵⁷ – a karhatalomnak még több helyen megtorló akciókat kellett volna végrehajtania.

Salgótarjában a „lázongó néptömeg szétszórására” a fegyvereket „szakszerűen” helyezték el és a tüzelést – amint ezt később a szabályzatban kötelezővé is tettek – nem fejezték be a „tömeg teljes széteszlásáig”.

A korszak történéseit vizsgálva, mint kötelezően előírt és ezért betartandó szabályként rögzítve nem találhatók meg a fegyveres erőszak alkalmazásának olyan „kellékei”, mint:

- a többszöri felszólítás a fegyverhasználat előtt;
- a fejek fölé célzott figyelmeztető lövés(ek);
- nem túl szakszerű terminológiával a földre célozva a „porzó” sortűz leadása;
- lövések a térd magasságában;
- a menekülés megkezdése esetén a tűz beszüntetése;
- asszonyok, aggok, gyerekek megkímélése stb.

Ezek nagy része (mint követelmény) a karhatalmi szabályzatba sem kerültek be, sőt – ismét kiemelve – az új szabályzat határozottan megtiltotta a tömegoszlatás sérülés nélküli végrehajtását lehetővé tevő vaktöltény használatát és a fejek fölé lövések leadását. Nem történt más, mint a szovjetek teljes bizalmát élvező Münnich Ferenc legalább két alkalommal – de feltehetően több esetben is – hangoztatott véleményét kötelező érvényű szabállyá tették. Münnich Ferenc a fegyverhasználat lehetséges céljáról, az MSZMP IKB november 11-i ülésén idézte fel az általa már korábban is elmondottakat: „A pártban október 26-án kijelentettem, hogy a helyzet igen veszélyes, és *ha győzni akarunk lőni kell még akkor is, ha a békés tömegek fedezik az ellenforradalmat, mert utána ezek a békés tömegek már az utcára nem mennek ki* – akkor ezt a felszólalásomat »sztálinistának« nevezték.”⁵⁸

A Katonai Tanács a szervezettség és felkészültség tekintetében magasabb szinten lévő honvéd karhatalom esetében sem látta szükségét annak, hogy a karhatalmistákat és az alegységek, egységek parancsnokait a fegyverhasználatban, például a tűzparancs kiadásának magához vonásával korlátozza.

⁵⁷ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 306. o.

⁵⁸ MSZMP- jegyzőkönyvek, 1. k. 57. o. (Kiemelés tőlem: HM.)

A testületek: az MSZMP IIB és az MSZMP IKB beterjesztésekben, elfogadott előterjesztésekben, határozatok vagy/és elvi iránymutatások formájában megfogalmazott helyzetértékelései, továbbá a testületek tagjainak a helyzet megoldásával összefüggésben elhangzó vagy/és – mint ez történt több esetben a karhatalom ügyében is – írásban benyújtott javaslatai, összességében a pártvezetés döntései alapvetően határozták meg a karhatalom és a karhatalmisták tevékenységét.

Az MSZMP testületei a karhatalom ügyét több alkalommal is tárgyalva, több részterületet is érintve például megfogalmazták a karhatalom szervezésének politikai indítékait, meghatározták a karhatalom tevékenysége eredményeként elérendő célokat, döntöttek a szervezet felépítéséről, ezzel összefüggésben a megalakult egységek, alegységek alárendeltségéről és újabb döntéseket hoztak a sok-sok problémával formálódó szervezetben szükségesnek tartott változásokról, módosításokról. A testületi üléseken meghatározták a karhatalmisták kiválasztásának elveit, a karhatalomnak a hatalmi csoportosulás szempontjából kedvező szociális összetétele biztosításának feladatait. Megtörtént a kádár-csoportra és a tevékenységére valós vagy vélt veszélyt jelentő – ellenségként megjelenített – célcsoportok, egyes esetekben a konkrét célszemélyek meghatározása. Az így meghatározott „ellenség” valós vagy vélt törekvéseinek változó, egyre leegyszerűsítettebb formában történt megjelenítése, a valós vagy kreált veszélyek felnagyítása, széles körben történt ismételtetése, sulykolása – az esetek egy részében az alkalmazandó erőszak formáinak megválasztásáig – hatottak a karhatalom, a karhatalmisták egy részének tevékenységére.

„A munkásosztály hatalmának minden oldalú erősítése, az osztályellenség, az ellenforradalom maradványainak elnyomása és elszigetelése. Ez a leghatározottabb harcot igényli az ellenforradalom, a kizsákmányolók maradványai ellen... szükséges, hogy a diktatúra elnyomó, erőszak oldala a mi viszonyaink közepette ne szenvedjen csorbát. Csakis az ellenforradalomra mért határozott csapás, a burzsoázia hatalmának visszaállításra tett minden kísérlet elfojtása szolgálja ezt a célt” – határozta meg írásában a proletárdiktatúra erősítésének egyik fontos feladatáént az ekkor már belügyminiszter Biszku Béla.⁵⁹ – A kommunista hatalom megvédésére szervezett fegyveres erők irányításának közvetett módja az általánosnál nagyobb jelentőséggel bírt a karhatalom rendőrség- és a közvetlen párt-alárendeltségű erői esetében.

⁵⁹ *Biszku* 1957. 39–40. o. A kézirat nyomdai szedését az Athenaeum nyomdában 1957. május 28-án kezdték meg. Június 1-jén jelent meg 46 000 példányban.

BIBLIOGRÁFIA

- Balló* 2011. *Balló István*: A magyar néphadsereg helyzete és főbb szervezeti változásai 1956 novembere és 1961 decembere között. *Hadtudomány online*, 2011. (http://mhtt.eu/hadtudomany/2011/2011_elektronikus/2011_e_4.pdf) (A letöltés időpontja: 2015. 09. 04.)
- Berki* 1993. *Berki Mihály*: Pufajkások. Budapest, 1993.
- Berki* 1997. *Berki Mihály*: A tizenkét napos szabadság ára. Pécs, 1997.
- Berta besz.* Dr. Berta Sándor határőr alezredes A keleti és északi határterületen folyó határőrizeti tevékenység Előadás. Elhangzott az MSZMP Belügyminisztériumi Bizottsága elméleti tanácskozásán 1982. június 16-án. Történeti hűséggel, politikai felelősséggel 5. Határőrségi szekció, BM Könyvkiadó, 1985. 26–31. o.
- Biszku* 1957. *Biszku Béla*: A proletárdiktatúra időszerű kérdései hazánkban. Budapest, 1957. 39–40. o.
- Forró – Hibácsko* 2009. *Forró János – Hibácsko Ferenc*: Adalékok a Karhatalom történetéhez. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis)*, XVI. (2009) 19. sz. 51–59. o. (http://epa.oszk.hu/02100/02176/00005/pdf/RTF_19_051-059.pdf) (A letöltés időpontja: 2015. 09. 01.)
- Györkei – Horváth* 1996. Szovjet katonai intervenció 1956. Szerk. *Györkei Jenő – Horváth Miklós*. Budapest, 1996.
- Horváth* 2003. *Horváth Miklós*: 1956 hadikrónikája. Budapest, 2003.
- Horváth* 2018. *Horváth Miklós*: Adalékok a Kádár-csoport 1956-1957-es legitimitásának és a formálódó hatalom jellegének értékeléséhez. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, 2018. 209–215. o.
- Kajári* 1996. Rendőrségi napi jelentések. Első kötet. 1956. október 23.–december 12. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta *Kajári Erzsébet*. Budapest, 1996.
- Kirov* 1996. *Alekszandr Kirov*: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon – 1956. In: Szovjet katonai intervenció 1956. Szerk. *Györkei Jenő – Horváth Miklós*. Budapest, 1996. 166–167. o.
- MSZMP-jegyzőkönyvek, 1993. A magyar szocialista munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. k. (1956. november 11. – 1957. január 14.) Szerk. *Sipos Levente; Némethné Vágyi Karola*. Budapest, 1993.
- Szakolczai* 1999. *Szakolczai Attila*: A fegyveres erőszakszervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In: Évkönyv VII. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 18–60. o.

- Tulipán* 2014. *Tulipán Éva*: Ostrom 1956-ban – A Köztársaság tér emlékezete, Budapest, 2014.
- Tulipán* 2015. *Tulipán Éva*: Munkásmilíciák és nemzetőrség Budapesten 1956-ban. In: Nemzetőrjelvény: Tanulmányok az 1956-os nemzetőr-ségről, 2009–2013. Szerk. *Bokodi-Oláh Gergely*. Budapest, 2015. 266–273. o.
- Zsitnyányi *Zsitnyányi Ildikó*: A karhatalmi szolgálat megszervezése 1956. november 4-e után... (Kézirat, h. n., é. n.)

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁBTL DGy. Állambiztonsági Szolgálatok Dokumentum Gyűjtemény
FEVKA Orosz Föderáció Fegyveres Erői Vezérkarának Központi Archí-
vuma
HL Hadtörténelmi Levéltár
MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Illésfalvi Péter

A m. kir. erdélyi 1. honvéd hegyidandár 1944. évi mozgósítása, felvonulása és első harcai a Kárpátokban

Mozgósítás és felvonulás

A magyar politikai és katonai vezetés már 1943-ban számolt annak lehetőségével, hogy a szovjetek – tekintetbe véve addig elért eredményeiket – hamarosan megközelíthetik, illetve 1944-ben el is érhet0ik Magyarország keleti határait. Erre az esetre a Honvéd Vezérkar kidolgozta az úgynevezett „O” határvédelmi tervet,¹ melynek keretében a M. kir. Honvédség kijelölt seregtestei az Északkeleti-Kárpátokban védték volna hazánkat, nagyjából az Uzsoki- és a Tatár-hágó között. Ezzel egyidejűleg a németek által elfoglalt szovjet területeken megszálló tevékenységet teljesítő magyar csapatokat is hazarendelték volna. A Kárpátok védelmére felvonultatott erők természetesen csak magyar erőket foglaltak volna magukba. Az angolszász szövetségesekkel – elkerülendő a viszony további elmérgesedését – közölni óhajtották, hogy a honvédség a keleti határokon csak védelmi tevékenységet fog folytatni.²

A tervekkel összhangban 1943. november 25-én elrendelték az erődszázadok mozgósítását, így a békehadrenden belül az 1. hegyidandárhoz beosztott 62. portyázóosztály alosztályaiét is. Arról nem rendelkezünk adatokkal, hogy a mozgósítás részleges volt-e vagy teljes, miként arról sem, vajon az intézkedés kiterjedt-e az 1. erődzászlóaljra is.³ Ezt követően, 1944. február 11-én a még békeállományú 1. hadsereg-parancsnokság, mint az északkeleti Kárpátvédelem leendő vezetési törzse, részlegesen mozgósította a 16. és 24. gyaloghadosztályokat, a 2. hegyidandárt és bizonyos közvetlen alakulatokat is.⁴

¹ „O” = orosz, tehát a Magyarország szovjetek által történő megtámadása esetén életbelépő intézkedésről van szó.

² *Ölvedei* 1989. 16–17. o.; *Vértes* eml. 100. o. A Székely Határvédelmi Erők „O” határvédelmi tervét 1943. december 25-ére kellett elkészíteni. Mivel ez a teljes „O”-terv részét képezte, eddig az időpontig minden valószínűség szerint az Északkeleti-Kárpátok térségére vonatkozó dokumentációnak is el kellett készülnie, azonban erre vonatkozó elsődleges forrással nem rendelkezünk.

³ HL II. 89. 304/a. dob. VKF 1. oszt. M-napló, 1943. november 25.

⁴ HL II. 89. 304/a. dob. VKF 1. oszt. M-napló, 1944. február 11. Itt szükséges tisztáznunk egy, a dolgozat témájához szorosan nem számítható, azonban mégis fontos, mára „toposszá” mereve-

1944. február 22-én intézkedés történt, hogy a már részlegesen mozgósított három seregtest zömét, két légvédelmi tüzérosztályt, valamint más törzseket és műszaki alakulatokat március 6-i kezdettel helyezték ki Kárpátaljára.⁵

Arra, hogy az 1. hegyidandár ugyancsak részleges mozgósítása mikor kezdődött meg, a jelen pillanatig nem sikerült egészen pontos választ adni. 1944. február közepén a dandártörzs részleges mozgósítása már bizonyosan folyamatban volt. Február 14-én Újlaky György⁶ ezredes, az 1. hegyidandár gyalogsági parancsnoka tartott M-szemlélet Besztercén, 19-én pedig próbaképpen az erődcsázadoknál⁷ rendelték el mozgósítást. A felduzzadt létszámú parancsnokság részére dandár-törzsgyakorlatot terveztek március első felében. Ezt feltehetőleg az 1. hegyidandár teljes mozgósítására március 11-én befutott parancs hiúsította meg.⁸ A honvédelmi miniszter ezen a napon rendelte el az alapvetően még békeszervezetű dandár⁹ teljes hadiállománnyal történő megalakítá-

dett tévedést. Az eddig megjelent szakirodalom majdnem egységesen 1944. január 6-ra teszi az 1. hadsereg (sic!) mozgósítását (vagy kerüli a meghatározott időpont feltüntetését), ami két okból is problematikus. Először is a könyvészeti anyagok vagy lábjegyzet nélkül teszik ezt a megállapítást, vagy jegyzetapparátusukban nem eredeti levéltári dokumentumot adnak meg. A Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztályának M-naplójában 1944. január 9-én szerepel olyan bejegyzés, amely a mozgósítási előkészületekre utal az 1. hadsereg-parancsnokságot illetően (is), ez azonban egyáltalán nem perdöntő bizonyíték. Másfelől az egyébként nem egészen három hónappal később, 1944. március 28-án bekövetkezett mozgósítás mindenképpen csak a hadsereg-törzsrre vonatkozik. Ugyanis az első, az 1. hadsereg-parancsnokságnak alárendelt seregtestek és csapattestek részleges mozgósítása már – mint a jegyzethez tartozó törzsszövegből is kiderül – 1944. február 11-én megkezdődött. Mindezen túlmenően ugyancsak a hadsereg-törzs mozgósítása nélkül, és azelőtt zajlott le a később az 1. hadsereg kötelékébe lépett VI. hadtest-parancsnokság mozgósítása is, többi hadtestét (német XI. és magyar VII. hadtest-parancsnokságok) pedig már kint a harc téren „kapta meg”.

⁵ HL II. 89. 304/a. dob. VKF 1. oszt. M-napló, 1944. február 22.

⁶ Újlaky (eredetileg Schürger) György (*Kassa, 1894. június 29. – †?). A kassai Cs. és kir. Gyalogsági Hadapródiskolában avatták zászlóssá a 9. honvéd gyalogezredhez 1912. augusztus 18-án. Csapattestével végigharcolta az I. világháborút, majd utána is különböző gyalogostiszti beosztásokban tevékenykedett. 1939. október 1-jével a perecsenyi 1. hegyizászlóalj parancsnoka, 1941. november 1-től beosztott gyalogos törzstiszt az 1. hegyidandár-parancsnokságon. 1942. április 1-jén kinevezték ezredessé, 1943. december 1-jén az 1. hegyidandár gyalogsági parancsnokává. 1944. október 12-től a Budapest Székesfővárosi Leventeparancsnokság megbízott parancsnoka, 1944. december 17-től beosztották a M. kir. Honvédség felügyelőjének törzsébe. További sorsa ismeretlen. HL AKVI 1997/1894.

⁷ A dandár kötelékébe beosztott 33/1–4., és a 2/1. erődcsázadokról van szó.

⁸ Varga 2009. 111–119. o.

⁹ A m. kir. erdélyi 1. honvéd hegyidandár békehadrendi elemei az 1943. október 1-én életbe lépett hadrend szerint (zárójelben az alakulat békehelyőrsége): 2. hegyivadász-zászlóalj (Naszód), 3. hegyivadász-zászlóalj (Rahó), 4. hegyivadász-zászlóalj (Aknaszlatina), 12. hegyivadász-zászlóalj (Borsa), 33. hegyivadász-zászlóalj (Borgóprund), 62. határvadász portyázó osztály (Nagyilva; csak a parancsnokság), 1. erődzászlóalj (Kisilva), 1. hegyi tüzérosztály (Máramarossziget), 2. hegyi tüzérosztály (Beszterce), 1. hegyidandár légvédelmi gépágyús üteg (Ungvár), 1. hegyidandár pán-

sát. Ezen kívül elrendelte a béke idején nem létező alábbi szervezetek mozgósítását: 1. hegyi lőszerkezelő oszlop, 1. hegyi málházoszlop, 1/8. kocsioszlop, 1. hegyi egészségügyi oszlop, 1. hegyi sebesültszállító gépkocsi oszlop, 1. hegyi ételmezési oszlop, 1. hegyi sütőoszlop. A mozgósítás első napja március 13-án 0 óra volt, s 20-án 24 óráig jelenteni kellett a menetkészültséget.¹⁰

A lázas készülődést természetesen némiképp megzavarta Magyarország német megszállása. A szomorú történelmi esemény szempontunkból legfontosabb vonatkozása az volt, hogy 1944. március 19-én a németek a Tisza folyót mint záróvonalat jelölték meg, így azt átlépni egyik irányból sem lehetett. Ez akadályozta a csapataikhoz még be nem vonult tartalékosok mozgását vagy a szabadságról, továbbá bármilyen szolgálati útról visszatérő katonák beérkezését. Ezen túlmenően a honvédségi szállítmányok mozgása is lehetetlen volt. Persze ez utóbbi egyelőre nem érintette az 1. hegyidandárt, mert az még – részben az első ok miatt – nem volt menetkész. A csapatok elhelyezkedését tekintve felemás volt a helyzet, ugyanis 4. hegyivadász-zászlóaljja Aknaszlatinán, tehát a Tiszán innen volt elhelyezve, a 3. pedig Rahón ugyan formálisan a Tiszán túl, de az már annyira a folyó legfelsőbb folyása, hogy ott a záróvonal a gyakorlatban nem is létezett. Valójában ugyanez vonatkozott már Máramarossziget térségére is, tehát ha a dandár minden alárendelt csapatát át kellett volna vonni a Tisza túlsópartjára, az semmilyen különösebb nehézséget nem okozott volna. Nagyobb problémát jelentett a hírszolgálat időnkénti megbénulása, akadozása, ez azonban végleg megszűnt, miután a németek március 26-án a záróvonalat feloldották.¹¹

Néhány hetes készenlét után a Kárpátaljára már kihelyezett alakulatok március 24-én parancsot kaptak a tervezett védőállások elfoglalására és a harcoló VII. hadtesttel történő összeköttetés felvételére.¹²

A készülődés teljes mértékben indokolt volt, mivel a Vörös Hadsereg előrenyomuló csapatai már közvetlenül Magyarország határait veszélyeztették. Ennek előzménye az volt, hogy a Szovjet Legfelsőbb Főhadiszállás Főparancsnoksága az 1944-es évre többek között célul tűzte ki a jobb parti Ukrajna felszabadítását is. Ennek érdekében már 1943. december 24-én megindította átfogó támadását az 1., 2., 3. és 4. Ukrán Frontok részvételével. A nagyszabású hadászati támadó hadművelet eredményeként az 1. Ukrán Front 1. harckocsihadserege és 18. hadserege már 1944. január 5-én birtokba vette Berdicsevet, amely város

céltörőágyús század (Nagybánya), 1. hegyi huszárszázad (Nagybánya), 1. hegyi utászszázad (Máramarossziget), 1. hegyi híradószázad (Máramarossziget), 1. hegyi vonatosztály (Máramarossziget).

¹⁰ HL KSZV-napló, 2. doboz, 1944. március 11.; *Varga* 2009. 115. o. A dandár mozgósítására kiadott rendelet száma: 29 550/M. III. – 1944.

¹¹ HL II. 89. 304/a. dob. VKF. 1. oszt. M-napló, 1944. március 26.

¹² HL II. 89. 304/a. dob. VKF. 1. oszt. M-napló, 1944. március 24.

légvonalban 500 km-re sincs a Vereckei-hágótól. Onnan délebbre, január 24. és február 18. között a szovjetek az utolsó, még német kézben lévő Dnyeper-szakasz körzetében kialakult, úgynevezett korszun–sevcsenkovszkiji katlant is felszámolták. Február 22-ig a Dnyeper teljes nyugati partját sikerült megtisztítaniuk a németektől, így azok a folyamvédelem lehetőségétől megfosztva folyamatosan hátrálni voltak kénytelenek a szovjet túlerő elől. A fő támadó csoportosítást képező 1. és 2. Ukrán Frontok magasabbegységei március folyamán tovább támadtak északnyugat–nyugat–délnyugat felé. Március 21-én a szovjet 1. és 4. harckocsihadseregek átvágták a Tarnopol–Proskurow vasútvonalat és betörték a német 1. páncélos-hadsereg hadművelleti mélységébe. 24-én átkeltek a Dnyeszteren, két nap múlva elfoglalták Kamenyec-Podolszkot. 28-án már Czernowitz széléig jutottak, a szovjet 1. gárda-harckocsidandár pedig birtokba vette Kolomeát. Ez az egykor lengyel–ukrán–hucul vegyes lakosságú kisváros a Pruth folyó partján terül el és közúton/vasúton megközelítve mindössze 70 km-re van a Tatár-hágótól.¹³

A Dnyepernél, majd később a Dnyeszter felső folyása vidékén és Észak-Bukovinában, valamint a Podóliai-hátság térségében bekövetkezett német vereségek hatására a még fel nem használt magyar erők bevetése is elodázhatatlanná vált. A németekkel közösen Stryj térségéből délkeleti irányban tervezett ellentámadással képzeltek el a Kárpátok átjárói felé törő Vörös Hadsereg megállítását a Szeret és Pruth völgyében. Egy ilyen hadművelethez az eddig rendelkezésre álló csekély erők növelése feltétlenül szükséges volt. A Honvéd Vezérkar főnöke március 26-án e célból kivonta az 1. hegyidandárt a kolozsvári IX. hadtest-parancsnokság alárendeltségéből, s az 1. hadsereg rendelkezésére bocsátotta. A seregtest helyzetéről, illetve a Máramarossziget–Rahó térségébe történő eltolás megindításáról a IX. hadtest-parancsnokságnak aznap este 22 óráig kellett jelentést küldenie a Honvéd Vezérkar főnöke hadművelési osztályának.¹⁴

Eredeti rendeltetése szerint az 1. hegyidandár a már említett, s 1943 végére kidolgozott, „O” határvédelmi tervben rögzítettek alapján a Székely Határvédelmi Erők védőkörletétől északra, a Kelemen-havasok, a Borgói-hegység, a Radnai-havasok keleti pereme és a Máramarosi-havasok déli tömbjének területén lett volna bevetve. Miután a seregtest mozgósítása és harctérre

¹³ Szabó – Számvéber 2003. 44–48. o.

¹⁴ HL II. 89. 304/a. dob. VKF. 1. oszt. M-napló, 1944. március 26. és HL Personalia, 259. dob. Vitéz dálnoki Veress Lajos vezérezredes iratai. Az erdélyi IX. hadtest (később 2. hds.) ténykedése és harca 1944. III. 19. – 1944. okt. 15-ig, 3. o.

szállítása bekövetkezett, ezt a védőkörletet a 25. gyaloghadosztály gyalogsági parancsnokának harccsoportja kellett megszállja.¹⁵

Még március 26-án a német véderő magyarországi meghatalmazott tábornokán keresztül befutott Szombathelyi Ferenc¹⁶ vezérezredeshez, a Honvéd Vezérkar főnökéhez Hitler azon intézkedése, mely sürgeti a magyar VII. hadtest jobbszárnyának alátámasztására a Kárpátokban felvonuló magyar seregtestek (a 16. és 24. gyaloghadosztályok, a 2. páncélosadosztály, valamint az 1. és 2. hegyidandárok) mielőbbi bevetését. E kérdés részleteinek megtárgyalására Náday vezérezredes, az 1. hadsereg parancsnoka másnap útba indult a Heeresgruppe Süd harcálláspontjára.¹⁷

Fentiek értelmében másnap, március 27-én utasítást kapott a Központi Szállításvezetőség, hogy gyorsítsa meg a szóban forgó gyalog- és hegyi seregtestek vonatrészeinek szállítását, és mielőbb hajtsa végre a 2. páncélosadosztály szállítmányainak eljuttatását a kirakási körzetekbe. A 28-i helyzetértékelés szerint március 30-án 24 óráig végre lesz hajtva az 1. hegyidandár átcsoportosítása, így csapataival hadműveleti alkalmazás tekintetében hamarosan számítani lehet.¹⁸

Az 1. hegyidandár csapatainak vasúti szállítására a már hivatkozott Központi Szállításvezetőség naplójának bejegyzései nyújtanak támpontot. Eszerint a Kárpátaljára kihelyezett mozgósított alakulatok szállításának II. ütemében oldották meg a dandár bizonyos részeinek vasúton történő felvonultatását. Március 26-án Rahón berakott, útba indult, s a végcélt jelentő Kőrösmezőt még aznap el is érte a 3. hegyivadász-zászlóalj törzse, valamint a

¹⁵ Vértes... 133. o. Idézi a IX. hadtest-parancsnokság 1944. március 26-án a Székely Határvédelmi Erők Parancsnokságának küldött 4/IX. hdt. I. a – 1944. sz. intézkedését. Ebből nem lett semmi, mert az 1. hegyidandárhoz hasonlóan hamarosan a teljes 25. gyaloghadosztályt is kivonták a hadtest alárendeltségéből és az 1. hadsereg rendelkezésére bocsátva kiszállították a harctérre.

¹⁶ Szombathelyi (1934-ig Knausz) Ferenc (*Győr, 1887. május 17. – †Pétervárad, 1946. november 5.). A pécsi M. kir. honvéd Gyalogsági Hadapródiskolát végezte, ahol 1906. augusztus 18-án hadapród tiszthelyettesé avatták. 1910-ig különféle beosztásokban szolgált a 14. honvéd gyalogezrednél. 1910–1914 között elvégezte a bécsi Hadiiskolát, az I. világháborút vezérkari tisztként küzdötte végig. 1918/19-ben a HM-ben, illetve a Vörös Hadsereg főparancsnokságán teljesített szolgálatot. Ezt követően számos csapattiszt, valamint minisztériumi, továbbá tanári állást töltött be. 1936-tól a Ludovika Akadémia I. főcsoport parancsnoka, a Honvéd Vezérkar főnökének helyettese, hadtestparancsnok, majd a keleti megszállt területek katonai közigazgatási parancsnoka. 1941. szeptember 6-tól 1944. április 19-ig a Honvéd Vezérkar főnöke, 1941. november 1-jétől vezérezredesi rendfokozatban. 1944. október 15-e után nyilas fogságban volt. A háború végén amerikai hadifogságba esett, ahonnan hazatérve letartóztatták. 1946. május 22-én háborús és népellenes büntetést koholt vádjával életfogytiglani fegyházra ítélték. Rövidesen kiadták a jugoszláv hatóságoknak, ahol háborús bűnösneként kivégezték. *Szakály* 2003. 331–332. o.

¹⁷ HL II. 89. 304/a. dob. VKF. 1. oszt. M-napló, 1944. március 26.

¹⁸ HL II. 89. 304/a. dob. VKF. 1. oszt. M-napló, 1944. március 27–28.

felderítő-, az árkász- és a távbeszélőszakasz. A zászlóalj többi része a legnehezebb időjárási viszonyok közepette, gyalogmenetben haladt a Tatár-hágó felé.¹⁹ Ugyanezen nap estére Rahóra, ideiglenes törzsszállására érkezett a dandárparancsnok, Lóskay Ferenc²⁰ vezérőrnagy. A Felső-Tisza völgyének e fontos pontjáról jó rálátása volt seregtestének felvonulóban lévő csapataira.²¹

27-én ugyancsak vasúton indult útnak az 1. hegyidandár parancsnoksága, a dandár tüzérparancsnokának törzse, a 2. és 33. hegyivadász-zászlóaljak törzsei, felderítő-, aknavető-, távbeszélő- és árkászszakaszai. Ezeket a részeket másnap követték a lövészs századok és a maradék zászlóalj-közvetlenek. A két hegyivadász-zászlóalj, továbbá a seregtest-parancsnokság szállítmányai március 29-én és 30-án rakodtak ki célállomásaikon. A 4. és 12. hegyivadász-zászlóalj gyalogmenetben érték el bevetési körzeteiket. Ugyancsak 30-án és a hónap utolsó napján érkeztek meg rendeltetési helyükre az 1. hegyi egészségügyi oszlop, az 1. hegyi sebesültszállító gépkocsioszlop, és az 1/8. kocsioszlop szerelvényei.²²

Ahogy az 1. hegyidandár gyalogsága, akként tüzérsége is felemás módon jutott el a felvonulási területre: az 1. hegyi tüzérosztály gyalogmenetben, a 2. vasúton. A 2. hegyi tüzérosztály március 22-én kapott parancsot az indulásra, mégpedig oly módon, hogy az osztály 2. ütegét Naszódra meneteltették, hogy azzal a zászlóaljjal kerüljön ki a harctérre, amelynek tüzérségi támogatását majd biztosítania kellett. Másnap odaérve azonban kiderült, hogy a 2. hegyivadász-zászlóalj már egy nappal azelőtt elvonult. Így az üteg március 24-én továbbmenetelt, majd március 28-án Kisilván bevagonírozott és immár tengeren gördült a front felé. Hamarosan utolérte őket az osztály két másik ütegének szerelvénye is. Március 30-án éjfél előtt nem sokkal Visóvölgy állomáson kirakott a 2. hegyiüteg, s Terebesfejérpatakra menetelt, ahol az osztálytörzs állomásozott. Onnan 31-én Rahóra irányították az alosztályt, ugyancsak gyalogmenetben. Az osztály 5. és 33. hegyiütege szerencsésebb volt, őket a vonat egyből Rahóra vitte.²³

A tervezett támadásban részt vevő csapatok már felvonulóban voltak, illetve folyt vasúti szállításuk, amikor az 1. hadsereg-parancsnokság megkapta az uta-

¹⁹ HL KSZV-napló, 2. doboz, 1944. március 26.

²⁰ Lóskay (1936-ig Luksch) Ferenc (*Segesvár, 1892. augusztus 12. – †Stuttgart, 1971. február 18.). A kassai cs. és kir. Gyalogsági Hadapródiskolán avatták zászlóssá a cs. és kir. 29. tábori vadász-zászlóaljhoz 1910. augusztus 18-án. Csapattestével végigharcolta az I. világháborút, majd azt követően is gyalogos és kerékpáros alakulatoknál szolgált. 1943. május 1-jén vezérőrnaggyá nevezték ki, augusztus 10-én pedig az 1. hegyidandár parancsnokává. 1944. december 1-jétől a háború végéig a 9. határvadász, később rohamhadosztály parancsnoka. *Szakály* 2003. 208. o.

²¹ *Lóskay* eml. 3. o.

²² HL KSZV-napló, 2. doboz, 1944. március 27–31.

²³ *Varga* 2009. 119–122. o.

sítást a teljes hadiállományra emelésre. A parancsnokság első mozgósítási napja március 28-án 0 órakor kezdődött, a menetkészültséget 1944. április 3-án 24 óráig kellett elérni.²⁴ A hadseregtörzs mozgósítása éppen csak hogy kezdetét vette, a hadsereg parancsnoka, Náday István²⁵ vezérezredes máris látogatást tett a kulcsfontosságú 1. hegyidandár parancsnokságának rahói harcálláspontján. Közölte Lóskayval, hogy az előljáró német hadseregcsoport-parancsnokság a felvonulóban lévő magyar 1. hadsereggel támadást tervez, amit ő – mármint Náday – lehetetlenségnek tart. A Vereckei- és a Beszkid-hágókon átkelésre utasított ungvári 24. gyaloghadosztály parancsnoka, Pintér Aladár, aki nem mellesleg 1943. augusztus 10-ig az 1. hegyidandár parancsnoka volt – máris jelentette a hadseregparancsnoknak, hogy a szélsőséges időjárási viszonyok közepette naponta legfeljebb egy zászlóalj tud átvinni az Erdős-Kárpátokon. Lóskay, miután Náday rákérdezett e kérdésben kialakított álláspontjára, azonnal kifejtette, hogy a dandárt csapatvonattal együtt egy nap alatt átviszi a Tatár-hágón. A hóhelyzet és a még mindig visszafelé jövő német-magyar csapatok, a hideg és a szél miatt ez kissé merész kijelentésnek tűnhet, azonban – mint látni fogjuk – ha kemény erőfeszítések árán is, de nagyjából meg lehetett valósítani. Az offenzívával kapcsolatosan már óvatosabban nyilatkozott: meglátása szerint a támadást „a Kárpátok erdőborította nyúlványainak északi szegélyéig előre lehet vinni”, de onnan a galíciai síkságra kilépni már veszedelmes, sőt, végzetes lehet minden magyar seregtestre nézve. Megállapítását elsősorban a páncéltörő ágyúkkal való általánosan gyenge ellátottsággal támasztotta alá. Ezt a nézetet Náday is osztotta, sőt, még a sík vidékig sem akart előremenni. Ezért az 1. hegyidandár számára is csak az Ardzeluza–Hordje 1479-es háromszögelési pont–Lesniów 1255-ös magassági pont–Jawornik-hegygerinc–Jama Poleński 1697-es háromszögelési pont vonalat határozta meg mint elérendő terepszakaszt. A seregtest parancsnokságát Mezőháton jelölte ki.²⁶

²⁴ HL HM 12.301/M. 1. b. oszt. – 1944. A március 26-i keltezésű géptáviratra Számvéber Norbert kollégám hívta fel a figyelmemet.

²⁵ Náday István (*Nagymihály, 1888. június 20. – †Balassagyarmat, 1954. január 30.). 1908. augusztus 18-án avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián, majd a budapesti cs. és kir. 24. tábori vadász-zászlóaljnál kezdte meg szolgálátát. Elvégezte a Hadiiskolát, ezért az I. világháborút már vezérkari beosztásokban harcolta végig. 1919-ben a Vörös hadsereg 7. hadosztályának vezérkari főnöke. Azt követően számos minisztériumi és csapatbeosztást töltött be. 1939-től a Honvéd Vezérkar főnöke első helyettese, majd hadműveleti csoportfőnök, később a HM I. csoportfőnöke. 1942. augusztus 1. és 1944. április 1. között az 1. hadsereg parancsnoka, 1942. november 1-től vezérezredesi rendfokozatban. 1944. június 19-én nyugalmazták, szeptember 22-én Horthy különmegbízottjaként titokban az olaszországi Casertába repült, hogy tárgyaljon a nyugati szövetségesekkel. Küldetése sikertelen volt. 1945. január 18-án „hűtlenség” miatt lefokozták. A háborút követően hazatért Magyarországra. *Szakály* 2003. 241. o.

²⁶ *Lóskay* eml. 3–4. o. A szövegben eredetileg az „Ardzeluza–Hordie 1473-as háromszögelési pont–Liszniów–Jawornik-hegygerinc–Polenszki 1697-es háromszögelési pont” terepmeghatározás olvas-

A Heeresgruppe Süd parancsnoksága április 1-jén utasította a korábban Magyarország megszállásában is részt vett „Feldherrnhalle” 1030. gránátoszredet,²⁷ hogy a Tatár-hágó megerősítésére Mikuliczynnél az 1. hadsereg alárendeltségébe lépjen.²⁸

Bevetés a Kárpátokban

Az 1. hadsereg 1944. tavaszi támadásával valamennyit is foglalkozó szakirodalom többnyire április 17-ét jelöli meg annak napjaként, amikor a Magyarország területéről a Kárpátok előterébe kikergetett seregtettek a hátráló megszálló hadosztályokkal együtt támadást indítottak a szovjetek ellen. Arról, hogy a hadsereg egyes alárendeltjei, elsősorban az 1. hegyidandár élei már korábban harc-érintkezésbe léptek az ellenséggel, éppenséggel nem, vagy mindössze egy-két mondatban esik szó.²⁹

Pedig a térképre rápillantva és ismerve, hogy a Heeresgruppe Süd 1. pán-célos- és 8. hadserege között a Dnyeszter és a Kárpátok térségében mintegy 200 km-es rés tátong, továbbá, hogy a szovjetek előrevetett osztagai március 28-án már Kolomeánál álltak, józan paraszti ésszel is kikövetkeztethető, hogy az ebben az esetben különösen is veszélyeztetett Pruth völgyet le kellett zárni az ellenség előtt. Ehhez csak azok a csapatok állhattak rendelkezésre, amelyek a Tatár-hágón át már menetben voltak.

1944. március 30-án az 1. hegyidandár-parancsnok Kőrösmezőre telepítette előre törzsszállását. Ugyanakkor parancsot kapott a hadsereg-parancsnokságtól, hogy két megerősített hegyivadász-zászlóaljjal törjön előre a Pruth völgyében és foglalja el Delatynt, egy-egy megerősített hegyivadász-zászlóaljjal biztosítsa a Tatár-hágót, illetve vegye birtokba a Felső-Pruth völgyében az ardeluzai vízvásztót, s a maradék egy zászlóaljjal pedig Tiszabogdányban maradjon, hogy azzal ott lezárja a Czeremosz völgyéből a Fehér-Tisza völgyébe átvezető utakat. A sokoldalú feladat súlyát az kellett képezze, hogy a dandár a Tatár-hágót biztosan kézben tartsa.³⁰ Mindehhez a seregtet a 189

ható, amelyet szükséges volt pontosítani a varsói katonai térképészeti intézet (Wojskowy Instytut Geograficzny) 1933. évi, 1:100 000 méretarányú Lengyelország térképének P55 S39 (Mikuliczyn) és P56 S39 (Zabie) szelvényein olvasható adatoknak megfelelően.

²⁷ Az ezred két motorizált gránátoszászlóaljat foglalt magában, Számvéber Norbert közlése szerint megerősítve egy négylöveges gépkocsizó könnyű tarackos (10,5 cm) üteggel.

²⁸ HL II. 89. 304/a. dob. VKF. 1. oszt. M-napló, 1944. április 1.

²⁹ Vö.: *Csima* 1961. 214. o.; *Ungváry* 2005. 258. o.; *Ölvedi* 1989. 72–74. o.

³⁰ *Lóskay* eml. 4. o.

golyószórót, 62 géppuskát, 32-32 gránátvetőt és nehézpuskát, 30 aknavetőt, 26 páncéltörő-ágyút és 24 hegyiágyút vehetett igénybe.³¹

A Tatar-hágó biztosításának végrehajtására Lóskay vezérőrnagy a 33. hegyivadász-zászlóaljat utasította, amely a következő napon a német 1030. gránátosezredtől átvette a hágó és közvetlen környéke biztosítását. A zászlóaljat a 2. hegyitüzér-osztály 2. és 33. hegyiütege támogatta. A védőkörlet és a tüzelőállások berendezése a rendkívül hideg, szeles időben, s combig érő hóban emberfeletti erőfeszítést követelt.³²

Már március 30-án és április 1-jén útba indultak a 2., 3. és 4. hegyivadász-zászlóaljak felderítő járőrei, hogy a Kőrösmezőtől keletre elterülő hegyvidéket, a fontosabb településeket és persze főleg a Prut völgyét felderítsék. Ezek a járőrök a mozgósítás során felállított felderítő szakaszok³³ állományából kerültek ki, minden esetben a szakaszparancsnokok vezetésével.³⁴

Közvetlen az ő nyomukban indult útjára Újlaky György ezredes, a dandár gyalogsági parancsnokának harccsoportja, amelynek katonáit ugyanúgy sújtották a szélsőséges időjárási viszonyok. A 2. és 3. hegyivadász-zászlóaljakból, a német 1030. gránátosezred egyik zászlóaljából, az 1. hegyi utászs századból és az őket támogató tüzérségből álló csoportosítás a Pruth völgyében nyomult előre, ahol az utak alig voltak járhatóak, s az összes híd fel volt robbantva. A harccsoport anélkül érte el Mikuliczyn, hogy ellenségbe botlott volna, majd április 4-én Doránál, illetve Delatyntól közvetlenül délre átesett a tűzkereszteségen. Ekkor szenvedte el az 1. hegyidandár az első véres veszteségeit: négyen megsebesültek, négyen pedig elesetek ezekben a harcokban, mindannyian a 3. hegyivadász-zászlóaljból. Ők voltak a dandár első hősi halottai az 1944. évi hadműveletek során.³⁵

Hogy a városkát bevehessék, illetve szilárdan kézben tarthassák, az onnan keletre emelkedő uralgó magaslat, a Jaworowa 1001 háromszögelési pont birtokba vételére Tiszabogdányból erőltetett menetben előrevonták a 4. hegyi-

³¹ Az OKH Szervezési Osztálya részére rendelkezésre bocsátott hadrend az 1. hegyidandár csapatairól. HL Mikrofilmtár, 782. tekercs, 6 380 923. felvétel.

³² *Lóskay* eml. 4. o.; *Varga* eml. 96. o.

³³ A felderítő szakaszok 40 fővel alakultak meg, parancsnokok szinte minden esetben, illetve lehetőség szerint rátermett fiatal hivatásos tiszt volt. Személyi állományuk önként jelentkezettek közül tevődött össze, akik az adott zászlóalj legértelmesebb, legjobb állóképességű tisztesei, honvédei közül kerültek ki. Mindannyiuknál alapkövetelmény volt a jó sí- és sziklamászó tudás. A szakaszok teljes állománya 1943 M 9 mm-es Király géppisztollyal volt felszerelve.

³⁴ *Sáray Bertalan* katonai szolgálatára vonatkozó feljegyzései, valamint *Szabó Zoltán*: Felderítő járőr című írása (a kézirat másolata a szerző birtokában).

³⁵ *Lóskay* eml. 4. o., továbbá KFKI-veszteségi adatbázis. Az első hősi halottakat érdemes név szerint megemlíteni: Cserna István címzetes őrmester, Karcsa Ödön tizedes, Csányi Károly és Hubán László honvédek.

vadász-zászlóalj, s megkezdődött a 12. és 33. hegyivadász-zászlóalj felzárkóztatása is. Ily módon nem csak a Jaworowát, hanem a szintén fontos Rokietkát is sikerült megszállni, ahonnan előzőleg a partizánok elűzték az 1. hegyi huszárszázadot. Április 8-án a harccsoport súlyos utcai harcok közepette elfoglalta Delatynt.³⁶

Már most jeleznünk kell, hogy az 1. hegyidandár harcadatait szinte az első pillanattól kezdve a legnehezebb körülmények között hajtotta végre. Nem csak a már említett szélsőséges téli időjárás jelentett kihívást az egyébként edzett hegyiek számára, de a vezetéséhez szükséges feltételek is hagytak némi kívánnivalót maguk után. Az mindenképpen problematikus volt, hogy az 1. hadsereg hadműveleti osztálya (I. a.) még 1944. április 9-én sem volt kész a Stryjbe történő áttelepülésre, így álláspontja továbbra is Munkácson maradt. A nagy távolságot azonban le lehetett volna győzni, ha a hadsereg vezetési törzse és a küzdő seregtestek közötti hírendszer kifogástalan, de az 1. hegyidandár felé ez az összeköttetés sem volt meg. Éppen a Delatyn körüli harcok legforróbb napjaiban a hírendszer csatlakozó állomása Kőrösmezőn volt, ami ráadásul nem azt jelentette, hogy az 1. hadsereg parancsnokságáról odáig építették ki a híradás és -vétel rendszerét, hanem hogy ott van a XX. század közepén korszerűnek mondható telekommunikációs eszköz! Így az 1. hegyidandár parancsnoka, aki a Delatyntól délre, mintegy két kilométerre emelkedő Pirs Dora 964-es magassági pontra vitte előre harcálláspontját, kénytelen volt legfontosabb közölni valóját motorkerékpárossal vagy jelentőlovassal továbbítani, s természetesen Kőrösmezőről ő is csak így kaphatta meg a legfrissebb parancsokat. Ezek nem ritkán a budapesti HM-központon keresztül (!) jutottak Munkácsra, vagy onnan ezen az úton érkeztek. Az 1. hadsereg híradóparancsnoka, akinek kötelessége lett volna a hírtengelyt a dandárparancsnok harcálláspontjáig meghosszabbíttatni, ennek felelősségét a dandár híradóparancsnokára, Lenkefy Erik századosra hárította, s e kudarcért le is váltatta. Lóskayt ez nemcsak azért bosszantotta, mert igen derék, rátermett híradótisztnek tartotta Lenkefy századost, akihez ragaszkodott, hanem azért is, mert a dandár teljesítményeivel kapcsolatos jelentései közül számos el sem jutott a hadsereg-parancsnokságra. Így például miután az 1. hegyidandár parancsnoka a Delatyn körüli hadműveleteket követően Nadwornán találkozott Lakatos Géza³⁷ vezérezredessel, az mit sem tudott arról, hogy a 33. hegyivadász-zász-

³⁶ Lóskay eml. 4. o.

³⁷ Lakatos Géza (*Budapest, 1890. április 30. – †Adelaide, 1967. május 21.). A Ludovika Akadémiát végezte, 1910. augusztus 18-án avatták hadnaggyá a budapesti 1. honvéd gyalogezredhez. Az I. világháborút különböző gyalogos csapattestekkel harcolta végig, majd az összeomlást követően is ennél a fegyvernemnél szolgált. Volt ezred-, dandár-, hadtest- és hadseregparancsnok is. 1943. augusztus 1-jén vezérezredessé nevezték ki. 1944. április 1-jétől május 26-ig az 1. hadsereg parancs-

lőalj katonái a megelőző napokban egy teljes szovjet tarackos üteget vertek szét, lövegeit pedig sértetlenül zsákmányolták.³⁸

Április 9-én az ellenség harcokcsikkal támogatott ellenlökéseit az Újlakycsoport rendre visszaverte, s az elért vonalat is sikerült tartania. Kiemelkedett az 1. hegyi utászszázad tevékenysége, mely a harcok során egy T-34-es harcokcsit felrobbantott. A dandár többi része a Tatár-hágótól folyamatosan mozgott előre Worochta, Mikuliczyn, Delatyn térségébe. A felzárkóztatást április 10-ére be kellett fejezni, mert a német előljáró parancsnokság sürgette az 1030. gránátosezred teljes kivonását. Ugyan a Kárpátokban ezen a napon már olvadás volt a jellemző, s csak a magasabb fekvésű területeken ígértek éjjeli fagyot, azonban a melegebb, derült idő ellenére az utak, hágók járhatósága lényegesen még nem javult.³⁹

Április 10-én a delatyni csoport védőkörletében kölcsönös tűztevékenység volt a jellemző, a worochtai csoport egy megerősített lövészszázadát Zabiéra toltá előre. A német 1030. gránátosezred másik zászlóalja az ezredközvetlenekkel együtt kivált a dandár kötelékéből, hogy a Borgói-hágó térségébe, Kosnára szállíthassák. A dandár többi részének előrevonása továbbra is folyamatos volt. Ha eddig a hófúvások és a kemény hideg jelentett akadályt, úgy most a hirtelen olvadással beköszöntő mély sár tette szinte lehetetlenné az előrenyomulást az elmozsarasodott utakon.⁴⁰

Másnap Delatyn-nál az 1. hegyidandár tűzérsege tűzpárbajt vívott a szovjetekkel, gyalogsága azonban kiszorult a városból. Eközben Dorára beérkezett a dandár egy újabb hegyivadász-zászlóalja. Az időjárás borús volt, a hőmérséklet emelkedett. Ennek következtében az utak állapota tovább rosszabbodott, a talajutak teljesen feláztak.⁴¹

1944. április 11-én az 1. hadsereg vezetési törzse már Stryjben tevékenykedett, a főszállásmester törzse továbbra is Munkácson. Ez 13-án reggel vasúti szállítással útnak indult és 15-étől már a teljes 1. hadsereg-parancsnokság Stryjben települt. Mivel Delatyn városát, mint a Tatár-hágó védelmének egyik kulcsát feltétlenül kézben kellett tartani, az 1. hegyidandár zöme folytatta támadásra való felkészülését, egy-egy zászlóalja Dorán és Worochtán biztosított. A dandárparancsnokság Kőrösmezőről irányította a műveleteket. Az

noka. Szolgálaton kívüli viszonyban magyar miniszterelnök volt 1944. augusztus 29. és október 16. között, majd nyilas fogságot és szovjet internálást szenvedett. 1965-ben Ausztráliába távozott. Szakály 2003. 197. o. Náday István vezérezredes nem vállalta, hogy végrehajtja a németek szája íze szerinti támadást a Kárpátok előterében, ezért lemondott hadsereg-parancsnoki beosztásáról.

³⁸ *Lóskay* eml. 4. o.

³⁹ HL VKF 304. dob. 1. oszt. tájékoztatója a katonai helyzetről, 1944. április 9.

⁴⁰ HL VKF 304. dob. 1. oszt. tájékoztatója a katonai helyzetről, 1944. április 10.

⁴¹ HL VKF 304. dob. 1. oszt. tájékoztatója a katonai helyzetről, 1944. április 11.

enyhe időjárás következtében a hőmérséklet tartósan 4-10 fok körül mozgott, ami a magasabban fekvő hágókon is olvadást eredményezett. Az utak továbbra is felázottak maradtak, a járhatósági viszonyok romlottak.⁴²

A delatyni harccsoportnak a várostól nyugatra, de észak-északkeleti irányban vezetett támadása április 12-én megindult, s a nap folyamán 6-8 km teret nyert. A harccselekmények az éjszaka folyamán is tartottak, s szándék szerint a támadásnak a kijelölt irányban másnap is folytatódnia kellett.⁴³

Ezt azonban jelentős mértékben befolyásolta a szemben álló szovjet csapatok egyre erősödő ellenállása. A hegyiek ugyan még 13-án is haladtak előre valamennyit az erdős-hegyes terepen, hiszen a küzdők legelső vonala Delatyntól 10 km-re állott északkeleti és északnyugati irányban, azonban a jelentések komoly ellenlökésekről számoltak be.

Április 14-én az 1. hegyidandár csapatai már nem tudtak továbbnyomulni, sőt, a túlerejű szovjet ellentámadás elől visszavonulásban voltak Delatyntól délre. A helyzet a nap végén még tisztázatlan volt.⁴⁴ A dandárt április 15-én alárendelték a Tatár-hágóra még csak részben beérkezett, s harcálláspontját ott kialakító VI. hadtest-parancsnokságnak.⁴⁵

A magyar hegyiek részéről a kies üdülővároska ismételt birtokbavételére irányuló további műveletek a következő napoktól kezdve már a delatyn–kolomeai ütközet részét képezték, amely a magyar 1. hadsereg április 17-én meginduló támadó hadműveletébe illeszkedett.

⁴² HL VKF 304. dob. 1. oszt. tájékoztatója a katonai helyzetről, 1944. április 12.

⁴³ HL VKF 304. dob. 1. oszt. tájékoztatója a katonai helyzetről, 1944. április 13.

⁴⁴ HL VKF 304. dob. 1. oszt. tájékoztatója a katonai helyzetről, 1944. április 15.

⁴⁵ *Farkas* 1952. 18. o. Megjegyzendő, hogy a hadtest-parancsnokság még másnap is előretelepülőben volt Máramarosszigetről a Tatár-hágóra, részben gépkocsi szállítással, részben pedig gyalogmenetben. Lásd ehhez a KSZV-napló 1944. április 16-i bejegyzését!

BIBLIOGRÁFIA

- Csima* 1961. Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). Összeállította dr. *Csima János* őrnagy. Budapest, 1961.
- Farkas* 1952. *Farkas Ferenc*, vitéz kisbarnaki, vezérezredes: Tatár-hágó visszanéz. Buenos Aires, 1952.
- Ölvedí* 1989. *Ölvedí Ignác*: Az 1. magyar hadsereg története 1944. január 6-tól október 17-ig. Budapest, 1989.
- Szabó – Számvéber* 2003. *Szabó Péter – Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Budapest, 2003.
- Szakály* 2003. *Szakály Sándor*: A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Lexikon és adattár. Budapest, 2003.
- Ungváry* 2005. *Ungváry Krisztián*: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 2005.
- Varga* 2009. *Varga Ferenc*: Besztercei hegyitüzérek a Kárpátokban. Barót, 2009.

RÖVIDÍTÉSEK

- HL Hadtörténelmi Levéltár
- Lóskay* eml. TGy. 3309. *Lóskay Ferenc*: A m. kir. 1. hegyidandár 1944. évi hadjárata március hó 26 – november hó 10-ig
- Vértes* eml. Tgy. 3456/4. II. k. Vitéz *Sikorszky-Vértes Béla* m. kir. vezérkari százados: Denkwürdigkeiten meiner Dienstzeit

Jobst Ágnes

„Hadnaggyá avatták 1934-ben”

A Ludovika Akadémia két növendékének párhuzamos életrajza*

Tanulmányomban a Ludovika Akadémia két 1934-ben végzett hallgatójának pályafutását követem nyomon. A hivatásos tisztek életrajzának jól feltárt területe az 1945 előtti időszak, ugyanakkor az élettörténetek izgalmasabb fejezetét az utána következő korszak képezi. A biográfiák megírása során ezért a II. világháború utáni időszakra helyeztem a hangsúlyt. A magyar társadalom korábbi elitjének részeként a magyar honvédtiszti kar is áldozatul esett az impériumváltásnak. Az 1945-ös év tehát fontos cezúrát jelent az egykori honvédtisztek élettörténeteiben, hiszen derékba törte karrierjüket. Noha a két felvázolt életpálya homlokegyenest ellentétes mintát követ, a behatárolt mozgáster és a hidegháborús korszak logikája folytán a két növendék sorsa később mégis összekapcsolódott. Munkám során a Hadtörténelmi Levéltár Központi Irattárának tiszti okmánygyűjtőjében található adatokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának (ÁBTL) iratai alapján egészítettem ki.

Békeévek és frontszolgálat

Berthóty László¹ és Viharos József² 1930-ban kezdték meg tanulmányaikat a Ludovika Akadémián. Berthóty katonatiszti, Viharos rendőrtiszti családból származott. A hasonlónak mondható társadalmi háttér dacára fontos különbséget jelentett, hogy Viharos szülei Erdélyből, a trianoni békekötés után települtek át Magyarországra, a gyermek ily módon korán megtapasztalta a történelmi körülményeknek való kiszolgáltatottságot. Noha édesapja Hódmezővásárhely

* A párhuzamos életrajz klasszikus műfaja Plutarkhosz nevéhez fűződik. Az i. sz. 1–2. században élt szerző neves görög és római férfiak életének együttes tárgyalására vállalkozott. Jóllehet a biográfiák megírását nem a történetírás célja vezette, a részletekben gazdag, tanulságos olvasmányok többet elárulnak a korról, mint a kifejezetten történetírói céllal készült munkák. Vö.: Pecz 1904. 529. o.

¹ Berthóty László (*Orosháza, 1912. 05. 26.) Hadtörténelmi Levéltár (HL) KI 4625. sz. Berthóty László tiszti okmánygyűjtője. Vezetékneve az iratokban gyakran Bertóthy változatban fordul elő. Vö.: Rada 1998. 793. o. Írásomban a tiszti okmánygyűjtőjében szereplő formát veszem alapul.

² Viharos (Wozáb) József (*Arad, 1910. 06. 22. – †Veszprém, 2005. 08. 16.) HL KI 80 045. sz. Viharos József tiszti okmánygyűjtője.

Berthóty László és Viharos József a magyar határhoz tett kiránduláson, 1961

rendőrfőkapitánya lett, a család társadalmi beilleszkedése nem volt zökkenőmentes. A két növendék 1934-ben végzett a Ludovika Akadémián, ünnepélyes avatásukra az intézmény rendjének megfelelően augusztus 20-án került sor. Az Akadémia történetéről készült összefoglaló kiemelkedő sportteljesítménye kapcsán Berthótyról külön is megemlékezett, mivel 1933-ban és 1934-ben ő nyerte el „a legjobb főiskolai lövő” címet.³ A főiskola elvégzése után mindketten katonai pályára léptek, egymáshoz közel fekvő alföldi városokban kezdték meg a szolgálatukat. Viharos a hódmezővásárhelyi 9/III. zászlóaljhoz került, majd Gyulán, az 5. vadász zászlóaljnál folytatta pályafutását, utána Budapestre helyezték, ahol a 3. gépkocsizó lövész zászlóalj tisztje volt, majd Kunágótán, a 19. határ vadász zászlóalj kerékpáros századánál teljesített szolgálatot. Berthótyt Békéscsabára, a 10., majd a 19. gyalogezredhez osztották be. Csapatszolgálatát követően Budapestre, a 15. gyalogezredhez került. 1941–1944 között a Ludovika Akadémián a lő- és fegyverismeretek tanára volt és a Hadiakadémián, azaz a vezérkari tisztképző akadémián oktatott.

³ Rada 1998. 661–662. o.

A magyar honvédség állománya számára a háború 1941 nyarán kezdődött meg. Viharos 1942 áprilisában, az orosz hadművelleti területre kivonuló VI. kerékpáros zászlóalj századparancsnokaként kezdte meg frontszolgálatát. 1942 augusztusában – a Don menti hídfőcsaták során – aknabecsapódástól súlyos légnyomást szenvedett, utána a Róbert Károly körüti honvédkórházban ápták. Helytállásáért a Signum Laudis, I. osztályú tűzkereszt érdeméremmel tüntették ki.⁴ Felépülését követően Nagyszőlősrre, a VIII. kerékpáros zászlóaljhoz vonult be és kiképző századparancsnoki beosztásban a hátszágban teljesített szolgálatot. 1944 októberében a 24. honvéd felderítő pótosztály segédtisztjeként került ismét hadművelleti területre. 1945. március 22-én szovjet hadifogságba esett, onnan 1947. június 5-én tért haza. Berthóty 1944 júliusában került ki a hadművelleti területre. Részes volt a szovjet túlerő ellen folytatott küzdelem kulcsfontosságú csatáinak; szeptemberig a kárpátaljai hadművellet keretében a Tatárhágót az Ukrán Front ellen védő 24/III. zászlóalj, 1944. október 20-tól a dunaföldvári átkelőt védő állásrendszer, az úgynevezett solti hídfő védelmét ellátó gyalogezred zászlóalj parancsnoki tisztét töltötte be. 1944-én december 7-én történt sebesülését követően a győri hadikórházba került, ahonnan 1944. december 27-én kórházvonattal Ingolstadtba szállították. 1945. április 26-án amerikai hadifogságba esett, amelyből 1946. január 31-én szabadult.

Kényszerpályán

Az újonnan berendezkedő hatalom a népi demokrácia ellenségeiként kezelte a Horthy-korszak elitjéhez sorolt társadalmi rétegeket. Kiemelt figyelmet fordított az egykori honvédtisztekre, hiszen neveltetésük és szocializációjuk révén feltehető volt a szovjet típusú politikai rendszerrel való szembenállásuk, katonai képzettségük folytán pedig a hatalommal való szembefordulás potenciális bázisát képezhették. A korábbi életpálya folytatása többé nem volt lehetséges, előbb vagy utóbb rákényszerültek a katonai pálya elhagyására. Kényszerű pályamódosításuk általában lefelé irányuló mozgást eredményezett, ami szerencsés esetben a túlélés záloga lehetett a szovjet mintára kiépített új társadalmi rendben.⁵ A belügyi nyilvántartások az itthon maradt „horthysta katonatisztek” maradéktalan számbavételére törekedtek, míg a külföldre szakadt honvédtisztek a külhoni emigráns szervezetekhez való csatlakozásuk, vala-

⁴ *Honvédségi Közlöny*, 17. (1942. április 28.) 526. o.

⁵ Az itthon maradtak megküzdési stratégiáira gazdag anyagot kínál Rainer M. János *Századosok* című kötete, amelyben a Ludovika Akadémián 1939-ben végzett évfolyam sorsát dolgozta fel. A kötet címe a tanulmányomban elemzett két honvédtiszt karrierjére is érvényes, mindkettő századosi rangban érték meg a hatalomváltást. Rainer 2018.

mint a nyugati titkosszolgálatokkal fenntartott esetleges kapcsolataik folytán kerültek a magyar állambiztonsági szervek látóterébe. A 1945 utáni élettörténetek feltárásának mindkét esetben megkerülhetetlen forrásai a belügyi szervek által keletkeztetett iratanyagok, melyek – kellő forráskritika alkalmazásával – a primér tények mellett az érintettek döntési lehetőségeiről vagy azok hiányáról, korábbi szocializációjukkal összhangban álló vagy azzal ellentétes választásairól és azok következményeiről adnak felvilágosítást.

Az amerikai hadifogságból kiszabadult Berthóty Németországban telepedett le. 1946–1950 között nehéz testi munkával kereste kenyerét, többek között kiürített magyar gépipari gépek gyűjtésével, javításával és hazaszállításával foglalkozott, 1951-től 1957-ig a Siemens elektrotechnikai cég kereskedelmi utazója volt.⁶ Munkája mellett élénk figyelemmel kísérte hazája sorsának alakulását. Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes, volt kormánybiztos 1948 végén kezdeményezte a külhonba szakadt honvédtisztek számbavételét.⁷ 1949. január 1-jén megalakult a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK), amely küldetésének tekintette Magyarország szovjet megszállás alóli felszabadítását. Az MHBK lehetővé tette tagjai számára, hogy együttműködjenek a nyugati titkosszolgálatokkal, és a hidegháború kezdeti időszakában a nyugati hatalmaknak is szükségük volt a Kelet-Európából emigrált szakemberek helyismeretére.⁸ Az MHBK hírszerző csoportját vezető Kovács Attila lelövését követően Zákó Berthótyt kérte fel az MHBK francia felügyelete (Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage, Külföldi Hírszerző és Kémelhárító Szolgálat) alatt működő csoport munkájának irányítására.⁹ A magyar állambiztonsági szerv ennek folytán korán felfigyelt Berthóty személyére, aki célszemélyként a Hopkins fedőnevet kapta: „Bertóthy László (1912. Orosháza, Herczeg Erzsébet) ellen körözés van elrendelve, mert 1951-ben az MHBK egyik hírszerző csoportjának volt a vezetője, és mint ilyen, ügynökök és futárok beszervezését irányította és végezte.”¹⁰ Értékelésük szerint Berthóty egyéves csoportvezetői működése nem volt sikeresnek mondható, mivel főként a munka szervezeti és adminisztratív oldalára koncentrált, ugyanakkor a konspirációs készség és az operatív ügyek intézése nem tartozott az erőssé-

⁶ A szövetségesek minden, a magyar állam által külföldre menekített magyar javat hadizsákmánynak tekintettek. „Számos hadiüzem, mintegy 300 mozdony, tízezer vasúti kocs, 400 gépkocsi, 4756 ló, nagy mennyiségű vetőmag és több tízezer tonnányi egyéb anyag állt rendelkezésünkre a Honvédelmi Minisztérium akkori nyilvántartása szerint.” *Radnóczy* 1998. 729–730. o.

⁷ *Ungváry* 2014. 62.

⁸ *Radnóczy* 1998. 734, 736.

⁹ ÁBTL 3.2.5. O-13678. 83–88. o.

¹⁰ BM II/2. Osztály javaslata Bertóthy László ügyében. Budapest, 1959. április 15. ÁBTL 3.2.5. O-13678. 53. o.

gei közé.¹¹ 1952-től a szintén francia irányítás alatt álló rowensburgi hírszerző iskola oktatója lett, 1955-ig ő foglalkozott a Magyarországra beküldött futárok kiképzésével. 1956 elején az MHBK langenargeni hírszerző csoportjának vezetésével, és a külföldön, valamint a Német Szövetségi Köztársaságban dolgozó MHBK ügynökök nyilvántartásával bízták meg.¹²

Az itthon maradt honvédtisztek lehetőségeit és életkilátásait Rainer M. János a következő sorokkal jellemezte: „A beilleszkedés egyik lehetséges útja a politikai rendszernek tett különleges szolgálat. Akik 1945 után, de kivált 1948 után a hadseregben maradtak, voltaképpen ezt vállalták. Megtarthatták hivatásukat, nem kellett teljességgel új életstratégiát kidolgozniuk

Berthóty László 1960 körül

– sőt, valamennyire az új rend potenciális vagy valódi elitjéhez sorolhatták magukat. Valójában ez a kiválasztottság időleges volt, afféle haladék. Az ötvenes évek elején néhány kivétellel ez a haladék a századosok számára lejárt, sorra kihullottak a rostán és ott folytathatták, ahol társaik pár éve kezdték el – segédmunkával, fizikai erőfeszítésekkel, változó munkahelyek gyanakvó légkörében.”¹³ A leírtak hű képet adnak a szovjet hadifogságból visszatért Viharos hányatott sorsáról. Hazatérését követően belépett a Magyar Kommunista Párt helyi szervezetébe, majd jelentkezett a demokratikus hadseregbe. 1947 őszén a Kossuth Akadémiára került, ám onnan sógorának Jugoszláviába való disszidálása miatt 1948 őszén eltávolították, egyúttal a pártból is kizárták.¹⁴

¹¹ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az MHBK központi nyilvántartási rendszere a hazai katonai és politikai helyzet alakulásával kapcsolatos jelentéseket összegezte. Így lehetőséget biztosított az egymást kiegészítő felderítő jelentések összehasonlítására és ellenőrzésére. Vö.: *Radnóczy* 1998. 738. o.

¹² Összefoglaló jelentés. Budapest, 1964. január 11. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 422. o. (digit)

¹³ *Rainer* 2018. 317. o.

¹⁴ Viharos József kunágotai lakos, volt honvéd százados környezettanulmánya. Békéscsaba, 1950. augusztus 9. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 23. o.

A rákövetkező időszakról 1967-ben írott önéletrajzában számol be: „Voltam gyümölcsfa ügynök, majd biztosítási ügynök – s közben így nappal dolgozva – esti tanfolyamon elvégeztem egy könyvelési tanfolyamot, bejutottam a szegedi Tejüzemhez, de ott sem sokáig voltam, mert tisztí mivoltom miatt 3 hónap után elbocsájtottak. Majd Kecskemétre kerültem a Tejipari Es-hez, hol hosszabb ideig sikerült gyökeret vernem. (1951–1956). 1956-ban állásomból ismét elbocsájtottak, s ez adta meg a végső elhatározást, hogy Nyugatra távozzam.”¹⁵

Életrajzában nem tér ki kettős életének titkos vonulatára, ami aktív életpályája második felét végigkísérte.¹⁶ A Kossuth Akadémiáról elbocsátott Viharos családjával együtt anyósához Kunágotára költözött. Jól beilleszkedett a helyi közösségbe és baráti kapcsolatot tartott fenn a község módos gazdáival. Együttal a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) helyi titkárával, Szaniszló Jánossal is jó viszonyt ápolt, aki 1940–1941-ben tisztí legénye volt. Kiterjedt kapcsolati hálója folytán a mezőkovácsházi állambiztonsági szerv őt jelölte ki a földtulajdonok tagosítását ellenző gazdák megfigyelésére: „Fent említett személyt alkalmasnak találom ügynökként való beszerzésre, azért, mert megvan a széles körű helyi és személyi ismeretsége, mivel mint honv. szds. huzamosabb ideig szolgált Battonyán, Kunágotán és Kevermesen. Jelenleg is mint biztosítási ügynök járja a környékbeli községeket, ahol megvan a megfelelő ismeretségi köre az ellenséges elemek közül... Viharos beszerzését úgy kívánom végrehajtani, hogy beidéztetem a járási főjegyzőségre, miközben útközben előállítom a kapitányságon lévő helyiségemben, ahol elébe tárom az ellene felmerült pressziós adatokat úgy a múltbelit a katonaságnál, mint a felszabadulás utánit. Ugyancsak megvilágítom előtte, hogy egy ilyen személynek, akinek sógora Jugoszláviába disszidált, nincs értelme, hogy szabadon legyen, annál is inkább, mivel birtokunkban vannak olyan jegyzőkönyvek, amik Viharos drasztikus magatartását bizonyítják, amiért már rég el kellett volna ítélni és a családját kitelepíteni, mivel azok valamennyien osztályidegen személyek. Nevezett... szereti a családját nagyon, akikhez ragaszkodik. Ugyancsak fölényes modorával nem tudná azt elviselni, hogy családja üldözésnek legyen kitéve, így a munkát vállalná.”¹⁷ A beszerzés pressziós alapeljáról az előzetesen készített környezettanulmány mellékletei adnak bővebb felvilágosítást. A környezettanulmányhoz csatolt hét tanúkihallgatási jegy-

¹⁵ 1967. június 20-án írott önéletrajz. HL KI 80 045. sz. Viharos József tisztí okmánygyűjtője.

¹⁶ Viharos József 1950–1966 között „Vozáb Aranka”, „Selmeci Béla”, „Selmeczi”, „Hódos Pál”, „Hood Charles”, valamint „Hood” fedőnéven működött együtt a magyar állambiztonság megyei és központi szerveinek különböző osztályaival.

¹⁷ Viharos József volt honvéd százados kunágotai lakos beszerzési javaslata. Mezőkovácsháza, 1950. augusztus 9. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 14–15. o.

zőkönyv szerint a 19. határvadász zászlóalj kiképző tisztjeként Viharos 1939 márciusában durván és kíméletlenül bánt a frissen bevonultatott tartalékosokkal.¹⁸ Kihallgatása során Viharos elismerte, hogy a fegyelem megszilárdítása céljából „durva eszközökhöz” folyamodott. Elmondása szerint előjárója is kifogásolta a kikötéseket, és utasításba adta, hogy azt fegyvelmezési eszközként kizárólag indokolt esetben alkalmazhatja.¹⁹ Jóllehet a legénység testi fenytését a szolgálati szabályzat tiltotta, a katonai kiképzésnek mindig részét képezte a testi vagy lelki erőszak. 1945 után érkezett el az a történelmi pillanat, amikor a társadalmi változások lehetővé tették, hogy az egykori bakák sérelmeikért legálisan elégtételt vehettek tisztjeiken. A számonkérés tehát nem volt egyedi eset, Rainer M. kötetének *Háborús bűn és büntetés* című fejezetében több hasonló történetet mutat be. Arra is rámutat, hogy a hatóságok igyekeztek kihasználni ezt a helyzetet.²⁰

Viharos beszerzésére 1950. augusztus 19-én, az előzetes tervnek megfelelően került sor. A beszerzés körülményeiről az augusztus 20-án írt jelentés tudósít: „A beszerzés kisség nehézséges volt, mivel szellemileg jól képzett, és a tartása is gögös. Azonban a kellő pressziós anyag birtokában sikerült lelkiállapotát felborítani, és ő maga kérte, hogy fogadjuk el szolgálatait.”²¹ Pálinkás Ferenc államvédelmi alhadnagy aláíratta vele a beszerzési nyilatkozatot, és „Vozáb Aranka” fedőnévvel látta el. Az 1950. december 13-án kelt értékelés szerint: „Az ügynök a tagosítás ideje alatt munkáját lelkiismeretesen látta el, kapcsolatokon rendszeresen megjelent, írásbeli jelentéseket adott.”²² A jól használható ügynököt később az ÁVH Bács-Kiskun Megyei Osztálya, majd 1956 nyarán a Belügyminisztérium központi szervei számára adták át.

A forradalom idején – Bécsben

A BM II/3-c. alosztálya²³ Ausztriába való kitelepítés céljából vette át Viharost, aki az öt éves külföldi munkát részben anyagi ellenszolgáltatásért, részben pedig annak reményében vállalta, hogy utána segíteni fogják otthoni beilleszkedését: „A feladatot anyagi ellenszolgáltatásért vállalta, és ígéretet kapott,

¹⁸ Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, 1950. március 8–11. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 28–36. o.

¹⁹ Viharos József gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Mezőkovácsháza, 1950. augusztus 19. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 37. o.

²⁰ Rainer 2018. 172. o.

²¹ Jelentés Viharos József beszerzéséről. Mezőkovácsháza, 1950. augusztus 20. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 16. o.

²² Jelentés „Vozáb Aranka” fedőnévvel ellátott ügynök hálózati felülvizsgálatáról. Békéscsaba, 1950. december 13. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 39. o.

²³ Az ellenséges hírszerző és elhárító szervek elleni hírszerzést végző alosztály 17 fővel működött, élén Czvetkovics László rendőr őrnagy állt. Palasik 2011. 18. o.

hogy bizonyos idő után hazatérhet, és képességeinek megfelelő állásba juttatjuk.”²⁴ Az immáron „Selmeczi” fedőnévvel ellátott ügynököt 1956 nyarán szakmai képzésben részesítették,²⁵ majd 1956. szeptember 13-án a csornai határőr kerület nagycenki őrének területén keresztül telepítették át Ausztriába.²⁶ Noha kitelepítésének eredeti iratai az 1956-os forradalom idején eltűntek az 1957-es dokumentumokból tudjuk, hogy feladata baráti kapcsolatain keresztül az ausztriai „fasiszta” emigrációba való beépülés volt, emellett a nyugati hírszerző szervek, és a NATO keretén belül felállított katonai egységek felderítésével bízták meg.²⁷ 1956 forró ősze tehát az osztrák fővárosban találta a volt évfolyamtársakat. Zákó a forradalom alatt Bécsbe helyezte át az MHBK főhadiszállását, ahol „tisztek, tiszthelyettesek százai jelentkeztek önként, és vártak Ausztriában bevetésre”.²⁸ Arra vonatkozó adattal, hogy az egykori évfolyamtársak akkor ténylegesen találkoztak-e, nem rendelkezünk, noha nem kizárható, hiszen Berthóty az MHBK megbízásából a forradalom külső segítségének megszervezésén fáradozott,²⁹ Viharos ugyanakkor az MHBK osztrák szervezetébe való beépülés útját egyengette.

Mivel a forradalom vihara a magyar állambiztonság szervezetét is megtépázta, a frissen Ausztriába telepített ügynököt szem elől tévesztették, így meghiúsult az 1956. december 20-ára tervezett első találkozó: „Az ellenforradalom miatt a találkozóra mi nem mentünk el. A telepítést végző op. munkás vidékre költözött, és »Selmeczi« ügyéről 1957 áprilisáig nem is tudtunk. Ezután kezdtük meg anyagainak összegyűjtését és kinti tartózkodási helyének felderítését. Ennek érdekében felkerestük itthon élő feleségét... Időközben egy levél cím tulajdonostól – akit az októberi események óta nem tartottunk – több levelet kaptunk, melyeket »Selmeczi« írt. Az első levél december 6-án lett feladva, melyben jelentkezett, a következő levél december 21-i keltezésű, ebben közli, hogy a találkozón ott volt, de mi nem jelentünk meg. Ezután még két levelet küldött, az utolsót 1957. május 25-én, melyben szemrehányásokat tesz, hogy becsaptuk őt, közölte, ha erre a levélre sem reagálunk, nem hajlandó többé velünk szóbaállni.”³⁰ Felesége révén sikerült újra fel-

²⁴ Jelentés „Selmeczi” ügynök ügyében. Budapest, 1958. december 8. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 103. o.

²⁵ Összefoglaló jelentés „Hódos Pál” ügyében. Budapest, 1961. július 10. ÁBTL 3.2.1. Bt 844/3. 71. o.

²⁶ Chladek István r. őrgy. BM II/3-C alosztály 1961. júl. 29-én kelt jelentése. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/3 59. o.

²⁷ Politikai Nyomozó Főosztály III/6. alosztályának Budapest, 1957. december 6-án kelt jelentése. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 96. o.

²⁸ Radnóczy 1998. 738-739. o.

²⁹ HIM HL KI 4625. sz. Berthóty László tiszti okmánygyűjtője.

³⁰ A Politikai Nyomozó Főosztály III/6. alosztály Budapest, 1957. december 6-án kelt jelentése. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 96. o.

venni a kapcsolatot, és 1957. július 9-én, a Votivkirche előtt került sor a tartótisztjével való első találkozóra. Noha egy volt osztrák katonatársa segítségével sikerült könnyvelőként elhelyezkednie, Viharos arról számolt be, hogy nehezen vészelte át a kitelepítését követő tíz hónapot és igen rossz anyagi körülmények közé került. Mivel már telepítését megelőzően megígérték neki, hogy odakint anyagi támogatásban részesítik, emellett otthon élő feleségét is segíteni fogják, tartótisztje kész volt kompenzálni a kiesett bevételt: „A találkozó elején, mivel ismertük sérelmeit, a kezdeményezést magunkhoz ragadtuk, és arra törekedtünk, hogy ezt levezessük nála... A kapcsolatfelvétel alkalmával 10.000 Sch-et kért anyagi helyzetének rendezése céljából. Ezt az összeget három részletben megkapta. Ezen kívül havi 2.000 Sch-et kap anyagi támogatásként. Munkáját igen nagy igyekezettel végzi.”³¹ Havi juttatása 1960-ra havi 2500 Sch-re emelkedett, sőt gépkocsi vásárlásához is hozzájárultak. A pressziós alapon való együttműködés tehát egyre inkább az anyagi ellenszolgáltatás irányába tolódott el, jöllehet a hazatérés ígérete nagy súllyal közrejátszott az ügynök motiválásában.

Viharos 1959-ben kapta meg az osztrák állampolgárságot. Időközben számos magyar emigránssal felvette a kapcsolatot, akik közül prioritást kapott Radnóczy Antal volt vezérkari százados (célszemélyként fedőneve: „Gyémánt”) személye.³² Viharosnak sikerült ugyan Radnóczy közelébe férkőzni, aki az előzetes elképzelés szerint bevonta volna az Ausztriában működő magyar ügynökök felderítésére szervezett – az osztrák elhárító szervek irányítása alatt álló – csoport munkájába,³³ ám próbálkozása megfeneklett, és tartói bosszúságára kénytelen volt megszakítani a kapcsolatot Radnóczyval: „A Radnóczy, Ridl vonalon eljutottam egy pontig, de ezen túl jutni semmiképpen sem tudtam. Megállapítottam kapcsolatait, módszereit, embereit és hogy kinek dolgozik. A vele eltöltött időszakban többet megállapítani nem tudtam.”³⁴ – Érdekes módon ez nem befolyásolta az MHBK-hoz, mint szervezethez fűződő viszonyát, ami annak megosztott voltáról tanúskodik. Az ügynök öntudatos sorai szerint: „Az MHBK vonalon eljutottam oda, hogy tökéletesen beilleszkedtem az MHBK-ba, ott nevem, szavam, tekintélyem van, annak minden egyes cso-

³¹ A Politikai Nyomozó Főosztály III/6. alosztály Budapesten, 1957. december 6-án kelt jelentése. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 96–97. o.

³² Uo. 97. o.

³³ ÁBTL 3.2.1. Bt-866/3. 72. o.

³⁴ Viharos 1961. augusztus 16-án, „Selmeczi” fedőnéven adott jelentése. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 83. o.; Radnóczy emlékiratában a következőképpen vélekedett a magyar titkosszolgálat hasonló próbálkozásairól: „Igen fontos volt az elhárítás. 1950-ben már működött az ÁVH határon túli hírszerző főosztálya, amelynek fő feladatául az MHBK-ba való beépülést szabták. Ahol sikerült, veszteséggel kellett számolni, de átütő sikert nem értek el.” *Radnóczy* 1998. 737. o.

port vezetőjével jó viszonyt építettem ki, a tagok ismernek, hozzám bizalommal vannak. A központi vezetőség részben jó ismerősöm, és bizalmukat élvezem, másrészt jó barátaim, és velük bizalmas viszonyban vagyok.”³⁵

A hatvanas évek fordulóján

1960-as értékelése szerint sikeres működéséhez nagyban hozzájárult, hogy láthatóan érdeklődéssel végezte a rábízott feladatot: „A hírszerző munkához való viszonya jó. Gyerekesen örül minden kis eredménynek. Fegyelmezett, feladatait az utasításnak megfelelően általában végrehajtja. Törekszik az új vonal keresésre, lehetőségek kialakítására. Őszinte – ezt cáfoló adatok eddig nem merültek fel... A személyével kapcsolatban eddig végzett ügynöki ellenőrzések azt bizonyítják, hogy nem dekonspirálódott. Nem tudtunk róla megállapítani olyan adatokat sem, ami azt bizonyítaná, hogy félrevezet bennünket, megbízhatatlan lenne.”³⁶ Noha eredetileg öt évet vállalt, megbízi a már „Hódos” fedőnévre hallgató ügynök külhoni tartózkodásának meghosszabbításában voltak érdekeltek. A személyét illető értékelések érdekes mellékszála, hogy tartótisztjei nagy hangsúlyt fektettek az ügynök „hazafias alapú elköteleződésének” megerősítésére, és az 1961 nyarán írott értékelés szerint a Viharos mentalitásának átformálására tett erőfeszítés nem volt eredménytelen: „Hódos rendkívül anyagi természetű. Ennek ellenére rendszeres politikai neveléssel elértük, hogy a velünk való együttműködés alapja az anyagiak mellett az elvi meggyőződés lett. Elismeri politikai és gazdasági eredményeinket, politikánkkal szemben lojális. Többször hangsúlyozza, hogy munkájával a szocialista tábornak nyújt segítséget. A nyugati életformáról elítélően nyilatkozik. »Hódos«-sal az elmúlt időben sikerült megértetni munkájának jelentőségét és azt, hogy az eredményért keményen meg kell dolgozni. A fentiek megértése jó hatással van munkájára, és meglátszik annak eredményességében. Munkáját az utóbbi időben bizonyos szorgalom és öntevékenység jellemzi. Elfogadja a tőlünk kapott eligazítást, és ennek megfelelően cselekszik.”³⁷

Figyelembe véve erős családi kötődését, motivációjának megerősítésére az ügynök magánéletének rendezéséhez is hozzájárultak: „Felesége és 18 éves fia Kecskeméten él, akiknek nevezett csomagokat és feketén pénzt juttat haza. Feleségét és főleg a fiút rettentően szereti. Elválni nem akar. Megpróbálta kihozatni őket a követségen át, de nem sikerült... Nevezettet véleményem

³⁵ Viharos 1961. augusztus 16-án, „Selmeczi” fedőnéven adott jelentése. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/1. 83. o.

³⁶ Jelentés „Hódos” fn. ügynökről. Bécs, 1960. november 1. ÁBTL 3.2.1. Bt- 844/3. 21. o.

³⁷ Összefoglaló jelentés „Hódos Pál” ügyében. Budapest, 1961. július 10. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/3. 73. o.

szerint legjobban felesége, fia által lehetne megfogni.”³⁸ Feleségét rendszeresen kisebb összegű anyagi támogatásban részesítették és munkahelyi gondjai megoldásában segítettek, fiát bejuttatták a soproni egyetem erdőmérnöki karára és az ösztöndíját is elintézték, holott x-es származása miatt egyébként nem került volna be a felsőoktatásba.³⁹ Mivel Viharosnak a kitelepítése óta eltelt öt esztendő leforgása alatt nem volt módja családjával találkozni, 1961 augusztusában megszervezték hazalátogatását, amikor a beszámoltatás mellett egy hetet feleségével tölthetett.⁴⁰ A hazalátogatást követően írott beszámoló szerint bevált a gondosan felépített stratégia: „Hódos politikailag szimpatizál velünk, eredményeinket elismeri, feltétlenül ragaszkodik Magyarországhoz. Művelt ember, magánéletében, gondolkozásában, magatartásában meggondolt, kiegyensúlyozott. A német nyelvben tárgyalóképes. Ausztriában a szakmai munkához szükséges helyismerettel rendelkezik. A beszámoltatás alkalmával erősödött az a véleményünk, hogy »Hódos« megbízható ügynök, alkalmas komolyabb feladatok végrehajtására. Szükségét látjuk, hogy az eredményesebb munkája érdekében tovább folytassuk szakmai képzését. Amennyiben e téren a kívánt színvonalat elérjük »Hódos«-nál, számíthatunk eredményesebb munkájára. Meg kell jegyezni, hogy »Hódos«-nál hazahozatala, nevezetesen végzett munkájának alapjában véve pozitív értékelése, valamint feleségével való találkozása és személyes tapasztalatok szerzése családjáról való gondoskodásunkról jó hatást váltott ki.”⁴¹

Az utak kereszteződése

A magyar elhárító szervek 1961 februárjában a csehszlovák társszerv jelzései nyomán figyeltek fel a bajorországi Oberammergauban működő amerikai hírszerző iskolára, és „Ordasok” fedőnéven kezdték meg a magyar tagozat fel dolgozását.⁴² A BM II/3-c alosztálya az iskola veszélyes voltával indokolta az *Oberammergaui amerikai hírszerző iskola* című objektum dossziét megnyitását: „Mivel az amerikai hírszerzőszervek irányítása alatt működő hírszerző és diverzáns iskola hallgatói a szocialista tábor országai ellen ellenséges tevé-

³⁸ Jelentés. Budapest, 1957. június 13-án. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/3. 65–66. o.

³⁹ BM II/3. Osztály által kiállított szolgálati jegy. Budapest, 1961. július 25. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/3. 53. o.; X-szel jelölték azokat a tanulókat, akiknek szülei nem tartoztak sem a munkás, sem a paraszt, sem pedig az értelmiség kategóriájába. Az önmagában is igazságtalan eljárás során ráadásul nem az aktuális helyzetből indultak ki, hanem az 1945 előtti társadalomszerkezetet vették alapul.

⁴⁰ Javaslat „Hódos” itthoni beszámoltására. Budapest, 1961. augusztus 5. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/3. 60–62. o.

⁴¹ Jelentés „Hódos” fedőnevű ügynök ügyében. Budapest, 1961. augusztus 24. 78–79. o.

⁴² Jelentés az „Ordasok” ügyről. Budapest, 1961. június 10. ÁBTL 3.2.5. O-8-192./75. (digit)

kenység folytatására kapnak kiképzést, szükséges, hogy az ellenük irányuló munkánk aktívabb legyen.⁴³ Oberammergauban a szovjet érdekszférába akkreditált katonai diplomácia munkatársait, a katonai és légügyi attasékat, valamint a hivatásos hírszerzőket készítették fel a szatellit államokban végzendő munkájukra. A kiképzés emellett a foglyok és menekültek szakszerű kihallgatására, „továbbá egy esetleges megszállás esetén a lakossággal való érintkezésre” irányult.⁴⁴ Az iskolán magyar, német, cseh, lengyel, orosz és jugoszláv osztály működött.⁴⁵ A hat hónapos tanfolyamok első felében egyénileg foglalkoztak a hallgatókkal, a második három hónapban csoportos foglalkozásokat tartottak.⁴⁶

Berthótyt 1957-ben alkalmazták a hírszerző iskola magyar tagozatának vezetésére. Egykori évfolyamtársként a bécsi rezidentúra állományába tartozó Viharos bizonyult a legalkalmasabb ügynöknek az objektum felderítésére. Közös iskolai szocializációjuk, emigráns voltuk, és MHBK-s orientációjuk folytán Berthóty joggal feltételezte, hogy hazájuk jövőjét illetően változatlanul hasonlóak az elképzeléseik. Viharos olyannyira jól játszotta szerepét, hogy a külső szemlélő – jelen esetben a bécsi rezidentúra egy másik ügynöke – „igen jó fellépésű, kommunistaellenes beállítottságú” egyénként jellemezte.⁴⁷ „Hódos” feladatait az alábbiakban rögzítették: „Az oberammergau-i amerikai hírszerző iskola feldolgozása terén adatokat kell szerezni a jelenlegi helyzetről, az iskola tanári karáról, hallgatóiról, tematikájáról,⁴⁸ valamint az őrzésével kapcsolatos kérdések tisztázása mellett alaprajzot kellett készítenie az iskoláról.⁴⁹

Berthóty teljes mértékig megbízott volt évfolyamtársában, nem gyanakodott pálfordulásra.⁵⁰ Jó barátként fogadta, otthonában vendégül látta, még szigorúan őrzött munkahelyén is körbevezette, lehetőséget teremtve a magyar tagozat hallgatóival való megismerkedésre. Viharos úgy a laktanyáról, mind Berthóty szobájáról elkészítette az alaprajzot.⁵¹ Összeállította a magyar tagozat tanári karának és hallgatóinak névsorát. A tanári kar a következő személyek-

⁴³ Határozat. Budapest, 1961. augusztus 23. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 44. o. (digit)

⁴⁴ „Hódos” fn. ügynök jelentése. Budapest, 1961. június 9. ÁBTL 3.2.5. O-8-192./70. o. (digit)

⁴⁵ Tájékoztató jelentés. Budapest, 1961. március 15. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 53. o. (digit)

⁴⁶ Jelentés a Bertóthy László ügyről. Bécs, 1961. március 31. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 60. o. (digit)

⁴⁷ BM II/3-B. alosztály „Zsolnai” fedőnevű ügynök információi nyomán összeállított tájékoztató jelentése. Budapest, 1961. április 10. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/3. 44. o.

⁴⁸ Jelentés „Hódos” fedőnevű ügynök ügyében. ÁBTL Bt 844/3. 77. o.

⁴⁹ Javaslat „Hódos” itthoni beszámolatására. Budapest, 1961. augusztus 5. ÁBTL 3.2.1. Bt-844/3. 61. o.

⁵⁰ „Hódos” fn. ügynök jelentés Bertóthy László ügyéről. Budapest, 1961. június 9. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 72. o. (digit)

⁵¹ Az Oberammergau-i amerikai laktanya vázlat, Bertóthy László lakásvázlat. ÁBTL 3.2.5. O-8-192./89–90. (digit)

ből állt: Berthóty László, Ströhr Jenő, dr. Sablinszky László,⁵² Sablinszkyné Juhász Ágnes, Ecsery Kornél, Bastiánné Röck Médi.⁵³ A magyar tanszék jegyzeteit, a nyelvkönyveket és a szakmai anyagokat Berthóty állította össze, valamint katonai a katonai szaknyelvet és az országismeretet is ő tanította. Az utóbbi keretében a következő ismeretekre tért ki: „földrajz, történelem, katonai vezényszavak, harcászati szabályzat, egyszerű hadijátékok, menekültek, kémek kihallgatása, hírszerzők eligazítása, a célország lakosságával való érintkezés és egyes tájegységek népi szokásai, stb.”⁵⁴ Röck Médi földrajz–történelem szakon adott elő, a lengyel származású Sablinszky László és felesége, valamint Ecsery Kornél főként a nyelvoktatással foglalkoztak.⁵⁵

A korszerű technikai eszközökkel folytatott nyelvoktatás során a hallgatók kiejtését igyekeztek anyanyelvi szintűre csiszolni. Ezzel kapcsolatban az ügynök a következőket jegyezte fel: „Minden hallgató egy magnetofonnal van ellátva, amivel önmagát is ellenőrizni tudja, valamint tanára azon keresztül részben foglalkozáson kívüli gyakorlását ellenőrzi, másrészt kiejtéseikre ezen keresztül hívja fel a figyelmet, helyesbíti, tanítja a kifejezéseket. Ezzel a módszerrel igen gyorsan s tökéletesen tanulnak. Hódos beszélt olyan hallgatókkal, akik kiejtésén nem lehetett észrevenni, hogy idegen, s a magyar nyelvet csak tanulta. Ő mivel tudta, hogy az illető kicsoda, igyekezett olyan kiejtésekre felhívni a figyelmemet, ami főleg mássalhangzóknál még érezhető. Bertóthy azonban kijelentette, hogy ezek is eltűnnek, mire az évfolyam befejeződik. Bertóthy egyik volt tanítványa, aki ez időben látogatóban volt Oberammergauban, egyébként CIC tiszt és jelenleg Berlinben van, olyan tökéletesen beszél magyarul, hogy a legjobb fül sem tudja felfedezni az idegent benne.”⁵⁶ A hallgatók névsorából kitűnik, hogy fedőnév gyanánt közkeletű magyar vezetéknevekkel - „Péterfi szds.,” „Varga fhdgy.,” „Hubai fhdgy.,” „Kálmán fhdgy.,” „Óvári hdgy.,” „Návai tiz.” - látták el őket, valamint katonai rangjelzéssel rendelkeztek.⁵⁷ Előzőleg az amerikai hadsereg Monterey-ben lévő

⁵² A lengyel születésű Sablinszky László (Varsó, 1912.) 1934-ben, lengyel–magyar diákcseré során került a debrecenbei egyetemre, előzőleg a varsói egyetem hallgatója volt. Az 1935–36-os tanévben az egyetem lengyel rektorává nevezték ki. Az államtudományi karon végzett 1943-ban. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 103. o. (digit)

⁵³ ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 69. o. (digit)

⁵⁴ Tájékoztató jelentés az amerikai hírszerző iskoláról Oberammergauban. Budapest, 1961. augusztus 21. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 113. o. (digit)

⁵⁵ A magyar hatóságok 1961 októberében az „Ordasok” postai küldeményeinek szoros ellenőrzéséről határoztak. Intézkedési terv. Budapest, 1961. október 7. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 655. o. (digit)

⁵⁶ Jelentés a Bertóthy László ügyről. Bécs, 1961. március 31. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 61. o. (digit)

⁵⁷ Tájékoztató jelentés az amerikai hírszerző iskoláról Oberammergauban. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 114. o. (digit)

SZIGORUAN TITROS!

AZ ISKOLA ADMINISZTRACIO ES AZ OBERENNELEGŐI HIRŐRSEG FALANGSÁGA

MULFORD ÖRNY

AZ ISKOLA ÖRSEG PARANCSONOAI

BLENCHI ezds
D'GIOVANNY ezds
ESTES hdgy
MURPHY ezds
CASHRY

ESZAKHEBEREES

LINDER
MANN
STANLEY
KUCHINIARTZ
KAHN pincér

SPECIAL WEAPONS BRANCH / KÖZNEVELÉS TITVÉRSÉGE

BRUBAKER 3. N. alez.

124. MILITARY POLICE / Védelmi Rendőrség

O B E R A M E R G A A U / NSZ /

INTELLIGENCE MILITARY POLICE AND SPECIAL WEAPONS SCHOOL / "HAWKINS BARRACKS" /

PK: GUTHRIE PAUL GARLAND ezds
PK.N. HÖRMANN ezds
VÉDELMI TITV: MANTANSKAS A.F. ezds.
PK. SZÁRNYEGYŐS: JILLARD 3.N. ezds.
TITVÁRSÓ: MRS. DOBSON H.E.

MILITARY POLICE BRANCH / KÖZVONAL RENDŐRSÉG

TREADWELL L.L. alez.

HALGÁTOROK / 1953

MAST A.A. alez.
BATHURST B.
KEITH H.A. öngy.
MC CARTHY A.B. öngy.
RAY O.A. öngy.
RONE B.H. öngy.
VON DACH R.P. öngy.
WOODROW A.T. öngy.
TURNER BK öngy.
EVANS R.B. ezds.
ROCHER W.O. ezds.
BALL V.R. ezds.
ROONEY R.M. ezds.
KIRK R.
LIVERS W.W.

HALGÁTOROK / 1953

ALLEN D.F. ezds
CRANE M.N. öngy.
DUKAS A.W.
HALL R.B. ezds.
MARNIEVIZ I. ezds.
ZAHARIA E.A. ezds.
DOWSON C.O. hdgy
SCHWABACHER H. öngy.
SAYRE L.G. öngy.
ANDERSEN R.M. ezds.
FEILER R.A. ezds.
MURPHY A.H. öngy.
PETERSON B.H. öngy.
MR. DENNY A.M. / AKADÉMIA IGAZGÁTO
MR. SULLIVAN M.E.
MISS DARNES J.D.
MISS PYLE E.C.
MR. NELSON / VÉDELMI TITV. /

MILITARY INTELLIGENCE SECTION / KÖZVONAL HIRZS.

CHIEF INTELLIGENCE COMBAT SECTION / SZENECIO VEZETŐ
FOREIGN ARMED FORCES / KÜLFÖLDI ERŐKESZ ERŐV
INTELLIGENCE PROCEDURES / HIRZSÉRŐS MŰKÖDÉS
PHOTO INTERPRETER UNIT / FÉNYRÉPÉZÉS
INSTRUCTIO AND SCHEDULES / INSTRUKCIO ES TERVEN

NETZLOFF H.H. öngy.
WILEY G.V. öngy.
D'GIOVANNY P.C. ezds / fegy.kép. ért.
BEILER R.A. ezds
TAMMUN E.L. ezds
HIDGON E.W. hdgy / fegy.kép. ért.

COUNTER INTELLIGENCE SECTION / NEMELMÉRŐSÉG

VEZETŐSÉG:
LYNE R.A. ezds / op. inf.
SNEED P.W. ezds / op. inf.
MR. WILKINSON E. / op. inf.
MR. WILKINSON E. / op. inf.
MR. LEWIS W.C. / H. / sz. / g. / inf.
MR. LORDEEN J.A. / H. / sz. / g. / inf.
MR. FOSDORFF E.E. / L. / g. / inf.
MR. VON ELLWANGER W.
MISS SCOTT D. / H. / sz. / g. / inf.
MR. PHILLIPES S.
SMITH H.H. öngy. / op. inf.

MOORE 3.T. ezds.
RICHMANN 3.R. ezds.
RUBARD 3.3 ezds

TANKOR.
BERTHOFF LAZLO
STRÖHR JENŐ
DR. SALLINGER LAZLO
ECSENYI KORNÉL
PASTIANNÉ / ROKH NÉBI
DR. TRAUER ISTVÁN

STRATEGIC INTELLIGENCE SECTION / STRATEGIAI HIRZSÉRZÉS

CHIEF COMBAT INTELLIGENCE SECTION / SZENECIO VEZETŐ
ASSIST CHIEF SECTION / SZENECIO VEZETŐ H.
INTELLIGENCE AREA UNIT / TERÜLETI HIRZSÉRZÉS /
INTELLIGENCE OPERATION UNIT / HIRZSÉRZŐ OPERÁCIÓK
INTERROGATION UNIT / VISEGÁLY
GERMANY SUB. UNIT / NÉMET RÉSZLEG /
CZECH SUB. UNIT / CSEH RÉSZLEG /
HUNGARIAN SUB. UNIT / MAGYAR RÉSZLEG /
POLAND SUB. UNIT / LENYEL RÉSZLEG /
RUSSIAN SUB. UNIT / OROSZ RÉSZLEG /
YUGOSLAVIA SUB. UNIT / JUGOSZLAV RÉSZLEG /

HALGÁTOROK
COTTEMI KÖZP. PRODUKCIÓ
VARGAS ÖRNY (MAGYAR)
MARRAS ÖRNY
PÉTERFY ezds.
HUBAY ezds
CHARY hdgy
NAVAY 32 / ÖRNY
HATHAN 3443

nyelviskoláján (United States Army Language School, Presidio of Monterey, California) képezték ki őket, csak ezután kerültek Bajorországba.⁵⁸

Viharos sikeres felderítő munkájának eredményeként a magyar titkosszolgálat a következő szervezeti ábrán összegezte az oktatási intézményről szerzett információkat:

Kirándulás a vasfüggönyhöz

1961. június 9–12. között Bertóthy tanulmányi kirándulást szervezett a vasfüggöny magyar szakaszának megtekintésére. Útikalauzok Bécsben Viharos volt, aki a kirándulást a hallgatók és az oktatók feltűnés nélkül való lefényképezésére használta ki. Beszámolója szerint az amerikai fiatalok izgatottan várták a Mörbisch menti határszakasz műszaki zárjának megtekintését és azonnal fotózásba kezdtek: „Fényképezték a műszaki zárat, őrtornyot, a veszélyt jelző táblákat, valamint az ott lévő látogatókat. A csoport tagjairól külön-külön, valamint egy csoportban is készítettek fényképfelvételeket, háttérként mindenütt a műszaki zárat használva. Ezekből a fényképfelvételekből egy párat jelen-jelentésemhez mellékelten csatolok. A határnál mindössze $\frac{3}{4}$ órát tartózkodtak, ez idő alatt lesték, várták, hogy egy magyar járőr tűnjön fel, akit szerettek volna lefényképezni. Ez idő alatt azonban magyar járőr a műszaki zár mentén nem mutatkozott.”⁵⁹ Az eredeti terv szerint a magyar operatív szervek is lencsevégre akarták kapni a „szakmai kirándulás” résztvevőit, amit az egyik magaslati figyelőhely fedezékéből szándékoztak végrehajtani.⁶⁰

Viharos a magyar határ megpillantásakor Berthóty és Sablinszky elérése nyulására figyelt fel. Nem véletlenül, hiszen a tervezettnél hosszabbra nyúlt külhoni tartózkodás során maga is hazavágyott. A hidegháborús hadszíntér szemközti frontvonalain álló egykori évfolyamtársaknak talán egyetlen közös pontjuk a honvágy maradt. A hatalommal kollaboráló Viharos tíz esztendőt töltött el külföldön. Hazatérését 1966. október 1-jén tették lehetővé, 1967 januárjában nyugdíjazták, 1967 júliusában visszakapta századosi rendfokozatát. A külhomba szakadt honvédtisztek szintén kényszerpályán mozogtak. Még ha módjukban állt is elveiknek és meggyőződésüknek megfelelő döntéseket hozni, adott esetben eredeti hivatásukhoz közelálló munkakörben elhelyezkedni, a nyugati titkosszolgálatok helyismeretüket csak néhány évig vették igénybe, megélhetésüket utána más emigránsokhoz hasonlóan a polgári élet-

⁵⁸ Szolgálati jegy. Budapest, 1961. június 21. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 95. o. (digit)

⁵⁹ Az oberammergaui hírszerző iskola magyar hallgatói egy csoportjának látogatása Ausztriában. Bécs, 1961. július 25. ÁBTL 3.2.5. O-8-192. 98. o. (digit)

⁶⁰ Az operatív technikai osztály által kiküldött autó elakadása miatt erre nem került sor, ennek folytán csak az előrelátó ügynök által készített felvételek álltak rendelkezésükre.

ben kellett megtalálniuk. A kommunista diktatúra ellen folytatott küzdelemben való részvételért ugyanakkor súlyos árat fizettek. A Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH) Berthótyt a Magyar Népköztársaság ellen folytatott ellenséges tevékenysége miatt tiltó névjegyzékre tette, hazatérési kérelmét megtagadta. Hazaköltözésére csak a rendszerváltozást követően kerülhetett sor. A magyar nemzet érdekében végzett fáradhatatlan munkájáért a HM Rehabilitációs Bizottság javaslatára a honvédelmi miniszter 1994 szeptemberében ezredessé léptette elő.

BIBLIOGRÁFIA

- Palasik* 2011. *Palasik Mária: A hírszerző osztály szervezete és állománya 1956–1962.* http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_palasik (Letöltve: 2018. 08. 05.)
- Pecz* 1904. Ókori Lexikon. 3. k. Szerk. *Pecz Vilmos*. Budapest, 1904.
- Rada* 1998. *Rada Tibor: A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945).* 1. k. Calgary–Budapest, 1998.
- Radnóczy* 1998. *Radnóczy Antal: A magyar katonai emigráció története (1945–1990).* *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 3. sz. 728–744. o.
- Rainer* 2018. *Rainer M. János: Századosok.* Budapest, 2018.
- Ungváry* 2014. *Ungváry Krisztián: Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történetéből.* Budapest, 2014.

Kincses Katalin Mária

„Forradalmi attitűd”,
marxista terminológiák és egyidejű reflexiók
az 1917-es orosz forradalomra
Szekfű Gyula történetírásának korai szakaszában*

A konzervatív történetíró, szellemtörténész Szekfű Gyula (1883–1955) *Három nemzedék* című 1920-ban megjelent könyvének *A végkifejlés felé* címet viselő fejezetében megállapítja, hogy a magyarországi szocializmus és a magyar ipari munkásság a honi kapitalizmussal együtt „kései fejlemény”. Politikai és gazdasági rendszere nem egy szerves, belső fejlődés eredménye, hanem készen kapta azokat a fejlettebb kapitalista országoktól. „A magyar szocializmus a marxizmusnak egyszerű fióklerakata, amint ez a rendszer Németországban... kialakult és alkalmazást talált” – írja. Véleménye a szocializmusról lesújtó: „...a meglévő gazdasági rendszert erőszakosan, a munkásság felülkerekedése által akarja megszüntetni s vele együtt a politikai és kulturális, sőt erkölcsi és vallási viszonyokat is gyökeresen átalakítani.” A munkásosztályról – amely a hatalmat megragadja – megjegyzi, hogy „elhanyagolt műveltségű tömeg”, melynek „lelke csak anyagi eszközökkel nyerhető meg, amint ez a marxizmus példátlanul durva materialista, szellemi erőket kereken tagadó felfogásnak is megfelel.”¹ – Ipari munkásság, kapitalizmus, materializmus, marxizmus, szocializmus, munkásosztály: mind olyan fogalmak, melyeket a polgári történetírás, a romantikusoktól a liberálisokon át a pozitivistákig jellemzően nem használt a történetírásban. Mikor jelentek meg ezek a fogalmak a magyar történettudományban? A marxi történelemfelfogás alapfogalmai mikor, hogyan, minek a hatására honosodtak meg történetírásunkban? Kinek vagy kiknek a hatására,

* A tanulmány az „Ex oriente lux??« – Az 1917-es oroszországi forradalmak hatásai az első világháború Magyarországon” című konferencián elhangzott előadás (MTA BTI–HIM, Bp., 2017. szept. 28–29.) alapján készült. Eredetileg a *Történelmi Szemle* című folyóiratban jelent volna meg 2018-ban, azonban – mivel az írás „szellemiségével” a szerkesztők nem értettek egyet –, végül nem közölték. Szeretettel ajánlom Szabó Péternek, aki munkásságában mindenkor és mindenekelőtt a történelmi tényekhez ragaszkodott, ragaszkodik, még azokban az évtizedekben is, amikor kutatási eredményei nem minden esetben illeszkedtek az adott korszak „szellemiségéhez”. (Tempus omnium explorator.)

¹ Szekfű 1920., 1922. A tanulmány megírásához az 1989-es kiadást használtam: Szekfű 1989. 355–356. o. (A műfaji vitától tartózkodom, vizsgálódásaimat Szekfű történetírói munkássága motiválja. Vö.: *Standiesky* 2008. 73–74. o.)

munkássága nyomán terjedtek el, váltak bevetté ezek a fogalmak? Az 1917-es oroszországi forradalom közvetlenül vagy közvetetten mennyiben adott impulzust e fogalmak elterjedésének? A marxista történetfilozófia, történetírás, annak kulcsfogalmi, forradalom-értelmezése, látásmódja, narratívája a történeti folyamatok feltárására kialakított módszertana mikortól érhető tetten a magyar történetírásban? – Ez az a nagyobb kérdéskör, amelybe jelen tanulmány tematikája illeszkedik. Szekfű életművének szempontjából pedig adalékkul szolgálhat, forradalomhoz való viszonyának tisztázásához 1920 után, valamint az 1930-as évek közepétől már vizsgált forradalom-értelmezéséhez is.²

Szekfű Gyula történetírása korai szakaszának időhatárait önkényesen jelöltem ki, mert a Szekfű-recepció – bár (első) mérföldkőnek tekinti *A száműzött Rákóczi-vitát* – eddig nem jelölt ki egyezményes korszakhatárokat munkásságában.³ Témánk szempontjából a kezdő időpont az 1917-es őszi oroszországi szocialista forradalom, a terminus post quem pedig 1920 vége. Ez az időkeret tekinthető Szekfű egyidejű forradalmi reakciójának⁴ (1920 után, jócskán eltávolodva időben az orosz, a németországi és a magyarországi eseményektől véleménye már utólagosnak tekintendő).

Egymással szorosan összefüggő kérdések vizsgálatát tűztem ki célul. Hogyan reagált Szekfű – illetve reagált-e – az oroszországi eseményekre⁵ közvetlenül, valamint, honnan informálódott? Az oroszországi forradalom közvetett hatásaként (ami Szekfűnek többek között a Magyarországi Tanácsköztársasághoz fűződő viszonyában ragadható meg) annak a folyamatnak a jellemzése, melynek során 1917-től az 1920-as évek elejére egyértelműen konzervatív történetíróvá vált Szekfű Gyula a magyar történetírásba – a nevével fémjelzett szellettörténeti irányzaton keresztül, a konzervatív politikai és tudományos körök messzemenő elismerését is kiváltva,⁶ német tudományosság eredményeit (folyóiratcikkek, vitákat, ismertetéseket Bécsben megismerve,⁷ valamint a korabeli szociáldemokrata irányultságú sajtóból⁸ és a német konzervatív politikai írá-

² Vö.: *Stadiesky* 2008.

³ A Szekfű-recepció legutóbbi összefoglalásai: *Dénes* 2015. 408–410. o., aki a pálya első szakaszának a bécsi éveket (1907–1925) tekinti, uo. 261–263. Értékelően: *Erős* 2012. 61. skk. o., legutóbb: *Erős* 2015.

⁴ Vö.: *Miskolczy* 2015. 80. o.

⁵ A hazai értelmiség reakcióját az (elsősorban szociáldemokrata) magyarországi sajtó tükrében az 1917-es polgári demokratikus forradalomra legutóbb elemzően összefoglalta: *Balázs* 2018.

⁶ Visszhangjáról: *Dénes* 2015. 174–178. o.

⁷ *Glatz* 1980. 215. o.

⁸ Szekfű mindenekelőtt a nyugati (elsősorban bécsi) sajtóból informálódott. De ugyanezt tette a cenzúrázott magyarországi sajtó is. Példákkal lásd: *Paál* 2018. Tette ezt annak ellenére, hogy erősen kötődött a katolikus egyházhoz, de annak sajtóját nem olvasta intenzíven, így annak szemlélete, retorikája a forradalmat illetően nem jelent meg nála. Vö.: *Klestenitz* 2018.

nyultságú szociál- és gazdaságtörténész pályatársaitól (Sombartot, Stillichet, Klein-Hattingent, Misest meg is említi *A Magyar Állam életrajzában*⁹) meritvén – bár maximálisan elvetette annak szellemiségét, de bevezette, meghonosította történetírásában a marxista történeti kulcs-, illetve alapfogalmakat.¹⁰ Ennek keretében Szekfű korai forradalom-értelmezését, annak forrását, valamint a forradalomhoz mint történeti jelenséghez kapcsolódó attitűdjét hangsúlyosan vizsgálom.¹¹ Szekfű Gyula forradalom-felfogását az 1910-es évek második felére vonatkozóan tekintem át, alapvető forrásként használva az ebben az időszakban született Szekfű-műveket.

Az 1913. november–decemberi előzmények után 1914-ben kibontakozó, gyakorlatilag majd másfél évtizedes hullámokat vető száműzött Rákóczi-vita¹² eredményeképpen nemcsak a történeti-levéltárosi szakmai körökben, hanem országos szinten ismertségre szert tévő Szekfű Gyula a hecckampány időszaka, 1915–17 között írta,¹³ majd első hullámának lecsendesülése után jelen-

⁹ Szekfű 1988. 65., 87. o. – Werner Sombart (1863–1941) német gazdaságtörténész, szociológus, érdeklődésének középpontjában a kapitalizmus jelenségeinek feltárása állt. Fejlődésében három történeti szakaszt határolt el: a korai (Frühkapitalismus) az ipari forradalomig tartott, fénykora (Hochkapitalismus) az 1760-as évektől, kései szakasza (Spätkapitalismus) pedig az I. világháborúval vette kezdetét. A szociális mozgalmak és a szocializmus összefüggéseiről írt. Lásd: *Romsics* 2011. 65. o. Szekfű „Krieg und Kapitalismus. Duncker & Humblot, München, 1913.” című művére hivatkozott. Oskar Stillich (1872–1945) német gazdaságtörténész, pacifista „Die politischen Parteien in Deutschland. Verlag W. Klinkhardt, Leipzig, 1908/11.” című művének II. kötetét (Der Liberalismus) használta Szekfű. Oskar Klein-Hattingen német történész Szekfű által használt kötetében a liberalizmus baloldaliságát kárhoztatja: „Geschichte des deutschen Liberalismus. I. Bd. bis 1871, II. Bd. ab 1871.” Kritikai kiadása: Paderborn 2012. Ludwig Heinrich Edler von Mises (1881–1973) osztrák közgazdász, filozófus, író, a klasszikus liberális irányzat meghatározó alakja. „Nation, Staat und Wirtschaft” című munkáját (1919) idézi Szekfű. Angol fordítását használtam: *Nation, State, and Economy Contributions to the Politics and History of our Time. Ford. Leland B. Yeager. New York, 1983.*

¹⁰ Szekfű Gyula természetesen nem volt marxista történetíró. A továbbiakban arra hozok példákat, hogy annak kifejezései, fogalmai megtalálhatók Szekfű (korai) műveiben, s bizonyos társadalomtörténeti kérdéseknél feltűnik annak elemzési módja. Szekfű a századelő történeti kutatásokkal is foglalkozó marxista értelmiségiek (Szabó Ervin, Szende Pál, Ágoston Péter) műveiből úgy tűnik, nem merített. Vö.: *Romsics* 2011. 262–267. o. Pl. *Szende Pál: Rákóczi* (1906) kötetét sem használta fel *A Száműzött Rákóczi* megírásakor (legalábbis nem hivatkozik rá).

¹¹ Ehhez elengedhetetlen, hogy összehasonlítást tegyünk a kortársak forradalom-felfogásával. A téma bővebb, feltárást igényel. Ennek híján a *Nyugat* című folyóirat szellemi közegéből kiragadott példákon keresztül igyekeztem vázolni a korban haladónak tekinthető, oroszországi eseményekre reflektáló írók forradalom-felfogását: *Kincses* 2018. Szekfű és a Nyugat körének kapcsolatairól: *Dénes* 2015. 161–162., 165–167., 172. o. Szekfű forradalom-értelmezését munkásságának későbbi, kiforrott, szakaszában részletesen az 1930-as évek közepétől vizsgálták: *Standiesky* 2008. 82. skk. o.

¹² Legutóbbi összegzés: *Dénes* 2015. 61. skk., különösen: 94–179. o.

¹³ Megírására 1915. november végén kapott megbízást. *Glatz* 1980. 21. o.

tette meg előbb német, majd 1918. január harmadik hetében magyar nyelven az áhított általános szakmai elismertséget arató *A magyar állam életrajza (Der Staat Ungarn)* című, a magyar történetírásban valóban úttörő államtörténeti szintézisét.¹⁴ A *Három nemzedéken* Szekfű 1920 tavaszán kezdett el dolgozni, utómunkálatai novemberig tartottak, s eközben a konzervatív beállítottságú *Encyclopaedia Britannica* pótkötetéhez készített szócikket Magyarország 1918–1920 közötti politikai és gazdaságtörténetéről.¹⁵ – A tanulmány fő vonulata e munkák, vagyis egy monográfia, egy politikai publicisztikai mű és egy enciklopédia-szócikk tematikus szövegelemzése.¹⁶ Bevezetésképpen nagy vonalakban vázolom Szekfű személyes sorsának alakulását a vizsgált időszakban, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni.¹⁷ Az exponált kérdések egymás viszonyrendszerében való áttekintése reméljük, a szellemtörténeti irányzat historiográfiának értékeléséhez is hozzájárul.

*

Szekfű személyes sorsát illetően és a forradalomhoz fűződő kapcsolatában kiemelendő, hogy már 1914 októberében megszűnt a rá is korábban jellemző általános háborús lelkesedés, majd 1915 januárjától levelei telve vannak kiábrándultsággal, háborúellenességgel.¹⁸ Személyes sorsának egyik nagyobb fordulópontja ragadható meg ebben az időszakban. A kilátástalan háborús helyzet és személyes ambícióinak kudarca ekkoriban érzékenyen összekapcsolódott: tart a Rákóczi-vita sajtókampánya, oly igen óhajtott akadémiai tagsága a hecckampány következtében elérhetetlen időpontba helyeződött és a háború számára is teljes létbizonytalanságot hozott: „A komédia [a sajtókampány] még tart, korábban kezdődött, amint ez a véres nagy tragédia, a háború, s mégis, úgy látszik, túl fogja azt élni” – írja 1916 januárjában Angyal

¹⁴ *Szekfű* 1918.; *Szekfű* 1920. (Budapest, 1923.²); *Szekfű* 1988. (A tanulmányban a továbbiakban erre, az 1920-as kötet facsimile-kiadására hivatkozom.)

Vö.: „...bátorkodom Főmagasságot arra kérni, kegyeskednék az én éppen most megjelent munkám[nak], [a] Der Stadt Ungarn-nak a stuttgarti kiadócégtől Főmagasságod címére küldendő példányát – az én őszinte hálám és hódolatom csekély jeléül – jó szívvel elfogadni.” Szekfű – Odescalchi Gyulának. Bécs, 1918. jan. 24. Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) Levelestár. Az értékelés: *Glatz* 2010. 478–479. o.

¹⁵ Ismerteti és gazdagon idézi: *Lackó* 1984.

¹⁶ A Szekfű-szövegek retorikai fogásainak, konstrukcióinak felfedése új értelmezést tesz lehetővé. Vö.: *Baráth* 2007.

¹⁷ A szakirodalom részletesen foglalkozik Szekfű bécsi éveinek folyamatos alkotói válságával, melynek forrása a mellőzöttség érzése és az őt ért politikai támadások voltak. Összefoglalóan: *Dénes* 2015. 97–263. o. Nem vitatva ennek jelentőségét megjegyzem, hogy ez tudományos és hivatali munkáját nem akadályozta.

¹⁸ *Glatz* 1980. 211. o.

Dávidnak.¹⁹ Azt is érzékelt, hogy megfeneklett bécsi levéltárosi pozíciójában. A Rákóczi-botrány kirobbanása előtt a pozsonyi egyetemen benyújtott egyetemi tanári habilitációjának ügye sem haladt előre. Személyes kiszolgáltottságának érzését azáltal sem sikerült csökkenteni, hogy (nem utolsó sorban) *A magyar állam életrajza* című könyve szakmai sikerének²⁰ következtében közvetlenül a Monarchia szétesése után nagy nehezen átlépett az eleinte biztosabbnak tűnő magyar állami szolgálatba: a VIII. fizetési osztályban vesztglő 36 éves allevéltárnok továbbra is kilátástalannak látta helyzetét²¹ annak ellenére, hogy végül a budapesti egyetemen végre katedrát kapott.²² Szekfű Gyula életútjának 1918–1919-re eső eseményeit, a hivatali pályáját befolyásoló történéseket legutóbb Röss Imre és alapvetően az ő kutatásai nyomán Dénes Iván Zoltán foglalta össze.²³ Különböző állások megszerzésével próbálkozott az egyetemi katedrán kívül, „menekülvén a levéltári vagyonmegosztás terhes következményeitől”.²⁴ Képebe került például a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatói pozíciója, s 1918 tavaszától realizálódni látszott pozsonyi professzori kinevezésének ügye is,²⁵ de mivel ezek elhúzódtak, minden egzisztenciáját és ambícióit érintő véleményt, történést személye elleni kicsinyes támadásnak élt meg.²⁶

A Magyarországi Tanácsköztársaság idején a kiszolgáltottság érzése nem csillapodott.²⁷ Ugyan realizálódott pozsonyi egyetemi tanári kinevezése, sőt, igyekezett az előző történészgenerációhoz tartozó professzorai, Angyal Dávid és Fraknoi Vilmos helyzetét is tisztázni,²⁸ ám tapasztalván ennek kudarcát

¹⁹ Szekfű – Angyal Dávidnak. [Bécs, 1916.] jan. 14. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTA K Kt.) Ms 804. 334. sz.

²⁰ Részletes példákkal: *Dénes* 2015. 173–177. o., kritikájára: uo. 177–178. o.

²¹ *Röss* 2011. 77. o.; Szekfű – Angyal Dávidnak. Bécs, 1917. febr. 17. MTA K Kt. Ms 804. 361. sz., majd a kötet megjelenése után: *Dénes* 2015. 185. o.

²² Vö. *Dénes* 2015. 184–185., 498. o.

²³ *Röss* 2011. 76–97. o.; *Dénes* 2015. (passim) Szekfű pályafutásának kezdeteit először Glatz 1974. Kifejti: Szekfű érdeklődése a nemzetközi események felé 1917-től mutatható ki, levéltárosi kutatásai eredményeképpen. (Tehát nem a napi politikai események hatására.) Szekfű tanácskormány idején kifejtett tevékenységéről értékelően, ma is aktuális érvénnyel először szólt: *B. Bernát* 1985. 319–322. o. Véleményem szerint az utóbbi kérdéskörnek korántsem feltárt minden részlete. Legutóbbi adalékok: *Dénes* 2015. 195–207. o.

²⁴ *Röss* 2011. 79. o. és a további bizonytalanságokról részletesen: 81. skk. o.; *Dénes* 2015. 185. skk. o.

²⁵ *Röss* 2011. 87–91. o.; *Dénes* 2015. 185–187. o.

²⁶ *Röss* 2011. 79. o.

²⁷ Hatvany Lajosnak panasolja 1918. november végén: „Ma reggel aztán megkaptam Riedl Frigyesztől a Pesti Napló nov. 26-i számának rólam szóló cikkét. Okosan és finoman kifejezett energikus védelmezése az én politikuskok labdájává tett személyemnek, érette meleg hálát érzek Ön iránt. – Mi lesz velem, nem tudom, rosszabbul tán alig fog menni sorom, mint ahogyan eddig ment.” Szekfű – Hatvany Lajosnak. Bécs, 1918. nov. 28. MTA K Kt. Ms 391. 26. sz.

²⁸ *Röss* 2011. 91–92. o.

és látva a bölcsészkar dékáni tisztet viselő Angyal Dávid megpróbáltatásait, a rendszer iránti lojalitását – még annak bukása előtt – elveszítette.²⁹

Szekfű egyetemi tanári kinevezésének másik hozadéka a szakirodalom szerint a tanácskormány regnálásának idején egy történelmi materialista szellemű egyetemi tankönyv megírásának az elvállalása volt, melyre végül nem került sor, mert nem volt képes teljességgel magáévá tenni a Tanácsköztársaság eszméjét.³⁰ A marxista fogalmak és a dialektikus szemléletmód elsajátításának egyik motivációs tényezője véleményem szerint ennek az újkori magyar történelmi kézikönyvnek (egyetemi tankönyvnek) történelmi materialista szellemű megírása is volt.³¹ Itt kell megkockáztatnom a véleményt, miszerint Szekfű valószínűleg már ehhez felhasználhatta Max Webernek *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkáját, tehát még a *Magyar bortermelő lelki alkata* (1922) megírása előtt forgathatta azt.³² Nemcsak az alapvető Weber-i megközelítésmód, a kapitalizmus morális alapon való megítélése, a fejlődés, változás kikényszerítette folyamatos harc emlegetése, hanem a mű bizonyos fogalomkészlete is beépült Szekfű eszköztárába (az osztály fogalmának gyakori használata, polgári osztályok, a proletariátus mint osztály).³³

²⁹ *Ress* 2011. 92. o. – Szekfű valós viszonya a magyarországi szociáldemokráciához, a Károlyi-kormányhoz, majd a tanácsuralomhoz részleteiben még feltáratlan. Első megnyilvánulása egy Gábor Andornak írt levél alapján: „...bevallom: az otthoni események első, zavaros hírei nem voltak felemelőek. Nem tudom, mennyire készítették [elő] Önök a forradalmat, de innen kívülről határozottan úgy látszott, hogy ez megint csak a sovinizmusnak hatványozása lesz, egy újabb kiadása a 49-es forradalmi kormánynak, ismét kuruczság stb. (...) Képzelteti, hogy én nem valami jól éreztem magam, mikor Lovász lett kultuszminiszter és így tőle függ... két hónap óta..., hogy a pozsonyi egyetemre kerüljek!” Szekfű – Gábor Andornak. Bécs, [1919.] szept. 14. MTA K Kt. Ms 4492/2. 168. sz. Az 1920 nyara után (tehát utólagosan) Gábor Andornak írt levelek fontosságára Szekfű véleményéről az 1918–19-es eseményekről Miskolczy Ambrus is rámutatott: *Miskolczy* 2015. 80–81. o. A levelekből gazdagon idéz: *Dénes* 2015. 199. o. skk.

³⁰ Ennek ellentmond egyik aktuális helyzetértékelése: „...a magyar kommün túljutott a válságon, most már meg fog maradni, nem lehet tenni semmit.” Idézi: *Ress* 2011. 89. o. A közlés óvatosságot értelmzésére hívja föl a figyelmet Csunderlik Péter is recenziójában: *Csunderlik* 2014. Szekfű „meatamorfozísaira” a tanácsköztársaság vonatkozásában rámutat: *Dénes* 2015. 192–195. o.

³¹ 1919. ápr. 10-én. Vö.: *Glatz* 2010. 484. o.; *Dénes* 2015. 192–193. o.

³² *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1904–1905.* Témánk szempontjából az a fontos, hogy mindenképpen még a *Magyar bortermelő lelki alkata* (1922) megírása előtt ismerhette azt. Lásd: *Kupa* 2011. Az 1922-ben kiadott munka Max Weber-i ihletéséről: *Romsics* 2011. 296. o.

³³ Ugyanis Max Weber egyik alaptétele („előbb volt a szellem, mint a kapitalizmus”) tetten érhető a Három nemzedékben: a politikai hatalom birtoklásához éretlen, szellemileg még kiműveletlen, alkalmatlan társadalmi rétegek veszélyes, romboló forradalmi ambícióinak elítélésében. A téma természetesen további vizsgálatot igényel, e helyen csak a több helyen közös fogalomhasználatra utalnék. Az első magyar fordítást használtam: *Weber* 1924. Itt a társadalmi osztály fogalma 11-szer, a harc, mint a társadalmi változások kikényszerítette jelenség 24-szer fordul elő.

Szekfű viszonya a Károlyi-, majd a tanácskormányhoz további feltárást igényel, de annyi az eddigiek alapján elfogadható, hogy a bolsevizmust, mint világnézetet, nem érezte magáénak, ám egzisztenciális okokból elfogadta azt.³⁴ Szekfű számot vetett 1918 ősze és 1919 augusztusa közti tevékenységével: határozottan megtagadott minden eszmei, elvi közösséget a Károlyi-kormánnyal és a tanács-hatalommal, nagyjából egy hónappal annak bukása után.³⁵

A magyarországi kommün idején megtapasztalta: a forradalmiság a közös államkapcsolatok felbomlásához vezet, s nemcsak Ausztriával, hanem általában a nyugati orientációt illetően is hátrányos az országnak, ráadásul nagyon bizonytalan módon, a tömegek radikalizálódása útján a magyarországi „kísérlet” ugyan impulzív, ám annál esetlegesebb módja volt a hatalom megszerzésének.³⁶ Szekfű gondolkodását mindez két alapvető vonatkozásban változtatta, illetve határozta meg 1919 őszétől. Egyrészt a tanácskormány bukását követően elvesztette mindenféle – korábban még a franciával kapcsolatosan meglévő – forradalommal kapcsolatos illúzióját, lelkesedését, másrészt a magyarság kulturális orientációját illetően végképp rögzítette a Nyugathoz tartozást és teljességgel kizárta a keleti orientáció minden formáját és lehetőségét.³⁷

A tanácskormány uralma idején Bécsben a magyar érdekeket a magyar kormányzattal való érdemi kapcsolattartás nélkül képviselte.³⁸ Ezt követően is folytatta bécsi munkáját; osztrák kollégáit megrettentették a Tanácsköztársaság bukása utáni igazoló eljárások,³⁹ ami az előzőekből adódóan Szekfűt érzékenyen érintette,⁴⁰ s aki védekezésül egyrészt a levéltári munkába temetkezett,⁴¹ másrészt tanúbizonyságot tett kompromisszum-kész tárgyalási képességéről, melynek következtében személye szóba került 1920-ban a párizsi béketárgyalások magyar delegátusai között.⁴²

*

³⁴ Glatz Ferenc Három nemzedékhez 1989-ben fűzött megállapítása: *Glatz* 1989. XV. o.

³⁵ Vö.: Szekfű – Angyal Dávidnak. Bécs, 1919. szept. 4. MTA K Kt. Ms 805. 13. sz.; *Dénes* 2015. 195–207. o.

³⁶ Vö.: *Glatz* 1980. 214. o.

³⁷ Vö.: *Glatz* 1980. 214–215., 217. o.

³⁸ *Ress* 2011. 93. o.

³⁹ Uo.

⁴⁰ *Ress* 2011. 94. o. 1918. dec. elején írja: „Mert a tragédia csak most fog kezdődni: az állam bukásánál még sokkalta borzasztóbb a nemzetiség széttörlése, a magyar nép anyagi és szellemi lesüllyedése és balkanizálása. Az államot helyre lehet állítani, de a szétesett népet soha többé.” Szekfű – Odescalchi Gyulának. Bécs, 1918. dec. 3. OSzK Levelestár.

⁴¹ Vö.: *Ress* 2011. 97. o.

⁴² Uo.

Szekfű Gyula levelezését áttekintve a fennmaradt forrásokban nem találtam egyidejű, közvetlen reakció nyomát az 1917. őszi oroszországi forradalomra. Magánlevelezése ebben az időszakban nem a politikai eseményekről szólt, még a háborúra is csak elvétve találni utalásokat – és csakis személyes sorsán keresztül. Ám nem haszontalan tovább vizsgálni a kérdést. Ress Imre hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetközi politikai hírekről, köztük az oroszországi forradalmi eseményekről, majd a Magyarországi Tanácsköztársaság történéseiről Bécsben Szekfű többnyire a *Pester Lloyd* című lapból értesült,⁴³ valamint elsősorban a bécsi szociáldemokrata *Arbeiter-Zeitung*ból.⁴⁴ Figyelmét elsősorban a nemzetközi politikai erőviszonyok kötötték le, mert közvetlen kapcsolatot érzett ezekkel személyes sorsát illetően.⁴⁵ A lap fogalomtárában – elsősorban a háború miatti radikalizálódás, a politikai és társadalmi válság következtében – már 1915-től nagy számban megjelennek a marxista történeti fogalmak. Hatos Pál egyenesen úgy fogalmaz, hogy a „vulgármarxista” zsargon Szekfű nyelvezetében a korabeli sajtóból származik.⁴⁶

Az *Arbeiter-Zeitung*, amit naponta olvasott, a katonai forrásokon kívül saját, oroszországi szociáldemokrata körökből kikerült hírforrást is használt, aki stockholmi tudósítójukkal volt közvetlen összeköttetésben.⁴⁷ Az oroszországi eseményekről az újság 1917 őszen híreket közölt néhány óra, legfeljebb két nap csúszással. A november 7-i (október 25-i) szentpétervári eseményekről a híradás az újság november 9-i számában 8-i dátummal jelent meg. Hírforrásként többeket is megnevezett: kiküldött londoni, stockholmi, koppenhágai, berlini tudósítójukat, s közvetlenül a szentpétervári távirati irodát.⁴⁸ Ugyanígy igyekezett eljárni a másik, Szekfű által preferált hírlap is, a német nyelvű budapesti *Pester Lloyd* is, amely november 9-én teljes oldalon, a címlapon hozta a szentpétervári események hírét, szintén 8-i hírforrásokat jelölve meg.⁴⁹ Megállapítható tehát, hogy Szekfű naprakész információkkal rendelkezett az orosz forradalmi eseményekről.

⁴³ Ress 2011. 87. o.

⁴⁴ Ress 2011. 77. o.

⁴⁵ Vö.: uo.

⁴⁶ Hatos 2009. 247. o.

⁴⁷ 1917. évi számok: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=1917&zoom=33> (A letöltés ideje: 2017. szept. 17.)

⁴⁸ Umsturz im Rußland. Der Sieg der Bolschewiki. Arbeiter-Zeitung, 1917. nov. 9. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=19171109&seite=3&zoom=33> (A letöltés ideje: 2017. szept. 17.)

⁴⁹ Elérhető: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&aid=pel&datum=1917>. Az 1917. nov. 9-i sz. címlapja Rußlands entscheidende Stunde címmel: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?a id=pel&datum=19171109&seite=1&zoom=33> (A letöltés ideje: 2017. szept. 17.).

Az 1917-es év eseményei Szekfű gondolkodásmódját nagyban befolyásolták: annak közvetlen magyarországi hatásait észlelve, úgy látom, már a Károlyi-kormány megalakulása előtt radikálisan forradalom-ellenessé vált.⁵⁰ Annak megalakulása után pedig a '49-es forradalmi kormánnyal vont (annak radikalizmusa miatt) párhozamot. Rámutat a veszélyre, miszerint az aktuálisan hatalomra törekvőknek csekély a társadalmi támogatottságuk, mert a szocialista (proletár) társadalmi réteg Magyarországon nagyon vékony.⁵¹ S bár a német forradalmat rendkívül nagyra értékelte, a társadalmi támogatottság hiánya miatt a forradalom hazai kibontakozásától óva intett.⁵²

Nehezíti a kutatást az egykorú források, levelek hiánya. Ezek hiányában Szekfűnek a '17-es orosz forradalomra való reakcióját a szakirodalom (elsősorban és legutóbb is Dénes Iván Zoltán) a Gábor Andornak írt levelek alapján igyekezett rekonstruálni.⁵³ Azonban ezek a levelek sem egykorúak, hanem az események után két-három évvel, 1920-ban íródtak. Bennük egyébként Szekfű utólag teljes mértékben elhatárolódott az orosz kommunizmustól – ami egyet jelentett számára a forradalmi terrorral –, „mint egy mindenre feljogosító és minden alól felmentést adó vallás”-tól.⁵⁴

*

A magyar állam életrajzának első, német változata 1915–1917 folyamán íródott. Ezért úgy vélhetnénk, hogy még természetesen semmiféle kapcsolat, reflexió nem tételezhető fel a kötetben a magyar történeti fejlődés és az oroszországi forradalmi megmozdulások között. Ám a kötet szemléletében már felfedezhető – elsősorban az első világháború társadalmi-politikai következményei miatt – olyan gondolati tartalmak, megfogalmazások, amelyek mind Magyarországon, mind Európa-szerte kikényszerítik azokat a változásokat, amelyek a szélesebb társadalmi rétegek szociális problémáinak megoldatlansága miatt aztán radikális politikai változásokat eredményeztek, így az orosz forradalom előjeleiként értelmezhető, illetve a februári forradalomhoz vezettek. A kérdés ez esetben az, hogy ezeket az előjeleket Szekfű Gyula milyen vonatkozásban, azaz mely területeken, milyen mértékben észlelte, illetve gondolkodásában milyen szerepet kaptak ezek a folyamatok, jelenségek.

⁵⁰ „A fő most a bolsevikizmus kikerülése” – írja Angyal Dávidnak 1918. október 29-én. Idézi: Dénes 2015. 188. o.

⁵¹ Szekfű – Gábor Andornak, Bécs (?), nov. 14. Idézi: Dénes 2015. 188–189. o.

⁵² „A francia forradalom óta a berlini szociális forradalom a világ leghatékonyabb eseménye” – írta Gábor Andornak. Lásd: uo.

⁵³ Dénes 2015. 199–207. o. (Nem látom megalapozottnak, hogy az ekkor a proletárdiktatúrát elvető Jászi Oszkár-féle forradalom-ellenességgel állítja párhozamba Szekfű forradalom-ellenességét. Vö.: uo. 200–201. o.)

⁵⁴ Idézi: Dénes 2015. 200. o.

A magyar állam életrajzában kimutatható, hogy Szekfű figyelemmel kísérte az oroszországi eseményeket is. A magyar kiadáshoz írt előszó második oldalán ebben a vonatkozásban két figyelemre méltó kijelentést tesz – bár az elsőt természetesen nem konkrétan Oroszországra, hanem általában Európa társadalmi feszültségeire vonatkoztatva –, miszerint axiómaként fogalmazza meg, hogy a nép a továbbiakban már nem lesz kirekeszthető saját sorsának alakításából; továbbá rámutat, hogy a Németország történetét kutató szerzők többek között a közelmúltban ráirányították a figyelmet az orosz gazdasági élet fejlődésére is.⁵⁵

A magyarság nemzetalkotó képességéről és nemzetállamának történetéről, illetve a keresztény-germán kultúrközösségbe tartozásáról⁵⁶ szóló *A magyar állam életrajzában*, mint azt a továbbiakban látni fogjuk, már sok helyen tetten érhetők a marxista történeti fogalmak, terminológiák azokban a részekben, fejezetekben, melyekben Szekfű a különböző korok társadalmi viszonyait igyekszik feltárni. Vajon mi lehet ennek az oka?

Már Glatz Ferenc kimutatta, hogy a mű első, német nyelvű változatának megírásakor Szekfű értelemszerűen a német fogalomkészletet használta a magyar államfejlődés, államberendezkedés és társadalmi fejlődés, változások elemzésekor. A gazdaság- és társadalomtörténet magyarországi diszciplináit a kötet előszava alapján Ranke munkássága nyomán igyekszik megalkotni.⁵⁷ A magyar fordítás során azonban szembesült azzal, hogy természetesen a magyar szakirodalomban már meglévő történelmi terminológiákat kell használnia, de ezek sokszor elégtelenek, pontatlanok voltak, sőt, nem egy esetben nem is léteztek egy-egy jelenség leírásához. Ezért filológiaián tetten érhető a műben több helyen a korabeli fogalmak bevezetése és értelmezésük korábbi történeti korokra vonatkozóan, s Szekfű nem egy helyen új terminológiát alkalmazott.⁵⁸

Úgy vélem, ez indokolta a marxista történeti fogalmak beemelését is *A Magyar Állam életrajzába*. A kezdetben komolyabb elméleti megalapozottságot nélkülöző átvétel azonban olykor kezdetleges fogalomhasználatot eredményezett. Igencsak meglepő például, hogy Magyarország XVIII. századi történetéről szólva az úrbéri rendelet következtében megszűnt röghöz kötöttség-

⁵⁵ Szekfű 1988. 4. o.

⁵⁶ Összefoglalóan: Dénes 2015. 153–155. o., aki itt magától értetődőnek tartja itt a középkori nemesi középosztály fogalmának létjogosultságát, az osztály fogalmát a társadalmi kategóriák szinonimájaként használja Szekfű nyomán. Uo. 154. o.

⁵⁷ Kiemeli: Dénes 2015. 157. o.

⁵⁸ Glatz 1980. 220–221. o.; Dénes 2015. 157. o.

ről írva⁵⁹ nemcsak polgári középosztályról, hanem egyenesen „városi proletariátusról” szól, továbbá „vidéki nemesi tömegeket” és „kiváltságos osztályokat” emleget⁶⁰ – a magyar, alapvetően feudális, a polgári fejlődést még csak csíráiban tartalmazó kora újkori társadalmi rétegek marxista megnevezése ma már szakszerűtlenül hangzik. Több helyen ír továbbá osztályokról a különböző történeti időszakokban és szituációkban. Ezeket az osztályokat kiváltságosokra és kiváltság nélküliekre osztotta föl,⁶¹ melyek egymás ellen *harcolnak*: „nemesi középosztályról”, „alsóbb osztályokról” beszél. Például a magyarországi középkori társadalmi változásokról szóló részben „társadalmi osztály”-ként a „közszabad osztályról” ír, melyből a nemesi rend fejlődött ki a XI–XII. században,⁶² melynek következtében az úgynevezett királyi szolgáknak, avagy az ország nemeseinek a „politikai öntudata”⁶³ oly mértékben megnövekedett, hogy 1222-ben az addig őket védő királlyal szembekerültek. Az 1790. év eseményeinek tárgyalásakor szó szerint a „polgári középosztály és városi proletariátus” kifejeletlenségéről beszél.⁶⁴ Megállapítja, hogy a XIX. század második felétől „a falusi lakosság városba tódulásának eredménye volt az ipari proletariátus kifejlődése”,⁶⁵ de hozzáteszi, hogy „Magyarországot mégis csak a kiváltságos osztályok emelték a fejlődés következő fokára.”⁶⁶ A konzervatív vidéki „nemesi tömegek” a XVIII. századtól voltak kerékkötői a fejlődésnek, de voltak közöttük azért olyanok is – például Kazinczy Ferenc –, akik egy „hatalmas nemzeti mozgalomban”,⁶⁷ azaz „az irodalmi *harcban*” próbálták meg lefaragni a magyar fejlődés „hátramaradása” miatti lemaradást a Nyugattól.⁶⁸

További, a marxizmus lényegéhez tartozó szemlélet, a fejlődés, a változás elérését szolgáló *szakadatlan harc* toposza tükröződik a kötet *A modern alkotmányos állam kialakulása* című fejezetében. Itt kell megjegyezni, hogy a szakadatlan harc előképe Szekfűnél nem a marxista osztályharc elméletből következik, hanem még a szocáldarwinista gyökerű kultúrharcos beállítottságban gyökerezik, amely az 1840-es évektől a nyugati gondolkodás mind roman-

⁵⁹ Itt kell megjegyezni, hogy ez a szellemtörténeti látásmód alkalmazásának egyik olyan példája, amely olyan történeti következtetésekhez juttatta Szekfűt, melyeket sajnos nem lehet forrásokkal alátámasztani.

⁶⁰ Szekfű 1988. 172. o.

⁶¹ Szekfű 1988. 183. o.

⁶² Szekfű 1988. 61. o.

⁶³ Szekfű 1988. 64. o.

⁶⁴ Szekfű 1988. 172. o.

⁶⁵ Szekfű 1988. 171. o.

⁶⁶ Szekfű 1988. 172. o.

⁶⁷ Szekfű 1988. 177. o.

⁶⁸ Szekfű 1988. 175. o.

tikus, mind realista irányzatait áthatotta⁶⁹ (majd ezek *után* a marxistákét is). A XVIII. századi megújulási folyamat Szekfű értelmezésében nem egy szerves fejlődés eredményeképpen zajlott le Magyarországon, hanem a szakadatlan harc során. E harc célja Szekfű felfogásában már a XVIII. század végétől Magyarország felzárkóztatása a Nyugathoz. Nem gazdasági, politikai tekintetben, hanem – immáron a szellemtörténeti felfogásnak megfelelően először és mindenekelőtt – műveltségben, továbbá egyfajta új államiság megteremtésében.⁷⁰ Mindennek szükségességét szerinte még Mária Terézia magyar nemesi testőrgárdája ismerte föl, kiknek szellemiségét Kazinczy Ferenc vitte tovább – mint a magyar történelem első, természetesen még csak francia szellemiségű forradalmára –, hatévi várfogságot szenvedvén „egy forradalmi kátének olvasásáért”.⁷¹ A *harc* ekkor még csak szellemi síkon folyt, konkrétan a magyar nyelv alkalmassá tétele érdekében az irodalom, általában a művészetek és – tegyük hozzá – a tudományosság számára: „Az irodalmi harcban felismerhetjük a magyar történet egyik alapjelenségét... mely abban formulázható, hogy a magyar fejlődés hátramaradása és elmaradása esetén nyugati kultúra beoltásával gyógyítható” – írja.⁷² A magyar államiság megteremtésének azonban Széchenyi volt a legnagyobb alakja. Széchenyi Szekfű Gyula történetírásában kulcsszereplővé, minden tekintetben viszonyítási ponttá vált. E helyen csak Széchenyi, a szellemtörténeti hős⁷³ szerepeltetésére utalunk: reformtevékenységét – bár azt alapvetően a forradalom elkerülése, megakadályozása motiválta – „igazi forradalmi” elhivatottság jellemzi. Eszméi szolgálatában „megszakítatlan társadalmi és irodalmi működést fejtett ki”, mindvégig szem előtt tartotta, hogy a korabeli műveltségi állapotokon csak a „gyökeres reform segíthet”.⁷⁴

Széchenyi tragédiája, hogy bár alkatilag közel állott a küldetéstudattal rendelkező forradalmár alakjához,⁷⁵ „csak” reformer lévén „gyökeres reformesz-

⁶⁹ Vö.: Dénes 2015. 162. o.

⁷⁰ Szekfű 1988. 173–174. o.

⁷¹ Szekfű 1988. 174. o.

⁷² Szekfű 1988. 175. o.

⁷³ Véleményem szerint Széchenyi szellemtörténeti alakká formálásának motivációját nem abban kell keresni, hogy Szekfű képtelen volt szembenézni a tanácsköztársaság bukása után a forradalmakkal és az 1918 előtti társadalom-felfogással, s ezért Széchenyire „menekült” (Glatz 2010. 484–485. o.), hanem abban a kiválasztott módszerben, amit a szellemtörténet kínált számára: egy (irodalom)történeti személyiség idealizálásában (sőt, kultikus személyiséggé formálásában). Szekfű ez időben kimutatható – nem elsősorban történeti, hanem – pszichológiai megközelítéséhez Ranke- és Dilthey-értelmezésében lásd: Kulcsár Szabó 1990. 85. o. A szellemtörténeti hős típusalkotásáról („nagyemberség”-definíció stb.) annak próféciai jóslataihoz, közöttük Széchenyire is vö.: Imre 2010a., különösen 218–220. o.; Imre 2010b., különösen: 25., 69–71. o.

⁷⁴ Szekfű 1988. 179. o.

⁷⁵ Vö.: „Széchenyi nem elégedett meg a társadalmi, gazdasági, közjogi intézmények megjavításával, hanem a bajt gyökerénél kereste fel és nemzetének egész alkatát vette átalakító munkába.” Szekfű

méit”⁷⁶ mégsem valósíthatta meg, melynek Szekfű szerint két alapvető oka volt. Egyfelől az államhatalom a XIX. században „nem vette komolyan szemügyre a reform lehetőségét”,⁷⁷ másrészt a társadalmi, politikai és gazdasági reformok keresztülvitelére, a gyakorlati részletekre Széchenyinek már nem maradt elég ideje.⁷⁸ Ugyanakkor az 1848-as forradalom kibontakozásakor kortársai között egyedüli látnokként vizionálta „az idők lázas rohanását”, „látta a katasztrófát, vért és vért mindenütt, szemei előtt a forradalom árnyai emelkedtek fel... hogy az új magyar nemzetet megsemmisítsék. Minden erejét megfeszíté, hogy a haladás rohanó menetét lassúbbá szorítsa...”⁷⁹ – S itt elérkeztünk ahhoz a részhez, melyben tetten érhető Szekfű azon forradalom-értelmezése, amelyhez történetírásában a továbbiakban egészen 1945 utánig konzekvensen tartotta magát. A forradalmat olyan radikális történeti jelenségnek tartja, ami soha nem vezethet eredményre, mert elsöpri az aktuális társadalmi rendet és politikai berendezkedést, ami azonban Szekfű szerint katasztrófális eredménnyel jár a nemzeti önrendelkezés, a politikai intézményrendszerek, a társadalom működőképességének és nem utolsó sorban a magyar nép szellemi–műveltségi szintjének szempontjából, mert a nemzet megsemmisüléséhez vezet. Ehelyett a forradalom megakadályozásának érdekében és annak ellentétéleként Szekfű reformintézkedéseket javasol, melyek „lassú és zavartalan átalakulást” eredményeznek (ez volt szerinte Széchenyi törekvése is⁸⁰). Odáig megy, hogy kijelenti: a békés fejlődés – azaz a forradalommal szemben a reformok – eredményeként az egyik leginkább megoldatlan kérdés, a nemzetiségi kérdés is rendeződhetett volna 1840-től kezdődően: az egész állam nemzetiségi gondja „gyökereitől kezdve bonyodalmak nélkül” oldódhatott volna meg reformok útján – írja *A magyar állam életrajzában*.⁸¹ A forradalmi cselekmények, melyek a békés reformokat megakasztották, nem hoztak eredményt, s az ország államiságának megszűnéséhez vezettek.⁸² Csakis a reformok működtek vagy működhetek volna Szekfű szerint az ország polgári átalakításában 1848-ban, nem a pedig forradalom. Pozitív példaként említi, hogy a reformoknak köszönhetően például a rendiség átalakulása sikeresen végbement, „a rendi nemzet forradalmi zavarok nélkül alakult át modern nemzetté”, amit a Habsburg politika nehezen értett meg.⁸³

1988. 179–180. o.

⁷⁶ Szekfű 1988. 179. o.

⁷⁷ Szekfű 1988. 188. o.

⁷⁸ Szekfű 1988. 180. o.

⁷⁹ Szekfű 1988. 197. o.

⁸⁰ Szekfű 1988. 191. o.

⁸¹ Szekfű 1988. 192. o.

⁸² Szekfű 1988. 207–208. skk. o.

⁸³ Szekfű 1988. 195. o.

A reformok eredménye lett a nemzetállam egységének kiépítése is oly módon, hogy sikerült „a királyt s nemzetet a közös munkára egységesíteni”.⁸⁴

*

A már kiforrott szellemtörténeti műnek tartott a *Három nemzedékben* Szekfű *A Magyar állam életrajzánál* bátrabban, hosszabb részekben gazdálkodik a marxista történeti fogalmakkal, sőt, annak dialektikája is tetten érhető, valamint a szocialista államfelfogásról alkotott néhány gondolata, melyekre az alábbiakban hozok példákat.

A kötet egyik alapvető gondolata a liberális eszmerendszer tartalmának, fejlődésének és hatásának nyomon követése. Számos vonatkozásban negatívan ítéli meg a nyugati liberális eszmerendszer jellemzőit, azonban elismeri, hogy a liberalizmusnak az egyéni, társadalmi és politikai szabadságról vallott követelményrendszerét jótékony módon a demokratikus rendszerek, úgy a konzervatív államfelfogás, mint a szocialista államfelfogás magáévá tette.⁸⁵ A nyugati liberalizmus Szekfű által elítélt, korlátlanak minősített cselekvési szabadsága szerte a kapitalizmus legfőbb árnyoldala. Amikor Szekfű erről értekezik, nem a polgári történetírás fogalomkészletét használja, hanem a marxi fogalmakat, sőt, egyenesen az azóta elhíresült marxi axiómát tolmácsolja: „S minél tovább tart a liberalizmustól hirdetett korlátlan szabadság, annál szabadabban falja fel a kapitalisztikus nagyüzem a kicsiket, annál korlátlanabban zsákmányolja ki a gazdasági gyöngéket, elsősorban a munkásokat...”⁸⁶

Kemény Zsigmondot hívja egykorú szemtanúnak, amikor 1849 káros, katasztrófához vezető nemzeti radikalizmusáról értekezik, azaz a polgári átalakulás radikális, forradalmi útját kárhoztatja. A forradalmi lelkület a magyar néptől idegen – állítja Szekfű, *A száműzött Rákóczi szerzője* (!) –, 1849-ben a magyar népet is a „...liberális elvek: szabadság és egyenlőség beleszorították... a testétől-lelkétől idegen forradalomba. – A radikalizmus, negyvenkilencediki formájában a magyar lélekre ártalmas külföldi mérge volt...” – írja –, mert „A magyar nép nem köztársasági érzelmű... hanem ezer év óta royalista... nyugtalanságok, háborgások, kravallok, inszurrekciók, forradalmak csinálására nincs tehetsége”.⁸⁷ A liberalizmus azért is kárhoztatandó, mert szükségszerűen vezet radikalizmushoz: „A liberális elv a tömegek közé szórva ideális szellemi javítás helyett forradalmat és terrort szül”,⁸⁸ a XX. században „a liberalizmus és kapitalizmus továbbra is elvi egységben és bajtársi hűségben haladtak előre,

⁸⁴ Szekfű 1988. 204. o.

⁸⁵ Szekfű 1989. 81. o.

⁸⁶ Szekfű 1989. 83. o.

⁸⁷ Szekfű 1989. 176. o.

⁸⁸ Szekfű 1989. 85. o.

s a munkások feltörekvő milliói a harmadik osztálytól, természetes nevelőjüktől elhagyatva a szocializmusnak ölébe hullottak érett gyümölcsként.⁸⁹

A *Három nemzedék* utolsó, negyedik fejezete (*A végkifejlés felé*), a '17-es orosz, a '18-as németországi és a '19-es magyarországi forradalom, illetve a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása után, a vérmes igazoló eljárások időszakában, a konszolidáció első hónapjaiban íródott. Szekfűnek a tanácsköztársaság következményeit illető markáns, radikálisan konzervatív véleményét tartalmazza.

A fejezet nemcsak fogalomhasználatát illetően operál helyenként a marxista „kelléktárral”, hanem annak teljes „fegyvertárát” aktivizálja mind az egykorú történeti folyamatok, események tárgyalásánál, mind pedig azok értékelésében: a Magyarországi Tanácsköztársaság éles kritikájában. Itt már nem érzékeltetni a korábban tapasztalt fogalmi bizonytalanságot. – Álljon itt erre néhány példa.

E fejezet 4. részének címe: *Társadalmi osztályok és mulasztások*. Benne az osztály fogalom különböző társadalmi rétegek, csoportok elkülönítésére, megnevezésére szolgál: olvashatunk mágnásosztályról, parasztosztályról, főúri osztályról, osztály-gyűlöletről, osztályöntudatról, gentry-osztályöntudatról,⁹⁰ s nem utolsó sorban megjelenik a középosztály fogalom is.⁹¹ Ebben a fejezetben Szekfű a tanácsköztársaság bukása utáni Magyarország társadalmi rétegződéséről, viszonyairól készített szisztematikus elemzést. Elmondható az egész fejezetről, hogy mind szemléletében, mind megfogalmazásában a könyv előző fejezeteitől alapvetően eltér: itt nem, illetve nem elsősorban a szellemtörténész Szekfű Gyula írását olvashatjuk, hanem egy, a korban annál sokkal újszerűbb, aktuálisabb megközelítési módot, ami a társadalomtörténeti elemzések haladó módon lehetővé tette a XX. század második évtizedének legelején: egy az egyben marxista analitikus módszer figyelhető meg. Precízen elkülöníti egymástól a társadalmi rétegeket (=osztályokat), megfogalmazza szembőlállásukat, egymás iránti attitűdjüket (ez a gyűlölet),⁹² meghatározza számarányukat, bemutatja életkörülményeiket, s állításait alapos statisztikai adatokra épített elemzésekkel támasztja alá. Elemzi annak okát, hogy miért kényszerülnek tömegek az ország határain kívül, a tengerentúlon keresni megélhetésüket. Magyarország első világháború utáni társadalmáról rendkívül precíz, plasztikus képet fest. Számba veszi a felső társadalmi rétegeket: a főnemességet, akiket mágnásoknak nevez, a köznemességet, mely réteg társadalmi egysége felbomlásának okait boncolja, illetve feltárja ezen réteg rendkívüli sokszínűségét, életmódbeli különbözőségét, problémáit. Adekvát módon jellemzi, kijelöli helyü-

⁸⁹ Szekfű 1989. 84. o.

⁹⁰ Szekfű 1989. Pl. 308–309., 311., 317–318., 322. o.

⁹¹ Szekfű 1989. 314. o.

⁹² Szekfű 1989. 309. o.

ket és értékeli szerepüket a politikai életben. A köznemesség osztályöntudatáról hangsúlyosan ír, melynek legfontosabb jellemzője a szélsőséges konzervativizmus. A magyar társadalom legfőbb problémáját Szekfű nem abban látja, hogy ez a máshol széles réteg Magyarországon nagyon vékony és rendkívül lassan gyarapszik, hanem éppen ellenkezőleg, „a gyors fejlődés közben megféleldeztünk a szerves munkáról, az elsietés és felületesség e korrekтивumáról” – írja.⁹³ Mindennek oka a fejlett kapitalizmus, másképpen e réteg gyors anyagi gyarapodása, amit viszont nem kísér annak szellemi felemelkedése. Vagyis markánsan tűnik föl a műben Szekfűnek az elmaradt társadalmi rétegek elsietett politikai szerepvállalásáról alkotott teóriája, amely aztán a ’20–’30-as évek, sőt a ’40-es évek első felének egyik vezérmotívuma lesz történetírásában.

Az ipari, illetve nagyipari munkásság kialakulásáról, helyzetéről írva klaszszikus marxi terminológiákkal klasszikus marxista szemléletű elemzést készít. „Az ipari munkást tehát a kapitalizmus szülte... helyzetét a nemzeti társadalomban a nagytőkének indusztriális és internacionális jellege szabja meg” – írja többek között.⁹⁴ Bemutatja pontos statisztikákra építve rétegződésüket, koncentrátságukat, megfigyeli, hogy 1890 és 1920 között ez az osztály mutatja a legnagyobb számbeli gyarapodást, melyben „...félreismerhetetlen a kapitalizmus hatása”.⁹⁵ A szervezethez, politikai öntudatra ébredést vizsgálva leszögezi ugyanakkor, hogy a magyarországi munkásság „...behódolt az internacionális munkásmozgalomnak, mely a nemzetközi kapitalizmus korrelatumaként terjedt el nyugatról...”⁹⁶ – Az amúgy strukturált agrárnépességről lesújtó képet fest. A probléma gyökerét ezen társadalmi réteg felzárkóztatásának, kiművelésének hiányában látja, hasonlóan a középosztályhoz, melynek oka a féktelen liberalizmus volt, „...a szabad verseny ideáitól zsongó fejjel nem lehetett parasztvédelmet alkotni...” – jegyzi meg.⁹⁷ Sorolhatnám a példákat a fejezet által tárgyalt témákat illetően a „terrorisztikus idegen nyelvű imperialista sajtó”⁹⁸ kárhoztatásától az antiszemitizmusig, melyeket Szekfű Gyula a korabeli marxista terminológiákkal ír le és annak szemléletével tárgyal. Végül, ugyanakkor, mintegy három oldalban, annak éles bírálatát is megfogalmazza⁹⁹ a legfrissebb korabeli német nyelvű konzervatív (gazdaság)történeti monográfiák szemléletét tolmácsolva, megtagadva minden elvi- és értékközösséget a progresszívebb „irányoktól”: a szocializmustól és a bolsevizmustól.

⁹³ Szekfű 1989. 319. o.

⁹⁴ Szekfű 1989. 322. o.

⁹⁵ Szekfű 1989. 322–323. o.

⁹⁶ Szekfű 1989. 324. o.

⁹⁷ Szekfű 1989. 325. o.

⁹⁸ Szekfű 1989. 335. skk. o.

⁹⁹ Szekfű 1989. 355–358. o.

*

Az 1920 novemberében készített *Encyclopaedia Britannia* 27 hasábos *Magyarország* címszó szócikkeinek első része az egyetlen sajtó alól kikerült forrásunk, amely Szekfűnek az oroszországi proletárforradalomra reflektáló nézeteit összegzi ebben az időszakban. Az összefoglalás ugyan nagyon rövid, de a lényegét rögzíti.¹⁰⁰ Eszerint Szekfű megfogalmazásában a Magyarországi Tanácsköztársaság kormánya egy, a szovjetek által, kívülről szervezett és alakított, orosz mintájú bolsevik kormányzati rendszer volt. „A szovjetkormány Magyarországot Lenin előretolt állásának tekintette, amelyet addig kell tartani, amíg a kommunizmus győzelmet nem arat a szomszédos országokban is.”¹⁰¹ Ennek eszköze volt a Kun Bélák által, kívülről létrehozott kormány és annak Vörös Hadserege, melynek bukását végső soron az okozta, hogy az országra zúdult intervenciót nem tudta feltartóztatni.¹⁰² Szekfű leírása alapján a magyarországi „bolsevik kormányt” és annak végül morálisan szétzüllött hadseregét egyaránt egy külső hatalmi tényező hozta létre és tartotta életben, nem pedig egy belső erjedés, valamiféle demokratikus szerveződés. Azaz egyfajta hatalmi vákuumnak köszönhette létrejöttét, nem pedig egy közvetlen, belső átalakulásnak, melyet végül – mivel az a nemzetől idegen hatalmi képződmény volt, természetesen – a forradalomellenes nemzeti érzés elsöpört.¹⁰³

*

Szekfű Gyula az oroszországi forradalommal egyidejűleg készített történeti műveiben, *A magyar állam életrajza* és a szerző által folytonosnak kijelölt¹⁰⁴ *Három nemzedék* című monográfiákban már használta az olyan alapvetően marxista történeti alapfogalmakat, mint osztály, osztályharc, kiváltságos osztályok, proletariátus. Ez eleinte olykor kezdetleges fogalomhasználathoz vezetett, több helyen visszavetítette a XIX. századi, XX. század eleji fogalmakat a polgári átalakulást megelőző történeti korokra (ahogyan tette ezt a marxista történetírás is a II. világháború után évtizedeken keresztül): osztályharcról írt a magyarországi feudalizmus kései századaiban, városi proletariátust emlegetett a XVIII. században. Ez egy új jelenség volt az 1920-as évek elejének magyar polgári történetírásában, a romantikus, pozitivisták polgári elődök tudomásom

¹⁰⁰ *Encyclopaedia Britannica*, 1922. Hungary címszó, 405–417. (Magyarul idézi: Lackó 1984. 250. o.)

¹⁰¹ „The Soviet Government viewed Hungary as Lenin’s outpost, which was to be held until communism had been victorious in the neighbouring countries also.” *Encyclopaedia Britannica*, 1922. 417. o.

¹⁰² Uo. (Idézi: Lackó 1984. 250. o.)

¹⁰³ „The growth of national antirevolutionary feeling...” *The Encyclopaedia Britannica*, 417. o.

¹⁰⁴ Dénes 2015. 214. o. Rámutat arra, hogy utóbbi műben visszaköszönnek előbbi alapfogalmai: uo. 229. o.

szerint marxista fogalmakat nem használtak.¹⁰⁵ Szekfű fogalomtárában német és osztrák kollégáival egyidejűleg, 1917–18-tól figyelhető meg a marxista történeti fogalmak tömeges megjelenése. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a nyugati történetírás különböző irányzataiban (is) csak a '20-as évektől honosodtak meg a marxizmus szempontjai és letisztult terminusai.¹⁰⁶

Szekfűnek a nagyjából a '17-es oroszországi forradalmi eseményekkel párhuzamosan készült *A magyar állam életrajza* című művében, majd 1920-ban a *Három nemzedékben* a forradalom és a reform fogalma egymással negatív–pozitív ellentétpárt alkot. A forradalomnak történeti kategóriaként egyértelműen negatív jelentéstartalma van Szekfű korai (1920-ig terjedő) történetírásában, mely felfogása illeszkedik a kortárs sajtóban és publicisztikában tetten érhető felfogáshoz, továbbá a kortárs polgári történetírás irányzataihoz.¹⁰⁷ Így Szekfű forradalom-felfogásában és -értelmezésében mindkét korabeli jelentéstartam – azaz a gyökeres politikai átalakulás és a pusztán fegyveres hatalomátvétel¹⁰⁸ – egyidejűleg kimutatható. Szekfű mindkét lehetőséget élesen elítélte és elvetette létjogosultságukat. Ezzel teljes mértékben – a kortárs polgári történetírásal együtt – a Comte-i pozitivistáktól követte.¹⁰⁹

A társadalmi csoportok osztályként való megnevezése gyakorlatilag 1918 őszére válik széles körben elterjedté, bevett fogalommá a magyar sajtóban, publicisztikában, s nemcsak a szocialista eszméket már legalább egy évtizede tolmácsoló, hirdető baloldali sajtóban, hanem például a polgári értékrendet képviselő, Babits Mihályhoz köthető, a szellemtörténeti irodalmi iskola egyik orgánusaként is felfogható *Nyugatban* is.¹¹⁰ Így többek között Schöpflin Aladár: *A forradalom és a magyar lateiner osztály* című írásában, ahol Szekfű nyomán a „lateiner-osztály” az értelmiségi hivatalnokréteg megnevezése, továbbá a szerző az osztály-öntudat, földbirtokos osztály, polgári osztályok, mágnás és nagybirtokos osztály, középosztály fogalmakat használja.¹¹¹ A *Nyugat* körét Szekfű kritikával illette az őszirózsás forradalomért való lelkesedésükért,¹¹² de „zsargonjukat”, osztotta: a Szekfű-i szóhasználat a korabeli retorikai kontextusba illeszkedett. Ezzel egyidejűleg a magyarországi szociáldemokrata sajtó

¹⁰⁵ Ez nem tévesztendő össze azzal, hogy a pozitivistákat már a kortársak is gyakran materializmussal vádolták és rokonították a marxizmussal. A német historizmus alapkonceptiója, mely Szekfű gondolkodásmódját is meghatározta, alapvetően idealista volt. Vö.: *Kriston* 2000., különösen: 362. o.

¹⁰⁶ Vö.: *Romsics* 2011. 210. skk. o.

¹⁰⁷ Vö.: *R. Várkonyi* 1969.

¹⁰⁸ Kifejtése: *Kincses* 2018.

¹⁰⁹ Vö.: *R. Várkonyi* 1973. 87–88. o.

¹¹⁰ Példákkal: *Kincses* 2018.

¹¹¹ Vö.: *Schöpflin* 1918.

¹¹² Vö.: *Hatos* 2009. 254. o. Szekfű és a *Nyugat* körének ellentmondásos és változó kapcsolatáról legutóbb: *Dénes* 2015. 161–162., 165–172., 182–183. o.

és politikai retorika, s ennek hatásaként általában a sajtó és a politikai diskurzus nyelvezetét eluralják az olyan fogalmak, mint proletariátus, forradalom, harc, osztályok.¹¹³ A *Három nemzedéket* fogadó laudációk, bírálatok, reflexiók időszakára, 1920 utánra pedig e fogalmakat már nemcsak a politikai sajtóban, a publicisztikában (a Magyarországi Tanácsköztársaság direkt hatásának köszönhetően), hanem a tudományos művekben is alkalmazták.¹¹⁴

Nem vádolható Szekfű a német irányultságú tudományos irányzat utólagos és kizárólagos (szolgai) követésével.¹¹⁵ Az I. világháború hatásaként, az oroszországi forradalom, s a bécsi szociáldemokrata irányultságú sajtó hatásának (és talán a kiszolgáltatott néptömegek iránti egyfajta szociális érzékenységnek, amit személyes sorsként is megélt) köszönhetően új, korábban a magyar történetírásban nem használt marxista fogalmak jelentek meg nagy számban munkáiban. Szekfű Gyula forradalom-értelmezése munkásságának körülbelül 1920-ig terjedő időszakában az általa olvasott, elsősorban gazdaságtörténeti művek, továbbá a szociáldemokrata lapok hatására nem tért el sem a kortárs polgári magyar szellemi élet, sem a pozitivista történetfelfogás forradalom-értelmezéseitől, sem annak negatív értékítéletétől bárminemű forradalmi átalakulást illetően – bár az korántsem volt olyan radikális, mint a marxi felfogás:¹¹⁶ forradalmi változáson nem a fennálló politikai rendszer és aktuálisan hatalmon lévők elsöprését értették, hanem a fennálló rend reformok útján történő átalakítását. Szekfű számára a forradalom és a proletárdiktatúra a Monarchia felbomlása után és a trianoni trauma (1920) után válik az összeomlás, katasztrófa szinonimájává.¹¹⁷ Ebben Szekfű nem tér el szellemtörténész társaitól, akik

¹¹³ Varga 2018. 45., 55. o. Lásd ehhez: „A politikai közviták elsődleges nyilvánosságát a sajtótermek szolgáltatták, a szerkesztőségek nemcsak tudósítottak a politikai viták tartalmáról, menetről, hanem aktív részesei voltak az értelmezési versenynek... szerepük felértékelődött.” Horváth 2018. 89. o. Szekfű Gyula érdeklődésének középpontjában 1915 után, az 1920-ig terjedő időszakban ugyanazok a kérdések – a béke kérdése, önrendelkezési jog, az államiság helyzete (államrendezkedés), demokrácia kérdése, választójog, nemzetiségi kérdés, koncentrációs válság – álltak, mint ami a sajtóban, illetve a haza politikai közgondolkodásban. Az események áttekintéséhez felhasznált irodalomból a legjobban tudtam hasznosítani: Hajdu – Pollmann 2014.; Hatos 2017.

¹¹⁴ Vö.: Dénes 2015. 236–260. o.

¹¹⁵ Vö.: Tokody 1969., különösen: 1000–1001. o.

¹¹⁶ A forradalom definíciója Magyarországon már a XIX. század második felétől kettős. Egyfelől a gyökeres átalakulásokat, ugrásszerű folyamatokat értették alatta, ami a korabeli lineáris fejlődéseméletből következik (a természet- és társadalomtudományokban egyaránt), másfelől a fegyveres hatalomátvételt, amelynek során a politikai-gazdasági hatalomból kiszorított társadalmi csoportok megszerzik az irányítást – az utóbbi értelmezés adja az alapját a marxista fogalomtárnak. Kincses 2018. 247. o.

¹¹⁷ Vö.: Glatz 2010. 480. o.

az 1918–19-es forradalmakat mind elvont, éretlen, korai kezdeményezéseknek tartották, amelyek katasztrofális következménnyel jártak.¹¹⁸

Szekfű forradalom-értelmezése és forradalomellenessége konzekvens, s kitartott azon álláspontja mellett is – 1945 utánig –, miszerint a forradalmi változásokat Magyarországon nem előzte meg a társadalmi változásokat szükség-szerűen bekövetkező (előkészítő) szellemi szakasz.

Szekfű Gyula az oroszországi forradalmakról 1917-ben közvetlenül nem nyilatkozott (legalábbis eddig erről nem kerültek elő források), egyedül a Magyarországi Tanácsköztársaság kísérletén keresztül utalt – negatív összefüggésben – az oroszországi eseményekre. Levezetésében, az enciklopédiai szócikkben a trianoni diktátum után az orosz kommunista hatalom meglátása szerint Magyarországot nem szűnt meg fenyegetni, a (liberális) nyugat-európai államokat nem tartotta elég erősnek az orosz forradalmi befolyás feltartóztatására.¹¹⁹ Az orosz bolsevizmust ugyanakkor élesen különválasztotta a marxi szocializmustól: „...a bolsevizmus nem egyéb, mint a szocializmus csődje” – állapította meg egyik Gábor Andornak írt levelében.¹²⁰

Még 1945-ben is „szükséges rosszat látott” a („politikai”) forradalomban, de már megváltozott az álláspontja: nem valamiféle „importcikknek” vagy külső erőtevéző hatásának, hanem a belső magyarországi változások következményének tekintette, ami tehát immáron a szovjet jelenlét nélkül is bekövetkezett volna, tagadva ezzel mindvégig 1917 közvetlen hatását – még 1919 ellenére is – a magyarországi eseményekre.¹²¹

BIBLIOGRÁFIA

- B. Bernát* 1985. *B. Bernát István: Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e. Történelmi Szemle*, 28. (1985) 2. sz. 319–333. o.
- Balázs* 2018. *Balázs Eszter: „szinte csodás krízis”. A februári orosz forradalom értelmiségi fogadtatása Magyarországon 1917-ben. Történelmi Szemle*, LX. (2018) 3. sz. 443–457. o.
- Baráth* 2007. *Baráth Katalin: „Nemegyszer szuggesztív erejű.” Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Szerk. Paksa Rudolf. [Budapest,] 2007. 167–183. o.*
- Csunderlik* 2014. *Csunderlik Péter: Esésében is súlyos... Korall*, 58. (2014) 186–194. o.

¹¹⁸ Lásd: *Imre* 2010b. 75. o.

¹¹⁹ Szekfű – Gábor Andornak, 1920. júl. 7. MTA K Kt. Ms 4492/170. sz. Idézi: *Hatos* 2009. 259. o.

¹²⁰ Uo. Idézi: *Miskolczy* 2015. 81. o. is.

¹²¹ Vö.: *Standiesky* 2008. 82. o.

- Dénes 2015. *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Pozsony, 2015.
- Encyclopaedia Britannica, 1922. *The Encyclopaedia Britannica. (The New Volumes.) 1922.*¹² XXXI. k. Hungary címszó, 405–417. o. (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=chi.099075416;view=1up;seq=1>; a letöltés ideje: 2018. febr. 11.)
- Erős 2012. *Erős Vilmos: A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.* Debrecen, 2012.
- Erős 2015. *Erős Vilmos: Szekfű Gyula. Valóság,* 58. (2015) 1. sz. 12–29. o.
- Glatz 1974. *Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfelvetések és történetpolitikai koncepció. (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből.) Történelmi Szemle,* 17. (1974) 3. sz. 396–420. o.
- Glatz 1980. *Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Stier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról.* Budapest, 1980.
- Glatz 1989. *Glatz Ferenc: Előszó az 1989-es kiadáshoz.* In: *Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1989. I–XXVIII. o.
- Glatz 2010. *Glatz Ferenc: Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Történelmi Szemle,* LII. (2010) 467–499. o.
- Hajdu – Pollmann 2014. *Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918.* Budapest, 2014.
- Hatos 2009. *Hatos Pál: Szekfű Gyula és a „történelem terhe”. Helikon,* 55. (2009) 1–2. sz. 241–262. o.
- Hatos 2017. *Hatos Pál: Hogyan lett vége? Az összeomlás és forradalom Magyarországon 1918 őszén. Kommentár,* 2017. 5–6. sz. 11–33. o.
- Horváth 2018. *Horváth Csaba: Politikai valóságelemzések és stratégiák az 1918. őszi válságban. Történelmi Szemle,* LX. (2018) 3. sz. 88–123. o.
- Imre 2010a. *Imre László: A magyar szellemtörténet forrásai és feltételei. Studia Litteraria,* XLVIII. (2010) 1. sz. 212–232. o.
- Imre 2010b. *Imre László: A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei. Barta János pályája és a szellemtörténet.* [Pécs, 2010.]
- Kincses 2018. *Kincses Katalin Mária: A forradalom fogalmának értelmezése a polgári gondolkodásban az 1910-es években a Nyugat publicisztikájának kiragadott példái alapján (vázlat). In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Uő.* Budapest, 2018. 241–247. o.
- Klesténitz 2018. *Klesténitz Tibor: Az oroszországi forradalmak értékelése a magyar egyházi közvéleményben. Történelmi Szemle,* LX. (2018) 3. sz. 423–432. o.

- Kriston* 2000. *Kriston Pál*: „Pozitivizmus kontra szellemtörténet.” Gondolatok a 19. század történetiszemléleti irányzatairól. In: Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára. Szerk. *Gebei Sándor*. Eger, 2000. 359–363. o.
- Kulcsár Szabó* 1990. *Kulcsár Szabó Ernő*: A fordulat jellege. Pozitivizmus és szellemtörténet. *Literatura*, 16. (1990) 1. sz. 77–98. o.
- Kupa* 2011. *László Kupa*: Traditional Vs. Rational Farming. A Less Known Study by Gyula Szekfű in the Light of Weber’s Sociology. *Acta Universitatis Sapientiae, Social Analysis*, 1. (2011) 1. sz. 98–107. o.
- Lackó* 1984. *Lackó Miklós*: Szekfű, Bethlen és az Encyclopaedia Britannica. *Történelmi Szemle*, 27. (1984) 1–2. sz. 241–257. o.
- Miskolczy* 2015. *Miskolczy Ambrus*: Szekfű Gyula, a történetíró és az ideológus időszzerűtlen időszerűsége. Szélgjegyzetek Dénes Iván Zoltán A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus (Pozsony, Kalligram, 2015) című művéhez. *Valóság*, 58 (2015) 11. sz. 71–95. o.
- Paál* 2018. *Paál Vince*: Információk az oroszországi forradalomról – a magyar cenzúrán keresztül. A sajtóellenőrzés Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle*, LX. (2018) 3. sz. 407–416. o.
- R. Várkonyi* 1969. *R. Várkonyi Ágnes*: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. *Századok*, 103. (1969) 5–6. sz. 939–989. o.
- R. Várkonyi* 1973. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban I. A pozitivisták történetiszemlélete Európában és hazai értékelése. 1830–1945. Budapest, 1973.
- Ress* 2011. *Ress Imre*: Szekfű Gyula, a levéltárnok 1918–1919-ben. In: A negyedik nemzedék, és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. *Ujváry Gábor*. Budapest, 2011. 76–97. o.
- Romsics* 2011. *Romsics Ignác*: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.
- Schöpflin* 1918. *Schöpflin Aladár*: A forradalom és a magyar lateiner osztály. *Nyugat*, 11. (1918) 21–22. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00257/07622.htm> (A letöltés ideje: 2017. júl. 26.)
- Standiesky* 2008. *Standiesky Éva*: „Morális nyugtalanság és féltő gond.” A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 53. [2008] 4. sz. 73–109. o.
- Szekfű* 1918. *Szekfű Gyula*: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie. (Deutsche Verlag Anstalt, Politische Bücher.) Stuttgart–Berlin, 1918.
- Szekfű* 1920. *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Budapest, [1920 eleje.] (Budapest, 1923.²)

- Szekfű* 1920., 1922. *Szekfű Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Budapest, 1920. (Második kiad., új bevezetéssel: Budapest, 1922.)
- Szekfű* 1988. *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Budapest, 1988. (Facsimile.)
- Szekfű* 1989. *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Előszó: *Glatz Ferenc*. Budapest, 1989.
- Tokody* 1969. *Tokody Gyula*: A forradalmi változások hatása a nagynémet történetírásra. *Századok*, 103. (1969) 5–6. sz. 990–1023. o.
- Varga* 2018. *Varga Lajos*: Szociáldemokraták kormányzati szerepben a demokratikus forradalom idején. *Történelmi Szemle*, LX. (2018) 3. sz. 43–87. o.
- Weber* 1924. *Max Weber*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Ford. *Vida Sándor*. Budapest, [1924].

Krámli Mihály

Az INN monitor elsüllyedése, 1917. szeptember 22.

Az osztrák–magyar Duna-flottilla az első világháború során tíz monitor¹ típusú hadihajóval rendelkezett. E tíz monitor közül a háború során kettőt veszített. A TEMES monitor 1914. októberi aknára futását és elsüllyedést követően a második jelentős veszteség 1917. szeptember 22-én érte a Duna-flottilát az INN monitor aknára futásával és elsüllyedésével. Mindkét monitort később sikerült kiemelni és Budapestre vontatni. A kijavított és átépített TEMES 1917 májusában ismét szolgálatba állt. Az INN kijavításával és átépítésével a háború végéig már nem készültek el. A monitort 1920-ban Románia kapta meg, majd 1944-ben a Szovjetunió kezébe került. Románia 1951-ben visszakapta, majd 1957-ben tartalékba helyezték, végül 1959 után lebontották.

A Duna-flottilla első világháborús történetét megíró Wulff Olaf könyvében a TEMES elsüllyedéséről (melynek akkor a parancsnoka volt) részletesen beszámol, ugyanakkor az INN elsüllyedéséről meglehetősen szűkszavúan emlékezik meg.² E rövid írás keretében most ezt a hiányt pótoljuk, és eredeti források alapján ismertetjük az INN monitor elsüllyedését, valamint az azt követő vizsgálatot.

Az INN monitor

Ausztria a XVI. századtól kezdve tartott fenn jelentősebb dunai vízi haderőt, melybe a korábban önálló magyar királyi flottillát is integrálták. A Habsburg Birodalom evezős-vitorlás folyami hajóhada különféle elnevezések és szervezeti keretek közt 1850-ig állt fenn. Gőzüzemű hajókból álló folyami flottillát Európában először a magyar kormány hozott létre 1848 nyarán. A magyar szabadságharc leverését követően 1850 végén Ausztria is felállította gőzhajókból

¹ A világ első, forgatható lövegtoronnyal rendelkező hadihajója az 1861–1862-ben épült USS MONITOR volt. 1862. március 9-én a Hampton Roads-i ütközetben eredményesen küzdött meg a Konföderáció jóval nagyobb páncélosával, a CSS VIRGINIA-val. Ez volt a történelem első, páncélos hajók közti összecsapása. Az Unió számos, a MONITOR-hoz hasonló hajót épített, és a típust monitornak nevezték. A lapos, alacsony testű hajók a tengereken nem váltak be, viszont a folyamok ideális hadihajó-típusává váltak.

² Wulff é. n. 23–24., 100. o.

álló dunai hajóhadát. E hajóhad, akárcsak elődei, 1860-ig szervezetenként elkülönült az 1786-ban Triesztben alapított császári–királyi haditengerészetből. Ezt a gyenge és korszerűtlen hajókból álló egységet az 1866-os háborús vereséget követően felszámolták.

A kiegyezést követően 1867-ben és 1868-ban heves viták folytak egy dunai hajóhad szükségességéről. Wilhelm von Tegetthoff altengernagy, aki 1868-ban lett a haditengerészet parancsnoka, 1869-re elérte, hogy a dunai flottillát újjáalapítsák és két korszerű, páncélozott, forgatható lövegtoronnyal ellátott úgynevezett monitort építsenek. A haditengerészet szervezetébe tartozó cs. (és) kir. Duna-flottilla létrehozásában döntő szerepe volt annak, hogy a Török Birodalom több, kifejezetten a Dunára szánt páncélos hadihajót szerzett be. Az első két osztrák–magyar monitor, a MAROS és a LEITHA³ 1872-ben állt szolgálatba. Húsz évvel később adták át a flottillának a második monitorpárt, a KÖRÖS-t és a SZAMOS-t. A harmadik monitorpár, a TEMES és a BODROG 1904–1905-ben állt szolgálatba.

1907-ig kétségkívül a Monarchia birtokolta a legerősebb hajóhadat a Dunán. Ebben az esztendőben állt szolgálatba Románia négy – egyébként osztrák gyártmányú – monitora, melyek nagyobbak, erősebb fegyverzetűek és páncélzatúak voltak, mint bármely osztrák–magyar monitor. Természetesen a Monarchia haditengerészete ezt nem hagyhatta szó nélkül, és megkezdtek az új monitorok tervezését, valamint a szükséges pénz előteremtését, ami nem ment könnyen. A haditengerészet legújabb csatahajóosztályát (TEGETTHOFF-osztály) egy rendkívüli hitelből tervezték finanszírozni. A csatahajók és a kisebb tengeri egységek mellett az 1909–1910-es tervek szerint e hitelből hat monitort szerettek volna építeni.⁴ Az 1910. október 6-i közös minisztertanácson az osztrák és a magyar pénzügyminiszterek a hitel tervéből kihúzták a monitorokat. Egy hónappal később a haditengerészet ígéretet kapott, hogy a megrendeléseknek nem kell pontosan azonosaknak lenniük a hitelben foglaltakkal, azaz a valóságban többet és drágábban építhetnek.⁵ Az 1911 tavaszán elfogadott 312 millió koronás hitelbe a monitorok nem kerültek be, de 1913 novemberében megkezdődhetett két monitor építése.

A későbbi INN névre keresztelt monitor gerincfektetésére 1913. novemberben került sor a budapesti Ganz és Tsa, Danubius hajógyárban, míg testvére, az ENNS a linzi Stabilimento Tecnico Triestinóban épült. Az új monitorok 536 tonnás vízkiszorításukkal majd 100 tonnával voltak nagyobbak, mint az előző

³ Az osztrák–magyar monitorokat hagyományosan folyókról nevezték el. A monitoroknál kisebb őrnaszádoknak betűjelük volt, majd az első világháború során kaptak nevet, mégpedig édesvízi halak után.

⁴ Kriegsarchiv, Wien, MS/PK (Marinesektion/Präsidiakanzlei) 1909. I-4/9 3639.

⁵ Ramoser 1998. 138. o.

monitorpár, de így is jóval kisebbek voltak, mint a 680 tonnás román monitorok. Hosszuk 58 m, szélességük 10,3 m, merülésük 1,3 m volt. A korábbi osztrák–magyar, illetve a román monitorok fő fegyverzetét alkotó 12 cm L/35 ágyúk helyett nagyobb lőtávolságot biztosító, új fejlesztésű 12 cm L/45 ágyúkat kaptak. A két löveget súlytakarékosság miatt egy lövegtoronyban helyezték el a hajó első részén. Hátról három páncélkupolában három 12 cm L/10 kapott helyet. A fegyverzetet két, a felépítményen lévő 7 cm L/50 légvédelmi ágyú, valamint hat géppuska egészítette ki. Páncélzatuk lényegében megegyezett a TEMES-típussal, övpáncéljuk 40 mm, páncélfedélzetük 25 mm vastag volt. E két monitor már olajtüzelésű kazánokat kapott, két, összesen 1500 Le teljesítményű dugattyús gőzgépük 25 km/h maximális holtvízi sebesség elérését tette lehetővé.

A két monitor nem volt teljesen egyforma. Az INN-t parancsnoki hajónak tervezték, így több tiszti kabin és dolgozószoba volt rajta, mint az ENNS-en. Ez a páncélzat elhelyezését is módosította, az INN-en az első páncélozott keresztválaszfal jóval előrébb volt, mint az övpáncél vége, így egy ferdén érkező lövedék akadálytalanul behatolhatott az első lövegtorony lőszerraktárába. A hajókra eredetileg német gyártmányú, behúzható teleszkópos árbocot terveztek, de a háború kitörése után ezeket már nem szállították le, ezért az ENNS egy szétszedhető, az INN pedig egy lehajtható rácsárbcot kapott. A háború keserű tapasztalatai miatt az eredetileg minden védelem nélkül tervezett légvédelmi ágyúk golyóálló mellvédet, illetve nagyméretű páncélpajzsot kaptak. Az utólag felszerelt mellvéd viszont megakadályozta a parancsnoki toronyból hátrafelé a kilátást, a parancsnoki tornyok tetején ezért egy-egy páncélozott kilátó-tornyocskát kellett elhelyezni. Az ENNS-é egyszerű négyszögletű volt, az INN egy jóval elegánsabb, hengereset kapott. A két monitor közül az ENNS készült el előbb, 1914 októberében állva szolgálatba. Az INN-t 1915. április 11-én vette át a haditengerészet. Az 1914-ben megszavazott újabb rendkívüli hitel két további monitort tartalmazott. Bár a hitelt 1914 végén törölték, a két monitort 1915 folyamán megépítették, ezek a TEMES (II) és SAVA nevet kapták. Előbbit 1917 májusában BOSNA névre keresztelték át.

Az INN 1915. április 12-én csatlakozott Péterváradon a Duna-flottillához Lothar Leschanowsky sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt. Első éles bevetésére 1915. május 15-én futott ki, amikor a Belgrádban a Kalimegdanon elhelyezett fényszórókat lőtte. 1915. október 7–10-én részt vett a Belgrád alatti dunai harcokban. 1915. október 30-án a Vaskapun áthaladva a BODROG és a KÖRÖS monitorokkal együtt kísérte Bulgáriába az első, Törökországnak és Bulgáriának szánt lőszerszállítmányt. Szerbia központi hatalmak általi elfoglalását követően a Duna-flottilla a bulgáriai Ruszéba tette át állomáshelyét. 1916. augusztus 27-én este itt érte a flottillát egy meglepetésszerű román torpedómadás, majd a hadüzenet. A hadüzenetet követően a védett Belene-csatornába

vonultak vissza. Az INN szeptember 29-én részt ott volt Corabia elleni eredményes támadásban. A Duna-flottilla teljes állományával együtt november 23-án részt vett a sistovi átkelés biztosításában. Románia legyőzése és részbeni megszállása után 1917 tavaszától a flottilla Brăilában állomásozott.

Az INN elsüllyedése

II. Vilmos császár és Ferdinánd bolgár király szeptember 21-én Cernavodán találkozott. A német uralkodó a ZSÓFIA FŐHERCEGNŐ jachton utazott a helyszínre a Duna-flottilla kíséretében. A találkozt követően az ebből az alkalomból ott tartózkodó I. monitorosztály parancsot kapott arra, hogy 22-én hajnali 4 óra után fussanak ki, és dél körül érjenek vissza Brăilába. Az alacsony vízállásra való tekintettel a hajók egymás közti távolságát 1000 méterben határozták meg. A monitorok sorrendje a következő volt: BOSNA, ENNS, SAVA és INN. A BOSNÁ-n tartózkodott a Duna-hadsereg vezérkari főnöke, von Werder német ezredes, az INN fedélzetén pedig a flottilla parancsnoka Lucich Károly sorhajókapitány, valamint törzsfőnöke, Max Förster nyugállományú korvettkapitány. Miután sűrű köd szállt a folyóra, az indulást reggeli 5 órára kellett halasztani. Reggel 8 órára értek Harsovához, ahol fokozták a sebességet, hogy von Werder időben visszaérhessen Brăilába. Az élen haladó BOSNA 10:50-kor a jobb partnál két uszály mellett haladt el, melyek közül az egyik tatja erősen megsüllyedt. A BOSNA fedélzetén tartózkodók úgy okoskodtak, hogy a sérülést egy elszabadult akna, vagy belső robbanás okozhatta. Úgy vélték, lehorgonyzott akna nem lehetett, mivel ezeket a vizeket II. Vilmos látogatása előtt alaposan átkutatták, valamint az odaúton a teljes hajóraj gond nélkül áthaladt ezen a szakaszon, továbbá az uszályokat vontató LATORCA gőzös sem figyelmeztető, sem segélykérő jelzést nem adott le.⁶

A leghátul haladó INN 11 órakor ért az uszályokhoz. Az uszályok „akna” jelzést küldtek a monitor felé, mire az őrtiszt, Eduard Korparic fregatthadnagy rögtön megállította a gépeket és értesítette a monitor parancsnokát, Lothar Leschanowsky sorhajóhadnagyot, aki megkérdezte a fedélzetén tartózkodó flottillaparancsnokot, hogy küldjenek-e át egy ladikot az uszályokra további információkért. Lucich erre igent mondott, és elhatározták, hogy 400 méterre közelítik meg az uszályokat. A völgyemenetben haladó monitor ekkor már 1 kilométerre volt az uszályoktól. A flottillaparancsnok és a monitor parancsnoka az előfedélzetről távcsővel vizsgálta a megsüllyedt uszályt, és arra a megállapításra jutottak, hogy robbanás okozta a sérülését. Mivel az uszályok hadianyagot és német katonákat szállítottak, úgy vélték, vagy belső robbanás történt,

⁶ Hadtörténelmi Levéltár (HL), Első Világháborús Gyűjtemény (I. VH), 4500 d. I. Monitordivision-kommando S. M. Schiff „BOSNA” Res. Nr. 326.

vagy repülőbomba találta el. Időközben az INN megfordult és nagyjából a korábbi útvonalon megindult hegymenetben az uszályok felé. Abban a pillanatban, amikor megállították a gépeket, hogy elérjék a kívánt pozíciót, 11:15-kor a hajóorr jobb oldalánál detonáció történt és egy árbocmagasságú vízoszlop csapott fel. Mindenki számára világos volt, hogy a monitor aknára futott.⁷

Az INN parancsnoka, Leschanowsky sorhajóhadnagy jelentéséből idézzük a következőket: „A tiszti lejáróban a következő percben a víz már elérte a lejáró keretének a szintjét és felbukkant vérző homlokkal és jobb kézzel Gerhard Greiss fregatthadnagy. Ő a jobboldalt elől lévő kabinjában volt és az ajtón keresztül menekült, miután első, ösztönös menekülési kísérlete a világítóablakon keresztül a gyorsan emelkedő víz és ablak zárt helyzete miatt lehetetlennek látszott.

Az őrtiszt⁸ és a kormányos a hídról a magasba repült, és csak az mentette meg őket a szerencsétlenségtől, hogy erősen a korlátba kapaszkodtak. A gépházfedélen álló kilenc ember nagy ívben lerepült a fedélzetről. Lucich sorhajókapitány és én, kik egymástól három méterre álltunk az előfedélzet baloldalán, elestünk, de rögtön talpra álltunk. A tatfedélzeten állók a robbanást egy, a hajó hátsó részére mért ütésként érzékelték, de a többségüknek sikerült állva maradnia.

A kabinoknál a vízbetörés olyan erős és gyors volt, hogy az ejektorokkal való szivattyúzás teljesen reménytelennek látszott, mivel a hajó előrészét egy perccel a robbanás után annyira elöntötte a víz, hogy a páncélozott válaszfal előtti részbe a víz már a fedélzeti nyílásokon (lánccsöveken, lejárókon) át is áramlott befelé.

A szerencsétlenség súlyos következményeit látva megparancsoltam az őrtisztnek, hogy előremenetben dolgozó gépekkel forduljon a közelebb lévő bal part felé, hogy a hajót az orrával a meder fenekére futtatva a további süllyedést megakadályozzam. Ezzel egyidőben parancsot adtam a horgonyvetésre való felkészülésre, és a hídra siettem. Útközben a rádióskabin lejáratánál álló rádiósnak megparancsoltam, hogy értesítse a SAVA-t. Ehhez először be kellett indítani a benzinmotoros dinamót, majd sikerült elküldeni a táviratot, de aláírás nélkül, mivel a gépház elhagyásának parancsára leállították a dinamót. Mint később kiderült, a rádiós felcserélte a BK hívójelet BY-ra (VIZA).

Az őrtiszt, mielőtt én még tudomást szereztem volna az emberek vízbe eséséről, már intézkedett a készenlétben álló ladik vízrebocsátására a mentésük érdekében, majd megparancsolta a másik ladik és a taton lévő motorcsónak vízrebocsátását.

⁷ HL I. VH 4500 d. S. M. S. „Inn” Res. Nr. 1 (P. K. Nr. 4753).

⁸ Eduard Korparic fregatthadnagy.

A baloldali legelső kabin fedélzeti nyílásánál⁹ néhány ember, akiket a frissen átélt élmény hatására Greiss fregatthadnagy rendelt oda rögtön a megmenekülése után, azon fáradoztak, hogy Förster korvettkapitányt, aki néhány perccel a szerencsétlenség előtt vonult vissza e kabinba, kimentsék. A fedél kinyitása-kor a víz egy arasznyira állt a kabin mennyezete alatt. Miután a kezeivel hiába nyúlt be, Josef Prizovsky gépészaltiszt testével a nyílásba bújva próbálta meg a lábával elérni Förster esetlegesen víz fölé nyúló kezét, de eredménytelenül. Úgy tűnt, hogy rögtön elvesztette az eszméletét vagy meghalt.

Mikor a hídra felértem, Korparic jelentette, hogy a kormány nem működik és a hajó nem képes semmilyen irányt felvenni. Egyre mélyebbre merült és elkezdett jobbra megdőlni. Az utóbbi gyorsaságára tekintettel hátramentem, hogy személyesen nézzem meg, mi a helyzet a gépekkel, de mielőtt ezt megtehettem volna, kénytelen voltam a gépházlejáróban álló gépüzemvezetőnek parancsot adni az olajszelepek elzárására és a gépház elhagyására, mivel a dőlés sebessége és a süllyedés mértéke miatt az úszóképesség fennmaradásával nem lehetett a továbbiakban számolni. A hajónak ebben a helyzetében a gépek további járatása nem tűnt tanácsosnak, mivel a hajócsavarok már kint kellett, hogy legyenek a vízből.

A hajóorr – mely a sodrás következtében folyásirányban állt – időközben úgy tűnt, feneket ért. A légénység megkapta a parancsot a hajó elhagyására, melyet részben ladikokban, részben úszva végrehajtottak, miután a sebesülteket partra szállították. Ezzel egyidőben kidobattam a tathorgonyt, hogy a hajó tatjának a folyó közepe felé való esetleges elfordulását megakadályozzam, valamint egy drótkötelet vitettem a partra, hogy a hajó hátsó részét minél közelebb húzhasuk a parthoz. Utóbbinak nem sok eredménye volt, ugyanis később, a süllyedés közben a drótkötél elszakadt.”¹⁰

A monitor 11:30-ra elsüllyedt, csak a rácsárbc és a kémény harmada állt ki a vízből. A hajó jobb oldala 8 m, a bal oldala 5,5 m mély vízben feküdt, Bräilától 14 km távolságra felfelé. 11:45-kor Korparic fregatthadnagyot a motorcsónakkal Bräilába küldték, hogy a SAVA monitort a folyamaknász-osztaggal a helyszínre hívja, illetve figyelmeztessen valamennyi hegymenetben haladó hajót.¹¹ Az ekkor már Bräilában tartózkodó Wulff Olaf 12:15-kor kapott értesítést, hogy a LATORCA gőzös által vontatott egyik uszály aknára futott. Nem sokkal ezt követően megérkezett Korparic fregatthadnagy és a BOSNA fedélzetén jelentette Wulffnak, hogy az INN aknára futott és elsüllyedt. A BOSNA

⁹ Az INN esetében minden kabinhoz egy kerek, körülbelül 60 cm átmérőjű, a fedélzeten körülbelül 20 cm magas peremmel ellátott nyílás tartozott, melyet egy acélfedéllel lehetett lezárni. A fedél közepében egy kerek üvegablak volt elhelyezve, melyet még egy külön acélfedéllel lehetett lezárni.

¹⁰ HL I. VH 4500 d. S. M. S. „Inn” Res. Nr. 1 (P. K. Nr. 4753).

¹¹ Uo.

13:10-kor kifutott két orvossal és nagyobb mennyiségű kötszerrel a fedélzetén. Egy óra múlva, 14:15-kor horgonyt vetettek az INN roncsának közelében.¹²

A TEMES-sel összehasonlítva a veszteségeket illetően az INN aknára futása sokkal szerencsésebb kimenetelűnek tekinthető. A TEMES 31 halottjával szemben az INN mindössze két halottat, két súlyosan és hat könnyebben sebesültet veszített. Max Förster mellett egy rádiós altiszt vesztette az életét, egyike annak a kilenc embernek, akiket a robbanás a vízbe repített. Förster holttestét október 10-én emelték ki búvárok a roncsból. Érdemes megemlíteni, hogy az elsüllyedéskor az INN-en szolgált az a Baumgartner Ágoston MFTR kormányos, aki annak idején a TEMES-en volt annak három évvel korábbi elsüllyedésekor. Akárcsak 1914-ben, ekkor is jelentős szerepe volt abban, hogy a horgonyokat sikerült kivetni.¹³ A következő napokban az aknára futás helye felett három további aknát emeltek ki.¹⁴

A KSZV¹⁵ nyolc emelőcsoportjának egyike rögtön nekilátott a elsüllyedt INN kiemelési munkáinak. A munkában a BÖÖS, WIEN és DEUTSCHLAND gőzösök vettek részt szivattyúhajóként. Október 6-ára a roncsot biztosították a meder mélyebb részébe való becsúszás ellen, majd, mint már említettük, október 10-én a búvároknak sikerült Förster korvettkapitány holttestét felszínre hozni. Az emelési munkát október 22-én kezdték meg. A roncsot november 18–19-én hozták a felszínre és megállapították, hogy a hajóoldal a robbanás következtében 6-7 méter hosszan szakadt be. A teljes kiemelésre november 28-án került sor, majd december 5-én a turnu-severini hajógyárba vontatták, hogy felkészítsék a Vaskapun át Budapestre vontatásra. A gyárban a léket ideiglenesen befoltozták, a hajót pedig, többek között a fegyverzet leszerelésével, könnyebbé tették. Decemberben megkezdődtek a tárgyalások a monitort eredetileg építő Ganz és Tsa, Danubius hajógyárral a hajó kijavításáról és átépítéséről. Az INN 1918 februárjában érkezett Budapestre. A monitor javítási és átalakítási munkáival a háború végéig a gyár már nem készült el.

A közös Hadügyminisztérium tengerészeti osztálya október folyamán vizsgálatot indított az INN aknára futása kapcsán. Az ügygel kapcsolatos referátumot Franz Mirtl nyugállományú ellentengernagy¹⁶ készítette. A vizsgálat az

¹² HL I. VH 4500 d. I. Monitordivisionkommando S. M. Schiff „BOSNA” Res. Nr. 326.

¹³ HL I. VH 4500 d. S. M. S. „Inn” Res. Nr. 1 (P. K. Nr. 4753).

¹⁴ HL I. VH 4500 d. MS/PK Nr. 4753.

¹⁵ KSZV: Központi Szállításvezetőség (Zentraltransportleitung). A KSZV-nek 1915 végén alakult meg a hajózási csoportja, mely az osztrák és magyar dunai kereskedelmi hajópark jelentős részét bérelte, a Romániából történő élelmiszer-behozatal lebonyolítására. Az elsüllyedt hajók kiemelése e szervezet nyolc ügynevezett emelőcsoporttal rendelkezett.

¹⁶ A nyugállományból 1914. július 31-én reaktivált Mirtl a háború alatt végig a hadművelleti iroda (Operationskanzlei) helyettes vezetője volt. Speciális szakterülete az aknázat volt. *Schmidt-Brentano* 2000. 327. o.

alábbi három pontban próbálta meg körüljárni a felelősség kérdését. Elsőként, hogy lehetséges-e a folyamaknász osztag által már átvizsgált területen utólagosan aknákat lerakni (a folyam mindkét partja a központi hatalmak kezén volt). Másodikként, hogy esetleg a folyamaknász osztag nem megfelelően kutatta át az adott szakaszt és minősítette aknamentesnek. Harmadikként felvetette, hogy a hajó nem kellő elővigyázatossággal manőverezett, miközben látta az „akna” jelzést és a robbanásban megsérült uszályt, ugyanis gondolni kellett volna arra, hogy nem csak egy akna lehet az adott szakaszon. Mirtl kizárta annak a lehetőségét, hogy a megszállás után ellenséges katonai erők szervezetten telepítettek volna aknákat a területre. Mint az anyagból kiderül, az INN volt parancsnoka, Leschanowsky sorhajóhadnagy felvetette, hogy esetleg a megszállt román területek fanatizált lakossága telepítette volna az aknákat.¹⁷ Ezt a feltételezést sem tartotta túl valószínűnek, tekintettel az aknák méretére, tömegére és érzékenységére, szállításuk és elrejtésük komoly problémákat okozhatott, és kezelésükhöz képzett személyzetre volt szükség. A folyamaknász osztag állítását, miszerint frissen lerakott aknákról van szó, melyet arra alapoztak, hogy egy közelben kiemelt akna gyújtóvezetékének sodrata alig volt rozsdás, szintén nem tartotta meggyőzőnek, mondván, az erős sodrásban lévő aknák az állandó csiszolóhatás miatt nem rozsdásodnak.¹⁸

A második ponttal kapcsolatban kifejtette, hogy a folyamaknász-osztagot nem érheti szemrehányás, tekintettel az aknakeresés nehéz körülményeire, valamint az aknák vándorlására. Mint leírta, az orosz aknák horgonyszerkezetének nagy súlya és kialakítása megakadályozza ugyan a vándorlást, de mivel maga a folyómeder is vándorol, az aknák ezt kénytelenek követni. Hozzátette azt is, hogy a folyómeder egyenetlenségei, vagy az aknák horgonyköteleire rakódó hordalék növényzet miatt az aknakeresésre használt eszközökkel nem minden aknát lehet kifogni, ezért az aknamentesnek nyilvánított vizeken is érhetik meglepetések a hajósokat.¹⁹

Az INN manővereivel kapcsolatban azzal kezdte, hogy e pont vizsgálatánál lényegtelen, hogyan kerültek az aknák a már aknamentesnek nyilvánított szakaszra. Megállapította, hogy a félig elsüllyedt uszályt és az „akna” jelzést látva a területet azonnal aknaveszélyesnek kellett volna minősíteni, és mivel az uszály személyzete nem volt életveszélyben, nem lett volna szabad visszafordulni, legfeljebb egy motorcsónakot odaküldeni. Emellett a folyamaknász-osztagot kellett volna rögtön értesíteni. A SAVA monitor odahívását is hibának tartotta, mely egy újabb hadiegység elvesztéséhez vezethetett volna. Végezetül

¹⁷ Mirtl ezzel kapcsolatban azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a monitor parancsnoka a partőrségre és a folyamrendőrségre próbálja hárítani a felelősséget.

¹⁸ HL I. VH 4500 d. Referat über das Sinken des Monitors „INN”.

¹⁹ Uo.

megállapította, hogy a monitor elvesztését az okozta, hogy vele minden komoly ok nélkül egy kétségkívül aknaveszélyes szakaszra fordultak vissza.²⁰

A tengerészeti osztály 1917. október 29-én értesítette a flottilla parancsnokságát a vizsgálat eredményéről. Ebben részben rövidítve, részben szó szerint a Mirtl ellentengernagy által leírtakat ismételték meg, a végkövetkeztetés kivételével. Míg Mirtl egyértelműen a monitor parancsnokát (és közvetve a fedélzeten tartózkodó flottillaparancsnokot) nevezte meg felelősként, addig a tengerészeti osztály a levél végén annyit állapított meg, hogy a rendelkezésére álló jelentések és helyszínrajzok nem elégségesek a döntés meghozatalához, azok további kiegészítése szükséges.²¹ A fentiek alapján úgy tűnik, a haditengerészet vezetése, Mirtl véleményével ellentétben, nem igazán akart felelősöket megnevezni az ügyben. Leschanowsky új parancsnoki beosztást kapott, még ha annak presztízse meg sem közelítette a korábbiét: a HELENE felfegyverzett gőzös parancsnoka lett.

A háború után a román hírszerzés főnökére hivatkozva lábra kapott egy elmélet, miszerint a románok, ismerve II. Vilmos útvonalát, aknákat raktak volna le Brăila felett. A terv az volt, hogy a császárt szállító hajót a ködben egy parton elhelyezett szirénával, egy szembe jövő uszályvontát utánozva, az aknamezőre csalták volna. Az elméletnek több változata van, az egyik szerint a ZSÓFIA FŐHERCEGNŐ jachtot, a másik szerint az egyik monitort csalták volna aknára.²² Mint láttuk, Mirtl ellentengernagy igen valószínűtlennek tartotta, hogy a szóban forgó aknákat frissen rakták volna le. Ezzel egybehangzóan a román Marian Sârbu 2002-es könyvében spekulációnak nevezi ezt az elméletet, amit a román levéltári források egyáltalán nem támasztanak alá.²³ A fentiek alapján a diverzáns aknarakásból nagy valószínűséggel egy szó sem igaz, hanem a románok által 1916. december 21-én Brăila felett 17 km-re lerakott 40 orosz érintőakna közül került el legalább 5-6 a felszedést, és vándorolhatott a folyófenékkal néhány kilométert lefelé.²⁴

Az INN további pályafutása

A Budapesten a Ganz és Tsa, Danubius hajógyárban sólyára helyezett monitor átépítésére többféle terv született. A leglényegesebb, hogy a lövegtorony és a parancsnoki torony közötti körülbelül 2,4 méteres betoldással meg akarták hosszabbítani a hajótestet. Ezzel helyet nyertek volna, javították volna a löveg-

²⁰ HL I. VH 4500 d. Referat über das Sinken des Monitors „INN”.

²¹ HL I. VH 4500 d. MS/PK 4753.

²² Prasky 2004. 114. o.; Stănescu – Crăciunoiu 2000. 215. o.

²³ Sârbu 2002. 90. o.

²⁴ Prasky 2004. 115. o.

torony kilövését és azt remélték, hogy az így nyert plusz felhajtóerő egy hasonló aknára futás esetén megóvja a hajót az elsüllyedéstől. Tervezték a parancsnoki torony 1,3 méterrel magasabbra emelését is, valamint a fegyverzet átalakítását. A háborús vereséget és az összeomlást követően 1918. december elején a brit haditengerészetnek egy különítménye jelent meg Budapesten és öt monitort magukkal vittek, de a még mindig sólyán álló INN a hajógyárban maradt. A monitor később az ÚJVIDÉK, majd a Tanácsköztársaság alatt a MARX nevet kapta. Bár a munkákat végül a hajón befejezték és újra vízre került, szolgálatba állítására már nem került sor. 1919. november 18-án a britek a többi, még meglévő hadihajóval együtt Újvidékre vontatták. 1920-ban az egykori INN-t két másik monitorral együtt Románia kapta és BASARABIA névre keresztelték.

Az 1930-as évek második felében Románia megkezdte monitorainak korszerűsítését, a cseh Škoda gyárral, azok eredeti fegyverzetének készítőjével együttműködve. A legátfogóbb modernizáción a BASARABIA esett át. Eredeti lövegtornyát kiszerezték és a BUCOVINA (ex SAVA) tatfedélzetére építették be. A BASARABIA két vadonatúj fejlesztésű Škoda lövegtornyot kapott, melyek légvédelmi feladatokra is alkalmasak voltak. Fő fegyverzetét így négy darab 12 cm L/50 ágyú alkotta. A régi fegyverzet többi részét is kiépítették, és a monitor 4 cm-es illetve 2 cm-es légvédelmi gépágyúkat kapott. A teljes átépítés 1942-ben fejeződött be.

1944. augusztus 24-én, egy nappal a román kiugrást követően az újonnan alapított szovjet Dunai Flottilla megkezdte a behatolást a Duna-deltába. Szovjet bombázók ezen a napon két román monitort elsüllyesztettek. A szovjet csapatok augusztus 25-én elfoglalták Izmailt. Szergej Gorskov ellentengernagy felszólította a románokat, hogy minden, nem Izmailban lévő hadihajójukat augusztus 29-ig vigyék oda, és adják át a szovjeteknek. A románok ennek nem engedelmeskedtek, és a BASARABIA-t a szovjetek végül szeptember 5-én foglalták el. Szovjet zászló alatt egy ideig még román névvel hajózott, majd KERCS névre keresztelték át. A szovjet Dunai Flottilla kötelékében az egykori INN 1945 tavaszán eljutott Budapestre. 1951-ben a szovjetek visszaadták a monitorokat Romániának. A hajó név helyett az M 205 számot kapta, ezt 1953-ban M 206-ra változtatták. Az összes román monitort 1957-ben tartalékba helyezték, majd 1959–1962-ben lebontották. A korabeli román újságcikkek szerint anyagukat beolvasztották és traktorokat készítettek belőlük.²⁵

²⁵ Prasky 2004. 171. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Prasky* 2004. *Prasky, Friedrich*: Donaumonitoren Österreich-Ungarns. Wien, 2004.
- Ramoser* 1998. *Ramoser, Christoph*: K. u. k. Schlachtschiffe in der Adria. Wien, 1998.
- Sârbu* 2002. *Sârbu, Marian*: Marina Română in primul război mondial 1914–1918. Constanța, 2002.
- Schmidt-Brentano* 2000. *Schmidt-Brentano, Antonio*: Die Österreichischen Admirale 1896–1914. Osnabrück, 2000.
- Stănescu – Crăciunoiu* 2000. *Stănescu, Raymond – Crăciunoiu, Cristian*: Marina Română, primul război mondial 1916–1918. București, 2000.
- Wulff* é. n. *Wulff Olaf*: Az osztrák–magyar dunai flottilla a világháborúban. Budapest, é. n.

Lázár Balázs

Fogolysorsok 1788-ban

A forrásközléssel elsősorban Szabó Péter nagyra becsült kollégám második világháborús hadifogoly sorsokkal foglalkozó kutatásai és írásai előtt kívánok tisztelegni. Bár a szokások és eljárások változtak, a fogolysors kiszolgáltatottsága, nyomorúsága úgy tűnik időtlen jelenség...

II. József balszerencsés török háborúja folyamán a császári-királyi hadsereg nagyjából 1500 balszerencsés katonája esett oszmán hadifogságba. Ez a szám jóval nagyobb is lehetett volna, de a török harcosok híresek vagy inkább hírhedtek voltak azon szokásukról, hogy a hatalmukba kerülő keresztény katonáknak különösen, ha azok sebesültek vagy betegek voltak, azonnal fejét vették. Az alatt közölt források két olyan szerencsés császári-királyi katonától származnak, akik túléltek a fogságba esés veszélyes pillanatait, de a török rablás keserveiből bőségesen kijutott nekik. Az első jelentés szerzője, Martini főhadnagy és székely katonái csak 1791 kora tavaszán, a szisztovói békekongresszus keretében zajló ruszcsuki fogolycsere során jutottak haza.¹ A másik fogoly, Kucsera alorvos sorsa talán még nyomorúságosabb és bizonytalanabb volt, hiszen amint az a forrásból kiderül, nem is hadifogolyként, hanem privát rabszolgaként adták-vették, kalandos hazatéréséig.

Még ennél is kegyetlenebb sors jutott osztályrészül egy másik kontingensnek. Egy fiatal magyar hadnagy, Görgey György jelentéséből tudjuk, hogy az 1788. szeptember 20-ai karánsebesi visszavonulás során a törökök 822 hadifoglyot ejtettek, köztük Görgeyt, akiket rögtön útnak indítottak Konstantinápoly felé. Hosszú hónapok viszontagságos utazása során mindössze 122 fő érkezett meg az ottomán fővárosba, a többiek elpusztultak az elégtelen ellátás és a rossz bánásmód következtében. A foglyokat egymáshoz láncolva hajtották, és aki nem bírta a fáradságokat, annak lecsapták a fejét az út szélén. Az ő jelen-

¹ Balázs Lázár: Turkish Captives in Hungary during Austria's Last Turkish War (1788–91). *Hungarian Historical Review*, 4. (2015) 2. sz. 418–444. o.

tése már több mint egy évszázada, a Hadtörténelmi Közlemények lapjain napvilágot látott.²

A Konstantinápolyban, a Bagnonak nevezett rabszolgaházban őrzött császári-királyi foglyok ellátása kizárólag a redempciós kasszájának nevezett pénzalapból történt, melyet a keresztény rabok kiváltására és ellátására hoztak létre. A rabok sorsának javításán sokat fáradozott a francia követ, Choiseul-Gouffier gróf is, aki magánemberek kezén lévő rabszolgának eladott császári-királyi tiszteket is kiváltott.³ Amint az első forrásból is kitűnik, egy francia diplomata jelenléte Martini főhadnagy és székelyeinek sorsán is sokat javított.

Ha a másik oldalt vizsgáljuk, császáriak kezébe került török hadifoglyok ellátása és a velük való bánásmód, mely II. Józsefnek a háború elején, 1788. márciusi döntésén nyugodott, megfelelt a korabeli szokásjognak. Sőt nagy vonalakban a 120 évvel később elfogadott hágai konvencióknak is, amennyiben a többnyire magyarországi erődökben őrzött ottomán foglyok rendszeres ellátásban részesültek, a tisztek rangját elismerték, betegeiket kórházban ápolták, tovább kényszermunkát sem kellett végezniük, sőt egy darabig még a hozzátartozókkal való levelezést is megengedték.⁴

Talán érhető ezek után József császár kifakadása, aki 1789. május 6-i feljegyzésében ezekkel a szavakkal utasította el a Szigetváron őrzött fogoly török tiszteket, akik több szabadságot követeltek maguknak: „Világossá kell tenni ezeknek az agáknak, hogy a mi kezünkön lévő foglyok sokkal humánusabb bánásmódban részesülnek, mint az övéik, ezért jobban teszik, ha befogják a szájukat.”⁵

² *Görgey Albert*: Görgey György kapitány jelentése ezredéhez török fogságából. *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. (1914) 639–643. o.

³ Lásd az 1. jegyzetben hivatkozott munkát!

⁴ *Lázár Balázs*: Az ottomán hadifoglyokkal való bánásmód szabályozása. II. József török háborúja idején (1788–1791). In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György, Krámlí Mibály, Mészáros Kálmán*. Budapest, 2019. 133–140. o.

⁵ Uo. 139.

FORRÁSKÖZLÉS

1. Bagno rabszolgaház, Leopold Martini főhadnagy jelentése. Konstantinápoly, 1788. augusztus 6.⁶

Jelentés

Ezen év június 13-án az erdélyi Bodzai-szoros⁷ parancsnoka, Ernst főstrázsmester úr megbízható híreket kapott, hogy az ellenség 4000 fő erősségben, mely lovasságból és gyalogságból, 3 ágyúból és 200 kaszával és kapával felfegyverzett parasztból és ellátó szekerekből áll, előrenyomul.⁸ Erre a hírre Jani alhadnagy urat a Strimbán túli poszthoz, 3 káplárral és 70 puskával tolták előre, hasonlóképp Seeberg alhadnagy urat a székely huszárezredből 50 lóval szintén odavezényelték. Jómagam, von Martini főhadnagy⁹ azonban 13-án éjjel 11 órakor Ernst főstrázsmester úrtól azt a parancsot kaptam, hogy álljak készen 35 emberrel és vonuljak Strimbán kívülre, hogy az ott található Jani és Seeberg alhadnagy urakat leváltsam, akik a szoros parancsnokának utasítására a Lobkowitz-féle sánchoz¹⁰ (ahol ez év április 14-én Vallner és Jelleky százados urak¹¹) fogságba estek nyomuljanak előre. Őket azzal a határozott parancssal látták el, hogy addig ne vonuljanak vissza, amíg le nem adtak az ellenségre néhány lövést és vegyenek fel négyszög alakzatot¹². Nekem ezzel szemben a Strimbán kívül található állásban kellett maradnom és a visszavonulás esetén csatlakoznom kellett a két hadnagy úr különítményeihez. [Június] 14-én reggel előrenyomult a nem messze táborozó ellenség és előreküldött egy néhány százfős lovasságot elővédnek, mely megtámadta a mieinket a Lobkowitz-sánokban. Mivel az alhadnagy urak észlelték az ellenség erejét Jani alhadnagy haladéktalanul, folyamatosan tüzelve visszavonult egy fél óra alatt és Seeberg alhadnagy szintén hátráló különítmény együtt lépcsőzetesen tüzelve visszavonul-

⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof und Staatsarchiv, Statskanzlei. Türkei II. 1788. Karton 96. 293–296. f.

⁷ A Bodzai-szoros a Kárpátok kanyarulatánál, a Bodzai hegycsoporton, Brassótól keletre található, lényegében a 642 méterrel a tengerszint felett futó Bodza-folyó keskeny völgye.

⁸ A Bodzai-szoros védelmére lásd: *Rédvay István: Az erdélyi szorosok védelme 1788-ban. Hadtörténelmi Közlemények*, 40. (1939) 1. sz. 229–257 o.

⁹ Leopold von Martini a 2. székely gyalogezred törzstisztjeként küzdötté végéig a napóleoni háborúkat. 1835 után ezredesként, a lovagi cím birtokában fejezte be katonai pályáját.

¹⁰ Lobkowitz herceg, erdélyi főhadparancsnok által a XVIII. század derekán épített sáncok a szoros előterében.

¹¹ Mindkét tiszt a Bagno rabja lett a háború végi fogolycseréig.

¹² „Quarre”.

tak és a Hosszúmezőnél¹³ mindkét csapat állást foglalt, majd hatásosan tüzeltek az ellenségre, de az egyre csak gyarapodott ezért megint kénytelenek voltak visszavonulni, ám a nagyon gyorsan és rettenthetetlenül rájuk rohanó ellenség miatt ez balszerencsésen zajlott. Az egyórás visszavonulás Jani alhadnagy úrnak a Hosszúmezőtől Strimbáig 50 emberébe került, míg Seeberg alhadnagy úr egy embert vesztett, aki leesett a lováról.

Barát és ellenség egyszerre, összekeveredve ért oda a Strimbán kívül lévő állásomhoz, ahol a parancs értelmében támaszként¹⁴ készen álltam és a 35 emberemmel néhány percig az ellenséget távol tartottam, de nem állt módomban a kapott parancsot végrehajtani és négyszöget formálni. 46 gyalogossal kénytelenek voltunk a két alhadnagy úr megmaradt csapataival együtt csatározva egy félórán keresztül visszavonulni, de az ellenség egyre tüzesebben támadott, amíg végül minden el nem veszett.

A fogságba esettek száma a mi részünkről két tiszt, e sorok írója és Jani alhadnagy úr, egy káplár, egy őrzető és 47 közlegény, mindenki a 2. székely határőr-gyalogezredből.¹⁵ A halottak pontos száma előttem ismeretlen, nagyjából 60 fő vesztett oda.

Von Seeberg alhadnagy csapatával menekülőre vette a nagy túlerő miatt. Az ellenség minden erejével próbált benyomulni a Bodza szorosba, de több óras ágyúzás után visszaűzték és menekülésre kényszerítették. Este a főposztokról visszavert¹⁶ ellenség visszavonult a határvonalra, ahol mi foglyok velük éjszakázunk, napkeltekor táborot bontottak és egy menetben Walenyig¹⁷ meneteltünk, tiszték és közlegények egyaránt gyalog, megkötözve hajtva. Mind a tiszteket, mind a legénységet mezítláb hajszolták. Utána Walenyban a közlegényeket a levágott fejekkel együtt egy pincébe hajították, majd 17-én szekerekre kötözve Plojestibe és tovább Bukarestbe értünk. Ott a fejeket hosszú rudakra tűzték és városon keresztül nagy lármával a fejedelem rezidenciája előtti térre vitték. Minket látványosságként egy óráig sorba állítottak, és hol itt, hol ott csapkodtak minket, ezután a fejedelem elé vittek minket, tiszteket, aki engem olaszul szólított meg, és különféle ügyekről különösen az államot érintő kérdésekről akart engem kifaggatni.

Bukarestben a fejedelem nem tagadta meg tőlünk sem az ételt sem az italt és a tiszteknek 8 piasztert, a legénységnek 1 piasztert ajándékozott. Egy másfél napos tartózkodás után egy jókora őrség Szófiába kísért minket, ahol 19 napot tartózkodtunk. A 32 közlegényt a nyakuknál fogva szoroson összeláncolták

¹³ Őrposzt neve a Bodzai-szorosban.

¹⁴ „zum Soutient”.

¹⁵ Martini főhadnagy 1788. október.

¹⁶ Repoussierte.

¹⁷ Ma Văleni, Romániában.

és egy sötét istállóba zárták, ahol alig adtak nekik kenyeret és vizet. Velünk a tisztekkel a sok kérés és könyörgés hatására emberségesebben bántak. Ezután minket szekéren, de vasra verve szállítottak állomásról állomásra, ahol mindvégig kutyaként szidalmaztak, kövekkel dobáltak és minden városon és falun keresztül gúnyoltak. A legrosszabb bánásmód közepette értünk végre augusztus 5-én Konstantinápolyba, ahol hol ide, majd oda raktak minket, majd végül a Bagno rabszolgaházba kerülünk.

A közlegényeket láncon, kettesével vagy egyesével verték vasra, mi tisztek azonban csak egy vasgyűrűt kaptunk a lábunkra.

Szófiában közénk hajítottak egy Lamoth nevű embert a Belgiojoso-ezredből, akit egy kis betegség miatt útközben lefejeztek Új Palánkán¹⁸ június 28-án. Ugyanez történt egy másik székely közlegénnyel is a 2. ezredből, aki rosszullett miatt leesett a lóról. Neki szintén levágták a fejét.

Jagodéban,¹⁹ 14 mérföldre Belgrád előtt, elfogtak két főt a Mihajlevich-szabadcsapatból.²⁰ Egy főt a Donatza-szabadcsapatból, illetve egy markotányost Pulkánál illetve ugyanitt még két székelyt csavargóként tartóztattak le, akik bár útlevéllal Moldvába mentek dolgozni az előző évben. 16 fő földművest, akik török alattvalók, de át akartak szökni a német [sic!] császári és királyi oldalra, maguk az oláhok fogták el és adták át a törököknek.

Gróf Ferrier²¹ úrnak, aki Szófiában hozzánk jött, és akinek a szolgálival nagyon rosszul bántak, neki mi foglyok összességében sokat köszönhetünk, és aki értünk minden tőle telhetőt megtett. Nem sajnálta a pénzt, hogy számunkra minden szükségest előteremtse. Egy ízben megmentette Jani hadnagyot és több közlegényt a lefejezéstől, és ha nyelvtudása és pénze révén nem ért célt, akkor is fáradozott sorsunk jobbra fordításán.

Kelt a Bagnóban, 1788. augusztus 6-án.

L [eopold] Martini, főhadnagy

¹⁸ Ma Bačka Palanka, Szerbia.

¹⁹ Helyesen Jagodina, Szerbia.

²⁰ Helyesen Mihajlovich. Ezek a szabadcsapatok főleg a török uralom ellen fellázadt és a császári oldalra szökött délszlávokból álltak.

²¹ Louis-François de Ferrières-Sauveboeuf, francia diplomata, utazó, akit a törökök kémkedés gyanújával Nisben letartóztattak és az elfogott székelyekkel együtt Konstantinápolyba kísértek, de később szabadon engedték. Visszaemlékezéseiben beszámol a történetekről. *Louis-François de Ferrières-Sauveboeuf: Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauveboeuf faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782, Paris. 1790.*

2. Anton Kucsera alseborvos²² beadványa az Udvari Haditanácshoz²³

Méltóságos és Tekintetes,
Legkegyelmesebb Uram!²⁴

Alulírott legalázatosabb kérvényét a legmélyebb hódolattal nyújtja be. Mivel ő 1788 augusztus 11-én a Veterani-barlang²⁵ felett sok betegével együtt török fogságba esett, akik közül a legtöbbször a fejét vették, csak nekem és a betegek közül egy párnak kímélték meg az életét.

E váratlan rajtaütés során nemcsak minden tulajdonomat, hanem mester-ségem összes eszközét is elvették, melyektől még most is meg vagyok fosztva.

Miután engem [rabszolgaként] sokszor eladtak és vettek, végül az ázsiai Nassly mellé kerültem, ahol én mindössze napi 2 parában²⁶ részesültem csekély ellátásként, ezért kénytelen voltam három itteni göröggel együtt koldulás-sal keresni kenyerem, hogy az éhhalált elkerüljem.

Szerencse a nagy szerencsétlenségemben, hogy négy hétig tartó lázas beteg-ségem után, melynek során semmilyen ellátást vagy ápolást nem kaptam, egy nemes lelkű görög ember jóvoltából eljutottam Szmirnába²⁷ a morvaországi Brünnebe való Emmerich Stengel atyához, aki könyörgő kérésemre 320 piasz-terért (a trieszti útiköltségét is beleszámítva) megvásárolt.

Azonban az összes emberbaráti adományból csak 190 piaszter gyűlt össze, ezért kénytelen voltam, nehogy a barbár államokba²⁸ adjanak el, 130 piasztert az ő nevére felvenni.

Ezért Emmerich páternek egy kötelezvényt állítottam ki, mely szerint atyám Raphael Stengl Ágoston-rendi páternek a morvaországi Brünnebe jut-

²² Unter-Chirurg. A századok egészségügyi személyzetéhez tartozó, viszont teljes értékű orvosnak nem számító felcser.

²³ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe, Akten. 1788-33-132. A beadvány aktához csatolt keltezetlen másolata.

²⁴ Kucsera az Udvari Haditanács elnökének címezte kérelmét. Az orvos igényeit nem is ebben a beadványban, hanem abban az aktában található dokumentumban olvashatjuk, melyet a Brechanville-ezred proto-kirurgusa intézett a bécsi katonai főhatósághoz. E szerint Kucsera a fogságba esés napjától kezdve elmaradt zsoldját, felszerelésének elvesztése miatt keletkezett kárának megtérítését és a 130 piaszterre rugó kiváltási pénzhez való hozzájárulást, továbbá ismételt orvosai alkalmazását kérte. Az Udvari Haditanács azonban nagyrészt elzárkózott e kérések teljesítése elől és pusztán a hazatérése napjától számított zsold kifizetésébe egyezett bele.

²⁵ A Duna balpartján, a Vaskapu-szoros alatt található barlangrendszer, melyet 1692-ben Veterani császári tábornok a folyamig húzódó falakkal egészített ki. 1788 augusztusában a törökök rajtaütéssel elfoglalták.

²⁶ A piaszter váltópénze, 40 para tett ki egy piasztert.

²⁷ Ma Izmir, Törökországban.

²⁸ Itt a rabszolda-kereskedelemmel foglalkozó az Észak-Afrikai arab kalózállamokra gondol.

tatja el ezt az összeget. Ezt a summát azután biztosabb időben és körülmények között Szmirnába továbbítják majd.

Triesztben 42 napot karanténban töltöttem, ahol azonnal jeleztem személyazonosságomat, de az egészségügyi hatóságok tudatlanságból mindössze napi 20 soldo vagyis 11 és fél krajcár összeggel vettek ellátásba. 1789. szeptember 1-jén szabadultam a veszteglóházból, ahol a császári korona alattvalójának vallottam magam és a Reisky-gyalogezred 3. zászlóaljába nyertem beosztást, mely ezrednél egy havi zsold előleget kértem, hogy a szükséges felszerelést beszerizzem, de csak egy félhavi, a békeidőben esedékes járandóságot kaptam meg.

A fent említett okok kényszerítettek engem, hogy Excellenciás Uramnak alázatos kérésemet a legmélyebb tisztelettel előadjam, abban a biztos reményben várakozva, hogy Excellenciád kérelmemet meghallgatva, kegyesen intézkedik további alkalmazásomról.

Excellenciád legalázatosabb szolgája

Anton Kucsera, alsebesz a Brechanville-gyalogezredből

Lukács Bence Ákos

„Csak előre rosseb, rosseb csak előre!”

A m. kir. „Nagy Lajos király” 6. honvéd gyalogezred
ezredközvetlen nehéz páncéltörő ágyús század harctéri
tevékenysége az 1. magyar hadsereg kötelékében
(1944. augusztus 18. – 1944. október 9.)

Előzmények

1943 nyarán a keleti harctéren szerzett negatív tapasztalatok miatt a m. kir. Honvédségnél jelentős átszervezések kezdődtek, melynek elsődleges célja a minőségi fejlesztés és a haderő harcértékének növelése volt. A pécsi IV. hadtest alárendelt alakulatainál 1943. augusztus elején kezdték meg az átszervezést.¹ Megszűntek a korábbi könnyű hadosztályok, helyettük egy jóval ütőképesebb gyaloghadosztályt állítottak fel a dél-dunántúli alakulatok egy részéből. Az újonnan szervezett gyaloghadosztályt 1943. augusztus 10-én Kaposváron állították fel, melyhez három gyalogezred – a kaposvári 6., a pécsi 8. és a szekszárdi 18. – és négy tüzérosztály – a kaposvári 10., a pécsi 11., a szekszárdi 12., illetve az újonnan felállított pécsi 74 tartozott. Új alakulatként jelent meg a 10. feldehívó osztály, amelyet a IV. kerékpáros zászlóaljból és a IV. önálló huszárszázadból alakítottak meg. Hadosztály-közvetlen alakulatai páncéltörő ágyús századból, aknavető, hír- és árkászszakaszokból álltak, továbbá a kötelékébe tartozott egy-egy huszár- és kerékpáros század és egy páncélgépkocsi század. Bekerült a seregtest kötelékébe a három századból álló bajai 54. utászzászlóalj.² A hadosztály hír, tüzérmérő, légvédelmi gépágyús, fogatolt és gépkocsizó vonatalakulatainak szervezése szintén a pécsi hadtest-közvetlenekre hárult. Felállították továbbá 1943 végére – a helyhiány miatt – Szigetvárra kihelyezett 10. rohamtüzérosztályt.³ A hadosztály parancsnokává Kudriczy István⁴ vezérőrnagyot nevezték ki.

¹ A hadosztály egyike volt annak a nyolc gyaloghadosztálynak, amelyek az 1943 augusztusában életbe lépő új hadrend bevezetésével alakultak meg.

² 1944 áprilisában az addig megszálló feladatokat ellátó 12. könnyű hadosztályt átszervezték, és háromezredes póthadosztályokká alakították át – ez lett a 12. póthadosztály –, amely nagyobb részt a IV. pécsi hadtest alá tartozó kaposvári, pécsi és szekszárdi ezredek ikeralakulataiból alakult meg.

³ Szabó – Szili 1993. 38. o.

⁴ Kudriczy (korábban: Haiser) István Árpád (*Pancsova, 1896. augusztus 29. – †Passaic, USA, 1969. október 15.) altábornagy. 1943. augusztus 10-én az újonnan megszervezett 10. gyaloghad-

A hadosztályt felállítását követően mozgósították. Egyes alakulatait a déli határra – a Dráva vonalára illetve a Muraközbe – rendelték határvédelmi feladatokkal, a szerb szabadcsapatok beszivárgásának meggátolására. 1943. december végével a mozgósított alakulatok nagy része visszatért helyőrségeikbe. Csatay Lajos honvédelmi miniszter 1944. július 18-án rendelte el ismét immár a teljes 10. honvéd gyaloghadosztály állományának mozgósítását.⁵ Mozgósításra került a hadosztály mindhárom gyalogezerede, mind a négy tüzérosztálya, a 10. felderítőosztály (Pécs), a 10. rohamtüzérosztály (Szigetvár),⁶ 10. tüzér mérőszázad (Pécs), a IV. önálló légvédelmi gépágyúúteg (Pécs), a 10. híradó zászlóalj (Pécs), illetve a 10. hadosztály-vonatparancsnokság (Kaposvár). A hadosztály létszáma ekkor kb. 16 ezer fő⁷ volt.

Tanulmányomban a hadosztály egyik legjobban felszerelt, leginkább gépesített és legütőképesebbnek szánt alosztályának, a m. kir. „Nagy Lajos király” 6. honvéd gyalogezred ezredközvetlen nehéz páncéltörő ágyús századának az 1. magyar hadsereg területén lefolytatott küzdelmeit kívánom bemutatni az ismert levéltári és szakirodalom összegzésén túl eddig nem publikált korabeli iratanyagok, memoárok és térképek segítségével.

A megalakulás és az átképzés időszaka

Az alakulatot 1944. július 24-én emelték hadilétszámra, és ezzel egy időben a Dráva-parti Baracson alakult meg, eredetileg 40 mm-es páncéltörő ágyús századként. Ideiglenes parancsnokául Imre Sándor főhadnagyot nevezték ki, mivel az eredetileg kijelölt parancsnoka, Vadász Ödön főhadnagy⁸ még az

osztály hadosztály-parancsnoki teendőit vette át 1944. június 15-ig. Ekkor a Kárpátok előterében harcoló soproni 7. gyaloghadosztály parancsnoka lett, majd Oszlányi Kornél egészségügyi szabadságának idejére újból kinevezik a 10. gyaloghadosztály parancsnokává egy hét megszakítással – ezen időszak alatt az ungvári 24. gyaloghadosztály parancsnoka lett – az 1944. szeptember 15. és 1944. november 10. közötti időszakban. Altábornagyi kinevezését 1944. november 1-jén kapta meg. Kudriczy 1961-ben írt visszaemlékezése szerint 1943-ban maga kérte Kaposvárra helyezését, mivel az első világháborúban a kaposvári kiegészítésű 24. tábori vadászzászlóaljban kezdte katonai pályafutását. *Szakály* 2001. 193. o., ill. *Kudriczy* eml. (másolata a szerző birtokában).

⁵ HL II. 147, 10. gyho. iratai, 79. doboz, 1194/M.

⁶ A 10. rohamtüzérosztály nem vonult el a Kárpátokba a gyaloghadosztállyal.

⁷ Erre vonatkozóan pontos adattal nem rendelkezem, Bíró József visszaemlékezéseiben írja ezt a hozzávetőleges számot. *Bíró Tgy.* 3653. 2. o.

⁸ Vadász Ödön (*Marcali, 1913. augusztus 2. – †Fonyódliget, 1989. július 2.) hivatásos főhadnagy. 1944. március 11-én a 6. gyalogezred ezredközvetlen páncéltörő ágyús századának parancsnokává nevezték ki, március 20. és április 10. között Várpalotán elvégezte a 75 mm-es nehéz páncéltörő ágyús századparancsnoki tanfolyamot, majd május 1-jétől mint a Hunyadi-védőállás szemrevételező törzsébe beosztott nehéz páncéltörő ágyús előadó a Kárpátok keleti előterében tevékenykedett. Újabb frontszolgálatára augusztus 3-tól került sor, amikor a 6. gyalogezred közvetlen nehéz pán-

1. magyar hadsereg hadműveleti területén tartózkodott. A század szakaszparancsnokai⁹ Környei Tibor¹⁰ hivatásos hadnagy, Gimesi Mihály¹¹ és Kertész Rezső¹² tartalékos zászlósok voltak. Vadász Ödön főhadnagy július 29-én vette át a század parancsnokságát, majd ezen a napon le is adta a 6/I. zászlóaljnak azt a nyolc darab 40 mm-es páncéltörő ágyút, amit a század megalakulásakor kapott. A mozgósítással kapcsolatos eseményekről a századnapló¹³ így ír: „1944. július 26-án kaptuk a parancsot, hogy a század gépkocsi vontatású nehéz páncéltörő századdá alakul. A parancs szerint a gépkocsikat Pécsről a IV. gépvontatású osztálytól, az ágyúkat pedig Esztergomtáborból kapja a század. Esztergomtáborban lesz körülbelül 8-10 napos átképzés...

céltörő ágyús századának parancsnokaként részt vett a Kárpátok előterében, a Duna–Tisza közén, majd Budapest védelmében folytatott harcokban. 1945. január 30-án Budán, a Margit körút 5/b számú házban szovjet hadifogságba esett, ahonnan 1947. június 19-én tért vissza. Politikai magatartását a pécsi 2. honvédkerület parancsnokságigazoló bizottsága „igazoltnak” jelentette ki, majd rövidesen elbocsátották a honvédség kötelékéből. 1958. február 28-án – központi rendelkezésre – megfosztották rendfokozatától. Mint a század parancsnokának, szinte hihetetlen módon a század *Naplóját* és annak mellékleteit sikerült megőriznie. (Valószínűleg Budapest ostromakor elrejtette vagy átadta valakinek, akitől a hadifogsága után visszakapta.) A század naplójára és annak mellékleteire a főhadnagy halála után majdnem húsz évvel menyének segítségével sikerült rálelnünk Kaposváron. HIM KI *Vadász Ödön* 81 495. sz. ti. ogy.

⁹ Kordé Imre tartalékos zászlós a nehéz páncéltörő ágyús századdá történt átalakulás miatt a pótzeredhez került beosztásra.

¹⁰ Környey Tibor (*Szekszárd, 1923. február 28. – †?) hivatásos hadnagy. Tényleges katonai szolgálatát 1941. október 1-jén kezdte. Harctéri szolgálata alatt 1944. július 24-től 1945. január 2-ig a nehéz páncéltörő ágyús század I. szakaszának szakaszparancsnoka. Alosztálynévjegyzék, 16. o., ill. Mellékletek a naplóhoz, 104. sz. (1944. IX. 24.)

¹¹ Gimesi (Ginder) Mihály (*Zics, 1911. május 19. – †?) tartalékos zászlós. Polgári foglalkozása 1945 előtt: községi segédjegyző. Tényleges katonai szolgálatát 1933. július 10-én kezdte meg. Harctéri szolgálata alatt 1944. július 24-től 1945. január 2-ig a nehéz páncéltörő ágyús század II. szakaszának szakaszparancsnoka. Alosztálynévjegyzék, 32. o.

¹² Kertész Rezső (*Kaposvár, 1919. november 12. – †?) tartalékos zászlós. Polgári foglalkozása 1945 előtt: banktisztviselő. Tényleges katonai szolgálatát 1941. október 13-án kezdte meg. Harctéri szolgálata alatt 1944. július 24-től 1945. január 2-ig a nehéz páncéltörő ágyús század III. szakaszának szakaszparancsnoka. Alosztálynévjegyzék, 48. o.

¹³ A m. kir. „Nagy Lajos király” 6. honvéd gyalogezred ezredközvetlen nehéz páncéltörő ágyús század *Naplójáról* van szó, amely Vadász Ödön főhadnagy, századparancsok hagyatékából került elő. A Napló két részből áll: az első rész, amely az „Isten nevében! Csak előre rossab, rossab csak előre! Keleti Hadszintér – A Kárpátok előterében” címet viseli, az 1944. június 24. és az október 15. közötti eseményeket írja le 82 oldalon. Ez követi a második rész, amely a Duna–Tisza közi, a Gödöllő környéki és a Budapesten vívott harcokat örökíti meg. Ez a rész az „Isten nevében! Előre! Déli hadszintér a Duna–Tisza közti területben 1944. X. 17-től” címet viseli. A századnaplóba 1944. december 22-én, a Kerepesi út környékén került bejegyzésre az utolsó századparancsnok által szignózott napi eseményleírás. Az eredeti századnapló és annak mellékletei a szerző birtokában vannak.

Július 28-án Ludányi ezredes¹⁴ úr megszemléli a századot s rövid beszédet intéz a legénységhez.¹⁵

Augusztus 1-jén a század átveszi Pécsen a számára kiadott gépkocsikat, vontatókat és motorkerékpárokat,¹⁶ az egyéb szükséges felszerelést a 6. gyalogezred különböző pótalakulataitól, a 10. rohamtüzérszállótól, illetve a pécsi IV. hadtest hadtestközvetlen alakulataitól szerezte be, majd augusztus 5-én elindult a Kiskorpád–Kaposvár–Balatonboglár–Székesfehérvár–Dorog útvonalon az átképzés helyszínére, Esztergomtáborba. Itt nyolc darab löveget kaptak,¹⁷ és a legénységet kiképezték a 75 mm-es páncéltörő ágyúk használatára. Ennek lezárultával augusztus 14-én¹⁸ elindultak a már felvonulás alatt álló 10. gyaloghadosztály csapatai után az Esztergom–Budapest–Miskolc–Sátoraljaújhely–Csap–Huszt–Máramarossziget–Nagybocskó útvonalon.¹⁹

A Kárpátok előterében

A század augusztus 17-én reggel rakodott ki Nagybocskón, majd ezt követően Kaszópojánára indultak tovább, ahol az alakulatot ismét megszemlélte Ludányi Antal ezredes Létay Gyula²⁰ százados, az ezred első segédtisztjének társaságában. Másnap a század a Berlebás–Rahó–Körösmező–Tatárhágó útvonalon

¹⁴ Ludányi Antal (*Eger, 1895. november 14. – †New York, 1961. június 29.) ezredes. 1940. március 1-jétől szolgált a kaposvári gyalogezredben. 1942. október 25-én Ákosy Károly ezredes betegsége, majd halála miatt átvette a 6. gyalogezred parancsnokságát. 1944 augusztusában alakulata élén vonult el az 1. hadsereg kárpátoki hadszínterére. Részt vett a 10. gyaloghadosztály Körösmező környéki, majd a Duna–Tisza közti harcaiban. Seregtestének a szovjet csapatok általi körülzárásakor Piliscsában tartózkodott, ezért alakulataihoz már nem jutott vissza. A háború utolsó hónapjaiban családjával Ausztriába távozott, majd 1949-ben az Egyesült Államokban telepedett le. HL AKVI 1268/1895.; *Lukács – Szabó* 2015. 419. o.

¹⁵ Napló, 2–3. o.

¹⁶ A század 9 db Botond II. tehergépkocsit, 9 db Steyr 1500 típusú vontatót, 2 db 3 tonnás Skoda tehergépkocsit, 1 db 1 tonnás javító tehergépkocsit, 4 db Puch, illetve 5 db oldalkocsis BMW motorkerékpárt, valamint 1 db Skoda 1101 típusú személygépkocsit kapott.

¹⁷ Az I. és a III. szakasz 3-3 darab löveget kapott, a II. szakaszt azonban (átmenetileg) csak két löveggel szerelték fel.

¹⁸ A század a kiképzés során elszenvedte első veszteségét, illetve a budapesti Fegyverszertárból 9 db golyószórót kapott.

¹⁹ Katonai szállítólajstrom: „14 926/62 – Jancsi”.

²⁰ Létay Gyula (*Budapest, 1914. augusztus 5. – †Budapest, 2003. július 29.) százados. 1944. augusztus 5-től a 6. gyalogezred első segédtisztjeként részt vett a 10. gyaloghadosztály Tatárhágónál, a Duna–Tisza közén, illetve Budapest környékén vívott védelmi harcaiban. 1945. február 12-én szovjet hadifogságba esett és előbb a Variházy Oszkár alezredes vezette magyar önkéntes zászlóalj, majd február 15-én megalakult Budai Önkéntes Ezred, végül március 22-től a demokratikus honvédség 1. gyalogezredének segédtisztjeként részt vesz a németek elleni harcokban. *Lukács – Szabó* 2015. 417. o.

érkezett meg Tatarowba, ahol letáborozott a településtől nyugatra. Szükséges lőszerkészletét még Kőrösmezőn felvételezte, így kapott 450 db páncél-, 18 db repesz-, 27 db páncél-robbanógránátot, illetve 20 db kis Faust-patront. Az alakulathoz augusztus 22-én érkezett meg a 10. gyaloghadosztály védelmi intézkedése, melynek értelmében a századnak a Prut-völgyében, Mikuliczyn és Tatarow között kellett a páncélelhárítást ellátnia,²¹ továbbá megkapták a nehéz páncéltörő ágyúk bevetésével kapcsolatos irányelveket.²² Ez utóbbi szerint a nehéz páncéltörő ágyúk bevetése a hágókra és egyéb páncélosokkal járható tereprészekre korlátozódott. Tömeges összevonásukat kerülni kellett, a terepviszonyoktól függően elég volt egy-két ágyút a fő ellenállási vonal mögött úgy használni, hogy közben számukra 400–800 méteres kilövést is biztosítani kellett, illetve lehetőség szerint oldalazó tűzre kellett törekedni az ellenséges harcokcsikkal szemben. Feladatul kapta továbbá mindhárom szakasz, hogy a Mikuliczyn–Tatarow, illetve a Mikuliczyn–Rokiéta közti utakat harcokcsi támadás esetén zárják.

Ezzel egy időben a hadosztály parancsnoka, Oszlányi Kornél²³ a század III. szakaszát Kertész Rezső tartalékos zászlós parancsnoksága alatt páncélelhárításra a Rokieta védelmi körletébe, a 6. gyalogezred alá rendelte. A VI. hadtest parancsára a nagyváradi–zilahi 25. gyaloghadosztály 25. gyalogezredének ezredközvetlen nehéz páncéltörő ágyús századának nyolc darab, szintén 75 mm-es lövegét a megmaradt másik két páncéltörő ágyús szakasszal együtt a 10. gyaloghadosztály parancsnokának közvetlenül alárendelte, így összesen ekkorra már 17 nehéz páncéltörő ágyú tartozott a kaposvári gyaloghadosztály-parancsnok irányítása alá.

Augusztus 23-án az esti órákban Mihály király parancsára a bukaresti királyi palotában letartóztatták Ion Antonescu marsallt, majd bejelentették a szövetségesek oldalára – a szovjetekhez – történő átállást. Az átállás meglehető-

²¹ Mellékletek a naplóhoz, 30. sz. melléklet – 30/6. gy.e.n.pct.á.sz.d.pk. 44. VIII. 28. sz. – Intézkedés a század védőkörletében való magatartására, 1. o.

²² Mellékletek a naplóhoz, 7. sz. melléklet – 55/10. gyho. I. a. 1944. VIII. 12. sz. – Páncélelhárítás hegyi terepen (6937. 1. hds. I. a. 44. VIII. 5. sz. rendeletének kivonata).

²³ Oszlányi Kornél (*Kaposvár, 1893. szeptember 25. – †Cleveland, USA, 1960. november 16.) vezérőrnagy. Az 1943. január 17–28. közötti, Don-menti harcokban az ellenség előtt tanúsított kimagaslóan eredményes és vitéz magatartásáért megkapta a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjét, egyedülként a m. kir. Honvédségből a II. világháború során. 1943. május 1-jén előléptették vezérőrnaggyá. 1943. augusztus 10-én a 7. gyaloghadosztály gyalogsági parancsnokává, illetve a Muraköz és Vend-vidék közbiztonsági parancsnokává, majd 1944. április 15-én a 10. gyaloghadosztály parancsnokává nevezték ki, amelyet kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 1944. november 27-ig tölt be. 1945–46-ban amerikai hadifogságban volt, ezt követően Németországban, majd az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. *Szakály* 2001. 262. o., illetve HL II. 1471., 10. gyho., 90. doboz: A 10. gyho. naplója, 1944. november 27-i bejegyzés.

sen érzékenyen érintette a 6. és 8. német, illetve a Kárpátokban álló 1. magyar hadsereg csapatait is. Egyrészt a román területen lévő két német hadsereg megsemmisülése után a 2. Ukrán Front csapatai előtt szabaddá vált az út a Kárpát-medence belseje felé, másrészt a Dél-Érdély felőli határszakasz teljesen védtelenül állt. Ez a helyzet arra kényszerítette a honvéd vezérkart, hogy újra megalakítsa a 2., illetve később a 3. magyar hadsereget. Természetesen a hadosztály tisztikarát és legénységét is élénken foglalkoztatta a román kiugrás ténye, bár az információ késve érkezett ki az első vonalba.²⁴ A román átlálás maga után vont, hogy egyrészt az 1. magyar hadsereg állományából több hadosztályt kivontak, másrészt a román nemzetiségű személyek beosztását a harcoló alakulatoknál azonnal be kellett szüntetni, és az eddigi beosztottakat le kellett fegyverezni. Ez alól egyedül az alosztályparancsnokok által megbízhatóan „magyar érzelműnek” tartott elrománosodott magyarok képeztek kivételt. A román munkásszázadokat meg kellett hagyni, de fokozottabb ellenőrzést követeltek meg velük szemben.²⁵

Augusztus 25-ére a 10. gyaloghadosztály teljes egészében átvette a 25. gyaloghadosztály állásait.²⁶ Ezen a napon a 10. gyaloghadosztály parancsnoka kijelölte az új védelmi körletet. A jobb oldali védőkörletet a kaposvári 6. gyalogezred kapta a 6. páncéltörő ágyús század III. szakaszával együtt. Feladatául jelölték ki, hogy két zászlóaljjal a főellenállási vonalban, súllyal a két Rokieta felé zárják le a Mikulyczin–Luczky utat, egy zászlóaljat pedig tartalékban tartsanak a két Rokieta mögött: „1944. augusztus 26., szombat... Tekintettel arra, hogy a század I. és II. szakasza (6 löveg) a Mikuliczyn–Tatarow közti völgyút (egyedüli közlekedhető útvonal) biztosítására van beállítva, ellenséges tevékenységről csak repülő- vagy harckocsi támadás esetén lehet beszélni. A századparancsnok reggel 7 órai indulással elment Rokiéta 1111 mp-ra²⁷ a 6. gyalogezred parancsnoknak alárendelt III. szakasz helyzetét megtekinteni... A szakasz feladata a Rokiéta–Mikuliczyn út lezárása, illetve harckocsi támadás esetén biztosítása.”²⁸

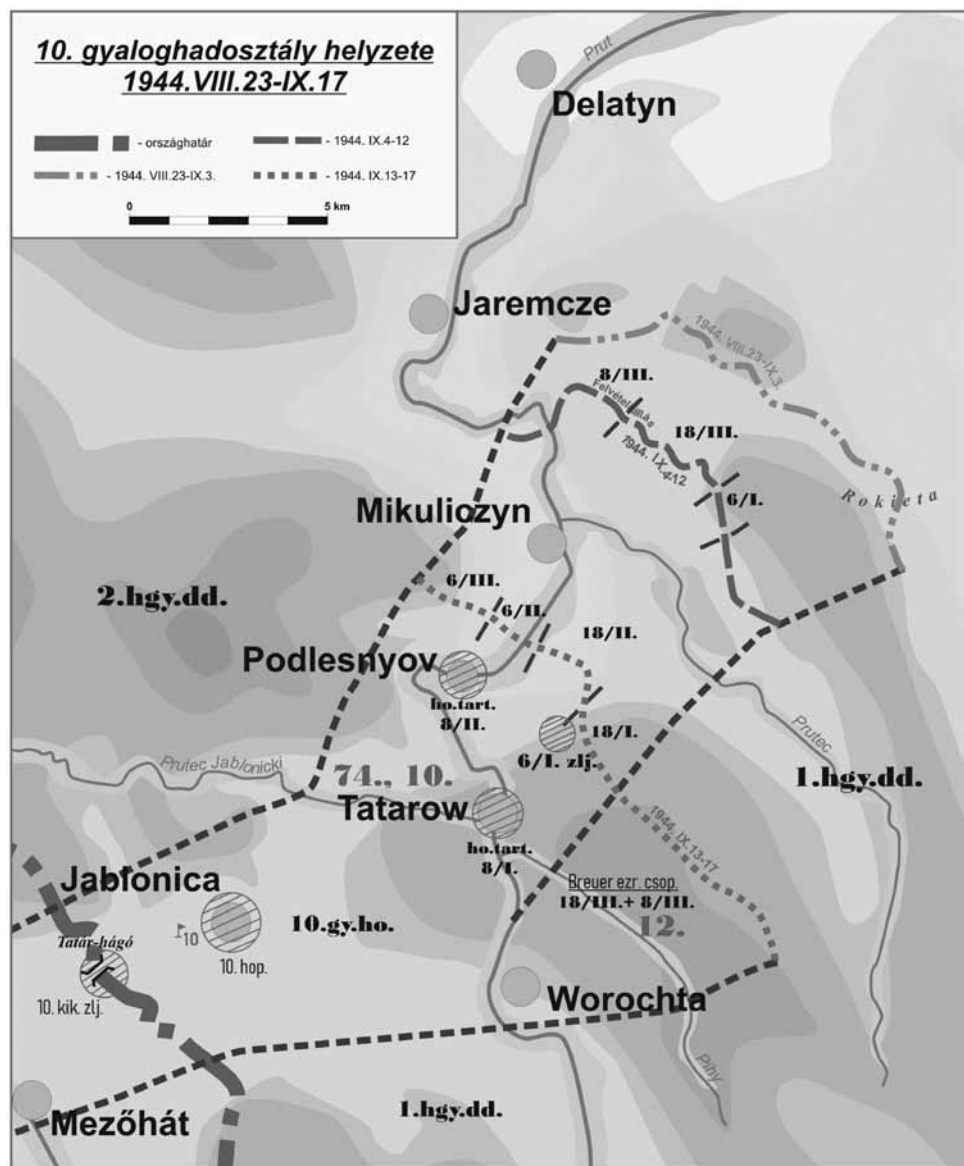
²⁴ Oszlányi Kornél hadosztályparancsnok másnap írásban értesítette tisztikarát, és rajtuk keresztül a legénységet is a hadműveleti fordulópontról: „Kedves Barátom! Bizonyára értesültél és csapataid, illetve alakulataid is tudják már, hogy Románia ismét hű maradt önmagához és kiugrott. Szükségét látom annak, hogy alárendelt parancsnokaid révén... tájékoztasd csapatodat, illetve alakulatodat arról, hogy Magyarország így is meg fogja állni helyét nagy szövetségese oldalán, és ennek a semmit sem jelentő oláh haderőnek kiesése arcvonalunkat nem gyengíti és a végső győzelembe vetett hitünket meg nem ingatja.” Mellékletek a naplóhoz, 211/10. gyho. I. a. 44. VIII. 24. sz.

²⁵ Mellékletek a naplóhoz, M. kir. VI. honvéd hadtestparancsnokság, 51. sz. hadtestparancsnoksági parancs, 1944. IX. 4.

²⁶ Tgy. 3480/I. *Jolsvai Viktor*: A m. kir. 1. honvéd hadsereg története, 51. o.

²⁷ Magassági pont.

²⁸ Napló, 15–16. o.

A 10. gyaloghadosztály a Kárpátok előterében 1944. augusztus 23. és szeptember 17. között²⁹

²⁹ A térképet Sántha Zsuzsanna készítette a *Napló*hoz tartozó térképmelléletek alapján.

Az augusztus végi napok³⁰ viszonylag nyugalmasan, az állások és a téli szállások készítésével teltek el. A századnapló szerint augusztus 28-án az addig a század védőkörletében tartózkodó³¹ Miltényi alezredes³² vezette zilahi 25/III. zászlóalj is kivonásra került, majd távozott Kőrösmezőre. „A hallott hírek szerint Romániában a kapitulációval kapcsolatosan komoly belső zavarok vannak. Bulgária kilépéséről is érkeztek hírek, de megerősítések nincsenek. Mindezek dacára az arcvonalban csend van... Az a hír kering, hogy a védőállást visszaveszik a Tatár-hágóra, mert a közbejött román események miatt a németek a hadtesttől délre lévő arcvonalat nem tudják tartani. Intézkedés még előzetes sincs, fenntartással fogadom... E napon semmi esemény sem történt, általában nagy a csend, szinte vihar előtti csendnek mondható.”³³

Szeptember 3-án az erdélyi eseményekre való tekintettel a 25. gyalogezred ezredközvetlen nehéz páncéltörő ágyús századát is kivonták a hadosztály parancsnoksága alól, így összesen csak a maradék öt löveg biztosította a Prut völgyét. Ezért a hadosztály Breuer ezredes³⁴ parancsnoksága alatt egy harccsoportot – illetve egy reteszállást – hozott létre, továbbá Vadász főhadnagy parancsot kapott arra vonatkozóan is, hogy a létrejövő reteszállás előtt lévő lövegeit vonja ki.

„1944. szeptember 3., vasárnap. Reggel 9-kor jelentkezett a II. szakaszparancsnok, az elrendeltek szerint 9-kor Breuer ezredes úrral és segédtszjtjével személygépkocsin mentem megnézni a reteszállást. A megtekintés alapján a II. szakasznak meglévő 2 db. lövegét tüzelőállásba rendeltem: 1 rajt Mikuliczyn északi bejáratához (fűrésztelepi hídhöz) a Prut bal oldalára, a 2. rajt Mikuliczynben a rakietai útelágazáshoz... Még a délelőtt folyamán az I–II. szakaszparancsnokokkal bent voltam Jaremceben, valamint végignéztük a hegyi dandár tüzelőállásait és a 25. gyalogezred-közvetlen nehézpáncéltörő ágyús század tüzelőállásait. Szomorú szívvel kellett megállapítanom, hogy az VIII. 5-étől IX. 2-ig egy állásban lévő 25. gyalogezredbeli lövegek oly kiépítettségi fokot értek el, hogy arra nincs a számskálában elég alacsony szám. Tanulságul hoztam fel a helyszínen a szakaszparancsnokoknak, hogy ennek,

³⁰ Augusztus 27-én a századnak kiutaltak 72 páncéllöklöt.

³¹ Az eset több sűrűlódáshoz is vezetett, melyet Kékkői László főhadnagy részletesen leír a *Tűzözön* című kötetének (*Kékkői* 2015.) 196–197. oldalán is. A Napló is említést tesz róla, bár meglehetősen szűkszavúan. Napló, 17. o.

³² Miltényi Árpád (*Alsólendva, 1901. január 15. – †1978. január) alezredes. 1944. augusztus 7-től (más adat szerint 16-tól) október 17-ig a 25/III. zászlóalj parancsnoka. *Kékkői* 2015. 223–224. o.

³³ Napló, 19., 21. o.

³⁴ Breuer Pál (*Magyarláros, 1895. július 24. – †Kazinbarcika, 1957. szeptember 24.,) ezredes. 1943–44-ben a 70. határ vadász csoportnál szolgált, 1944. március 30-tól hadműveleti területen van, mint a székesfehérvári 3. gyalogezred parancsnoka. 1944 szeptemberében a 10. gyaloghadosztály ún. Breuer-harccsoportjának parancsnoka. HL AKVI 268/1895.

vagyis a műszaki munka hiányának tudható be, hogy a 25. gyalogezred 1 lövegét elhagyta.”³⁵

Vörös János vezérezredes szeptember 4-én engedélyezte az 1. magyar hadsereg jobb szárnyának a Szent László-vonalba való visszavételét a Tornyai- és Tatár-hágó között. Ez azt jelentette, hogy a VI. hadtest és benne a 10. hadosztály is visszavonásra került. A hadosztály parancsnoka arra hivatkozott, hogy a VI. hadtest jelenlegi fő ellenállási vonala az ellenségnek kedvező, de saját szempontból a közlekedési és a terepviszonyok miatt kedvezőtlen, ezért a hadtestet – és így benne a somogyi hadosztályt is – visszavonják.³⁶ Új állásait szeptember 12-ig kellett elfoglalniuk. „[Szeptember 5-én] 15 órakor Rokiétáról kijövet bementem az I.a-ba érdeklődni, ahol hallottam, hogy jelenlegi hadosztályparancsnok (Oszlányi vezérőrnagy) nyolc hét betegszabadságra megy, és helyette Kudriczy vezérőrnagy jön hadosztályparancsnoknak.³⁷ Hosszú várakozás után 17.30 órakor Tüske vk. százados az I.a. osztály vezetője személyesen rendelkezett velem, mely szerint a hadosztály a kiürítésre a parancsot megkapta. A kiürítés több napig fog tartani, kezdete ma éjszaka, utolsó napot megmondani nem tudta.”³⁸

A m. kir. 6. honvéd gyalogezred tisztikarának egy része 1944. szeptember 10-én szemrevételezés közben⁴⁰

A leírtak ellenére a kiürítési parancsot³⁹ csak szeptember 8-án kapták meg, a gyakorlatban pedig csak szeptember 11-én valósult meg.

³⁵ Napló, 23. o.

³⁶ Mellékletek a naplóhoz, 59. sz. 434/10. gy. ho. I.a. 44. IX. 7. sz.

³⁷ A két hadosztályparancsnok összesen hatszor (!) váltotta egymást 1943. augusztus 10. és 1944. november 28. között a kaposvári gyaloghadosztály élén. (Mindegyikük háromszor volt a 10. gyaloghadosztály parancsnoka, előfordult, hogy Oszlányi például csak egy hétig látta el a hadosztályparancsnoki teendőket.)

³⁸ Napló, 27. o.

³⁹ Sorszám nélküli mellékletek a naplóhoz, 434/I.a. 44. IX. 7. sz. rendelet.

⁴⁰ Balról jobbra: Gazi Lajos százados (a 6. gyalogezred ezredközvetlen aknavetőszázad parancsnoka), Vadász Ödön főhadnagy. (a 6. gyalogezred ezredközvetlen nehéz páncéltörő ágyús század parancsnoka), Ludányi Antal ezredes (a 6. gyalogezred parancsnoka), Badics István alezredes (a 10. tábori tüzérszázad parancsnoka) és Szabados Antal százados (a 6/6. század parancsnoka). A fényképet nagy valószínűséggel Létay Gyula százados (a 6. gyalogezred ezredelsősegédtisztje) készítette, másolata a szerző birtokában van.

„1944. szeptember 12., kedd. Reggel fél 7 órakor távbeszélőn érdeklődtem Gimesi zászlós szakasza felől. Minden rendben megvan, a visszavétel rendben megtörtént, veszteség nincs. A századhoz bevonulásra parancsot még nem kapott... Ellenség helyzete: az ellenség a saját erők leválását felfedezte és kemény harcok árán, de a leválás megtörtént. Még az új fő ellenállási vonal előtt állnak utóvédeink... Esemény annyi, hogy egész délután a munkánk mindenütt szünetelt, mert az elhelyezési körletünk mentén a völgyben húzódó vasútvonalat és annak műtárgyait robbantották az utászaink.⁴¹ Az ágyúzás és aknavető tűz mondhatni állandó volt, úgy az ellenség, mint a mi részünkről. Pokoli zaj volt. Hál Isten a századtól ennek következtében vesztesége nem volt.”⁴²

Visszavonulás a Szent László-, majd az Árpád-állásba

Szeptember 15-én a szovjet csapatok visszaszorították a néhol még a régi állásaiban lévő, VI. hadtesthez tartozó töredékcsapatokat és folyamatos támadásaikkal nyomás alatt tartották helyenként már az új fő ellenállási vonalat. A támadások a következő napokban is folytatódtak, főleg az 1. hegyi dandár arcvonalán. A 10. gyaloghadosztály ekkora már teljes egészében felváltotta a kivonásra került 2. hegyidandárt, amelynek részei már nagyjából beérkeztek Kőrösmezőre.

Szeptember 18-án a hadosztály jobb szomszédságában lévő 1. hegyi dandárnál a szovjet csapatok áttörték a fő ellenállási vonalat, amelynek következtében már Worochtat veszélyeztették. A betörés elhárítására a hadosztály alakulatai közül a 6/I. zászlóalj, illetve a 10. felderítő osztályt vetették be.⁴³ Vadász főhadnagy az eseményekkel kapcsolatban megjegyzi: „Benyomásom szerint megint csak rövidíteni kellene arcvonalunkon és visszamenni az 1000 éves határra, mert akkor némi tartalékkal is rendelkeznénk. Jelenleg a hadosztálynak volt a 10.

Vázlat a 10. gyaloghadosztály páncélelhárítási rendszeréről 1944. november 17-étől

⁴¹ A 10. gyaloghadosztály kötelékébe tartozott a bajai székhelyű 54. utász zászlóalj, melynek parancsnoka ekkor Párducz Géza alezredes volt.

⁴² Napló, 30–31.

⁴³ Napló, 39–40. o.

felderítő osztálya és a kétharmad 6/I. zászlóalja mint hadosztály tartalék, de az már két nap óta harcol a szomszéd 1. hegyi dandár körletében, annak megsegítésére, tehát a hadosztálynak tartalék ereje nincs... A harci zaj az 1. hegyi dandár arcvonala felől szünet nélkül hallatszik.⁴⁴

Ezzel kapcsolatban hamar valóra válik a főhadnagy „kívánsága”, ugyanis Vörös János vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke szeptember 22-én önhatalmúlag elrendelte az 1. magyar hadsereg arcvonalának visszavételét a Szent László-állásba, illetve egyes –nem megfelelően kiépített– szakaszai esetében az Árpád-állás elfoglalását, valamint tartalék képzését.⁴⁵ Ennek megfelelően szeptember 22-én este Farkas Ferenc,⁴⁶ a VI. hadtest parancsnoka beszüntette a Worochta körüli harcokat és elrendelte a Tatár-hágó feladását, illetve a hadosztály visszavételét az Árpád-állásba. A 10. hadosztálynak ehhez a művelethez még 24 óráig kellett tartania a közvetlenül a hágó védelmét szolgáló utóvédállást. Az akció elnevezése „tatarowi akció” volt. Ebben kijelölték az új főellenállási vonalat, az ezredek és az alosztályok sávhatárait, továbbá a kivonás végrehajtásának ütemtervét. Kudriczy hadosztályparancsnok nem várt sokáig, már szeptember 22-én este – aznap éjjeli határidővel – kiadta az intézkedést a védőállás visszavételére. A visszavétellel az volt a szándéka, hogy az arcvonal megrövidítése folytán a kivonható erőkkkel – az új arcvonal megszilárdítása után – a worochtai ellenség visszaverésében közreműködjön és ezzel egy időben némi tartalékot is tudjon képezni. A magasabb egységeknél történetekkel párhuzamosan Vadász főhadnagy a Worochta környéki harcokat így írja le.

„Tegnap este hallottam, hogy ma [1944. szeptember 22-én] 10.00 órakor indulni fog Worochta visszavételére egy nagyobb szabású ellentámadás, melyben részt vettek volna a hegyi dandártól egy friss határ vadász zászlóalj,⁴⁷ a 18/II. és a 8/III. zászlóaljak. Sajnos az ellenség 8.00 órakor megindította a támadását, aminek a következménye az lett, hogy a mi részünkről elindulásra kész ellentámadás befűlt. Ismét szorongatott helyzet alakult ki a hadosztály jobb szárnyán az 1. hegyi dandárnál. Ebéd után jött egy motorkerékpáros a had-

⁴⁴ Napló, 43. o.

⁴⁵ HL VKF. 1. oszt. naplója (795./Föv. hdm. 44. IX. 22.)

⁴⁶ Kisbarnaki Farkas Ferenc (*Kismarton, 1892. május 27. – †Arnstorf, 1980. április 14.). 1944. augusztus 21-től október 16-ig a VI. hadtest parancsnoka. Egyik felelőse lett volna a kiugrási kísérlet katonai előkészítésének, mint a pesti hídfő vezetésének átvételére rendelt VI. hadtestparancsnokság parancsnoka. 1944. november 1-jétől vezérezredes. 1945. június 19-ével lefokozzák, és a Honvédségből kicsapják. Vezető szerepet játszik a katonai emigráció életében, továbbá a Vitézi Rend főkapitányi tisztjét is betöltötte 1962–1977 között. Lexikon, 105–106. o.

⁴⁷ A vezérszállási szék helyű 25. hegyivadász zászlóaljról van szó.

osztálytól – Sárdi főhadnagytól⁴⁸ – azzal a hírrel, hogy Villányi őrnagy⁴⁹ úr, a 6/I. zászlóalj parancsnoka sebesülten a lengyel laktanyában telepített egészségügyi oszlopnál fekszik... Érzése szerint a zászlóaljnak súlyos veszteségei vannak... Bementem a hadosztályparancsnokságra, hol Tüske századostól kaptam a parancsot, hogy a worochtai várban lévő szakaszom vonjam ki azonnal és vigyem a Tatár-hágó és Jablonica-nyugat közé állásba, ugyancsak vonjam ki a podlesniowi várban lévő 2 lövegemet is... Egész nap úgyszólván megállás nélkül folyt a harc. Páncélos járművekkel ismét nem támadott az ellenség. A csatazaj időnként egész közletről hallatszott. A harcálláspont környékét elég közel érték az aknabecsapódások... A forgalom a hágó felé fokozatosan erősödött. 22.45-kor kaptam kézhez az arcvonal visszavételéről szóló rendelkezést”⁵⁰

Az 1. magyar hadsereg seregtestei másnap, szeptember 23-án kapták meg a parancsot a visszavonulás megkezdésére. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az OKW vezetése is beleegyezett a Szent László-állásba való visszavételbe. Az akció fedőneve Wintersport volt, s több ütemben kellett végrehajtani, végső célja az Árpád-állás megszállása volt, ahová azonban csak külön parancsra lehetett visszavonulni. A 10. gyaloghadosztályt a hadsereg jobb szárnyán azért vonták vissza, nehogy Worochtánál a szovjetek egy esetleges támadással elvágják a hadosztály visszavonulási útját.⁵¹

„1944. szeptember 23. szombat... Személyemre is harcálláspontot váltottattam a századtörzs szállására, de közben a hágón megálltam és jelentkeztem a hadosztályparancsnoknál és hadosztály vezérkari főnöknel,⁵² kik az alábbi parancsot adták az elhárításra: 3 elhárító csoportot alakítanak, első csoport Blotek hídnál 3 löveg, Tatár-hágón 3 löveg, Havasalján 3 löveg. A nehéz páncéltörő ágyús tűzrendszert ki kell egészíteni a kis és közepes páncéltörő ágyúkkal... Este felé néhány akna már az új harcálláspontom környékén is becsapott. Annak tulajdonítottam, hogy tőlünk délre kb. 300-500 m-re egy 21 cm-es

⁴⁸ Sárdi (1936-ig Stier) László (*Kaposvár, 1914. február 20. – †Kaposvár, 1998. december 20.) főhadnagy. 1944. január 1-jétől Kaposváron állomástiszti teendőket látott el. Augusztus 2-től a 10. gyaloghadosztály-parancsnokság hadműveleti segéd tisztjeként részese volt az 1. magyar hadsereg Erdős-Kárpátokban, a Duna-Tisza közén, majd a főváros körzetében a védelmi harcoknak. 1945. február 11-én, Budán szovjet fogságba esett. A Variházy Oszkár alezredes vezette magyar önkéntes zászlóalj 3. századának parancsnokaként részt vett a németek elleni Hűvösvölgy környéki harcokban. *Lukács – Szabó* 2015. 433. o.

⁴⁹ Villányi Jenő (*1901. február. 4 – †?) őrnagy. 1943. augusztus 10-i kinevezését követően a kaposvári székhelyű 6/I. zászlóaljnak a parancsnoka. Alakulata élén részt vesz a Kárpátok előterében, illetve az Árpád-vonal megszállását követő harcokban, egészen az 1944. szeptember 22-én bekövetkezett sebesüléséig. *Szabó – Szili* 1993. 49. o.

⁵⁰ Napló, 44–45. o.

⁵¹ *Veress* 1974. II. k. 235–236. o.

⁵² Ekkor már Parlay István vezérkari alezredes a hadosztály vezérkari főnöke, aki nemes Lovász Olivér vezérkari őrnagyot 1944. szeptember 14-én váltotta.

gépvontatású tüzéruteg lőtt. Elhatároztam, hogy a törzs szállásával a holnapi napon Körösmező-nyugatra fogok menni... Ma ismét egész nap nagy csatazaj volt. A hallottak alapján úgy nézett ki nap eredménye, hogy az orosz elvágta a Jablonica–Tatár-hágó közti út birtokbavételével a 6. gyalogezred viszszevezető útját. Megerősítve még este sem volt, hogy valóban birtokba vették a jablonicai utat. Az tény, hogy az uralgó gerincen az orosz ül. A bloteki várban lévő részek helyzete válságos. Estefelé lehetett látni az úton a hágóra menetelő egységek felvonulását. Ugyanakkor láttuk a tegnap este felvonult 25. határvasdász zászlóalj elvonulását Rahóra. Veszteség e napon nem volt. A II. szakaszt Gecsányi vezérkari ezredes,⁵³ gyalogsági parancsnok nem engedte előremenni a tüzelőállásokba a bloteki hídhöz az ellenség térnyerése miatt. Így a II. szakasz is az I. szakasszal együtt a hágón ment tüzelőállásba... 1944. szeptember 24. vasárnap... Előljáróban minden szakaszt előkészítettem a rövid paraccsal adódó visszavételre. A Tatár-hágón lévő két szakaszt figyelmeztettem, hogy az út végéig a hágótól Körösmezőig alá van robbanó anyaggal rakva és helyenként súlyra állított tányéraknak vannak lerakva... Meg kell állapítanom a nap közben látottak alapján a visszavonulás előjeleit. Úgy a csapatok vonatai, mint az intézetek és a polgári lakosság egyformán üríti Körösmezőt. Mi is menni fogunk, úgy érzem, ismét egy lépcsővel hátrább. Addig nem tervezem az áttelepülést, míg a szakaszokra, azok új helyeire intézkedést nem tudok.”⁵⁴

Szeptember 25-ről 26-ra virradó éjjel a 10. gyaloghadosztály Worochta felé való biztosítás mellett először a határ menti Szent László-állásba került eddigi sávjában visszavételre,⁵⁵ majd Kudriczy vezérőrnagy parancsára a szeptember 26-ról 27-re virradó éjjelen a hadosztály zömét a Körösmezőtől délre fekvő Árpád-állásba vették vissza. A Szent László-állásban a 18. gyalogezred ezredparancsnokának parancsnoksága alatt két zászlóalj és a 12. tüzérosztály a 12/1–2. ütegekkel maradt vissza. A visszamaradó csoportnak kiadták, hogy csak harcolva, ellenséges nagy támadás esetén, a hadosztályparancsnok külön parancsára térhet ki.⁵⁶ A nehéz páncéltörő ágyús század Tatár-hágóra beosz-

⁵³ Gecsányi Ágoston (*Pestszenterzsébet, 1899. április 17. – †?) vezérkari ezredes, vezérőrnagy (1944. november 1.). 1942. május közepén a pécsi IV. hadtest vezérkari főnökeként vonult el a keleti hadszíntérre. Miután a 2. hadsereg hadműveleti területéről visszatért, 1942. december 20. és 1943. szeptember 1. között a HM 1/b. osztály vezetője, majd a HM I. csoportfőnök-helyettese volt. 1944. augusztus 5-től a 10. gyaloghadosztály gyalogsági parancsnokaként részt vett az 1. hadsereg kárpáti védelmi hadműveletében. További beosztásai nem ismertek. *Szakály* 2001. 108. o.

⁵⁴ Napló, 46–49. o.

⁵⁵ Melléklet a naplóhoz, 117. sz. 775./10. gy. ho. I.a. 44. IX. 24. sz. Intézkedés a hadosztály visszavételére az „Árpád” állásba.

⁵⁶ „Legyen tisztában azzal [a visszamaradó harccsoport], hogy az ezeréves magyar határt ő védi, utolsó! Lehet, hogy az ellenség nagy erővel a határszakaszon nem szándékszik országunkba betörni. Ez esetben a csoport előretolt állásként végig a határon marad.” Melléklet a naplóhoz,

tott II. (Gimesi), és a Havasalja és az akkori országhatár között tüzelőállásban lévő III. (Kertész) szakaszai ezen a napon a 18. gyalogezred parancsnoka alá léptek és Nádor ezredes⁵⁷ másnap kiadott parancsára vonultak vissza az Árpád-állásba.⁵⁸

„1944 szeptember 25. hétfő... Különösebb esemény egész nap nem volt. Az egész arcvonalon a hírek szerint viszonylagos csend és nyugalom volt. Vesztesége a századnak nem volt. Tervem, hogy holnap századtörzsszel áttelepülök Bikics község vidékére. A szakaszok helyükön vannak. Holnap este fogom kivonni őket illetve az »Árpád« vonalba bevinni őket.”⁵⁹

Szeptember 26-áról 27-ére virradó éjjel az országhatáron erős utóvédek visszahagyása mellett a hadosztály nagy részének – a jóval szélesebb védőkörlettel rendelkező – Árpád-állásba nagyobb veszteségek nélkül sikerült visszavonulnia, és a kedvezőbb védelmi pozíciót nyújtó kiépített állásrendszert elfoglalnia.

„1944. szeptember 27. szerda. Reggel mindjárt kimentem a szakaszokhoz a Tatar-hágóra, Havasaljára, hol mindeniknek átadtam a postát. Érdeklődésemre a II. szakasz parancsnoka jelentette, hogy egy raját – Kovács Mihály tizedesét⁶⁰ – a tegnapi napon a csapatok által észlelt páncélos jármű leküzdésére előre rendelte Gecsányi vezérkari ezredes, gyalogsági parancsnok a bloteki hídhoz, hol közelharcban vett részt. Az ott működő Bácsay alezredes⁶¹ 6/III. zászlóaljparancsnok a raj működéséért köszönetet mondott. Néhány repeszgránátot lőtt ki a raj a Tatarow északi oldala felé eső hegylejtre, eredményesen, mert az ellenséges tűz megszűnt és a gyalogság szépen tudott feladatának eleget tenni. A III. szakasz parancsnoka ugyancsak jelentette, hogy egy raja – Pulai tizedes⁶² – a

117. sz. 775./10. gy. ho. I.a. 44. IX. 24. sz. Intézkedés a hadosztály visszavételére az „Árpád-állásba”, 2. o.

⁵⁷ Nádor (Hirth) Gyula (*Torontálvásárhely, 1895. július 18. – †Devecser, 1944. november 19.) ezredes. 1944. augusztus 5-én a 10. gyaloghadosztály 18. gyalogezredének élén vonult el a 1. hadsereg Kárpátok előtti hadszínterére. Október 2-án a Pietrosz közelében megsebesül, ezt követően egy dunántúli hadikórházba szállították. November 19-én Devecseren egy légitámadás során éltet veszítette. *Aradi – Szabó* 2017. 450–451. o.

⁵⁸ Az I. (Környei) szakasz ekkor a hadosztálytartalékban volt.

⁵⁹ Napló, 50. o.

⁶⁰ Kovács Mihály (*Kercseliget, 1921. szeptember 30. – †?) tizedes. Polgári foglalkozása 1945 előtt: földműves. Tényleges katonai szolgálatát 1942. október 10-én kezdte el. További információ személyére vonatkozóan nem áll rendelkezésre. *Vadász-hagyaték, Alosztálynévjegyzék*, 36. o.

⁶¹ Bácsay Antal, alezredes (*1899. április 28. – †?) 1944. augusztus 5-én a 10. gyaloghadosztály 6. gyalogezredének III. (nagyatádi) zászlóalja élén vonult el a 1. hadsereg Kárpátok előtti hadszínterére. Ezt követően részt vesz a Duna–Tisza közti, majd a Gödöllő környéki harcokban. Alakulatának élén 1944. november 1-jéig áll. *Szabó – Szili* 1993. 50. o.

⁶² Pulai István (*Lappapuszta, 1921. szeptember 28. – †?) tizedes. Polgári foglalkozása 1945 előtt: kőműves-segéd. Tényleges katonai szolgálatát 1942. október 5-én kezdte meg. További információ személyére vonatkozóan nem áll rendelkezésre. *Vadász-hagyaték, Alosztálynévjegyzék*, 48. o.

Páncél ház előtt volt tüzelőállásba és az ellenség annyira megközelítette, hogy kézigránátok robbantak a raj körül, ez a raj is néhány repeszgránátot kilőtt és az ellenség visszament állásaiba. Egy aknabecsapódásból eredő szilánktól Sütz honvéd⁶³ megsebesült, kórházba ment. Mind a két szakasz, mint nehézfegyver, utolsónak jött le az 1000 éves határról és alá volt rendelve Nádor ezredesnek, ki nekem is személyesen szólt a harcálláspontján (Havasalja–Tatár-hágó útelágazódás). 10.25-kor megköszönte az emberek komoly harcolni akarását... Az I. szakaszt, mely felkapcsolt készenlétben Havasalja nyugaton volt, azonnali indulással elirányítottam Kevele vasúti megálló területére, az Árpád-állás mélységébe. Az vezetett ezen aránylag pihent szakasz odarendelésébe, hogy két lövege sérült, de még javítható, innen javításba egyenként el tudom küldeni. Azonnal úgy intézkedtem, hogy a tüzelőállás szemrevételezése után a Szepesi tizedes⁶⁴ lövege menjen a vontatójával és irányzótisztesével harcálláspontomra és onnan Rahóra megcsináltatni. A szakaszokhoz menetben bementem a 6. gyalogezred parancsnokhoz jelentkezni, mert körletébe lesz rendelve a századtól 6 löveg. Míg a másik három löveg a 18. gyalogezred parancsnok alárendeltségébe lép. Innen visszatérve bementem a hadosztály I.a.-ba és jelentkeztem az vezérkari főnöknél, ki közölte velem az 1000 éves határról a visszavétel megkezdését. 15 óra van. Itt azonnal berajzoltam a vezérkari főnök térképéről az új, »Árpád«-állás fő ellenállási vonalát.”⁶⁵

Ejjel a 8. gyalogezred két zászlóalja is viszonylag zavartalanul visszavonult. A 6/I. zászlóalj pedig a hadosztályparancsnok utasítására a hágó mögött tartalékban várt, majd az előbb említett két 8. gyalogezredbeli zászlóalj hadseregtartalék lett a 1. hadsereg parancsnokának intézkedése alapján. A 6. gyalogezred közben megkezdte a körösmezői völgyzártól nyugatra fekvő Árpád-állás megszállását. A 18. gyalogezred a völgyzártól délkeletre fekvő állást kapta. A völgyzárát is megszállta az erőd század, és az előőrseivel védte a 18. gyalogezred leendő állásait.⁶⁶ Ezen visszavonulás közben Vadász főhadnagy írja le azt a sajnálatos eseményt, ami szerint 1944. szeptember 27-én saját csapatok fel-

⁶³ Schütz János (*Balatonbozsok, 1922. április 28. – †?) honvéd. Polgári foglalkozása 1945 előtt: borbélysegéd. Tényleges katonai szolgálatát 1943. október 4-én kezdte el. További információ személyére vonatkozóan nem áll rendelkezésre. Vadász-hagyaték, Alosztálynévjegyzék, 54. o.

⁶⁴ Szepesi Géza (*Som, 1925. március 17. – †?) tizedes, szakaszvezető. Polgári foglalkozása 1945 előtt: földműves. Tényleges katonai szolgálatát 1942. október 15-én kezdte meg. További információ személyére vonatkozóan nem áll rendelkezésre. Vadász-hagyaték, Alosztálynévjegyzék, 48. o.

⁶⁵ Napló, 52. o.

⁶⁶ Kudriczy eml. „A 10. kaposvári honvéd hadosztály a Tatárhágó védelmében” című, fejezet (1961. január 7.) 2. sz. melléklet, 2. o.

gyűjtötták Kőrösmezőt.⁶⁷ „Szomorú látványban volt részem a sötét éjszakában. Kőrösmező égett, annak dacára, hogy még az ellenség a határon sem volt. Saját embereink ész nélkül, minden alap nélkül gyűjtogattak. Rettenetes érzés volt látni saját egyik nagyközségünk hamvadását. Ez az érzés annál is inkább rettenetes volt, mert míg ellenséges területen voltunk és helységeket adtunk fel és ürítettünk ki, sehol sem lehetett látni égő falut, vagy csak házat is. Nem tudom mi vezethette embereinket ebben a kegyetlen rombolásban.”⁶⁸

Szeptember 29-étől ismét Oszlányi vezérőrnagy a hadosztály parancsnoka. A szovjet csapatok ezen a napon a hadosztály jobb szárnyára már fel is zárkóztak. „1944. szeptember 29. péntek... Egész nap a tüzeink és aknavetőink lövöldöztek, úgyszintén az orosz aknavetők is. Ennek következtében a századnak vesztesége nem volt. A 6/III. zászlóalj által fogott fogoly szerint a feladatuk volt, hogy ériék el a Tatár-hágót, mert ott fognak találkozni a román és bolgár katonákkal és itt megpróbálnak velünk megegyezni. Ha nem megy a megegyezés, akkor megtámadnak minket itt a hágónál.”⁶⁹ „Ma [1944. október 1-én]⁷⁰ ismét rosszabbodott a helyzet a fő ellenállási vonalban. A jobb szárnyán az ezrednek nem valami rózsás a helyzet. Több helyütt hézag van a fő ellenállási vonalon és ennek betömésére bevetette a gyalogsági parancsnok a 8/II. zászlóalj 4–5. századait. Még estére sem állt helyre a rend egészen, és ezért egész késő este kaptam a parancsot, hogy a nappalra reteszállásba elhelyezett 6/II. zászlóalj vonat legénysége éjszakára is marad a helyén és az aknavető század legénységének a tegnap éjszakai helyét foglalja el... Az erődszázad (3/1) emberei nemigen tudják állni a harcot, meglépnek a beton fedezékekből engedély nélkül. Így már estére cca. 4-5 betonerőd ellenséges kézen van.”⁷¹

⁶⁷ A helyi visszaemlékezők szerint nem égett le az egész település, csak a központtól (a Mezőhát-patak hídjától) délre eső terület. Ugyanakkor nem erősítették meg ezt az időpontot, hanem 1944. október 16-ot jelölték meg a település felgyújtásának időpontjával, a szovjet csapatoknak tulajdonítva azt. (Hangácsi István szíves közlése.)

⁶⁸ Napló, 54. o.

⁶⁹ Napló, 56–57. o.

⁷⁰ Ennél a szövegrészletnél változtattam a napló szövegrészeinek sorrendjén a könnyebb értelmezhetőség miatt.

⁷¹ Napló, 59. o.

*Harc a Tatár-hágóért – a körösmezői csata*⁷²

Kudriczy vezérőrnagyot október elején a 24. gyaloghadosztálytól visszavezényelték a 10. gyaloghadosztályhoz, aki visszautazása közben megállt Rahón a VI. hadtest parancsnokságán. „Farkas Ferenc szállóbeli szobájában fogadta jelentkezésemet. A 10. hadosztálynál nagyobb bajok történtek, vegyem át újra a parancsnokságot... Rahón a hadosztály vezérkari főnöke tájékoztatott: egy több zászlóaljas szovjet csoport valahogy átjött a jobbszárny 18. gyalogezred vonalán és Tiszaborkúttól északra birtokba vette a hidat,⁷³ mely átvezet a Tiszán a Menculra vezető úton. Megrohanta a híd közelében lévő gyalogsági parancsnokságot,⁷⁴ azt elkergette, a gyalogsági parancsnok vezérkari tisztje, Rác vk. százados⁷⁵ közelharcban állóvést kapott. Kifosztották a híd mellett lévő raktárainkat, megtámadták a 101-es 30,5 cm-es mozsárüteget, az ütegparancsnok elesett, de az üteget a tüzérek megvédték. A közlekedés az egyetlen gépkocsizható műúton megszakadt.”⁷⁶ Ezt az állítást megerősíti Lehoczky Lajos,⁷⁷ a 10. gyaloghadosztály tüzérparancsnoka és Vadász főhadnagy is. Lehoczky így ír erről: „A körösmezői csatánál, amikor az ellenség az egyik gyalogezred hézagján átszivárgott és a szorost lezárta, a támadás megint

⁷² Az Árpád-állásba történő visszavonulás szeptember 28. és október 8. közötti időszakról sajnos meglehetősen kevés forrás áll rendelkezésre. Sem a 10. gyaloghadosztály töredékes iratai között, sem a korral foglalkozó egykori tábornokok és főtisztek (kisbarnaki Farkas Ferenc, Jolsvai Győző, dálnoki Veress Lajos) visszaemlékezéseiben ez a rész valamiért nem érdemelt nagy figyelmet. Ez alól Kudriczy István altábornagy némileg kivétel, bár visszaemlékezésében (HL Personalia, VII. 278.335. doboz; kisbarnaki Farkas Ferenc hagyatéka) megjegyzi ő is: „Farkas Ferenc »Tatárhágó visszánéz« című könyvében IX. 28-ával befejezi a tatárhágói harcokat. A 10. gyaloghadosztályt a 31. sz. mellékletben úgy tünteti fel, mint amely október közepétől szállítás alatt állna Budapest felé. Pedig a Tatárhágóért folyó harcok java része csak október hónapban folyt le, mégpedig a VI. hadtestparancsnokság (Farkas Ferenc) vezetése alatt.” Ezért egyéb források híján az eseményeket csak részben sikerült rekonstruálni Kudriczy vezérőrnagy visszaemlékezései, Vadász főhadnagy-féle Napló, illetve az ehhez csatolt mellékletek segítségével. A „körösmezői csata” kifejezést Lehoczky Lajos, a 10. gyaloghadosztály tüzérparancsnokának sajnos rendkívül rövid visszaemlékezéséből kölcsönöztem.

⁷³ Az ún. Szurdoki híd.

⁷⁴ Gecsányi Ágoston harcálláspontja.

⁷⁵ Rác János (*1911. január 25. – †?) vezérkari százados. Személyére vonatkozó további adatokkal nem rendelkezem.

⁷⁶ Kudriczy eml.

⁷⁷ Nemes királylehotai Lehoczky Lajos (*Ladomérvágás, 1896. november 24. – †Bad Reichenhall, 1983) ezredes. 1944. június 15-től a 10. gyaloghadosztály tüzérparancsnokaként teljesített szolgálatot. Augusztus 6-án elvonult az 1. hadsereg kárpátoki hadműveleti területére, majd részt vett a Duna-Tisza közti és a Budapest környéki harcokban. 1945. január 16-án átveszi a 10. gyaloghadosztályparancsnoki teendőit. Hadifogságban nem volt, ellenben a Budapesti Népbíróság 3 év fegyházbüntetésre ítéli. 1947-ben Ausztriába távozik. *Aradi – Szabó* 2017. 270. o.

a tüzérség állásai ellen indult. Rögtönzött ellentámadással a hadosztály tüzérparancsnok és a másik oldalról a gyalogsági parancsnok vezetése alatt sikerült a gyűrűt felszakítani, de a támadásnál a 30,5 mozsárüteg parancsnoka hősi halált halt sok bajtársával egyetemben”⁷⁸ Vadász főhadnagy ugyanakkor lényegesen kevesebb szovjet katonáról beszél, közel sem két zászlóaljról, mint Kudriczy, és a másik lényeges különbség, hogy szerinte az ellenrendszabályok bevezetésénél Oszlányi volt a hadosztályparancsnok, nem Kudriczy. Ennek az lehet az oka, hogy október 3. és október 5. között a híd több alkalommal is gázdát cserélt, és még október 3-án Oszlányi, addig október 5-én Kudriczy volt a hadosztályparancsnok.

„1944. október 3., kedd. Az éjszakánk viszonylagos csendben, nyugodtan telt el. Az alábbi helyzet mellett tértünk nyugovóra: a 6/I. zászlóalj egész arcvonalán megtörtént az ellenség részéről a betörés. A 18. gyalogezred és a 6. gyalogezred csatlakozási pontján, az Esztena területén az ellenség kis részekkel beszivárgott. A tegnapi napon ellentámadásra bevetett 8/II. zászlóalj dicsőségesen megfutott úgy a fő ellenállási vonalon nagy hézaggal állt az ezred az éjszaka. Mi is itt a második kevelei völgyzárban egész éjjel szigorú készültségben voltunk. Ilyen borús éjszaka után aztán ma »mindent bele« jelisével elindult a nagy ellentámadás a fő ellenállási vonalban a folytonosság megteremtésére. Ment is egész nap a lövöldözés minden irányban. Egész nap semmi hírt sehonnan sem kaptam. Ezredes úr kétszer is felhívta figyelmem távbeszélőn, hogy bárki igazolatlanul hátra egy lépést tesz, azonnal lőjem agyon. Rettenetes feladat volt, de még szerencse, hogy végrehajtásra nem kerülhetett, mert mindenki rendesen, katonásan állt a helyén, és ennek volt köszönhető, hogy 17 óra tájban ezredes úr közölte velem, hogy a 6/I. zászlóalj fő ellenállási vonala a régi és hézagmentes... Itt létemkor kaptam a gyalogezred parancsnoktól... a tájékoztatást, mely szerint egy kb. 25-30 fős orosz egység Tiszaborkút és Kevele-völgy közt egy vasúti hidat birtokba vett, melynek folyományaképpen Rahó felé a közlekedés el van zárva. Nem mondom, nem volt túl nagy az örömöm, viszont nyugodtan fogadtam a közlést, mert ez a csapat a saját sírját ásta meg ezzel a meggondolatlan merészséggel. Ugyanis azonnal indult délről is és északról is így bekerítő csoport. Mi itt a reteszállást elfordítottuk Kevele-völgy felé, hogy kellő fogadtatásba tudjuk részesíteni őket, ha netán kitérve a két előnyomuló egységnek felénk folytatnák kalandjukat... Kb. 21 h-kor az itt volt 10. kiképző zászlóalj Kassai főhadnagy⁷⁹ századát a gyalogsági parancsnok ennek a szur-

⁷⁸ Lehoczy Lajos: A m. kir. 12. honvéd tolnai tüzérezred kimagasló fegyvertényei. *Hadak Útján*, 59. (1954. május) 10. o. (A cikket egy „magát megnevezni nem óhajtó tüzér” írta, de egy későbbi hasonló tartalmú a Tanulmánygyűjteményben fellelhető iratból kiderül, hogy Lehoczy Lajos a cikk szerzője.)

⁷⁹ Személyének pontos azonosításához nem áll rendelkezésemre elég adat.

doki hídnál lévő ellenség kifüstölésére tőlem innen a reteszből elrendelte. Így magamra maradtam egy géppisztollyal. Az időjárás rettenetes, erős, hideg szél, zuhogó esővel. Látási viszonyok korlátozottak.”⁸⁰

A következő napi bejegyzésében így folytatja Vadász főhadnagy az események leírását: „1944. október 4. szerda. A szurdoki hídnál az ellenség még mindig bent ül. Amint hallottam, az éjszaka a tegnap helyreállt fő ellenál-lási vonalba az ellenség ismét betört. Újabb, ami hozzájött, hogy az ezred bal szomszédjánál, a 8/III. zászlóaljnál az Asztaghavasra az ellenség felült... 8 óra felé a 6. ezred parancsnokától távbeszélőn vettem, hogy a szurdoki ellen-ség fel van számolva. Amint kinéztem fedezékem ajtaján, a műúton valóban a régi rendes gépkocsi és jármű forgalmat láttam... A rendeletek olvasása köz-ben befut Bánhidai⁸¹ szakaszvezető a SPA tehérgépkocsival és hozza a reggelit és egyben a leglesújtóbb hírt, mely szerint tegnap este a szurdoki hídnál Csáki őrmestert,⁸² Takács tizedest⁸³ és Zsódér őrvezetőt⁸⁴ a hídon ült ellenség meg-támadta, a BMW-t kilőtte és Csáki-t súlyosan megsebesítette... Lementem az ezredtörzsszállására tájékozódni a helyzetről. Megállapítottam, hogy a Szurdok hídi hecc igen sok áldozatot hagyott a színhelyen. Bevetették a felszá-moláshoz a 8/I. zászlóaljat is. Személyesen jelen volt v. Oszlányi vezérőrnagy úr is, a hadosztály tüzérparancsnoka és még sokan mások. Csákin kívül még súlyosan megsebesült Rácz vezérkarbeli százados és a 30,5 cm mozsár parancs-nok, egy tüzér százados is, legénységben is van veszteség bőven, de az ellenség-ből még egy halott sem maradt. Hihetetlen!”⁸⁵

⁸⁰ Napló, 62. o.

⁸¹ Bánhidai Imre (*Jánosháza, 1916. július 6. – †?). tartalékos szakaszvezető, polgári foglalkozása 1945 előtt: postai műszerész. Első tényleges katonai szolgálatára 1939. február 1-jén vonult be. A 6. gyalogezred nehéz páncéltörő ágyús század századtörzsének állományába tartozott, a fegyvermes-teri feladatokat látta el. Alosztálynévjegyzék, 2. o.

⁸² Csáki Ferenc (*Algyó, 1921. november 29. – †Budapest, 1944. október 18.) hivatásos őrmester. Polgári foglalkozása: gépkocsiszerelő. Első tényleges katonai szolgálatára 1939. október 5-én vonult be. A fent említett eset során súlyos sérülést szenvedett. Egy teljes éjszakát töltött fej- és combtöré-ssel a harc téren, mire a bajtársai másnap ki tudták menteni onnét. Ezt követően a 10. tábori kór-házba szállították Tiszaborkútra, onnét Debrecenbe majd Budapestre küldték tovább, ahol október 18-án a Nyugati pályaudvarra beérkező szerelvényről már holtan emelték le. Veszteségi karton-jára a halál okaként koponyalövést vezettek fel. Holttestét a rákoskeresztúri Hősök temetőjében helyezték végső nyugalomra. Alosztálynévjegyzék 2. o.

⁸³ Takács József (*Kaposvár, 1921. szeptember 19. – †?) tizedes, majd szakaszvezető. Polgári fog-lalkozása 1945 előtt: kőműves-segéd. A 6. gyalogezred nehéz páncéltörő ágyús század századtör-zsének állományába tartozott, a századírónoki feladatot látta el. Nagy valószínűséggel ő is vezette a század fennmaradt Naplóját. Alosztálynévjegyzék, 6. o.

⁸⁴ Zsódér Gábor (*Törökkoppány 1921. november 27. – †?) őrvezető. Polgári foglalkozása 1945 előtt: földműves. A 6. gyalogezred nehéz páncéltörő ágyús század századtörzsének állományába tartozott, a század szakácsa volt. Alosztálynévjegyzék, 8. o.

⁸⁵ Napló, 65–66. o.

Rá egy napra érkezik a hír ismét, hogy a Szurdok hidat – ami az akkori fő ellenállási vonal mögött öt km-re volt – az ellenség ismét lezárta. „1944. október 5., csütörtök... 10 óra körül kaptam az értesítést az ezredparancsnoktól, mely szerint a Szurdoknál megint lezárta a hidat az orosz. Hihetetlennek tűnik... de valóság. Tájékoztatásul közölték velem, hogy a gyalogsági parancsnok Tiszaborkút felől egy századdal, a kiképző század Esztena felől támadja. Nekem az a feladat jutott, hogy innen én is valami erővel támadjak. Azonnal riadóztattam a harcálláspontomon lévő négy gépkocsivezetőt, a vontatóvezetőket kiket harcálláspontomra körkörösén beállítottam. Majd a reteszben lévő Eszlári erőd századbeli zászlós⁸⁶ parancsnoksága alatt összegyűjtöttem kb. 30 embert és 1 Puppchennel,⁸⁷ valamint a 8/6. századdal ide rendelt géppuskás rajjal megerősítve a Szurdokra előre törést az út és vasút mentén rendeltem el. Kb. 11 h-kor elindult ez az egység. Harci zaj hosszú ideig nem hallatszott... Délután néha-néha a Szurdok felől jövő harci zajt hallottam... Nem felénk szorult az ellenség. Az úton a forgalom nem szünetelt... Éjszakára szigorú készültségben maradtunk. Mindnyájan készen voltunk arra, hogy azonnal akcióba lépjünk. Az éjszaka is csendben telt el... Általános helyzetben változás nincs úgy a fő ellenállási vonal jobb szárnyán Esztenánál, mint a balszárnyán az Asztaghavasnál az ellenség által létesített hézag megvan. Ellenakció értesülésem szerint a 21/I-II zászlóaljjal,⁸⁸ az Asztaghavason holnap megindul. Az Esztenánál mi lesz, nem tudom. Tudtommal Rahón egy német hegyi zászlóalj van, mint hadseregtartalék. Megnyugtató érzés lenne, ha az Esztenára is nyomnának valami komoly erőt. Ha azt nem teszik, ez a szurdoki hecc mindennapos lesz.”⁸⁹

A hadosztályparancsnokság élén Oszlányit október 5-én ismét váltó Kudriczyt⁹⁰ ekkor az előbb említett átszivárgó csapatokon és a fő ellenállási vonalon ütött réseken kívül az is kellemetlenül érintette, hogy a hadosztály völgyzár-erődjeiből az előrs-erődök ekkorra már elestek, a 6. gyalogezred parancsnokságát – benne az ezredparancsnokkal, Ludányi Antal ezredes-

⁸⁶ Személyének pontos beazonosításához nem áll rendelkezésre elegendő adat.

⁸⁷ Német fejlesztésű 88 mm-es páncéltörő rakétavető. (Teljes neve: 8,8 cm Raketenwerfer 43 – német ragadványneve: Puppchen, magyar beceneve: „Baba”)

⁸⁸ A kassai székhelyű m. kir. 21. honvéd gyalogezred zászlóaljairól van szó, mely az ungvári 24. gyaloghadosztály kötelékében harcolt a Kárpátokban.

⁸⁹ Napló, 67–68. o.

⁹⁰ Oszlányit ekkor nagy valószínűséggel idegösszeomlás miatt kellett leváltani. Idegei rossz állapotát a saját maga által a hadosztálynak írt levelében is elismeri, illetve Kudriczy vezérőrnagy visszaemlékezéseiben leírja október 5-én milyen rossz állapotban találta Oszlányit a hadosztályparancsnokságának épülete előtt.

sel – a beszivárgó szovjet csapatok körül zárták.⁹¹ A 6/III. zászlóalj állásába a Kőrösmező melletti Menculon is betört az ellenség, amely a Stiket is elfoglalta, s ekkorra már a szomszédos 24. gyaloghadosztállyal semmiféle összeköttetésük nem volt.

„1944. október 7., szombat. Még éjjel 23 h-kor kaptam az ezredparancsnoktól a parancsot, hogy menjek a Fűrészvölgybe, völgyzárát létesíteni a Mencsur irányába. A másik feladatom a rendfenntartás lesz, azaz a visszajövők feltartóztatása és a vonalba kísértetése. Azonnal intézkedtem az ezredparancsnok 2. ezredsegédtisztjével, hogy a harcokosi sorompónál szolgálatot teljesítő 5 csapatcsendőrből 2 azonnal vonuljon be. Eszlári zászlóst szintén utasítottam, hogy parancsnoksága alatt 15 fő fél 3 órára legyen menetkész a »Zoltán« hídnál. 3 órakor az ezredparancsnokságra voltam, magamhoz vettem 4 fő csapatcsendőrt és Eszlári zászlós parancsnoksága alatt a 15 főt és a Fűrészvölgyben megkezdtem feladatomban megoldását. Ott találtam Szabó ht. főhadnagyot⁹² a 6/7. század parancsnokát 57 emberével, Fehér századost⁹³ a 8/6. század egyik szakaszparancsnokát 34 emberével, a 8/7. századtól 7 főt és a 10. felderítő osztály huszár századától egy hadapród parancsnoksága alatt 43 főt. Hova irányításukra kértem Simon László századostól⁹⁴ a 6/III. zászlóaljsegédtisztől parancsot, mely szerint a 141 fő, Szabó Nándor főhadnagy parancsnoksága alatt támadjon széles kiterjedésben a Fagyalos patak völgyében a 6/7. század eredeti állásaiba. Indul 6 órakor, vele egy időben indul a gerincen 2 alosztály ellentámadás a fő ellenállási vonal visszavételére. Általában a megfigyelésem a délelőtti folyamán az volt, hogy sok ember, főleg a 8/6–7. század emberei a 6/III. zászlóalj vezető orvos megkerülésével saját maguk állapították meg sebesülésük mérvét. Persze ez nem másra ment ki, mint arra, hogy a Tiszaborkúton települt 8/II. zászlóalj orvosáig eljussanak. Egy sebesültet még négyen is kísérték. Mindezeket a sebesült kísérőket és valamennyit, akinek a 6/III. zászlóalj vezető orvostól nem volt írásuk visszakísértettem a 6/III. zászlóalj parancsnokságra. Kb. 7 h-kor reggel jött Juhász őrnagy⁹⁵ parancsnoksága alatt a 21/III. géppuskás század, a zászlóaljtorzs és távbeszélő szakasz kik szintén a 6/III.

⁹¹ Több további forrás is említi az esetet, úgy a Kudriczy-anyag, mind a századnapló, mind pedig a Ludányi – Howard-féle összeállításban a Gerei Mihály egykori honvéddel (6. honvéd gyalogezred, ezredközvetlen távbeszélő szakasz) készült interjú is említést tesz róla.

⁹² Személyének pontos beazonosításához nem áll rendelkezésre elegendő adat.

⁹³ Személyének pontos beazonosításához nem áll rendelkezésre elegendő adat.

⁹⁴ Nemes Simon László (*Nagycenk, 1913. október 3. – †Venice, 2000) százados. 1944 augusztusában mint a nagyatádi 6/III. zászlóalj zászlóaljsegédtisztje vonult el a kárpátoki hadműveleti területére. Október 10-én Kőrösmezőnél aknasérülést szenvedett. *Lukács – Szabó* 2015. 436. o.

⁹⁵ Juhász László (*Teregova, 1900. október 2. – †Kisvárd, 1979. július 9.) őrnagy. 1944. július 20-tól előbb a 21/I. majd két hét múlva a 21/III. zászlóalj parancsnoki teendőit látta el. Betegsége miatt október 12-én távozott a zászlóalj éléről. *Bene – Szabó* 1997. 91. o.

zászlóalj körletébe mentek a már bent lévő három századuk után. Kb. 12,30-kor az ezredparancsnok közölte velem, hogy harcálláspontom környékén lévő 74. tüzérosztály főfigyelőjét kb. 10-15 orosz géppisztolyos támadta meg. Komoly géppisztoly csatazaj hallható a harcálláspontom környékéről. Azonnal az erőd századnak reteszben lévő embereiből György őrmester⁹⁶ parancsnoksága alatt 10 főből álló járőrt indítottam a harcálláspontom felett húzódó gerincen végig a tüzerfigyelő felé. Az ezred árkász szakasz vonat részét a harcálláspontom felett tüzelőállásba rendeltem. A gépkocsivezetőkből egy álló figyelőjárőrt állítottam az erdei útra, a reteszben lévő 8/II. géppuskás század egy saját harcálláspontom előtt a vasúti töltésre állítottam, mellé rendeltem Nagy szakaszvezető nehéz páncéltörő rajának golyószóróját is. Így a körkörösség és felderítés meg volt szervezve... Kb. 17 órára minden elült és Rozgonyi 74. tüzérosztály parancsnokhoz⁹⁷ küldött összekötő járőröm, mint a gerincen ment járőröm bevonult és jelentették, hogy az ellenségnek 9 halottja és 1 sebesültje maradt, a még kb. megmaradt 8-10 fő visszahúzódott a 995 mp-ra. Megsemmisítésük a tüzérek által folyamatban.⁹⁸

A 10. gyaloghadosztály-parancsnokság „Napi helyzetjelentése” is megerősíti a kaposvári gyalogezred harcainak hevességére vonatkozó információkat.⁹⁹ Ennek megfelelően Kudriczy hadosztályparancsnok erélyes rendszabályokat vezetett be, továbbá parancsba kapta kisbarnaki Farkas Ferenctől, a hadtest parancsnokától, hogy az Árpád-vonalat haladéktalanul foglalja vissza. Ugyanezen a napon a 21. gyalogezred parancsnok csoportját¹⁰⁰ is a 10. gyaloghadosztály alá rendelték.¹⁰¹

Végkifejlet. Utolsó napok a Keleti-Kárpátokban

Október 10-én a 10. gyalogsági parancsnok arcvonalán az ellenség egy századnyi erővel támadott a Kis-Szécsölytől északkeletre az Esztenára vezető műút mentén, de ezt a támadást sikeresen visszaverték.¹⁰² A nap folyamán érkezett meg a parancs a kőrösmezői erődállásban lévő négy darab 8.8 cm-es nehéz

⁹⁶ György őrmester: személyére vonatkozóan nem áll rendelkezésemre adat.

⁹⁷ Rozgonyi Aurél (*Sopron, 1912. július 10. – †Budapest, 1973. május 5.) százados. 1944. augusztus 5-től a kárpátoki, majd a Duna-Tisza közti harcok alatt a 10. gyaloghadosztály pécsi székhelyű 74. tábori tüzérosztályát vezette. 1945. február 11. és 1947. október 5. között szovjet hadifogságban volt. Lukács – Szabó 2015. 431. o.

⁹⁸ Napló, 70–71. o.

⁹⁹ HL II. 1471. 10. gyho., 90. doboz, 240. sz. melléklet.

¹⁰⁰ A 21/I.-, a 21/III. zászlóalj, ill. a 21. gyalogezred ezredközvetlenjei tartoztak ehhez a csoporthoz.

¹⁰¹ HL II. 1471. 10. gyho., 90. doboz, 245. sz. melléklet.

¹⁰² HL II. 1471, 10. gyho., 90. doboz, 264. sz. melléklet.

páncéltörő ágyú, illetve a teljes 6. nehéz páncéltörő ágyús század¹⁰³ kivonására. A 8.8 cm-es ágyúk kivonását Vadász főhadnagy alá vont Eszlári zászlós vezette 3/1. erődsszázad végezte volna. A kivonást eredetileg már október 9-én el kellett volna végezni, ez azonban a rendelkezésre álló elégtelen erők miatt nem volt lehetséges. „1944. október 9. hétfő... Éjjel 12.30-kor¹⁰⁴ szólt a telefon és Létay százados Gecsányi gyalogsági parancsnok azon parancsát adta tudomásomra, hogy az erődben lévő 8,8 cm-es nehéz páncéltörő ágyúkat azonnal ki kell venni és még ma a sötétség leple alatt a gyalogsági parancsnok harcálláspontjára kell irányítani. Megnyugtattam Létay századost, hogy nem hogy ma éjszaka, de még vagy két éjszaka is kell hozzá, persze csak akkor, ha legalább lövegenként 100-100 munkás fog hozzá a kivontatáshoz. A löveg maga csupaszon 6,5 tonna, a talaj – melyen vontatni kellene – árterülete a Tiszának, a tüzelő állások az ellenség által teljesen belátott területen vannak, tehát csak éjszakai műveletről lehet szó.”¹⁰⁵ – A négy löveget végül az 54. utászszázalój parancsnoka által kirendelt 200 fő munkaszolgálatos vontatta ki az ún. Fűrészteleptől nem messze lévő műútig, majd Pavezi-vontatókra kapcsolva bevontatták őket Rahóra.

Október 10-én, kedden aztán megérkezett az a nyílt parancs,¹⁰⁶ mely a század kivonására vonatkozott. „Rahóra érkeve a századnak továbbmenetet parancsoltam, én magam személyesen szóban jelentettem vezérőrnagy úrnak és a hadosztály vezérkari főnök úrnak a század útba indítását. Újabb és egyéb parancsot nem kaptam, minthogy irány Budapest, Fővezérség, hadművelleti osztály, Színház u. 7. szám. Búcsúzkodás után én is a század után mentem.”¹⁰⁷ A század tehát október 11-én még úgy indul útnak, hogy egyértelműen Budapestet jelölik meg számára végcélként, majd a Rahó–Aknaszlatina–Taracköz–Técső–Huszt–Nagyszőlős–Tiszaújlak–Beregszász–Csap–Szerencs–Miskolc–Mezőkövesd–Füzesabony–Szihalom–Kápolna–Gyöngyös–Hatvan–Aszód–Gödöllő útvonalon hagyta el a 1. hadsereg védelmi körzetét. Október 14-én már Budapest közelében – Gödöllőn – tartózkodott, ahonnét Vadász főhadnagy még aznap be is utazott Budapestre, a Fővezérségre, ott azonban kézbe kapta azt a rendeletet,¹⁰⁸ mely az alakulatot a 3. magyar hadseregnek rendeli alá, és azt Kecskemétre tovább irányítja. Hogy ezt az intézkedést a Fővezérségen a kényszerűség szülte, vagy szánt szándékkal távolították el ezt az alakulatot, források hiányában rendkívül nehéz megmondani. Az azonban

¹⁰³ Ezen a napon 125 fő volt a század létszáma, a 8 lövegen kívül 31 gépjármű állt még a század rendelkezésére.

¹⁰⁴ A bejegyzés 1944. október 10. első perceire vonatkozik.

¹⁰⁵ Napló, 74–75. o.

¹⁰⁶ Mellékeltek a naplóhoz, 153. sz. melléklet, 8. sz. nyílt parancs.

¹⁰⁷ Napló, 76. o.

¹⁰⁸ Mellékeltek a naplóhoz, 1569/Föv. hdm. 44. X. 14.

biztos, hogy Beregfy Károly a Honvéd Vezérkar új főnöke csak október 17-én rendelte el a 10. gyaloghadosztály továbbirányítását Budapestről, és annak a 3. magyar hadsereg parancsnokságának történő alárendelését.

Összegzés

A címben jelzett „Csak előre rosseb, csak előre!” – felkiáltással a századparancsnok és több, itt nem részletezett intézkedésével maga a kaposvári születésű hadosztályparancsnok, Oszlányi vezérőrnagy is – a híres elődökre, az első háború cs. és kir. 44-es „rosseb” gyalogezredére utal. Ezzel az utalással a hősi és önfeláldozó somogyi katonahagyományokat próbálja folytatni, ám ebben az időszakban sem a század, sem a kaposvári m. kir. 6. honvéd gyalogezred, sem a kaposvári m. kir. 10. „rosseb” gyaloghadosztály klasszikus értelemben vett támadó hadműveletben már nem vett részt. Hiába adta ki hadparancsban Lakatos Géza vezérezredes, az 1. magyar hadsereg parancsnoka még 1944. április 25-én – hogy „E harcban természetesen nincs hátra, csak ELŐRE!” (...) és hogy „minden egység parancsnokát, aki ilyen parancs nélkül meghát-rál, rögtönítélő eljárás elé állítom” és hiába adta parancsba „a hadosztály/hegyi-dandár-parancsnokságoknak, hogy mindazokat, akik fegyvereiket elhagyják, kíméletlenül és azonnal lövessék agyon.”¹⁰⁹ – Az „utasításnak” már 1944 nyarán, a század frontra érkezésekor már sem volt sok realitása, nemhogy 1944 októberében. Ha nagyon nyersen akarnék fogalmazni, akkor azt mondhatnám, hogy a tanulmányom címe – ami egyben a századnapló mottója – már ekkor is csak illúzió, hiszen a század „előre” már nem ment, csak halogató harcokban és folyamatos visszavonulásban vett részt. A század közel két hónapos Kárpátok előterében és az ezeréves magyar országhatár közelében vívott harcainak jellemzését maga a század parancsnoka, Vadász főhadnagy adta meg összefoglalóan egy mondatban: „Általában meg lehet állapítani, hogy mi a visszavonulás művészetéhez nem értünk, mert soha nem is volt szabad azt békekiképzés ideje alatt gyakorolnunk.”¹¹⁰ Ugyanakkor igazságtalan volna ezt a problémakört ennyire leegyszerűsíteni, hiszen a háború ezen időszakában nemhogy a magyar, de még a német hadvezetés sem vezetett önálló, nagyobb szabású támadó hadműveletet a keleti fronton.

Összefoglalva elmondható: annak ellenére, hogy a kaposvári 10. gyaloghadosztály jelentősebb veszteségeket szenvedett az 1. hadsereg kötelékében

¹⁰⁹ Vadász Ödön főhadnagy hagyatéka. M. kir. 6. honv. gy. e. – 15. számú ezred-eligazítás hivatkozva az 1548./1. hds. 1. a. 44. IV. 25 sz. hadseregparancsra.

¹¹⁰ Napló, 56. o.

vívott harcai közben,¹¹¹ a század a folyamatos visszavonulás és a halogató harcok közepette élő erejét és felszerelésének nagy részét a lehetőségekhez mérten épségben megőrizte. Harci szellemével sem volt gond, hiszen szökésre nem került sor, továbbá a század tagjaiból ekkor még senki sem esett hadifogságba. Habár két hősi halottja,¹¹² hat sebesültje¹¹³ és négy betege¹¹⁴ volt (körülbelül 10 százalékos veszteség), a hadosztály veszteségeihez (25%) mérten ez a szám nem volt jelentősnek tekinthető. A század a rövid Budapest környéki „intermezót” követően a harcait a Duna–Tisza közén folytatta, ahol a Kárpátok előteréhez hasonlóan elmondhatta magáról: becsülettel megállta a helyét ott, ahová a katonasors állította.

BIBLIOGRÁFIA

- Aradi – Szabó* 2017. *Aradi Gábor – Szabó Péter: A tolnai hadosztály a Donnál.* Budapest, 2017.
- Bene – Szabó* 1997. *Bene János–Szabó Péter: Huszonnégyes honvédek a Kárpátokban.* Nyíregyháza, 1997.
- Hadak Útján* 1954. *Hadak Útján. A Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének központi tájékoztatója*, VI. (1954) 59. sz.
- Kékkői* 2015. *Kékkői László: Tűzözön – Ahogyan én láttam.* Budapest, 2015.
- Lexikon* 1996. *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Szerk. *Sípos Péter – Ravasz István.* Budapest, 1996.
- Lukács – Szabó* 2015. *Lukács Bence Ákos – Szabó Péter: A somogyi rosseb hadosztály a Don-kanyarban.* Budapest, 2015.

¹¹¹ „Az általam vezetett veszteséglista szerint a kivonásig kb. 4000 fő veszteségünk volt, amely leginkább a gyalogosokat érintette. A legnagyobb veszteségeket a 8. és a 18. gyalogezred szenvedte el. A veszteség egyharmada volt halott, egyharmada sebesült, egyharmada beteg”. *Bíró TGY 3351, Bíró József: A 10. gyaloghadosztály a Kárpátokban és a Duna–Tisza közén 1944-ben.* 9. o.

¹¹² Csáki Ferenc hivatásos őrmesterről és halálának körülményeiről már korábban ejtettünk szót. Horváth György (*Iharosberény, 1915. június 15. – †Worochta, 1944. augusztus 27.) honvédeknek, Ludányi Antal ezredes gépkocsivezetőjének, egy Mikuliczyn közelében tartott terepszemle alkalmával a becsapódó akna nyomán felpattant kő olyan súlyos fejsérülést okozott, hogy Horváth honvéd a tábori kórházba szállítást követően nem sokkal behalt sérülésébe.

¹¹³ Áigner József hivatásos őrmester, Czipót János és Schütz János honvéd aknaszilánktól eredendő sérülés miatt, Papp József őrvezető saját kézigránát-robbanásból, Pap József őrvezető kézigránát-robbanásból eredő szilánk okozta sebesüléséből, illetve Sovány Ferenc honvéd alkarba kapott lövés miatt került veszteséglistára.

¹¹⁴ Magyar Lajos hivatásos főtörzsőrmestert kéztörés, Horváth Lajos tartalékos őrvezetőt súlyos gyomorfekély, Herceg Imre honvédet tripper, Kozma Sándor honvédet pedig lábszár-kelevények miatt utalták kórházba.

- Szabó – Szili* 1993. *Szabó Péter – Szili Ferenc*: Somogy megye a II. világháborúban. Kaposvár, 1993.
- Szakály* 2001. *Szakály Sándor*: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Budapest, 2001.
- Veress* 1974 *Dálnoki Veress Lajos*: Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt. München, 1974.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bíró Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény, 3653. *Bíró József*: A Tatár-hágótól Budapestig 1944–45. A kaposvári 10. gyaloghadosztály története. Illetve HL Tgy. 3351. *Bíró József*: A 10. gyaloghadosztály a Kárpátokban és a Duna–Tisza között 1944-ben.
- HL Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
- Kudriczy* eml. *Kudriczy István* vezérőrnagy visszaemlékezései. (Másolata a szerző tulajdonában.)
- Ludányi – Layton *Ludányi Narcissza – Layton, Howard*: Emlékezés Ludányi Antal ezredesre. Interjúsorozat az ezred egykori tagjaival. (Kézirat, másolata a szerző birtokában.)
- Napló *Vadász Ödön* főhadnagy hagyatéka. *Napló*. A m. kir. 6. honv. gy. e. n. pct. á. szd. naplója. (A szerző tulajdonában.)
- Mellékletek a naplóhoz Napló-hoz tartozó különböző iratmellékletek (1. magyar hadsereg iratai; VI. hadtest iratai; 10. gyaloghadosztály iratai; 6. gyalogezred iratai; sorszám nélküli iratok; Alosztálynévjegyzék.) (A szerző tulajdonában.)

Miből lesz a cserebogár?

Közel hat évtizeddel ezelőtt, 1961. július 10-én nyomozást indítottak egy sorkatona ellen „államtitok illetéktelen személyekkel való közlés” gyanúja miatt.¹ A honvéd ugyanis leveleket írt családtagjainak és ismerőseinek katonai alakulata életéről, ráadásul olyan fényképfelvételeket mellékel ezekhez a beszámolókhöz, amelyek öt különböző fegyverekkel, katonai felszerelések között ábrázolták.

Az alakulatnál már korábban felfigyeltek a fiatalember tevékenységére. A katonai elhárítás adatai szerint M. Tibor apja a második világháború idején tartalékos tisztként a Vkf. 2., azaz a katonai hírszerzés és elhárítás kötelekében szolgált. Német területen esett fogságba, egy angol hadifogolytáborból 1946-ban tért vissza Magyarországra. A férfi idővel gimnáziumi tanár lett, felesége egy általános iskola igazgatója volt. Fiuk a gimnáziumi érettségi után kitanulta a fényképész szakmát, és fényképész segédként dolgozott Miskolcon. 1960 novemberében vonult be sorkatonai szolgálatra Börgöndre az MN 1027 postafiókszámú különleges alakulathoz. Az éber katonai elhárítók figyelmét az is felkelthette, hogy menyasszonya édesanyjával együtt 1956 decemberében elhagyta az országot (a korabeli kifejezéssel élve disszidáltak), de két év múlva visszatértek Nyugat-Németországból.

A honvéd három hónappal bevonulását követően kapott először szabadságot. Előjárói előtte felhívták figyelmét a katonai titoktartás szabályaira, sőt, egy kötelezvényt is aláírtak vele. Otthon azonban szüleinek elmondta, hogy hol szolgál, hogy híradós a beosztása és egy R-40 típusú rádiókészüléket kell kezelnie. „Beszélgetéseink során elmondottam, hogy katonai objektumunk nagy betonkerítéssel van körülvéve” – így vallott július 18-án első kihallgatása során az általa elárult súlyos katonai titokról. De elmondott valóban kényes adatokat is arról a légvédelmi rakétás egységről, ahol szolgált. Katonaviselt édesapja felismerte a helyzetben rejlő veszélyt, és fia lelkére kötötte, hogy erről senkinek se beszéljen. A meggondolatlan fiú azonban dicsekedni akart „komoly és veszélyes” beosztásával, ezért megosztotta katonai élményeit menyasszonyával és annak édesanyjával is. Visszatérve alakulatához pedig levelekben tájékoztatta szeretteit a napirendről, az őrszolgálat lefolyásáról, a kiképzés-

¹ A közlemény alapvetően az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött vizsgálati iratokra épül. Idézetek: ÁBTL 3.1.9 V-148.337., 34., 45–46., 51., 53–54., 78., 88–91., 96., 102–105., 116., 122.

ről és a lövészetekről. „1961. márciusi levelemben felhívtam szüleim és leányismerősöm figyelmét arra, hogy a televízióban nézzék meg az 1961. április 4-i díszszemlét, mert a mieink is fel fognak vonulni” – áll második vallomásában, amit augusztus 10-én tett. A kihallgató tisztnek ekkor már rendelkezésére álltak a szülőknél június 27-én megtartott házkutatás során lefoglalt levelek, amelyek alátámasztották az általa elmondottakat.

Harmadszor augusztus 17-én hallgatták ki. Ekkor beszámolt arról, hogy fényképek is készültek róla és katonatársairól, amelyeket kijuttattak a lakományából. „A fényképfelvételeket katonai emléknek készítettük” – vallotta. A fényképezkedésre szakaszparancsnoka adott engedélyt, sőt, ő készített több fotót a géppisztollyal pózoló honvédről. „Az egyes számmal jelzett fényképen én vagyok látható térdelő testhelyzetben egy új mintájú géppisztollyal” – emlékezett vissza a kép készítésének körülményeire. Egy másik képen a szakaszvezető volt látható egy R-40 típusú rádió adó-vevő készülék mellett. M. Tibor elmondta azt is, hogy engedéllyel volt nála saját fényképezőgépe, ő volt ugyanis a laktanya fotósakkörének a vezetője.

Az ügyben így merült fel bűnrészesként Gy. István szakaszvezető személye, akit 1961. szeptember 21-én helyeztek előzetes letartóztatásba. Már ezt megelőzően kimondottan róla faggatták elsőként letartóztatott társát. M. Tibor készségesen válaszolt a feltett kérdésekre. „Több alkalommal előfordult, hogy az előírt kiképzés helyett az egység beosztottai napoztak, és részükre – köztük nekem is – italt fizetett” – árulkodott parancsnokáról. Külön kitért annak politikai megnyilvánulásaira. „Politikai állásfoglalására pedig az volt a jellemző, hogy a nyugati életformát kedvelte” – folytatta vallomását. Emlékezete szerint Gy. gyakran beszélt társainak a francia idegenlégióról. Dicsérte a légiósok megjelenését, öltözködésüket, irigyelte életkörülményeiket. „Látni lehetett rajta, amikor a légionisták viselkedéséről beszélt, hogy egészen beleéli magát és tetszik [helyesen tetszenek] neki azok kegyetlenségei” – írta le társa viselkedését a honvéd. Gy. István kételkedett a szovjet Jurij Gagarin űrrepülésének megtörténtében, és általában elítélte a szovjet sikerpropagandát. A kihallgatás során újabb vádpontként került fel a katonák bűnlajstromára, hogy gyakran hallgatták a Szabad Európa Rádiót és „különböző állomások zeneadásait”.

Az ügybe utólag bevont Gy. István továbbszolgáló szakaszvezető ellen 1961. augusztus 22-én rendelték el a nyomozást izgatás gyanúja miatt. „Nyíltan szembehelyezkedik pártunk politikájával. Nyugatimádó, fasisztabarát kijelentéseket tesz, beosztottait ilyen szellemben igyekszik nevelni, befolyásolni” – áll a nyomozást elrendelő határozatban.

Gy. 1959-ben önként vonult be a hadseregbe. Közvetlen előjárói szerint eleinte élvezte a katonai életet, ezért is vállalta, hogy sorkatonai idejének letelte után is tovább szolgál. Szakaszvezetőként lett Börgöndön a híradó szakasz parancsnoka. Később megváltozott hozzáállása: „kiképzési idő alatt embereit inni

vitte, rókát fogtak a mezőn... riadó alatt a híradó kocsiban aludt” – jellemezték tevékenységét az iratokban. Parancsnokai értelmes, jól képzett embernek tartották, ugyanakkor felrőtták neki, hogy politikai hozzáállását a „nyugatimádat, az egészségtelen és elvtelen viták kiprovokálása” jellemezte. Vitapartnereit lehangosította, nem tűrt ellentmondást.

A Belügyminisztérium Vizsgálati osztálya 1961. szeptember 8-án jelentést állított össze a szakaszvezető ügyében. Megállapították, hogy Gy. István értelmiségi családból származott: édesapja főkönyvelő, édesanyja tanítónő volt. Mivel a családban négy testvért neveltek, ezért az anya egy idő után már csak a háztartást vezette. A fiú kitanulta az elektroműszerész szakmát, majd önként vonult be katonai szolgálatra a Magyar Néphadsereghez. A politikai foglalkozásokon figyeltek fel arra, hogy „nézeteiben ellenséges beütések vannak, nyugatimádó, a fasizmust dicsőíti, a szocialista táborról megalázóan nyilatkozik. Ellenséges nézeteit nem csak hangoztatja, hanem rajzokban is illusztrálja” – olvashatjuk a jelentésben. Terhére rőtták továbbá a korábban említett fényképfelvételek elkészítésében való közreműködését.

A szakaszvezetőt szeptember 21-én vették őrizetbe és másnap hallgatták ki első ízben. Bűnösnek vallotta magát a fényképek ügyében, de tagadta, hogy izgató jellegű kijelentéseket tett volna. A szolgálat hanyag ellátását illető vád ellen úgy védekezett, hogy nem volt híradó kiképzése, szakmai ismeretek hiányában pedig inkább „ellógták” a technikai foglalkozásokat. Megbánta, hogy továbbszolgálatot vállalt. „Másképp képzeltem el a katonaeletet, részemre nagyon unalmas, egyhangú volt” – vallotta. Ezért is kapcsolódott be örömmel a fotósakkör munkájába, amely változatosságot jelentett számára. Nem gondolta, hogy bűncselekményt követ el, amikor engedélyezte a kérdéses fényképek elkészítését, illetve amikor több felvételt is ő maga exponált.

Második kihallgatása során, október 5-én politikai kijelentései kerültek napirendre. Elmondta, hogy nagyon szeret vitatkozni, és ahogy ő fogalmazott: „általában [az] örök ellenzékét képviselni.” Kihallgatói jóindulatát próbálta elnyerni alábbi érvelésével: „Tisztában vagyok azzal, hogy a nyugati életforma erkölcsiben nagyon sok a fertőzés, de nekem ennek ellenére... tetszetős volt, és vágyódtam ilyen körülmények után.” Vizsgálója tanúvallomásokkal szembesítette, amelyek szerint „azt bizonygatta, hogy a szocialista rendszer nem életképes, azt csak erőszakkal tudják fenntartani.” Az egyik, a politikai foglalkozásokat tartó tanú szerint az idegenlégiót és a hitlerista haderőt dicsőítette. Gy. úgy védekezett, hogy a rendet és a fegyelmet kereste a Magyar Néphadseregben is, de csalódnia kellett, mert az „az első komolyabb akciónál megfutamodna.” Szerinte senki sem harcolna az amerikai katonák ellen, „mert egyrészt félnek, másrészt inkább szimpatizálnak velük.”

Nézeteit nyíltan hangoztatta, még a kötelező politikai foglalkozásokon sem rejtette véka alá véleményét. Volt olyan vitapartner, aki ezért feljelentette a

párttitkárnál és az elhárító tisztnél, de volt, aki menteketni igyekezett a vizsgálat során. „Nevezett az örök ellentétet képviseli mindenféle tekintetben” – áll ebben a tanúvallomásban. „Ha valaki azt állítja, hogy fekete – és az csakugyan fekete is – ő igyekszik bebizonyítani, hogy az fehér... Én úgy látom nála, hogy Gy. azért viszi a vitatkozást, hogy általános tájékozottságát fitogtassa.” Ennek a tiszthelyettesnek feltűnt az is, hogy társa élénken érdeklődik a hadtörténet, különösen a második világháború eseményei iránt.

Az egyik tanú arra emlékezett, hogy amikor a koncentrációs táborokról volt szó, Gy. „kijelentette, hogy ha ő ilyen helyre kerülhetne, nem gázzal hajtáná végre a kivégzést, hanem az apraján [a gyerekeken] kezdené szétszaggatással”, amit végignézetne a felnőttekkel, mielőtt azok is sorra kerülnének. Többen említést tettek a Gy. által idegenlégiósokról készített, azokat dicsőítő rajzokról is.

A vizsgálat során beszerezték az ilyenkor szokásos szakértői véleményeket. Azok megállapították, hogy a levelekben írottak a Magyar Néphadsereg különleges alakulatait és speciális technikáit érintő állami és katonai titoknak minősülnek. Mai szemmel túlzónak tűnik ez a megállapítás. M. Tibor valóban kifecsegte leveleiben az őrségváltás rendjét, vagy az őrtornyokban elhelyezett reflektorok számát, de ezeket az adatokat vizuális figyellel is bárki megállapíthatta volna. Az akkor hatályos előírások értelmében azonban a különleges objektumok területén tilos volt fényképfelvételeket készíteni, különösen a harciban a harci technikáról.

A vizsgálatot végül 1961. október 6-án zárták le azzal a javaslattal, hogy a két letartóztatottat adják át a Budapesti Katonai Ügyészségnek. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött V-148.337 számú dosszié azzal zárul, hogy a két érintett személy adatait 1962. szeptember 28-án rögzítették az ellenséges elemek nyilvántartásában.

Az ügy további lefolyásáról a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött bírósági iratokból tájékozódhatunk. Gy. Istvánt a Budapesti Katonai Bíróság 1961. november 29-én kelt 0127/1961. számú ítéletével népi demokratikus államrend elleni izgatás és államtitoksértés büntetési miatt egy év hat hónap börtönre mint főbüntetésre, egy év jogvesztésre és lefokozásra mint mellékbüntetésekre ítélte.² A másodfokon 1962. február 14-én ítélező Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma nevezett főbüntetését kettő év börtönre súlyosbította és mellékbüntetésként további 1000 forint értékű vagyonelkobzást állapított meg.

Gy. végül az amnesztiáról rendelkező 1963. évi 4. törvényerejű rendelet alapján 1963. március 26-án szabadult ki börtönéből, majd a Győr-Sopron

² Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság iratai, 0127/1961.

megyei Rendőr-főkapitányság 1963. május 2-án rendőrhatalósági felügyelet alá helyezte őt.³

Az idézett iratok szerint Gy. István már fiatal korában a fegyverek, a katonai kérdések, a hadtörténet iránti érdeklődés büvöletébe esett. Politikai nézetei ekkor még alapvetően az egypárti állam uralkodó eszmerendszere ellen irányultak, de mielőtt a kommunista diktatúra ellen lázadó hőst faragnánk belőle, lássuk be, hogy gondolkodásában már ekkor feltűntek a fasizmust, a rendpártiságot, a radikális megoldásokat dicsőítő elemek.

Későbbi sajtóhírek szerint börtönévei alatt fordult teljesen a szélsőséges eszmék irányába. Beszűkült tudattal egy rendszerváltoztatás után is elfogadhatatlannak érzett mindenféle alkotmányos megkötöttséget. Azt a fegyelmet, erőt, amit annak idején hiányolt a Magyar Néphadseregben, saját paramilitáris szervezet létrehozásában vélte megtalálni. Harcos szembenállása a „hatalommal”, függetlenül annak jelzős szerkezetétől, itt az 1960-as évek elejének Magyarországon alapozódott meg. Még javában zajlott az 1956-os forradalmat követő megtorlás, amit zavaros fejű fiatalemberként a saját feje szerint értelmelt. „A szocialista tábor egy katonai diktatúra, amely ha a leszerelés megtörténne, abban a pillanatban összeomolna” – vágta egy tiszt arcába egy vita során. Igaza volt. Állítása igazolására az 1956-ban történeteket hozta fel példaként, de téves következtetést vont le. Szerinte „a tömegek azonnal az ellenforradalom oldalára álltak, mert nem érezték mögöttük [a párt- és állami vezetők mögött] az erőszakot, a fegyveres hatalmat.”

A rend, a fegyveres hatalom mindenhatóságának dicsőítése később is felkeltette az arra illetékes szervek figyelmét. Gy. Istvánnak az állambiztonsági iratokat őrző levéltárban fennmaradt operatív nyilvántartó kartonja szerint 22-F-6811 szám alatt úgynevezett figyelő dossziéja volt.⁴ Figyelő dossziét az államhatalomra nézve különösen veszélyesnek ítélt személyekről nyitottak, ebbe a dossziétípusba gyűjtötték mindazokat az információkat, környezetanulmányokat, ügynökjelentéseket, munkahelyi jellemzéseket stb. amelyek a célszeméllyel kapcsolatban keletkeztek.⁵ A rendszerváltoztatás forгатagában 1989 novemberében azonban ezeket a dossziékat megsemmisítették,⁶ így az alkotmányos rend oltalmazására hivatott szervezetnek Gy. István esetében újra össze kellett gyűjteniük az őket érdeklő információkat. Erre utal legalábbis az idézett állambiztonsági iratok egyik eleme. A politikai nyomozók korábban is

³ ÁBTL V-148.337. Idézetek: 161, 112-113.

⁴ ÁBTL 2.2.1 Gy. István operatív nyilvántartó kartonja.

⁵ *Petrikné Vámos Ida*: Iratok a Történeti Hivatalban. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Budapest, 1999. 29–60. o.

⁶ *Markó György*: „Az iratok megsemmisítéséhez jegyzőkönyv nem kell.” Dokumentumok az állambiztonsági iratok 1989. évi megsemmisítéséről. *Kritika*, 2000. 11. sz. 34–36. o.

gyakorta visszanyúltak a régebbi vizsgálati anyagokhoz. Az ügyviteli előírások értelmében ahányszor újra elővettek egy vizsgálati dossziét, a betekintés tényét egy külön lapon naplózták. Ebben az esetben ilyen műveletre egyszer, 1991. június 24-én került sor. Ekkor a Nemzetbiztonsági Hivatal munkatársai tanulmányozták az irategyüttest és készítettek másolatot Gy. vallomásairól és az őt 1962-ben elmarasztaló ítéletről.

Az ezt követő adatgyűjtő- és elemző tevékenységről talán csak évtizedek múlva szerezhethet tudomást a kíváncsi történész, majd feldolgozó munkája során a közvélemény. Mindenesetre az utolsó huszonöt év történéseit néma csend fedi, amit azután csak egy géppisztolysorozat hangja tört meg 2016. október 26-án.

Mészáros Kálmán

A kuruc ezereskapitánytól a Horthy-kori huszárság felügyelőjéig

Katonaportrék az Ibrányi család történetéből

A magyar történelmi családok sorában kiemelkedő helyet foglalnak el az Ibrányiak: Árpád-kori nemzetségből, a nádort is adó Péc nemből származnak, s fiágon való kihalásuk után nőágon, Vay István és Ibrányi Margit utódaiban, immár vajai prédikátummal terjedtek tovább¹ egészen a XX. századig. Tagjai közül számosan már a XVI–XVII. században fontos tisztségeket töltöttek be: volt közöttük alországbíró, Bocskai hajdúkapitánya és a Rákócziakkal rokonságban álló váradi vicekapitány is. Jómagam eddig két ízben foglalkoztam a család történetével. Egyik első, szerény publikációmban Ibrányi László kuruc ezereskapitány életrajzi adatait ismertettem, és fiatalon elhunyt bátyja, Ibrányi János halotti búcsúztatóját adtam közre családtörténeti keretek között.² Később Szirácsik Évával közösen adtuk ki Ibrányi Ferenc (†1659) különleges forrásértékű birtokösszeírását, amely már teljessége és részletessége miatt is fokozott figyelmet érdemel, ráadásul egy XVII. századi jómódú birtokos nemes szubjektív nézőpontjába, gondolkodásmódjába, motivációiba és távlati terveibe enged bepillantást.³

Most, amikor kedves kollégám köszöntése alkalmából a témaválasztás kérdése vetődött fel, ismét az Ibrányi család története kínált megfelelő lehetőséget: az általam kutatott „kuruc kor” és Szabó Péter kutatási területe, a Horthy-kor között húzódó, bő két és fél évszázadnyi időszakban az Ibrányi család több tagja írta be nevét a magyar hadtörténelem lapjaira. A névsor Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc hősi halált halt ezereskapitányától, Ibrányi Lászlótól egészen Horthy Miklós altábornagyáig, a szovjet fogságot megjárt Ibrányi Mihályig terjed. Itt és most nincs lehetőségünk rá, hogy a leszármazás fonálán a katonaként is szereplő családtagok vázlatos életrajzánál többet adjunk, de néhány – eddig jórészt publikálatlan – portré közlésével a család ikonográfiai reprezentációjára is rá szeretnénk irányítani a figyelmet.

*

¹ A család eredetére és a fiág kihalásáig terjedő történetére legújabban lásd: *Németh* 2008.

² *Mészáros* 1997. 65–80. o.

³ *Mészáros – Szirácsik* 2010.

A terjedelmes birtokösszeírása kapcsán imént említett Ibrányi Ferenc kétszer házasodott. Első nejétől, Bárius Katalintól született leánya, Ibrányi Anna (†1708), Vay Ábrahámné. Második feleségétől, Dessewffy Klárától két felnőtt kort megért fia született: János és László. Az előbbi nem volt még 23 éves, amikor 1674. április 25-én utódok nélkül elhunyt, hátra hagyva fiatal özvegyét, Orosz Annát, akivel mindössze kilenc hónapig élt együtt. Az Ibrányi család tekintélyesebb, szabolcsi ágát így egyedül öccse, László vitte tovább.⁴ Ő vélhetően az 1650-es évek végén, legkésőbb az apja halálát (1659) követő hónapokban születhetett. Édesanyja, Dessewffy Klára már 1660. október végén nőül ment Barkóczy István báróhoz.⁵ Az újabb házasságból legalább négy gyermek született, de csak Barkóczy Erzsébet élt felnőtt kort.⁶ Barkóczy István csatlakozott a Wesselényi-féle szervezkedéshez, amelyről azonban jelentett is a bécsi udvarnak. 1667-ben Szabolcs vármegye főispánja lett, 1670-ben mégis részt vett I. Rákóczi Ferenc felkelésében, amiért utóbb letartóztatták, de az udvarral való együttműködése miatt szabadon engedték.⁷ Később mindvégig kitarzott a király hűségén, és ezredesként harcolt a bujdosók, majd Thököly kurucjai ellen, egészen 1679. november 23-án, Tállyán bekövetkezett haláláig. Pestisjárvány ragadta el, nem sok idővel 12 évesen elhunyt János fia után. Hamarosan Dessewffy Klára is követte őket: 1680. január 4-én, Ungváron hunyt el özvegy Homonnai Drugeth Györgyné Esterházy Mária várában, s férjével, fiával és sógorával, Barkóczy Sándorral együtt temették el 1680. május 20-án a várkápolna sírboltjában.⁸

Ibrányi László gyermekéveinek egyik legfontosabb mozzanata a család válásváltása lehetett, édesanyja ugyanis második férje oldalán katolizált.⁹ Az 1670-es évek harcai folyamatos fenyegetettséget jelentettek számukra, birtokaikon gyakran pusztítottak a kurucok, sőt olykor az Ibrányi-birtokok katonasága is súlyos kihágásokat követett el. Ibrányi László még ifjú ember, amikor

⁴ Az itt összegzett adatok forrásaira lásd a 2. jegyzetben említett tanulmányt! A továbbiakban is csak az ott nem szereplő, újonnan feltárt vagy pontosabb adatok forrásait közöljük.

⁵ A házasságkötésről a következő feljegyzést találjuk a Pálóczi Horváth család naplójában: „Anno eodem [1660.] die 26. octobris Szentest [ti. Bodrogszentesen] hálta el, és 27. ejusdem hozta Pálóczra haza az feleségét cserneki Dersöffy Clara asszonyt Szalai Barkóczy István uram önágyására.” MHHS XXXI. k. 218. o.

⁶ Az első, Barkóczy Mária 1668. aug. 28-án, hirtelen hunyt el Golopon, Ferenc nevű öccse pedig – ugyancsak váratlanul – aug. 29-én halt meg Pálócon. Mindkettőjüket szept. 23-án temették Leleszen. Lásd az imént idézett családi naplót: MHHS XXXI. k. 223. o. – Rajtuk kívül ismert még Barkóczy János, aki minden bizonnyal 1679 vége felé hunyt el. Dessewffy Klára 1679. évi végrendeletében már csak Barkóczy Erzsébet szerepel közülük élőként.

⁷ Sok-sok adat Barkóczy szerepére, ingadozó magatartására és jellemére: *Pauler* 1876. I–II. k. passim, különösen I. k. 197. és 207–209. o., ill. II. k. 86., 199., 315., 400. és 412. o.

⁸ *Koroknai* 1999. 35. o.

⁹ *Koroknai* 1999. 33. o.

1682-ben ő is kénytelen meghódolni Thökölynek. Ezereskapitányi rangot nyert, és 1685-ig kitartott a „kuruc király” oldalán. 1686-ban már császári ezredesként harcolt a török ellen.

Közben meg is nősült, szikavai Bélaváry (Belleváry) Miklós és Madarász Erzsébet leányát, Évát vette feleségül, akitől Miklós, Ferenc, István, László és Julianna nevű gyermekei származtak.¹⁰ Bélaváry Éva 1698–1703 között elhunyt, s Ibrányi László ekkor a szomszéd birtokos, Nyakas Miklós özvegyét, fügei Csathó Juditot vezette oltár elé. Második házassága gyermektelen maradt.

Szabolcs vármegye közéletébe esküdtként, táblabíróként kapcsolódott be, de kuruc múltja miatt több ízben is meghurcolták. 1687-ben Caraffa eperjesi véstörvénytörvényseke idején letartóztatták, Tokaj várában raboskodott, de szerencsésen megszabadult. 1697-ben, a hegyaljai felkelés idején ismét megvádolták, majd 1701-ben is meggyanúsították a Rákóczi és Bercsényi által szervezett összeesküvésben való részvétellel. A Rákóczi-szabadságharc kezdetén ibrányi kastélyába húzódott vissza, és csak Kisvárda meghódolását követően, 1703 augusztusában tért Rákóczi hűségére. A fejedelem ezereskapitányi nevezte ki, és a Tisza menti hadak vezetésével bízta meg. Jórészt saját birtokairól, a Tisza melléki kiváltságos helyekről (Tiszabüd, Szentmihály, Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszalök) alakította meg saját lovasezredét, amellyel főként Károlyi Sándor alárendeltségében harcolt.

Károlyi parancsnoksága alatt vett részt 1705 tavaszán a harmadik dunántúli hadjáratban is, és annak utolsó ütközetében, április 5-én Jánosházánál esett el vagy szerzett halálos sérülést.¹¹ Bercsényihez olyan hír is eljutott, hogy „kézben ölték meg”, amit valószínűleg úgy kell érteni, hogy már fogóságba esése után kaszabolták le a császáriak. Széchényi György gróf értesülése szerint maga Pálffy János gondoskodott végtisztességéről: Jánosházán temettette el. Halálhíre még a távoli Nicodémiába is eljutott egykori urához, a száműzetés keserű kenyerén tengődő Thököly Imréhez, aki részvétellel érdeklődött özvegye és árvái helyzetéről. Ezredét Besseney Zsigmond kapta meg. Családját Rákóczi vette pártfogásába: Ramocsaházy György tiszántúli prefektust nevezte ki az árvák gyámjává, s Juliannát a kassai apácák gondjaira bízta. A Csathó Judit és mostohagyermekai közötti feszült viszony 1707 táján rendeződött, mikor a legidősebb fiú, Miklós kiadta az asszonyt illető részbirtokokat.

¹⁰ Egy zálogbirtok körüli testvéri perpatvar kapcsán Ibrányi István 1740. jún. 13-án Vaján kelt (Károlyi Sándorhoz intézett) levelében néjének mondja Juliannát, és öccsének Lászlót. Úgy tűnik, ekkor már csak ők hárman voltak életben. MNL OL P 398. No. 28 898.

¹¹ Korábbi tanulmányunkban hibásan ápr. 1-jére tettük a jánosházai ütközet időpontját: *Mészáros* 1997. 69. o.

Ibrányi Lászlónak két – mint látni fogjuk, nem teljes hitelű – portréját ismerte eddig a szakirodalom. Az egyik a Turcsányi család tulajdonából került a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába, s jelenleg a sárospataki Rákóczi Múzeum állandó kiállításán tekinthető meg. A portré egy viszonylag szerény kivitelű, de karakteres ábrázolásra törekvő sorozat része, amely a hagyomány szerint a sárospataki országgyűlésen részt vett kuruc tisztek egy csoportjáról készült. Az eredetileg hús portréből ma már csak tizenkettő van meg, s ebből is csak tízet nevesítettek a festmények hátoldalán, XVIII. század végére tehető írással. A hagyomány éppen Ibrányi László adatai révén cáfolható meg: ő már semmiképpen sem vehetett részt az 1708. évi pataki gyűlésen.

Ibrányi László állítólagos portréja Sárospatakon (fotó: Váradi László)

(A korábbi genealógiai irodalom ugyan a trencsényi csata áldozatai között tartotta számon,¹² de ez is megelőzné a pataki gyűlés időpontját.) Jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk összekapcsolni a tíz kuruc főtisztet sem egy szűkebb kör tagjaiként, sem valamely esemény résztvevőiként, az egységes kivitel alapján pedig inkább a szabadságharc időszakának későbbi éveire tehetjük a festmények készítése idejét, amikor Ibrányi már nem élt. Halála után is megfesthették persze, de sem a megrendelő személyét, sem a készítés körülményeit nem ismerjük, így megalapozott következtetést nem vonhatunk le a portré hitelességéről.¹³

A család vonakodva fogadta a festmény meglétének hírért és hitelességéért, már csak azért is, mert saját tulajdonukban őriznek egy jóval magasabb minőségű és jóval előnyösebb megjelenésű férfiről készült képet, amelyről úgy tudták, hogy szintén Ibrányi Lászlót ábrázolja. Ezt a portrét hitelesnek fogadta el a család történetét kutató Nagy Ferenc és Koroknai Gyula is.¹⁴ Jómagam immár húsz éve tudok az utóbbi festmény meglétéről, de mostanáig halogattam annak ellenőrzését, megtekintését. Nemrég azonban pótoltam korábbi mulasztásomat, s azonnal meg kellett állapítanom, hogy a magántulajdonban lévő festmény a viselet jellemzői alapján csak évtizedekkel a Rákóczi-szabadságharc után készülhetett. Nem ábrázolhatja tehát Ibrányi Lászlót, legfeljebb úgy, ha

¹² Nagy I. 1857–1868. V. k. 216. o. (A téves adat Szirmay Antaltól származik, aki azonban már a trencsényi csata évét is hibásan tette 1707-re: Szirmay 1809–1810. II. k. 368. o.)

¹³ A portrészorozatról lásd részletesen megjelenés alatt lévő tanulmányunkat: *Mészáros – Ságvári* s. a.

¹⁴ Nagy F. 1987. 47. o.; Nagy F. 2000. 55. o.; Koroknai 1999. 44. o.

egy-két generációval később, az utódok megrendelésére készült, anakronisztikus viseletben. Sokkal valószínűbb azonban, hogy nem erről van szó, hanem a család egy későbbi tagját azonosították utóbb tévesen a kuruc ezereskapitánnyal. Erre utal, hogy a festmény mérete, keretezése és kivitelezése alapján párban áll egy női portréval, amely a családi emlékezet szerint nem Ibrányi László feleségét, hanem Ibrányi Miklósné Vécsey Máriát ábrázolja.

A kérdés megválaszolásához Ibrányi László utódainak sorsát kell felderítenünk. A kuruc ezereskapitány négy említett fia közül István terjesztette tovább a családot, Mihálynak, Lászlónak és Ferencnek nem maradt utóda. Mint fentebb utaltunk rá, úgy tűnik, hogy 1740-ben a fiúk közül már csak István és László volt életben. László, a fiatalabb testvér katonai pályára lépett, 1734-ben Károlyi Sándor ajánlotta fel számára az ezredében való szolgálat lehetőségét. Ibrányi László örömmel fogadta az ajánlatot, de nem volt elég pénze, hogy tiszti rangra ajánlhassa magát, birtokait nem akarta e célból elvesztesíteni, közlegénységre pedig saját „statusa” és eleinek „dücsössíges híre” miatt nem vállalkozhatott.¹⁵ 1735 őszén a Károlyi-ezred Benyovszky Sámuel által vezetett századában kapott tényleges beosztást, de pontos rangját ekkor még nem ismerjük.¹⁶ 1737 tavaszán hadnagynak (locumtenens) írja magát, és arról panaszodik, hogy eddig olyan kevés zsoldot kapott, hogy még a kinevezési okmányért járó díjat és egyéb tartozásait sem tudja leróni.¹⁷ 1743-ban is hadnagyként fordult Károlyi Sándorhoz, s leveléből úgy tűnik, meg kívánt válni tisztétől, mert kötelességének mindig igyekezett ugyan eleget tenni, súlyos kárai miatt mégis teljesen elszegényedett.¹⁸ További sorsát nem ismerjük.

Bátyja, Ibrányi István több ízben volt Szabolcs vármegye alispánja: a XX. század elejének reprezentatív megyemonográfiája szerint 1730–1732 között (Krucsay Mártonnal együtt), 1739-ben (úgy tűnik, csak átmenetileg és egyedül) és 1742–1744 között (Jármy Ferencsel együtt) viselte a tisztelet, majd 1744–1749 között helyettes alispánként bukkant fel másokkal együtt.¹⁹ 1742-ben a nemesi inszurrekciót is ő vezette alezredesként, a megyéből összesen 182 főt.²⁰ A királynő iránti lovasodástól és hazaszeretettől fűtött, patetikus önval-

¹⁵ Lásd Ibrányi László levelét Károlyi egyik főembere, Jasztrabszky János Szatmár vármegyei perceptor számára, Ibrány, 1734. máj. 14. MNL OL P 398. No. 28 952.

¹⁶ Ibrányi László levele Károlyi Sándorhoz, Koblenz, 1735. nov. 12. MNL OL P 398. No. 28 953.

¹⁷ Ibrányi László levele valószínűleg Károlyi Ferenchez, Varsány, 1737. ápr. 18. MNL OL P 398. No. 28 959.

¹⁸ Ibrányi László levele Károlyi Sándorhoz, Szentmárton, 1743. jún. 2. MNL OL P 398. No. 28 962.

¹⁹ *Reiszig* 1900a. 490. o. A megyei jegyzőkönyvek hézagosan maradtak fenn, Csorba Noémi és Nagy Dóra szíves közlése szerint az 1736–1743. évek anyaga teljesen hiányzik, a tisztségviselés adatait így csak hosszabb kutatómunkával lehetne pontosítani. Általában is megoldásra váró feladat Szabolcs vármegye újkori archontológiájának részletes összeállítása.

²⁰ *Reiszig* 1900a. 468–469. o.

lomása szerint elődei példáját kívánta követni, amikor ő maga is a személyes felkelést választotta, s „ha a fatalitas úgy hozná,” vérevel is szolgálni akar az uralkodó és „édes nemzete” „nemes hazája” mellett, a nemes vármegye pedig azzal mutatta meg háláját, hogy a felkelők élére állította.²¹ Május elején már a Pozsony melletti Récséről írt Károlyinak, a hadszíntérről azonban egyelőre nem kerültek elő jelentései.²² Hadba vonulásának mégis maradt emléke az irodalomban, a vasi inszurgensek három századát vezénylő Cziráky József ezredes titkára ugyanis verses eposzban örökítette meg ura hadakozását és Prága ostrománál bekövetkezett hősi halálát (1742. július 26.), s a költemény seregszemléjében megemlékezik a nyalka szabolcsi felkelőkről is, akik dél-alföldi és dunántúli társaiktól eltérő, hagyományosabb („kurucosabb”) viseletben és katonai felszereléssel érkeztek Prága alá:

„Ez után gyűnnek szaboltsi nemessek,
Ezek latczatossak s- jobban tetczetessek,
Ruhájok, fegyverek, népek is rendesek,
Ékes magyar módgya szépen fegyveresek.

Első fő hadnagyok volt Ibrányi István,
Othon vármegyében másképp vice ispán;
Még a' több tiszték is voltak igen czifrán,
Régi magyar nemet mutogatták nyilván,

Mivel büvelkedtek sokan strucz tollakkal,
Ékeskedtek hajdan magyarok ollyakkal,
Mint könnyű madarak, ficzkándó lovakkal,
Jártak vigadozván tárgató sipokkal.

Ezek mindenestül száz huszan valának.
Aba-újbáriak osztán ballagának...”²³

Az idézett részlet kapcsán annyit jegyezhetünk meg, hogy a megyei források szerint 182 fős szabolcsi inszurgens sereg eszerint a hadszínterre érve 120

²¹ Lásd Károlyi Sándorhoz írott levelét, Tiszalök, 1742. márc. 31. MNL OL P 398. No. 28 942.

²² MNL OL P 398. No. 28 941.

²³ Toth István: diarium, az az: a' jó emlékezetű méltóságos dénesfalvaj groff cziráky joseff ur, feleséges királyné aszszonyunk tanácsa, komornikja és ezeres kapitánnya, t[ekintetes] nemes vas-vármegye föl-ült nemes vitézinek hadi fő vezérje, austria, morva, slesia és cseh országokban viselt hadi dolgainak, életének és utólyán prága alatt vitézül történt halálának emlékezte... (VIII. rész, 41–44. strófa) In: RMKT XVIII/4. 141–142. o.

főre olvadt, Ibrányi alispánt pedig nem alezredesként, hanem csupán főhadnagyként említi. Hadtörténetírásunk nagy adóssága a XVIII. század dinasztikus háborúiban való magyar részvétel pontos, alapos és kellően részletes dokumentálása, több adattal egyelőre nem is rendelkezünk a szabolcsi felkelők és személy szerint Ibrányi István harctéri tevékenységéről. Károlyival folytatott levelezésében is hiátus következik, egészen 1743 nyaráig, amikor már ismét odahaza találjuk. Ezt követően a levelezés 1744 végéig tart,²⁴ halálának időpontját nem ismerjük, az 1755. évi országos nemesi összeírás idején Szabolcsban Istvánnak már csak özvegyét, Perényi Éva bárónőt említik fiaival.²⁵

A genealógiai irodalom István három fiát tartja számon: Károlyt, Miklóst és ifj. Istvánt. Utóbbi életrajzi adatait nem ismerjük ugyan, de az ibrányi anyakönyvi bejegyzések szerint ő is katona volt: 1768-ban Ibrányi István *kapitány úr* gulyását említik,²⁶ majd halálakor, 1770. augusztus 24-én is *decretalis capitaneus*nak írják. Két nappal később temették az ibrányi református templom kriptájában.²⁷ Fivérei közül Miklós terjesztette tovább a családot. Ő 1729 körül születhetett, mert halálakor 53 évesnek írták. 1760 és 1779 között apjához hasonlóan Szabolcs vármegye alispáni tisztét töltötte be.²⁸ Felesége a fentebb már említett Vécsey Mária bárónő volt. Áttekintésünk e pontján vissza kell térnünk a mostanáig tévesen Ibrányi László kuruc ezredesnek tulajdonított portréhoz. Mint említettük, s véleményünket Ságvári György is megerősítette: a festményen szereplő férfi viselete semmiképpen sem tehető a XVIII. század első éveire, hanem a század közepére vagy még inkább annak második felére. Ráadásul általános nemesi viseletről van szó, nem kimondottan katonai öltözetről. Mindezek alapján arra kell gondolnunk, hogy a festmény a két alispán egyikét, id. Ibrányi Istvánt vagy Ibrányi Miklóst ábrázolja. A viselet (jellemzően az 1770–1780-as évek nemesi díszruhája) is inkább az utóbbi mellett szól, a kép női párját pedig – mint említettük – a hagyomány Ibrányi Miklósné Vécsey Máriához kapcsolja, ezért jelenlegi ismereteink alapján őket azonosíthatjuk a nemesi ősgaléria képmásain.

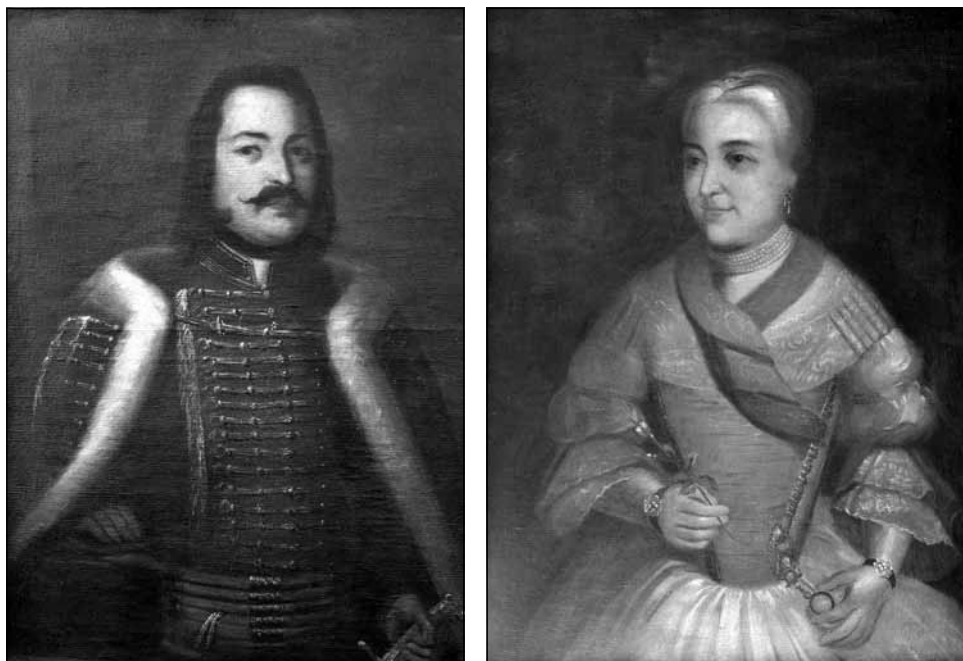
²⁴ A részben már idézett levelek a Károlyi-levéltárban találhatóak: MNL OL P 398. No. 28 806–28 951. – Ezekben Ibrányi István főként az 1737–1741. évi pestisjárvány helyi eseményeiről ad részletes tájékoztatást, de fennmaradt két érdekes levele a tiszadobi új protestáns gyülekezet („szekta”) ügyében is. Ez utóbbi témára lásd: *Fazekas* 1999/a–b.

²⁵ *Reiszig* 1900b. 510. o. (Reiszig adatai szerint tehát halálát alispánságának utolsó éve, 1749 és 1755 közé kell tennünk.)

²⁶ *Nagy F.* 2000. 104. o.

²⁷ Lásd az ibrányi ref. anyakönyv vonatkozó bejegyzését: MNL OL Ft. A 2498. 0018. jpg. – Az adatok egybevetése révén kitűnik, hogy Nagy Ferenc tévedett, amikor a fiú helyett az apa, id. István halálzási évét tette 1770-re: *Nagy F.* 1987. 127. o.; *Nagy F.* 2000. 73. o.

²⁸ *Reiszig* 1900a. 490. o. adatait (ahol nyilvánvaló nyomdahibából 1779–1778-as intervallum is szerepel) Csorba Noémi és Nagy Dóra szíves közlése nyomán pontosíthatjuk.

Ibrányi Miklós alispán és Vécsey Mária valószínűsíthető portréi (fotó: Szikits Péter)

Miklós a királyi tanácsosi címet is elnyerve, 1782. szeptember 10-én hunyt el, délelőtt 11 órakor. Öt nappal később temették el „cum honesta pompa et solennitate” az ibrányi református templomban.²⁹ Özvegye, Vécsey Mária bárónő még 1791-ben is élt: ez év augusztus 8-án írt levele szerint Károlyi Antal gróf őt kérte meg, hogy születendő unokája mellé egy megfelelő magyar nemes leányzót keressen, kimondottan olyat, aki csak magyarul tud, hogy a gyermeket már csecsemő korában magyar nyelvre taníthassa. Vécsey Mária ajánlott is megfelelő személyt, s bár ez az egyetlen levele található a Károlyi-levéltár misszilisei között, a kérés jelentősége szoros ismeretségre és bizalmas kapcsolatra enged következtetni a két család, a Károlyiak és az Ibrányiak (illetve Vécseyek) között.³⁰

Ibrányi Miklós gyermekei és unokái között nem ismerünk katonát, a család tagjai leginkább a vármegyei igazgatásban töltötték be különféle tisztsége-

²⁹ Halálát és temetését mind a református, mind pedig a katolikus anyakönyvbe bejegyezték: MNL OL Ft. A 2498. 0067. jpg és A 0840. 0537. jpg. A XIX. század közepén elfalazott kriptát csak a templom 1983. évi régészeti kutatásai során tárták fel, ekkor Ibrányi Miklós koporsóját is azonosítani lehetett. Lásd: *Nagy F.* 2000. 75–76. o.

³⁰ Vécsey Mária levele Károlyi Antalhoz, Ibrány, 1791. aug. 8. MNL OL P 398. No. 29 002.

ket.³¹ Egyik dédunokája, Ibrányi Zsigmond azonban részt vett az 1848–49-es szabadságharcban. 1825-ben született, s az Ung vármegyei önkéntes lovasosztály hadnagyaként, majd főhadnagyaként vett részt a felső-magyarországi harcokban. 1851-ben besorozták a cs. és kir. 52. gyalogezredhez, ahonnan 1855-ben szerelték le. Utóbb a szabolcsi Honvédegyet tagja volt. 1897 karácsonyán hunyt el.³² Két nappal később, a kótaji római katolikus templom udvarán lévő családi sírboltban helyezték végső nyugalomra.³³ Idős kori portréját Nagy Ferenc közölte,³⁴ 1872 körül készült fényképe pedig nem régiben bukkant fel egy budapesti antikváriumban.

*Ibrányi Zsigmond 1872. évi fényképe
(Hermann Róbert magángyűjteménye)*

Zsigmond koporsóját népes család állta körül, s a gyászolók között volt másodunokatestvére, Ibrányi Mihály is, aki szintén katonai pályára lépett, s ez idő szerint már főhadnagy volt a honvéd huszárságnál.³⁵ 1939. január 1-jén felesége, Brüll Olga gyászjelentésén már cs. és kir. kamarásként és ny. honvéd huszár alezredesként szerepel. Néhány nappal később, január 12-én, életének 77. évében ő is elhunyt szívbénulás következtében. Mindkettőjüket Galgagyörkön, a családi sírboltban helyezték végső nyugalomra.³⁶

³¹ Szirmay Antal szerint ifj. Ibrányi Miklós (az id. Miklós alispán fia) előbb szabolcsi főjegyző, majd „a’ felkelő nemes seregnek al-ezredesse” volt. *Szirmay* 1809–1810. II. k. 368. o. Nem tudjuk, ez az adat helytálló-e, s ha igen, a napóleoni háborúk melyik inszurrekciójára (talán az 1797. évi?) vonatkozhat, a kérdés tisztázása így további kutatásokat igényel. Feltűnő, hogy az 1809. évi felkelés tisztikarában sem ő, sem az Ibrányi család más tagja nem szerepel: *Reiszig* 1900a. 472. o.

³² *Bona* 1998–1999. II. k. 95. o., ill. a lexikon online változatában bővebb, javított és pontosított adatokkal: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/> (A letöltés időpontja: 2019. március 26.)

³³ Lásd gyászjelentését: *Nyírvidek*, 19. (1898) 1. sz. (jan. 2.) 5. o.

³⁴ *Nagy F.* 1987. 47. o.; *Nagy F.* 2000. 77. o.

³⁵ Rangját sógorának, a nem sokkal Ibrányi Zsigmond után, 1898. jan. 25-én elhunyt Vay Jánosnak a gyászjelentése említi: *Nyírvidek*, 19. (1898) 5. sz. (jan. 30.) 4. o.

³⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentések.

Ibrányi Mihály alezredes személye témánk szempontjából azért is érdekes, mert a család szenioraként az ő birtokában voltak a néhány darabból álló családi ősgaléria portréi, amelyek halálakor kerültek unokaöccse, Ibrányi Mihály tábornok tulajdonába.³⁷ Az ifjabb Mihály kétségtelenül a család legismertebb és katonaként is a legjelentősebb tagja. Életrajzi adatait Ibrány helytörténet-írója, Nagy Ferenc mellett a Horthy-kor két kiváló kutatója is összefoglalta: Szakály Sándor a katonai felső vezetés tagjairól, a Bene János – Szabó Péter szerzőpáros pedig a honvéd huszárság tisztikaráról írott lexikonban.³⁸ Ibrányi Mihály 1895. december 5-én született Debrecenben, Ibrányi Miklós (†1925) és Kovách Irma negyedik gyermekeként.³⁹ Nem volt még 19 éves, amikor – a nagyváradi hadapródiskola elvégzését követően – 1914. augusztus 1-jén zászlósként megkezdte katonai szolgálatát a 29. honvéd gyalogezred kötelékében. Itt szolgált legidősebb bátyja, Ferenc (1893–1915) is, aki az első világháborúban előbb a szerbiai, majd az orosz fronton harcolt, és főhadnagyként halt hősi halált 1915 tavaszán, Drohobic–Stryj térségében.⁴⁰ Ibrányi Mihály „szerencsésebben” járt: az ezred legfiatalabb tisztjeként előbb a szerb (1914. szeptember 13.),⁴¹ majd nem sokkal hadnagyi kinevezése után az orosz fronton is megsebesült (1915. március 27.),⁴² a következő évben pedig – immár főhadnagyként⁴³ – orosz fogságba esett (1916. június 4.), ahonnan 1917 őszén szabadult. Ekkor már Dénes (1899–1986) nevű öccse is az ezrednél szolgált. A nagy háború végét mindketten az olasz hadszíntéren érték meg, Mihály

³⁷ Okolitsny Miklósné Ibrányi Éva szíves közlése

³⁸ Szakály 2003. 152. o.; Bene – Szabó 2006. 126. o. (Utóbbi munka hibásan közli Ibrányi Mihály ezredesi és vezérőrnagyi kinevezésének dátumát.)

³⁹ Nagy F. 2000. 73. o. – Szakály Sándor, valamint Bene János és Szabó Péter imént idézett munkáiban az édesanya Kovács Mária néven szerepel, Ibrányi Mihály lánya, Okolitsny Miklósné Ibrányi Éva azonban az Irma keresztnévet erősítette meg. (Talán olyan kettős keresztnévről van szó, amelynél elkülönült a hivatalos és a családon belüli névhasználat.) Megjegyezzük továbbá, hogy Ibrányi Zsigmond és Vay János szintén idézett gyászjelentéseiben a családtagok között Ibrányi Miklós nejként Petrovics Irma szerepel, a család leszármazási tábláján tehát még a XIX–XX. század fordulójára keltezhető adatok is ellenőrzésre, pontosításra várnak.

⁴⁰ De Sgardelli 1936. 127., 276. o.

⁴¹ De Sgardelli 1936. 27. o.

⁴² De Sgardelli 1936. 138. o.

⁴³ Főhadnagyi kinevezését az idézett ezredtörténet, amelyhez maga Ibrányi Mihály is adatokat szolgáltatott, 1915. nov. 1-jére teszi: De Sgardelli 1936. 138. és 157. o. Szakály Sándor azonban 1920. szept. 1-jei adatot közöl: Szakály 2003. 152. o. A kérdés tisztázását tovább nehezíti, hogy egykorú kiadványban harmadik dátum is szerepel: a Honvédségi névkönyv 1918. évi kötete szerint Ibrányi Mihály nem 1915., hanem 1916. nov. 1-jével lett főhadnagyi. Az 1915. nov. 1-jei dátum helyességét az egykorú hivatalos közlöny adata egyértelműen megerősíti: Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára – Személyes Ügyek, 42. (1915) 115. sz. 1839. o. – Az előmeneteléhez kapcsolódó források számbavételéért és az ellentmondások feloldásáért Szakály Sándornak tartozom köszönettel.

már zászlóaljparancsnoki beosztásban, de a fegyverszünet előtti napokban hadikórházba került.⁴⁴

Ibrányi Mihály karrierje a két világháború között teljesedett ki. 1923–25-ben elvégezte a Hadiakadémiát. 1933-ban őrnagy, 1936-ban alezredes, 1939-ben pedig ezredes lett. Nagy Ferenc kiemeli Horthy Miklóssal való bizalmas kapcsolatát is, amely szintén hozzájárult pályafutásának alakulásához.⁴⁵ 1934–1938 között a HM VI-2. osztályánál a központi kémelhárító szolgálat vezetője volt. E fontos beosztásának érdekes tárgyi emléke maradt: 1938. június 24-én egy berlini látogatás alkalmával a Harmadik Birodalom katonai kémelhárításának (Abwehr) főnöke, Wilhelm Canaris egy asztali órával ajándékozta meg.

1942. október 1-jén vezérőrnaggyá nevezték ki. Gyalogsági tisztként a második világháborúban előbb a fegyvernemének megfelelő hadosztályparancsnoki beosztásokban szolgált,⁴⁶ majd 1944. augusztus 1-jétől az 1. lovashadosztály parancsnoka és a huszárság felügyelője lett. A lengyel hadszíntéren állomásozó hadosztály élén hamarosan kényes helyzetbe került, mert a németek a varsói felkelés ellen kívánták bevetni magyar szövetségeseiket. Ibrányi és tábor-

Asztali óra. Wilhelm Canaris ajándéka Ibrányi Mihály számára (fotó: Szikits Péter)

noktársai azonban történelmi okokra, az évezredes lengyel–magyar barátságra hivatkozva sikeresen elhárították a feladatot, sőt Varsó körülrészletek jóindulatú semlegességet mutattak a felkelők iránt, gyakran tevőleges segítséget is nyújtva a menekülőknél.⁴⁷ A magyar hadvezetés szeptember végén újjászervezés céljából hazarendelte a megcsappant létszámú hadosztályt, s az ugyanekkor (szeptember 1-jei ranggal) altábornaggyá kinevezett Ibrányi október elején Kecskemét térségébe vezette csapatait. Október 14-én felrendelték Budapest alá, hogy Horthy kiugrási kísérletét támogassa, a parancsot azonban (pontosan alig tisztázható okok miatt) nem hajtotta végre.

⁴⁴ De Sgardelli 1936. 224., 276–277. o.

⁴⁵ Nagy F. 2000. 69. o.

⁴⁶ 1944. jan. 1-jétől júl. 1-jég a 25., majd júl. 1-jétől aug. 1-jéig a 6. gyaloghadosztály parancsnoka volt. Előbbi beosztásában teljesített érdemeiért 1944. ápr. 6-án megkapta a Magyar Érdemrend középkeresztjét a hadiszalagon a kardokkal. Az erről szóló adományozási oklevelet alább portréival együtt közöljük.

⁴⁷ Nagy F. 2000. 69. o.

Ibrányi Mihály portréi (fotó: Szikits Péter)

A nyilas hatalomátvételt követően, november 15-én megvált a hadosztályparancsnoki beosztástól, de a huszárság felügyelője maradt egészen december 15-éig, amikor az V. hadtest parancsnokává nevezték ki. Ebből az időből származik egy ceruzarajz portréja, amelyet a rajta lévő felirat szerint a magyar királyi 23. honvéd gyaloghadosztálytól kapott emlékül, 1944. december 10-én. A hadosztály parancsnoka, Osztovics Ferenc vezérőrnagy a következő tréfás felirattal látta el: „Igazolom, hogy Ónagyméltósága a mai napon így nézett ki.” (A kép vélhető készítőjének aláírását nem sikerült kibetűzni.) Ezen a grafikán már viseli a német Vaskereszt lovagkeresztjét, amelyet november 27-én kapott meg.⁴⁸ A család jóvoltából két másik portréját is közölhetjük, amelyek valamivel korábban készülhettek: az egyik egy műtermi fotó, a másik pedig egy olajfestmény, a művész szignóját azonban itt sem sikerült azonosítani. A fotón ezredesi, a festményen már vezérőrnagyi rendfokozattal szerepel. A viselt kitüntetések közül mindkét portrén jól azonosítható a Magyar Érdemrend középkeresztje. Ugyanennek a kitüntetésnek katonai érdemekért adományozott, hadiszalagon függő, kardokkal ékesített változatát 1944. április 6-án kapta meg, amelynek a család birtokában lévő adományozási oklevelét szintén közöljük.⁴⁹ Ezzel a festmény keletkezését is jobban behatárolhatjuk, hisz azon Ibrányi még csak a békeidőben elnyert változatot viseli.⁵⁰

⁴⁸ Ez a kitüntetése jelenleg a Hadtörténelmi Múzeumban található: Numizmatikai Gyűjtemény, leltári száma: 83.107.1./É.

⁴⁹ Lásd a 46. jegyzetet!

⁵⁰ A két portrén a rangjelzés, a viselet és a kitüntetések azonosításához Szakály Sándortól, illetve Sallay Gergelytől kaptunk köszönettel vett segítséget. Mivel 1939. nov. 1-jén lett ezredesi, és 1942. okt. 1-jén vezérőrnagy, e két dátum határolja be a fotó készítésének idejét, amely tovább szűkíthető

A Magyar Érdemrend középkeresztjének adományozási oklevele (fotó: Szikits Péter)

kuruc ősapjának nevét viselte, de életét is hasonló módon fejezte be 1944. július 6-án, a fehéroroszországi harctéren: sebesülten nyoma veszett, így hősi halálának pontos körülményeit nem dokumentálhatjuk.⁵³

Ibrányi Mihály a háború végén amerikai fogságba esett, de már 1945. május 30-án átadták a szovjeteknek. 1955-ig a Szovjetunióban volt munkatáborokban, majd hazahozták, de még további egy évig raboskodott,⁵¹ s csak 1956. október 8-án nyerte vissza szabadságát. 1962. október 19-én bekövetkezett haláláig a Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet kazánfűtőjeként dolgozott.

A családból két katonát említhetünk még. Mihály öcséséről, Dénesről első világháborús szereplésekor már szólunk. Ő alezredesi rangig emelkedett, majd az Egyesült Államokba emigrált, és ott halt meg 1986. szeptember 11-én.⁵² Távolabbi rokonuk volt Ibrányi László (1908–1944) huszár százados, a fentebb szereplő '48-as főhadnagy, Zsigmond dédunokaöccse. Ő Ludovikát végzett huszártisztként nem csupán

a viselet jellemzői, elsősorban a lengő válllap alapján. A festmény készítésnek *terminus post quemje* a vezérőrnagyi kinevezés imént említett dátuma, *terminus ante quemje* pedig a hadiszalagos érdemrend adományozási időpontja. A képek, különösen a festmény gazdag kiegészítési sorának részletes elemzése bizonyára további pontosításokat eredményezne.

⁵¹ Életrajzírói egy Újfehértó környéki tábor, ill. a jászberényi és budapesti börtönt említik fogságának helyszínéként: Nagy F. 2000. 70. o.; Bene – Szabó 2006. 126. o.

⁵² Portréját közli Nagy F. 2000. 77. o. Pontos halálozási dátumát a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület honlapján találtam meg: <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=57253> (Megttekintés időpontja: 2019. március 31.)

⁵³ Életrajzát és portréját közli: Bene – Szabó 2006. 126. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Bene – Szabó* 2006. *Bene János – Szabó Péter: A magyar királyi honvéd huszár tisztikar, 1938–1945.* (2., bővített kiadás.) Budapest, 2006.
- Bona* 1998–1999. *Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III. k.* Budapest, 1998–1999.
- De Sgardelli* 1936. A magyar királyi budapesti 29. honvédgyalogezred és a magyar királyi 29. népfőlkelő gyalogezred hadtörténeti emlékkönyve. Összeállította *De Sgardelli Caesar*. Budapest, 1936.
- Fazekas* 1999a. *Fazekas Csaba: Protestáns megújulási mozgalom és szektatűgy a XVIII. századi Szabolcs vármegyében.* In: Történelmi Tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Szerk. *Bessenyei József, Fügedi Márta, Ö. Kovács József, Ringer Árpád, Schimert Péter.* (Studia Miskolcinsensia, 3.) Miskolc, 1999. 120–144. o.
- Fazekas* 1999b. *Fazekas Csaba: Neoprotestáns mozgalmak és megítélésük a XVIII. századi Magyarországon, a tiszadobi „ébredés” tükrében.* In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 5. Konferencia Pápan 1999. június 22–24. Szerk. *S. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika.* Veszprém, 2001. II. k. 165–200. o.
- Koroknai* 1999. *Koroknai Gyula: Ibrányi László, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc ezredes kapitánya (1658–1705).* *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 34. (1999) 1. sz. 33–44. o.
- Mészáros* 1997. *Mészáros Kálmán: Adalékok a vajai Ibrányi család történetéhez és Ibrányi László kuruc ezredes életrajzához.* In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából. 1996. október 25. Szerk. *Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter.* Vaja, 1997. 65–80. o. (Rövidített újraközlése: *A Rákóczi-szabadságharc.* Szerk. *R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos Dániel.* Budapest, 2004. [Nemzet és emlékezet.] 497–503. o.)
- Mészáros – Ságvári* s. a. *Mészáros Kálmán – Ságvári György: Kuruc főtisztek arcképcsarnoka a sárospataki Rákóczi Múzeumban.* (S. a.)
- Mészáros – Szirácsik* 2010. Egy felső-magyarországi köznemesi uradalom a XVII. század közepén. Ibrányi Ferenc urbárium (1656). Szerk., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta *Mészáros Kálmán.* A bevezető tanulmányt írta *Szirácsik Éva.* (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, II. Közlemények, 39.) Nyíregyháza, 2010.

- MHHS XXXI. k. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. [I. k.] Gyulafy Lestár följegyzései. Közli: Szabó Károly. Martonfalvai Imre deák emlékirata. A Pálóczi Horváth család naplója 1622–1790. Közli Szopori Nagy Imre. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, XXXI. k.) Budapest, 1881.
- Nagy I. 1857–1868. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. és Pótlék-k. Pest, 1857–1868. (Nyolc kötetbe rendezett reprint kiadás Szakály Ferenc kísérettanulmányával: Budapest, 1987.)
- Nagy F. 1987. Nagy Ferenc: Ibrány. Egy rétközi település társadalomtörténete a XX. századig. Nyíregyháza, 1987.
- Nagy F. 2000. Nagy Ferenc: Ibrány. Nyíregyháza, 2000.
- Németh 2008. Németh Péter: A Péc nembeli Ibrányiak. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, XVIII. Dr. Nagy Ferenc levéltár-igazgatónak ajándékba... Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, I. Évkönyvek, 18.) 133–146. o.
- Pauler 1876. Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. I–II. k. Budapest, 1876.
- Reiszig 1900a. Ifj. Reiszig Ede: Szabolcs vármegye története. In: Szabolcs vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai.) Szerk. Borovszky Samu. Budapest, é. n. [Az előszó kelte: 1900. jan. 1.] 398–491. o.
- Reiszig 1900b. Ifj. Reiszig Ede: Szabolcs vármegye családai. In: Szabolcs vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai.) Szerk. Borovszky Samu. Budapest, é. n. [Az előszó kelte: 1900. jan. 1.] 506–537. o.
- RMKT XVIII/4. Toth István költői művei. S. a. r. Orlovsky Géza. (Régi Magyar Költők Tára – XVIII. század, 4.) Budapest, 2001.
- Szakály 2003. Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Lexikon és adattár. (2., javított, kiegészített kiadás.) Budapest, 2003.
- Szirmay 1809–1810. Szirmay Antal: Szathmár vármegye fekvése, történetei, és polgári esmérete. I–II. k. Buda, 1809–1810.

RÖVIDÍTÉSEK

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
 Ft. Filmtár (az anyakönyvi mikrofilmeket dobozzámmal és a digitalizált felvételek képfájljának sorszámmal adtuk meg)
 P 398. Károlyi család nemzetségi levéltára. Missiles

Molnár András

Adalékok egy megszálló alakulat történetéhez

Hegedűs Ferenc főhadnagy tanúvallomásai a 47/III. zászlóalj
ukrajnai tevékenységéről, 1941–1942

A Szovjetunió ellen 1941. június 21-én indított német hadjáratban kezdetben még nem vettek részt a magyar honvédség Zala megyében állomásozó alakulatai. Az ukrajnai támadó hadműveletekben június végétől, a kassai bombatámadást követően szerepet vállaló magyar Gyorshadtest azonban alig néhány hónap alatt érzékeny veszteségeket szenvedett, és szükségessé vált a leváltása. Hazatérésének ára négy (később még egy további) békeállományú gyalogdandár Ukrajnába, az arcvonal mögötti, németek által elfoglalt területeken megszálló, rendfenntartó feladatokra történő kiküldése volt. E magyar seregtesteket eredetileg a szállítási útvonalak, vasutak, hidak, objektumok biztosítására, illetve katonai közigazgatási teendők ellátására szánták. Az 1941 októberétől megszálló feladatokra szerveződő 108. gyalogdandár (1942 februárjától könnyű hadosztály) 34. gyalogezredébe sorolták be a 17. gyalogezred részleges mozgósításával, illetve a 17/III. zászlóalj ikreződésével Zalaegerszegen felállított 47/III. zászlóaljat is, melyhez a mozgósítás során nemcsak a zalaegerszegi alakulat tartalék állományából, hanem a 17. gyalogezred I. és II. zászlóaljából is hívtak be tartalékosokat, elsősorban Zala megye területéről. A 47/III. zászlóaljat 1941 októberében 50 százalékos, csökkentett létszámmal állították fel: puskászadatait 120-120 fővel szervezték, géppuskás-százada két szakasszal, szakaszonként három-három géppuskával rendelkezett, a távbeszélő szakasz állományát pedig 80 százalékra töltötték fel. Személyi állományát ekkor 21 tiszt és 453 főnyi legénység alkotta. A tisztek többsége tartalékos állományú volt, a legénység zöme pedig az idősebb, hiányosan kiképzett korosztályokból és a nemzetiségi – többnyire román és ruszin ajkú – átképzett hadkötelesek közül került ki. A Körmeny László őrnagy parancsnoksága alatt álló zászlóalj ünnepélyes eskütételére, illetve búcsúztatására október 30-án került sor Zalaegerszegen.¹

¹ *Zalai Magyar Élet*, 248. (1941. október 30.) 2. o.; HL Tgy. 3184. 30. o.; *Horváth* 1990.; *Szabó* 1995. 300–301. o.; *Szabó* 2018. 1–2. o. (Szabó Péternek ezúton is köszönjük, hogy lehetővé tette a „Hősök és/vagy áldozatok” című tudományos emlékülésen, 2017. május 24-én, Zalaegerszegen elhangzott előadása kéziratának, valamint a 47/III. zászlóalj tisztjeire vonatkozó életrajzi adatgyűjtésének felhasználását.)

A zalaegerszegi alakulatot is magában foglaló 108. gyalogdandár csapatait 1941. október 26-ától november 10-éig vasúton szállították ki Ukrajnába. E dandárnak kezdetben a Dnyeper folyótól keletre, Kijevtől északra fekvő területeken kellett megszálló, biztosító feladatot ellátnia, annak érdekében, hogy a térségben tevékenykedő partizánokat elszigetelve és ártalmatlanná téve biztosítsa a fronton harcoló német csapatok hátát és utánpótlási vonalait. A 47/III. zászlóalj december közepéig különösebb nehézségek nélkül teljesített őrszolgálatot Perejeslav környékén. Azután azonban, a szovjet ellentámadás megindulásával egyidejűleg megélénkült a partizán-tevékenység. 1942 januárjának végén – a szovjet előretörés miatt – a 108. gyalogdandár kötelekében a zalaegerszegi zászlóaljat is a szovjet–német arcvonal közvetlen közelébe, Harkov környékére rendelték, hogy szükség esetén harcoló alakulatként legyen segítségére a 6. német hadseregnek. A rendeltetési helyére mintegy 800 kilométeres, zord időjárási körülmények között megtett gyalogmenet után megérkezett 47/III. zászlóalj 1942. március 18-án a Donyec folyó melletti Korobovónál, az arcvonal résein a német csapatok mögé benyomuló szovjet reguláris erőkkel vívott harcban esett át a tűzkeresztségen, és e küzdelemben, valamint a következő napok összecsapásaiban közel harmincfőnyi veszteséget szenvedett (14-en elestek, tízen megsebesültek, négyen pedig eltűntek).

Miután az 1942. május 12-én Harkov térségében megindított szovjet offenzíva meghátrálásra kényszerítette a 108. könnyű hadosztály szomszédságában védekező német csapatokat, az arcvonalban maradt magyar seregettestet is támadás érte. Május 13-ától 18-áig a 108. könnyű hadosztály valamennyi alakulata, köztük a 47/III. zászlóalj is súlyos védelmi harcokat vívott a harcokcsikkal támadó szovjet reguláris gyalogság ellen, előbb Bereka és Novo Berecki, majd Pasziki és Bolsaja Gomoljsa települések térségében. Miközben a túlerő, illetve a bekerítés elől visszavonuló magyar seregettest páncélelhárító fegyverei jórészt megsemmisültek, személyi állománya pedig mintegy 40 százalékos veszteséget szenvedett, a zalaegerszegi alakulat öt halottat és 26 sebesültet veszített.

A 108. könnyű hadosztályt 1942. május 18-án kivonták az első vonalból, és a német arcvonal mögé irányították. Június elejétől elsősorban a brjanszki erősség területén tevékenykedő partizánosztagok ellen folytatott, többnyire eredménytelen küzdelmek jellemezték a 47/III. zászlóalj megszálló tevékenységét is. A Kosztantynovka és Turovo környéki erdőkben, a bekerítésből kitörő partizánokkal június 9–10-én vívott harcokban a zalaegerszegi alakulat 17 katonája esett el, 15 fő pedig megsebesült. A halálos áldozatok között volt a zászlóalj egyik hadnagya és a parancsnoka, Körmeny László őrnagy is, akik saját akna robbanásának következtében estek el. Június végén a Kurszktól délnyugatra fekvő Szeregyina Buda környékére irányították a 108. könnyű hadosztályt. A mind létszámában, mind nehézfegyverzetében jelen-

tősen megfogyatkozott 47/III. zászlóalj a későbbiekben, egészen 1943 márciusáig ezen, a Szidor Artyemjevics Kovpak partizánosztaga által veszélyeztetett területen teljesített szolgálatot, belesodródva a mindkét fél részéről durva, kíméletlen élethalál harcba.²

A 47/III. zászlóalj harctéri alkalmazásának első, 1941 októberétől 1942 augusztusáig terjedő időszakában ennél az alakulathoz tartozó szakasz-, majd századparancsnokként Hegedűs Ferenc tartalékos (1942 májusában már továbbszolgáló) zászlós, aki később, 1954-ben – mint volt hivatásos főhadnagy – több tanúvallomásaiban is megemlékezett zászlóaljának történetéről. Hegedűs Ferenc 1919. szeptember 3-án született Zalaegerszegen, idősebb Hegedűs Ferenc nyomdász, később könyv- és írószer-kereskedő, valamint Pintér Ilona második gyermekeként. A négy elemi elvégzése után, 1930-ban beírták a város gimnáziumába. 1934-től a zalaegerszegi felsőkereskedelmi iskolában folytatta tanulmányait, majd ott is érettségizett 1938-ban. Iskoláit befejezve szülei könyv- és írószer-kereskedésében dolgozott Zalaegerszegen. 1938 őszén önként jelentkezett a Rongyosgárdába, melynek kötelékében, egy rövid kiképzést követően, részt vett a Felvidék visszacsatolásában.

Tényleges katonai szolgálatát 1939. február 1-jén kezdte Nagykanizsán a 17/II. zászlóaljnál. Az újonckiképzést befejezve karpaszományos iskolát végzett, utána testnevelési tanfolyamra ment Budapestre. 1939 novemberének végén került vissza alakulatához, ahol a póttartalékos-kiképzés szakaszparancsnoka lett. 1940 szeptemberében hadapród őrmesterként, illetve a 17/II. zászlóalj szakaszparancsnokaként vett részt az észak-erdélyi bevonulásban. 1941 áprilisában már tartalékos zászlós volt, amikor mint a 17/I. zászlóalj szakaszparancsnoka részese lett a muraközi bevonulásnak. 1941 júliusának végén kiképzőtisztnek vezényelték a szombathelyi 3. helyőrségi kórházhoz, onnan pedig október elején helyezték át Zalaegerszegre, a 17/III. zászlóaljhoz. 1941. október 22-étől 1942. október 22-éig, mint tartalékos (1942 májusában már továbbszolgáló) zászlós, a 47/III. zászlóalj szakasz-, majd századparancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot a keleti hadszíntéren, a megszállt Ukrajnában.

Visszatérése után, 1942 októberének végétől a zalaegerszegi békehelyőrségben, a 17/III. zászlóaljnál maradt továbbszolgáló próbaszolgáló zászlósként, mint szakasz- és századparancsnok. 1943. május 3-án – 1942. november 1-jei, visszamenőleges hatállyal, 1941. szeptember 1-jei hadnagyi ranggal – felvették a honvédség hivatásos állományába. 1944. március 8-án az inotai 201-es önkéntes honvéd gyalogzászlóaljhoz helyezték át, szintén szakaszparancsnoknak. Miután 1944. július 1-jével főhadnaggyá léptették elő, századával szeptember 26-ától a Dél-Alföldön teljesített harctéri szolgálatot. Alakulatának

² HL KI Névszerinti veszteségkimutatás, adatbázis; *Zalamegyei Ujság*, 75. (1943. április 3.) 2. o.; HL Tgy. 3184. 30. o.; *Szabó* 1995. 301–302. o.; *Szabó* 2018. 2–4. o.

felmorzsolódása, illetve betegségéből való felgyógyulása után, 1944. november 13-án a 42/II. zászlóalj nehézfegyver századának parancsnoka lett. Egyiségevel 1945 márciusának közepéig részt vett a dunántúli harcokban, majd szlovák területre szorítva, április 1-jén lépte át az osztrák határt. Május 3-án Ausztriában, a Linztől északnyugatra fekvő Waldingban esett amerikai fogóságba, a terület kiürítése után, augusztus 1-jén azonban a szovjetek foglya lett és a Szovjetunióba szállították. A hadifogságból több mint két évvel később, 1947. szeptember 30-án szabadult.

Hazatérése után átmenetileg Budapesten kapott munkát, majd 1948 májusának közepén az 1944. április 25-én feleségül vett Vass Irén tanítónővel együtt Zalaegerszegre költözött, ahol még abban az évben, augusztus 17-én megszületett gyermekük, Ferenc. 1948 augusztusában felvételét kérte a honvédséghez, azonban néhány hónappal később, október 30-án B-listázták: mint nélkülözhetőt végleg elbocsátották a honvédségtől és nyugállományba helyezték. Azután három évig szülei zalaegerszegi üzletében dolgozott kereskedősegédként, majd 1951 novemberében – miután családját kitelepítették Teskándra – az Andrászhidai Állami Gazdaságban helyezkedett el, pénztárosként, illetve számlavezetőként.³

Mint volt horthysta katonatisztet 1953 augusztusában kezdték el zaklatni az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) emberei. Először a teskándi tanácson hallgatták ki, a szovjet fronton eltöltött időről érdeklődve, majd ugyanazon év november 20-án utazás közben szállították le a kanizsai vonatról és a zalaegerszegi ÁVH székházba hurcolták. Kihallgatása aznap déli 12 órától 21-én este 19 óráig tartott, különösen 1945 előtti katonai tevékenységéről faggatták. Arra akarták kényszeríteni, hogy jelentsen Simon Kálmánról, az állami gazdaság igazgatójáról. „Mikor elbocsájtottak, azt mondták, hogy senkinek a világon el ne mondjam, hol voltam, mert akkor úgy eltüntetnek, hogy soha elő nem kerülök...” – emlékezett később a vallatására. Ettől kezdve hetente várták az ÁVH emberei, és minden esetben a volt horthysta tisztet, köztük Simon Kálmán után érdeklődtek tőle, Hegedűs azonban megtagadta az együttműködést.⁴

Az ÁVH zsarolását megelőzve, 1954. február 16-án zaklatott levelet írt az állami gazdaság igazgatójának, amelyben részletesen leírta az életét, s azt, hogy

³ ÁBTL V-116977. Jegyzőkönyv Hegedűs Ferenc kihallgatásától (Hegedűs Ferenc életrajzi valómása), Zalaegerszeg, 1954. május 5. (Hegedűs Ferenc vizsgálati dossziéjának másolatát a fia, ifjabb Hegedűs Ferenc bocsátotta rendelkezésünkre, amiért ezúton is köszönetet mondunk.) HL KI 41522. sz. ti. ogy. Hegedűs Ferenc személyi adatlapja, nyilatkozata és önéletrajza. (Másolatáért Illésfalvi Péternek tartozunk köszönettel.) HK Szü. 1943. május 5. 19. sz. 168. o. (Hegedűs Ferenc felvétele a hivatásos állományba.)

⁴ ÁBTL V-116 977. (Az idézet Hegedűs Ferenc Simon Kálmánhoz, az állami gazdaság igazgatójához Andrászhidán, 1954. február 16-án írt leveléből való.); *Béres* 2017. 1. o. (Az ÁHV-s procedúrát összefoglaló kéziratot a szerző engedte át felhasználásra; szívességet ezúton is megköszönjük!)

mi történt vele az ÁVH-n. E levelében az alábbiakat közölte az ukrainai harctéri szolgálatáról: „1941. november 5-én⁵ be kellett vonulni, áthelyezés folytán, Zalaegerszegre... itt közölték, hogy a frontra menő zászlóaljhoz vagyok beosztva, mely 5-6 hónapra megszállást hajt végre. November végén⁶ el is indultunk, egy rosszul felszerelt, gyenge emberanyaggal rendelkező zászlóaljjal, melynek parancsnoka egy nemrég idegszanatóriumból kikerült őrnagy volt,⁷ aki többek közt nekem is pokollá tette az életemet, amíg saját aknavetőnkől szerzett sebesülésébe bele nem halt. Mi hosszú gyaloglás, vonatozás után nem megszálló, hanem harctéri feladatot kaptunk, amelyet június 15-ig folytattunk. Ezután kezdődtek meg a partizánharcok,⁸ amelyekben a zászlóalj lassan elvérzett. Én július 20-ig voltam kint, mely idő alatt részemről semmi olyat el nem követtem, ami miatt eljárás indulhatott, vagy indulhatna. Az embereimet mindig arra oktattam, hogy az ellenség csak addig ellenség, amíg harcol. Ha fogságba esik vagy sebesül, már csak ember. Olyan esetem volt, hogy egy katona kiásott ruhaneműket, melyeket el akart vinni; visszaásattam és nem engedtem el szabadságra. Volt a zászlóaljnál visszaélés is, éspedig Kérey⁹ főhadnagy által, aki egy alkalommal három embert felakasztatott, és egy alkalommal pedig civileket szedetett össze a zászlóalj elé, azzal az elképzeléssel, hogy tudják, merre van az akna, és nem vezetnek rá bennünket. Ezeket az embereket egy fél napig tartottuk ott, és a harc előtt én voltam az, aki saját felelősségemre, titokban egy tolmács segítségével szinte megszőktettem. Egész harctéri működésem alatt, legjobb érzésem szerint, nem követtem el semmi olyat, amit most, mint népellenes bűnnek fel lehetne róni. Kint tartózkodásom alatt többször juttattam a lakosságnak ellenszolgáltatás nélkül kenyeret, húst, cukrot, ciga-

⁵ Ez, mint láttuk, valójában korábban, október elején történt.

⁶ Pontosabban október végén.

⁷ Kőrmendy László, nemes (Felsőíreg, 1899. augusztus 10., anyja neve: Busits Mária) őrnagy 1941 októberétől a 47/III. zászlóalj parancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot a megszállt ukrán területeken. 1942. június 11-én Poltaván saját aknatalálata okozta súlyos sérülései következtében elhunyt. HL HM 22. v. oszt. 753.848/1943. Vesztéségi kartonját lásd: <http://hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto>. Krausz Tamás dokumentumkötetének jegyzetei közt téves és hiányos életrajzi, illetve zavaros szolgálati adatok olvashatók Kőrmendy Lászlóról: Krausz 2013. 585. o.

⁸ Hegedűs itt pontatlanul emlékszik; a 47/III. zászlóalj feladatait és történetének kronológiáját lásd írásunk elején.

⁹ Kérey Hugó, vitéz (Temesvár, 1916. november 20., anyja neve: Kubás Margit) hivatásos főhadnagy 1941 októberétől a 34. gyalogezred árkászszázadának parancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot a megszállt ukrán területeken. 1942 júniusának végétől 1942. augusztus 20-ig a 47/III. zászlóalj parancsnoka volt. 1943 februárjában II. osztályú német Vaskereszt kitüntetésben részesült. Az 1950-es évek elején, mint volt horthysta századost, kémkedésért életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. MNL ZML ZMB Bűnp. St. 63/1991. Kérey Hugó elítélt kihallgatási jegyzőkönyve, Zalaegerszeg, 1954. július 28.; HK Szü. 1943. február 17. 9. sz. 181. o.

rettát. Az én körzetemben fogságba esetteknek mindig adattam enni-, innivalót, cigarettát, bántani soha nem engedtem senkit, ha az a hatalmamban állt.”¹⁰

Miután Simon Kálmán megmutatta e levelet Szigeti Istvánnak, a megyei és Csondor Vilmosnak, a járási pártbizottság titkárának, aki azt továbbította a BM Főosztályvezetőjének, 1954. április 17-én, államtitok megsértése miatt letartóztatási parancsot adtak ki Hegedűs Ferenc ellen. Tíz nappal később házkutatást tartottak teskándi otthonában, majd április 28-án megtalálták az apósa, Vass Lajos szülőjében elásott (a fegyverszakértői vizsgálat szerint teljesen elrozsdásodott, használhatatlan) Walther pisztolyát, amiért még aznap letartóztatták. Április 29-étől június 17-ig 25 alkalommal hallgatták ki, összesen 148 órán keresztül, majd perbe fogták. A Katonai Felsőbíróság 1954. december 6-án hozott ítéletében az államtitok sértés vádja alól bizonyíték hiányában felmentette, fegyverrejtegetés büntette miatt azonban 1 év 6 hónapi börtönre ítélte (amibe beszámították a hét hónapi vizsgálati fogságot), és mellékbüntetésként megfosztották a katonai rendfokozatától.¹¹

Mivel Hegedűs Ferenc az 1954. május 5-ei, alapvetően életrajzi jellegű vallomásában csak röviden tért ki a keleti hadszíntéren 1941/1942-ben végzett tevékenységére, három nappal később részletesebben is kihallgatták a Szovjetunió elleni harcokról. Hegedűs a május 8-án történt újabb kihallgatása során részletesen, ugyanakkor aránylag tárgyilagosan, illetve korrekt módon beszélt a 47/III. zászlóalj szakasz- majd századparancsnokaként 1941 novemberétől 1942 augusztusáig a megszállt Ukrajnában átélt eseményekről, saját tevékenységéről és alakulatáról, tisztársairól (elfogultsága inkább csak a zászlóaljparancsnokokkal szemben érhető tetten).¹² Vallomása fontos forrása a 47/III. zászlóalj történetének, mert ez alapján viszonylag pontosan tisztázható az alakulat első időszakbeli mozgása, a katonái által ellátott feladatok köre, illetve a velük történt események kronológiája. A vizsgálati fogságban lévő Hegedűs Ferencet három hónappal később tanúként hallgatták ki a háborús bűnök elkövetésével vádolt Matkovits Lajos tartalékos főhadnagy, a 47/III. zászlóalj géppuskás századának volt parancsnoka ügyében is.¹³ Hegedűs az ÁVH által Budapesten, 1954. augusztus 2-án történt kihallgatása alkalmával kevésbé Matkovicsról,

¹⁰ ÁBTL V-116977.

¹¹ ÁBTL V-116977.; Béres 2017. 2. o. Többek között Hegedűs Ferenc ÁVH-s meghurcolásának történetét is feldolgozza, illetve bemutatja a Zalaegerszegen, a Mártírok útja 5. számú épületben, a város egykori ÁVH-székházában 2017 májusában megnyitott emlékmúzeum, a „Kommunizmus Áldozatainak Emlékhelye”. *Magyar* 2017. 3. o. Vö. ”Börtönmúzeummá alakították át a volt egerszegi ÁVH székház vattatópincéjét” címmel: <https://www.zaol.hu/kultura/bortonmuzeummalakítottak-at-a-volt-egerszegi-avh-szekhaz-vallatopincejet-1835506/>. A letöltés időpontja: 2018. szeptember 4.)

¹² ÁBTL V-116977.

¹³ Matkovits Lajos életrajzát és katonai pályafutását röviden összefoglalja: *Bekő* 2013. 182–183. o.

sokkal inkább az alakulat 1942 júniusának végén kinevezett új parancsnokáról, Kérey Hugó főhadnagyról tett az előzőleg, május 8-án elmondottakkal összecsengő, illetve azt kiegészítő (meglehetősen terhelő jellegű) vallomást.¹⁴ Az alábbiakban Hegedűs Ferenc volt hivatásos főhadnagy – 1941/1942-ben tartalékos zászlós – fent említett tanúvallomásait tesszük közzé, a mai helyesírás szabályai szerinti, modernizált átírásban. A szövegben előforduló egyértelmű rövidítéseket feloldottuk, a személyneveket és földrajzi neveket egységesítettük, a személyekhez rövid életrajzi jegyzeteket írtunk, a katonai szakkifejezésekhez, idegen szavakhoz vagy történelmi utalásokhoz pedig magyarázó, pontosító jegyzeteket fűztünk.

FORRÁSKÖZLÉS

Hegedűs Ferenc főhadnagy tanúvallomásai a 47/III. zászlóalj ukrainai tevékenységéről, 1941. október 22. – 1942. július 19.

1. Az Államvédelmi Hatóság kihallgatási jegyzőkönyve, Zalaegerszeg, 1954. május 8.
(Részlet)¹⁵

Tegyen vallomást arra vonatkozólag, mikor és milyen körülmények között került a szovjet frontra!

1941. október 22-én indultam ki a szovjet frontra a 47/III. zászlóaljjal, mint szakaszparancsnok. November első felében, a pontos dátumra nem emlékszem, tudomásom szerint Berdicsev nevű kisebb városban vagoníroztak ki. A városból körülbelül 2 km-re egy volt laktanyába lettünk elszállásolva. Itt, ezen a helyen körülbelül nyolc napig tartózkodtunk, ahol zárt rendű kiképzés volt.

Mondja el azt, hol, mikor és mennyi ideig tartózkodtak, és milyen tevékenységet hajtottak végre!

Nyolcnapos tartózkodás után gyalogmenetben indultunk Kijeven keresztül Perejeszlávba, ahova december első napjaiban érkeztünk, ahol Kenyeres János¹⁶

¹⁴ MNL ZML ZMB Bünp. St. 63/1991. Permelléklet.

¹⁵ ÁBTL V-116977.

¹⁶ Kenyeres János (Palin, 1910. október 15., anyja neve: Kovács Alojzia) hivatásos főhadnagy (1941. november 1.), 1941 októberétől a 47/III. zászlóalj 9. századának parancsnokaként teljesített harc-téri szolgálatot a megszállt Ukrajnában. 1941. december 4-én – már mint százados – ízületi csúzban megbetegedett. HL HM 22. v. oszt. 758.790/1943.; HK Szü. 1942. július 1. 26. sz. 661. o.

főhadnagy, Rab László¹⁷ hadapród őrmester és Garamvölgyi József¹⁸ hadapród őrmester felrobbantak.¹⁹ Ekkor én vettem át a századparancsnokságot. Perejeszláv területén a zászlóalj századai különböző szolgálatra lettek elosztva. A zászlóalj 7. százada tőlünk körülbelül 50-70 km távolságra lett elhelyezve biztonsági szolgálatra, a helység nevét nem tudom.

Ki volt ennek a századnak a parancsnoka?

A 7. század parancsnoka Kiss Ferenc²⁰ hadnagy volt. Tudomásom szerint ez a század 1942 januárjában visszaérkezett Perejeszlávba, utána egy másik század váltotta le, azonban ezt nem tudom, hogy az ezredünknek²¹ melyik százada.

A zászlóalj többi százada milyen feladattal volt megbízva?

A 8. század egy szakasza Jelvkovszki nevű községbe lett kihelyezve őrszolgálatra. A század második szakasza szintén őrszolgálatra lett kihelyezve, a helység nevét nem tudom. A harmadik szakasz pedig Perejeszlávban [szolgált]. A század parancsnoka Dömötör Sándor²² főhadnagy volt. Megjegyezni kívánom, ő, mint századparancsnok, annak dacára, hogy a százada több helyen volt elhelyezve, Perejeszlávban tartózkodott a százada 3. szakaszával.

¹⁷ Rab László, dr. (Sárospatak, 1916. február 2., anyja neve: P. Nagy Borbála) hadapród őrmester 1941 októberétől a 47/III. zászlóalj 9. századánál teljesített harctéri szolgálatot a megszállt Ukrajnában. 1941. december 4-én megbetegedett. Az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért 1942 novemberében Kormányzói Dicséző Elismerés (Sigmund Laudis) a hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett kitüntetésben, 1943 februárjában pedig II. osztályú német Vaskereszt kitüntetésben részesült. HL HM 22. v. oszt. 607.847/1942.; HK Szü. 1943. február 17. 9. sz. 181. o.

¹⁸ Garamvölgyi József (Csácsbozsok, 1915. szeptember 27., anyja neve: Koronczai Mária) hadapród őrmester 1941 októberétől a 47/III. zászlóalj kötelékében teljesített harctéri szolgálatot a megszállt Ukrajnában. 1941. december 4-én betegként vették fel az V. sz. tábori kórházba. 1942 novemberében az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért Kormányzói Dicséző Elismerés (Sigmund Laudis) a hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett kitüntetésben részesült. HL KI Névszerinti veszteségkimutatás, adatbázis; HK Szü. 1942. november 24. 48. sz. 1120. o.

¹⁹ Ha valóban robbanás történt, az esetet eltussolhatták, mert 1941. december 4-én hivatalosan mindhármukat betegként vették fel a veszteség-nyilvántartásba.

²⁰ Kiss Ferenc (Tapolca, 1912. november 25., anyja neve: Virág Mária) tartalékos hadnagy 1941 októberétől a 47/III. zászlóalj 7. századának parancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot a megszállt ukrán területeken. 1942. június 10. után néhány hétig ideiglenes zászlóaljparancsnok volt. Az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért – már tartalékos főhadnagyként – 1942 novemberében Kormányzói Dicséző Elismerés (Sigmund Laudis) a hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett kitüntetésben, 1943 februárjában pedig II. osztályú német Vaskereszt kitüntetésben részesült. HK Szü. 1942. november 24. 48. sz. 1120. o.; HK Szü. 1943. február 17. 9. sz. 181. o.

²¹ A 34. gyalogezrednek.

²² Dömötör Sándor, nemes (Zalaegerszeg, 1912. április 25., anyja neve: Dolgos Matild) főhadnagy 1941 októberétől a 47/III. zászlóalj 8. századának parancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot a megszállt Ukrajnában. 1942. június 25-én izületi csúszban megbetegedett. 1943 februárjában II. osztályú német Vaskereszt kitüntetésben részesült. HL HM 22. v. oszt. 626.772/1943.; HK Szü. 1943. február 17. 9. sz. 181. o.

A 9. század, melynek én voltam a parancsnoka, ez a Dnyeperen, uszályokban tárolt tüzéségi és egyéb lőszeret őrizte, továbbá a falu nyugati oldalán lévő őrséget [adta], és a zászlóalj-parancsnokság elhelyezését biztosította a géppuskás század[al] és a 8. század 3. szakaszával felváltva. Később egy tejüzem és egy malomüzem biztosítását is az én századom adta, váltva a géppuskás [századdal] és a 8. század 3. szakaszával.

A tejüzem és a malom, melyik alakulatnak biztosította a tejterméket és a lisztet?

Tudomásom szerint a két üzem a német hadsereg részére termelt. Azt határozottan merem állítani, hogy a magyar hadsereg részére nem ezek az üzemek biztosították az élelmet.

Ki volt a zászlóalj parancsnoka?

A zászlóalj parancsnoka Körmeny László őrnagy volt, aki idegbeteg ember volt, így a zászlóalj tisztjeivel állandóan rossz viszonyban volt, különösen velem és Puskás Álmos²³ géppuskás századparancsnokkal. Megjegyezni kívánom, Körmeny őrnagy a nagy mennyiségű szesznek, amit a tiszteknek kiadtak, nagy részét ő fogyasztotta el; minden esetben arra hivatkozott, hogy tartalékolni kell a jövő vendégek részére. 1942. januárban Körmeny őrnagy Puskás Álmost, a géppuskás század parancsnokát hadbíróság elé állította, ahol én és Kiss hadnagy jelen voltunk. Ekkor az ezredparancsnokság az ezredhez vitte másodsegédtisztnak, helyébe Báporti Jenő²⁴ tartalékos hadnagyot [nevezték ki]. A hadbírósági tárgyaláson én és Kiss hadnagy voltunk a tanuk, ekkor Puskás Álmos főhadnagyot a hadbíróság felmentette.

Miért állította Körmeny Puskás főhadnagyot hadbíróság elé?

Emlékezetem szerint parancs nem teljesítés miatt, vagy általános parancs ellen kifogást emelt, azonban ezt biztosan nem tudom. Azt határozottan merem állítani, hogy Körmeny őrnagy parancsba kihirdette, hogy a lakossággal nehogy embertelen bánásmódban viselkedjünk.

Január második felében a századom két szakasza leváltotta a 8. század kint lévő két szakaszát, én pedig a századom 3. szakaszával ki lettem vezényelve erdőbe, fakitermelésre, ahol körülbelül egy hétig tartózkodtunk. Utána

²³ Puskás Álmos, nemes ditrói (1911. január 6., anyja neve: Seibriger Margit) főhadnagy 1941 októberétől a 47/III. zászlóalj géppuskás századának parancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot a megszállt ukrán területeken. 1943 februárjában II. osztályú német Vaskereszt kitüntetésben részesült. HK Szü. 1943. február 17. 9. sz. 181. o.; HK Szü. 1948. december 6. 32. sz. 530. o.; HL Tgy. 3184. 30. o.

²⁴ Pontosabban Rápolti István (Budapest, 1910. június 29., anyja neve: Vitteg Anna) tartalékos hadnagy, aki 1941. december 5-étől 1942. október 24-éig a 34. gyalogezred kötelékében, mint géppuskás századparancsnok teljesített harctéri szolgálatot a keleti hadszíntéren. HL 259/2868. számú tiszti okmánygyűjtő.

pár nappal betegállományba kerültem, és a kijevei kórházba lettem szállítva.²⁵ Március hó 2-án kerültem ki a kórházból, de ekkor már a zászlóalj Agulci nevű községben volt, amit március hó 6-án értem utol. Agulci nevű községből március hó 10-én útba indítottak bennünket Szmijev térségébe, körülbelül Harkovtól délre, ahol kétnapi tartózkodás után, 18-án éjjel támadásba lettünk vetve,²⁶ azonban támadásunk kudarcba fulladt. Ekkor a századomnak és Dömötör főhadnagy századának körülbelül kilenc halottja lett, és körülbelül tíz-tizenkét sebesültje.

Mennyi ideig tartott a támadás?

Ezen a helyen március 26-ig tartózkodott a zászlóalj, ahol az én századom első alkalommal vett részt [a harcban], amikor egy támadást kíséreltünk meg, azonban eredménytelenül. Eztán védőállásba helyezkedtünk, ahol egészen március 26-ig voltunk. Ez alkalommal kaptam a német Vaskeresztet²⁷ és a Sigmun Laudis kitüntetését.²⁸

Milyen célból kapta Ön a német Vaskeresztet és a Sigmun Laudis kitüntetését?

Tudomásom szerint a német Vaskeresztet az akkori harcokban résztvevő tisztek megkapták, így én is megkaptam. A Sigmun Laudis kitüntetését pedig szintén kivétel nélkül minden résztvevő tiszt megkapta. Tudomásom szerint ez alkalommal a legénységi állománynak is öt darab Sigmun Laudis kitüntetését adtak. Megjegyezni kívánom, a német Vaskeresztet még akkor májusban a fronton megkaptuk, azonban a Sigmun Laudis kitüntetését 1943 nyarán vagy tavaszán itthon, Zalaegerszegen kaptam meg.²⁹ Ezt ugyanazon harcokban való részvételemért kaptam.

Mondja el azt, hogy március 26. után hol tartózkodtak és milyen harcokban vett részt?

1942. március 26. után gyalogmenetben Gomoljsa nevű községtől keletre, körülbelül egy-két km-re egy magaslaton védőállásba helyezkedtünk el, ahol egészen május 8-ig tartózkodtunk. Azonban ezen a területen egy alkalommal sem voltunk támadásban, és támadást sem kaptunk. Ezen a helyen csak a messze hordó tüzérség volt támadásban, mindkét fél részéről. Azonban a

²⁵ Hegedűs Ferenc tartalékos zászlós 1942. február 8-án betegedett meg. HL HM 22. v. oszt. 607.262/1942.

²⁶ Erre a harcra, illetve a zászlóalj tűzkeresztségére Korobovónál került sor.

²⁷ Hegedűs Ferenc továbbszolgálo zászlósna 1942. május 29-én engedélyezték, hogy elfogadhatja és viselheti a II. osztályú német Vaskeresztet. HK Szü. 1942. június 9. 23. sz. 594. o.

²⁸ Hegedűs Ferenc továbbszolgálo próbaszolgálatos zászlós az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért 1942. november 20-án részesült a Kormányzói Dicséő Elismerés (Sigmun Laudis) a hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett kitüntetésben. HK Szü. 1942. november 24. 48. sz. 1120. o.

²⁹ Hegedűs Ferenc hadnagy 1942. december 6-án, a 17/III. zászlóalj zalaegerszegi laktanyájában vette át a Signum Laudis kitüntetését. *Zalamegyei Ujság*, 276. (1942. december 7.) 2. o.

tüzérség a németek részéről volt. Ekkor leváltott bennünket az ezredünknek egy másik zászlóalja, utána mi Pasziki nevű községbe, pihenőbe mentünk, ahol körülbelül 3–4 napig tartózkodtunk. Május 12-én reggel riadó volt, és Bereka nevű községtől délre egy éjszakai védelembe rendezkedtünk be. Másnap reggel, 13-án az előttünk lévő domborulatot kellett megtámadni, azonban támadásunk meghiúsult. Ekkor kaptunk harckocsi támadást, ami a zászlóaljunkat a kiindulási ponttól körülbelül 2 km-re viaszorította. Aznap este újabb harckocsi támadást kaptunk, amelyet nem is igyekeztünk elhárítani, mivel láttuk, hogy túlerővel vannak. Ettől a helytől körülbelül 5–6 km-re, egy községhez vonultunk vissza, ahol pihenőbe tértünk. Reggel, 14-én a németek összeszedtek bennünket, és az ő részükre kellett állásokat készíteni. Aznap délelőtt folyamán az ezredtől értünk jöttünk, és újra előre kellett vonulnunk körülbelül 3 km-re, ahol egy támadást kellett volna végrehajtani. Ekkor Körmeny őrnagy az előző napi visszavonulásunkért hadbíróssággal fenyegetett bennünket. A támadás ki sem bontakozott, a zászlóalj újabb parancsot kapott: Bereka községtől délre eső magaslatra kellett vonulnunk, védőállást foglalni. Ezen a területen mégsem tudtuk védőállásainkat elkészíteni, [mert] láttuk, hogy a szovjet csapatok hatalmas erővel és harckocsi kötelékekkel támogatva közelítik meg a még el nem készült állásainkat. Ekkor parancs nélkül a századommal visszavonultam.

Visszavonulásuk után hol helyezkedtek el?

Visszavonulásunk után egészen Pasziki nevű községig hátramentünk, ahol pihenéssel töltöttük az éjszakánkat. Majd másnap reggel, a hajnali órákban a községtől délre kellett védőállást kiépíteni. Ekkor 1 óra késéssel érkeztem a századdal, mint ahogy a parancs volt, ezért Körmeny agyonlövésével fenyegetett. Még aznap zászlóaljunk kapott egy századot a zászlóalj feltöltésére, mivel közben halt is meg emberünk, és több sebesült is volt, így szükséges volt a kiegészítés. A feltöltés körülbelül 120 emberből és négy tisztből állt, név szerint Pataky Jenő³⁰ hadnagy és Szekeres³¹ zászlós, és még két személy, egy hadnagy és zászlós, azonban ezek nevére nem emlékszem. Ezen a helyen egy napig tartózkodtunk, ahonnan az esti órákban visszavonultunk, két teljes napig, Szmijev községtől északra, egy folyó melletti fenyőerdőbe. Itt május hó végéig tartózkodtunk, ahol pihenőbe voltunk.

Pihenőjük után hol helyezkedtek el újra harcba?

³⁰ Pataky Jenő, vitéz (Zalaegerszeg, 1916. december 8., anyja neve: Banicz Margit) hadnagy 1942 májusától a 47/III. zászlóalj tisztjeként teljesített harctéri szolgálatot a megszállt Ukrajnában. 1942. június 10-én a turovoi erdőben saját aknatalálat okozta fejsérülés következtében elesett. HL HM 22. v. oszt. 753.848/1943. Veszteségi kartonját lásd: <http://hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto>.

³¹ Szekeres zászlós személyét a hiányos adatok miatt nem tudtuk azonosítani.

Pihenésünk után, kétnapi gyaloglás után visszamentünk Pasziki nevű községbe, ahol semmi feladatunk nem volt. Innen Krasznográd nevű városba mentünk, ahol engem leváltott Körmeny a századparancsnoki teendőmről.

Miért váltotta le Önt Körmeny a századparancsnoki teendőjéről?

Arról nem szereztem tudomást, hogy miért, azonban azt tudom, hogy egy alkalommal előre küldött Körmeny szállást készíteni, azonban arra az időre nem készült el, és ő engem nagyon megdorgált, és az addigi magatartásom miatt. Egnapi ott tartózkodás után újra Paszikiba mentünk, ahol két napon bevagoníroztunk, és Bogoduhov nevű községben vagoníroztunk ki. Itt a volt iskolahelyiségben lett az egész zászlóalj elszállásolva. A megérkezésünk 1942. június 7-én történt. Pontosán arra nem emlékezem, hogy aznap este kaptunk egy parancsot, az egész zászlóalj, hogy az erdőt át kell fésülni, vagyis itt kezdődtek meg a partizánharcok. Az erdőátfésülés körülbelül hajnaltól délutáni órákig tartott. Ekkor egy mocsaras vidékre értünk, ahol a németek ránk lőttek, mi pedig kölcsönöztünk,³² egy emberünk pedig megsebesült. Utána egy községbe érkeztünk, ahol étkeztünk. Megjegyezni kívánom, az első erdőátfésülésnél egy öregemberrel találkoztunk, akit egy ember hátrakísért a zászlóaljparancsnokságra.

Mi történt ezzel a személlyel?

További sorsáról nem szereztem tudomást, azonban ha bántódása lett volna, kihirdették volna, vagy valamilyen formában közölték volna velünk, hogy a továbbiakban ilyen személyekkel vigyázni kell.

Folytassa a vallomását!

Étkezésünk után egy pajtszerű épületben szállásoltunk el. Tudomásom szerint zászlóaljunk ekkor német irányítás alatt volt, így tehát Körmenynek a németektől kapott parancsot kellett végrehajtani. Majd másnap folytattuk az erdő átűrését, azonban ezen a napon nem találkoztunk senkivel sem. Azonban a következő napon délelőtti órákban egy erdőbejárásnál védelembe kellett helyezkedni a 7. és a 8. századnak, a 9. század pedig pihenőbe volt az erdő szélén. A déli órákban a védőállás balszárnya partizántámadást kapott, ahol zászlóaljunk egy embert veszített, azonban a partizánok részéről foglyul egy sem esett.

Körülbelül három órával később az előbbi helytől egy újabb partizántámadás történt.³³ Ekkor a zászlóaljunk 19 embert veszített, az ő részükről pedig

³² Értsd: Viszonoztuk a tüzelést.

³³ A 47/III. zászlóalj ellen 1942. június 9-én végrehajtott partizántámadásról az alábbiakat jegyezte fel az alakulat – 1942. június 28-án a partizánok hadiszákmányául ejtett – 123/47/III. zlj. 42. VII. 4. számú harctudósítása (ha hihetünk Hágy Gyulának, a hadiokmányt közlétező kommunista broszúra szerzőjének): „17 órakor Hegedűs Ferenc zászlós, mint felderítő járőr parancsnok jelenti, hogy a partizánok a zászlóalj védelmi vonalának közepe felé húzódnak. Pár perccel később a partizánok

14 fő halt meg. Ekkor a partizáncsapat, tekintettel arra, hogy az erdő másik oldaláról a németek szorították őket, így egy gyűrűbe kerültek, azonban sikerült nekik a mi vonalunkon áttörni. Tudomásom arról nincs, hogy foglyul egy is került volna a partizánok részéről, azonban a mi részünkről egy embert ők foglyul ejtettek, de még aznap éjjel szabadon bocsájtották. Még aznap, amikor a németekkel összeértünk, ők elmentek, a mi zászlóaljunk pedig védőállásba helyezkedett, abba az irányba, ahol a partizánok áttörték a vonalat.

Másnap reggel Körmeny őrnagy egy németektől kapott személygépkocsival a zászlóalj állásai előtt végigment, és adta a parancsot az aknavetőöknek, közben a 8. század parancsnokának álláspontja előtt Körmeny kiszállt a gépkocsiból, és egy saját aknánk felrobbant, aminek áldozata lett Pataky Jenő hadnagy és egy honvéd. Körmeny őrnagynak az egyik lábát elvitte, vagyis leszakította [az akna], és egy zászlós a fején sebesült meg, a gépkocsivezető pedig a karján sebesült meg. Megjegyezni kívánom, a sofőr egy ukrán civil volt, azonban azt nem tudom, hogy fogoly volt-e; a németek adták át aznap Körmenynek kocsival együtt.

Amikor Körmeny megsebesült, ki vette át a zászlóaljparancsnokságot?

Körmeny megsebesülése után Kiss Ferenc hadnagy vette át a zászlóaljparancsnokságot, Körmenyt és a többi sebesülteket pedig átvették a németek és kórházba szállították. Másnap kaptunk értesülést, hogy Körmeny őrnagy meghalt.

A zászlóalj azt a részt, amerre a partizánok áttörték a vonalat, újra átfésülte, azonban senkit nem találtunk. Erdőátfésülés után egy községbe értünk, ekkor értesítést kaptunk, hogy a szabadságosok első csoportja mehet szabadságra. Ekkor a zászlóalj egyharmada még aznap este elment szabadságra, mi pedig a községből egy másik községbe mentünk, ahol megpihentünk éjszakára. Pihenésünk után másnap reggel egy erdős részre mentünk, amelyet újra át kellett volna fésülni, azonban mi a legközelebbi faluba mentünk, ahol pihenőre tértünk. Még aznap éjjel értünk jöttek a németek, és magukkal vittek bennünket egy községbe, ahol letelepedtünk. A következő napon a község körül fésü-

megindították a támadást a 7. század ellen, körülbelül 80 méter kiterjedésben. A zászlóaljparancsnok a 9. század 1. szakaszával és egy nehézpuskás rajjal a betörési helyig ment előre. Az aknavető század mind a négy aknavetővel a partizánok betörési pontját lötte. A 7. századhoz beosztott páncéltörő ágyú szintén tűz alá vette a támadó partizánokat, azonban... kezelőit kilőtték, és a páncéltörő ágyút zsákmányul ejtették a partizánok. A páncéltörő ágyút a partizánok felénk fordították és a 9. századra öt lövést adtak le. Saját páncéltörő ágyúnk ezt a zsákmányul ejtett páncéltörő ágyút két partizán kezelővel együtt kilötte. A páncéltörő ágyú az ellenséges páncéltörő ágyú kilövése után egyik nehézpuskával tűz alatt tartotta azt az utat, amelyen keresztül a 7. századot támadták a partizánok. A 7. század egyes részeit a partizánok teljesen körülzárták. Ezek felszabadítására két golyószóró raj lett kiküldve. A heves védekezés és a nehézfegyverek erős zárótüze dacára a partizánok áttörése sikerült..." Közli: *Háy* 1945. 37–38. o.

lést hajtottunk végre, azonban nem találtunk senkit. Itt körülbelül két napig voltunk, akkor kaptam egy parancsot, hogy én a századommal egy másik községbe menjek, ahol partizánokat jeleztek. Ebben a községben a civilek fogadtak bennünket, ahol kértek, hogy ne bántsunk semmit; ezek valójában tejjel és kenyérral fogadtak bennünket. Elmondották, hogy még magyarokat sem láttak ez ideig, csak németeket. Elmondották, hogy a németektől félték. Ekkor azt mondták, hogy bármit adnak, csak ne bántsuk őket; én erre azt feleltem nekik, hogy tejet adjanak, kifizetjük, azonban ők a pénzt nem fogadták el. Utána községben szállásoltunk el. Itt értesülést kaptam az úgynevezett „milicistáktól”,³⁴ ukrán civilektől, akik behódolt ukránok voltak, azonban később értesültem, hogy nagy része partizán volt. Ekkor a zászlóaljtól kaptam egy értesítést, hogy vonuljak be a századommal, azonban én jelentettem, hogy értesültem arról, hogy az erdőben partizánok vannak, azonban mi az erdő átfésülést nem hajtottuk végre. Másnap reggel újabb futár érkezett, ha nincs semmi, vonuljunk vissza a zászlóaljhoz. Ekkor újabb két milicista megjelent, és ajánlkoztak, hogy elvezetnek oda bennünket, ahol a partizánok vannak, azonban mi visszavonultunk a zászlóaljhoz.

A zászlóaljhoz való visszaérkezésük után milyen feladattal lettek megbízva?

Visszaérkezésünk után két-három nap tartózkodtunk a községben. Ekkor értesültünk arról, hogy kiléptünk a németek parancsnoksága alól. Ezután vonatral több napi utazás után egy helyen, nyílt pályán lettünk kivagonírozva, ahol Kérey Hugó főhadnagy vette át a zászlóaljparancsnokságot. Megérkezésünk után gyalog indultunk, [és] körülbelül három-öttnapi menet után egy faluba értünk. Én a századommal elváltam a zászlóaljtól, körülbelül 3 km-es sávon megfigyelőállásba helyezkedtem el, de még aznap vagy másnap parancsot kaptam, hogy vonuljak a zászlóalj után. Közben Kérey parancsára járőrt küldött a közeli községbe, közben rálöttek a járőrre, erre Kérey főhadnagy másnap reggel kiadta a parancsot, hogy a zászlóalj vegye birtokába a községet. A községbe való megérkezése után egy másik zászlóalj is érkezett, aminek a parancsnoka egy Németh nevű tartalékos főhadnagy volt. Kérey ekkor azt a parancsot adta, hogy a lakosságot össze kell gyűjteni. Amikor a nép összegyűlt, ekkor Kérey felszólította őket, hogy mondják meg, ki volt az, aki az éjjel rálőtt a magyar járőrökre, [de] senki nem mondta meg. Ekkor Kérey a falu szélén lakó három embert kiállította, hogyha nem mondják meg, hogy ki lőtt rá a járőrre, akkor azt a három embert felakasztatja. Először még arra gondoltunk, hogy így akarja megtudni, hogy ki volt, azonban a civilek nem mondták meg; akkor már láttuk, hogy komolyra fordult Kérey Hugó főhadnagy szava.

³⁴ A német és magyar megszállókkal együttműködő, karhatalmi, rendfenntartó feladatokat ellátó, ukrán nemzetiségű, felfegyverzett szovjet állampolgároktól.

Németh³⁵ nevű főhadnagy és én, és még egy tiszt – emlékezetem szerint zászlós volt –, és még úgy tudom, hogy Garamvölgyi zászlós is szólunk Kérey főhadnagynak, hogy ne csináljon ilyent, de Kérey kijelentette, hogy ő a rangidős, és kiadta a parancsot, hogy a három embert akasszák fel. Szemtanúja voltam én is és a zászlóaljnak egy része [is]. Ekkor Németh főhadnagy az embe-reivel együtt elvonult.

Ezután egészen július 12-ig meneteltünk gyalog, az úttal értesültünk arról, hogy az út aknásítva van. Ekkor Kérey főhadnagy egy milicistával három-négy civil személyt szedetett össze, és Kérey a zászlóalj élére állította őket; azonban semmi nem történt, sem velünk, sem a civilekkel. Utána egy községbe érkeztünk, ahol azt a parancsot kaptam, hogy Ulica nevű folyóparton³⁶ védőállásba kellett elhelyezkedni. Megjegyezni kívánom, a zászlóaljparancsnok engedélye nélkül a három-négy civil személyt elbocsájtottam haza.

Kudjarov nevű községet Kérey parancsára gépágyúval lövette, amely község ennek következtében leégett.³⁷ Utána Sztaraja Gutára mentünk, ahol a községet egy erdő fogta körül, itt körkörös védelembe helyezkedtünk el, ahol 1942. július 19-ig tartózkodtam, ekkor Szeregyina Budára mentünk, és hazajöttem szabadságra, szabadságom letelte után pedig vissza már nem kerültem a Szovjetunióba.

2. Az Államvédelmi Hatóság kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1954. augusztus 2. (Részlet)³⁸

Mondja el, hogy a második világháború ideje alatt mely katonai alakulatnál, milyen minőségben teljesített frontszolgálatot?

1941. október 27-től 1942. július 19-ig teljesítettem frontszolgálatot a zalaegerszegi 47/III. zászlóaljnál, mint szakasz-, ill. századparancsnok. Zászlóaljam 1942. február közepéig Perejeszlávban állomásozott, és különböző őrszolgálatot látott el. Innen a Harkov környéki harcokban lettünk bevetve, körülbelül június első feléig. Ekkor felvittek bennünket, az egész zászlóaljat, Bogoduhovtól délre, és partizánharcokra vetettek be bennünket. Ezt a harcot erdőátfésülésre merítették ki leginkább, és június 10-én³⁹ volt egy összeütkö-

³⁵ Németh főhadnagy személyét a hiányos adatok miatt nem tudtuk azonosítani.

³⁶ Értsd: az Ulica nevű településnél lévő folyóparton.

³⁷ Dömötör Miklós honvéd, a 47/III. zászlóalj törzsének hírvivője az ÁVH Zala megyei osztályán 1954. július 29-én, a háborús bűnökkel vádolt Matkovits Lajos tartalékos főhadnagy ügyében tett tanúvallomásaiban úgy emlékezett, hogy az Ulica nevű településnél történt az eset: „...Kérey a zászlóalj rendelkezésére bocsátott gépágyúkkal, foszforos lövedékekkel lövette a községet, melynek következtében az egész község lángban állt.” MNL ZML ZMB Bünp. St. 63/1991. Permelléklet.

³⁸ MNL ZML ZMB Bünp. St. 63/1991. Permelléklet.

³⁹ Pontosabban 1942. június 9-én.

zésünk a partizánokkal, körülbelül egy fél órán keresztül. Ez a harc a partizánok javára volt eredményes. Ez az összeütközés konkrétan egy erdei út mentén történt.

Ki volt ekkor a zászlóalj parancsnoka?

1942. június 11-ig Körmeny László őrnagy volt zászlóaljunk parancsnoka. Ekkor saját aknatalálattól, több társával együtt megsebesült, és rá egy napra kórházban meg is halt.⁴⁰

Körmeny őrnagy halála után ki vette át a zászlóaljparancsnokságot?

Körmeny halála után az akkori rangidős Kiss Ferenc hadnagy vette át a zászlóaljparancsnokságot, természetesen ideiglenesen. Úgy emlékszem, hogy ő körülbelül 15 napig volt zászlóaljparancsnok, s ez alatt az idő alatt a zászlóalj harcot egyáltalán nem végzett. Kiss Ferentől a zászlóaljparancsnokságot az ezredparancsnok⁴¹ megbízásából Kérey Hugó főhadnagy vette át június utolsó napjaiban.

Milyen harci és egyéb események történtek Kérey parancsnoksága ideje alatt?

Kérey Hugó, ami után átvette a zászlóaljparancsnokságot, a zászlóaljon belül módosítást, átcsoportosítást vagy hasonló intézkedéseket nem tett. A század-, illetve szakaszparancsnokok ugyanazok maradtak, akik voltak.

Közbevetőleg mondjon véleményt Kérey személyét illetően!

Véleményem szerint katonailag képzett, jó szervezőképességgel rendelkezett mindenféle tekintetben. Önálló parancsnoknak mondható, mivel a zászlóaljon belüli problémákat saját maga oldotta meg. Mindemellert az önállósága sokszor túlzott volt, ami átcsapott az önkényeskedésbe. Egyébként parancsnoki beosztására büszke és hiú volt. Mindemellert önrendelkező, tehát ha valamilyen parancsot kiadott vagy valamit elhatározott, azt ellenvélemény vagy kritizálás esetén is végrehajtotta, illetve végrehajtotta. A legénységgel kizárólag csak a tiszteken keresztül tartotta a kapcsolatot, kivéve a törzsbelleket, akiknek közvetlen is adott parancsot.

Folytassa vallomását arra vonatkozólag, hogy Kérey zászlóaljparancsnoki beosztási ideje alatt milyen önkényeskedést követett el!

Zászlóaljunk, miután Kérey átvette a parancsnokságot, gyalogmenetben folytatta útját a brjanszki erdő felé. Menetelés közben helyenként megállt az egész zászlóalj egy fél-, esetleg egynapi pihenőt tartani. 1942. július első napjaiban, tehát a menetelés ideje alatt, az egyik községben, amelynek nevére visszaemlékezni nem tudok, felderítő járőreinkre állítólag a partizánok rálöttek, ebből azonban sem halott, sem sebesülés nem volt. Az ezt követő napon zászlóaljunk az ezreddel együtt ezen a területen, vonalon átfésülést hajtott végre partizán elhárítás céljából. Kérey Hugó zászlóaljparancsnok ebben a község-

⁴⁰ Körmeny László őrnagy június 10-én sebesült meg, és másnap halt bele sérüléseibe.

⁴¹ Han Elek (Erzsébetváros, 1891. november 11.) ezredes 1941/1942-ben a 34. gyalogezred parancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot a megszállt Ukrajnában. HL HM 22. v. oszt. 741.492/1943.

ben, ahol állítólag járőreinkre rálöttek, egy helyre, a falu szélére tömörítette a lakosságot, és a szélső három ház gazdáit a tömeg elé állította, s kijelentette tolmácson keresztül, hogy ha nem jelentkezik önként az, ki a járőrökre rálőtt, ezt az említett három embert fel fogja akasztatni. Kérey felhívására senki se jelentkezett, s így egy fél óra leforgásán belül az összegyűjtött lakosság szeme láttára a három polgári személyt, lakost felakasztatta.

Megjegyezni kívánom, hogy Kérey Hugó a civil lakosok felakasztatása előtt beszélt a falu bírójával, aki a három személyért felelősséget vállalt, hogy azok nem voltak partizánok, és nem is lőttek rá a járőrökre. Ezen kívül én magam, egy másik zászlóaljparancsnok, Németh főhadnagy és még egy másik tiszt elleneztük az utasítást, és kértük, hogy ne hajtassa végre az akasztást, sőt megpróbáltam én magam is bizonyítani előtte, hogy ezek a személyek nem lehetnek azonosak azokkal a partizánokkal, akik a járőrre állítólag rálöttek. Ő – Kérey – azonban ellenvetésünkre meglehetősen fel volt háborodva és elégedetlenségét fejezte ki.

Körülbelül az év július 11-én Kudjarov község felé menetelés közben Kérey parancsára, emlékezetem szerint öt-hatfőnyi civil fiatalembert kellett összehozni, abból a célból, hogy a zászlóalj élére állították be őket, hogy a zászlóaljhoz beosztott katonákat aknaveszélytől megfelelőképpen védje. Ezt a kis csoportot az én századomhoz osztotta be, hogy a másnapi támadást azokkal karöltve, illetve őket, mint védőfalat felhasználva kezdjük meg. Kérey parancsát én azonban nem hajtottam végre, illetve a civil csoportot szabadlábba helyeztem, és csak reggel tettem jelentést Kéreynek, hogy az emberekkel mit csináltam. Ezen kívül megfelelő magyarázattal értette meg eljárásom helyességét.

Volt-e még hasonló önkényeskedése Kéreynek a fentiekben kívül?

A fentiekben kívül hasonló esetről nincs tudomásom, ugyanis én július 19-én a zászlóalj egyharmadával szabadságolva lettem, s többet nem is mentem vissza. Később szereztem róla tudomást, hogy az egész zászlóaljat teljesen szétverték, és az egész felszerelés 66 emberrel veszett oda egy támadás alkalmával (partizántámadás).⁴² Véleményem szerint ez a komoly veszteség Kérey önkényeskedésének köszönhető, mivel az ő parancsnoksága előtti időben soha partizántámadást nem kaptunk. Miután azonban ő a három partizánt felakasztatta, a partizánok állandóan zaklattak bennünket.

Arra a kérdésre, hogy Kérey meddig volt a zászlóalj parancsnoka, választ adni nem tudok, mivel, mint mondtam, én már nem mentem ismét vissza.

⁴² A 47/III. zászlóaljat 1942. július 28-án éjjel rohanta le Kovpak partizánosztaga Sztaraja Gutánál. A korabeli magyar veszteség-nyilvántartási dokumentumok szerint a zalaegerszegi alakulattól 71 legénységi állományú katona tűnt el és kilencen sebesültek meg e rajtaütés során. A fogságba esett honvédek egy része – a túlélés reményében – beállt a partizánok közé. HL KI Névszerinti veszteségkimutatás, adatbázis; *Kovpak* 1951. 90. o.; *Földes* 1970. 94–95. o.; Élni emberül... 330–332. o. (A partizánok közé állt Mrakovics – vagy Markovits – Kálmán honvéd életrajza); *Szabó* 2018. 5. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Bekő* 2013. *Bekő Tamás*: Zalatárnokiak a Donnál, 1942–1943. (Zalai Múzeum 21. Közlemények Zala Megye Múzeumaiból.) Szerk. *Orba Zoltán* – *Simmer Livia*. Zalaegerszeg, 2013. 159–198. o.
- Béres* 2017. *Béres Katalin*: Hegedűs Ferenc története. (Kézirat.) Zalaegerszeg, 2017.
- Élni emberül... *Élni emberül... A munkásmozgalom Zala megyei harcossai. Életrajzgyűjtemény.* Szerk. *Jakabfi Rudolf* – *Tóth Antal* – *Tóth Lászlóné*. Zalaegerszeg, 1980.
- Földes* 1970. *Földes Pál*: Partizánemlékek. Magyar antifasiszták a Szovjetunióban 1940–1945. Budapest, 1970.
- Háy* 1945. *Háy Gyula*: Partizánok tükre. Budapest, 1945.
- Horváth* 1990. *Horváth Ferenc* őrmester visszaemlékezése hangszalagon I. Béres Katalin felvétele, 1990. (Béres Katalin birtokában, Zalaegerszegen.)
- Kovpak* 1951. *Kovpak*: A brjanszki erdőtől a Kárpátokig. Budapest, 1951.
- Krausz* 2013. *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947).* Főszerk. *Krausz Tamás*. Budapest, 2013.
- Magyar* 2017. *Magyar Hajnalka*: Zalaiak megtöretésének helyszíne volt a pince. *Zalai Hírlap*, 112. (2017. május 15.) 3. o.
- Szabó* 1995. *Szabó Péter*: A zalai honvéd alakulatok a második világháborúban, és az azt megelőző években (1938–1945). Hadtörténelmi tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Szerk. *Molnár András*. Zalaegerszeg, 1995. 291–349. o.
- Szabó* 2018. *Szabó Péter*: A zalaegerszegi 47/III. zászlóalj a megszállt ukrán területen (1941–1944). (Előadás kézírata.) Budapest, 2018.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁBTL V-116 977. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, V-116 977. Vizsgálati dossziék. Hegedűs Ferenc
- HK Szü. Honvédségi Közlöny. Személyes ügyek
- HL Hadtörténelmi Levéltár
- HM 22. v. oszt. I. 31. M. kir. Honvédelmi Minisztérium 22. v. [háborús veszteségek nyilvántartása] osztály iratai
- 41 522. sz. ti. ogy. 41 522. számú tiszti okmánygyűjtő. Hegedűs Ferenc
- Tgy. 3184. Tanulmánygyűjtemény 3184. Péchy György: Csapatistt voltam a magyar királyi honvédségben. Gépelt kézirat. (Budapest, 1987.)
- HL KI Névszerinti Hadtörténelmi Levéltár Központi Irattára, A m. kir. Honvédség személyi állományának névszerinti veszteségi kartonjai alapján készített számítógépes adatbázis, 1941–1945
- MNL ZML ZMB Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zala Megyei Bűnp. St. 63/1991. Bűntetőperek St. 63/1991. (Eredeti jelzete: B.001/1954.) Matkovits Lajos bűntetőpere

Pollmann Ferenc

Egy ismeretlen Tersztyánszky-levél 1915-ből

Az itt közölt dokumentum több szempontból is érdekes. Egyrészt az érintett személyek: a levél írója, illetve címzettje okán, másrészt jellege miatt – bizalmas jóbarátnak írott magánlevélről lévén szó, joggal feltételezhető egyfajta kendőzetlen nyíltság a levélíró részéről –, harmadrészt pedig a benne közvetlenül vagy közvetve érintett események következtében, tekintve, hogy a világháború egyik kritikus szakaszában egy fontos hadművelet kellős közepén íródott. Szerzője, nádasi Tersztyánszky Károly, a levél keletkezésének idején lovassági tábornok, aki később egészen a vezérezredesi – azaz a tábornagy utáni legmagasabb – rendfokozatig emelkedett az osztrák–magyar katonai hierarchiában. A dokumentum különlegességét az is növeli, hogy bár a szóban forgó tábornok meglehetősen nagy irathagyatékot produkált, mivel kiterjedt levelezése mellett rendszeresen naplót is vezetett, ennek a hagyatéknak a legnagyobb része azonban elveszett. Voltaképpen két nagyobb levélegyüttest leszámítva alig maradt fenn néhány magánlevél a mindenkori címzetteknel, míg a naplók teljes egészükben eltűntek, illetve a legjobb esetben ismeretlen helyen lappanganak. Ez annál inkább sajnálatos, mivel Tersztyánszky feljegyzései páratlanul fontos forrásanyagot jelenthetnének a kor történetének tanulmányozásához, tekintettel a tábornok erősen fejlett kritikai érzékére és éles szemére, valamint széles körű kapcsolati hálójára, nem utolsósorban pedig arra a képességére, hogy könnyen keveredett konfliktusba. Ezek a gyakori összetűzések a történész szempontjából azzal a kedvező következménnyel jártak, hogy a vita hevében az érintettek gyakorta megfeledeztek a szokásos óvatoskodásról és jóval nyíltabban fogalmaztak, mint egyébként tették volna.

A két említett levélegyüttes közül az egyik a Tersztyánszky Károly által Stefan Sarkotić von Lovćen báró gyalogsági tábornokhoz (később vezérezredeshez) írott 55 db levél illetve távirat. A másik egy 77 tételből – levelekből és táborig levelezőlapokból – álló gyűjtemény, melynek címzettje Tersztyánszky régi barátja, inámi Bolgár Ferenc, a dualista Magyarország egyik sajátos politikai közszereplője, aki 1906 és 1910 között a magyar királyi Honvédelmi Minisztérium államtitkára volt. Az itt közölt levél ennek az utóbbi levelezésnek a legelső darabja és mellesleg az egyetlen olyan autográf, amit Tersztyánszkytól

1915 tavaszáról ismerünk: a Sarkotié levelezés is 1915 nyaratól tartalmaz dokumentumomat.

A Bolgár Ferencnek írott levelek lelőhelye a budapesti Hadtörténelmi Levéltár Personalia gyűjteményének önálló személyi hagyatékot nem képező irategyütteseket tartalmazó Levelestára.¹ Általában fennmaradt a levelek borítéka is; az itt közölt dokumentummal is ez a helyzet. A címzés – akárcsak maga a levél – ceruzával íródott. A küldeményt Homonnán „ajánlott” jelzéssel adták fel, az összesen negyven fillér értékű bélyeggel bérmentesített borítékon a postabélyegzők kelte 1915. március 9. Maga a levél két nappal korábban, azaz 7-én keletkezett. Tersztyánszky a címzést és a levelet német nyelven írta. Egyébként egész levelezésük végig ezen a nyelven zajlott, mivel a tábornok erősen törte a magyart és amennyire lehetett került, hogy magyarul kelljen megnyilvánulnia akár szóban, akár írásban. (Hiányos magyartudása volt az egyik indoka, amiért 1917 őszén nem vállalta el a magyar darabont testőrség irányítását.) A címzés érdekessége, hogy abban Tersztyánszky szolgálaton kívüli őrnagynak (Major a. D.) titulálja Bolgár Ferencet, akinek pályafutásáról később még lesz szó, de annyi idekíváncozik, hogy főhadnagyként vált ki az aktív szolgálatból még 1881-ben. Szolgálaton kívüli viszonyban történt előléptetéséről nincs a hivatalos közlönyökben említés. Tény ugyanakkor, hogy 1916-ban tényleg szolgálaton kívüli őrnagyként kapott *legfelsőbb dicsérő elismerést* az uralkodótól.²

Mit kell tudni a levél szerzőjéről? A nádasi Tersztyánszkyak – nyilvánvalóan szláv hangzású nevük ellenére – mindmáig az egyik legrégebb magyar nemesi családnak számítanak. Őseiket a családtörténészek az Árpád-korban, a XIII. században vélik megtalálni. A majdani világháborús hadvezér a rendkívül kiterjedt família trencsén–nyitrai ágából származik: 1854. október 28-án látta meg a napvilágot Szakolcán (mai nevén Skalica, Szlovákia). Az alapfokú tanulmányok elsajátítása után szülei a morvaországi Olmützbe adták gimnáziumba A hatodik osztály elvégzése után az egyébként jó tanuló fiatalember élete döntő fordulatot vett: a katonai hivatás mellett döntött. 1871-ben otthagyta a gimnáziumot és beiratkozott a Sankt Pölten-i katonai kollégiumba. Ez a rövid ideig létező tanintézet tulajdonképpen a bécsújhelyi katonai akadémia előiskolájaként működött. Tersztyánszky útja is ebbe, a Habsburg-hadsereg legpatinásabb tisztképző iskolájának számító intézménybe vezetett. 1873 és 1877 között volt a Mária Terézia által alapított akadémia hallgatója. 1877-ben avatták hadnaggyá, első beosztása a nyolcas dragonyosokhoz szólt. A tanárai és előljárói által ekkor egyértelműen nagy tehetségnek elkönyvelt fiatal lovassági tiszt számára természetesen a vezérkari tisztek képzésére hivatott Hadiiskola (Kriegsschule) elvégzése követ-

¹ Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, 187.

² Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek. 1916/91. sz. 1813. o.

kezett. A kétéves képzést követően Tersztyánszky Károly főhadnagy beosztást nyert az osztrák–magyar hadsereg vezérkarához. Ettől kezdve felváltva teljesített vezérkari és csapatszolgálati beosztásokat. Közben 1887-ben megnősült, elvette egy bukovinai nagybirtokos lányát, Popowicz Olgát. Első önálló ezredparancsnoki megbízatását 1897-ben kapta: alezredesi rangban az egyes dragonyosok élére került. Karrierje továbbra is töretlenül felfelé ívelt. 1904-ben már a zágrábi lovasdandár parancsnokaként érte el a legalacsonyabb tábornoki rendfokozatot, a vezérőrnagyit. 1907-ben a lembergi lovashadosztály parancsnoka lett, majd a következő évben seregtestével együtt átköltözött Pozsonyba. 1908-ban pályafutása újabb fordulóponthoz ért. A veszprémi hadgyakorlaton mutatott teljesítményével sikerült magára vonnia Ferenc Ferdinánd főherceg figyelmét. Tersztyánszkyt a főherceg katonai irodájában számon tartották, mivel Ferenc Ferdinándnak komoly tervei voltak az általa határozottan „svarcgelb” érzelműnek tekintett tábornokkal. Ennek jótékony hatásait Tersztyánszky hamarosan tapasztalhatta: 1912 őszén a budapesti hadtest parancsnoka és egyben a magyar főváros vezénylő tábornoka lett. A következő évben pedig a trónörökös felajánlotta neki az átmenetileg kegyvesztettnek számító vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf posztját. Mielőtt azonban az immár lovassági tábornoki rangú Tersztyánszky nagyon is beleélhette volna magát új, minden eddiginél magasabb beosztásának gondolatába, Ferenc Ferdinánd megváltoztatta szándékát, és a vezérkari főnökségből nem lett semmi. A budapesti hadtestparancsnokság önmagában is komoly próbatételt jelentett Tersztyánszky számára, mivel a magyar fővárosban nemcsak katonai vezetőként, hanem fontos közéleti szereplőként is helyt kellett volna állnia, ami nem ment könnyen: a tábornok több kellemetlen konfliktusnak is részese lett. Ezek közül az ellenzéki honatyák és a tisztikar között kirobbant ügynevezett kaszinó-affér volt talán a legkeservesebb, melynek végső stádiumában Tersztyánszky maga vívott párbajt Szmrecsányi György képviselővel. Nem kevésbé kínos volt azonban a honvédség főparancsnokával, Rohr lovassági tábornokkal kialakult ellentéte, vagy a budapesti Vérmező ügyében a főváros polgárságával szemben kényszerűségből felvállalt népszerűtlen szerepe. Ezek az ügyek mind a legfelső katonai vezetés, mind a politika, mind pedig a fővárosi közvélemény szemében meglehetősen népszerűtlenné tették Tersztyánszkyt, olyannyira, hogy 1914 nyarán a tábornok, akit lelkileg és fizikailag is megviselték az események, már a visszavonuláson gondolkodott. Ekkor történt azonban valami, ami gyökeresen megváltoztatott mindent: június 28-án Sarajevóban meggyilkolták a trónörökösöt és feleségét.

Ferenc Ferdinánd halála Tersztyánszky számára személyes tragédiát jelentett, hiszen legfőbb pártfogóját veszítette el. A küszöbön álló háború ugyanakkor új – talán utolsó utáni – lehetőséget kínált arra, hogy hadvezérként megszerezze azt a hadidicsőséget, amelyre egész élete során látszólag hiába várt. Augusztusban megindultak a hadműveletek. A tábornok – IV. hadteste

élén – a szerb hadszíntérre vonult, ahol a Szabács környéki harcokban esett át a tűzkeresztségen. Az időközben bekövetkezett orosz hadba lépés miatt szükségessé vált a hadtest átirányítása Galíciába. A délvidéki harcok mérlegét Tersztyánszky a maga részéről határozottan kedvezőnek tartotta – a hadtörténetírás azonban általában nem osztja ezt a véleményt. A lemergi csatában az általános visszavonulás elrendelése újra megakadályozta a tábornokot abban, hogy maradandó sikert érjen el. Ezt követően a budapesti hadtestet Sziléziába vezényelték át, majd 1915 februárjában újra visszaszállították a Kárpátokba. Ekkor Tersztyánszky komoly lehetőséget kapott a várva-várt hadisiker elérésére: rábízta a körülzárt Przemysl felszabadítására létrehozott támadó csoportosítás vezetését. Hiába volt azonban minden erőfeszítés, hiába hajszolta csapatait rendkívüli veszteségeket eredményező támadásokba, a szívesen védekező ellenfél, no meg a különösen rossz időjárás reménytelenné tett minden felmentési kísérletet. A sok halottra mindenesetre az udvarnál is felfigyeltek... Májusban az olasz hadüzenet következtében a Monarchia hadserege nehéz helyzetbe került. A Balkánról a szerbek passzivitását kihasználva szinte minden mozdítható hadosztályt kivontak, hogy az új délnyugati front kibírja a hatalmas túlerőben támadó olaszok nyomását. Tersztyánszkyt a balkáni hadszíntéren visszamaradt csapatok parancsnokságával bízták meg. 1915 őszén a Németország, valamint a központi hatalmak táborhoz csatlakozott Bulgária részvételével indított, Szerbia elleni hadjáratban érdekelt osztrák–magyar csapatokból alakult 3. hadsereg parancsnokságát Tersztyánszky kapta. Ekkor azonban a tábornok hatalmasat hibázott. Jelentéktelennek látszó konfliktusba keveredett Tallián Béla magyar kormánybiztossal, és a mindinkább elfajuló ügybe bekapcsolódott a nagyhatalmú magyar miniszterelnök, Tisza István, aki presztízs kérdést csinált abból, hogy kieszközölje a tábornok félreállítását. Ez sikerült is, aminek következtében Tersztyánszky helyett Kövess Hermann tábornok foglalta el Belgrádot és aratta le az összes babért a szerbek elleni győztes hadjáratban. Ezután nyolc hónap kényszerű tétlenség következett, míg 1916 nyarán a Bruszilov-offenzíva következtében felmentett József Ferdinánd főherceg helyett Tersztyánszky kapta a 4. hadserege parancsnokságát a keleti fronton. Itt az orosz haderővel folytatott kíméletlen küzdelem mellett a szövetséges németekkel szembeni intrikálás foglalkoztatta leginkább a tábornokot, akinek emiatt 1917 tavaszán helyet kellett cserélnie a 3. hadsereg parancsnokával, Kirchbach tábornokkal. Tersztyánszkynek azonban ezzel a cserével tényleg nem volt szerencséje, mivel 1917 nyarán a Kerenszkij-offenzíva éppen ott szakította át a frontot, ahol az ő 3. hadserege állt. A kudarcot vallott hadvezért ekkor már legfőbb pártfogója, Franz Conrad von Hötzendorf, az Osztrák–Magyar Monarchia legendás vezérkari főnöke sem menthette meg a félreállítástól, hiszen a Ferenc József halála után trónra lépett új uralkodó, Károly császár–király időközben őt is menesztette. Tersztyánszky a háború hátralévő

részében a bécsi lovas testőrség parancsnokaként ette a bukott hadvezérek keserű kenyerét, miután az uralkodó eredeti ajánlatát, hogy Budapesten legyen a darabont testőrség parancsnoka, elutasította. Még megérhette a Monarchia bukását, majd 1921. március 7-én Bécsben belehalt egy tüdőgyulladásba.³

Ami a címzettet illeti, róla kevesebbet lehet tudni. Inámi Bolgár Ferenc 1851. január 3-án született Máramaroszigeten (ma Sighetu Marmăției, Románia). Eredetileg hivatásos tiszti pályára lépett: a bécsi hadmérnöki akadémia elvégzése után 1873-ban avatták hadnaggyá. 1881-ben azonban – immár főhadnagyként – kivált az aktív szolgálatból, azonban rendfokozatát megtartotta. Ettől kezdve előbb Bécsben katonai lapokat szerkesztett (Wehrzeitung, Militärzeitung), majd Temesváron és Budapesten foglalkozott újságírással. 1887-től politikai ambíciókat táplált, különféle ellenzéki párti programokkal, 1910 után pedig pártonkívüli független képviselőként rendre bejutott a magyar képviselőházba, amelynek tagja maradt egészen a világháború végéig. Ugyanez 1920-ban az általa alapított rendpárt színeiben azonban már nem sikerült neki. 1923. május 23-án hunyt el Budapesten. Nevéhez fűződik az egyik legismertebb magyar párbajkódex kiadása.⁴ 1884-ben maga is halálos végű pisztolypárbajt vívott egy aktív katonatiszttel, Schleyer alezredessel.⁵

Az általános hadihelyzet

Az a nagyszabású hadművelet, amelyről Tersztyánszky 1915. március 7-i levele is beszámol, az első világháború egyik legvéresebb periódusában zajlott egy olyan hadszíntéren, amelynek eseményeit a hadtörténeti feldolgozások általában nem túl sok figyelemre méltatták. Mostanában látszik megtörni a jég: 2010-ben az USA-beli hadtörténész, Graydon A. Tunstall önálló kötetet⁶ szentelt a kárpáti téli csatának nevezett, rendkívül véres és kimerítő küzdelemnek, amit a neves szerző a verduni vagy a második világháború sztálingrádi csatájához hasonlított. A világháború ezen szakaszában az Osztrák–Magyar Monarchia rendkívül nehéz stratégiai helyzetben volt. Az előző esztendő kiábrándító mérlege után (vereség Szerbiában, Galícia elvesztése, 115 ezer halott katona, egy és negyedmillió összes embervesztés) az 1915-ös háborús évet is meglehető-

³ Tersztyánszky életrajzával kapcsolatban leginkább saját könyvemre támaszkodtam. *Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása.* Budapest, 2003.

⁴ A párbaj szabályai. Budapest, 1880.

⁵ Lásd: Magyar Országgyűlési Almanach 1901–1906. 228. oldal (http://www.ogyk.hu/regi_honlap/e-konyvt/mpgy/alm/al901_06/228.htm) (A letöltés időpontja: 2015. március 5.)

⁶ *Graydon A. Tunstall: Blood on the Snow. The Carpathian Winter War of 1915.* Lawrence (Kansas), 2010.

sen borús kilátásokkal kezdte. A Monarchia frontja a román határtól nyugati irányban a Kárpátok gerincén, azaz a magyar határon húzódott, ugyanakkor Przemysl övára 1914. november 5-e – azaz a második körülvétel – óta egyre nehezebben tudta távol tartani az ostromló cári csapatokat.

Az új esztendő legfontosabb feladatai lényegében az előző év kudarcaiból következtek. Conrad vezérkari főnök a Balkánon egyelőre nem gondolt támadó akcióra, és nagyon is kapóra jött számára a szerbek passzivitása. Az orosz fronton ellenben az ellenségtől nem lehetett tétlenséget várni. Az osztrák–magyar hadvezetés minimális célja itt ugyanaz volt, mint az előző esztendő végén: megakadályozni az ellenséget abban, hogy a Kárpátok hágóin keresztül benyomuljon a magyar Alföldre, majd kikényszeríteni a Przemysl körüli ostromgyűrű áttörését. Míg az előbbi feladat önmagában embert próbáló, de a január elejére kialakult erőviszonyok mellett talán teljesíthető volt, a második feltétlenül erősítéseket és átcsoportosítást tett szükségessé. Mivel a Monarchia 2. hadserege 1914 novembere óta német alárendeltségben Felső-Sziléziát védelmezte az orosz betöréssel szemben, kézenfekvő volt a gondolat, hogy elsősorban ennek hadosztályait kellene visszahozni. Az 1915. január 23-án kezdett osztrák–magyar támadás, melyet a 3. hadsereg és a Südarmee összesen 175 ezer puskából és 1000 lövegből álló csoportosítása indított, súlyos kudarccal végződött. A rendkívüli időjárási viszonyok (25 fokos fagy, hóviharak), a jeges utak miatt lehetetlenné váló utánpótlás, a tüzérségi támogatás nélkül megindított rohamok, a méteres hóba süppedő katonák, akik könnyű célpontjai lettek az ellenséges lövészeknek, az anyagi és emberveszteségeken túl a hadsereg harci szellemében is mérhetetlen károkat okoztak. Január 26-án aztán megindult az oroszok támadása az osztrák–magyar 3. hadsereg centruma és balszárnya ellen a Duklai-hágó mindkét oldalán. A szakadatlanul rohamozó oroszok február 4-én elfoglalták Mezőlaborcot, amivel igen súlyos helyzetbe hozták a 3. hadsereg balszárnyát, mivel ezzel fő utánpótlási vonalat vágták el. Az osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokság azonban nem mondhatott le arról, hogy minden áron kieroszakolja Przemysl felszabadítását. A Sziléziából visszahozott 2. hadsereg bevetésétől remélték azt az erőteljesítést, amely a sikert biztosíthatja. Az időjárás azonban továbbra is nehéz próba elé állította a harcolókat. Február 8-án hirtelen olvadás következett be, a gyors hóolvadás sártengerré változtatta az utakat. A Mezőlaborc–Lupków vasútvonal felszabadítása továbbra sem sikerült.

Időközben befejeződött az osztrák–magyar 2. hadsereg átszállítása. Ennek IV. hadteste lett annak a támadó csoportosításnak a magja, amely a hadtestparancsnok, Tersztyánszky lovassági tábornok parancsnoksága alatt február 27-től kezdődően újra – és mint kiderült utoljára – megkísérelte a Przemysl körüli orosz gyűrű áttörését. A kezdetben 7 hadosztályból álló és később továbbgyarapodva több mint nyolc hadosztály (azaz mintegy két hadsereg) erejűvé

fejlesztett támadó ék mindent elkövetett a sikerért. Sajnos azonban a frontális támadás eleve kudarcra volt ítélve, átkarolásra pedig már nem maradt idő. A küzdelem rendkívüli veszteségekkel járt: a Tersztyánszky-hadseregcsoport a március első két hetében lezajlott harcokban több mint 38 ezer embert veszített! Összehasonlításképpen: a hadművelet megindításakor mintegy 55 ezer puskával rendelkezett. Hiába aratott időközben a német szövetséges a Mazurítavaknál fényes győzelmet (február 7–15.), az oroszok nem vontak el erőket a délnyugati fronttól. Ellenkezőleg: mindent elkövettek azért, hogy a körülzárt osztrák–magyar övvar birtokbavételével a hadba lépést erősen fontolgató Olaszországot és Romániát befolyásolják. A körülzárást a védők március 22-ig bírták. Azon a napon 120 ezer ember adta meg magát azt követően, hogy 19-én egy utolsó elkéseredett kitörési kísérlet is kudarcba fulladt. Az ostromban addig részt vevő orosz hadtestek nyomban Homonnánál kerültek bevetésre, és a tartalékaiból kifogyott osztrák–magyar hadvezetés már a front teljes összemomlásától tartott. Ez ugyan sem a kárpáti téli csata, sem a húsvéti csata folyamán nem következett be, de a Monarchia Galíciában 1915 áprilisára rendkívül nehéz helyzetbe került, amiből saját erőből nem is tudott kikecmeregni.

Tersztyánszky tehát kudarcot vallott, ám a levél megírásakor ezt még nem lehetett előre látni. Lássuk most a dokumentumot!

FORRÁSKÖZLÉS

Cisna, am 7. März 1915 7h abends
Verehrter Freund!

Sehr erfreut hat mich Dein heute früh – nach einem glücklich gelungenen Nachtangriff – erhaltener Brief, und gerne hätte ich Dich bei meinem kurzen Aufenthalte in Pest gesprochen, und Dir so manches erzählt – habe ich ja doch in den letzten 7 Monaten so viel erlebt, Gutes und Unangenehmes, daß von genug Gesprächsstoff hätten.

Von allen Verwendungen, die ich bis jetzt hatte, ist mein gegenwärtiger Auftrag der schwierigste aber auch wichtigste – Du hast in Deinem Brief selbst angedeutet, in welche Richtung und mit welchem Ziel ich tätig bin, wobei ich eine Operation durchführen muß, die selbst dem größten Kriegsmeister Napoleon einiges Kopfzerbrechen verursacht haben würde – ein „Durchbruch“ ist immer eine schwierige Sache, doppelt schwierig, wenn Wind und Wetter dem Gegner Hilfe leisten, und die Terrainschwierigkeiten, meterhohe Schnee, für den Nachschub nur eine elende Gebirgsstraße etc. etc. die Sache nicht leicht machen.

Mit Kräften hat man nicht gezeigt, ich commandiere 8 Truppen-Divisionen, die ich in 3 Korps und 2 selbständige Gefechtsgruppen gegliedert habe, hiervon habe ich 4 Divisionen auf engem Raume als eigentliche Stoßgruppe ein-

gesetzt. Der Gegner leistet zähesten Widerstand, täglich kommt es in jeder genommenen Stellung zu erbitterten Handgemengen, in welcher das Bajonett und der Gewehrkolben die Endarbeit tun. 14 Maschinengewehre, 20 Officiere und gegen 5000 Mann sind bis jetzt unsere Beute; aber die Thätigkeit meine Truppen läßt sich nicht nach die Anzahl der Gefangenen beurteilen, denn ich bin kein Freund derselben – wir schlagen tot, was nicht absolut geschont werden muß.

Heute war der 8. Schlachttag – mein braves 4. Korps, dessen Kommando ich einem bewährten General anvertraut habe, macht wie immer die Hauptarbeit – Gott segne es auch weiterhin in diesen schweren Tagen!

Über Serbien nach Ostgalizien, von dort über die Karpathen nach Ungarn, und alsbald wieder über den Karpathenkamm – in einem 44 Tage währende Gefechte! – nach Mittelgalizien, hierauf nach R. Polen und schließlich wieder über die cara patria in meinem jetzigen Operationsraum zu wandern, ist keine Kleinigkeit. Aber meine Truppen haben überall ihre Pflicht und Schuldigkeit getan und überall bis jetzt den Erfolg an sich gerissen, das tröstet über so manche Entbehrung und manche schwere Stunde – ich möchte auch diese in meiner Erinnerung nicht missen, die Erinnerung verklärt auch diese!

Ein vorzüglich functionierender Stab erleichtert mir meine Aufgaben wesentlich – 7 Kriegsmonate habe uns zu Freunden gemacht, und ich glaube behaupten zu können, daß wol in keinem anderen Armeekorper so harmonische Verhältnisse bestehen als in meinem Hptquartier – ich habe „Herren“ als meine Umgebung gesucht, und auch „Herren“ gefunden. Herzen treu wie Gold und furchtlos in den Stunden der Gefahr, die wie so oft miteinander verbracht haben. Das kittet fürs Leben zusammen!

Mein Corpus hat bis jetzt gut ausgehalten, und bessere Nerven hatte ich nie in meinem Leben, ich habe also allen Grund, unserem lieben Herrgott dankbar zu sein.

Über das, was nach dem Kriege kommt, denke ich oft nach, oft debattieren wir auch darüber, ich aber werde diese Zeit *procul negotiis* meinen Erinnerungen leben, jüngere Kräfte mögen die kommenden inneren Kämpfe ausfechten, denn es muß nicht nur die Basis für das Zukünftige gefunden werden, der Ausbau wird erst recht ganze Männer erfordern.

Dazu bin ich schon zu alt! Am Tage des Friedensschlusses gedenke ich mein Pensionierungsgesuch einzureichen und mich in einen stillen Erdenwinkel zurück zu ziehen. Hätte der verstorbene Thronfolger gelebt, so würde ich ihm gedient haben, solange er es befohlen hätte, nun aber finde ich meine Rolle ausgespielt – *comedia finita!* Das blutige Drama von Sarajevo hat auch unter mein Dasein einen großen Strich gezogen – jetzt bin ich vielleicht doch noch etwas nutzen, später nach dem Friedensschluß würde ich nur im Wege stehen,

so gehe ich lieber selbst, als daß ich mich bei Seite schieben lasse, was früher oder später doch eintreten würde.

Ich weiß nicht, ob sich die von Fenster des National Kasinos von meinem treuen tapferen Paladin L. Windischgraetz an die demonstrierende Menge heruntergerufene Worte erfüllen werden, aber Dir kann ich es im Vertrauen mitteilen, ich bin für den Sieg am rechten Armeeflügel in der 2. Schlacht bei Lemberg (8. 9. 10. 11. September 1914) um das Theresienkreuz eingekommen – ob ich es erhalte, hängt vom Kapitel ab, die Bedingungen glaube ich erfüllt zu haben.

Damit hätte ich was hier den Soldaten höchste erreicht und könnte damit meine Activität abschließen.

Nachdem ich nicht weiß, ob dieser Brief uneröffnet in Deine Hände gelangt, kann ich mich mit Dir über so Manches nicht aussprechen – aber wenn ich nach Pest komme, um von dort Abschied zu nehmen, dann wollen wir uns gründlich im Kasino ausplauschen. Leider wird das auf sich warten, denn gelingt meine Operation nicht, so würde das meinem baldigen Friedensschluß sehr abträglich sein – wir brauchen einen guten Frieden, ein Normalfrieden wäre das größte Unglück für die Monarchie. Entweder, oder! Wir oder sie, einer muß zu Grunde gehen. „Gottstrafe England“.

Ich sitze hier in einer elenden Hütte, die ich mit meinem Diener teile, bei einem halbzusammengefallenen Sparherd, die den fehlenden Ofen ersetzen muß – gegenüber den Soldatenfriedhof, dessen Hügel täglich wachsen, im Tale auf die Straß endlose Tragtierkolonnen, Munitionszüge auf improvisierten Schlitten, Ordonanzen! Das ist das tägliche Bild von oft melancholischer Monotonie!

Ich sende diesen Brief per reitenden Ordonanzkurs nach Ungarn auf die Staatspost, vielleicht ist die sicherer als unser Schnicke Feldpost.

Einen herzlichen Soldatengruß sendet Dir

Dein getreuer

Tersztyánszky GdK

Haltet für uns Daumen! damit das viele Blut, das hier vergossen wird, nicht nutzlos fließe – gestern verloren die Bpester Bosniaken 15 Officiere und 1114 Mann, Du kannst Dir also vorstellen, wie brillant sie gerauft haben; die Verluste meiner ung. Regimenter kenne ich noch nicht, dürften aber nicht schwer gewesen sein, nun die Hindenburger dürften heute bei einen allzu kühnen Manöver Haare gelassen haben.

Ich habe in meiner Armeegruppe alle Nationalitäten: Ungarn, Böhmen, Mähren, Wiener, Serben, Rumänen und Deutsche und Polen sowie Ruthenen, aber alle tun ihr Möglichstes, um den Erfolg zu zwingen.

Grüß Gott!

A LEVÉL FORDÍTÁSA

Cisna,⁷ 1915. március 7-én este

Tisztelt Barátom!

Nagyon megörvendeztetett a Te ma kora reggel – egy szerencsés éjszakai támadást követően – érkezett leveled, és szívesen beszéltem volna Veled rövid pesti tartózkodásom⁸ alatt és oly sokat meséltem volna Neked – hisz az utolsó 7 hónapban oly sok mindent átéltem, jót [is] és kellemetlent [is], hogy lett volna elég beszélgetési témánk.

Minden eddigi megbízatásom közül a jelenlegi a legnehezebb, de egyben a legfontosabb is – leveledben magad is céloztál rá, milyen irányban és milyen céllal tevékenykedem, midőn egy olyan hadműveletet kell végrehajtanom, amely még Napóleonnak, a legnagyobb hadvezérnek is okozott volna némi fejtörést – egy „áttörés” mindig nehéz ügy, és duplán az, ha a szél és az időjárás is az ellenségnek segít, és a nehéz terep, a méteres hó, az egyetlen nyomorúságos hegyiút az utánszállításra stb., stb. sem teszi a dolgot könnyebbé.

Az erővel [aztán] nem fukarkodtak, 8 hadosztálynak parancsolok, melyeket 3 hadtestre és két önálló harccsoportra osztottam, ebből 4 hadosztályt alkalmaztam szűkebb területre összevonva tulajdonképpen támadó ékként. Az ellenség a legszívósabban védekezik, naponta kerül sor minden elfoglalt állásnál elkeseredett kézitusára, amiben a szurony és a puskatus végzi el a befejező munkát. 14 géppuska, 20 tiszt és mintegy 5000 ember eddig a zsákmány; ám csapataim tevékenységét nem lehet [pusztán] a foglyok száma alapján megítélni, mivel én az ilyesminek nem vagyok a barátja – amit nem kell minden áron megkímélni, azt agyoncsapjuk.⁹

Ma volt a 8. csatanap – derék 4. hadtestem, melynek parancsnokságát egy kipróbált tábornokra bíztam, végezte el, mint mindig, a munka javát – továbbra is áldja meg az isten ezekben a nehéz napokban!

Szerbián át Kelet-Galíciába, onnan a Kárpátokon át Magyarországra, majd nemsokára újra a Kárpátok gerincén keresztül – egy 44 napig tartó küzdelemben! – Közép-Galíciába, ezután Orosz-Lengyelországba és végül újra az édes hazán (cara patria) keresztül a mostani hadműveleti térségbe vándorolni nem kis dolog. Ám csapataim mindenütt teljesítették a kötelességüket és mostanáig mindenütt sikert arattak. Ez vigasztal a sok nélkülözésért és a sok nehéz órá-

⁷ Délkelet-Lengyelországi település

⁸ Nem tudni, mikor és milyen ügyben járt Tersztyánszky a magyar fővárosban.

⁹ Beszédessé szavak! A levélíró arra céloz, hogy feltehetőleg több hadifoglyot is ejthettek volna... Az első világháború során elkövetett háborús bűncselekmények említése során rendszerint a nyugati hadszíntéren előfordult eseteket szokás emlegetni. Kevesebb szó esik a többi frontszakaszról, így a keleti frontról is.

ért – ezeket sem szeretném emlékezetemből kitörölni, az emlékezet majd őket is megszépíti!

Egy kitűnően működő stáb könnyíti meg lényegesen a munkámat – hét háborús hónap tett minket barátokká, és azt hiszem [bátran] állíthatom, hogy egyetlen másik hadtestben sincsenek ilyen harmonikus viszonyok, mint az én főhadiszállásomon – „urakat” kerestem a környezetembe, és „urakat” is találtam. Urakat, akiknek a hűsége aranyat ér, és akik rettenthetetlenek a veszély óráiban, melyeket oly gyakran töltöttünk el közösen. Ez életre szólóan egybekovácsol [bennünket]!

A testem mindeddig jól kitartott,¹⁰ soha az életben jobb idegeim még nem voltak, tehát megvan minden okom rá, hogy hálás legyek a mi jóságos úristenünknek.

Gyakran gondolkodom arról, ami a háború után jön, gyakran vitázunk is róla, én azonban akkor már *procul negotiis*¹¹ az emlékeimnek fogok élni, az eljövendő belső harcokat vívják meg a fiatalabb erők, mert nem csupán a jövő alapjait kell majd kifundálni, annak felépítése is egész embereket kíván majd.

Éhhez én túl öreg vagyok! A békekötés napján szándékozom benyújtani a nyugdíjazási kérelmemet és a Föld valamely csöndes zugába visszavonulni. Ha az elhunyt trónörökös élne, addig szolgálnám, amíg parancsolná, most úgy látom: én a szerepemet már eljátszottam – *commedia finita*! A véres szarajevói dráma az én életemben is nagy cezúrát húzott¹² – most még talán használhatok valamit, később a békekötés után már útban leszek, így inkább magam megyek el, mint hogy félreállítsanak, ami előbb vagy utóbb úgyis bekövetkezne.

Nem tudom, vajon a Nemzeti Kaszinó ablakából az én bátor lovagom, Windiaschgraetz Lajos¹³ által a demonstráló tömegnek kiáltott szavak¹⁴ beteljesülnek-e, de Noked bizalmasan elmondhatom, a 2. lebergi csatában (1914. szeptember 8. 9. 10. 11.) a jobbszárnyon aratott győzelemért kérvényeztem a Mária Terézia keresztet¹⁵ – hogy megkapom-e, a káplántól függ, a feltételeket azt hiszem teljesítettem.

¹⁰ Feltűnő, milyen jól viseli Tersztyánszky a frontélet viszontagságait 61. életében. A világháború kitörését megelőző hónapokban egy sor betegséggel küszködött.

¹¹ A közügyektől távol (lat.).

¹² Tersztyánszky a meggyilkolt trónörökös kevésszámú magyarországi híveinek egyike volt, aki személyes csapásként élte meg Ferenc Ferdinánd halálát.

¹³ Windischgraetz Lajos herceg, a később frankhamisítási ügy egyik főszereplője Tersztyánszky rendíthetetlen híve volt. Ők sem voltak túl sokan...

¹⁴ „Öexcellenciája, a hadtestparancsnok ur nem kíván szólni önökhöz; ez nem jelenti azt, hogy a jövőben nem fog semmit se mondani. Ha a vitézségi érdemmel a mellén tér vissza a háborúból, többet és fontosabbat tud majd beszélni!” *Világ*, 1914. július 28. 9. o.

¹⁵ A Katonai Mária Terézia Rend elnyeréséért – más kitüntetésektől eltérően – a magát arra méltónak tekintő személynek kellett folyamodnia. Tersztyánszky ennek megtörténtéről tájékoztatja itt Bolgárt. Ügyében hosszas vajúdas után csupán 1917 végén született döntés, amely elutasító volt. Így

Azzal elérném a legtöbbet, amit nálunk egy katona elérhet,¹⁶ és lezárhatnám a pályámat. Mivel nem tudom, hogy levelem bontatlanul érkezik-e kezéidhez, sok mindent nem tárgyalhatok ki Veled – de ha majd Pestre megyek, hogy onnan elbúcsúzzam, alaposan kibeszélgethetjük magunkat a kaszinóban. Sajnos ez még várat magára, mert ha a hadműveletem nem sikerül, az az én majdani békekötésemre nagyon hátrányos lehet – jó békére van szükségünk, normális béke¹⁷ a legnagyobb szerencsétlenség lenne a Monarchiára. Vagy-vagy! Mi vagy ők, egyiknek pusztulnia kell. „Isten büntesd meg Angliát!”

Itt ülök egy nyomorúságos viskóban, amin a szolgálammal osztozom, egy félig összedőlt sparihernél, aminek a hiányzó kályhát kell pótolnia – szemben a katonatemetővel, aminek a sírhalmai naponta gyarapodnak, a völgyben az úton végtelen oszlopban igavonó állatok, rögtönzött szánkókon lőszeres vonatok, küldöncök! Ez a gyakran melankolikus monotónia mindennapos képe!

Ezt a levelet a lovas küldönc tanfolyam[osok] révén az állami postával¹⁸ küldöm Magyarországra, az talán biztosabb, mint a mi csiga[lassúságú] tábori postánk.

Szívből jövő katonaköszöntést küld Neked a Te hűségem
Tersztyánszky lovassági tábornokod

Szorítsatok nekünk! Hogy a sok vér, ami itt kiömlik, ne feleslegesen folyjék ki – tegnap a budapesti bosnyákok¹⁹ 15 tisztet és 1114 embert vesztek, szóval elképzelheted, milyen ragyogóan verekedtek. Magyar ezredeim veszteségeit még nem ismerem, de nem lehetnek súlyosak, bár a Hindenburgokat²⁰ egy túlságosan merész manővernél megtépázhatták. Mindenféle náció van a hadseregcsoportomban: magyarok, csehek, morvák, bécsiek,²¹ szerbek, románok és németek és lengyelek meg rutének, de mindegyik mindent megtesz a győzelem kikényszerítésért!

Isten veled!

ő végül is soha sem kapta meg az elismerést. Erről ld. Pollmann Ferenc: Egy elmaradt kitüntetés hátteréről. *Honvédségi Szemle*, 2014. 6. sz.139–141. o.

¹⁶ Bár a Katonai Mária Terézia Rend három fokozata (nagykereszt, középkereszt, lovagkereszt) az Osztrák–Magyar Monarchiában érvényes viselési sorrendben csupán a 2–4. helyet foglalta el, presztízsét tekintve azonban kétség kívül a legelső helyen állt, annál is inkább, mivel az „abszolút első” Aranygyapjas Rend általában nem a katonák köréből válogatta kitüntetetteit (legyenek azok akár a legmagasabb rangú tábornokok is).

¹⁷ Normális béke alatt nyilván a status quo fenntartásán alapuló béke értendő, ami Tersztyánszky szerint nem oldana meg semmit.

¹⁸ A levél – mint arról már korábban volt szó – Homonnán került feladásra: nyilván addig vitték a küldöncetanfolyam résztvevői.

¹⁹ Ez alatt a budapesti (IV.) hadtesthez tartozó 3. bosnyák ezred értendő.

²⁰ A székesfehérvári cs. és kir. 69. gyalogezredről van szó, amelynek ezredtulajdonosa a német tábornok volt (Hindenburg-bakák).

²¹ Furcsa a bécsiek említése a nemzetiségek között. Mindenesetre ők a cs. kir. 13. Landwehr hadosztály katonái.

A m. kir. Honvédség karhatalmi alkalmazásának szabályozása a Horthy-korban, császári és királyi előzményekkel

A XX. századi világháború két fegyveres szakasza (az 1914–1918-as Nagy Háború és az 1939–1945-ös Totális Háború) között a magyar állam nagy jelentőséget tulajdonított a felforgató vagy annak minősített tömegmozgalmak megelőzésének, illetve leverésének. A kiemelt figyelem az őszirozás forradalomnak és a Magyarországi Tanácsköztársaságnak volt köszönhető, s tovább erősítették az 1929–1933-as gazdasági válsághoz kötődő – elsősorban baloldali szervezésű – tömegmozgalmak, illetve az 1940-es bányászsztrájk során a szélsőjobboldal azon törekvése, hogy a gazdasági követelésekkel induló mozgalmakat politikaivá változtassa.

1919 második felétől 1921 derekáig az államhatalom megszilárdítása bizonyos mértékben a Nemzeti Hadsereg és a különítmények tevékenységének függvénye is volt. A rendszer konszolidálásának azonban alapvető feltételévé vált egyfelől a katonaság kivonása a polgári rendfenntartásból, másfelől – többek között a külföldi tiltakozások és szankciók hatására – a túlkapások megszüntetése és az egyre inkább önállósuló különítmények felszámolása. Horthy Miklós fővezér, majd kormányzó maga állt a folyamat élére, s 1921 végére kiiktatta azokat. A keletkezett űrt a katonai vezetés a Honvédséggel (a Nemzeti Hadsereg 1922. január 4-én – elsejei hatállyal – vette fel a m. kir. Honvédség nevet) igyekezett betölteni.

Az 1930. szeptember elsejei események, a tömeg százezres nagysága, valamint az, hogy azt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezte, bizonyos értelemben megijesztették a politikai és a katonai vezetést. Élénken élt még emlékezetükben 1919 márciusa, amikor a szervezett szociáldemokraták nélkül nem lehetett volna kikiáltani a Tanácsköztársaságot. Jóllehet 1930 őszén nem álltak fenn hasonló körülmények – az ország ugyan pénzügyi, gazdasági és társadalmi válságba merült, de nem volt adott a vesztes háború utáni sokkhatás, s nem folyt az ország területeinek szomszédok általi megszállása –, a vezetés egy része mégis attól tartott, hogy a történések már magát az államhatalmat veszélyeztetik. Ez utóbbi ugyan túlzott volt, ám a karhatalom jogi szabályzásának átalakítása mégis vélelmüket tükrözte.

Az 1940-es évet végigkísérő sztrájsorozat ugyancsak a karhatalom jogi szabályzásának átgondolására készítette a politikai és a katonai vezetést. Az április 15–17. közötti ötezres budapesti építősztrájk egyik következménye május 10-én a katonai parancsnokok – ún. hadiüzemi megbízottak – kinevezése volt a hadiüzemmé minősített gazdasági egységekhez. Ezt az 1939:II. honvédelmi törvény 107. §-a tette lehetővé, s az intézkedés előkészítése már 1939 szeptemberé óta folyamatban volt.¹

A textilmunkások 1940. június végi egyhetes munkabeszüntetése érzékenyen érintette az államhatalmat, hiszen éppen folyt a felvonulás a román határra, amikor is 1918 óta első ízben mozgósították a m. kir. Honvédség egységét. A rögtönítélő bíraskodás – statárium – augusztus 9-i kiterjesztését a honvédelem érdekeit sértő cselekményekre tette többek között lehetővé, hogy az október 7-én a salgótarjáni szénmedencében kirobbant, harmincezres bányászsztrájk letörésére mint karhatalmat a m. kir. Honvédséget is bevetették. A politikai vezetés ebben az esetben elsősorban a szélsőjobboldal ellen lépett fel, ugyanis az akció hátterében a nyilasmozgalom állt. A kormányzat és a kormányzó az ország fegyveres semlegességi státuszát féltette – többek között – a szélsőjobboldal térnyerésétől. A fellépés alapját a tárgyalandó karhatalmi szabályozókon túl az 1938:XVI. törvénycikk adta, amelynek 5. §-a az állami és társadalmi rend védelméről szóló 1921:III. törvénycikk hatálya alá sorolt minden mozgalmat és szervezkedést is, amely „...a jogrend törvényellenes úton való megváltoztatásának veszélyét rejti magában.”²

A Honvédség felhasználása karhatalmi feladatokra – ezzel együtt – mindvégig másodlagos volt, bár sor került konkrét akciókra is, mint az 1923–1924-es bányász- és mozdonyvezetői sztrájk, az 1930. szeptember elsejei megmozdulás, az 1935. évi választások, vagy az 1940-es bányászsztrájk alkalmával. A karhatalmi feladatokra elsődlegesen az ügynevezett rendészeti alakulatokat (mai terminológiával rendvédelmi szerveket) készítették fel, a Honvédséget azok kiegészítésére alkalmazták.³ A rendészeti alakulatok körét a vizsgált korszakban a Belügyminisztériumhoz tartozó Állami Rendőrség, a részben oda utalt Csendőrség és Folyamőrség, a Pénzügyminisztérium felügyelete alatt álló Vámőrség és Pénzügyőrség, továbbá a regionális és helyi közigazgatási hatóságoknak alárendelt Fogházőrség, Erdőőrség és Mezei Őrség alkotta.⁴ Az esetek többségében e testületek fellépése elégségesnek is bizonyult.

¹ Kiss István Géza: Hadiüzem, Hadiüzemi biztosítás, Hadiüzemi megbízott, Hadiüzemi őrség, Hadiüzemi személyzeti parancsnok. In: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk. Sipos Péter – Ravasz István. Budapest, 1997.² 147–148. o.

² Sipos Péter: A Horthy-kormányzat a szélsőjobb ellen. *História*, XVII. (1995) 9–10. sz. 4. o.

³ IUK 1922 I/1. §; A-15 1923 I/1. §, 6. §; A-15 1942 1. §.

⁴ A-15 1923 Bevezetés.

A kiküldött katonai karhatalmi kötelék parancsnoka mellérendelő viszonyba került az adott feladatot végrehajtó rendészeti alakulatok parancsnokaival.⁵ A rendészeti alakulatokkal való keveredést az utasítások tiltották, sőt azt is meghatározták, hogy katonák nem használhatók fel rendészeti tevékenységek, tehát kifejezetten rendőri-csendőri intézkedések megtételére. Engedményt egyetlen esetben, már a háborús háterszág lehetőségeit figyelembe véve tettek: szükség esetén kisebb katonai karhatalmi csoport parancsnokságát átvehette megfelelő rendfokozattal bíró csendőr, de ez a kitétel rendőrökre és más rendészeti alakulatok tisztjeire nem vonatkozott. Igaz, a m. kir. Csendőrség egyszerre volt rendvédelmi testület és katonai fegyelem alatt álló alakulat.⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó időszakában szintén mellérendelt viszonyt írtak elő, ám még ez az egyetlen kivétel sem állt fenn: „...a karhatalom csapatainak parancsnoka nincs felhatalmazva a csendőrség felett rendelkezni, éppoly kevéssé áll jogában a csendőrtisztnek a karhatalom csapataira befolyást gyakorolni.”⁷

Katonai karhatalom igénybevétele

A Honvédség karhatalmi alkalmazásának eseteit két csoportba sorolták. Az elsőbe tartozott minden, előre látható és tervezhető igénybevétel. Ilyen volt a választások lebonyolításának biztosítása, az árvíz és elemi csapások elleni védelem (amire a Honvéd Vezérkar vagy a trianoni béke katonai határozványainak megkerülését célzó rejtés időszakában az annak megfelelő szerv kidolgozott tervvel rendelkezett), de ide sorolták az olyan tömegmegmozdulásokat is, amelyek kifejlődését előre lehetett látni.⁸ A második csoportba a váratlanul bekövetkező, társadalmi jellegű események tartoztak.⁹

A választások biztosításával a szabályzatokban külön paragrafus foglalkozott.¹⁰ Ebben kiemelték, hogy a honvéd karhatalom alkalmazásáról „...a honvédelmi miniszter a belügyminiszterrel egyetértve rendelkezik.”¹¹ E kitétel nem azért került be, mert a választások lebonyolítása eleve belügyi kérdés, hanem a „rendvédelem az első, a honvédség a második” elve okán, ami a későbbiekben, a honvéd karhatalom rendeltetésének leírásakor válik érthetővé. Az elsősorban az 1989 előtti szakirodalomban előfordult állítások (miszerint a választások

⁵ A-15 1923 II/6. §.

⁶ A-15 1942 6. §.

⁷ A-15 1906 4. §.

⁸ A-15 1923 I/2. §, II/5. §.

⁹ A-15 1923 I/2. §, II/5. §, III/10. §; Vez-1.

¹⁰ A-15 1924 9. §.

¹¹ Uo.

során a karhatalom „segített irányba terelni” a választókat) fényében válik érdekessé a szabályzat következő előírása: „A karhatalom oly alkalmazása, mely alkalmas volna valamely párt érdekeit elősegíteni vagy hátráltatni, a fegyveres erő hivatásával és tekintélyével össze nem egyeztethető.”¹²

Visszatekintve az időben megállapítható, hogy a Horthy-korban a katonai karhatalom fogalma, rendeltetése, alkalmazásának alapelv-rendszere lényegét tekintve nem módosult az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó időszakához képest. Az 1906-os karhatalmi szabályzatban ugyancsak egy teljes paragrafus szabályozta a választások biztosítását,¹³ a két korszak vezetőinek látásmódját az különböztette meg, hogy az 1918–1919-es történések után és okán jobban tartottak esetleges megmozdulásoktól, mint 1914 előtt: az 1906-os szabályzat két és fél, az 1924-es négy oldalban foglalkozott a kérdéssel.

Az előzetes egyeztetést 1906-ban is előírták, ám értelemszerűen nem kettő, hanem több személy között: „...a közös hadügyminister a belügyministerrel, illetőleg Horvát–Szlavón–Dalmátország bánjával egyetértőleg fog eljárni, a honvédség elvi kirendelésére vonatkozólag pedig a honvédelmi ministerrel fog megegyezni.”¹⁴ Vagyis: a m. kir. belügyminister és honvédelmi miniszter nem tárgyalhatott egymással a választások biztosításáról, hanem a bécsi cs. és kir. közös hadügyminister egyeztetett mindkettejükkel (s az 1918 után nem létező horvát bánnal). Az 1906-os szabályzatban az is benne foglaltatott: „...a politikai hatóságok, különös tekintettel legyenek arra, hogy a túlmérvü karhatalmi kirendelések a katonai érdekekre nézve hátrányosak.”¹⁵ Ugyanez „gyengített” formában megjelent az 1924-es szabályzatban is: „A karhatalom részéről alkalmazott rendszabályok a túlságos szigor mellőzésével legyenek egyszerűek...”¹⁶

A két szabályzat felépítése is hasonló, s még a karhatalmi szabályzatok katonai kódjele sem változott Ferenc József korához képest, minden esetben A-15 volt. A katonai karhatalom terén a cs. és kir. közös Hadsereg (k. u. k. Heer) és a m. kir. Honvédségre azonos, egyazon utasításban összefoglalt szabályzók vonatkoztak. Az viszont előírták, hogy „A karhatalmat rendszerint a közös hadsereg (esetleg haditengerészet) adja. A honvédség karhatalmat csak azon esetben állít ki, ha helyben vagy közelben közös hadseregbeli csapatok épen nem, vagy csak elégtelen számban állnak rendelkezésre.”¹⁷ Elemi csapások esetére ez a megszorítás nem vonatkozott.

¹² A-15 1924 9. §.

¹³ A-15 1906 10. §.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ A-15 1924. 10. §.

¹⁷ A-15 1906 16. §.

A Horthy-korban mindkét, tehát előre tervezhető vagy váratlanul bekövetkező esetben szükség volt a polgári közigazgatás igényének írásos benyújtására. A kérvény a várost/járást, vármegyét megjárva került a belügyminiszterhez, aki átadta azt a honvédelmi miniszternek, az a Honvédség Főparancsnokságnak, illetve a Honvéd Vezérkarnak, ahonnan aztán az intézkedés a katonai területi parancsnokságokon keresztül jutott el az érintett csapatokig.¹⁸ A békeévekben a Honvédség Főparancsnoksága, annak megszűnte után, háború idején a Honvéd Vezérkar volt a tényleges katonai vezető szerv. A katonai területi parancsnokságok alatt 1922-től a vegyesdandár-parancsnokságok, 1938-tól a hadtestparancsnokságokat is felállító honvédkerület-parancsnokságok értendők.

Szükséghelyzetben az igénylést szóban (telefonon) is le lehetett adni a legközelebbi honvédségi alakulat parancsnokának vagy ügyeletes tisztjének. Ekkor is el kellett azonban készíteni az utólagos írásos igénylést.¹⁹ Az előre tervezhető eseményeknél – például választások idején – nem volt lehetőség az igénylés közvetlen módjára.²⁰ Az általános előzetes, szükséghelyzetben utólagos írásbelisíget az 1906-os szabályzat is előírta.²¹

Részletesen szabályozták az igénylők körét. Az 1923-ban érvénybe lépett karhatalmi szabályzatban lefektetett lista 1942-ig érvényben maradt, s akkor is csak lényegtelen mértékben, inkább bővítő jelleggel módosították. Ez olyanmire részletes volt, hogy még a múzeumigazgatókat is felsorolták benne. (A honvéd karhatalom igénybevételére jogosultak listája a Függelékben olvasható.)²² Ez hasonló volt az 1918 előttihez. Olyan stallumok nem kerültek átmenelésre, amelyek 1918 után már nem léteztek, például a fumei és a magyarhorvát tengerparti kormányzó.²³

Az állami és a helyi hatóságok tudták, hogy az ország mely területein nagyobb az esélye tömegmozgalmak kialakulásának, átfogó tervek mégsem készültek. A katonai vezetés arra az álláspontra helyezkedett, hogy teljes bizonyossággal nem jelezhető előre az esetleges tömegmozgalmak kialakulásának helye és területi kiterjedése, így végletes esetben egy országos karhatalmi terv inkább akadályozná, mint segítené a Honvédség hatékony fellépését.

Helyi szinten más volt a helyzet, a rendészeti és a honvédalakulatok rendelkeztek helyőrségük területére érvényes karhatalmi tervekkel. Országos kar-

¹⁸ A-15 1923 I/2. §, II/4. §; A-15 1942 I/2. §, 5. §; Kh-1. A/IV. pont; Kh-választás.

¹⁹ A-15 1923 II/5. §; A-15 1942 2. §.

²⁰ Kh-választás.

²¹ A-15 1906 2. §.

²² A-15 1923 I/2. §; A-15 1942 2. §.

²³ A-15 1906 1. sz. melléklet.

hatalmi terv készítését mindössze két esetre, a választások biztosítására és az árvízvédelemre írták elő.²⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó időszakában csak árvíz esetére írták elő előzetes tervek kidolgozását,²⁵ ami nem zárja ki, hogy helyi szinten is készíthettek karhatalmi terveket.

Karhatalmi alkalmazás elrendelése

Katonai karhatalom alkalmazását alapvetően a területileg érintett honvédkerület parancsnoka rendelhette el, hirtelen szükséghelyzet esetét kivéve a Honvédség Főparancsnokságának intézkedése alapján. A kerületparancsnok határozta meg a bevonandó erők nagyságát, eloszlását és feladatait. Az alakulatok felé az ő írásos parancsa alapján az állomás-, illetve a helyőrségparancsnokok intézkedtek. Több kerületet érintő karhatalmi feladatokra a Honvédség Főparancsnoksága fenntartotta magának az intézkedési jogkört.²⁶ Alapesetben a kirendelésre 1918 előtt is a területileg érintett cs. és kir. katonai területi parancsnok volt jogosult, több kerületet érintően pedig a Magyar Királyság területén (beleértve Horvátországot is, illetve a közös hadsereg alakulatait is) a m. kir. honvédelmi miniszter, aki a honvédkerületek parancsnokai erre vonatkozó jogosítványát saját hatáskörben tartotta.²⁷

Szükséghelyzetben a legközelebbi állomás- vagy helyőrségparancsnok is elrendelhetette a karhatalmi készültséget, sőt egy alakulat ügyeletes tisztje is. Az utólagos tájékoztatást ezen esetekre is előírták.²⁸ 1918 előtt ilyen lehetőséget csak „elemi csapásoknál való segélynyújtásra” fogalmaztak meg: „A katonai területi parancsnokságok fel vannak hatalmazva, hogy oly esetekben, midőn hirtelen beálló veszély elhárításáról van szó... a hivatott közigazgatási (rendőr) hatóságok megkeresésére... karhatalmat az elkerülhetetlen szükség tartamára kirendeljenek. Különösen sürgős esetekben... katonai segélyosztágnak a helyőrségi állomáson vagy annak közeli körletében való alkalmazását a katonai állomásparancsnokságok (állomásparancsnokok) is azonnal és önállóan elrendelhetik.”²⁹ Sőt: azonnali vészhelyzet esetén „a laktanya és helyőrségi ügyeletes tiszt... is felvan hatalmazva, hogy... saját felelősségére karhatalmat kivonultasson.”³⁰ Az utólagos jelentést, a kirendelt alakulat(ok) hovatartozásától

²⁴ IUK 1922 II/9. §; A-15 1923 II/9. §, IV/21. §; A-15 1942 21. §; Kh-választás.

²⁵ A-15 1906 13. §.

²⁶ A-15 1923 II/5. §, II/12. §; A-15 1942 5. §; Kh-1. B/1. pont.

²⁷ A-15 1906 3. §.

²⁸ A-15 1923 II/5. §, III/18. §; A-15 1942 5. §; Kh-2. II/3. pont.

²⁹ A-15 1906 12. §.

³⁰ A-15 1906 3. §.

függően, ugyancsak előírták: „Minden ilyen kirendelés a hadügyministernek (honv. ministernek) bejelentendő.”³¹

Katonai karhatalom alkalmazását semmilyen szintű polgári hatóság, közigazgatási szerv nem rendelhette el. Ha a helyzet elvágta őket felettes szerüktől, illetve minisztériumuktól, és a rendelkezésükre álló rendészeti erő kevésnek bizonyult, akkor is csupán kérhettek a legközelebbi katonai alakulat parancsnokától. Annak számára viszont elő volt írva a kérés teljesítése, amennyiben a történeteket maga is veszélyesnek ítéli meg. Nem rendelhettek el semmit a honvédcsoportok felé a rendvédelmi alakulatok parancsnokai sem, például egy ezredesi rendfokozatban lévő csendőrkerület-parancsnok is csak kéréssel fordulhatott a területére eső honvédszászlóalj alezredesi parolit viselő parancsnokához.³² Láttuk, hogy ezt 1914 előtt is hasonlóan szabályozták, hiszen katonai karhatalom még elemi csapás esetén, azonnali szükséghelyzetben is a rendőrhatalóság megkeresésére volt kirendelhető.³³

Amennyiben a polgári közigazgatási szerveket, hatóságokat működésükben megbénították, a területileg illetékes vegyesdandár-parancsnoknak, a legközelebb eső állomás- vagy helyőrségparancsnoknak (ügyeletes tisztnek) nem csupán lehetősége, de kötelessége is volt a karhatalmi beavatkozás elrendelése. Kötelesek voltak: „...saját hatáskörükben minden célravezető intézkedést megtenni, amely a mozgalom terjedésének meggátlására és elfojtására a legalkalmasabbnak mutatkozik.”³⁴ Természetesen a felettes katonai szerveknek az intézkedéseket azonnal jelenteni kellett, amelyeknek viszont a polgári hatóságokat kellett tájékoztatniuk. Érdekes, hogy ennek bevezetésére (szabályozására) csak a Honvédelmi Minisztérium 1931. február 3-i vezetői értekezlete után került sor.³⁵ (Ennek magyarázatát lásd a továbbiakban.)

A kirendelt honvéd karhatalom visszavonására az azt kirendelő katonai parancsnok volt jogosult. Amennyiben a területileg illetékes polgári közigazgatási vezető nem értett egyet a honvéd karhatalom bevonásával (például korainak tartotta azt), az alakulatnak kint kellett maradnia az alkalmazási körzetben, s a belügyministernek, illetve a honvédelmi miniszternek kellett egyeztetnie a visszavonásról vagy annak elhalasztásáról.³⁶ A visszavonást 1918 előtt, a „politikai hatóság”-okkal és a „közigazgatási közeg”-ekkel egyeztetve,

³¹ A-15 1906 12.§.

³² A-15 1923 I/2. §, II/5. §; A-15 1942 5. §.

³³ A-15 1906 12. §.

³⁴ Kh-2. II/4. pont.

³⁵ A-15 1923 I/2. §, II/5. §; Kh-2. II/4. pont.

³⁶ A-15 1923 II/3. §; A-15 1942 3. §; Kh-2. II/1. pont.

a kirendelést elrendelő katonai területi parancsnok, több katonai területre kiterjedő alkalmazás esetén a honvédelmi miniszter rendelhette el.³⁷

Az 1931. február 3-i HM vezetői értekezlet, nem utolsósorban az 1930. szeptember 1-jei budapesti megmozdulások hatására, módosította a Honvédség karhatalmi alkalmazásának alapelveit. A Honvéd Vezérkar főnökének (a rejtés okán ekkor HM VI. csoportfőnökének) előterjesztése alapján elfogadott módosítások lényege a felső katonai vezetés szerepének növelése volt, így az egységes vezetés bevezetését, a parancsnoklás kérdését a Honvédség főparancsnokára bízta és lehetővé tette a polgári hatóságok alárendelését neki. Sőt: de jure megvalósíthatóbbá tette egy katonai diktatúra adott esetben történő bevezetését. Szokatlanul erőssé vált a miniszterelnök szerepe, akinek döntéseit – ilyen esetekre – kiemelték a minisztertanács kereteiből, noha a február–márciusi koronatanácson az államfő és a honvédelmi miniszter is a módosítások mellett szólt.³⁸

A karhatalom egységes vezetése

A kiküldött katonai karhatalmi alakulatot a „rangidős” polgári közigazgatási vezetőhöz utalták: ő volt köteles gondoskodni a katonák elszállásolásáról, ellátásáról, ő adott tájékoztatást a kialakult helyzetről és az addigi intézkedésekről (ez utóbbit átengedhette a már ott tevékenykedő rendészeti alakulatok parancsnokának). Utasítást azonban nem adhatott katonai karhatalmi alakulatnak.³⁹ Választások esetén a választási elnökhöz, kisebb helységekben a szavazatszedő küldöttség elnökéhez utalták. Ez sem jelentett azonban alárendeltséget vagy parancsadási jogot.⁴⁰ Mindez megegyezett az 1918 előtti szabállyal.⁴¹

A katonai karhatalmi alakulat parancsnoka az azt kiküldő honvédkerület parancsnoka volt. Amennyiben az alakulat tevékenységét más kerületben fejtette ki, akkor a „fogadó” kerület parancsnokának alárendeltségébe került át.⁴² Ez a – katonai szakterminológiával átalárendelés – 1918 előtt is megvolt.⁴³ 1934-től ez az alakulat elindulásakor lépett életbe, addig a menetben lévő alakulat annak a vegyesdandárnak az alárendeltségébe tartozott, amelyiknek a

³⁷ A-15 1906 9. §.

³⁸ Vargyai 1983 99–101. o.

³⁹ A-15 1923 II/6. §, III/18. §; A-15 1942 6. §.

⁴⁰ IUK 1922 II/9. §; Kh-választás; A-15 1942 9. §.

⁴¹ A-15 1906 9. § (tájékoztatás), 10. § (választás), 11. § (elszállásolás, élelmezés).

⁴² A-15 1923 III/16. §; A-15 1942 17. §; Kh-2. II/3. pont.

⁴³ A-15 1906 22. §.

területén áthaladt.⁴⁴ Más volt a helyzet a több kerületet egy időben érintő karhatalmi intézkedések bevezetése esetén.

Az 1920-as években ilyen esetekben a Honvédség főparancsnoka jelölt ki egy tábornokot, aki átvette a kikülönített honvédalakulatok feletti parancsnokságot.⁴⁵ Az úgynevezett karhatalmi parancsnok a vezetésben azon vegyesdandár törzsére támaszkodott, amelynek területét a leginkább érintették a karhatalmi intézkedéseket kiváltó események. Hasonló módon működött az egységes vezetés az ország egészét érintő ún. karhatalmi felriasztás bevezetésekor, azzal a két különbséggel, hogy a vezénylő tábornok a Honvédség Főparancsnoksága bázisán szervezte meg törzsét, illetve hogy az egységes vezetés felállítását a honvédelmi és a belügyminiszter egyeztetésének kellett megelőznie.⁴⁶

Budapesten a karhatalom parancsnoka az 1. vegyesdandár parancsnoka volt, felriasztáskor a városparancsnokság (egyik) végrehajtó szervként az ő alárendeltségébe lépett be. Országos szintű intézkedések esetén közvetlenül a karhatalmi vezénylő tábornok alárendeltségébe tartozott.⁴⁷

1929-ben az egységes vezetés rendszerét annyiban módosították, hogy az ország egészét érintő esetekben a Honvédség Főparancsnokságának Karhatalmi Főparancsnokságot kellett felállítania, s a két vezető szerv szétvált egymástól.⁴⁸

1931-ben ezt újabb módosítás követte: az egységes irányítás bevezetésére, a Honvédség főparancsnokával egyetértésben és a honvédelmi miniszter hozzájárulásával, a belügyminiszter tett előterjesztést a miniszterelnök felé. Ez utóbbi rendelte el az egységes vezetést, anélkül, hogy a minisztertanács elé vitte volna, s a honvédelmi miniszter foganatosította.⁴⁹ Ekkor írták elő, hogy „...az alkotmányos kormányzás megbénításának esetére...” a Karhatalmi Főparancsnoksághoz a Belügyminisztériumnak egy csendőr, egy rendőr és egy folyamőr főtisztet, a Pénzügyminisztériumnak egy főtisztviselőt, a Kereskedelmi Minisztériumnak egy vasúti és egy postai főtisztviselőt kellett delegálnia.⁵⁰

E személyek, a Honvédség főparancsnoka által (alkalomszerűen) kinevezett vezérkari főnök vezetése alatt, a HM kiképzési osztály és a HM 1. (béke- és háborús szervezés, mozgósítás, karhatalom) osztály teljes állományával, a HM VI/7.ö. (híradás), VI/7.k. (katonai közlekedés) és katonapolitikai osztály

⁴⁴ Kh-1. B/4. pont; Kh-3.

⁴⁵ A-15 1923 III/12. §.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Kh-2. III.; Kh-Budapest.

⁴⁸ Kh-1. A/IV. pont.

⁴⁹ Kh-2. II/1. pont.

⁵⁰ Kh-2. II/2. pont.

egy-egy előadójával, valamint a Katonai Főcsoportfőnökség összekötő tisztjével együtt alkották a Karhatalmi Főparancsnokság vezérkari osztályát.⁵¹

Országos karhatalmi készütség elrendelése esetén a budapesti 1. vegyesdandár parancsnokságához a fővárosi rendőr-főkapitányságnak és a fővárosban székelő vidéki rendőr-főkapitányságnak, a Folyamőrségnek, a csendőrkerületnek és a budapesti révfőkapitányságnak kellett egy-egy főtisztet delegálnia.⁵² A honvédkerület-parancsnokok mellé a csendőrkerület-parancsnokok delegáltak kerületenként egy-egy tisztet.⁵³

1931-ben egészítették ki a vezetési rendszert egy karhatalmi hadtestparancsnoksággal és egy karhatalmi lovashadosztály-parancsnoksággal. Az előbbi beékelődött a Karhatalmi Főparancsnokság és a vegyesdandár-parancsnokságok közé, az utóbbi a dandárparancsnokságok strukturális szintjén alakult meg. Mindkettő az országos karhatalmi készütség elrendelésekor állt fel. Ez nem jelentette a Honvédségtől bevont erők növelését, a karhatalmi hadrend létszáma csupán a két parancsnokság (önmagában csekély számú) állományával nőtt meg.⁵⁴

1931-ben hozták létre a Karhatalmi Főparancsnokság közvetlen alárendeltségében az országos karhatalmi készütség elrendelésekor felállítandó ún. vári karhatalmi csoportot. A Testőrség parancsnokának alárendelt csoportba az összes, a Budai Várban elhelyezett testőr, honvéd-, rendőr- és koronaőr-alakulat beletartozott. Ugyanekkor osztották a budapesti 1. vegyesdandár-parancsnok alárendeltségében maradó karhatalmi erőket két csoportra: budaira és pestire.⁵⁵ 1944. október 15–16-án, a nyilas hatalomátvételbe torkolló, a háborúból történő kiugrási kísérlet idején, Lázár Károly altábornagy, a Testőrség parancsnoka többek között ezen a jogi alapon kísérelt meg cselekedni.

Ugyancsak 1931-ben rendelték el a katonai reáliskolák bevonását a karhatalmi hadrendbe. Tanintézetenként (az 1932/33. tanévtől) két karhatalmi századot kellett szervezni, tényleges tisztek parancsnoksága alatt, egyet a VII–VIII., egyet az V–VI. évfolyam növendékeiből. A területileg illetékes vegyesdandár-parancsnoknak, szükséghelyzetben a legközelebbi állomásparancsnoknak alárendelt századokat csak a helyőrségben volt szabad alkalmazni.⁵⁶

⁵¹ A Horthy-hadsereg központi szervei. Honvédelmi ügyek. Szerk. Csima János. HM Központi Irrattár, Budapest, 1961. 14., 28., 31. o.; Vez-2.

⁵² Kh-2. II/2. pont.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Kh-2. I/5. pont.

⁵⁵ Kh-2. IV/A. pont.

⁵⁶ Reáliskolai nevelőintézetek növendékeinek karhatalmi alkalmazása. HL HM Eln.1. 1935/3370, 117.065/1931.

Arra az esetre, ha az államhatalmi szervek tevékenysége megbénulna, 1931-ben kettéosztották az országot. A Dunától nyugatra az ügynevezett teljhatalmú vezérő tábornok a szombathelyi 3., a Dunától keletre a miskolci 7. vegyesdandár parancsnoka lett volna.⁵⁷ Hatalmukat az állami vezető szervek cselekvési szabadságának visszanyeréséig semmi sem korlátozta, még a kormánybiztosokat (a Dunától nyugatra Zala, a Dunától keletre Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye főispánja) is feleskették (volna) a maguk hűségére.⁵⁸ A polgári hatóságok feletti intézkedési jogot az 1912:LXIII., a kivételes hatalomról szóló törvényre alapozták, s ekkor a polgári lakosság felett is a háború esetére szóló különleges büntetőjogi rendelkezések léptek (volna) életbe.⁵⁹

Ez az eset feltételezte a Honvédség Főparancsnoksága és a Karhatalmi Főparancsnokság cselekvésképtelenségét is. A két kerületparancsnok közül a rangidősnek kellett átvennie a legfőbb állami végrehajtó hatalmat. Szükség esetén a dunántúli teljhatalmú vezérő tábornokot a székesfehérvári 2., a dunáninnenit a debreceni 6. kerület parancsnoka helyettesítette.⁶⁰

Ha a mozgalmak a fővárosban odáig fajultak (volna), hogy az ott állomásozó rendészeti és honvédelakulatok elfojtásukra elégtelennek bizonyulnak, akkor a vidékről felhozott karhatalmat két csoportba osztották be. A 3. honvédkerület-parancsnok vezetése alatt megalakuló ún. dunántúli karhatalmi csoportnak a budai oldalt, a 7. honvédkerület-parancsnok irányításával létrejövő dunáninneninek a pesti oldalt kellett előbb blokádnak alá vennie, majd a bekerítés teljessé válása után oda behatolnia. A budapesti karhatalmi csoport akkor, ha a szükséghelyzet a fővárosra korlátozódik, megőrizte önállóságát.⁶¹

1918 előtt a katonai karhatalom egységes vezetésére nem fogalmazódott meg birodalmi, országos vagy országrésznyi igény, csupán a parancsnok kijelölésének elvét fogalmazták meg: „...az egész csoport feletti egységes parancsnoklás rendfokozat és rang szerint a legmagasabb parancsnokot illeti meg, tekintet nélkül arra, hogy az a közös hadsereghez vagy a honvédséghez tartozik-e”;⁶² amit „nagyobb területre kiterjedt csendzavarások” esetén azzal toldottak meg, hogy „...egy kiterjedt terület több pontján... a törvényes rend helyreállítására kirendelt csapatok egységes vezetésének biztosítása céljából az azok feletti parancsnoklás egy parancsnokra ruházandó”.⁶³ A karhatalmi törzsek felállítását is csak általában szabályozták: „Erősebb karhatalmaknál és ezeknek nagyobb terüle-

⁵⁷ Kh-2. IV/B. pont.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Kh-2. IV/C. pont.

⁶¹ Kh-1. 4. sz. melléklet; Kh-2. III., IV/A. pont.

⁶² A-15 1906 18. §.

⁶³ A-15 1906 9. §.

ten való alkalmazásánál a parancsnokhoz megfelelő törzs (segédtisztek, orvosok, küldönczök stb.) osztandó be.”⁶⁴ A Horthy-korban ezt a kérdéskört sokkal részletesebben szabályozták. A „szabad kéz elve” viszont épp az 1920 utáni szabályzatokból tűnt el; az 1906-os szabályzat még így fogalmazott: „A katonai működés módja és a karhatalom tényleges alkalmazására irányuló katonai intézkedések kizárólag a katonai parancsnok belátásától függenek.”⁶⁵

A honvéd karhatalom riasztási rendszere

Az ország egész területét érintően 1930-ban vezették be a kétfokozatú karhatalmi riasztási rendszert.⁶⁶ 1918 előtt ilyen nem volt. Az országos karhatalmi *készültség* elrendelését követően 6 óra állt rendelkezésre a vezető szervek és a karhatalmi alakulatok megalakítására. Ez alatt el kellett érni a menetkészséget, az éleslőszer felmálházásával,⁶⁷ a HM 7/k. osztályának pedig elő kellett készítenie a vasutakat a csapatszállítások lebonyolítására.⁶⁸ Az ekkor felállítandó honvéd karhatalmi alakulatok hadrendje és harcértéke a Függelékben olvasható.⁶⁹ A felállított karhatalmi erők összlétszáma nem haladhatta meg a Honvédség, az egyes csapattestek által kiküldött karhatalmi alakulatok létszáma pedig az adott csapattest békelétszámának 50%-át.⁷⁰ Tartalékosok behívására – a tömegmozgalmaktól való félelem okán – nem került volna sor. A vezetés megbízott az éppen szolgálatát teljesítő, fegyelmezett állományban, ám tartott a szervezett szociáldemokrata vagy épp nyilas munkások legénységére gyakorolt erkölcsi hatásától, s főként nem kívánt fegyvert adni a kezükbe. Ettől eltérően 1918 előtt azt írták elő, hogy „Karhatalom gyanánt alkalmazott minden gyalog- és lovasszárad elvileg a teljes békelétszámmal vonuljon ki.”⁷¹

A második fokozat az országos karhatalmi *összevonás* volt. Csak a készültégi fokozat elérése után rendelhetette el a Karhatalmi Főparancsnokság parancsnoka, az összes, karhatalmi készültségbe helyezett alakulat számára. Elrendelhető volt részlegesen is, ekkor az összevonásra nem kerülő alakulatok készültsége továbbra is fennállt.⁷²

⁶⁴ A-15 1906 18. §.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Kh-1. A/I. pont.

⁶⁷ Kh-1. A/II. pont.

⁶⁸ Kh-1. B/III. pont.

⁶⁹ Kh-1. 1. sz. melléklet (helyőrségre bontva adja meg); Kh-4. 1. sz. melléklet; Kh-5.; Ezek az intézkedések a struktúráját és a harcértéket a Karhatalmi Főparancsnokság mint új vezető szerv beiktatásának megfelelően, csekély mértékben módosították.

⁷⁰ Kh-1. A/III. pont.

⁷¹ A-15 1906 19. §.

⁷² A-15 1906 B., B/I. pont.

Az összevonás elrendelését követően a kijelölt honvéd karhatalmi alakulatoknak el kellett hagyniuk helyőrségeiket, s az elrendelő parancsban kijelölt körletekbe vonulniuk. 40 km távolságig gyalog, 60 km-ig lovon hajtották végre a menetet, azon felül vasúti szállítással.⁷³ Megalakítottak egy gépkocsioszlopot is a karhatalmi erők és az utánpótlás szállítására.⁷⁴ A belügy- és a honvédelmi miniszter egyeztetését követően a Karhatalmi Főparancsnokság elrendelhetette rendészeti alakulatok részvételét is az országos karhatalmi összevonásban. Az érintett, elsősorban csendőr-, Budapesten rendőralakulatok a honvéd karhatalmi parancsnok alárendeltségébe léptek. Így került a fővárosi rendőr karhatalom (karhatalmi őrzészlóalj, azon belül lovasszázad, páncélgépjárműves század tíz Ansaldo kisharckocsival és két Csaba páncélgépkocsival) az 1. vegyesdandár-parancsnok alárendeltségébe.⁷⁵ 1934-ben a m. kir. Határőrséget kivonták a karhatalmi feladatokra igénybe vehető alakulatok köréből.⁷⁶

Az országos karhatalmi készség elrendelésekor a kihelyezésen, gyakorlaton lévő alakulatoknak vissza kellett térniük helyőrségeikbe, de előbb (a 6 óras időhatáron belül) meg kellett alakítaniuk karhatalmi csoportjaikat. A vezényeltek és szabadságoltakat vissza kellett rendelni. A tanfolyamok hallgatóinak is vissza kellett térniük csapattestükhöz, a vezérkari tanfolyamot is beleértve. E három azonban nem volt automatikus, végrehajtásukat külön rendelték el, a készség bevezetésével egy időben.⁷⁷ 1931-től ezt az esetet karhatalmi állományfelemelésnek nevezték.⁷⁸

Karhatalmi intézkedések bevezetésekor az érintett körzetekben külön ún. rádióhálót kellett kiépíteni, aminek 6 órán belüli működőképességéért az adott területek karhatalmi parancsnokai feleltek. Országos kiterjedés esetén a híradási rendszerbe bevonhatóak voltak a polgári távközlési hálózatok is. Az így kiépített hálózatnak azonban függetlennek kellett maradni a Belügyminisztérium (!) híradó rendszereitől. A karhatalmi hírközlő csatornákon csak rejtjelzett üzeneteket volt szabad továbbítani.⁷⁹

1930-ban, évente két alkalommal, karhatalmi gyakorlat megtartását is előírták. Azokat a következő években végrehajtották ugyan, de általában nem országosan, hanem egy-egy honvédkerületre korlátozottan, s a gyakorlatok során legtöbbször csak az első, tehát a készségi szintet kellett elérni.⁸⁰

⁷³ A-15 1906 B/II. pont.

⁷⁴ A-15 1906 1. sz. melléklet.

⁷⁵ Uo.; Kh-2. II/1. pont.

⁷⁶ Kh-3.

⁷⁷ Kh-1. A/IV. pont.

⁷⁸ Kh-6.

⁷⁹ Kh-1. A/VI. pont; Kh-2. I/5. pont.

⁸⁰ Kh-1. D. pont.

A katonai vezetés az 1918–1919-es tapasztalatok alapján nem zárta ki a lehetőséget, hogy a tömegmozgalmak átterjednek a Honvédség legénységi állományára is. Ezt megelőzendő kidolgozták a katonai fegyelem megerősítését célzó úgynevezett előkészítő rendelkezéseket, amelyeket két csoportra osztottak. Az enyhébb fokozatba sorolták a politika bármely megnyilvánulásának fokozottabb távoltagek a katonáktól, a sajtó- és a levélcenzúra, illetve a belépés szigorítását a honvédségi objektumokba, a katonák és a lakosság érintkezésének korlátozását, a legénységi állomány ellátásának javítását, a tisztek közelebbre telepítését, szükség esetén bevonását lakásukról, az őrzés-védelem megerősítését, adott esetben az együtt-tartás elrendelését.⁸¹

Súlyosabb helyzet kialakulásakor az előkészítő rendelkezések között volt a helyőrség megerősítése, a portyázás bevezetése, egyes helyőrségen kívüli objektumok védelmének megszervezése, a lakosság csoportosulásának megakadályozása, sőt tüzér és/vagy aknavető alakulatok kiküldése, s a „...lázado helységrések rajtaütésszerű lövetése”. Ez már közelített a katonai diktatúra fentebb vázolt bevezetésének elvi lehetőségéhez.⁸²

Ugyancsak az előkészítő intézkedések szabályozták az úgynevezett lakossági hirdetemények tartalmát és kifüggesztésének eseteit is.⁸³

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó időszakában a mozgalmak katonákra történő átterjedésének megelőzésére mindössze egyetlen mondat utal: „A legénységnek a lakossággal való közelebbi érintkezése megakadályozandó.”⁸⁴

A honvéd karhatalom rendeltetése

A karhatalmi feladatok végrehajtásának tanulmányozásakor a katonai karhatalom rendeltetéséből kell kiindulni. Ezt – a vizsgált korszakban – 1922-ben fogalmazták meg először, s lényegét tekintve 1945-ig nem változtattak rajta: „Az államhatalomnak, valamint az állami és társadalmi rendnek és a közbiztonságnak fenntartása vagy helyreállítása, továbbá a törvények végrehajtásáról való gondoskodás a közigazgatási (rendőri) hatóságok feladata... végrehajtására a csendőrség és egyéb fegyveres testületek és közegek állnak rendelkezésükre... ha katonai karhatalmi erők igénybevétele feltétlenül szükséges, akkor vehetőek csak igénybe karhatalmi szolgálatra a honvédség csapatai...”⁸⁵

Az 1924-es szabályzat ezt újrafogalmazta, megtartva a két évvel korábbi lényegét: „A katonai karhatalom rendeltetése az, hogy a polgári hatóságokat

⁸¹ A-15 1923 III/10. § (3), (5), (6); A-15 1942 11. §.

⁸² A-15 1923 III/10. § (1), (2), (4); A-15 1942 11. §.

⁸³ A-15 1923 III/10. § (7); A-15 1942 11. §.

⁸⁴ A-15 1906 11. §.

⁸⁵ IUK 1922 I/1. §.

törvényes feladataik végrehajtásában, különösen pedig az állami és a társadalmi rend és a közbiztonság fenntartására, illetőleg helyreállítására irányuló működésükben támogassa olyan esetekben, amikor a polgári hatóságok rendelkezése alá tartozó rendészeti alakulatok erre a célra nem elegendők.”⁸⁶ Ekkor gyakorlatilag visszatértek az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó időszakában megfogalmazott definícióhoz: „»Katonai karhatalom«-nak mindazokat a honvédségi csapatokat nevezzük, amelyek e szabályzatban meghatározott szerint a közhatóságok támogatása érdekében kirendeltettek. Tágabb értelemben karhatalmi szolgálat az elemi csapásoknál való segélynyújtás is.”⁸⁷

Az 1942-es fogalom, bár másként hangzott, nem értelmezte újra, inkább pontosította a katonai karhatalom általános definícióját: „»Katonai karhatalom«-nak nevezzük mindazokat a honvédségi alakulatokat, amelyeket... az egész ország, vagy valamely részének közbiztonsága vagy az állam más élet-szükségleteinek biztosítása érdekében, továbbá a közhatóságok támogatására kirendeltek. Tágabb értelemben karhatalmi szolgálat az elemi csapásoknál érvényesülő karhatalmi segélynyújtás is.”⁸⁸

A karhatalom fogalmát 1941-ben bontották ketté: kodifikálták, ami a gyakorlatban amúgy is funkcionált: „1. Katonai karhatalom az, amelyet közbiztonsági okból rendelnek ki. 2. Katonai segélynyújtás, vagy segédlet az, amelyet elemi csapások, vasúti forgalmi zavarok, árvizek, vagy hasonló esetekben idegen tárcák javára közérdekből inkább munkára, mint közbiztonság céljából rendelnek ki.”⁸⁹ Érdekes, hogy 1942-ben a két pont „nem köszönt vissza”.

S most vessük össze az előbbieket az 1906-os szabályzat fogalmával: „»Karhatalom«-nak azon csapatok nevezetnek, melyek a közhatóságok támogatására... oly célból rendeltetnek ki, hogy azoknak intézkedéseiknél és hivatalos ügyködéseiknél általában, főként pedig esetleges erőszakos ellentállás leküzdésére a szükséges anyagi erő rendelkezésre álljon. A... tágabb értelemben azon csapatok is »karhatalom«-nak fognak nevezetni, melyek az említett hatóságoknak elemi csapásoknál való segélynyújtás céljából bocsáttatnak rendelkezésre.”⁹⁰

A rendeltetést tekintve is érdemes visszaidézni az 1906-os szabályzatot: „Katonai karhatalom oly célból vehető igénybe, hogy a közhatóságok és azok közegei részéről törvényes hatáskörükön belül a törvények végrehajtására, valamint a közbiztonság, csend és rend fenntartására vagy helyreállítására irányuló

⁸⁶ A-15 1924 1. §.

⁸⁷ A-15 1924 Előzetes észrevételek.

⁸⁸ A-15 1942 Bevezetés.

⁸⁹ Vezérfonal a gyakorlatok, kihelyezések és karhatalmi kirendelések alatt követendő gazdaszakt-közigazgatási szabályokról. HTK Sz 1048 HM Eln. H-1941. 3500. számhoz VIII. A 1-2. pont.

⁹⁰ A-15 1906 Bevezetés.

intézkedéseknek, – amennyiben a rendelkezésükre álló eszközök ezen célok elérésére már nem elégségesek – a kellő nyomatékot megadja. Ha a közhatóságok és közegeik említett célokat egyéb intézkedésekkel is elérhetik, ez esetben katonai karhatalom nem veendő igénybe.”⁹¹

A karhatalmi feladatok végrehajtása

Az, hogy a Honvédség a karhatalom tekintetében másodlagos szerepet játszott, a fenti meghatározásokból következett. A cselekvés szintjén a másodlagosság azt jelentette, hogy a honvéd karhatalmi alakulatok igyekeztek a háttérben maradni, s pusztán jelenlétükkel nyomatékot adni a rendészeti erőknél. Ezt szó szerint írták elő: a Honvédségnek „...közvetlenül résztvenni sohasem szabad...” a karhatalmi tevékenységekben. Jelenlétével „...a közhatóságokat illetve ezek közegeit oltalmazza és rendelkezéseiknek a szükséges nyomatékot megadja...”⁹² „...a rend és a közbiztonság fenntartására irányuló rendelkezésekhez a szükséges erőhatalmat zárt fellépéssel szolgáltatassa.”⁹³ Hasonló előírások voltak érvényben 1918 előtt is: „A karhatalom alkalmazásánál elvül szolgáljon, hogy a csapatnak azon közegek... ügyködésében, a kikhez ki van rendelve, részt vennie sohasem szabad, hanem csupán... azokat oltalmazza és rendelkezéseiknek a szükséges nyomatékot megadja.”⁹⁴

Abban az esetben azonban, ha a helyzet odáig fajult, hogy a honvéd karhatalomnak be kellett avatkoznia, kemény szabályok léptek életbe. Céljuk az volt, hogy a katonák fellépése eldöntsön, lezárjon, ad absurdum véglegesen letörjön mindent. A követendő módszert pontosan meghatározták: „Erély, mely ha kell, a kíméletlenségig fokozható, mindig célba vezet...”, hiszen „...a habozás és a felelősségtől való félelem a kudarc forrása.”⁹⁵ A erélyes fellépés közben „...semmi szín alatt sem szabad egyezmény kötni, vagy bármily alkudozásba bocsátkozni.”⁹⁶ S hogy az erélyességen minden parancsnok ugyanazt értse, mint a szabályozók megalkotói, leszögezték: „...sohasem szabad vak töltenyekkel vagy a levegőbe felfelé löni.”⁹⁷ Persze: a honvéd karhatalom fellépését már meg kellett előznie a rendészeti karhataloménak, tehát szó sem volt a tömegre figyelmeztetés nélkül leadott sortüzekről. Annál inkább sem, mert a karhatalmi fegyverhasználatot többszöri felszólításnak kellett megelőznie.

⁹¹ A-15 1906 I. Fejezet, 1. §.

⁹² A-15 1942 6. §.

⁹³ A-15 1942 9. §.

⁹⁴ A-15 1906 4. §.

⁹⁵ A-15 1923 II/6. §; A-15 1942 6. §.

⁹⁶ A-15 1923 II/7. §.

⁹⁷ Uo.

Attól függetlenül, hogy előzőleg a rendészeti karhatalom használt-e fegyvert, a katonai parancsnoknak háromszor fel kellett szólítania a tömeget cselekménye abbahagyására, majd ennek eredménytelensége esetén háromszor el kellett fújni a „Tüzelj!” kürtjelet, illetve kürt hiányában három világító jelzőrakétát kellett fellőni, csak ezt követhette a fegyverhasználat. Az viszont azonnal emberre irányozva.⁹⁸

Az erélyesség, sőt kíméletlenség követelményét az a szemlélet magyarázza, ami a szabályzók között szintén lefektetésre került: „...a fegyveres erő becsületének megóvását minden körülmények között biztosítsa...” az adott karhatalmi csoport fellépése.⁹⁹

A fenti felszólítást az összes vonatkozó utasítás és szabályzat értelmében a tömeg nagyobb részét alkotó etnikum anyanyelvén volt kötelező megtenni,¹⁰⁰ s ezt a szabályt a m. kir. Honvédség létezésének végéig nem vonták vissza. Más kérdés, hogy a gyakorlatban ez a megkötés, kellő nyelvismeret hiányában, minden esetben érvényesülhetett-e volna.

A Horthy-kori szabályzás ebben csak részben követte az 1918 előtti. Az 1906-os karhatalmi szabályzat ugyanis arra az esetre engedte meg a katonai karhatalom fegyverhasználatát, „ha valamely csapat tettelegesen bántalmaztatik, vagy éppen fegyverrel támadtatik meg... és attól lehet tartani, hogy ez által a csapatok működő képessége megakadályoztatnék vagy szerfölött korlátoztatnék”¹⁰¹ s akkor is leszűkítette azok körét, akik ellen fegyvert lehet használni: „A fegyveres erőszakot ez alkalommal főként a mozgalom vezetői ellen kell irányítani.”¹⁰² A fegyveres fellépés előírásai közül többet – mint láttuk – a Horthy-kori szabályzatok is átvették az 1906-osból: „...semmiféle ürügy alatt sem szabad bármily alkudozásba bocsátkozni, vagy egyezsége lépni”,¹⁰³ illetve „...sohasem szabad vaktöltényekkel, vagy a levegőbe lőni”,¹⁰⁴ amelyet szuronyrohamnak kellett megelőznie, úgy, hogy az előtt a „Roham!”, a tüzelés előtt pedig a „Tüzelni!” jelet kellett kürtön fúvatni;¹⁰⁵ illetve azt is átvették, ha más megfogalmazásban is, hogy „...a feladatok sikeres megoldása és a fegyverbeszület minden körülmények között biztosítva legyen.”¹⁰⁶

Ugyancsak az 1906-os karhatalmi szabályzatban található, hogy: „Gyenge járőrök és különítmények alkalmazása mindig aggályos, mivel ezek könnyen

⁹⁸ IUK 1922 II/7. §; A-15 1923 II/7. §; A-15 1942 7. §.

⁹⁹ A-15 1923 III/11. §.

¹⁰⁰ IUK 1922 II/7. §; A-15 1923 II/7. §; A-15 1942 7. §.

¹⁰¹ A-15 1906 5. §.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ A-15 1906 17. §.

legyőzhető, a mi pedig nagyon is alkalmas arra, hogy a zavargó tömeg vállalkozó kedvét fokozza.”¹⁰⁷ Hozzátehető: fegyverszerzési lehetőségeit is növeli. Az 1924-es karhatalmi szabályzatba ezt szinte szó szerint emelték át: „Gyenge járőrök és különítmények alkalmazása mindig aggályos, mert ezeknek könnyen bekövetkezhető leküzdése a kihágásra hajló tömeg vállalkozó kedvét nagyon is fokozza.”¹⁰⁸

Az esetleges fegyverhasználat késlekedés nélküli végrehajtása érdekében a karhatalomba kirendelt katonák teljes lőszerjavadalmazásukat magukkal vitték: „Minden csapat... a lőszert teljes szabványos kiméretben viszi magával.”¹⁰⁹ Nem volt ez másként 1918 előtt sem: „Minden fegyvernembeli csapatok... a teljes haditáska lőszert... magukkal vigyék.”¹¹⁰

A Horthy-korban több utasításban leírták, hogy a honvéd karhatalmi csoportokat milyen sorrendben vessék be. 1931-től bevonták (az akkor még rejtett) repülőalakulatokat.¹¹¹ 1934-ben véglegesen szabályozták a fegyvernemek bevetési sorrendjét. Ha elérhető távolságban volt, páncélgépjárműves osztagot kellett elsőként bevetni. Ezt követte a gyalogság, majd a kerékpárosok, a tüzérség, a lovasság, végül a műszakiak.¹¹² A repülők csak a Karhatalmi Főparancsnokság tartalékaként voltak alkalmazhatók.¹¹³ Kizárták viszont a karhatalmi célokra alkalmazható alakulatok köréből a légvédelmi tüzérséget.¹¹⁴ Ennek ellenére – lásd a Függelékben – országos karhatalmi készülség elrendelésének esetére kijelöltek 3 légvédelmi félüteget is. 1918 előtt ilyen bevetési sorrend nem létezett, a gyalogságot és a lovasságot egyaránt, egyszerre vagy külön-külön is alkalmazhatták,¹¹⁵ illetve elemi csapás elhárításában még a műszakiakat.¹¹⁶

Az 1942-es szabályzat bővítette a karhatalmi feladatok körét. Kifejezetten a Csendőrség és a honvéd karhatalom feladatává tette a termelés folyamatosságának fenntartását a hadiüzemekben és az úgynevezett előkészületre kötelezett üzemekben, illetve a közlekedés zavartalanágának biztosítását. Ez sokkal összetettebb feladatot rótt a két területre, például az egyes parancsnokoknak ad absurdum még termelésirányítási funkciókat is gyakorolniuk kellett.¹¹⁷

¹⁰⁷ A-15 1906 18. §.

¹⁰⁸ A-15 1924 12. §.

¹⁰⁹ A-15 1924 13. §.

¹¹⁰ A-15 1906 20. §.

¹¹¹ Kh-2. I/1. pont.

¹¹² Kh-3.

¹¹³ Kh-2. I/1. pont.

¹¹⁴ Kh-3.

¹¹⁵ A-15 1906 6. §.

¹¹⁶ A-15 1906 13–15. §.

¹¹⁷ A-15 1942 1. §, 10. § A., B., C. pont.

A karhatalmi alakulatok ellátásáért általában a felállító alakulat parancsnoka, a felette álló kerületparancsnok, átirányítás esetén az alkalmazási körzet kerületparancsnoka felelt. A karhatalmi feladatokat végrehajtó honvédeknek kiemelt élelmezés járt,¹¹⁸ sőt emelt illetmény (zsold): „a karhatalmi pót-díj kiszabata a mindenkori szabályszerű napidíjak 60 (Hatvan) százalékában illetékes.”¹¹⁹ 1918 előtt a kirendelt katonáknak kiemelt élelmezés és pótilleték ugyancsak járt, ám ez utóbbi mértékét állománykategóriánként és rendfokozatonként külön meghatározott összegben állapították meg.¹²⁰

Mind a Horthy-korban, mind azt megelőzően gondoltak arra is, hogy a karhatalmi fellépés esetleg sebesülésekkel járhat. „Minden karhatalomhoz lehetőleg orvost és megfelelő egészségügyi személyzetet kell beosztani”¹²¹ – írta elő az 1924-es karhatalmi szabályzat, s 1906-os elődje is azt tartalmazta, hogy „Karhatalmak lehetőleg orvosokkal, valamint szükséges egészségügyi személyzettel is ellátandók.”¹²² Egyik szabályzat sem utalt olyasféle korlátozásra, miszerint a kirendelt egészségügyisek csak a katonákat láthatnák el.

Egy korszakon át

A Tanácsköztársaság bukását követő időszakban a Nemzeti Hadsereg, majd a m. kir. Honvédség karhatalmi szerepe belpolitikai szempontból igen jelentős volt. A bethleni konszolidáció előrehaladásával ez fokozatosan csökkent, akárcsak az állam létére veszélyt jelentő tömegmozgalmak kialakulásának esélye. Ezt tükrözték az 1922–1923 során kiadott karhatalmi utasítások és szabályzatok, illetve az 1923. április 27-i minisztertanácsi ülés, amelynek egyik napirendi pontja „Az ország belső rendjének hatályosabb védelme” volt.¹²³

Az 1929–1933-as gazdasági világválság nyomán kirobbant megmozdulások hatására átgondolták és újra szabályozták a Honvédség karhatalmi alkalmazását. Ennek során, elsősorban a HM 1931. február 3-i és 1932. július 1-jei vezetői értekezletén, illetve az 1932. április 27-i minisztertanácsi ülésen vetődött fel (1919 óta ismét) a katonai diktatúra megteremtésének gondolata.¹²⁴ Célja belpolitikai jellegű volt: szükséghelyzetben az államhatalom megvédése, illetve helyreállítása. Lényeges azonban, hogy a diktatúrát a bármely (tehát bal- és/

¹¹⁸ Kh-1. C. pont.

¹¹⁹ Illetményszabályzat (G-10) a m. kir. Honvédség számára. HTK Sz 3808 HM Eln. 4559/eln. 6. 1. körrendelethez III. Fejezet 8. §.

¹²⁰ A-15 1906 27. §.

¹²¹ A-15 1906 19. §.

¹²² A-15 1924 11. §.

¹²³ IUK 1922; A-15 1923; *Vargyai* 98. o.

¹²⁴ *Vargyai* 99–100. o.; *Vez-1.*; *Vez-2.*; *Vez-3.*; *Kh-1.*; *Kh-2.*; *Kh-3.*; *Kh-6.*; *Kh-7.*; *Kh-Budapest.*

vagy jobb-) oldalról kiinduló tömegmozgalmak elleni védekezés szándéka hozta (volna) létre. Ezzel együtt, 1931-ben természetesen még a baloldaltól való félelem dominált. A gazdasági válság azonban nem csak a baloldali pártok és szervezetek aktivizálódását váltotta ki, de ezekre az évekre esett a szélsőjobb magyarányú térnyerése is Európában. A következő évtizedben csak pontosították-finomították a karhatalom struktúráját és alkalmazásának rendszerét.¹²⁵

Noha a Honvédség karhatalmi alkalmazásának újabb, átfogó átdolgozására már a háború idején, 1941–1942-ben került sor, a módosítások megfogalmazásában nem kis szerepet játszottak az 1940-es bányászsztrájk idején lezajlott karhatalmi fellépés tapasztalatai.¹²⁶ Bár a hadsereget az adott időszakban elsődlegesen külső funkciójának ellátása kötötte le, belső feladatai nem csökkentek. Az állami és katonai vezetés abból indult ki, hogy a háború végjátékában, ellentétben 1918 végével, a m. kir. Honvédségnek kell megőriznie az államrendet, a társadalmi viszonyokat, s az ország területét. Ez a cél pedig nem tette lehetővé a hadsereg karhatalmi szerepkörének csökkentését. Annak elemzése viszont, hogy 1944–1945-ben a magyar haderő e feladat minden áron történő megvalósítása helyett milyen sorsra jutott és miért, más tanulmány keretébe tartozik.

FÜGGELÉK

1. A m. kir. Honvédség által felállítandó karhatalmi alakulatok hadrendje és harcértéke országos karhatalmi készség elrendelése után¹²⁷

7 karhatalmi ezred, ezen belül
 14 gyalogzászlóaljban 42 század,
 2 géppuskásszázad,
 36 géppuskásszakasz,
 14 aknavetőraj,
 14 árkásszakasz,
 7 karhatalmi kerékpárosszázad;

2 karhatalmi lovasezred, ezen belül
 4 huszárosztály
 4 lovas géppuskásszázad, ezen belül
 8 honvéd lovasszakasz,
 8 csendőr lovasszakasz,
 8 lovas géppuskásszakasz;

¹²⁵ Kh-4.; Kh-5.; Kh-8.; Kh-9.; Kh-10.; Kh-11.; Kh-12.; Kh-13.; Kh-14.; Kh-választás.

¹²⁶ A-15 1942.

¹²⁷ Kh-1. 1. sz. melléklet (helyőrségre bontva adja meg); Kh-4. 1. sz. melléklet; Kh-5.

- 1 karhatalmi tüzérosztály, ezen belül
 - 7 táborigényűtűeg,
 - 5 lovassúlyűtűeg,
 - 1 tarackosűtűeg,
 - 3 aknavető-fűlűtűeg,
 - 3 légvűdelmi-fűlűtűeg;
- 3 karhatalmi utászszűzlűalj (6 utászszűzad);
- 2 karhatalmi híradűszakasz;
- 1 karhatalmi páncűlgűpjűrműves-szakasz;
- 1 karhatalmi gűpkocsioszlop;
- 1 karhatalmi sebesűltsűzűllítűo-oszlop;
- 1 karhatalmi egűszűsűgűgyi-oszlop;
- 1 karhatalmi betegszűzűllítűo-vonat;
- 4 karhatalmi ellátűo hivatal;
- 6 karhatalmi élűlmezűsi fűlvevű állomás.

Katonai karhatalom harcűrtűke összesen:¹²⁸

- tiszt: 853 fűo,
- legűnysűg: 16.923 fűo,
- lűo: 5279,
- puska: 12.200,
- gűppuska és gulyűszűrűo: 145,
- lűveg és aknavető: 70.

Karhatalmi lűszerjavadalmasz; 1942-ben vűltozott a lűszerjavadalmasz műrtűke, a /-jel elűtti adat az 1930-ban, az utűni az 1942-ben megadott ertűket jelzi.¹²⁹

¹²⁸ Kh-1. A/II. pont.

¹²⁹ A-15 1942 Fűggelűk.

töltény:

pisztoly: 25–25 / 25–25,
puska: 140–40 / 80–40,
golyósóró: 1600–1600 / 800–800,
géppuska: 4500–2500 / 500–500,
nehézpuska: nincs / 120–0;

lőszer:

közepes löveg: nincs / 8–0,
könnyű löveg: 12–0 / 12–0,
aknavető: 21–0 / 52–0,
páncéltörő ágyú: nincs / 60–0;

egyéb:

kézigránát: nincs / 2–2.

2. Katonai karhatalmi beavatkozás igénylésére jogosultak listája¹³⁰

miniszterek,

a belügyminiszter helyett az országos rendőrfőkapitány is,
országos, budapesti, kerületi rendőrfőkapitányok,
rendőrkapitányok, rendőri kirendeltségek vezetői,
csendőrparancsnokok és szolgálatban lévő csendőrök,
révfőkapitányok és kapitányok, valamint azok kirendeltségeinek vezetői,
folyamőr-parancsnokok és folyamőr hajóparancsnokok,
központi vámigazgatóság vezetője, vámhivatal-vezetők és vámőr szakasz-
parancsnokok,
főügyészségek és ügyészségek vezetői, illetve nyomozást végző tagjai,
törvényszékek elnökei,
járásbíróságok vezetői és nyomozást végző bírái,
törvényszéki vizsgálóbírák,
országos fegyintézetek, kerületi börtönök, közvetítő intézetek és gyűjtőfog-
házak igazgatói,
főispánok,
alispánok,
polgármesterek,
főszolgabírák,
községi bírák vagy azok helyettesei együttesen a községi jegyzőkkel, illetve
a körjegyzőkkel,

¹³⁰ A-15 1923 I/2. §; A-15 1942 2. §.

a köz-, illetve az állategészségügyi törvény alapján kiküldött kormánybiztosok,
árvízvédelmi miniszteri biztosok,
posta- és távirdaigazgatóságok vezetői,
pénzügyigazgatóságok vezetői, pénzügyőri biztosi kerületek vezetői és pénzügyőri előadók,
adófelügyelőségek vezetői és adóhivatalok főnökei,
országos közintézetek igazgatói,
műgyűjtemények és múzeumok igazgatói,
állam- és magánvasutak igazgatóságainak vezetői, üzletigazgatóságainak vezetői, üzletvezetői, állomásfőnökei és osztálymérnökei,
bányakapitányságok vezetői,
dohánygyárak igazgatói,
hadiüzemek katonai megbízottjai (utóbbiak csak 1940-től).

RÖVIDÍTÉSEK

A-15 1906	Utasítás (A-15) a cs. és kir. közös hadseregbeli vagy m. kir. honvéd karhatalmaknak igénylése, kirendelése és alkalmazására nézve. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1906. HTK Sz 369
A-15 1923	Szabályzat (A-15) a karhatalmi szolgálat ellátására a m. kir. Honvédség számára. Honvédelmi Minisztérium, Budapest, 1923, HTK Sz 374-3
A-15 1924	Szabályzat (A-15) a karhatalmi szolgálat ellátására a m. kir. Honvédség számára. Honvédelmi Minisztérium, Budapest, 1924, HTK Sz 374
A-15 1942	Szabályzat (A-15) a karhatalmi szolgálat ellátására a m. kir. Honvédség számára. Honvédelmi Minisztérium, Budapest, 1942, HTK Sz 373-3
cs. kir.	császári-királyi
cs. és kir.	császári és királyi
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
HM	Honvédelmi Minisztérium, Budapest
HM Eln.1.	Honvédelmi Minisztérium Elnökség 1. osztály
HTK	Hadtörténelmi Könyvtár, Budapest
IUK 1922	Ideiglenes utasítás a karhatalmi szolgálat ellátására a m. kir. Honvédség számára. Honvédelmi Minisztérium, Budapest, 1922, HTK Sz 1473-1
Kh-1.	Országos karhatalmi készenléti helyezésről és az országos karhatalmi összehívásról szóló intézkedés. HL HM Eln.1. 1930/1938, 8578/1929
Kh-2.	Karhatalmi titkos intézkedés. HL HM Eln.1. 1931/1789, 105175/1931

- Kh-3. Országos karhatalmi készütségbe helyezésről és az országos karhatalmi összevonásról szóló intézkedés. HL HM Eln.1. 1931/1789, 200013/1931
- Kh-4. Karhatalom kirendelésének, erejének és alkalmazásának szabályozása. HL HM Eln.1. 1935/3370, 5500/1932
- Kh-5. Karhatalmi intézkedések helyesbítése. HL HM Eln.1. 1935/3370, 5840/1932
- Kh-6. Karhatalmi nyílt intézkedés. HL HM Eln.1. 1931/1789, 3370/1931
- Kh-7. Országos karhatalmi készülségre vonatkozó renndelethez gazdaszat-közizagzgatási intézkeések. HL HM Eln.1. 1930/1638, 11.165/1929.
- Kh-8. Karhatalom kirendelésének, erejének és alkalmazásának szabályozása. HL HM Eln.1. 1935/3370, 101.947/1931
- Kh-9. Karhatalmi titkos intézkeés. HL HM.Eln.1. 1935/3370, 110.500/1932
- Kh-10. Karhatalmi intézkeések helyesbítése. HL HM Eln.1. 1935/3370, 120.563/1932
- Kh-11. Karhatalmi titkos intézkeések helyesbítése. HL HM Eln.1. 1935/3370, 115.242/1932
- Kh-12. Karhatalmak kirendelésének, erejének és alkalmazásának szabályozása. HL HM Eln.1. 1935/3370, 108.000/1934
- Kh-13. Karhatalomról szóló 108.000/HM Eln.1./1934. sz. renndelet helyesbítése. HL HM Eln.1. 1935/3370, 115.322/1934
- Kh-14. Karhatalomról szóló 108000/ HM Eln.1./1934. sz. renndelet mellékleteinek helyesbítése. HL HM Eln.1. 1935/3370, 117.961/1934.
- Kh-Budapest Az 1. vegyesdandár és a budapesti városparancsnokság karhatalmi szerep- és hatáskörének tisztázása. HL HM Eln.1. 1930/1638, 10871/1930
- Kh-választás Karhatalmak kirendelése választások alkalmával. HL HM Eln.1. 1935/1789, 107.327/1935
- m. kir. magyar királyi
- Vez-1. Egységes vezetés karhatalmak felett nagyobb tömegmozgalmak esetére. HL HM Eln.1. 1930/1638, 1147/1923
- Vez-2. Honvéd Főparancsnokság törzsének egységes vezetés esetén való megalakulásának újólagos szabályzása. HL HM Eln.1. 1930/1639, 118041/1930
- Vez-3. Honvédség főparancsnokának törzse egységes vezetés esetén. HL HM Eln.1. 1930/1638, 1155/T-1/1924

Sallay Gergely Pál

A m. Kir. 18. Honvéd könnyűhadosztály „emlékjelvény-pályázata,” 1944

Az 1943–1944-ben a keleti hadszíntéren – kezdetben megszálló erőként – működő magyar seregtestek között a VII. hadtest parancsnoksága alá tartozó 18. könnyűhadosztályt is megtaláljuk. Az 1943 tavaszán a frontra vezényelt hadosztály június végétől Belorussziában, a Pripjaty folyótól északra került alkalmazásra, júliusban részt vett a „Seydlitz” elnevezésű partizánellenes vállalkozásban, októberben a Pripjaty délnyugati szakaszához csoportosították át, majd decemberben jelentős veszteségeket szenvedett el a Lemberg (ma Lviv, Ukrajna) és Proszkurov (ma Hmelnyickij, Ukrajna) közötti terület biztosítása során. 1944. februárban a hadosztályt a szovjet előnyomulás miatt Sztanyiszlau (ma Ivano-Frankivszk, Ukrajna) térségébe csoportosították át, ahol tényleges megszállási feladatok híján a legfontosabb útvonalak ellenőrzését látták el, március közepén pedig – Erich von Manstein vezértábornagy Dél Hadseregcsoportjának alárendeltségében – már a Bug és a Dnyeszter vonalán vetették be szovjet soralakulatokkal szemben. (Ekkorra feloldották azt a megkötést, hogy a – korábban megszálló – csapatok reguláris szovjet erőkkal szemben nem vethetők be.) Áprilisban a VII. hadtest a magyar 1. hadsereg parancsnoksága alá került, ahol részben a hadsereg hátsó területeinek biztosítását látta el, de támadó hadműveletekben is részt vett, így Sztanyiszlau és Bohorodcsany (ma Bohorodcsani, Ukrajna) térségéből kiindulva Otinja (ma Otinia, Ukrajna) és Obertin (ma Obertin, Ukrajna) helységeket kellett elérnie. (Utóbbi város környékét végül nem sikerült birtokba venni.) Május végén megkezdődött a hadosztály három ezredből álló tartalékhadosztállyá való átszervezése, majd a júniustól zajló szovjet offenzíva következtében végbement átcsoportosítások nyomán a 18. tartalékhadosztály a VI. hadtestparancsnokság alárendeltségébe került.¹

Minden bizonnyal az átszervezés és a megszálló tevékenység megszűnése készítette arra a hadosztály vezetését, hogy 1944 júniusában „emlékjelvény-pályázatot” írjon ki a seregtest egyéves harctéri működésének megörökítésére.

¹ Szabó 2018. 142–143. o.; Számvéber 2018. 158–162. o.; Ungváry 2015. 364–382. o.

Ez onnan ismert, hogy a „pályázatra” elkészített egy-egy rajz és a hozzájuk tartozó leírás magántulajdonban fennmaradt. Mindkét „pályamű” alkotója Lesták László tartalékos honvéd volt. Az első rajz szöveges ismertetése így szól:

„Címer magyarázat az I. sz. pályázati rajzhoz.

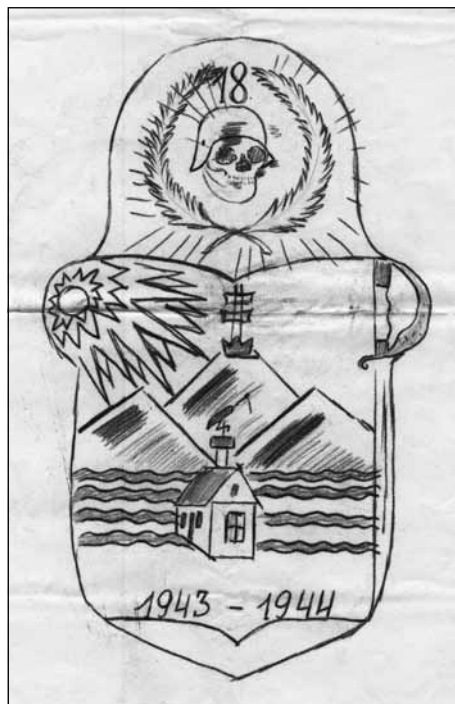
Nyugati napfényben, a kettőskeresztes hármashalom és négy folyó ölében, síkon fekvő, gólyafészkes családi ház, a magyar haza és a magyar család alföldi otthonának [!] jelképe.

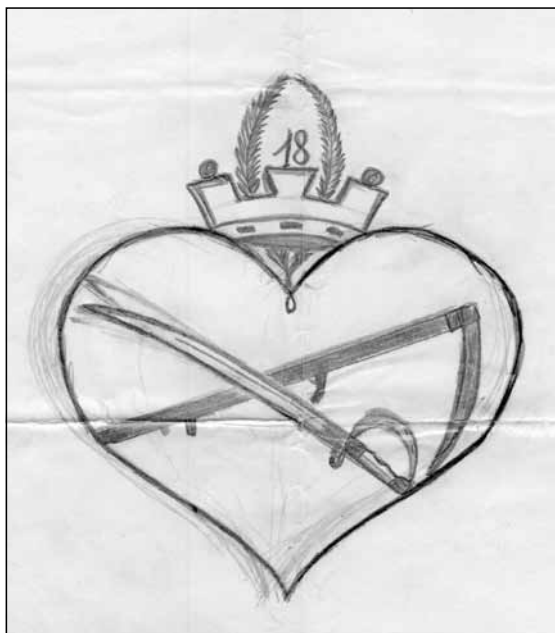
A pajzs jobbszélén az élével a kelet felé néző egyszáll [!] csupasz magyar lovassági kard, a keleti fronton küzdő 18. k. ho. és az elszánt harcok jelképe.

A pajzs fölötti fekvő kis címer, a glória fényben tündöklő, keletre [néző] rohamsisak halálfejjel, melyet babér koszorú övez körül [!], a dics. koszorús [!] hősi halottaink jelképe, akik vigyázták az otthont és a hazát – és ezért meg is haltak és tovább is felettünk őröködnék, „Mindent a hazáért” eszme jelképe. A babér koszorú között [!] lévő szám (18-as) a 18. k. ho. jelképezésére szolgál.

A nagy címer alsó csúcsánál levő 1943 és 1944-es számok a 18. k. ho. hősi harcainak éveit jelzik, melyeket a II. nagy világháborúban orosz–lengyel földön véghez vitt.

1944. jún. 25.”

A második „pályaműhöz” az alábbiakat fűzte hozzá az alkotó:

„A címerjelvény magyarázata azaz értelme:

A magyar honvéd szívébe van vésve a kötelességérzet, melyért karddal élni-halni és kaszával dolgozni mindig kész!

Ennek a nemes eszmének volt és lesz [!] is példamutatója a dicsőséges 18.-as k. ho.!

Szívvel-lélekkal azaz karddal és kaszával harcolt és dolgozott nemesen a nemes célokért a babér koszorút nyert 18-as k. ho.!

1944. jún. 25.

Lesták László t. honv.”

A többi esetleges pályaművet és a „pályázat” további sorsát nem ismerjük, illetve a hadosztálynak bármiféle létező (tehát ténylegesen elkészült) jelvényéről sincs tudomásunk. Az azonban ismert, hogy az alakulatok (nem-hivatalos) jelvényeinek viselésével ebben az időszakban foglalkoztak a Honvédelmi Minisztériumban. A kérdéskör 1943 tavaszán került előtérbe, miután a magyar 1. tábori páncéloshadosztály parancsnoka emlékjelvény viselésének engedélyezése tárgyában fordult a honvédelmi miniszterhez.

Akkor az Elnökség az alábbi kommentár kíséretében bocsátotta az ügydarabot véleményezésre a Honvédelmi Minisztérium 2. r. osztálya, illetve a Honvéd Vezérkar főnöke 1. és 5. osztályai elé:

„Az 1. páncélos hadosztály – az 1943. év téli harcainak megörökítéseként – az ezen harcokban résztvetteket [!] egyszerű emlékjelvényvel látta el és az iktatmányban kéri, hogy az emlékjelvényt az igényjogosultak egyenruhában is viselhessék. A kérdés elvi fontosságú, mert ha az 1. páncélos hadosztály egyéneinek engedélyezzük a szóbanforgó [!] jelvény viselését, akkor a többi harcteret járt seregetest (csapattest) hasonló kérelmével számolni kell.

Kedvező döntés esetén a jelvény viselését feltétlenül szabályozni kellene, talán az ügyességi jelvényhez hasonlóan történhetne. Ha a már túltengő jelvényeket korlátozzuk és a jelvény viselését egyenruhában nem engedélyezzük, az Elnöki osztály nem emel észrevételt az ellen, hogy az emléktárgyként szerepeljen és azt az igényjogosultak polgári ruhában viseljék.”²

A 2. r. osztály véleménye a következő volt:

„Jóllehet méltányos volna eredményes és nehéz harctéri teljesítmények valamelyes látható jellel való megörökítése, – azonban az osztály az amúgyis [!] túltengő jelvényhelyzetre tekintettel szóbanforgó [!] emlékjelvénynek, mint kötelezően viselendő cikknek, – rendszeresítését nem javasolja.

Bizonyára az orosz hadművelleti területen működő sereg- és csapattestek között több is hajtott végre hasonlóan értékes és fontos kihatású harccselekményt, akik részére külön hasonló emlékjelvények engedélyezése folytán az áttekinthetetlenség csak tovább fokozódnék. Az osztály tudomása szerint ily jelvények az idegen hadseregeknél sem fordulnak elő. Vannak ugyan bizonyos emlékjelek, azonban ezeket az illető hadjáratokban (területen) részt vett valamennyi csapat viseli (pl. német téli emlékkereszt).³

Az osztály a kb. Elnöki osztály ama javaslatával, hogy esetleg szóbanforgó [!] jelvény emléktárgyként szerepeljen és az csak polgári ruhában legyen viselhető, – egyetért.⁴

A fenti véleménnyel alapvetően egyetértő Honvéd Vezérkar főnöke 5. osztálya ugyanakkor bizonyos megoldásokat is javasolt:

„Ha a páncélos hadosztály jelvényt kapna, a többi is jogosan kérhetné. Meggondolandó lenne, hogy esetleg minden hadosztály részére központilag terveztetnénk 1–1 jelvényt és központilag adnánk ki; vagy talán az egész 2. hadsereg részére kellene egységes, az egész hadjáratot felölelő jelvényt készíteni. Külön egyes alakulat részére nem.

² Hadtörténelmi Levéltár (HL) HM Elnökség II. tétel, 23.184/1943. sz. Idézi: *Sallay* 2005. 218. o.

³ Helyesen német Keleti Emlékérem (Keleti Téli Csata Emlékérme 1941–1942), amely azonban nem jelvény, hanem kitüntetés.

⁴ HL HM Elnökség II. tétel 23.184/1943. sz. Idézi: *Sallay* 2005. 218–219. o.

A kb. 2. r. oszt. véleményével kapcsolatban megjegyezni kívánjuk, hogy a túltengő és áttekinthetetlen jelvény-kérdésben az osztály ügykörszerűen kíván rendet teremteni. Az emléktárgyként való engedélyezéssel az osztály egyetért.”⁵

A fenti véleményhez a Honvéd Vezérkar főnöke 1943. február 23-án kelt, 56.865/el. 5. vkf.–1943. számú, alábbi rendeletét is mellékelte:

„Tudomásomra jutott, hogy egyes cégek üzleti haszontól hajtva megkeresik a parancsnokságokat és jelvények (plakettek) megrendelésére kéri fel őket. Felhívom a figyelmet arra, hogy a honvédség tagjai csak rendszeresített jelvényeket viselhetnek. Minden más jelvény viselése fegyelmi elbánás alá esik. Az illetéktelen jelvények viselésére irányuló felhívás sem fegyelmi sem anyagi szempontból nem kívánatos, ezért azokat össze kell gyűjteni és megjegyzés nélkül a feladónak visszakell [!] küldeni.”⁶

Nem tudjuk, hogy a 18. könnyűhadosztály milyen indíttatásból tervezhett jelvényt készíttetni (esetleg jelvénygyártói megkeresésre-e), de a seregtest parancsnoksága bizonyára ismerte a Honvédség hivatalos álláspontját az alakulatjelvények viselésére vonatkozóan, miszerint minden nem-hivatalos jelvény viselése szigorúan tilos volt a katonai egyenruhán. Jelvényüket tehát annak tudatában tervezhették, hogy az csak emléktárgyként funkcionálhat és csak polgári ruhán viselhető. Ugyanakkor azt is láthatták, hogy a Honvéd Vezérkar főnöke 5. osztálya több mint egy évvel korábbi felvetése, miszerint a keleti hadszíntér harcaiban részt vett hadosztályok részére központilag terveztek és osztottak volna ki jelvényeket, nem valósult meg, így amennyiben háborús emlékjelvényt kívántak készíttetni, csak saját kezdeményezésükre számíthattak. Ismerhették továbbá például a m. kir. 10. könnyűhadosztály hasonló akcióját, hiszen a kaposvári seregtest harctéri küzdelmeinek emléket állító plakett-tervét még a *Magyar Katonaiújság* is közölte, mintegy egy évvel korábban.⁷

A történelem vihara azonban – úgy tűnik – elsöpörte a 18. könnyűhadosztály jelvényprojektjét, így ma már csak a tervekről adhatunk számot, amelyek nem művészi színvonalúknak, sokkal inkább egyediségüknek köszönhetően számítanak különlegességnek.

⁵ HL HM Elnökség II. tétel 23.184/1943. sz. 1. sz. betétlap. Idézi: *Sallay* 2005. 219. o.

⁶ HL HM Elnökség II. tétel 23.184/1943. sz. 2. sz. betétlap. Idézi: *Sallay* 2005. 219. o.

⁷ *Magyar Katonaiújság*, 1943. május 29. 6. o. Idézi és a plakett-terv képét közli: *Sallay* 2005. 228–229. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Sallay* 2005. *Sallay Gergely Pál: A magyar 1. tábori páncélosadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye. Jelvényviselési problémák a m. kir. Honvédségben a második világháború idején. Hadtörténelmi Közlemények* 118. (2005) 1–2. sz. 215–231. o.
- Szabó* 2018. *Szabó Péter: A Magyar Királyi Honvédség részvétele a terület-visszatulásokban és a második világháború küzdelmeiben (1938–1944). In: Magyarország hadtörténete IV.: 1919-től napjainkig. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2018. 53–146. o.*
- Számvéber* 2018. *Számvéber Norbert: Magyarország német megszállása és szovjet elfoglalása (1944–1945). In: Magyarország hadtörténete IV.: 1919-től napjainkig. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2018. 147–220. o.*
- Ungváry* 2015. *Ungváry Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet. Budapest, 2015.*

Hadiszállítók a Városligetben 1896-ban

Javában tartott a millenniumi kiállítás, amikor a IV. Országos Ipartestületi Gyűlésen, 1896. szeptember 8-án a magyar iparostársadalom optimista hangvételű határozatot fogadott el a „hazai hadfölszerelés és közszállítások ügyében”. El kell érni, hogy a közös hadsereg által a szabad versenynek fenntartott cikkek szállításából a magyar ipar kellő részesedést nyerjen; hogy a közös hadsereg és a honvédség ruházata lehetőleg egészben, de legalább a kvóta fele részének arányában a magyar kézműipar által készüljön; s hogy a magyarországi katonai helyőrségek élelmezését és ellátását a helyi ipar szolgáltassa.¹ A határozatot fölterjesztették a magyar kereskedelemügyi miniszterhez, onnan tárgyilagos válasz érkezett – előbb talán meg kell teremteni a hazai ipari feltevéleket, legyen elég kapacitás, az egyéb akadályok majd rendben elhárulnak.² 1896 euforikus hangulata azonban mintha háttérbe szorította volna a realitás érzéket. A millenniumi milióban kicsit minden szebbnek látszott. A magyar hadiipar potenciális lehetőségei is.

A véderőtörvény értelmében a magyar ipar ugyanolyan arányban részesedhetett a katonai megrendelésekből, mint amilyen mértékben a magyar fél a hadügyek közös költségeihez hozzájárult. A megrendelések széles skálán mozogtak és érintették az ipar szinte minden ágát. A haderő kiszolgálása ellátása közszállítási tevékenységnek számított, amit támogatott az állam, a cégek pedig, amelyek kifejezetten a hadsereg számára dolgoztak, rendszeresen állami kedvezményekben részesülhettek. Adott volt a közjogi keret, volt törvényi biztosíték, voltak állami kedvezmények, beszállítói lehetőségeit azon-

¹ A hadfölszerelés és a közszállítások. *Magyar Ipar*, 1897. január 25. 1. sz. 6–7 o.

² *Magyar Ipar*, 1897. április 25. 4. sz. 3. o. Dániel Ernő kereskedelmi miniszter a kisipart illetően felvillantott perspektívát is, ahogy megfogalmazta: „első sorban a hadászati érdekek követelik meg, hogy háború esetén a hadfelszerelés egészen decentralizálva lehessen, s hogy az ország bármely része legyen is veszélyben, mindig legyen lehetőség az újabb készleteket avatott és gyors kezek által beszerezhetni.”

ban a magyar ipar a dualizmus évtizedei alatt egyszer sem tudta teljes mértékben érvényre juttatni.³

De a millenárison kitétek magukért a magyar hadiszállítók; a hadügyi program keretében, a XVII. (hadügyi) csoportban, külön pavilonban látványos kiállítással rukkoltak elő. Épületük is exponált helyen állt, közel a főbejárat-hoz, bár – ahogy a korabeli építészeti szakmai kritika minősítette – külleme nem igazán adott inger-gazdag látványt.⁴ Belül azonban minden a helyén volt. Középen, mintha egy sokalakos szoborcsoport lenne, szikla-imitáció talapzaton mintaszerűen felöltöztetett egyenruhás bábuk pózoltak, körben a fal mentén tárlók és vitrinek sora, bennük ruházati és felszerelési, fegyverzeti cikkek, s a lényeg: valamennyi a magyar hadi ipar terméke. Amit kiállítottak, szigorú szelekción ment át. Csak rendszeresített cikkeket lehetett kiállítani, amelyeket már használatba vett vagy a közös hadsereg, a honvédség (csendőrség) vagy a haditengerészet. Nem kerülhettek be olyan termékek, amelyek még csak kipróbálásban voltak, még abban az esetben sem, ha egyébként már szabadalmi oltalom alatt álltak. A cégeket is szelektálták: csak olyanok állíthattak ki, akiknek az adott tárgyra érvényes szállítási szerződése volt, akiknek nem, még ha hadi profilú is lett volna a termék, csak az ipari csoportban volt bemutatható. Kikötés volt továbbá, hogy kizárólag termelő cégek léphetnek fel, közvetítők, kereskedők nem, s végül a legfontosabb kritérium, ami a millenniumi kiállítás protekcionista szellemiségéből fakadt: csak olyan termékek kerülhettek bemutatásra, amelyeket a magyar korona országaiiban állítottak elő.⁵

A kiállítás tematikus felosztásában a hadügy a jelenkori főcsoportban a 17. téma volt.⁶ A nagy millenniumi kiállítási program első, publikus változatában

³ A kérdésről többek között lásd: *Varga* 1980.; *Temesváry* 1981.; *Krámlí* 2001. Legújabbban: *Kovács* 2016.

⁴ A műépítész-kritikus Bálint Zoltán így írt róla: „Az állandó hídtól – ha a főbejáraton át jövünk a kiállítás területére – baloldalra, a tó partján elterülő aránylag keskeny földterületet körös-körül a hadsereg kiállítása foglalja el. A bejárat mellett közvetlenül a hadfelszerelési szállítók kissé nehézkes arányú és méretű kiállítási csarnoka áll – mely a finoman részletezett főkapu szomszédságában architektonikus hatás tekintetében igen szerencsétlenül van elhelyezve...” *Bálint* 20–21. o.

⁵ A szigorúság persze afféle „engedékeny szigorúság” volt, amolyan részrehajló szigorúság. Mauthner Izidor 12×5 méter alapterületű szakasz sátrának esete: a sátor a közös hadseregben éppen kipróbálás alatt volt, s hogy kiállíthassák, a hadiszállítók főrendezőjének Weiss Manfrédnak az ajánló levele kellett. *Hadtörténelmi Levéltár (HL) Az 1896-os ezredéves országos kiállítás iratai*, 46. doboz, I. 28. HM (1896. február 4.), 416. alapsz.

⁶ A Főcsoport tematikailag 20 részre osztották: I. Művészet; II. Közművelődés; III. Oktatásügy; IV. Egészségügy, gyermeknevelés; V. Kereskedelemügy; VI. Mezőgazdaság; VII. Erdészet, vadászat; VIII. Bányászat. Kohásza. Vas és fémipar; IX. Gépipar; X. Közlekedés; XI. Építési ipar; XII. Faipar, bútorigar; XIII. Agyag és üvepipar; XIV. Bőripar, textilipar; XV. Papíripar, sokszorosító iparok; XVI. Arany, ezüst és dísz tárgyak; XVII. Hadügy; XVIII. Vegyészeti ipar; XIX. Élelmi cikkek; XX. Néprajzi kiállítás, háziipar. Műkedvelők kiállítása.

szinte csak említés szinten szerepelt, ezzel a három tétellel: „a véderő felszerelése, élelmezése és fölfegyverzése; katonai egészségügy; térképészet és haditörténelem” – és „0” forint költségvetéssel.⁷ A hadügyi csoport részletesebb kiállítási terve első változatban is csak 1893 áprilisára készült el, szellemi atyja a hadtudós Hollán Ernő volt. De Már ebben a koncepcióban külön pontként ott szerepelt a hadiipari kiállítás, Hollán megfogalmazásában: „a magyar korona területén levő gyárosok-, iparosok- és szállítóknak hadi célokra szolgáló iparczikkeit bemutató ipari kiállítás”.⁸ Amikor év végén Németh Imre kiállítási igazgató összefoglalta a kiállítási ügyek állását, a hadiszállítókról annyit jegyzett meg, hogy ők külön egységet képeznek a kiállításban, elkülönülve állítanak ki, de ugyanabban a térben, ahol a közös hadsereg és a honvédség, ennek fejében viszont hozzájárulnak a pavilonok építéséhez. A hadiipari beszállítók széles körét akarják bevonni, tervezik, hogy azokat is felkérjük a kiállításra való részvételre, akik ugyan nem hivatalos katonai szállítók, de valamilyen szinten bedolgoznak a katonaságnak, tisztai egyenruhák s egyéb anyagok szállításával foglalkoznak, mint például az egyenruha szabóságok.⁹

A Hadügyi Csoportbizottság Gromon Dezső honvédelmi államtitkár mint elnök irányítása mellett 1893. március végén alakult meg. Tiszteletbeli elnökei: Fejérváry Géza magyar honvédelmi miniszter, és Rudolf Lobkowitz generális, a budapesti IV. hadtest parancsnoka. Két alelnöke Rakovszky István, az Állami Számvevőszék elnöke és Bernolák Károly vezérőrnagy, honvédelmi minisztériumi osztályfőnök. Tagok: Balás György őrnagy (akkor még), a Ludovika parancsnokhelyettese, Hollán Ernő, Jekelfalussy Lajos miniszteri tanácsos a Belügyminisztériumból, két országgyűlési képviselő: a kiállítási szaktekintélynek elkönyvelt Münnich Aurél, illetve Szerb György; ugyancsak a Honvédelmi Minisztérium részéről Kránitz János vezérőrnagy, Mihályfy Győző főhadbiztos, Majnik Béla hadbiztos. Tag volt továbbá az ismert haditengerészeti szakíró Reményi Antal ügyvéd, s végül a két előadó: Melichár Kálmán¹⁰ honvédelmi miniszteri titkár és Szendrei János honvédelmi miniszteri

⁷ Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás részletes csoport beosztásai programja (sic!). *Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás közleményei*, 2. (1893. február 27.) 47. o.

⁸ A *Budapesti Hírlap* szerint a hadviselés története „az egyetlen osztálya a kiállításnak, mely Hollán Ernő altábornagy elnöklete alatt oly buzgósággal dolgozott, hogy a legkisebb részletekre kiterjedőleg megállapíthatta programját, s arról oly áttekintéssel bír, hogy egész a kiállítás évéig nincs egyéb dolga, mint az anyagot, a kiszemelt tárgyakat összegyűjteni.” *Budapesti Hírlap*, 1893. június 17. II. melléklet a 165. számhoz.

⁹ A kiállítási igazgatóság jelentése az 1896-iki ezredéves kiállítás előmunkálatairól 1893. június havától 1893. december 31-ig. *Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás közleményei*, 9. sz. (1893. december 31.) 354. o

¹⁰ Nevével alább többször is találkozunk majd. A Hadtörténelmi Levéltárban két iratcsomó őrzi millenniumi hadügyi kiállítás körüli tevékenységének dokumentumait. Az 1896-os ezredéves

fogalmazó.¹¹ A hadiipari beszállítói kört három gyáros képviselte: Regenhardt Ferenc, Weisz Manfréd és Rosenthal Hermann. A közös hadügyi minisztériumot a IV. hadtest vezérkari főnöke és annak helyettese, továbbá a hadtesthez beosztott szaktisztek, egy-egy tüzérszázados, mérnökkari főtiszt és törzsorvos, a hadtest hadbiztossági főnökének helyettese, valamint a hadesthez beosztott egyik vezérkari tiszt képviselte.¹²

1894 elején újjáalakult a hadügyi csoportbizottság. Összetétele lényegében nem változott, néhány kivétellel maradtak a régiek, az elnök Gromon Dezső, és a többi csoportbiztos: Bernolák Károly, Hollán Ernő,¹³ Kránitz János, Kummer Antal, Melichár Kálmán, Szendrey János, Reményi Antal¹⁴ és Weiss Manfréd¹⁵ – két utóbbi pótlólag kapta biztosi kinevezését Dániel Ernő kereskedelemügyi minisztertől. Weisz Manfréd volt a hadiszállítói téma csoportbiztosa, lényegében a hadiipari kiállítás főrendezője, s mondhatni egyben mindenese. Meghívottként szereplő maradt továbbra is a másik két nagyiparos, Regenhardt Ferenc és Rosenthal Hermann. A rendezői-szervezői munkába pedig, egy-egy részfeladatra, időről időre bekapcsolódott Löw Károly, Wolfner Gyula és Klinger Henrik. Közülük négyen (Weisz Manfréd, Regenhardt, Löw Károly, Klinger Henrik, majd őhelyette Wolfner Gyula) magukat „collectív kiállítókként” jegyezték, amint alább arról részletesebben is szó lesz. A rang kötelez – ők anyagilag is a legtöbbet áldozták a kiállításra.

Megkapták kinevezésüket a kereskedelemügyi minisztertől a hadügyi csoport zsűritagjai is. Ez a zsűri minősítette-szelektálta a kiállítandó anyagokat. Ismert nevek: Gromon államtitkár, Gunesch Gusztáv honvédezeredes, Majnik Béla főhadbiztos, Amon Endre százados, Pflügl Károly sorhajóhad-

országos kiállítás iratai, 46. doboz, 1896/XVII. osztály, hadügyi, 101–452. alapszám, ill. 47. doboz, 453–699. alapszám. Az iratsor együttes hiányos, számozása (45. doboz) 101-től 452-ig tart. A 101. iktatószámú ügyszerkelet keletkezése 1894. november 17., a sor eltart a 195. iktatószámig, keletkezése 1895. június 15. A 196–383 közötti számok (1895. június 15. –december 11.) hiányoznak, majd a sor folytatódik a 383. iktatószámmal. Melichár 1880-ban szerzett jogi diplomát, s még ugyanebben az évben a Honvédelmi Minisztériumban helyezkedett el, ahol végigjárva a hivatali ranglétrát 1891-ben lett miniszteri titkár, 1899-ben osztálytanácsos. Első kiállítási megbízatása az 1889-es párizsi világkiállítás hadügyi csoportjának előadói tiszte volt.

¹¹ *Budapesti Hírlap*, 1893. március 28. 12. o.

¹² *Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás közleményei*, 5. sz. 199–200. o.

¹³ Hollán még az év decemberében, betegségére hivatkozva lemondott csoportbizottsági tagságáról. HL 45. doboz, I. 28 HM (1894. december 1.), 102. alapsz.

¹⁴ Lukács Béla kereskedelmi miniszter Reményi Antal ügyvédet és ismert haditengerészeti író a millenniumi kiállítás XVII. csoport-bizottságába (hadügyi, illetőleg haditengerészeti) tagul nevezte ki. *Pesti Hírlap*, 1894. december 13. 7. o

¹⁵ *A Kiállítási Közlemények* 1894. november 10-én megjelent 16. számában foglalt LV. számú közlemény kiegészítésül: uo., 23. sz. 933. o.

nagy, Melichár Kálmán, a hadiszállítók közül pedig a négy nagy: Regenhardt Ferenc, Rosenthal Herman, Weisz Manfréd és Wolfner Nándor.

De nézzük a dolgokat a maguk kronológiai rendjében!

Weiss Manfréd és a hadiszállítói vezérkar első ízben, hivatalosan 1893. december elején találkozott Németh Imre¹⁶ millenniumi kiállítás igazgatóval. Felajánlották, hogy feltérképezik a lehetséges magyarországi hadiszállítói kört, mert – ez már a sajtó interpretációja – „minél többen lesznek, annál inkább is képesek hangsúlyozni önálló iparági létüket, s a birodalmon belül az osztrák és cseh beszállítókkal szembeni versenyképességüket”.¹⁷ Ezután némileg alábbhagyott a lendület, az ok elsősorban Németh igazgató betegeskedése volt és a széteső kiállítási vezérkar, de az 1894. év végére, az új igazgató Gränzenstein Béla kinevezésével és a csoportbizottságok megújulásával ismét beindult a szervezőmunka. 1894. december 1-jén tartotta alakuló ülését az újjászervezett hadügyi bizottság. Ezt követte egy nagy hadiszállító összejövétel, amire 124 vállalkozásnak, gyárosnak és iparosnak küldtek részvételi felkérést, olyan cégeknek, amelyek legalább egyszer már üzleti kapcsolatba kerültek a katonasággal és így hadiszállítói címkével is rendelkeztek. Sokan el is jöttek, kisebb és nagyobb cégek. Ezt követte Gromon Dezső 1895. január 19-ei keltezésű hivatalos felkérő levele. A levél igazán hazafias érzelmű húrokat pengetett és összecsengett a millennium emelkedett, olykor dagályos stílusával: „Az 1896-iki országos kiállítás a nemzet ezredéves múltjának megfelelő fényvel és jelen nagyságának méltó bemutatásával terveztetik, mely tervnek sikeres megvalósításán, áthatva a nagy nemzeti ügynek horderejéről a kormány, a társadalom s az egyesek vállvetve buzgólkodnak”, s elvárható, hogy a magyar hadi szállítók is ezt tegyék, hogy saját költségükön „a hadsereg kiállítás külső fényével összhangban lévő díszes pavilonban dokumentálják a magyar hadiiparnak létezését és versenyképességét.” És természetesen biztos abban, hogy a hadiszállítók nem is riadnak vissza a várható költségektől.¹⁸ A jelentkezési határidőt szorosra vették, február 5-ében határozták meg. A bejelentkező levelek Melichár Kálmán titkár címére voltak küldendőek.

Noha sorra érkeztek a bejelentkező levelek, Melichár titkár kevesellte a jelentkezőket, hiszen minél több lesz a kiállító, annál jelentősebbnek tetszik majd a magyar hadiipar, és ennek szellemében bővíteni szeretne volna kiállítói kört. Be akarta vonni mindazokat, akik, ahogy ő fogalmazta, „hadi célokra szolgáló (öltözeti, fegyverzeti, felszerelési élelmezési) cikkek előállításával

¹⁶ Németh Imre volt a teljes millenniumi kiállítás első igazgatója. 1894 februárjában megbetegedett, áprilistól már nem látta el a feladatait. 1894. december 12-ével nevezték ki az új igazgatót Gränzenstein Béla személyében. Őt Schmidt József követte.

¹⁷ *Pesti Hírlap*, 1893. december 3. 12. o.

¹⁸ HL 45. doboz, I. 28 HM (1895. január 19.) 119. alapsz.

iparszerűen foglalkoznak”. Így került képbe az akkori, főleg budapesti egyenruha szabóságok színe-java: Blum és társa, Büchler és Rausnitz, Spitz Bernát, Tiller Mór és társa, Frankfurter Sándor és társa, Weiner és Grünbaum cégek, de a kisebbek is, mint Csák Imréné Dorottya utcai, Kovács István Aranykéz utcai, Tóth József Üllői úti, Verständig Efraim Kazinczy utcai, Petykó Sándor Dohány utcai szabósága. Melichár közjogi érzékenysége és politika korrektsége horvátországi cégeket és számba vétetett, megkeresendő lett Zágrárból Ellnberger József egyenruha készítő (Zágráb, Ilica 58.) és Hermann Dániel cs. és kir. udvari szállító (Zágráb, Berggasse 1.). A megcélzott bőrösök, Budapestről: Freund A. és fia nyeregkészítő (Koronaherceg u. 4.), Szigeti Lajos szíjgyártó (Múzeum körút 10.) Quetsch Mór üzletvezető. A konzerviparból: özv. Bogdány Franciska Rohoncra, továbbá négy budapesti cég: Guttmann Bernát és társa, Herz Ármin fia, a Magyar conserv és orosz halgyár valamint a Salter és társa. E fentebbiek szerepeltek Melichár „magánlistáján”, elképzelése azonban nem talált megértésre, s nem is egyezett volna azzal a kiállítási normatívával, mely szerint csak már szerződött cégek, iparosok állíthatnak ki. A felkérő levelek kiküldése így elmaradt, „annak folytán, mert a gyárosok és szállítók elegendőnek tartották, ha csak azok állítanak ki, akik kiállítási szándékukat már eddig bejelentették”. A lista pedig 1895. május 2-án ad acta került.¹⁹

1895 nyarára 50 potenciális hadiipari kiállító maradt, akik így vagy úgy, akár fenntartásokkal is visszajeleztek. 1896-ra már csak 40. A kimaradó tíz cég – akik iparági csoportjukban természetesen kiállítók voltak – így fest: Machlup H. és fiai bőrgyáros cége, az Újpesti Magyar pamutipari részvénytársaság, Schenber G. és fiai mérleggyára, a Schlick féle Vasöntöde és Gépgyár Részvénytársaság, Schmidt Adolf és Társai Bőrgyár és Hadfelszerelés Nagy-Bossányból, a Schönnichen – Hartmann féle gyár, Szécsi tarhonya és paprika gyáros cége Szegedről, Stricker Ede posztó és pokróc gyáros Budapestről, Tuttko kéziszerke készítő Kassáról és Wolsky Albert serteáru gyára.

A 40 kiállító²⁰ túlnyomó többsége a hadiipar „könnyű ágazataiból” került ki, legnagyobb számban textil- és bőripari cégek, hét posztó-, illetve kilenc vászongyártó, négy-négy bőrös, volt még három nyomda, két sebészeti műsze-

¹⁹ HL 46. doboz, I. 28. HM (1895. május 1.) 156. alapsz.

²⁰ Lőw egyébként saját reprezentatív pavilont is felállított, s micsoda irányított „véletlen” – a király kétszer is, először rögtön a megnyitó napján betért a posztógyáros „pazarul fölszerelt pavilonjába, mely pompás kiállításával, gyönyörű freskóival, de különösen kiállítási anyagának kitűnő minőségével általános figyelmet keltett”. Ferenc Józsefnek és kíséretének különösen a villámos motorral működő szövőgép nyerte meg a tetszését. Másodszor május 15-én, ekkor a kiállítás katonai részén időzött, s még azt is megkérdezte a gyártulajdonostól, mennyiben részesül a cég a honvédség és közös hadseregi szállításokban. *Budapesti Hírlap*, 1896. május 3. 6. o. és május 16. 5. o.

reket gyártó cég, két kocsi- és vagon-gyártó, továbbá „egyéb” kategóriában kalapos, paszományos, ágynemű-gyártó, vegyipari cégek.

Közöttük is a legjelentősebbek a kollektív kiállítók voltak. Ma már kibogozhatatlan, kié volt a „collectív kiállítás” – egy elkülönülőt sziget a kiállítói térben – ötlete. Van egy levél a Melichár-gyűjteményben, a textilgyáros Lőw Károlyé,²¹ amelyben, még 1895 elején arra hívta fel Melichár figyelmét, hogy a látogatóknak milyen unalmas lehet majd, ha egymás után ugyanazt látják, ha a hadiszállítók mindegyike, ráadásul egymás szomszédságában, ugyanazokat a dolgokat állítja ki. Hasson oda a rendezőség, hogy a katonai ruhák szállítói – külön a nagy „posztószállítók” (Tuchlieferungen), csakúgy a jelentősebb „gyapjú- és lenvászonszállítók” (Baumwoll- und Leinenlieferanten) – közösen állítsanak ki, így erőteljesebb lehetne a bemutatkozás is és jobban demonstrálná „hazai ipar képességét a szállításügy terén. Ha ez a javaslata mégsem találna értő fülekre, akkor ő, cége számára 10 m² („10 méter hosszú és 1 méter széles”) területet igényel.²² Melichár tovább vitte az ötletet, megnyerte hozzá Weisz Manfréd és Regengardt Ferenc támogatását; a négy nagy textil-cég (Weisz Manfréd, Regedhardt Ferenc, Lőw Károly és Klinger Henrik) közös megjelenésre szövetkezett mint „collectív kiállító”, és ehhez le is foglalták a pavilon közép részét a „Mittelpunktot”.

Így aztán hiába jelentkezett be nem sokkal később ugyanerre a mittelpunktra Róth György (1895. február 9-én), mert azt akkorra már lefoglalta a „nagy négyes”. S akik persze elfogadták volna ötödiknek Róthot is, ha csatlakozni akarna hozzájuk, a „collectívekhez”, legalábbis felajánlottak neki a lehetőséget (1895. március 1.).²³ Egyben jelezték, ha mégsem csatlakozik, a kért 10 m² helyett csak hét négyzetméternyi területet kaphat a pavilonban. Mint tudjuk, Róth nem lett kollektív kiállító, de azt elérte, hogy végül egy 25 négyzetméteres, körbejárható területet kapjon, s legfőképpen azt, hogy igényei miatt még az eredeti tervrajzon is módosítottak, egy toldalékrészt csatoltak az épülethez.

Bejelentkezett viszont kollektív kiállítónak a Besztercebányai Első Magyar Posztó és- Gyapjúáru-gyár Részvénytársaság; a cég szívesen szerepelt volna „a honi gyárosokkal szövetkezve”, de nem járt sikerrel. Szakmai sértődés lett a dologból, vissza is vonták jelentkezésüket, mert „szemben más hadiszállítókkal, csak kis mértékben lettek volna részesítve... és a honi gyárosokkal érintkezésbe nem léphetnek”, így egyedül, senkivel sem szövetkezve állítják ki „tűkész” termékeiket, azaz a közös hadseregnek, a haditengerészetnek, a honvédségnek

²¹ HL 45. doboz, I. 28. HM (1895. február 12.) 130. alapsz. (XXIV)

²² HL 45. doboz, I. 28. HM (1895. március 1.) 119. alapsz.

²³ HL 45. doboz, I. 28. HN (1895. február 12.) 130. alapsz. (XIX)

és a csendőrségnek szállított téli és nyári takarókat, lovassági nyeregtakarókat, egyenruha posztót, mindösszesen három négyzetméteren.²⁴

Az előkészületek során a nagyobb cégekkel könnyebb, a kisebbekkel nehezebb volt az egyeztetés. A jelentősebb cégeknek a reprezentatívabb bemutatkozási hely a XIV. csoport, az ipari csarnok volt, vagy, aki megtehetette saját pavilonban állított ki, ez még nagyobb presztízzsel járt. A hadügyi csoportban kiállítani viszont azért volt célravezető, mert a közszállításokban tekintélyes részt lefedő haderővel, azon belül is az „üzleti partnerként” leginkább kifizetődő közös hadsereggel és a haditengerészettel lehetett érdekeltségbe kerülni. A kisebbekkel más volt a helyzet, nekik olykor pénzügyi problémáik is voltak, úgy gondolkodtak, hogy a csarnok építéséhez és a kiállítói terület megváltásához fizetendő térdíj²⁵ nem lesz arányban az egyáltalán nem biztos jövődöbéli üzleti haszonnal. Végül persze modus vivendi lett, a cégek tevékenységük teljes keresztmetszetét, beleértve a katonaságnak szállított anyagokat is, az ipari csoportban mutatták be, majd ez utóbbiakat még egyszer, más tálalásban a minket érdeklő hadiszállítói pavilonban.

Így tett Magyarország akkor egyetlen számottevő fegyvergyártója a Budapesti Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság is. Mintaszerű a kiállításuk a hadiszállítói pavilonban, „a bemutatott tárgyak arról győztek meg, hogy a fegyvergyár leküzdvén a kezdet nehézségeit, ma már a katonai hatóságok csak nagy nehezen teljesíthető szigorú feltételeinek is játszva tesz eleget” – méltatta őket Edvi Illés Aladár, hozzátéve azonban azt is, hogy összességében a magyar fegyveriparral nem nagyon lehet dicsekedni, az „a magyar ipar gyenge oldalai közé tartozik, s a katonai puskák gyártásán kevés mást mutathat fel.”²⁶ Szerepelt a gyár a IX. (gépipari) csoportban is, ott működésük teljes keresztmetszetét mutatták be.

A kisebb cégeknek viszont valóban voltak anyagi gondjaik (térdíjak, szállítás, biztosítás), ezeket olykor igen, máskor nem sikerült orvosolni. Bermann Mór segélypénzből szeretne volna hordozható táborigaztató főző üstjét legyártani és kiállítani. „Segély nem adható” – szöveg a verdikt –, az legfeljebb az igazán rászorulóknak jár.²⁷ Tuzsán György kézdivásárhelyi csizmadia mester jobban járt, ő a kiállítási igazgatóságon panaszkodott, a magas térdíjakkal nem volt kibékülve – magas a tarifa a tókeszegény kisiparosoknak. Levelét átküldték a hadügyi csoporthoz, ahol megállapították, hogy bár formálisan el lehetne utasítani a csiz-

²⁴ A kikalkulált díjak végül így alakultak: akik az exponáltabb helyeken, körbejárható területen és 20 négyzetméter felett állítottak ki 100, akik ez alatt és a fal mentén, 85 forint/négyzetméter térdíjat fizettek.

²⁵ *Edvi Illés Aladár: Vas- és fémipar.* In: *Matlekovits* 1896. VII. k. 293. o.

²⁶ HL 46. doboz, I. 28. HM (1894) 102. alapsz.

²⁷ HL 47. doboz, I. 28. HM (1896) 454. alapsz.

madia mestert, de mivel a hadügyi csoport fontosnak tartja a kisipar támogatását – a Honvédelmi Minisztérium a honvédség lábbeli szükségletét éppen a kisiparosok foglalkoztatásával szándékozik biztosítani –, ezért a rendezőség, méltányosságból fél négyzetmétert ingyen átenged Tuzsánnak, akinek így csak a szekrénydíjat kell lerónia. Közben azért, biztos, ami biztos, utána néztek a kézdivásárhelyi csizmadia addigi beszállítói tevékenységének; a minisztérium VII. ügyosztálya megerősítette, hogy az 1896. évi szükségletre könnyű cipők szállítására szerződött. Végül is egy 50×70 cm-es területet kapott, ahol négy pár bőrbakancsot és négy pár könnyűcipőt állíthatott ki.²⁸ Anyagi nehézségekre hivatkozott az Aradi hadseregszállító szövetkezet is, ügyüket az Aradi Területi Kiállítási Bizottság karolta fel, kérve a kiállítási igazgatóságot, hogy a 85 forintnyi térdíjat mérsékeljék, mivel „megnevezett szövetkezet szegény sorsú csizmadia- és cipész-iparosokból áll, kik a magas térdíjat csak megerősítéssel tudnák előteremteni.” A folyamodványt a hadügyi csoport akceptálta és a szövetkezet mestereit mentesítette a díjfizetés alól.²⁹

Voltak félreértések a Stowasser- féle hangszercéggel. A cég egy egész zenekarnak megfelelő fúvós- és ütős hangszerkészletet szeretett volna kiállítani. Külön kívánságuk is volt, hogy ne térben, hanem fal mellett állíthassanak ki. Ezzel az igénnyel elég hosszan ellevelezgettek a rendezőséggel, akiktől azt a választ kapták, hogy fal mellett mindösszesen 3 méter szabad hely van. Vagy ha azt óhajtánák, hogy saját vitrinben állítanak ki, küldjék be előre a vitrin méreteit, a legjobb az lenne, ha magát a vitrint küldenék el előre, hogy be lehessen tervezni. A félreértést valójában az okozta, hogy az első bejelentkezéskor 3 négyzetmétert kértek, s nem jelezték a 3 folyóméter igényt.

Schmitt Adolf cége (Schmitt és Társai hadfelszerelési magyar bőripar társasága) inkább a XIV csoportban állított volna ki, amit az illetékes pozsonyi területi bizottsággal már le is egyeztettek³⁰ – végül persze ott szerepeltek a hadiszállítói pavilonban is.³¹ Ugyancsak két helyen, a hadszállítóknál, illetve saját pavilonban szerepelt a Kőolaj-finomító gyár Részvénytársaság. A XVII. csoportban csak a brassói gyár vazelin és bőrkenőcs-termékeit állították ki, amit

²⁸ *Matlekovits* 1896. IV. k. 54–55. o.

²⁹ HL 46. doboz, I. 28. HM (1895. április 2.) 130. alapsz.

³⁰ Ahol 25 négyzetmétert igényeltek. Ott lőszerdobozokat, könnyű cipőket, félszárú csizmákat, csizmákat és huszárcsizmákat, különféle nagyságban szőrmés bőröndöket, nadrágszíjakat, derékszíjakat, hüvelytáskákat (kardszuronyhoz, gyalogos kardhoz, utász kardhoz), puskaszíjakat, köpenyszíjakat, hordszíjas forgópisztoly táskákat, illetve teljes lőfelszerelést: nyeregtagarót, bőr felső-, és alsóhevedert, csatlót, feszítőszárt, csikóféket, kötőféket, kötőfékszárat, málhaszíjat, patkótáskát; továbbá gyalogsági ásótokot, főzőedény hordszíjat, gyalogsági és lovasság töltenytáskákat állítottak volna ki. De kisebb területtel kellett beérniük. HL 47. doboz, I. 28. HM (1896. február 3.) 472. alapsz.

³¹ HL 46. doboz, I. 28. HM (1895) 130. alapsz. (II)

a honvédségnek szállítottak. Teljes működésüket saját pavilonban mutatják be, s ott a brassói és fiumei gyár teljes termékskálája szerepelt.³² Voltak természetesen más előjelű epizódok is: Wolsky Albert budapesti sertearú gyárának vissza kellett lépnie; bejelentkeztek, de – ez az indoklás – az affajta „ún. aprólék kefe felszerelés, amelynek beszerzése eddig központilag történt, időközben megszűnt”, így a szabályok miatt a gyár kiállítási fellépése tárgytalanná vált.³³

A katonai nyomtatványok, szolgálati könyvek tematikában három nagyobb cég volt érdekelt, két kiadóvállalat, a Pallas, az Atheneum, illetve a Leitner M. és fia pesti papír- és írószerkereskedő cég. Utóbbi azzal büszkélkedhetett (büszkélkedett is!), hogy Magyarországról, a szakmából egyedüliként közös hadseregi szállító (okmányok, nyomtatványok, céltáblák, szolgálati könyvek és belívek, „fényképezéshez használt védjegyzett katonai emlékképek”). Leitnerék 1896 őszén azzal jelentkeztek az igazgatóságon, hogy külön 100 forintot „adományoznának”, jelezték, ha a hadiszállítói csarnokban falra akasztva, illetve egy 2×2 méteres, 30 centiméter mély fal vitrinben elhelyezve mutathatnák be termékeiket. Weisz Manfréd az egyenlő feltételek elve okán az Atheneumnak és a Pallasnak is felajánlotta ugyanezt a lehetőséget, akik azonban ezzel nem kívántak élni. Végül a Pallas és az Atheneum 4 négyzetméteren, a Leitner cég pedig másfél négyzetméteren állított ki, s teljesen szabályosan fizették a négyzetméterenkénti 85 forintos térdíjat.³⁴

Olykor a két kocsigyáros cég igényeit sem volt könnyű kielégíteni. Volt néhány konfúzus hadiszállító, mint például Reitter István váci kocsigyáros cége, amely fedett térben két katonai kocsit óhajtott kiállítani, aminek nettó területigénye az egyébként késve beküldött bejelentő ív alapján 14 négyzetméter volt. Melichár levélben jelzi nekik, hogy ez így, a 85 forint/m² ár miatt költséges lesz (1190 forint), mely összeg ráadásul egyáltalán nincs is arányban a két kocsi amúgy 2000 forintnyira becsült értékével. Ha mégis így szeretnék, természetesen van lehetőség az ipari csarnokban való kiállításra, de sokkal takarékosabb lenne, ha külön helyszínen, pavilonon kívül állítanának ki, amihez a rendezőség díjmentesen adná a területet, pénzbe csak a kocsiszín építési, illetve majdani bontási költsége kerülne. Aminthogy pedig a Weitzer féle Aradi Gép- és Vagongyárnak is hasonló a problémája – nekik 40 m²-es területre volt igényük –, Melichár azt ajánlotta, hogy építsenek közösen, közös beruházásban kocsiszínt. Kettejüknek elég lenne egy 60 m²-es építmény: „három oldalról zárt és tetővel ellátott fészert”, amit a kiállítási igazgatóság négyzetméterenként 20 forintból építené meg, így a költség fejenként csak 600–600 forint lenne. Nem lett semmi a dologból, mert Weitzerék jelezték: nem megfelelő az ajánlat,

³² HL 46. doboz, I. 28. HM (1895. április 26.) 154. alapsz.

³³ HL 46. doboz, I. 28. HM (1895. április 26.) 154. alapsz.

³⁴ HL 47. doboz, I. 28. HM (1986. február. 13.) 466., 468. alapsz.

nekik nem kell sem a saját, sem a közös szín, nem kell fedél sem a kocsik fölé, az ő kocsijaiknak jó a szabadég alatt is. Nekik Melichár június 15-én reagált: rendben, legyen szabad ég alatt, de feltétlen tartsanak készenlétben ponyvatakarót, mert a kocsikra – lévén a Ludovika tulajdonában vannak, s oda vissza szállítandók –, vigyázni kell.³⁵

A Weitzer János aradi Gép- és Vagongyára egy-egy szerkocsit, fedeles kocsit és lőszerkocsit szándékozott kiállítani, amelyeket még az előd gyár, Weitzer soproni cége gyártotta. Javasolják, hogy a kiállítás után a kiállított darabokat vegye mega minisztérium. Felvetik, hogy nem volna-e jobb, ha ezek a kocsik makettban lennének kiállítva, mert ilyen makett a fentebbi három kocsiról 1:5 méretarányban már megvan a Honvédelmi Minisztérium tulajdonában, azokat még az előd soproni cég küldte be mintául. Továbbá a Ludovikán is van – ugyancsak a soproni előd cég által adományozott vasúti szerelvény készlet. És van a Ludovikán egy olyan kocsi is, amelyet a Vasúti és távíróezred számára készítettek, és az igen jó mintadarab. Azonban azt is megjegyzik, mintegy panaszként, hogy ők, minthogy a kiállítandó tárgyaiknak nagy a helyigénye, másokhoz képest aránytalanul sok pénzt kénytelenek fizetni helydíjra. Jobb lenne ehelyett egy közösen megállapított átalánydíj. Melichár a makettek begyűjtését rendben lévőknek tartja; a makettek jelenleg a Honvédelmi Minisztérium VII. ügyosztályán vannak, Wallner kapitány irodájában, átvehetők, mire a gyár válasza: gondosan csomagolják be, küldjék le Aradra, hogy újrafesthessék. A Ludovikán lévő tábori kocsikészlet is újra „bemázoltatik”, de azt már a kiállítási helyszínen fogják elvégezni.³⁶

A hadiszállítói kiállítás ügye 1895 nyarán került célegyenesbe. Július 22-én fontos személyek részvételével értekezletet tartottak, ahol minden lényeges kérdésben egyezség született. Ott volt Schmidt József kiállítási igazgató, aki a levezető elnöki posztot is betöltötte. Ott volt továbbá Bierbauer István királyi főépítész, Quittner Zsigmond műépítész, a pavilon tervezője, míg a kiállítók részéről, a „collektív kiállítók” négyeséből Regenshardt Ferenc, Weisz Manfréd és Wolfner Nándor gyárosok. Negyedikük, Lőw Károly levélben mentette ki magát. És természetesen ott volt Melichár Kálmán, a hadügyi csoport titkára.³⁷

A kiállítók szószólójának szerepét Weisz Manfréd töltötte be, aki tájékoztatót adott dolgaik állásáról, az elvégzett előkészületekről, nem elhallgatva, hogy a leendő kiállítók, noha a körlevelet már januárban megkapták, nem nagyon igyekeztek a válasszal, a tervezésre felkért Quittner Zsigmond is csak májusban tudott hozzákezdeni a munkához. Quittner előzetesen hat építési vállal-

³⁵ HL 46. doboz, I. 28. HM (1895. május 30.) 179. alapsz. (1985. június 8.) 187. alapsz.

³⁶ Melichár és s cég levelezése: HL 46. doboz, I. 28. HM (1895) 117., 165., 168., 180., 187. alapsz.

³⁷ A Melichár készítette jegyzőkönyv fölötté hasznos forrása a hadiszállítók kiállításának. Egy későbbi másolati példánya: HL 47. doboz, I. 28. HM (1896) 479. alapsz.

kozót kért fel kiviteli ajánlattételre. A kiírás szerint az ajánlatoknak a felépítés és a bontás (egyben visszavásárlás) költségeit is tartalmazni kellett. Négy cég küldött be árajánlatot. Gregersen Guilbrand cége 52 500 forinttal tett ajánlatot, ebből a visszaváltás 3500 forintot tett ki, az összköltség így 49 000 forint. A Neuschloss Károly és fia cég 48 300 forintért épít, visszaváltja 3000 forintért, így az összköltség 45 300 frt. Neuschloss Ödön és Marcell cégénél 42 000 forint, a visszaváltás, 4000, az összköltség 38 000 forint. Haybück és Löwenfeld pozsonyi fakereskedő cég 35 500 forint építésre és 1200 forintos bontásra, összköltségben 34 300 forinttal tett ajánlatot.

Mindegyik ajánlat túlhaladta a rendelkezésre álló alapot, amennyiben a „collectív kiállítók” eredetileg 22 000 forinttal szálltak volna be a költségekbe, az egyénileg kiállítók pedig, legalábbis azok, akik addig már bejelentkeztek, 1000-1000 forinttal. Ebből kellett volna fedezni a műépítész tiszteletdíját, ami 2000 forintra rúgott, a kárpitos munkát, ezt ugyancsak 2000 forinttal kalkulálták, a kupola alatti „alaksoport” elrendezését, amire 300 forintot szántak, illetve a kupola alatti teljes középrész díszítését, ami ugyancsak 2000 forintra tervezetett. Vagyis összesen 9000 forint a teljes tervezési, rendezési költség, amihez extra kiadásként hozzájön még a pavilonba bevezetett telefon költsége, ezt a kiállítási igazgatóság állja, de 60 forintos költségét utólag a pavilon építőjére és kiállítóira terhelik.

Mínt hogy azonban a költségvetés a vártnál kevesebb jelentkező miatt deficit, az eredeti elképzelésekhez képest csökkenteni kellett a pavilon méreteit és elhagyni néhány szépsészeti beruházást. Nem fog megépülni az épülethez tervezett terasz, rövidebbek lesznek az épületszárnyak három-három méterrel, csökken a belmagasság másfél méterrel és elmarad a külső díszvakolás. Az épület szélessége ugyanakkor növekszik, mindkét oldalon 1-1 méterrel, így az épület hossza 15, szélessége 11 méter lesz. A redukciók miatt újabb ajánlatra volt szükség, amire az első forduló jelentkezők közül a legkedvezőbb árral jelentkező Neuschloss Ödön és Marcell céget pótajánlat adására kérték fel. A pozsonyi pályázó céget pedig eleve kizárták, arra tekintettel, hogy messze vannak az építési helyszíntől, s így nehézkes lenne velük a kapcsolattartás, ami fontos, merthogy „az építkezés folytonos drágulása és egyéb építési calamitások a leggyorsabb intézkedést sürgetik”. Neuschloss Ödön és fia újabb ajánlatában végül 30 000 forintért vállalta a csökkentett méretű pavilon felépítését, majdani szétbontását és a Városligetből való elszállítását, úgy, hogy a szétszedett épület Neuschlossék tulajdonába kerül. Az összköltség így 39 000 forint lett, amelynek 2/3-át, 26 000 forintot a négy kollektív kiállító állta, a harmadik harmadot a többi kiállítótól „kalapolják” majd össze. A szerződést építész Quittner Zsigmond, Weisz Manfréd és Wolfner Sándor szignálta az építő céggel kapott felhatalmazást.

S hogy milyen lett végül a pavilon, a „csarnok”? Ime: „A csarnok részben pilótákon – részben a földalatti vasút alagútján – favázból, hosszúkás alap- elrendezéssel készült és középütt szép, arányos négyszögletes kupolája volt. A favázás falak kívül-belül deszkázattak és vakoltattak. A vakolat kívül ódon színre, belül pedig enyvfestékekkel Ízlésesen festve volt, a belső falak ezen kívül szövet-drapériával díszítették. A csarnok tetőzete aszfalt-péplemezzel volt lefödve.”³⁸

Visszatérve az értekezlethez: szóba került a tűzbiztosítás kérdése is. A pályázati kiírás szerint az építés ideje alatt – a befejezési határnap 1896. március 1. – a biztosítás költségei a vállalkozót terhelik. Ezután, tekintettel arra, hogy az épület a kiállítás bezárása után a szerződés szerint úgyis az építő tulajdonába megy át, az igazgatóság szorgalmazza, hogy a továbbiakban is az építő vállalja a költségeket. Ha ezt nem vállalja, az lesz a megoldás, hogy a költségeket a kiállítási igazgatóság állja, amit utólag ráterhelnek a vállalkozóra. A biztosítás díja a teljes érték 0,75%-a volt. Emiatt a kollektív kiállítók 4000 forinttal megemelik a hozzájárulásukat, cégenként 1000 forinttal, egyúttal pedig szorgalmazták, hogy a csarnokban, a középső részeken, a jobb helyeken kiállító jelentősebb cégek, mint a Dugaresai fonógyár, a Schmitt és társai cégcsoport, Rosenthal egyenruha szállító, a gácsi posztógyár, Klinger Henrik és Róth György pozsonyi gyárosok fizessenek nagyobb helybért, az eredetileg kalkulált 85 helyett 100 forint/négyzetmétert. Mindezt diszkrétén, bizalmas keretek között kell kezelni, minden céggel külön tárgyalni, nehogy sértődések, félreértések legyenek a dologból. A pavilon kupola alatti középülésének berendezésére eddig Kolocs bécsi cég tett ajánlatot, s még egy budapesti céget³⁹ fognak felkérteni.

A rendezőség közben mindenről igyekezett precíz nyilvántartást vezetni – ez főleg Melichár érdeme volt. A kiállítóknak egy előre elkészített formanyomtatvány kérdéseit kellett megválaszolni az alábbi adatokkal a cégről és a termékekről. „1.) A kiállító neve (czége); 2.) A kiállító lakhelye (utolsó posta és megye); 3.) A csoport, amelyben kiállít; 4. A kívánt terület nagysága, azon belül: alapterület szabadon álló tárgyaknak (hosszúság, szélesség, magasság); alapterület falak mentében, vagy fal mellett lévő szekrénytér; falterület; szabadban kívánt terület.” Majd további információ-kérések egy külön nyomtatványon: a kiállítandó tárgy, illetve tárgycsoport megnevezése; a tárgy(ak) értéke; kívánja-e a kiállítandó készítményeinek előállítását gyakorlatban is bemutatni, és az esetben milyen hajtóerőre tart igényt; saját szekrényben, asztalon vagy

³⁸ Ez Schmidt igazgató tényszerű értékelése – múltidőben. Az épületet ugyanis, ahogy a szerződésben rögzítették, elbontották. *Matlekovits* 1896. II. k. 84. o.

³⁹ A pavilon belső díszítését végül is Schmidt Frigyes Ottó budapesti kárpitos végezte el, amiért kitüntetésül meg is kapta a „Közreműködők érmét”.

állványon kíván-e kiállítani vagy az igazgatóság szekrényében; a csomagolást, a kibontást, elrendezést a cég maga eszközli vagy az igazgatóságra bízza; gondoskodik-e saját képviselésről, vagy az igazgatóság képviselje; mi legyen a kiállítás után a tárgyakkal?⁴⁰ A kiállítási tér elrendezését, a tér elosztását az építész Quittner Zsigmond tervezte meg. A kiállítási szekrényeket⁴¹ az igazgatóság bocsátotta rendelkezésre, csak a fegyvergyárosok hozták saját szerényeiket, de nekik is egyeztetni kellett Quittnerrel.

1896. május 2-án nyílt meg a kiállítás. Az uralkodó már a megnyitó napján (aztán majd még egyszer, októberben, a zárás előtt) meglátogatta a hadügyi kiállítást, a közös hadseregi pavilont, majd a haditengerészetit és a honvédségit is. Igaz, a hadiszállítói pavilonra az első napon nem volt kíváncsi, ekkor még csak elsétált mellette. De később belülről is meglátogatta. Látogatókból is akadt jócskán, bár nyár közepén még panaszkodtak a hadügyi rendezők, hogy kevés a látogató. Katonából mindenestre több is érkezett. A tisztek pótszabadságot, utazási támogatást kaptak, a budapesti helyőrség katonáit pedig szervezeten, alakzatban vitték kiállítást nézni a Városligetbe.

Amint közeledett a zárás, hullani kezdett a díjeső – érmek, elismerések, kitüntetések. A kiállítás körül serénykedők közül – közel 10 000-en – sokan részesültek valamilyen elismerésben, köztük a hadügyi kiállítás szervezői, kiállítói is. Sokan a hadfelszerelők közül is. Kinek-kinek állami aranyérem, állami ezüstérem, díszoklevél az uralkodó aláírásával, millenniumi nagyérem, kiállítási érem, elismerő oklevél lett a jutalma. A hadügyi kiállításban 18 tagú zsűri „ítélkezett”, melynek tagja volt többek között a két Weisz fivér, Löw Károly, Stowasser hangszergyáros, Wolfner Gyula és Rosenthal Hermann. Csak ízelítőül: a hadiipari kiállítók közül ötnek ítéltek millenniumi nagy érmet, köztük a „kardgyáros” Pacholek Károlynak. Hatan kaptak kiállítási érmet. „Jó ízlés és haladásért” elismerő oklevelet nyert a Leitner cég. A hadiipari beszállítói körből „Innováció területén felmutatott érényekért” díszoklevelet kapott a Dugaresai királyi országos pamutszövő- és fonógyár; „Verseny és kivitelképesség és nagyban termelésért” a Fegyver és Gépgyár Részvénytársaság; „Új iparág meghonosítása, kitűnő munka, verseny- és kivitelképességért”; a „Budapesti Magyar Fém- és Lámpaárúgyár Részvénytársaság”; Róth György lőszergyáros „a versenyképesség, nagybani termelés és új iparág meghonosításáért”; Scholtz C. A. MAtheóc Lóvakaró- Pléháru és Gépgyár ugyanezért; a Weitzer János Gép-, Vagongyár és Vasöntőde Részvénytársaság, Arad „Versenyképesség, jó munka és haladásért”.

⁴⁰ HL 47. doboz, I. 28. HM (1896) 454. alapsz.

⁴¹ A pavilon típus vitrinjeit („szekrényeit”) végül Miller Rezső asztalos mester készítette (Budapest, Izabella u. 46.), s ehhez kiállítás-technikailag tegyük még hozzá: a tárgyfeliratokban már nem lett egységes előírás, azt minden kiállító maga készítette. HL 617/1986.

Írásunkat a magyar iparosok millenniumi optimizmusával kezdtük, maradjon némi optimista kicsengés a befejezésre is; a magyar hadiszállítók következetessége nem volt teljesen hiábavaló, még ha csak áttételesen is, üzleti haszonnal járt. Az évtized második felében némileg megugrottak a beszállítói szerződések, amihez mindenképpen hozzájárult a millenniumi kiállítás sikere. Olyan magyarországi cégek kerültek üzleti kapcsolatba például a Haditengerészettel, mint a Diósgyőri Vas- és Acélgár (lövedékek), Klinger Henrik cége (vitorlavásson), s mellettük természetesen a régebbi beszállítók: a Whitehead és a pozsonyi Dynamit Nobel Lőporgyár, mely torpedótölteteket szállított és lőport a 4,7 cm-es lőszerkezhöz.⁴² Mindazonáltal a beszállítói verseny mindvégig „lejtős terepen” zajlott, a magyar hadiszállítók kis üzleti sikereihez mindvégig szükség volt politikai hátszélre.

FÜGGELÉK

Cégek és termékeik a hadiszállítói kiállításban

	Kiállító cég ⁴³	Kiállított termék ⁴⁴	Székhely/gyár
Posztónemű-gyárosok			
1.	Besztercebányai első magyar posztó- és gyapjúárúgyár részvénytársaság	téli és nyári takarók, lovassági nyereg takarók, legénységi posztónemű cikkek; takarókhoz és posztóneműek előállításához mosott, kártolt és kártolatlan gyapjú illetve fonalak	Üzlet: Budapest, V. ker. Erzsébet-tér 3.
2.	Gácsi Gyapjúsövet és Finomposztó gyár	a gyár szabadon álló területen, egy favázon mutatja be posztó és pokróc termékeit	Budapest, V. ker. Fürdő-utca 10. Gyár: Gács
3.	Lang Henrik Márton posztógyáros	„mindenfajta posztó”	Brassó

⁴² Krámlí 2011.

⁴³ Az oszlopban feltüntetett 40 cégnevet Melichár Kálmán „A hadügyi kiállítás története” összefoglalásából vettük át. In: *Matlekovits* 1896. IV. k. 51–53. o.

⁴⁴ Az oszlop adatai „Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás XVII. hadügyi csoportjának programjából” valók. Megjelent: *Az 1896-iki ezredéves kiállítás közleményei*, 27. (1896. január 1.) 1013–1015. o. Ebben Klinger Henrik cégéhez, a Magyar fém- és lámpaárúgyár részvénytársasághoz; Ondracek József Ferencz sarkantyúhoz; Stowasser J. hangszergyárhoz és a három nyomdához nincs sem részletező adat sem megjegyzés. A publikált program Melichár Kálmán által összeállított anyaga szerkesztetlen formában: HL 47. doboz, I. 28. HM (1896) 117. alapsz.

	Kiállító cég	Kiállított termék	Székhely/gyár
4.	Löw Károly Magyar Gyapjuárú-, Katonaposztó- és Takarógyár	posztóneműek, kész egyenruhák és takarók	Zsolna
5.	Rosenthal Hermann hadifelszerelés- és egyenruha gyáros,	tölténytár doboz és csomagoló doboz; csákók, kesztyűk, nyakkendők, kardbojtok, címer és zsinórneműek, kenyértarisznyák, élelmezési zacskók, főzőedény- és evőcsésze zsákok, a Ludovika növendékei számára teljes ruházat és felszerelés, az erdélyi posztógyárosok által szállított posztóból készült honvéd legénységi ruházat, kalikó vászon ingek és gatyák	Budapest, V. ker. Gizella-tér 1.
6.	Scherer Károly és fiai, posztógyárosok,	katonai öltözeti célokra szolgáló posztók	Nagyszeben
7.	Scherg Vilmos és társai, posztógyárosok,	többnemű, szállítási célokra szolgáló egyenruházati posztó és szövet, valamint a gyártelep átnézeti képei	Brassó
Vászonnemű-gyárosok			
8.	Királyi Országos Szabadalmazott Pamutszövő és Fonógyár	egy bábcsoporton fonási és szövési termékek, sátrak, munkás öltözetek, fehérenemű, kórházi berendezések, lenszövetek, pamutfélék (nyers, fehérített, festett)	gyár: Dugaresa (Zágráb vm.) üzletek: Budapest, Bécs
9.	Haltenberger Rudolf, Mechanikai Len- és Pamutszövőgyár,	fehérenemű és nyers calicot	Szepes-Igló
10.	Klinger Henrik, Első Magyar Vitorlavászon-, Len- és Jutaárúgyár		Pozsony
11.	Mautner Izidor, Weisz Berthold és Manfréd, Magyar Textilipari Részvénytársaság	szabadalmazott hordozható sátor, különböző textilárúk	Rózsahegy

	Kiállító cég	Kiállított termék	Székhely/gyár
12.	Regenhardt Ferencz és társa Gyapjúfonó-Szövő és Pamutszövő Gyára	a közös hadsereg és a honvédség részére a pozsonyi és losonci posztógyárakban készített különböző posztó-neműek; a pozsonyi gyárban készített kalikó és abból készített fehérneműk, a késmárki len- és kender fonoda és szövődében gyártott vászon és zsavolyneműk	Pozsony, Losonc és Késmárk
13.	Salzmann és Társa, Magyar Vitorlavászon és Zsavolygyár ⁴⁵	nyers, vízmentes és ruggyantázott vitorlavásznak, takaróponyvák, raktárzsákok, itatóvedrek, abrakos tarisznyák, zabos-zsákok, zsavoly nadrágok és zubbonyok, főzőedény és evőcsésze borítékok, kenyértarisznyák, szalmazsákok és szalmavánkosok, lepedők, kézővők, miniatűr tábori sátrak	gyár: Szeged, Fő üzlet: Budapest, V. ker. Nádor u. 20. Házi szövő ipariskola: Békéscsaba
14.	Siposs Andor Gyula, Mechanikai Kötszővő- és Harisnya-neműek Gyára	teljes körű gyűjtemény a szállított féleségekről, kötött illetve kötve szövött téli alsó mellények, nadrágok, legénységi kesztyűk, gyapjú és pamutfonalak	Kassa
15.	Váczi Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Részvénytársaság.	tricot szövésű gyapot alsó ruházat legénység számára sötétbarna posztó kesztyűk, fonalak	Vác
16.	Wein Károly és Társai Mű és Mechanikai Szövődéje	tricot szövésű gyapot alsó ruházat legénység számára sötétbarna posztó kesztyűk, fonalak	Késmárk, Bussóc

⁴⁵Az 1895-ös programtervezetben megjegyzésként olvasható: „A szegedi mechanikai szövőgyár a modern technika legmagasabb színvonalán álló, ugyan e cég tulajdonát képező hírneves kasseli (Németország) gyár mintájára van berendezve, amely szintén a német hadsereg e szakmába vágó szükségleteit fedezi.”

	Kiállító cég	Kiállított termék	Székhely/gyár
Fegyverzeti és lőszer cikkek szállítói			
17.	Fegyver- és Gépgyár- Részvénytársaság ⁴⁶	fegyverek szuronnyal, fegyveralkatrészek, vadász- és hadi fegyverek, szobafegyverek, alkatrészek, az előállítás egyes stádiumai, szerszámok, fegyverpróbák anyagdarabjai; fényképek a gyárról	Budapest, IX. ker. Külső Soroksári út 100.
18.	Magyar Fém- és Lámpaárúgyár Részvénytársaság		Budapest, V. ker. Gizella-tér 1.; VI. ker. Teréz- körút 1. gyár: X. ker. Jászberényi-út
19.	Pacholek Károly Első Magyar Oldalfegyver Gyára, Csiszoló és Galvanizáló Telepe	tiszti és legénységi kardok, tisztviselői kardok, vívó felszerelések, nyersanyagok	gyár: Budapest, V. ker. Balassa u. 5. raktár és üzlet: Budapest, V. ker. Koronaherceg u. 10.
20.	Róth György Ércárú-, Töltényhüvely- és Lőszergyára	fém töltények katonai célokra	gyár: Pozsony üzlet: Pozsony, Bécs
21.	Weisz Berthold és Manfréd, Első Magyar Conserv- és Ércárúgyár	– a budapesti konzervgyárból a közös hadsereg és a honvédség részére mindenféle leveskivonat-, hús-, főzelék-, kávékonzerv, ezekhez szükséges csomagoló ládák; – a budapesti tölténygyár készítményei: sárgaréz töltényhüvelyek, lövedékek, csappantyúk, tölténytárak; – ércárúgyár Budapesten: fém felszerelési cikkek; – a csepeli gyártelepen: „lőpori műveletek”, töltényszerelés, kilőtt hüvelyek felújítása	Budapest, Csepel, Berlin

⁴⁶ Az 1885-ös programban szereplő megjegyzés: „A fegyveralkatrészek gyártási módját a társaság a gépcsarnokban mutatja be.”

	Kiállító cég	Kiállított termék	Székhely/gyár
Bőrneműek szállítói			
22.	Aradi és Arad-vidéki Iparosok Bőripari Raktár-Szövetkezete ⁴⁷	közös és honvéd lábbelik	
23.	Schmitt és Társai, Hadfelszerelési Magyar Bőripari Társaság ⁴⁸	„A cs. és kir. hadseregnek ezen szerződéses szállítója nagy vállalatának megfelelően szép és nagy kiállítást tervez”	Budapest, Gyár: Nagybossány
24.	Weisz Márkus, cipész ⁴⁹		Kaposvár
25.	Wolfner Gyula és Társa Budapesti Bőrgyár és M. Kir. Honvéd Hadfelszerelési Gyár	bőr hadfelszerelési cikkek	Budapest
Fém- és bádogneműek szállítói			
26.	Ondracek József Ferenc, sarkantyús		Budapest
27.	Stowasser J. hangszergyáros, cs. és kir. udvari szállító		Budapest, II. ker. Lánchidu. 5.
28.	Stumböck J. és Fia érc- és bronzművesek, hadseregi fémcikkek szállítói	mindenféle fémgombok, címer és fémjelvények, sebészeti fémcikkek	Budapest, VIII. ker. Staffenberger u. 18.

⁴⁷ A szövetkezett iparosok képviselője Havancsák Lajos csizmadia volt.

⁴⁸ Az 1895-ös program megjegyzése: „A cs. és kir. hadseregnek ezen szerződéses szállítója nagy vállalatának megfelelően szép és nagy kiállítást tervez.”

⁴⁹ Az 1895-ös programban Weisz Márkus mester saját névvel nem szerepel, ellenben ilyen kitértel találunk: „Kisiparosok bakkancs (sic!) kiállítása”, illetve hozzá kapcsolódó megjegyzésként: „Újabb irányzat szerint a kis – illetve kézipart, mint beszállítókat a bakancs-gyártásban vennék igénybe. Bemutatkozásuk a kiállításon ezért is nemzetgazdasági érdek. Mivel azonban tőkeszegek, támogatásra szorulnak. Ezért is a nagyiparosok, mintegy szolidaritásból, ingyen adnak helyet a pavilonban. Azt is felmerült, hogy az eddig már beszállított áruikból a honvédelmi – és a közös hadügyminisztérium rendezne bemutatót „collectív kiállítást.”

	Kiállító cég	Kiállított termék	Székhely/gyár
29.	Scholtz C. M. Lóvakaró és Bádgedények (Főzőedények) Gyára	különféle katonasági lóvakarók, láb- és kéz vájtsínek bádogból, evőcsészék fedővel, újrendszerű gyalogosági táborig főzőedény, különféle bádogszelencék, bádog ivópohár, evőcsésze fedővel; bádog vívóvédő; különféle főzőedények laktanyák részére	Mateóc, Szepes vármegye
Nyomdák			
30.	„Athenaeum” Irodalmi és Nyomdai Részvény Társulat		Budapest, IV. ker. Ferencziek-tere 3.
31.	Leitner M. L. és Fia Katonai Nyomtatványok és Katonai Emlékképek Kiadója		Budapest, V. ker. Váci körút 18.
32.	„Pallas” Irodalmi- és Nyomdai Részvénytársaság		Budapest, V. ker. Kálmán utca 2. sz.
Sebészeti műszerek szállítói			
33.	Fischer Péter és Társaság, Orvosebészeti Műszergyár	kötszer és gyógyszer tarisznya, málházással együtt; gyógyszertarisznya-hoz való gyógyszertáskák; kötszer- és gyógyszer málházak; táborig kórházhoz tartozó műszerszekrény; sebészeti műszerszekrény; bonceszköz tokok; foghúzó készülékek (bőrtáskában)	Budapesten, IV. ker. Kossuth Lajos utca 6. és 16. sz.
34.	Schottola Ernő Magyar Általános Kötőanyag Gyár és Vízmentes Ponyva Gyára	antiszeptikus kötszer-töltések; kézvédők és lábsínek; beteg hordágyak; kenyértarisznya; tisztai, legénységi sátrak (a közös hadseregben) ambuláns sátor; vízmentes kocsis és árutakaró ponyvákat	gyár: Budapest, VIII. ker. Révay u. 16. fő üzlet: Budapest, VI. ker. Váci krt.

	Kiállító cég	Kiállított termék	Székhely/gyár
Szállító eszközök gyárosai			
35.	Reitter István és fia Ödön, cs. és kir. udvari kocsigyáros	szer-, lőszer- és élelmezési kocsik, kétkerekű betegszállító hordágy, élelmezési kocsi, hegyi sebesült szállító kocsi, tarantas	gyártelep: Vác raktár: Budapest VIII. ker. Népszínház u. 3.
36.	Weitzer János Gép- és Vaggongyár és Vasöntöde Részvénytársaság	honvédségi járművek 1:5 méretarányban; Vasúti és táviró ezred céljaira szolgáló tábori kocsi készlet teljes nagyságban	Arad
Különféle fölszerelési cikkek szállítói			
37.	Kis és Nagy, Első Székely Kalapgyára	csendőrségi kalapok, tisztí- és legénységi vadászkalapok	Sepsiszentgyörgy
38.	Kőolajfinomító-gyár Részvénytársulat ⁵⁰	nyers vazelin (a brassói gyárból), bőrkenőcs	Budapest gyár: Brassó
39.	Steinschneider Jakab, Első Magyar Szab. Ágy- és Fehérneműgyára	tisztí ágynemű, fehérnemű, hordágy, különféle nyersanyagok	Budapest, VII. ker. Király utca 79.
40.	Wollák és Berkovits Zsinórgyár	különféle zsinór és paszomány cikkek	Budapest, VI. ker. Vörösmarty utca 47/b.

⁵⁰ Melichár megjegyzése: Vazelint és bőrkenőcsöt állított ki.

BIBLIOGRÁFIA

- Bálint* *Bálint* Zoltán: Az ezredéves kiállítás architektúrája. (Scholl Antal és társa kiadása.) Bécs, é. n.
- Kovács* 2016. *Kovács Vilmos*: A magyar hadiipar az Osztrák–Magyar Monarchiában. 1880–1918. In: *Dombrády Lóránd – Germuska Pál – Kovács Géza Péter – Kovács Vilmos*: A magyar hadiipar története a kezdetektől napjainkig. 1880–2015. Budapest, 2016. 12–97. o.
- Krámli* 2011. *Krámli Mihály*: Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása, 1890–1910. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001) 1. sz. 36–69. o.
- Matlekovits* 1896. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Szerk. *Matlekovits Sándor*. II., IV., VIII k. Budapest, 1896.
- Temesváry* 1981. *Temesváry Ferenc*: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéhez. III. *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve*, 9. (1981) 115–190. o.
- Varga* 1980. *Varga László*: Állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880–1900). *Történelmi Szemle*, 1980. 2. sz. 196–226. o.

Sebestyén István Elemér

„Égő pernye szagot hoz az őszi szellő”

A front átvonulása Udvarhelyen 1944 őszén
papi feljegyzések tükrében

„Istenem mi lesz velünk? A szomszédból égő pernye szagot hoz az őszi szellő. Látom, hogy üszkös gerendák, mint valami segélykiáltó kezek emelkednek felénk. Ilyen lelkülettel lépek az áldozati oltárhoz. És bensőséges lélekkel imádkozom. Könnyeimmal öntözöm a hófehér kis oltárabroszt. Add uram, hogy jó pásztor tudjak lenni népemnek, adj erőt, kitartást, adj bölcsességet és tisztánlátást és őrizd, óvjad az én nyájamat. Mi lesz velük ha vándorbotot adsz a kezükbe, ha hajléktalanná teszed őket? (...) Így lépek aztán a szószékre... Aztán beszélek szívem bőségiből a holnap lehetőségeiről s figyelmeztetem, hogy mire kell elkészülvé lenniök és hogyan kell helytállniuk. Hangoosan zokogunk a templomban. Nincs sem férfi, sem nő ki száraz szemmel hagyná el a templomot.”¹

Hadnagy János zetelaki plébános 1944. szeptember 3-ára emlékező sorai hűen tükrözik Székelyföld papságának, lakosságának vívódásait, lelkiállapotát ezekben a vészterhes időkben. Jelen tanulmány a front Udvarhely vármegyén történő átvonulását igyekszik bemutatni. Megszületését az indokolja, hogy a térség második világháborús és főként 1944 őszi történéseivel foglalkozó kiadványok száma kevés és ami megjelent, az is szűkszavúan foglalkozik az udvarhelyi eseményekkel.

A hadtörténeti háttérhez az Illésfali–Szabó–Számvéber- és Ravasz-kötetek kitűnő támpontot nyújtanak. Az életmódtörténeti pillanatképeket főként a környék katolikus egyházközségeinek historia domusaiban és egyházi levéltárakban fennmaradt feljegyzések alapján próbálom bemutatni. A kutatást nehezítette, hogy a papok többsége az szovjet csapatok közeledtének hírére elmenekült, ezért feljegyzéseiket csak utólag vetették papírra, s emiatt pontatlanságokat is tartalmazhatnak, illetve a „kor szellemének” megfelelően íródtak. Ugyanakkor több település ezen időszakról tudósító domus históriája eltűnt vagy megsemmisült a későbbiekben.

¹ HD Zetelaka, 153 o.

Már 1943 novemberére nyilvánvalóvá vált, hogy a Vörös Hadsereg előrenyomulása a következő év első felében elérheti a Kárpátokat. Ezért a Honvéd Vezérkar főnöke, Szombathelyi Ferenc vezérezredes elrendelte, hogy az eddigi „R” (román) határvédelem mellett az „O” (orosz) határvédelemre is fel kell készülni.² 1944 tavaszáig a Romániával való feszült viszony miatt erdélyi alakulatokat nem alkalmaztak a keleti hadszíntéren, viszont Magyarország 1944. márciusi német megszállása után, amikor egy újabb teljes hadsereget küldtek a harctérre, erre is sor került. A Náday István vezérezredes parancsnoksága alatt lévő magyar 1. hadsereg galíciai hadszíntérre való kivonulásával egyidejűleg ennek alárendeltségébe lépett a 25. gyalog-, a 27. székely könnyű hadosztály és több IX. hadtestközvetlen osztály és alosztály is. A március 22-én elrendelt mozgósítással azonnal megkezdődött a hadiállományra való kiegészítés: a tartalékosok bevonultatása SAS jelzésű behívójegyek kézbesítésével,³ a hadicélokra besorozott szekerek, lovak átvétele. A csapatoknak április 1-jén 24 óráig kellett elérniük a menetkészültséget.⁴

Természetesen a mozgósítás kiterjedt a Székely Határvédelmi Erőkre is, melynek parancsnoka július 1-jétől a csíki származású Horváth Ferenc vezérőrnagy lett. Felügyeletével tovább folytatódott a székelyföldi erődítések építése, többek közt Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Barót körzetében. Ugyanezen műveleteket végeztek Udvarhelyen és környékén is, Homoródfürdő, Zetelaka és Parajd térségében. Az erődítési munkálatok célja az volt, hogy egy esetleges román támadás estén a Székely Határvédelmi Erők tudjanak ellenállni, míg a honvédség részéről kibontakozik az ellentámadás. A védelmi rendszert három vonalból alakították ki. A határon a székely határőr elővédek foglaltak állást. Beljebb a szorosokban, átjárókban helyezkedtek el a körkörösén védhető völgyzárak, legbelül pedig a határ vadász-zászlóaljak fő ellenállási vonalát alakították ki. Egy esetleges támadás esetén az elővéd határőrzászlóalj halogató harccal vonult vissza, az erőd század a tüzelőállásokban tartotta magát, míg lehetséges volt, majd visszavonult a határ vadász-zászlóalj támpontjára. Innen indították az ellenlökést az erőd visszafoglalására, de nem lépték túl az eredeti állásokat.⁵

² *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 53. o.

³ Névre szóló katonai behívóparancs a második világháború idején Magyarországon a nem tényleges állomány számára. Expressz küldeményként kezelték, címzettje köteles volt 48 órán belül bevonulni. Nevét a parancson feltüntetett nagy betűs „SAS” feliratról kapta, amely a „Sürgős Azonnal Siess” vagy a „Sürgős, Azonnali, Soron kívüli” kifejezések rövidítése volt; a korabeli fanyar köznyelvi humor a „Siess Adolfnak Segíteni” értelmezést alkalmazta rá. Az udvarhelyi Zetelakára például ekkor 54 db SAS jelzésű behívójegy érkezett, melyeket a jegyző kézbesített. RÁLHMK, F532, D6, f308.

⁴ *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 53. o.

⁵ Nagy 2016. 669–670. o

Március 31-én Észak-Erdélyben ismét katonai közigazgatás lépett érvénybe. Ezt a lakosság legelőbb abban érezte meg, hogy Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszter 8550/1944 számú rendeletével a tanítás március 31-én véget ért. Év végi összefoglalások nélkül leosztályozták a tanulókat és kiosztották a bizonyítványokat, április 1-jén befejeződött a tanév.⁶

A tél enyhe volt, de a kitavaszkodás későn érkezett, így a tavaszi mezei munkálatok csak április második felében kezdődhettek el. A behívások és a lóállomány nagy részének besorozása a mezei munkánál nehézséget okozott, azonban a Székelyföldön állomásozó magyar katonaság a munkáshiányt nagyban pótolta.⁷ Községenként megalakult az úgynevezett bajtársi szolgálat, ami azt jelentette, hogy a bevonult katonák helyett egy-egy napi munkát vállaltak az itthon maradtak, melyből férfiak és nők egyaránt kivették a részüket.⁸

Habár a híradások nagyrészt győzelmekről számoltak be, a szabadságos katonák hírei ezzel szöges ellentétben álltak.⁹ A front közeledtének nyugtalanító jele volt az ukrán menekültek megjelenése is. Kovács Antal farkaslaki plébános feljegyzése szerint „1944 ápr. 24. és május 10-e között szakadatlan, végeláthatatlan sorban haladtak nyugatra az oroszországi német lakosok. Fűhrerük vitte haza őket. Az átvonulók serege két héten keresztül nagy látványosság volt híveinknek. Bár szervezetten, községenként történt az átszállításuk, mégis nagy tanulságot nyújtott népünknek, bármi történjen is, maradni az ősi rögön.”¹⁰ A kedélyek megnyugtatósára, július havában Jaross Andor belügyminiszter Székelyudvarhelyre is ellátogatott.¹¹ Ugyancsak a front közeledtére utaló jel volt, hogy a hatóságok kijelölték az óvóhelyeket, valamint elrendelték, hogy faluhelyen minden családnak légvédelmi bunkert kell építeni 3×4×4 méteres méretekkkel, leföldelt cserfa gerenda födémmel.¹²

Augusztus 20-án a szovjet Vörös Hadsereg 2. és 3. Ukrán Front erői a Iași-Chișinău vonalon támadást indítottak a Johannes Friessner vezérezredes parancsnoksága alatt álló Dél-Ukrajna Hadseregcsoport ellen. Céljuk a hadseregcsoport megsemmisítése, Románia háborúból való kiléptetése és a Ploieși környéki olajmezők elfoglalása volt. A Dél-Ukrajna Hadseregcsoport a német 6. és 8. tábori, valamint a román 3. és 4. hadseregből állt. A szovjetek az első két napon jelentős sikereket értek el. A német–román visszavonulás elkésve, Hitler engedélyével, csak augusztus 22-én reggel indult meg. Ekkorra viszont

⁶ Haáz 1944. 5 o.; SZGY 659/e, 2. d./a.

⁷ HD Nyikómalomfalva; SZGY 712/B, 9 d.

⁸ SZGY 642/f, 3 d./c.

⁹ HD Zetelaka, 153 o.

¹⁰ HD Farkaslaka, 230 o.

¹¹ HD Nyikómalomfalva, 199 o.

¹² Sebestyén István (szül. 1937) visszaemlékezése, Zetelaka.

a szovjetek gyorsan mozgó hadtestei a Prut folyó átkelőinek nagy részét már birtokukba vették.¹³

A szovjet támadás hatására bekövetkezett az, amitől a magyar hadvezetés már a nyár elejétől tartott. I. Mihály román király augusztus 20–21-én a katonai és politikai elit vezetőivel titkos szervezkedésbe fogott, az átállás időpontját 26-ában állapítva meg. Ezekben a napokban Ion Antonescu marsall, Románia teljhatalmú miniszterelnöke és katonai vezetője kétszer is tárgyalt Friessner vezérezredessel, majd az augusztus 22-én összehívott minisztertanáccsal kimondatta a háború továbbfolytatását a németek oldalán. Antonescu szándéka az volt, hogy augusztus 23-án a frontra indul, intézkedvén arról is, hogy a román főváros és környékén állomásozó román csapatok is az arcvonalba kerüljenek. Az uralkodó és közvetlen tanácsadói erre váratlan lépésre szánták el magukat, a korábbi megállapodással ellentétben augusztus 26-áról 23-ára hozták előre az átállás időpontját. Ezen a napon, délután 16 órakörül a király fogadta Antonescut, ismertette vele az átállási szándékot, de a marsall a Hitlernek adott katonai becsületszavára hivatkozva erre nemet mondott. Erre a királyi testőrség négy tagja, Emilian Ionescu tábornok határozott parancsára letartóztatta. Két órával később maga I. Mihály tájékoztatta fegyverszüneti kérelméről a meglepett Manfred von Killinger német követet, aki másnapra virradórag öngyilkos lett. A sikeres királypuccsot követően katonai kormány alakult Constantin Sănătescu vezérezredessel az élen, amely lezáratta a román fővárosba vezető utakat és vasutakat, továbbá bekerítették a Bukarestben állomásozó német alakulatokat. Az est folyamán Mihály király rádióüzenetet fogalmazott meg, melyet a 22 órasi hírekkel játszottak be. Ebben bejelentette a katonai diktatúra felszámolását, az ellenségeskedés beszüntetését az Egyesült Nemzetek erőivel szemben, a román hadsereg csatlakozását a Vörös Hadsereghez. Mint a fegyveres erők főparancsnoka elrendelte a román csapatok támadását Észak-Erdély elfoglalására.¹⁴ A fegyverszüneti egyezmény aláírására viszont csak szeptember 12-én került sor, melynek 19. pontja kimondta, hogy a Szövetségesek a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik, egyetértének abban, hogy Erdélyt vagy annak nagyobbik részét Románia visszakapja és hozzájárulnak ahhoz, hogy Románia részt vegyen a szovjet csapatokkal közös hadműveletekben Németország és Magyarország ellen.¹⁵

Miután a magyar legfelsőbb politikai és katonai vezetés értesült a román átállásról, összehívták a kormányzó elnökletével ülésező minisztertanácsot. A minisztertanács 24-én, 25-én és 26-án folyamatosan ülésezett a Budai

¹³ *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 55 o.

¹⁴ *Porter* 2013. 99–111. o.

¹⁵ *Mocanu* 1994. 313 o.; *Nagy – Vincze* 2004. 31 o.

Várban, ahol a politikusok és a katonai vezetés között vita alakult ki a további lépésekről. A politikusok egy Románia elleni dél-erdélyi támadás mellett kardoskodtak, melynek célja a Déli-Kárpátok átjáróinak lezárása volt, a katonák viszont azzal érveltek, hogy egy ilyen hadművelet megindítására nem áll rendelkezésre elégséges haderő. Végül a politikusok akarata győzedelmeskedett, és megállapodtak a támadás előkészítésében.¹⁶ Augusztus 24-én hajnalban intézkedtek a pótseregtestek mozgósításáról, a kolozsvári IX. hadtest is parancsot kapott Székelyföld és Észak-Erdély katonai biztosítására. Ezen hadtest pótkeretéből alakították meg a 9. tábori póthadosztályt, melynek személyi állománya zömében korszerűtlen fegyverzettel ellátott, idősebb korosztályú tartalékos és póttartalékos honvédekből tevődött össze.¹⁷ A behívók folyamatosan érkeztek, a Korond melletti Atyhán például szeptember 8-án végezte el a bevonulás előtti szentgyónást az utolsóként behívott hét férfi.¹⁸

Az elsődleges cél a Keleti-Kárpátok védelmének megerősítése kellett, hogy legyen, amit az előrenyomuló 2. Ukrán Front harcokcsi- és gépesített egységei a leghamarabb elérhettek. A székely hadvédelem mozgósítása rövid idő alatt végbement, a Keleti-Kárpátok átjáróinak a lezárására az erődcsáradok mellé a székely határőr zászlóaljkat rendelték ki. Utólag a Székely Határvédelmi Erők harcrendjébe betagolódtak a visszavonuló Friessner német hadseregcsoporthoz megmaradt seregtestei és harccsoportjai, melyek nagy segítséget nyújtottak a védelemben, mert gépesítettségük és nagyszámú nehézfegyverzetük révén igen komoly tűzerővel rendelkeztek.¹⁹ Székelyföld keleti határai védelmének megerősítésére elsősorban a német 8. hadsereg Kirchner-csoportja, 46. gyaloghadosztálya és 4. hegyi hadosztálya lett kijelölve, a déli határra pedig a német 6. hadsereg beszarábiai harcokból megmenekült kisebb harccsoportjait osztották be. Nyugaton, Barót és Marosvásárhely között a magyar 9. tábori póthadosztály foglalt állást.²⁰

Augusztus 25-én Sepsiszentgyörgyre érkezett a Dél-Ukrajna Hadseregcsoporthoz vezetési csoportja, melynek alárendeltségébe rendelték a Székely Határvédelmi Erőket és az Erdély védelmére újjáalakult magyar 2. hadsereget. A Malinovszkij hadseregtábornok vezetése alatt álló támadó szovjet erők augusztus 26-án az Úz és a Csobános völgyében jelentek meg először az országhatáron, de másnap a harcok az Ojtozi-szorosban, Sósmezőnél is elérték a magyar határt. Az elkövetkező napokban véres harcok színtere lett a Keleti-Kárpátokban kiépített védelmi rendszer, az úgynevezett Árpád-vonal,

¹⁶ *Illésfalvi – Szabó – Számvetés* 2005. 58 o.

¹⁷ *Berekméri* 2015. 183–184 o.

¹⁸ SZGY 642/f, 3 d./c.

¹⁹ *Illésfalvi – Szabó – Számvetés* 2005. 58–59 o.

²⁰ *Schönherr* 2015. 253–254 o.

Székelyföld összes keleti szorosára és átjárójára rázárkóztak a 2. Ukrán Front erői, ugyanakkor Dél-Erdély felől is megkezdődtek a román betörések. Ebben az időben Udvarhely területe dél felől, Székelykeresztúr és a Homoród-mente térségében volt határos Romániával. Itt szeptember 3-tól a német 6 hadsereg Gradl őrnagy ezred-harcsoportjának több riadózászlóalja foglalt állást, akik a határt átlépve 7-én elfoglalták Alsóboldogfalvát, Székelymuzsnát és Kacát, 8-án pedig Magyarfeleket.²¹

Udvarhely lakossága ekkortól találkozik közvetlenül a háború szörnyűségével. Szeptember 2-án megkezdődik a csíkiak menekülése,²² akik közül többen is Udvarhelyen keresnek ideiglenes szállást, rémisztő történeteket mesélve az oroszok kegyetlenkedéseiről.²³

A szovjet légi hadsereg vadász- és csatarepülőgépei szeptember 3-án bombákkal és fedélzeti fegyverek tüzével támadták a németek mögöttes területét a Nagy-Küküllő felső folyásának völgyében, Zetelaka, Küküllőkeményfalva és Fenyéd térségében. A bombázó szovjet repülőket német vadászgépek próbálták visszaszorítani, a légicsata során egy szovjet gépet lelőttek, melynek maradványai hónapokig a két falu határában lévő Láz-tetőn voltak.²⁴ Hadnagy János zetelaki plébános visszaemlékezése szerint „északi irányból pillanatok alatt ellenséges repülőgépek tűnnek fel és szőnyegbombázással és géppuska tűzzel vonulnak el községünk felett. Ugyanis német katonai alakulatok szállásolták el magukat községünkben, s hogy jobban álcázhassák magukat a község Tófalvi és Belső utcai részén, a Nagyküküllő melletti házaknál vertek szállást. Ez volt a célpont, mert a Nagyküküllő vonala mellett hullottak le a gyújtólapok s egy-két gyújtóbomba is és a csűrök s házak cserepén pattogott a géppuska golyó. Pillanatok alatt lángba borult a Tófalvi út egyik része. Az emberek nagy része nem volt odahaza. Bezárt ajtók, bezárt kapuk. Kik ott-hon is voltak a rémület első pillanataiban valósággal megdermedtek s alig tud-

²¹ *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 96., 99. o.

²² Lajos Balázs madéfalvi plébános, aki szeptember 2-án menekült el, a következőt jelenti a kolozsvári főhatóságnak: „Kozmás és Csíkszereda kiürült. Szépvíz 1/3-át láttam IX. 2-ána Hargita fele szekereken menekülni. Csicsó összepakol” GYÉL I.1/a. 2353/1944-H, 10 cs., 1981. d.

²³ HD Székelyszentlélek, 85. o.; HD Farkaslaka, 230. o. Hadnagy János, zetelaki plébános feljegyzése: „1944 szept. első vasárnapján (szept. 3) házam népe jelenti, hogy egy idősebb úr beszélni akar velem... kiüzentem, hogy ha olyan sürgős az ügy jöjjön be. A legnagyobb bámulatomra Lajos Balázs csíkmadéfalvi plébános jött be. Kérdésemre, hogy hol jár ilyen korán és mivel jött, azt válaszolta, hogy menekül Csíkból, de már nem lehet Csíkszentdomokos felé menni, ezért Csíkból erre kerültek, hogy a Libánon keresztül Gyergyó irányába Szászrégen felé meneküljenek, s ottan majd vonatot fognak kapni. Egy Madéfalván állomásozó fogatolt vonatosztály is menekül Bátor Huszár hadapród őrmester parancsnoksága alatt. Mondanom sem kell, hogy a kemény székely papnak, kit magunk között csak ún. »pipás Balásznak« nevezünk, a futása s az általa hozott csíki hírek valósággal letaglóztak.” HD Zetelaka, 153. o.

²⁴ Sebestyén István (szül. 1937) visszaemlékezése, Zetelaka.

tak valamit is megmenteni. Több mint húsz gazda lett pillanatok alatt hajléktalanná. A legtöbbnek minden felvevő ruhája, állatállománya, a tűz martaléka lett hajlékával együtt... Volt egy pár sebesülés is, de csak egy halott. Egy 16 éves lánynak a hasfalát fúrta át és a hasüregi szerveit roncsolta össze egy géppuska golyó. Azonnal kórházba vitte egy német katonai autó, de egy-két nap múlva belehalt a sérüléseibe.”²⁵ Kedves Péter, a szomszédos Küköllőkeményfalva plébánosa, a következőket veti papírra: „Szeptember 3-án, vasárnap délután 5 órakor megjelentek a háború vészmadarai... s az itt tartózkodó német katonaságra s magára a falura is bombázóport zúdítottak. A támadásnak aránylag kevés áldozata volt. Megrongálódott egy német gép, leégett egy csűr, halálos sebet kapott egy német katona és Lukács Istvánné született Márton Anna, és történt még 5 könnyebb sebesülés is.”²⁶ Újabb bombázástól tartva, a pap javaslatára Zetelaka lakossága megkezdte a kiköltözést az erdei szállásokra.²⁷

Szeptember 5-én megindult a Déli-Kárpátok átjáróinak lezárását indított hadművelet, de 7-én már olyan mértékű volt a szovjet csapatok beáramlása a Déli-Kárpátok átjáróin, hogy a hadseregcsoport parancsnoksága lehetetlennek ítélte a 2. hadsereg és a Gruppe Siebenbürgen támadásának folytatását. Ezért Friessner elrendelte a támadás leállítását és Székelyföld kiürítését. Amúgy a katonai vezetés számára már a román átállás után nyilvánvaló volt, hogy a Romániába zsákszerűen benyúló Székelyföldön állomásozó erők harapófogóba kerülhetnek. A Kosnai-nyak és a Göring-zsák között körülbelül 70 km volt a távolság, a Dél-Ukrajna Hadseregcsoportnak egy kétoldalú betörés esetén nem lett volna mivel elreteszelni a betört erőket, akik találkozhattak volna az arcvonaltban harcoló magyar–német seregtestek hátában. Ezért Székelyföld kiürítését a német katonai vezetés már jó előre eltervezte. Először szeptember 1-jén merült fel, hogy a hadi helyzet rosszabbodásának veszélye miatt a Kosnai-nyak lezárására egy hátsó védelmi vonalat kell kiépíteni. Az erre hivatott Maros-állást Marosvásárhely–Szászrégen–Marosoroszfalu–Kelemen-hegység vonalában jelölték meg.²⁸ A kiürítésről a németek szeptember 5-én Szovátán, a hadseregcsoport parancsnokságán a két német hadsereg vezérkari főnökeivel tanácskoztak, ahová a magyar 2. hadsereg vezérkarából senkit nem hívták meg, attól tartva, hogy a hadseregparancsnok tiltakozni fog ellene.²⁹ Ekkor elkészült a tervezett kiürítés térképe is, amely tartalmazta a Maros-állásig tartó visz-

²⁵ HD Zetelaka, 153. o.

²⁶ SZGY 670/f, 1 d./a.

²⁷ HD Zetelaka, 153. o.

²⁸ *Ravasz* 2002. 120. o.

²⁹ Egyrészt az épp induló dél-erdélyi offenzíva napján Dálnoki Veress Lajos vezérezredessel nem akartak közölni egy visszavonulási tervet, másrészt tartottak tőle, hogy a székely származású katonámbert ez érzelmileg is érintené.

szavonulás közbeeső ütemeinek terepszakaszait. Ezek az ábécé betűivel voltak megjelölve a következőképp:

– A-vonal: Bölön–Zalán–Sepsibodok–Dálnok–Felsőcernáton–Torja–Esztelnek;

– B-vonal: Barót–Csíkszentsimon–Csíkmenság;

– C-vonal: Nagy-Küküllő vonala Székelykeresztúrtól Székelyudvarhelyig–Szentkeresztbánya–Tolvajos-tető–Csíktaploca–Csíkrákos–Lóvész–Gyímes-középlak.

Mivel időközben kiderült, hogy a C vonalról a Maros-állásig lehetetlen az egy ütemben történő hátramozgás ezért elrendelték további négy közbeeső állás beiktatását:

– D-vonal: Székelyderzs–Lókod–Homoródremete–Zetelaka kelet,12 km–Gyergyószentmiklós kelet,10 km–Bákás-szoros–Borszé–Bélbor;

– E-vonal: Magyarhidegkút–Gagy–Korond–Pálpataka–Gyergyóalfalu délnyugat,8 km–Salamás–Bélbor;

– F-vonal: Balavásár–Makfalva–Siklód–Alsósófalva–Parajd–Alsófancsal–Gödemesterháza–Juharos-hágó;

– G-vonal: Nyárádtő–Buzaháza–Nyárádremete–Görgényhodák–Palotailva–Juharos-hágó.³⁰

A tervezett kiürítés Hitler tiltó utasítása ellenére szeptember 7-én kezdődött, estére a német 6. hadsereg egységei visszavonultak az A-vonalra, majd folyamatos hátramozgással 8–9-én elérték a B-vonalat, Hitler bejegyzésének megérkezése után, 10-én pedig megkezdték a visszavonulást a C-vonalra, mely kelt-nyugat irányban vágta ketté Udvarhely vármegyét. A Führer engedélyét ahhoz kötötte, hogy a német csapatok Székelyföldről minél több magyar és német polgári személyt vigyenek magukkal, feltéve, ha azok önszántukból kívánnak távozni.³¹

Udvarhely vármegye polgári lakosságának az elnéptelenítést és kiürítését a Nagy-küküllő bal partjáról szeptember 8-án rendelték el. Az elnéptelenítés a polgári lakosság evakuálását jelentette, a kiürítés pedig minden olyan anyagi javak eltávolítására, vagy megsemmisítésére vonatkozott, melyeknek az ellenség bármiképp is hasznát vehette. A kiürítés irányául, Parajdon át Szászrégen volt megadva, végcélnak pedig a Dunántúl.³² Ezt Székelyudvarhelyen a lakosságot összehívva hirdették ki, 16 óráig adva határidőt a város azonnali elhagyására,³³ a községek vezetőinek pedig s főszolgabírói hivatalból körbetelefonálva

³⁰ *Ravasz* 2002. 121–132. o.

³¹ *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 101. o.

³² SZGY, 712/B, 9. d.

³³ Szilágyi Ignác iratai (lapszám nélkül).

adták ki az utasítást,³⁴ akik ezt kidoboltatva adták a lakosság tudomására.³⁵ A helyi politikai vezetőknek gyakorlatilag minden kapcsolatuk megszűnt a központi hatóságokkal, ezért a katonaságtól kapott utasításokra hagyatkoztak. A városban fejvesztett, pánikszerű menekülés vette kezdetét, ahonnan a „tanítóktól felfelé a város intelligenciája, az összes papokkal és hivatalokkal együtt elmenekült.”³⁶ Sass Antal udvarhelyi főesperes például főhatósági utasítás hiányában az 1916-os román betörés idején kiadott rendelet szerint járt el ezen alaklommal is, vagyis a nála érdeklődő papokat utasította: „utolsó percreg helyt maradni, azután menekülni” kell.³⁷ Habár Sándor Imre kolozsvári püspöki helytartó 5566-1944 sz. rendeletével szeptember 10-től megtiltotta a papoknak a plébániák elhagyását,³⁸ Bethlen Béla kormánybiztos pedig szeptember közepén hatályon kívül helyezte az elnéptelenítési rendeletet³⁹ ez a helyzeten már mit sem változtatott, a polgári hatóságokkal, hivatalnokokkal, pedagógusokkal együtt a papság nagyobb része is elmenekült.

Székelyudvarhelyen a kiűritési rendelet kihirdetése után a helyi hatóságok azonnal hozzákezdtek ennek végrehajtásához, de nem mindenki engedelmessé vált. Az összegyűlt lakosok azon része, akik nem szándékoztak elhagyni a várost, egy öttagú bizottságot jelölt ki a szovjet hadsereg fogadásának előkészítésére, melynek élére az oroszul is jól beszélő, kommunista szimpatizáns Szilágy Ignác cukrászmestert, az Udvarhelyi Munkás Testező Egyesület elnökét választották.⁴⁰ A községekben is hasonlóképp jártak el, általában orosz hadifogságot megjárta első világháborús veteránokat jelöltek ki a megszálló erők fogadására.⁴¹ A papok közül is többen döntöttek úgy, hogy nem hagyják magukra a megrémült híveket, hanem velük maradván helytállásra, az esetleges szenvedések vállalására buzdítják őket. A lakosság emlékezetében még elevenen él az 1916. őszi menekülés, melyből levonták a tanulságokat: az elmenekülteket sokkal nagyobb anyagi kár és fizikai szenvedés érte, mint az otthonmaradtakat. A maradás nem jelentette feltétlenül azt, hogy a településeken várják be a megszállókat. A legtöbben, főleg a hegyek lábánál lévő falvak lakói értékebb ingóságait összecsomagolva felköltöztek az erdei tanyákra. Több helyen az ellenszegülőknél csendőrség bevetésével fenyegetőztek, ha nem távoznak, a maradásra buzdító lelkészt pedig „kommunista papnak” titulálták, aki bevárja

³⁴ HD Zetelaka, 154. o.

³⁵ HD Székelypálfalva, 115. o.; Sebestyén István visszaemlékezése.

³⁶ GYÉL I.1/a. 2353/1944-H, 10.cs., 1981. d. Kiss János jelentése.

³⁷ Uo. Sass Antal jelentése.

³⁸ GYÉL I.1/a. 2403/1944-H, 10.cs., 1981. d.

³⁹ Bethlen 1989. 172. o.

⁴⁰ Szilágyi Ignác iratai (lapszám nélkül).

⁴¹ HD Székelyvarság (lapszám nélkül).

az oroszokat.⁴² Zetelakán például szeptember 10-én délután 3 órakor az elnéptelenítést ellenőrző Vida vezérőrnagy a falu lakosságának nagy részét otthon találta. Hatóságok hiányában a településen maradt Hadnagy János plébánost vonta felelősségre, karhatalom alkalmazást helyezve kilátásba, ha a kiürítési rendeltnek a településen nem engedelmességek. Ennek hatására a plébános hívei nagy részével felvonult Székelyvarságra, ő maga elment Parajdig, de az ottani fejtelenséget látva visszatért és híveinek az erdei tanyákra való elhúzó-dást javasolta.⁴³

A visszavonuló német műszakiak megkezdték rombolásaikat, elsősorban a hidak felrobbantását. Ez értelmetlen volt, hiszen Udvarhelyen nincsenek nagyobb vízfolyások, a Nagy-Küküllő és a patakok hídjai mellett pedig a legtöbb helyen már eleve gázlok voltak, ahol a felrobbantott hidat könnyűszerrel kikerülte az ellenség. Így a hídrombolások legnagyobb vesztesei a környező háztulajdonosok lettek, kiknek épületeiben komoly károk keletkeztek.⁴⁴

A Vörös Hadsereg a hozzájuk csatlakozott román haderővel legelőbb a román–magyar határon fekvő Székelykeresztúr körzetében érte el Udvarhely vármegye déli területét. Itt szeptember 8-tól kezdődően támadták a visszavonulóban lévő német haderőt. A kölcsönös tüzelés szeptember 10–12-én érte tetőpontját, a várost 62 gránát- és aknatalálat érte. Öt házat ért telitalálat, többen kisebb rombolások éktelenkedtek. A harcok elől a város és a szomszédos falvak, Fiafalva, Betfalva, Rugomfalva, Siménfalva lakossága Székelyszentmiklós–Gagy–Erdőszengyörgy útirányon kezdetek menekülni, de nagyrészüket pár nap után visszatért.⁴⁵

Szeptember 11-én a Háromszékről a C vonalra visszavonuló német LVII. páncélos hadtest és LXXII. különleges hadtest nyomában, Homoródoklánd és Homoródalmás térségében megjelentek a szovjet-román erők, a szovjet 36. gárda-lövészadosztály⁴⁶ és a román Hegyihadtest csapatai,⁴⁷ ezzel Udvarhely délkeleti része is a frontvonalba került. Habár a katonai jelentések súlyos harcokról tesznek említést a két falu térségében,⁴⁸ a két település közt elhelyezkedő Homoródkarácsonyfalva menekülő katolikus papja, Ábrahám Árpád szerint „rombolás, gyűjtogatás egyik haderő részéről sem történt a falu területén”.⁴⁹ A Homoródmente lakosságának egy kisebb része Székelyudvarhelyen át mene-

⁴² HD Kápolnásfalu (lapszám nélkül).

⁴³ HD Zetelaka, 155–156 o.; SZGY, 712/B, 9. d.

⁴⁴ GYÉL I.1/a. 1213/1945, 2001 d., DH Zetelaka, 157. o.

⁴⁵ Nagy Lajos iratai (lapszám nélkül).

⁴⁶ *Illésfalvi – Szabó – Számvetés* 2005. 102. o.

⁴⁷ *Berekméri* 2015. 196. o.

⁴⁸ *Ravasz* 2002. 128. o.

⁴⁹ HD Homoródkarácsonyfalva, 177. o.

kült nyugat felé, a lakosság nagyobb része viszont a falvakban várta be az oroszok érkezését.

Szeptember 12-én az LVII páncélos hadtest folytatta visszavonulását a D vonalra. A szovjet–román erők Patakfalvánál, két harcokosi támogatásával két század erejű támadással sikertelenül próbáltak betörni Székelyudvarhelyre.⁵⁰ A déli órákban, a visszavonuló német–magyar erők nyomában a szovjetek átkeltek az egyik fő kiürítési útvonalnak számító Tolvajos-tetőn is, ezzel északkeleten is benyomultak Udvarhely vármegye területére, ahol elsőként Szentegyházásfalut szállták meg. A térség papjai, egy kivételével mind elmene-kültek, a lakosság a hegyekben lelt menedékre. Kápolnásfalu mindvégig kitartó papja, vitéz Mihály Lajos az alábbiakat veti papírra: „1944. szeptember 12, du. 4 óra, ezen nap érkeztek meg az orosz élcsapatok Csík megye felől. Ezen éjszaka meglepik az egész községet. Itt hálnak. Lövöldözés, sikoltás, jajgatás között telik az éjszaka. Hogy mi történt, leírni nem lehet. Plébániára is betörnek. Befeszítik az ajtókat. Plébánost 4 ízben akarják agyonlőni. Édesanyja és húga állnak a fegyverek elé és így nyer egerutat a plébános.”⁵¹

A vármegye székhelyén, Székelyudvarhelyen, többek közt a 27. gyalogos pótezered-törzs fogatolt vonata tartózkodott, ide vonult vissza a németek oldalán az Oklánd környéki harcokban részt vevő 27/II. gyalog tábori pótzászlóalj egyik harccsoportja is.⁵² A város és környékének kiürítését szeptember 12-én estére fejezték be a német–magyar katonai alakulatok.⁵³ A civil lakosság a Kalonda-tetőn át Parajd irányába már 8-án megkezdte a menekülést, az utolsó menekülő autóbusz 12-én délelőtt hagyta el a várost, melyből a távozók még láthatták, hogy a hidak felrobbantása mellett a hatóságok a deszkaraktarakat és vasúti kocsikat is felgyújtották.⁵⁴ A várostól keletre fekvő települések lakóinak – valószínűleg azért, hogy ne akadályozzák a csapatok hátramo-gzását – a Székelyvarságon át való menekülési útirányt jelölte ki a vármegyei főhatóság. A keményfalvi és zetelaki papok a maradás mellett döntöttek és híveiket is erre buzdították. Székelyudvarhelyre, déli irányból, Felsőboldogfalva felől szeptember 13-ára virradó éjszaka vonultak be a szovjet erők, akiket egy küldöttség élén Szilágyi Ignác cukrászmester fogadott.⁵⁵ Keleti irányból a várost 13-án délelőtt érték el a szovjetek, miután reggel Máréfalva bejáratánál megtámadták a 13. hegyivadász-ezred visszavonuló 11 századát.⁵⁶ Civil

⁵⁰ *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 103. o.

⁵¹ HD Kápolnásfalu (lapszám nélkül).

⁵² *Berekméri* 2015. 196. o.

⁵³ Szilágyi Ignác iratai (lapszám nélkül).

⁵⁴ GYÉL I.1/a. 2353/1944-H, 10. cs., 1981. d. Kovács Ferenc jelentése.

⁵⁵ Szilágyi Ignác iratai (lapszám nélkül).

⁵⁶ *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 108. o.

szemtanuk beszámolója szerint a visszavonuló német csapat tüzerei kihasználták a falu szűk völgyét, hogy akadályokat gördítsenek a támadó ellenséges csapatok elé. Olasz Albert házánál, a kanyarban meghúzódva bevárták az egyenes útszakaszon érkező első tankot, azt kilőtték, majd miután áthaladtak a Fenyéd-patak nagyhídján, azt is felrobbantották. A kigyulladt tank lángra lobbantotta a szomszédos épületeket, melyekből három épület elpusztult.⁵⁷ A várostól északra, a Nagy-Küküllő völgyét szintén aznap délelőtt szállták meg. Küküllőkeményfalva plébánosának, Kedves Péternek nem maradtak rossz emlékei a szovjetek megjelenéséről: „Egy ágyúdörgéses és égháborús rémisztő éjszaka után 13-án reggel megérkeztek az orosz előcsapatok. Ezen sorok írója a rendes időben végezte a reggeli szentmisét, közben bejött a templomba 4 fáradt orosz katona, letérdelt, imádkozott s aztán távozott, s a mintegy 200 emberből álló előcsapat néhány órai pihenés után békésen elvonult Szentkirály felé.”⁵⁸ Zetelakán a pap hívei nagy részével a havasi tanyákon tartózkodott. Székelyvarságról Vágási Domokos plébános elmenekült, a településen kisebb csetepatét vívtak az oroszok a visszavonulás során lemaradt beteg, sebesült német katonákkal, melyek közül hat életét veszítette.⁵⁹

Közben a német–magyar erők folytatták tervszerű visszavonulásukat az E-vonalra. 13-án délelőtt a német utóvédek a Kalonda-tetőről tüzeltek a z előrenyomuló szovjetekre, akik a tüzet a Baknya-tetőről viszonozták.⁶⁰ A két tető közé eső völgybe megbúvó Farkaslakán a Kalondáról visszalőtt német gránát okozott tüzet, aminek következtében porrá égett három csűr-istálló a Nagy utcában.⁶¹ A Farkaslakával szomszédos Nyikómalomfalvára délelőtt 9 órakor vonultak be a szovjet csapatok, akiket a felrobbantott Nyikó hídnál fehér zászlóval várt a lakosság egy része.⁶² A Kalonda tetőről már Udvarhely északnyugati részére, a Sóvidékre⁶³ ereszkedtek le a megszálló szovjet–román csapatok. Szeptember 13-án délután birtokba vették az E-vonalon fekvő Korondot, éjjelre pedig az F-vonalban található Alsósófálvát közelítették meg.⁶⁴ A front

⁵⁷ Kovács 2008. 225. o.

⁵⁸ HD Küküllőkeményfalva (lapszám nélkül).

⁵⁹ Czincziri Irma (szül. 1933), Pál K. György (szül. 1925) és Szász B. Dénes (szül. 1928) visszaemlékezései, Székelyvarság.

⁶⁰ HD Székelyszentlélek, 86. o.

⁶¹ HD Farkalaka, 230. o.

⁶² HD Nyikómalomfalva, 199. o.

⁶³ Sóvidéknek Székelyföld Kis-Küküllő felső folyása és a Korond patak völgyében elterülő kistáját nevezzük. Nevét a geológiai harmadkorban az Erdélyi-medencét borító tengerből visszamaradt sóhegyekről kapta. Legfontosabb települései Korond, Pálpataka, Fenyőkút, Atyha, Felsősófalva, Alsósófalva, Siklód, Parajd, Szováta és Sóvárád.

⁶⁴ Berekméri 2015. 197. o.

közeledtére, Antal János atyhai plébános kivételével, Sóvidék összes papja elmenekült.

A németek az F-vonalon, Udvarhely északnyugati csücskében található Parajdon építettek ki hídfőt, lévén, hogy a településen volt annak a Marosvásárhely–Parajd keskenynyomtávú vasúti szárnyvonalnak a végállomása, mely bekötötte a vármegyét a magyar vasúti forgalomba és ezért létfontosságú volt a kiürítés számára. Hadnagy János zetelaki plébános, aki szeptember 11-én járt itt, a következőket jegyzi fel: „Parajdon siralmas látvány fogadott. Az „állomásparancsnokságnak” (katonai) már híre-hamva sem volt. Pedig a meghagyás szerint ennek kellett volna irányítania a jó nép elszállítását. Találkoztam egy pár tiszttel is, s magam is, mint tartalékos tábori lelkes egyenruhátlan lévén, mint főhadnagy, közölték velem a kapott parancsokat. Nagy fejetlenséget láttam, a katonai fegyelem teljes felbomlását. Közben kerékpáros alakulatok tagjai jöttek, mint utóvédek Csík felől, kik erődök és hidak felrobbantásáról tettek jelentést. Napok kérdése, hogy itt legyen az orosz hadsereg. Az utca siralmas képet mutatott. Menekülő autók, katonai járművek, rendezetlen alakulatok, lovas és szarvasmarha fogatok síró gyermekekkel, könnyező asszonyokkal.”⁶⁵

Szeptember 14-én reggel 9 órakor a megszálló erők bevonultak Atyhára. „Firtos felől megérkezett az első lovas orosz csapat – majd az Árcsó felől állandóan jöttek lovasok, majd harci kocsik, ágyúk stb. Egész nap tartott az átvonulás Etéd felé. Korondon volt főhadiszállás” – jegyzi fel az atyhai plébános.⁶⁶ Aznap a frontvonal a Felsősófalva–Parajd közti főút mentén húzódott, a németek a parajdi sóhegyeknél védekeztek.⁶⁷ A támadók az Atyha fele vezető úton állították fel az aknavetőket, onnan lőtték Parajdot,⁶⁸ majd öt harcokocsival és az ezekre felkapaszkodott gyalogsággal indítottak támadást, sikertelenül. A német 3. hegyihadosztály katonái két szovjet harcokocsit lőttek ki,⁶⁹ melyek roncsai még a következő év tavaszán is a település Nádasfő nevű dűlőjében voltak.⁷⁰ A visszavonuló német műszakiak a Parajdon maradt vasúti kocsik tengelyét elrobbantották, egy mozdonyt a vasútállomáson a levegőbe röptettek, a másikat pedig Szováta határában, a Juhod-patak hídjával együtt robbantották fel.⁷¹

⁶⁵ HD Zetelaka, 156. o.

⁶⁶ SZGY 642/f, 3 d./c.

⁶⁷ Kacsó Lídia (szül. 1931) visszaemlékezése, Alsósófalva.

⁶⁸ Csíki – Horváth – Ozsvát – Vécsei 2006. 437. o.

⁶⁹ Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005. 111. o.

⁷⁰ Csíki – Horváth – Ozsvát – Vécsei 2006. 438. o.

⁷¹ Uo.

Parajd kiürítésével a visszavonuló német–magyar erők elhagyták Udvarhely vármegye területét, szeptember 15-én elérték a G vonalat, ahol tartós védekezésre rendelkeztek be, további visszavonulásukat ugyanis Hitler nem engedélyezte.⁷² A Jobbágytelkére, majd az ország belsejébe menekült Kovács Antal farkaslaki plébános visszaemlékezése szerint szeptember 15-e után „Székelyföld északi peremén kemény harc vonal fejlődött ki. A harctér vonala Nyárádtó, Ákosfalva, Jobbágyfalva, Székelyhodos, Jobbágytelke, Nádas, Görgény volt.”⁷³

Amint láthattuk, a front átvonulása során a papok többsége elhagyta szolgálati helyét és az ország belsejébe menekült, a lakosság nagyobb része viszont helyben vészelte át a front átvonulását. Az átvonuló szovjet–román hadsereg kegyetlenkedései Udvarhelyt sem kerültk el, többek közt a templomokat, plébániákat is feldúlták, kifosztották. Ez fokozottan volt jellemző azon egyházközségekre, ahonnan a pap elmenekült, itt általában az átvonuló katonaság garázdálkodásain felbátorodott helybeliek is „besegítettek” a fosztogatásba. Erdemes említést tenni az itthon maradt papokról, akik helytállásukkal példát mutattak a közösségeknek, elmenekült paptestvéreik feladatait is ellátva azok visszatéréséig: Kápolnásfaluban vitéz Mihály Lajos plébános mindvégig helyén maradt, szeptember 16-án az oroszok elhurcolják, de Felsősófalván megszökik és visszatér híveihez;⁷⁴ Küküllőkeményfalván Kedves Péter plébános és Csathó Ferenc nyugalmazott plébános a helyükön maradtak.⁷⁵ Vágásban dr. Hodor Jakab plébános helyén maradt, rövid időre nála talált menedéket Antal János;⁷⁶ Zetelakán Hadnagy János plébános egy pár napig a híveivel volt az erdei tanyákon, novembertől az esperesség tanfelügyelői teendőit látta el;⁷⁷ Nyikómalomfalváról Fülöp János plébános a szomszédos Székelypálfalván bújik meg, de öt nap után visszatér híveihez;⁷⁸ Atyhában Antal János két napig a faluban bujkált, majd Vágásba szökött, ahonnan október 15-én tért vissza híveihez;⁷⁹ Máréfalváról András Péter plébános Székelyszenttamásra menekült, de hívei utána mentek és visszahozták;⁸⁰ Székelyudvarhelyen egyedül Kiss János nyugalmazott esperes maradt, aki átvette a kerületi főesperesi szerepet;⁸¹ Székelykeresztúron a nyugalmazott Orbán János maradt, akit a meg-

⁷² *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 112. o.

⁷³ HD Farkaslaka, 230. o.

⁷⁴ HD Kápolnásfalva (lapszám nélkül).

⁷⁵ SZGY 712/B, 9. d.

⁷⁶ HD Vágás (lapszám nélkül).

⁷⁷ HD Zetelaka, 156–157. o.

⁷⁸ HD Nyikómalomfalva, 199. o.

⁷⁹ SZGY 642/f, 3 d./c.

⁸⁰ SZGY 712/B, 9. d.

⁸¹ GYÉL I.1/a. 2353/1944-H, 10. cs., 1981. d.

szállók rövid időre letartóztattak;⁸² Szentkeresztbányán a beteges, nyugalmazott Török Ferenc plébános maradt.⁸³

Összehasonlításképpen: egy Márton Áronnak készültnovember 7-i kimutatás szerint Gyergyóban egyetlen pap maradt Csomafalván, Csíkban a 36 plébániából hatnak volt lelképásztora, Udvarhelyen pedig a 32 katolikus egyházközösségből nyolcnak volt papja.⁸⁴

Tanulmányom befejezéseként a kápolnásfalusi plébános, vitéz Mihály Lajos tartalékos katonai főlelkész szavait idézném, aki az események után keserűen így fogalmaz az Erdély püspökének írt 1944 december 10-i jelentésében: „A kép szomorú. Szolga, béres módjára hagyták el, futottak a papok nyájuk nélkül. Gimnáziumok, internátusok maradtak gazda nélkül. A Székelyföldet itt hagyni, gyáván szaladni szégyen! Örökre szégyene marad a székely papságnak. Iskoláink nagy része üresen áll, tanítóink egy része szintén elmenekült. A menekülés áradatában visszatérésre készítettem a papokat, tanítókat, sokan visszatértek, mások gyáván szaladtak tovább. Vezető emberek szintén fejvesztetten menekültek. Templomaink sok helyen (ahonnan a plébánosok elmentek) kifosztva állanak, plébánia hivatalokban minden szétszórva és összezúzva hever. Anyagi erőnk hiányában kétségbeesve várjuk és esdjünk egy szebb jövő után.”⁸⁵

BIBLIOGRÁFIA

- Berekméri* 2015. *Berekméri Árpád Róbert*: „Lesz még kikelet”. A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály a második világháborúban (1940–1945). Marosvásárhely, 2015.
- Bethlen* 1989. *Bethlen Béla*: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Budapest, 1989.
- Csíki – Horváth – Ozsvát – Vécsei* 2006. *Csíki Zoltán – Horváth István – Ozsvát Pál – Vécsei Árpád*: Rapszóné öröksége. Tanulmányok Parajd község múltjából. Déva, 2006.
- Haáz* 1944. *Haáz Ferenc Rezső*: A székelyudvarhelyi Református Kollégium Fiúgimnázium I–V. oszt. évkönyve. Székelyudvarhely, 1944.
- Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. *Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert*: Erdély a hadak útján 1940–1944. H. n., 2005.
- Kovács* 2008. *Kovács Piroksa*: „Orczád veritékével...” Máréfalva a történelem sodrában. Székelyudvarhely, 2008.

⁸² Uo.

⁸³ SZGY, 712/B, 9 d.

⁸⁴ GYÉL I.1/a. 2334/1944-H, 10. cs., 1981. d.

⁸⁵ GYÉL I. 1/a, 1945, 32. cs., 34. sz.

- Mocanu* 1994. *Marin Radu Mocanu: România – marele sacrificat al celui de al doilea război mondial. Documente. București, 1994.*
- Nagy* 2016. *Nagy József: Székelyföld határvédelme a második világháborúban. In: Székelyföld története. III. k. Székelyudvarhely, 2016. 655–674. o.*
- Nagy – Vincze* 2004. *Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március). Kolozsvár–Csíkszereda, 2004.*
- Porter* 2013. *Ivor Porter: Mihai I. al României. Regele și țara. București, 2013.*
- Ravasz* 2002. *Ravasz István: Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet–német és román–magyar párhuzamos háború Magyarországon. Budapest, 2002.*
- Schönherr* 2015. *Klaus Schönherr: Luptele Wehrmachtului în România 1944. București, 2015.*

RÖVIDÍTÉSEK

- GYÉL Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Püspöki Hivatal Iratai, 1944–1945
- HD Plébániák irattáraiban található historia domusok
- Farkaslaka 1759 egészen 1869 leírása a farkaslaki Nemes Megye érdekesebb történelmi eseményeinek és folytatása a következő években
- Homoród-karácsonyfalva Historia Domus H. Karácsonyfalva in chuata et conscripta an 1882 per Ludovicum Opera admin. parochiae
- Kápolnásfalva Domus Historia Kápolnás-falu 1868-tól
- Korond Domus historia – Korond 1944-től
- Nyikómalomfalva Nyikómalomfalva Historia Domus, 1816–2014
- Parajd Historia Domus
- Székelypálfalva A székelypálfalvi plébánia története
- Székelyszentlélek A székelyszentléleki római katolikus egyházközség története
- Székelyszenttamás Domus Historia 1870-től – Székelyszenttamás
- Székelyvarság Historia domus Varság
- Vágás Domus historia– Vágás–Dobó–Béta –1630-tól
- Zetelaka Historia Domus parochiae Zetelakaensis
- RÁLHMK Román Állami Levéltár Hargita Megyei Kirendeltsége, az RKP Udvarhely megyei bizottságának iratai
- SZGY Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltár

Somogyi Gréta

Gróf Mikó Imre és az Erdélyi Múzeum Egyesület

„...patakkal omlott nemzetünk vére, bé lőn iszapolva a nemzeti és polgári élet virágos mezeje, s csak egy-egy villámütött közintézményi rom maradt fenn fájdalmas-édes emlékü múltunkból a jelen számára... az eltemetett múltért kárpótlásul jobb jövőnek rakni le alapjait, a haza szeretetét és szolgálatát, újjászületésének hitét és reményét csepegtetni a szívekbe, most inkább kötelesség, mint volt valaha.”¹

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukása és a megtorlás időszaka bonyolult feladat megoldása elé állította azon erdélyi politikusokat, akik hazafiúi kötelességüknek érezték, hogy előremozdítsák hazájuk sorsát. Megmaradt vagyonukat nem kímélve megpróbálták újjáépíteni mindazt, ami a szó fizikai és erkölcsi értelmében is romokban hevert. A közigazgatási rendszer megváltozott, a Gubernium és a Kincstár megszűnt. Kolozsvár, Erdély fővárosa 200 000 forint hadisarcot fizetett a császáriaknak. A hosszan elhúzódó szabadságharc miatt a gazdaság tönkrement, éhínség gyötörte az amúgy is veszteségekkel küzdő lakosságot.

Ennek ellenére, vagy talán éppen emiatt, gróf Mikó Imre arra az elhatározásra jutott, hogy lelket önt elgyötört honfitársaiba, megpróbál a tudomány útján haladást felmutatni.

Legkézenfekvőbbnek a történelemtudomány mutatkozott, hiszen a magyar nemzettudat ápolása és a jövőbe vetett hit a saját múltunkban való kutakodással elősegíthető. Az 1850-es években számos visszaemlékezés született, melyek arra a kérdésre keresték a választ: hol rontottuk el?

Az 1849. január 8-i nagyenyedi tragédia nemcsak emberéleteket követelt, hanem a nagy múltú kollégium könyvtárának, ásványtárának és kéziratgyűjteményének a pusztulása felhívta a figyelmet arra, hogy szükség lenne Erdélyben egy magyar múzeumra, ahol a megmaradt értékeket biztonsággal lehetne tárolni és közkinccsé tenni.

¹ Gróf Mikó Imre intelmei fiának, Mikó Ádámnak. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattár (KvEKt), Mikó-Rhédey családi levéltár Ms 2213. Közli: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909. Szerk. *Erdélyi Pál*. Kolozsvár, 1909–1942.

Mivel a császári hatalomtól anyagi segítséget nem remélhettek, meg kellett találni a megvalósítás módját, ami mindenki számára elfogadható. Az ötletet több próbálkozás megelőzte. 1760-ban Bod Péter felvetette egy erdélyi magyar tudós társaság megalapításának javaslatát, de a megvalósítás elmaradt. Hasonló sorsra jutott 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi római katolikus püspök tervezete, illetve 1791-ben Aranka György kezdeményezése is. Döbrentei Gábor 1813-ban Kolozsvárott irodalmi és tudományos kört alakított, amely legalább sikerrel indította el az *Erdélyi Múzeum* című tudományos folyóiratot. 1819-ben megalakult a társaság is, létrejött az azt működtető pénzalap, de az alapszabályokat nem erősítették meg, így nem lett életképes. Bölöni Farkas Sándor is felvetette 1829-ben a múzeumalapítás gondolatát, de sokallták a működtetés anyagi vonzatát.

1841-ben viszont Kemény József gróf és Kemény Sámuel gróf bejelentette, hogy Gerendről beszállítják könyveiket és az ásványgyűjteményt Kolozsvárra, mert úgy vélik, ott nagyobb biztonságban lenne. Ezt a hírt az 1842. június 21-i kolozsvári országgyűlés örömmel fogadta. 1842. december 23-án meghozták a határozatot a múzeum, az országos tanácskozóterem és a Nemzeti Színház ügyében. A szászok azonban a „nemzeti” jelző miatt ellenezték ezt a határozatot, mondván, saját intézményüket nem kívánják beolvasztani. Az ügy halasztódott. Egy 1845-i királyi leirat terveket és helyszíni rajzokat kért, de ezek benyújtása után sem történt jó ideig semmi. Az 1847. november 3-ai feliratra sem kaptak választ. A forradalom és szabadságharc ideje alatt a kérdés nem került a figyelem középpontjába. Az abszolutizmus évei alatt először – legalábbis a nyomtatott irodalom szerint – Kővári László adja az ötletet a múzeum megalapításához: egyesületi úton kéne megpróbálni.

Kemény József halála (1856) után nagyobb lendületet vett a szervezés, hiszen égető kérdés lett könyvtárának biztonságos elhelyezése. A gróf úgy végrendelkezett, hogy amíg a Kolozsvári Múzeumot felállítják, gyűjteményét a budapesti Nemzeti Múzeum kezelje, ezáltal viszont elkerült volna Erdélyből.

Ekkor, 1856 májusában gróf Mikó Imre Esterházy László és Toldalagi Ferenc grófokkal a múzeum szabálytervezetét Bécsben az uralkodó elé terjesztette. November 6-án Ferenc József némi módosítást kért. 1857. május 3-án az első közgyűlés az alapszabály-tervezetet összehangolta a kormány óhajával. Augusztus 2-án a helytartóság újabb pénzügyi igazolásokat kért az addig összegyűlt pénzalapról. 1858. november 9-én további kiegészítéseket igényelt a kormány. Mikó kitartóan és fegyelmezetten reagált a mondvacsinált indokokra, nem adta fel a reményt. S ennek később meg is lett a gyümölcse, hiszen 1859. július 19-én megérkezett az uralkodó válasza: beleegyezett az Erdélyi Múzeum Egyesület létrehozásába. Örömmel fogadta a hírt Erdély, de Magyarország is. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásáról biztosította a „testvérintézményt”, amit az alapító tagok névsora is igazol.

Az alábbi forrásválogatás azt hivatott bemutatni, hogy a létrehozáshoz vezető rögzös út bejárása nem volt hiábavaló. A kitartó küzdelem eredményeképpen létrejöhett egy olyan intézmény, amely ugyan kisebb kihagyásokkal, de a mai napig betölti azt a funkciót, amit annak idején gróf Mikó Imre megálmodott.

Hogy miért volt ez fontos? Mert „...a történet a múltnak tüköre, a nemzetek tetteinek és mulasztásainak jegyzőkönyve, a gondviselés által kezeikre bízott szellemi s anyagi kincsek – nemzeti génusz és honföld – összegével mikénti gazdálkodásról vitt nagy számadás, bizonyítvány a múlt nagysága vagy törpeisége, a szintérről leszálló nemzedék életrevalósága vagy haszontalansága mellett, megnyugtató vagy óvó tanulság a jelen számára, önérzetnek és tetterőnek, bátorság- és nem csüggedésnek forrása, vigasztalásnak, jobb idők reményének, a népek halhatatlanságának záloga. Igen, a történetírás a népeknek magukba szállása, oly nagy élet-számvetés, mely az egyes történeti adatokból: a lefolyt élet minden részleteiről, polgári, katonai, vallásos, társadalmi és politikai esz-közléseiről, ipara, művészete és tudományos fejlődéséről, helyesen vagy balul felfogott hazai és nemzetközi viszonyairól, önbűneinek méltó következményei – vagy a balsors nem érdemlett csapásairól írt kisebb napi feljegyzésekből van összeállítva.”²

FORRÁSKÖZLÉS

1. Toldy Ferenc gróf Mikó Imrének³

Pest, 1856. november 25.

Nagyméltóságú gróf, kegyelmes uram!

Tegnap délután bontottam fel a november 19-ei *Kolozsvári Közlönyt*, s olvastam excellenciád örvendetes értesítését az Erdélyi Múzeum Egyesület ügye mibenlétéről. Isten áldja meg excellenciád munkás törekvéseit méltó sikerrel. E szózat mindenkire szól, de kihez inkább, mint az Akadémia tagjaihoz? Megjövén az ülés órája, kértem elnökünket, engedné felolvasnom azt, s lenne ő kommentátora a szózatnak, s megnyitója az aláírásoknak. Örömmel fogadtatott az ügy, s íme, iktassa be excellenciád e 24 akadémikus nevét az Erdélyi Múzeum Egyesület tagjai közé. Ha boldogabb idők járnának, e kis sereg nagyobb leendett.

² Erdélyi Történelmi adatok. Szerk. *Mikó Imre*. Kolozsvár, 1855–1862. XIX. o.

³ Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltség (DJCAN). Fond 1168. Mikó–Rhédei, 57. csomó.

Elhatározottam, hogy a legelső akadémiái közlevélben ez ügy iránti felszólítás is menjen.

Fogadja excellenciád e lapot tanulságul azon mély tiszteletnek és hazafiúi teljes bizodalomnak, mellyel a Mikó név iránt teljes szívből viseltetünk.

Excellenciád nagy becsű kegyességébe ajánlva, megkülönböztetett tisztelettel vagyok excellenciádnak alázatos szolgája

Toldy Ferenc

[A levél melléklete:]

Az Erdélyi Múzeum Egyletkez

Alapító vagy tíz évre részvényes tagokul aláírtak Pesten, a Magyar Tudományos Akadémia ülésében november 24. 1856.

Báró Eötvös József alapító

Toldy Ferenc, m. akad. Titoknok, részvényes

Szalay László részvényes

Csorba József részvényes

Gebhardt Ferenc részvényes

Horváth Cyrill részvényes

Kis Károly részvényes

Czuczor Gergely részvényes

Bertha Sándor részvényes

Tóth Lőrinc részvényes

Hunfalvy Pál részvényes

Csengeri Antal részvényes

Pauler Tivadar részvényes

Kemény Zsigmond részvényes

Szemere Pál részvényes

Császár Ferenc részvényes

Barabás Miklós részvényes

Wenzel Gusztáv részvényes

Dr. Polya József részvényes

Bugás Pál részvényes

Kubinyi Ágoston részvényes

Dr. Ballagi Mór részvényes

Frivaldszky Imre részvényes

Bejelentí Toldy Ferenc m. p.

Pest, 1856. november 25-én.

2. Gróf Mikó Imre Toldy Ferencnek⁴

Kolozsvár, 1856. december 5.

Tekintetes titoknok úr!

November 24. és 25-ről kelt becses leveleit nagy örömmel olvastam. Az elsőnek tárgya, hogy ti. az Aranka-féle gyűjteménynek az 1000 conv. Forint vásárlóösszegnek általam megfordítása mellett átengedését a Történelmi Bizottmány az Akadémiának ajánlani fogja – a Tudományos Akadémiának ugyan a napról hozzám intézett hivatalos értesítése által a tekintetes titoknok úr sejtelve és biztatása szerént rám nézve nagyon örvendetes eredménnyel van eligazítva, minek következtében az érintett 1000 conv. Forintot ide zárom. A másodiknak nyomán a tisztelt titoknok úr kezdeményezése s ügyszerető közbenjárása következtében Múzeum Együletünk részvényes tagjaiul magukat aláírt s általam őszintén tisztelt akadémiai 24 tagot részvényeseink sorába beiktatni szerencsés voltam.

Legyen szíves a tisztelt Titoknok úr a fennforgó ügy mindkét ágában tetteleg nyilvánított rokonszenvéért hazafiúi tiszteletem s legszívesebb köszönetem kifejezését maga és nagyon tisztelt társai részére elfogadni. Én lelkemből örvendek azon pártolásnak, mellyel múzeumalapítási szerény igyekezetünk a Tudományos Akadémia részéről találkozott, s élni fogok az alkalommal, mely akár a tisztelt Titoknok úr, akár honfias érzelmű társai irányában csekély erőmtől kitelhető vizontszolgálatom bébizonyíthatására bármikor és miben kínálkozni fog.

Addig is legyen szíves ön újított tiszteletemet elfogadni, s engem tapasztalt jóindulataiban továbbra is megtartani, aki vagyok a tekintetes akadémiai titoknok úr alázatos szolgálja

Gróf Mikó Imre

3. Gróf Mikó Imre gróf Teleki Domokosnak⁵

Kolozsvár, 1856. december 4.

Kedves barátom!

Múzeum tárgyában írt bizalmas leveledre – mit én köszönettel vettem – szintoly bizalmasan a következőket válaszolom.

Ha te oly bizonyosan tudod, hogy pár év múlva óhajításunk teljes mértéke szerénti múzeumot állathatunk, mint én hiszem és állítom, hogy nemzeti-ségünknek új szellemi oszlopokkal támogatása nélkül Erdélyben a fennálló viszonyok közt egy század múlva vége lesz: értesíts okalapjaid felől, s azonnal lemondok e nem passzióból, nem viszketegségből, nem is időtöltés vagy

⁴ DJCAN Fond 1168. Mikó–Rhédei, 57. csomó.

⁵ DJCAN Fond 1168. Mikó–Rhédei, 57. csomó.

hírnévszerzés kedvéért, hanem egyes egyedül az érintett veszélytől félelem és számtalan belátó honfitársaink indításából magamra úgyszólván erkölcsileg ráerőszakolt ügybeni további fáradozásról, eddigi munkakörömbé visszalépek, dolgozom otthon békében és csendesesen, mint te, kedves barátom, s nyugton várom el amaz évek eltelését.

Fájdalom, hogy én nem vagyok e hitben. Azt tartom: amint most, úgy pár év múlva is a legjobbat semmi – direkte vagy indirekte nemzetünk jövőjét biztosító – kérdésben nem tehetjük, az én elvem tehát az: tenni olyat, aminőt lehet. Ha jobb idők jönnek, tökéletessé tesszük mi, vagy utódink, amit most hiányosan kezdünk, ha rosszabbak, ezt legalább megőrzendik azért, mivel akkor ilyet sem lehetend teremteniök.

Jobbnál jobbák számtalanon sürgetének a múzeum ügyének felkarolására. Főnnebbi aggodalmam nemzetiségünk jövőbeni biztosítatlansága miatt az 1841/3-i törvénycikkek szellemének átvizsgálása és a Kemény József gyűjteményének (melynek egy Szebenben kormányi úton állítandó országos múzeum alapjául a Brukenthal könyvtárba⁶ átszállítása már komoly tanácskozás tárgya volt) a mi kezeink között megtarthatása arra bírának, hogy ez ügyben meginduljak. Igénytelen adományomat mindjárt eleinte az ügy kezdetén azért vetém a discussio⁷ mérlegébe, mivel a helyiség nem létét az ellenvetések sorában legelől látám. Én úgy szerkeszthetem alapítólevelemet – gondolám –, hogy ez állandóul Kolozsvárhoz kötendi az intézetet. S ha itt lesz közöttünk és szabályaink ügyesen lesznek szerkesztve és életbe léptetve, lehetlen lesz, hogy itt fő fészünkben valaha bármelyik elem által túlszárnyaltassunk.

És tanácskozáink sokan, gyakran, meghányók-vetők a kérdés mindazon oldalait is, melyeket te nekem most újból előmbe társz, és megállapodánk, hogy hozzáfogjunk, tiszta jó szándékkal, lehető előrelátással, minden más érdekek kímélésével, de a mienknek fő-fő szem előtt tartásával végre megállapítánk bizonyos szabályokat, melyekben mindenki megnyugodott, s éppen nemzetiségünknek (mely egyedül alapos és mindenoldalú tudományosság által tarthatja fenn magát a mostani és hasonló viszonyok között) megóvására hasznosaknak, szükségeseeknek vélt s azok értelmében a múzeumalapítás ügyéhez teljes eréllyel hozzáfogandónak ítélte.

⁶ A nagyszebeni Brukenthal könyvtár a Brukenthal Múzeum egyik osztályaként jött létre 1817-ben. Kezdetben kizárólag az alapító gróf 15 972 kötetes gyűjteményét tartalmazta. Végrendeletében a gróf további 36 000 guldent hagyott a gyarapításra. Az állomány tartalmaz ósnyomtatványokat, régi és ritka könyveket (zöme a XVI–XVII. századból való, pl. *Morus Tamás*: Utópia című művének első kiadása), periodikákat, kalendáriumokat.

⁷ Tárgyalás (lat.).

A minisztérium most a szabályokra némi észrevételeket tesz, s a dolog gyorsítása kedvéért a szabályokba beillesztendőnek, valamint az intézet remélhető alapjait és vagyonát is kimutatandónak határozza, s kimondja, hogy e nélkül nem is terjesztheti a fejedelem elé. Így azonban ajánlani fogja.

Az én nézetem is az, hogy a minisztériumnak nem kellene azzal bajlódni mink és mennyink lesz, hanem egyszerűen engedélyezni vagy pedig megtagadni, de ha ő azt mondja: rendszere kívánja így, ettől eltérnie nem lehet, nem engedhet oly intézetet létesülni, melyről meg nincs győződve, hogy fenn fogja magát tarthatni. Ugyan kérlek, helyes-e, lehetséges-e, hogy én és négy társam a te tanácsod szerint tegyünk? Célra vinne-e ez? Én azt mondom, nem. Ennyit aggodalmaid elsőjére.

Hogy Kolozsvárhoz kötött, magyar pénzen, magyar gyűjteményekből jobbadán magyarok által alapítandó múzeum s Múzeum-Egyleti tudományos munkásság valaha, akár a magyar nemzetiség elfojtására szolgáljon, akár germanizáló irányúvá fajulhasson itt köztünk, a magyarság legfőbb fészkeben, én agyrémnek tartom, nem lehetőségnek. Amikor rajtunk itt Kolozsvárt akár melyik elem akármi úton túltehet, minket tudományban és buzgóságban túlszárnyalhat, intézetünket éppen miránk magunkra nézve veszélyt hozóvá tenni képes lesz: akkor nem érdemeljük meg, hogy kifogyott életerejét pénzsmával tartóztassa rothadt testében a magyar. Erre szabályok módot nem adnak, ha a mi gyávaságunk engedi – ez ellen istennél sincs orvosság. Ezt aggodalmaid másodikára.

A Kemény József gyűjteménye becsének és ügyfolyamának egy hosszú pertractatióját⁸ kellene elmondanom, hogy megnyugtassalak, azonban kérlek, szíves barátságod mentsen fel ez alól, majd mikor találkozunk, elmondom. Csak azt engedd meg nyíltan kimondanom, hogy e gyűjtemény fontosabb Erdély tudományi jövőjére s kivált historiográfiájára nézve, sem mint akár kópiákkal pótolni lehetne, akár könnyedén kockáztatni szabad lenne.

Sokat, igen sokat hozhatnék fel ez ügy iránt benned felmerült kételyek eloszlatására s teljes megnyugtatóra. Remélem, igaz hazafi érzelmemben nem kételkedel, belátásodbeli gyöngeségemet pótoljátok, én mindig kész vagyok és leszek minden jó hazámfiától s kivált tőled tanulni, csak tétlenségi letargikus állapotába ne ringassuk vissza megfélemlés és a most el nem érhető legjobbra törekvés miatt úgyis soká aludt szegény nemzetünket. Ezúton, felfogásom szerint inkább fogunk irányulni azon helyzet felé, melytől te is, én is egyaránt félünk, s mit te a legjobbra törekedéssel remélsz, én pedig, ha ez nem lehet, a lehető jóval is meglelégedéssel hiszek kikerülhetni.

⁸ Foglalkozás (valamivel) az üggyel (lat.).

Istenre kérlek édes barátom, ne szakadozzunk. Vagy győzz meg, ha rosszat teszek, vagy segíts, ha jót. Mi lesz e nyomorult hazával, ha mindnyájon elhagyjuk? S ha te sem segítesz elé, kihez forduljak tanácsért és istápolásért?

Tartson meg az ég a közjóra. Tisztelő barátod

Mikó Imre

4. Gróf Gyulai Lajos⁹ gróf Mikó Imrének¹⁰

Budapest, 1856. december 22.

Tisztelt barátom!

Barátságos és bizalmas leveledre megszégyenülve teszem válaszomat, mert általlátom, miként fölszólítás nélkül kötelességem lesz vala hozzájárulni azon szent célhoz, melyhez dicső föllépésed által isten kegyelméből már közeledünk. Ha első nem is voltam, ki adománnyal az erdélyi létesülendő múzeum alapításához hozzájárultam, elhiheted, hogy senki jobban nálam téged nem tisztel, ki az elszomorodott honfiakat megint örvendeni tanítod. A mindenek ura áldjon meg hosszas élettél, ennél jobbat szeretett hazánkra nézve nem kívánhatok.

Ide mellékelve kívánságod szerint küldöm az előleges és ideiglenes ajánlatomat, az aláírási ívet – mihelyt megtelik – szintén kezedhez fogom szolgáltatni. Reménylem, egy pár év alatt hazatelepedve gyakrabban lesz szerencsém társaságodban, gyönyörködhetni dicső művedben, és annak gyarapodásán közerővel dolgozhatni.

Vagyok határtalan tisztelettel alázatos szolgád és tisztelő barátod

Gyulai Lajos m. p.

[A levél csatolmánya:]

Előleges felajánlás, mely szerint alulírt – addig is, míg jelentékenyebb adománnyal hozzájárulhatna a tervezett Erdélyi Múzeum létrehozására – magát kötelezi a fölterjesztett szabályoknak felséges fejedelmünk általi megerősítése esetében 1000 egyezer pengő forintoknak a Választmány rendelkezése alá adására. Ezen felül, az 1841/3-i országgyűlésen általa ajánlott és által is adott körülbelül 2000 darabból álló ásványgyűjteményét is ezennel Mikó Imre gróf

⁹ Gróf Gyulai Lajos (1800–1869): politikus, a Főrendiház tagja. 1822–1830 között Bécsben élt, szeretett volna kancelláriai hivatalt, de terve meghiúsult. Kolozsvárra költözött, részt vett a közéletben (1834, 1837, 1846/7-es országgyűlésben erdélyi ellenzéki országgyűlési követ). Marosnémeti gazdaságát modernizálta, de 1848-ban az oláhok feldúlták és kifosztották. 1850-től inkább Pesten élt, de gyakran járt Kolozsváron, ahol lakást tartott fenn (itt volt a könyvtára és kéziratára). Az utókorra több mint 140 kötetes naplót hagyott hátra.

¹⁰ DJCAN Fond 1168. Mikó–Rhédei, 57. csomó.

őnagyméltóságának rendelkezésére általruházza, mely néhai főkormányzó, gr. Teleki József úr személyes fölügyelete alatt még akkor, lepecsételve, a volt főkormányzók levéltárába helyeztetett el.

5. Sterca Sulucz¹¹ Sándor gróf Mikó Imrének¹²

Balászfalva, 1856. december 23.

Nagyméltóságú gróf úr, kegyelmes uram!

Folyó év és hó 2-án hozzám utasított becses felszólítását ezen hó 18-án valék szerencsés tisztelni és örömmel olvasni.

Amint egyrésztől szívemből üdvözlöm és óhajtom az Erdélyi Múzeumnak felállítását, mely édes közhazánknek szellemi javát és tisztet jó hírnevét más civilizált európai országokkal szemben csak emelni és gyarapítani fogja, úgy hazafiúi szent kötelességemnek tartom azt mind személyem részéről, mind egyházam és nemzetem fiainál mennyire szorult körülményeink és vékony tehetségeink engedik, pártfogolni, s pártfogását eszközölni, azért előre jelentem excellenciádnak, hogy részemről 100 pengő forintot a felállítandó és létrehozandó Erdélyi Múzeum számára örömmel és oly szándékkal írok alá, hogy amikor még lehet és amivel és mennyire tehetségem is engedendi, annak gyarapodását előmozdítani nem fogom elmulasztani.

Egyházam fiai- és leányaihoz pedig egy körlevelet fogok bocsátani, melylyel az életbe léptetendő Erdélyi Múzeum pártfogását melegen ajánlani fogom.

Tudja excellenciád, hogy egyházam és nemzetem fiai szegények, gazdag és nagyszerű ajánlatokkal és áldozatokkal az Erdélyi Múzeum felszerelésére és kincsei gyarapítására nem járulhatnak, hanem mégis találtathatnak náluk is oly dolgok, melyek ha nem is nagyszerűek és magokban nagy értéket nem tartanak is, a Múzeumban mégis érdemes helyet foglalnának.

Ehhez egy bizodalmas kérést is ragasztok, hogy amikor excellenciátok a Múzeumi Komité felállításáról és összeszerkesztéséről, vagy más hivatalnokok rendezéséről gondoskodni fognak, kegyeskedjenek excellenciátok azoknak tagjai közé nemzetem fiai közül is választani. Excellenciád ért engemet, és bölcsen belátja, mily jó benyomást keltene ez, s mily nagyszerű lépés és hatós buzdítás volna mind a két nemzetre a károson megtárgult testvéries közlekedés- és jó egyetértésnek helyreállítására és a kárhozható múltnak elfelejtésére, melynek

¹¹ Sterca-Sulucz Sándor (Alexandru Sterca-Sulut 1794–1867): a fogarasi és gyulafehérvári görög-katolikus főegyházmegye püspöke. A román görögkatolikus egyház elöljárója 1850–1867 között.

¹² DJCAN Fond 1168. Mikó-Rhédei, 195. csomó.

eszközlésére mindenki, emberi és hazafiúi módon gondolkodó és érző a köz-
édes hazánk érdekében köteles közremunkálni.

Fogadja el excellenciád mély tiszteletemet, mellyel öröklök excellenciádnak
alázatos szolgája

Sterka Sulucz Sándor
Gyulafehérvári g. e. érsek

6. Báro Schaguna András¹³ gróf Mikó Imrének¹⁴

Nagyszeben, 1856. december 28.

Nagyméltóságú gróf, császári királyi kamarás kegyelmes úr!

Midőn azon különös megtiszteltetésemért, melyet jelen hó másodikán
hozzám intézett, igen becses felszólító köriratában egy hazai Múzeum léte-
sítése körül személyem iránt tanúsítani méltóztata, legszívesebb köszönete-
met nyilvánítani sietek, egyszersmind vagyron szerencsém a betöltött aláírási
ívet Nagyméltóságodnak további használatra átküldeni. Ki is excellenciádnak
a Mindenhatótól elegendő erőt és áldást ezen nemes dolog szerencsés végre-
hajtására szívemből kívánok és megkülönböztetett tisztelettel maradok excel-
lenciád alázatos szolgája

b. Schaguna András m. k.
erdélyi püspök

NB. Aláírt egy igazgatói részvényt 500 p. fttal

¹³ Andrei Saguna (1809–1873): erdélyi román ortodox püspök. A szabadságharc alatt előbb a szerb magyarellenes csapatokhoz csatlakozott, majd részt vet mindazon politikai tevékenységekben (bécsi és olmützi deputáció), amelyek a magyar érdekek ellen irányultak. 1848 őszeig kivárá politikát folytatott. Elnökletével még abban az évben megalakult a Román nemzeti Komité. 1849 januárjában Puchner megbízásából a Havasalföldön állomásozó orosz megszálló csapatokhoz utazott, ott oltalmat kért és Erdélybe hívta a cári sereget. 1850-ben a bécsi udvar a Lipót-rend adományozásával hálálta meg tevékenységét. 1852-ben bárói és belső titkos tanácsosi rangot kapott. 1867-ben befejezte a román iskolaügy reformját.

¹⁴ DJCAN Fond Mikó–Rhédei cota 195.

7. Gróf Mikó Imre Sterca Sulucz Sándornak¹⁵

Kolozsvárt, 1856. december 31.

Főméltóságú érsek úr!

Tisztelvén nagyméltóságodnak e hó 23-ról hozzám intézett nagybecsű levelét, melyben az alapítandó Erdélyi Múzeum számára 100 p. ft-ot ajánlani, s e tárgyban híveihez külön körlevél intézését ígérni méltóztatik, sietek ezekért hálás köszönetemet nyilvánítani.

Ami pedig excellenciád levelében foglalt nézeteket illeti, legyen meggyőződve excellenciád, hogy én azokat föltétlenül osztom, sokat forgattam az utóbbi időkben hazám történeteinek lapjait, s megtanultam azokból, hogy azon tenger nyomor, mi e szegény hazán annyiszor eláradott, legtöbbször fia egyenetlenkedésének műve volt. Legyen excellenciád továbbá meggyőződve arról is, hogy engem valamint egyebekben soha önző tekintetek nem vezetnek, úgy a fennforgó esetben is szűkkeblűséget tanúsítani nem fogok, s másokra a tőlem kitelhetőbben ez értelemben hatni el nem mulatom. Egyébiránt az én ügyvezetésem e tárgyban csak ideiglenes, mely a legelső részvényesi közgyűlés egybehívásával meg fog szűnni, és átruháztatni a közszavazat útján egybeállítandó választmányra.

Bátorságot veszek magamnak továbbá excellenciádat arra megkérni, legyen kegyes az illető helyen az iránt rendelkezni, hogy az ide zárt csatolmányok az ottan megjelenő román lapba felvételvé, azon hírlap közönsége tudatára juttassanak. Teljes tisztelettel maradván nagyméltóságod alázatos szolgálója

Gróf Mikó Imre

¹⁵ DJCAN Fond Mikó–Rhédei cota 149.

Stark Tamás

Magyar sors a Délvidéken

A délvidéki magyarok ellen 1944 őszén elkövetett tömeggyilkosságok története és emlékezete felejtésre volt ítélve. A zsidóság sorsának komoly, tudományos igényű feldolgozására is évtizedeket kellett ugyan várni, de a nyolcvanas évek elejétől a vészkorszak megismerése a történeti kutatások szerves részévé vált. A felvidéki magyarok üldöztetéséről és a magyarországi németek kitelepítéséről a kommunizmus évtizedeiben nem írtak a tankönyvek, de a magyar emigráció és a nemzetközi szakirodalom addig is rendszeresen foglalkozott ezekkel a témákkal, amíg a hazai politikai klíma lehetővé nem tette e „kényes” ügyekkel való szembenézést. Magyarok százezrei szovjet fogságának története is felejtésre volt ítélve, de a deportálásokra utaló „málenkij robot” fogalma minden tiltás ellenére fennmaradt, és a családi emlékezet megőrizte az elhurcolások emlékét. A délvidéki magyarság tragédiája azonban nem érintette meg a nemzet egészét, mert az erről szóló hírek a háború utolsó hónapjaiban már nem jutottak el a magyarság zöméhez. Az ideiglenes magyar kormány tisztában volt a terrorhadjárat mértékével és az áldozatok nagy számával, mégis hallgatott, mivel 1945 után megszűnt a jugoszláviai magyarok nyílt zaklatása, s az országban a törvényesség látszatát igyekeztek kelteni. A legfontosabb nemzetpolitikai kérdés immár a teljes felszámolás előtt álló felvidéki magyarság megmentése volt.

Magyar diák, olvasó 1990 előtt gyakorlatilag nem szerezhetett tudomást a magyarságot a háború utolsó szakaszában ért megtorlásokról.¹ De a háború utáni megtorlásokról, kényszermigrációkról szóló, Nyugaton megjelent, nagy klasszikus összefoglalók, így Joseph B. Schechtman, Eugene Kulischer,

¹ Egyetlen szépirodalmi mű említette a temerimi kivégzéseket: Illés Sándor 1977. *Balogh Sándor: „A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947”* című, 1982-ben a Kossuth Könyvkiadónál megjelentetett könyvében még nagyjából a hagyományos, akkor megkívánt szemléletet tükrözi, de ha az olvasó a lábjegyzeteken is átrágtta magát, akkor számos, korábban elhallgatott eseményről, így a délvidéki magyarüldözésről is tájékozódhatott. A magyarok elleni atrocitásokkal röviden foglalkozott *A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944* című könyvében, amely szintén a Kossuth Könyvkiadónál jelent meg 1987-ben.

Anthony Bouscaren, Michael Marrus művei sem említik a Délvidéken történeteket.²

A délvidéki tömeggyilkosságok emlékét – úgy-ahogy – a nyugati magyar emigráció tartotta életben. Először Nagy Ferenc, száműzött miniszterelnök tett róla említést a *Küzdelem a vasfüggöny mögött* című, 1948-ban megjelent visszaemlékezésében.³ Sulyok Dezső *A magyar tragédia* című, önéletrajzi elemeket is tartalmazó, 1954-ben megjelent nagy műve adta az első hosszabb beszámolót a partizánok rémtetteiről.⁴ Két szemtanú-beszámoló is megjelent a magyarok ellen elkövetett délvidéki vérengzésekről. Szigethy György 1956-ban, Homonnay Elemér 1957-ben jelentette meg visszaemlékezését.⁵ Az ötvenes évek végétől azután a jugoszláviai magyarüldözés története már főképp csak a nyilas emigrációhoz kötődő kiadványokban bukkant fel. Marschalkó Lajos, Fiala Ferenc és Málnási Ödön írásai tartalmuktól függetlenül nem tettek jót a délvidéki magyarok ügyének, mert a Szálasi-rendszert éltető szerzők munkáira még a Nyugaton élő magyar kutatók sem hivatkoztak szívesen, ráadásul a szerzőkkel kapcsolatban bárki mondhatta, hogy a kommunisták leleplezésével a nyilas rendszer bűneit kívánták csökkenteni.⁶

A hatvanas-hetvenes években már az emigrációban megjelenő művekben is alig-alig tűnik fel a délvidéki magyarok 1944-es tragédiája. Az emlékezet elhalványulásának az anyaországi cenzúrán túlmenően a délvidéki magyarok egyre javuló sora volt a legfőbb oka. Magyarországon Jugoszlávia amolyan „félszabad” és nyugati árubőséggel megáldott országnak számított, és a vajdasági magyarok helyzete – különösen az erdélyi, kárpátaljai és felvidéki magyarokéhoz viszonyítva – irigylésre méltó volt. „...sem az utódállamokban, sem az anyaországban, de bizonyos tekintetben a szabadnak mondott nyugati világban sem érezték magukat a magyarok annyira otthon, mint Tito Jugoszláviájában a hatvanas évektől...” – mondta 2003-ban a délvidéki rémuralommal foglalkozó, Újvidéken megrendezett konferencián a téma kiváló szakértője, Matuska Márton újvidéki történész és közíró⁷. A rendszerváltás Magyarországon nem hozott nagy áttörést az 1944-es délvidéki magyarüldözés történetének feltárásában és az áldozatok emlékének ápolásában. Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában* című könyve, valamint A. Sajti Énikó tanulmányai megrázó és átfogó képet

² Schechtman 1962.; Marrus 1985.; Kulischer 1948.

³ Nagy 1990. 190. o. Eredeti kiadás: *The Struggle behind the Iron Curtain*. New York, 1948.

⁴ Sulyok 1954. 156–157. o.

⁵ Szigethy 1956.; Homonnay 1957.

⁶ Marschalkó – Fiala 1958.; Fiala 1960.; Málnási 1958. 33. o. Lásd továbbá: Weissenbach 1978a.; Weissenbach 1978b.; Krupa 1979.

⁷ Matuska Márton: *Meddig jutottunk?* In: *Rémuralom*, 10. o..

adnak a magyarság sorsáról, de a feltárt tények alig-alig kerültek bele a nagy összefoglaló művekbe és a tankönyvekbe.⁸

A kommunista rendszer összeomlása Jugoszláviában maga alá temette az egységes délszláv államot is. A magyarság számára újabb megpróbáltatásokat hozó, posztkommunista, nemzetállami korszakban lehetőség nyílt az évtizedekig elhallgatott múlt feltárására. Az új nacionalista közhangulat közepette és a hatalmi szervek gyakori akadályoztatása ellenére a kilencvenes évek elején Matuska Márton jórészt visszaemlékezések alapján hatalmas anyagot tett közzé a délvidéki magyar-üldözésről. Mészáros Sándor – a Cseres Tibor és Matuska Márton által összegyűjtött és kiadott szemtanú-beszámolók, valamint gondos és kitartó levéltári kutatásai alapján – tudományos alapossággal dolgozta fel a bácskai, baranyai magyarság sorsát a rémuralom hónapjaiban. A szerző monográfiájának 1995. évi megjelentetése óta Csorba Béla, Mojzes Antal, dr. Horváth József, Pintér József, Teleki Júlia, Forró Lajos, Balla Ferenc dr. Erdősi József és más vajdasági magyar történészek és közéleti személyiségek intenzíven kutatják elfelejtésre ítélt közelmúltjukat. Jelen tanulmány is jórészt az ő kutatásaikra és a közelmúltban megjelentetett visszaemlékezésekre épül.

A délszláv nemzeteszme

Szerbia múltja dicsőséges és tragikus. A Bizánc nyugati peremén kialakuló és lassan terjeszkedő állam a XIV. század derekán érte el hatalma csúcsát. A Balkán nyugati részét ellenőrzése alatt tartó Szerb Királyság azonban nem tudott ellenállni a török hódításnak. Ami nekünk, magyaroknak „Mohács”, az a szerbeknek az 1389-es rigómezei ütközet. Déli szomszédunk sorsa azonban sokkal tragikusabban alakult. A csatavesztéssel Szerbia közel ötszáz évre török vazallussá süllyedt, és függetlenségét csak 1878-ban nyerte vissza. A régi/új állam nemzeti céljai a szerbek által lakott területek egyesítésére irányultak. A Balkán-háborúk (1912–1913) során sikerült is megszerezni Ó-Szerbiát (Koszovó) és Macedónia egy részét. A győzelmek révén Szerbia területe megkétszereződött, de így is több mint egymillió szerb maradt az országhatáron kívül, jórészt a Vajdaságban, Horvátország keleti részén és Dalmáciában. A szerbek körében a pánszláv, nacionalista eszmék a XIX. század közepe óta népszerűek voltak, és számos szervezet alakult ezek terjesztése és megvalósítása érdekében. Az egyik titkos csoport tagja volt az a Gavrilo Princip, aki az osztrák trónörökös meggyilkolásával közvetlen okot adott az első világháború kirobbanásához.

⁸ Cseres 1991.; A. Sajti 2004.

Szerbia hadicéljai lényegében a középkori balkáni nagyhatalmi státusz visszanyerésére irányultak. A politikusok és tudósok egy 15 milliós Nagy-Szerbiáról szöttek terveket. 1914 szeptemberében az antanthatalmakhoz eljuttatott területi követelések magukban foglalták Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát, Horvátországot, Isztriát, Szlovéniát és a Vajdaságot. A területi követelések eszmei alapját a délszláv koncepció adta. Az 1914. december 7-én kiadott niši deklaráció kimondta, hogy a legfontosabb hadicél a még idegen uralom alatt élő szerbek, valamint a horvátok és szlovénok felszabadítása és egy államban történő egyesítése. A délszláv népek egyesülését tűzte ki célul a Londonban székelő Jugoszláv Bizottság is, melynek tagjai a monarchiából menekült horvát és szlovén politikusok voltak. Bár a Központi Hatalmak 1915-ös offenzívája következtében Szerbia német–osztrák–magyar–bolgár megszállás alá került, a délszláv egyesülés ügye – francia, angol és amerikai rokonszenvtől kísérve – jól haladt. A szerb emigrációs kormány és a londoni csoport között sikeres tárgyalások zajlottak az egyesülésről, és a megegyezést megpecsételte az 1917. július 20-án kiadott korfui deklaráció, valamint az 1918. november 9-én megkötött genfi megállapodás. Ez utóbbi dokumentum megszületésekor a Balkán-félszigetet már az antanthatalmak ellenőrizték, és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlóban volt. 1918. október végén az osztrák Krajna tartomány Szlovénia néven függetlenné vált, és Horvátország elszakadt Magyarországtól. Mindezek után, 1918. december 1-jén kikiáltották a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot.

A korábban közvetlenül Ausztriához, Magyarországhoz és Bulgáriához tartozó területeket is magában foglaló új állam megalakulásának körülményeiben, működésében és sorsában igen hasonlított az ugyancsak 1918 őszén létrejövő Csehszlovákiára.

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területe 248 666 km² volt. Az 1921. évi népszámlálás szerint a 12 055 715 lakosú ország lakosságának 39%-a volt szerb, 23,9% horvát és 8,5% szlovén, tehát a nem szláv etnikumok aránya viszonylag magas volt. A kisebbségek számára rossz előjel volt, hogy az új állam 1919. szeptember 10-én Saint Germain-ben nem írta alá a kisebbségvédelmi szerződést. A kisebbségek kollektív jogait csak jó félévvel később, Clemenceau erőteljes nyomására volt hajlandó törvényben is garantálni a „délszláv” állam. Akárcsak Csehszlovákiában, folyamatos feszültségek voltak az államalkotó nemzetek között is. A különböző szláv nemzetek autonómiáját és egyenrangúságát hangsúlyozó, háború alatti megállapodások ellenére Csehszlovákia elsősorban a csehek, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság pedig a szerbek állama lett. A szerbek, horvátok, szlovének egyesülése I. Sándor szerb király uralodása alatt valósult meg. Az új állam a Szerb Királyság intézményrendszerére épült, amely nem volt felkészülve a területileg és lakosságában is nagymértékben megnövekedett állam irányítására. A ki nem elégített nemzeti

vályak Csehszlovákiában a szlovákok, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban a horvátok és a szlovének nemzeti mozgalmának kibontakozásához vezettek. Legkevésbé a horvátok tudták elfogadni a nagyszerb centralista politikát; ők különállásra, autonómiára törekedtek, s e cél elérése érdekében szívós küzdelmet folytattak, még erőszakos eszközök igénybevételével is.

A növekvő belső ellentétek feloldására 1929. január 6-án Sándor király diktatúrát vezetett be és az ország nevét Jugoszláviára változtatta, kiemelve, hogy a szerbek, horvátok és szlovének egy nemzetet alkotnak. A horvátországi és a szlovéniai politikai erők azonban elutasították a király terveit, diktatúráját és az ország új nevét is, mivel mindebben nem a nacionalizmusok megszűnését, hanem a nagyszerb eszme megvalósulását látták. A diktatúra bevezetésére a szélsőséges körök terrorakciókkal válaszoltak, amelyek közül a leghírhedtebb az usztasáknak tulajdonított, Sándor király ellen 1934-ben végrehajtott merénylet volt. A nemzetiszocialista Németország és a fasiszta Olaszország felemelkedése, majd az új világháború kirobbanása után elért nagy győzelmeik következtében Jugoszlávia hagyományos barátai és szövetségesei meggyengültek vagy megsemmisültek. A nehéz helyzetbe került, törekeny ország vezetése az elszigetelődéstől való félelmében a szovjet, brit és német szövetségi és védelmi ajánlat közül a legutóbbit választotta. 1941. március 25-én a jugoszláv kormány csatlakozott a Németország, Olaszország és Japán alkotta háromhatalmi egyezményhez. A döntés az adott helyzetben reális kompromisszumnak tűnt, főleg azért, mert a német diplomácia védelmet ígért az olasz, bolgár és magyar területi követelésekkel szemben, ugyanakkor támogatta Jugoszlávia igényét Szaloniki kikötőjére. Az egyezmény azonban csak egy napot volt érvényben, mivel Belgrádban katonatisztek egy csoportja államcsínyt hajtott végre, és az új kormány németellenes politikába kezdett. A kormányváltás megfelelő ürügynek bizonyult a Görögország lerohanására készülő Németország számára arra, hogy a hadjáratot Jugoszláviára is kiterjessze. Két évvel Csehszlovákia felbomlása után a „délsláv” állam is szétesett. Szlovéniát Németország és Olaszország osztotta fel egymás között. Koszovót az olasz kézben lévő Albániához csatolták, Macedóniát Bulgária szállta meg. A zömmel magyarok lakta Bácska és Muraköz visszakerült Magyarországhoz. A területileg megcsonkított Szerbia Nedić tábornok miniszterelnöksége alatt gyakorlatilag német bábállam lett. Német támogatás mellett 1941. április 10-én az usztasa Ante Pavelić vezetésével megalakult a Független Horvát Állam, amely Boszniát és Hercegovinát is magában foglalta. A horvát állam és Szlovákia létrejöttének körülményei sok hasonlóságot mutatnak, de Ante Pavelić rendszerének nem volt akkora támogatottsága, mint a Tiso-rezsimnek.

A két világháború közötti időszakban a szerbek Jugoszlávia etnikai sokszínűségét a délsláv nemzeti identitás kiépítésével, propagálásával kívánták eltüntetni. A sokszínűséget a térség új urai sem tolerálták, a különböző nem-

zetiségek évszázadok óta tartó együttélését etnikailag homogén államok létrehozásával akarták megszüntetni. A kényszerű telepítések a szerbeket és a szlovénokat érintették a legfájdalmasabban. Különböző források szerint 220–280 ezer szerbnek kellett távoznia elsősorban Horvátországból, valamint a német, olasz, bolgár és magyar ellenőrzés alatt álló területekről a szerb bábállamba.⁹ A Németország és Olaszország között felosztott Szlovéniából mintegy 200 ezer szlovént üldöztek el lakóhelyéről. Az elűzöttek helyébe németeket és olaszokat telepítettek. A Horvátországban és Szerbiában maradó, az új rendben privilegiált státust kapó, kb. 400 ezer fős németiség mintegy 90 százaléka ugyanakkor szülőföldjén maradt.¹⁰ A német győzelmek árnyékában elképzelhetetlennek tűnt, hogy a világháború utáni etnikai tisztogatásoknak és bosszúhadjáratoknak ők, vagyis a szülőföldjükön maradók lesznek az elsődleges célpontjai és áldozatai.

A visszatért Délvidék

A Jugoszláviát támadó német csapatok magyarországi átengedése, valamint a hadjáratban való részvétel évtizedeken keresztül a történetírásban és a publicisztikában a Horthy-rendszer egyik főbűnének számított. Újságcikkek, népszerűsítő kiadványok írták, hogy a revíziós politikával és annak utolsó aktusával, a délvidéki bevonulással az „uralkodó osztály” végleg Hitlerhez láncolta az országot, és az országgyarapodás szükségszerűen országvesztéshez vezetett. E régi narratíva szerint a délvidéki akció a Horthy-rendszer történetének egyik különösen sötét szegyenfoltja, mert a bevonulás előtt négy hónappal a magyar diplomácia örökbarátsági szerződést kötött Jugoszláviával. Az események láncolatában Teleki Pál miniszterelnök meglátta az ország végzetét, de a felismerés súlya alatt összeroppant és öngyilkosságot követett el. Utóda, Bárdossy László miniszterelnöksége alatt kapcsolódott be a honvédség a balkáni hadműveletbe. A magyar haderő bevetésének elrendelése a legfőbb vádpontok között szerepelt a Bárdossy ellen 1945-ben lefolytatott és halálos ítélettel zárult nép-bírósi perben.

Magyarország áruló és agresszív színben történő feltüntetése rokonszenves volt az egykori kisantant államainak, Csehszlovákiának, Romániának, de különösen Jugoszláviának, mert így morálisan messzemenően fölényben érezhette magát a háború után önmagát megbélyegző északi szomszédjával szemben.

⁹ *Schechtman* 1946. 441. o.; Délkelet-Európa térképekben 2005. 30. o.

¹⁰ A Németországba és a megszállt területekre költözők száma 35 ezer volt. *Lemberg – Franzen* 2004. 290. o.

A valóságban a német invázió küszöbén és annak megkezdésekor a magyar kormány nagyon óvatos politikát folytatott, éppen azért, hogy az agresszió vádja ne merülhessen fel és így elmaradjon az angol kormány részvétel esetén beígért hadüzenete. 1941. április 1-jén Horthy kívánságára a Legfelső Honvédelmi Tanács három feltételben szabta meg a magyar beavatkozást. Ezek szerint Magyarország akkor csatlakozik a német támadáshoz, ha Jugoszlávia mint állam felbomlik, tehát az örökbarátsági szerződés, legalábbis formálisan érvényét veszti. További feltétel volt a magyar kisebbség veszélyeztetett volta, valamint politikai, katonai vákuum kialakulása a magyarok által lakott területeken. A német támadás április 6-án indult meg. A délvidéki hadműveletet a magyar haderő április 11-től hajtotta végre. Horvátország egy nappal korábban kiáltotta ki függetlenségét, ezért ettől a naptól magyar részről Jugoszláviát nem létező országnak tekintették. A gyorsan előrenyomuló csapatok komoly ellenállásba nem ütköztek, mivel a német sikerek miatt a jugoszláv haderő már korábban elhagyta az elfoglalásra kijelölt területet. A Bácskát, a Muraközt, a Muravidéket, illetve a Baranyai-háromszöget magában foglaló Délvidék birtokbavétele április 13-án estére befejeződött. A magyar politika sikerként könyvelte el, hogy angol részről nem történt hadüzenet, csak a diplomáciai viszony megszakítására került sor.

A magyar vezetéstől a nemzetállam eszméje idegen volt, ezért az 1938 és 1941 között elfoglalt és visszacsatolt területeket nem akarták etnikailag homogénné tenni. A Délvidéken sokféle nemzetiség élt együtt. A jugoszláv népszámlálás adatai szerint a mintegy 1 milliós lakosság 26%-a magyar, 20%-a szerb, 19%-a horvát, 17%-a német, 7%-a szlovén, 11%-a pedig ruszin, román és szlovák nemzetiségű volt. Az 1941. évi magyar népszámlálás szerint viszont a magyarok részaránya 39%-ot, a németeké 19%-ot, a szerbeké pedig 16%-ot tett ki.

Magyar részről a Délvidéken – csakúgy, mint a többi visszatért területen – a népesség összetételénél alapvetően az 1918. előtti állapotokat kívánták visszaállítani. A terület I. világháború végi etnikai összetételét azonban a szervezett szerb telepítések megváltoztatták.¹¹ A magyar katonai közigazgatás tehát első sorban a jugoszláv telepítéspolitikát következményeit kívánta felszámolni.

A harcokat követően, április 14-én a délvidéki hadműveletet végrehajtó 3. magyar hadsereg parancsnoka, Gorondy-Novák Elemér altábornagy tisztogató akciót rendelt el. Ennek során a magyar katonai hatóságok összesen mintegy 12 ezer szerb telepest, valamint nemzethűség szempontjából gyanúsnak tartott személyt internáltak. Az internáló helyeket a főbb közlekedési útvonalak, így a Tisza és a Duna, valamint a Szabadka-Újvidék vasútvonal közelében alakí-

¹¹ Kocsis Károly kutatásai alapján 48 ezerre teszi a betelepített szerbek számát. *Kocsis – Kocsis-Hodosi* 1998. 149. o.

tották ki azért, hogy a kitelepítést Szerbia és Horvátország irányába gyorsan végre lehessen hajtani.

Az 1918 után bevándorolt és a jugoszláv haderő visszavonulása után is lakóhelyén maradt, tehát a magyar közigazgatás által kitelepítésre ítélt személyeket a polgári hatóságok 1941 nyarától írták össze. Az 1942 januárjára elkészült összeírás 48 067 nevet tartalmazott.¹² A kitelepítések végrehajtása a Délvidéken ugyanúgy korlátokba ütközött, mint az 1938-ban visszacsatolt felvidéki területsávon. Az 1918 után érkező szerbek kitelepítését szervezett módon csak Horvátország – és még inkább Németország – hozzájárulásával lehetett végrehajtani. A horvát kormány elvben hozzájárult a kiutasított szerbek átvonulásához, de a kitelepítés végrehajtása a szerbiai német katonai vezetéstől függött.

A magyar kormány a délvidéki bevonulás után számos alkalommal tárgyalta a kiutasításra kijelöltek befogadásának ügyében a német külügyi és katonai vezetőkkel. Miután a szerbiai német közigazgatás a nem őslakos szerbek átvételét már 1941 áprilisában megtagadta, a magyar kormányzat legalább az internálótáborokba zártak átadását szerette volna elérni. A német külügyminisztérium júliustól kezdve több alkalommal is kifejezte hajlandóságát az internáltak egy részének átvételére (2-3 ezer internált átvételét helyezték kilátásba), de a belgrádi német parancsnokság minden telepítési kísérletet megghiúsított. Nem vezettek eredményre a Bolla János belgrádi ideiglenes ügyvivő és Božo Maksimović szerb menekültügyi kormánybiztos között 1942-ben lefolytatott megbeszélések sem. A megegyezés döntő akadálya az volt, hogy a Horvátországból és a volt Jugoszlávia egyéb területeiről érkezett, mintegy 300 ezer menekült és kiutasított elhelyezése megoldhatatlan problémát jelentett a szerb hatóságoknak, s ezért az új délvidéki telepéseket már nem tudták fogadni. A szerb hatóságok és a német katonai vezetés döntésében a kényszermigráció által okozott szociálpolitikai és közigazgatási válsághelyzetten túlmenően biztonságpolitikai aggályok is szerepet játszottak. A kiutasítottak és menekültek százezres tömegei ugyanis a fegyveres ellenállási mozgalmak kimeríthetetlen tartalékát jelentették. Mivel a szerb bábállammal és a német katonai vezetéssel folytatott tárgyalások eleve nem sok eredménnyel kecsegtettek, a magyar hatóságok már 1941 áprilisától kezdve az év végéig egyoldalú akciók során jelentős számban toloncoltak ki nem „őslakos” szerbeket. Egy korabeli német forrás 35 ezer kitoloncolt szerbet említ.¹³ A németbarát szerbiai Nedić-kormány által felállított Menekültügyi Bizottság 1941 szeptemberében

¹² A. Sajti 1987. 198. o.

¹³ Az adatot a budapesti német követség titkára, Karl Frahe közölte Ghyczy Jenővel, a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetőjével 1941. október 21-i megbeszélésükön. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-64. Küm. Res. Pol. 1941-16 798. Idézi: A. Sajti 1987. 189. o.

a Délvidékről menekültek és kitoloncoltak együttes számát 56 ezerre becsülte.¹⁴ Több, Magyarországon megjelent vagy Magyarországról szóló munka szerint viszont a kitoloncoltak száma nem haladja meg a 15 ezer főt.¹⁵ A szerb történeti irodalomban az elüldözöttek száma széles határok között, 25 ezer és 150 ezer között mozog.¹⁶ Az utóbbi szám forrása nyilvánvalóan egy 1941 májusában keletkezett német dokumentum, mely 150 ezer szerb kitelepítésének a tervezéséről tudósította a Wilhelmstrassét.¹⁷

Bár a kormányzat célja az 1918-as etnikai státus quo helyreállítása volt, és terveiben telepítések nem szerepeltek, két *kisebb* betelepítési akcióra mégis sor került. Mindkettő az 1918-as határokon, vagyis a Kárpátokon kívül élő magyar szórványokat érintette. A Romániával 1941. május 11-én megkötött egyezmény keretében a magyar kormány 17 700 bukovinai székelyt telepített le Bácskában.

Áttelepítésre kerültek a partizánháború által veszélyeztetett boszniai magyarok is. Az 1942 április elején aláírt horvát–magyar egyezmény három boszniai falu, Gunja, Vučjak és Brčko lakosságára terjedt ki. Az 1942 szeptemberéig húzódó telepítések során 1552 főt helyeztek el a bukovinai székelyek körében a Délvidéken.¹⁸ A közalkalmazottak és családtagjaik betelepülése további 14 ezer fővel növelte a magyarság számát.¹⁹

A katonai és polgári közigazgatásnak azonban nemcsak a magyarság megerősítésében volt szerepe. Magyar katonák, rendőrök, csendőrök és köztisztviselők olyan események kivitelezéséhez is hozzájárultak, amelyek közvetve (morálisan) és közvetlenül is jelentősen gyengítették a délvidéki magyarság pozícióit. A magyarországi holocaust történetének ismertetése túlmegegye tanulmány keretein, mégis meg kell említeni, hogy 1944 nyarán, az ország német megszállása után deportált több mint 400 ezer zsidó közül mintegy 20 ezer főt a Délvidékről hurcoltak el. A másik szégyenfolt az 1942. januári „razzia”, a szerbek és zsidók ellen végrehajtott megtorló, megfélemlítő hadjárat.

A művelet önvédelmi akciónak indult. A magyar közigazgatásnak és a rendvédelmi alakulatoknak nemcsak joguk, hanem kötelességük is volt a Délvidék biztonsági okokból, a rend fenntartása érdekében történő gyakori átfésülése. 1941 áprilisában a visszavonuló jugoszláv csapatok a szerveződő ellenálló cso-

¹⁴ A. Sajti 1987. 190. o.

¹⁵ Lásd például Gosztonyi 1992. 55. o.; Macartney 1961. 13. o. A magyar hadsereg irányelveiről, rendeleteiről, direktíváiról lásd: Csima 1961. 59. o.

¹⁶ Az alacsonyabb becslés forrása: Milošević 1981. 276. o. A 150 ezres szám megjelent: Kasaš 1996. 39. o.

¹⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 581. o.

¹⁸ A. Sajti 1987. 228. o.

¹⁹ KSH Levéltár, Barsy hagyaték.

portok számára sok fegyvert és muníciót hagytak hátra. A szétszabdalt, felosztott ország területén két nagy fegyveres ellenállási mozgalom szerveződött. A Draža Mihajlović által vezetett, jórészt katonatisztekkel álló csetnikiek a Londonban székelő jugoszláv emigráns kormányt támogatták, de 1942-től a német megszállókkal is kapcsolatot kerestek, hogy közösen harcoljanak a másik nagy ellenállási csoport, a Tito vezette partizánok ellen. Josip Broz Tito szervezete, a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg kommunista és szovjetbarát volt. Bár a korabeli magyar dokumentumokban a fegyveres ellenállók szinte egységesen a „csetnik” névvel illetik, 1941 nyarától a délvidéki szabotázsakciókat kommunista aktivisták hajtották végre. A kommunista párt Tartományi Bizottsága az első robbantásos merényletekre még a proletárforradalom közeli kitörésének reményében adott utasítást. 1941 júliusa és októbere között 35 szabotázsakció történt Bácskában; nemegyszer csendőröket, katonákat támadtak meg.²⁰ A nyár folyamán a hatóságok felszámolták a földalatti kommunista szervezetek javát. „Segítségükre voltak a volt jugoszláv kommunistaellenes csendőr- és rendőrtisztek, akik ládászámra adták át az adatokat a Magyar rendőrségnek és csendőrségnek. Ezt tették a délvidéki magyarok és több szerb is” – írja visszaemlékezésében egy csendőrtiszt.²¹ A letartóztatottak száma mintegy 600 fő volt. A Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök kezdeményezésére Újvidéken és Szegeden felállított rögtönítélő bíróságok 99 kommunista aktivistát ítélték halálra, de többüket kegyelemben részesítették, s így a kivégzettek száma 71 fő volt.²² Épp a perek idején alakult meg a térség egyetlen szervezett ellenállócsapata, az 58 főből álló sajkási partizánecsoporthoz, amely felújította a hatósági személyek elleni támadásokat. 1941 decemberében a fegyveresek Csurog, Mozsor és Zsablya közelében súlyos áldozatokkal járó tűzharcba keveredtek csendőrrjárőrökkel. A partizánokkal folytatott összecsapások során talált feljegyzések, valamint elfogott partizánok vallomásai alapján a magyar hatóságok arra a következtetésre jutottak, hogy a sajkásvidéki partizánok a Bánságból átszivárgó, új csapatokkal kiegészülve a közeljövőben felszabadító háborút indítanak a Délvidék egész területén. A fokozódó partizán-tevékenység és a bizonytalan, de vészjósló hírek hatására 1942 elején a bánsági német és a délvidéki magyar hatóságok nagyarányú akciót indítottak a kommunista fegyveres csoportok felszámolására. A Délvidék történetének kiváló ismerője, A. Sajti Enikő könyvében felveti, hogy a tisztogatási akció lefolytatásának köze lehetett Ribbentrop német külügyminiszter január 6-án kezdődő budapesti tárgyalásaihoz.²³ Horthy ugyanis többek között azzal az indok-

²⁰ A. Sajti 1987. 271. o.

²¹ Rektor 1980. 232. o.

²² A. Sajti 1987. 272. o.

²³ A. Sajti 1987. o.

kal utasította vissza a teljes magyar haderő keleti frontra küldésére vonatkozó német kérést, hogy a Délvidék és az egész Balkán stabilitását veszélyeztető partizánháború miatt itthon is szükség van a katonákra. A magyar érvelést erősítette a Ribbentrop-pal, majd később Keitel vezérkari főnökkel való tárgyalások során a partizánveszély felnagyítása, majd az ellenük vívott harc hevesességének – az elfogott, kivégzett szerb fegyveresek nagy számával történő – bizonyítása. Jól tükrözi a magyar megfontolásokat a kormányzónak 1942. január 10-én Adolf Hitlerhez írott levele. „Kétségtelen, hogy ma az egész világnak legfontosabb érdeke a bolsevizmus leverése... Természetes, hogy lelkesedéssel kívánunk részt venni a döntő harcban... Ki kell azonban jelentenem, hogy a rendelkezésre bocsátható erők méretezésében a következő szempontokra kell tekintettel lennem. Tőlünk délre a Balkán, melyen a német Wehrmacht győzedelmes csapatai talán túl gyorsan haladtak át, ma is tele van bizonytalansággal és forrongással... Szerbiában még mindig fegyveres katonai erők állnak az angolszász-bolsevista szövetség szolgálatában, és ezeket a katonai erőket az egész fanatizált lakosság segíti, beleértve a nőket és a gyerekeket is. A harcok nem régiben a Bánságból Magyar területre is átnyúltak, és véres áldozatokat követeltek.”²⁴

1942. január elején Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök megerősítette a Délvidéken lévő katonai erőket, majd razziaát rendelt el a Zombor, Bács-szentiván, Monostorszeg által határolt vidéken. Az akció lebonyolításával a vezérkari főnök Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot, a szegedi V. hadtest parancsnokát bízta meg. Mivel a tábornok betegszabadságon tartózkodott, helyette kezdetben vezérkari főnöke, Grassy József ezredes intézkedett.

A mintegy 100 főre becsült, de a valóságban csak körülbelül feleannyi partizánból álló fegyveres csoportot a Deák László ezredes vezette, zömmel határvidéki és csendőrökből álló magyar egységek már január 4–5-én szétverték. A razzia ezek után tisztogatássá, majd megtorló hadjáratá vált. A Sajkás-vidék legnagyobb községében, Csurogon már január 4-én megkezdték a „partizán-nyűzést” személyek összegyűjtését. Az akciónak magyar adatok szerint 887, jugoszláv adatok szerint 893 halálos áldozata volt.²⁵ A megtorló hadjárat január 15. és 20. között kiterjedt Óbecsére, valamint a Temerin, Szenttamás és Újvidék által határolt területre. Az újvidéki vérengzést Feketehalmy-Czeydnernek Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök számára írott, január 12-i jelentése előzte meg. Ebben a hadtestparancsnok a „razzia” kiterjesztését kérte Újvidék területére is, mert értesülése szerint a hideg miatt a partizánok behúzódtak a városba. Miután javaslatát a kormány elfogadta, január 20-án a Grassy által vezetett karhatalmi erők körülvették

²⁴ Horthy iratai, 314. o.

²⁵ A. Sajti Enikő könyvében leírja hogy az „...áldozatok mintegy felét, több mint négyszáz foglyot az egyik csürről történő kitérésük alatt lőtték le.” *A. Sajti* 1987. 276. o.

Újvidéket és másnap 240 járőr megkezdte a három körzetre osztott település átkutatását és a lakosság igazoltatását. A három napig tartó tisztogatások során 4830 személyt tartóztattak le.²⁶ A letartóztatottakat először igazoló bizottság elé vitték. A bizottság a partizángyanús vagy a partizánokkal rokonszenvezőnek tekintett személyeket a Grassy által vezetett „vésztörvényszéknek” adta át. A törvényes alap nélkül működő testület minden eléje vitt személyt halálra ítélt. A halálos ítéleteket a Duna-parton hajtották végre, és az áldozatok holttesteit a Duna jegében ásott léken a folyóba dobták.

A hírzárlat ellenére a délvidéki tömeges kivégzések híre eljutott Budapestre. Január 22-én Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselő személyesen Bárdossy miniszterelnöknél tiltakozott a magyar hatóságok eljárása ellen. Bárdossy elmondta a képviselőnek, hogy ő már január 21-én telefonált Újvidékre, és kérte a kegyetlenkedések leállítását. Másnap Szombathelyi vezérkari főnök táviratban utasította a karhatalmat irányító Feketehalmy-Czeydnert ha nem is a razzia, de az atrocitások leállítására. Január 23-án Nagy Miklós, Újvidék polgármestere az egész tisztogatási akció leállítását követelte Grassytól. A vérengzés aznap Újvidéken valóban befejeződött, de a razzia még folytatódott Óbecsén és Szenttamáson. Az elfogott partizángyanús személyeket azonban már nem végezték ki, hanem többségüket internálták. A razziának Szombathelyi január 30-i parancsa vetett véget.

A vérengzések híre január végére már túljutott az országhatáron. A szerb bábállam politikai köreiben felháborodást és riadalmat keltettek a Délvidékről szórványosan érkező hírek. 1942. május 8-án a londoni jugoszláv emigráns kormány memorandumot tett közzé, melyben százezerre becsülték az áldozatok számát.²⁷ Július elején a londoni jugoszláv kormány újabb kampányt indított, melynek keretében valamennyi szövetséges állam kormányának jegyzéket küldtek a magyar hatóságok megtorló hadjáratáról. A jugoszláv politikusok akciója sikeres volt, mert az újvidéki razzia ügye a sajtóba is bekerült. 1942. május 9-én a londoni Daily Telegraph Megkínzott és megölt gyerekek című cikke részletesen tárgyalta a magyar karhatalom kegyetlenségét. A gyászos és az országot különösen rossz hírbe hozó események miatt több magyar politikus, többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre és Bethlen István is felemelte a szavát és vizsgálatot követelt. 1942. áprilisában Szombathelyi Ferenc utasítására a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága megkezdte az ügy kivizsgálását, de augusztusban Horthy kormányzó megszüntette a vád alá helyezett három magas rangú katonatiszt elleni eljárást. Nyílt ítélezés helyett, de büntetésből a kormányzó Feketehalmy-Czeydnert és Deák Lászlót nyugdíjba küldte, Grassyt pedig a keleti frontra helyezte át. Az ugyancsak megvádolt 12 csendőrtiszt ellen

²⁶ *Pihurik* 2009. 27. o.

²⁷ A memorandumról lásd: *A. Sajti* 1987. 290. o.

tovább folyt a nyomozás. Másfél évvel később, 1943. október 11-én az olasz fegyverszünet után, a nyugati hatalmakkal folytatott titkos tárgyalások idején, Horthy – új nyomozati adatokra hivatkozva – ismét elrendelte a három magas rangú katonatiszt bíróság elé állítását. Az ítélethozatal előtt, 1944. január 15-én a három katona, valamint Zöldi Márton csendőr százados Németországba szökött.²⁸ A felelősségre vonást Deák kivételével így sem tudták elkerülni, mert 1946-ban a Budapesti Népbíróság lefolytatta ellenük az eljárást és halálra ítélte őket.²⁹ Szombathelyi Ferenc életfogytiglani fegyházbüntetést kapott. Az elítélteket a jugoszláv hatóságok kérésére a magyar kormány kiadta Jugoszláviának, ahol ismét népbíróság elé kerültek. Az 1946 októberében Újvidéken lefolytatott per során nemcsak Feketehalmy-Czeydnert, Grassyt és Zöldit, hanem a razziát leállító egykori vezérkari főnököt, Szombathelyit is halálra ítélték, majd kivégezték.³⁰ 1993-ben a Magyar Legfelsőbb Bíróság perújrafelvételt követően a Szombathelyi ellen hozott ítéletet hatályon kívül helyezte és az egykori vezérkari főnököt posztumusz felmentette az ellene felhozott vádak alól.

A délvidéki tömeges megtorlás lefolytatásáért felelős V. hadtest parancsnoksága által 1944-ben összeállított statisztika szerint a „razzia” 3340 áldozatot követelt. A megtorlások során 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar, 13 orosz, 13 ruszin, 7 német, 2 horvát és egy szlovák vesztette életét.³¹ Szerb források 3800 áldozatról tesznek említést.

A magyar karhatalom által végrehajtott tömeges megtorlás után a magyar vezetés a felelősök bíróság elé állításán és elítélésén túlmenően számos gesztust tett a délvidéki szerbség felé. A magyar békéltető politikáról azonban a nemzeti-kommunista partizánmozgalom nem vett tudomást. Az ellenállók bosszút hirdettek, de az 1942 telén Dél-Bácskában lefolytatott vérengzés a magyarsággal szembeni későbbi általános fellépésnek nem oka, hanem ürügye volt. A magyarok és más nem szláv népek Nagy-Szerbiából, illetve Jugoszláviából történő teljes vagy részleges kitelepítésének tervezése már 1941-ben megkezdődött.

A délszláv nemzetállam tervezése

Jugoszlávia felbomlása után az egységes délszláv állam eszméjét három politikai erő vallotta magáénak. A megszállt és feldarabolt államot a Közel-Keletre menekült, majd Londonban letelepedő emigráns királyi kormány képviselte.

²⁸ A hadbíróság Feketehalmy-Czeydnert, Grassyt, Zöldit, Deákat és Korompay Gusztávot halálra ítélte, további húsz személyt pedig öttől tizenöt évig terjedő börtönbüntetést kapott. *Rektor* 1980. 237. o.

²⁹ Deák a háború végén, Bajorországban az amerikai fogságba esésekor öngyilkos lett.

³⁰ A jugoszláv népbíróságok ítélezéséről lásd: *Braham* 1997. 2. k. 1274–1275. o.

³¹ *A. Sajti* 1987. 282. o.

Változó intenzitással kötődött az emigráns kormányhoz a Draža Mihailović vezette csetnik mozgalom, amely a délszláv népek újraegyesítését Nagy-Szerbia létrehozásával kívánta végrehajtani. A mozgalom az I. világháború után megerősödő és országos hálózatot kiépítő, „a haza becsületének és szabadságának” védelmét hirdető Csetnik Egyesületből (Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine) fejlődött ki. A harmincas évek derekán a szervezet kettévált. Régi Csetnikek Társasága (Društvo starih četnika) néven angol orientációjú csoport alakult, amely aktívan részt vett a Dušan Simović tábornok által vezetett, 1941. március 27-i tengelyellenes puccs megszervezésében és megvalósításában, és a fordulat aktív résztvevőjévé vált. Jugoszlávia összeomlása után a 2. jugoszláv hadsereg operatív osztályának egykori vezetője, Draža Mihailović vezérkari ezredes az angolbarát csetnik csoportokat gerillaalakulatokba szervezte. A „honi” hadsereggént működő katonai ellenállási szervezetet a londoni jugoszláv emigráns kormány elismerte, vezetőjét, Mihailovićot pedig 1942 és 1944 között hadügyminiszterének tekintette. Az egységes Jugoszláviában gondolkodó harmadik erő a Tito által vezetett Jugoszláv Kommunista Párt volt, amely kiterjedt partizánháborút szervezett a megszálló erők ellen. Tito háborúja jelentőségében túlnőtt a csetnik ellenálláson, és a katonai siker 1944-re meghozta számára a szövetséges hatalmak hivatalos elismerését és támogatását.

Szláv nemzetállam létrehozására irányuló terveket a szerb nacionalisták és a kommunisták egyaránt készítették.

A csetnik mozgalom egyik főideológusa, Stevan Moljević boszniai szerb ügyvéd már 1941 júniusában telepítési tervet dolgozott ki a győzelem utáni időkre. A terv a Karadjordjević család által vezetett Nagy-Szerbiával (Greater Serbia) számolt, amely Románia és Magyarország egy részét, Horvátország nagy részét, valamint Boszniát, Montenegrót és Macedóniát is magában foglalta. A londoni jugoszláv emigráns kormánynak is elküldött és a csetnik vezetés által is elfogadott terv 2 millió 675 ezer nem szerb, köztük félmillió német kitelepítését irányozta elő a nagyszerb nemzetállam megteremtése céljából.³²

Szerényebb volt a Gavriilo Princip-féle merénylet egykori résztvevőjének, Vasa Čubrilović nacionalista politikusnak a terve, amelyet 1944 novemberében készített az ideiglenes kormányfőként működő Tito marsall számára. Nem tudni, hogy Tito hogyan vélekedett a tervről. Ismeretes azonban, hogy a délszláv nemzetállam megteremtéséről szóló koncepciók Szerbiában pártállástól függetlenül népszerűek voltak, és az 1944 ősze után bekövetkező események közel álltak mindahhoz, amit Čubrilović javasolt. Tito nyilvánvalóan felfigyelt rá, mivel 1945 után telepítési és földművelésügyi miniszterré is kinevezték.

³² Moljević alapvetően az I. világháborús szerb területi célokat ismételte meg. Területi céljainak pontos ismertetését lásd: Köztes-Európa, 464. o.; Schindler 2003. 364. o.

Čubrilović javaslatai alapvetően Jugoszlávia háború előtti területére vonatkoztak. Csupán kisebb határmódosítást követelt Olaszország kárára. Čubrilović szerint az 1941-ben elszenvedett katonai vereségért és annak következményeiért súlyos felelősség terhelte a kisebbségi sorban élő németeket, magyarokat és a koszovói albánokat, akik az ötödik hadosztály szerepében már régóta készültek az egységes Jugoszlávia felbomlasztására. Jugoszlávia legnagyobb ellenségének a népi németeket (Volksdeutscher) tekintette. Mint írja, velük „...egyszer és mindenkorra rendezni kell a számlát. Erre rászolgáltak azzal, hogy nem voltak lojálisak ahhoz az államhoz, amelyben éltek, hogy kegyetlenkedtek, hitzsegők, fosztogatók és könyörtelenek voltak.”³³ Az ellenséges népek sorában a magyarok voltak a második helyen, akik – Čubrilović – szerint 20-25 ezer szerbet öltek meg.³⁴ A koszovói albánok bűne az volt, hogy Szerbiában, Crna Gorában és Albániában kiszolgálták a német és az olasz megszállókat és a szerbeket elűzték lakóhelyeikről.

A népi németek, bácskai magyarok és a koszovói albánok vélt és valós tetteinek (bűneinek) felsorolása után Čubrilović kimondja az ítéletet: „...a jugoszláviai három legnagyobb kisebbségi csoport saját maga mondott le polgári jogairól az államunkkal szembeni nyílt ellenséges fellépéssel. Emiatt elvesztették a jogot, hogy továbbra is polgárainknak nevezzék magukat. El kell őket távolítani az országból, mert erre rászolgáltak.”³⁵

A csetnik Moljević és a kommunista Čubrilović szélsőségesen nacionalista és agresszív nézeteit széles körben osztották Szerbia-szerte. A kisebbségek felszámolására vonatkozó elképzelések népszerűsége és a bosszúvágy elmélyülése a szerbek által elszenvedett sérelmekből eredt. A jugoszláv szakirodalom szerint a háború éveiben Horvátországból 118 167, Bulgáriából 42 065, az olasz ellenőrzés alatt álló Crna Gorából és Koszovóból 48 808, a Magyarországhoz tartozó Bácskából 24 921 szerbet üldöztek el, illetve telepítettek Szerbiába.³⁶

Bár a legkegyetlenebb elnyomást a horvát usztasa vezetés gyakorolta, a háború utáni, egységes Jugoszláviában a nemzeti sérelmeket csak a legyőzött népekhez tartozó, nem szláv nemzetiségeken lehetett megtorolni. Másrészt az usztasák és a megszállók kegyetlenkedései morális háttérrel biztosították a régi nemzetállami koncepciók megvalósításához. Vasa Čubrilović ugyanis már 1937-ben megfogalmazta az etnikailag tiszta Vajdaság és Koszovó tervét. 1944 őszén készített, több mint harminc könyvoldal hosszúságú tervében a német, magyar és albán bűnök leleplezése csupán bevezetésül (ürügyül) szolgál

³³ S nem törődtek vele, 180. o.

³⁴ A partizánok elleni rassziák során a magyar és a szerb szakirodalom szerint mintegy 3500 szerbet, illetve zsidót öltek meg a magyar hatóságok. *A. Sajti* 1987. 282. o.; *Kasaš* 1996. 91. o.

³⁵ S nem törődtek vele, 182. o.

³⁶ *Milošević* 1981. 276. o.

a valódi cél kifejtéséhez, ami nem más, mint a nem szláv etnikumok teljes vagy részleges kitelepítése. „...a kisebbségi kérdés egyetlen helyes megoldása a kitelepítés, egész sor megoldásra váró feladat vetődik fel... A fontosságot tekintve szerintem a költöztetésnél a következő sorrendet kellene alkalmazni: németek, magyarok, arnauták [albánok], olaszok és románok” – írta Čubrilović.³⁷ A terv szerint a németekre kitelepítés várt, de a magyarok, albánok, olaszok és románok által lakott területeken csak a szerb etnikai túlsúly létrehozása volt a cél. „Ha a Bácskából 200 ezer magyart eltávolítanánk, megoldanánk a magyar kisebbségi kérdést” – vetette fel a politikus szerző.³⁸ Könyörületes volt a terv az olaszokkal szemben, mivel a jugoszláv területnek tekintett Isztriából, Goricából és Gradiškából csak az 1918 után betelepülők elűzését szorgalmazta. A bánági románság lakosságcsere-egyezmény révén hagyta volna el Jugoszláviát. A koszovói albánok esetében a kitelepítés elsősorban a határövezetben élőket érintette volna. Az elüldözöttek helyébe Čubrilović szerbeket telepített volna, hogy Crna Gorában, Macedóniában és Metohijában is biztosítva legyen a szláv elem (etnikum) túlsúlya.

Figyelemre méltó, hogy a terv megvalósítását nyíltan a háborúhoz köti: „A kisebbségi kérdés kitelepítéssel való megoldását az olyan háborúk idejében lehet legkönnyebben végrehajtani, mint amilyen a mostani... a katonaságnak még a háborús tevékenység idején tervszerűen és könyörtelenül meg kell tisztítania a nemzeti kisebbségektől azokat a vidékeket, amelyeket a mi népességünkkel szándékozunk betelepíteni.”³⁹ Ezzel a kijelentéssel Čubrilović maga is közvetve elismerte, hogy a tervezett kitelepítések ellentétesek a nemzetközi jogi normákkal és ezért ezek békeidőben nem is végrehajthatók.

Figyelemre méltó az is, hogy ugyanúgy, mint a nemzetállami eszme cseh-szlavák „harcosai”, Čubrilović is szovjet segítséggel számolt terve végrehajtásánál. „...joggal remélhetjük, hogy a testvéri Szovjetunió segíteni fog, hogy a kisebbségi kérdést úgy oldjuk meg, mint ahogyan ő tette és teszi” – írja tervezetének egy olyan bekezdésében, amelyben hosszasan dicséri az etnikai tisztogatások szovjet modelljét.⁴⁰

Az 1944. őszi délvidéki etnikai tisztogatások után készült Sreten Vukosavljević telepítési biztosnak a magyarság részleges kitelepítését taglaló terve, melyet Edvard Kardelj külügyminiszternek és Milovan Đilas propagandafőnöknek is elküldött.⁴¹ A terv egy maximális és egy minimális célt jelölt meg. Az előbbi 200 ezer, az utóbbi 80 ezer jugoszláviai magyar kitelepíté-

³⁷ S nem törődtek vele, 185. o.

³⁸ S nem törődtek vele, 187. o.

³⁹ S nem törődtek vele, 189. o.

⁴⁰ S nem törődtek vele, 185. o.

⁴¹ A tervről bővebben: *A. Sajti* 1987. 350–352. o.

sével számolt. Vukosavljević szerint 200 ezer magyar eltávolítása az etnikailag homogén délszláv állam létrehozása szempontjából olyan jelentős lépés lenne, ami még némi területi veszteséget is megér. A kitelepítendők befogadása érdekében elképzelhetőnek tartotta a Kanizsa–Zenta vonal fölötti terület Magyarországnak történő átadását. A minimális célként kitűzött 80 ezer magyar távozását a telepítési biztos lakosságcsere útján kívánta lebonyolítani, függetlenül attól a ténytől, hogy Magyarországon az 1930. évi népszámlálás alkalmával összesen csupán 53 ezren vallották magukat horvát és szerb nemzetiségűnek. Nem ismerjük Kardelj és Đilas véleményét Vukosavljević elaborátumáról, de a későbbi történések bizonyítják, hogy a telepítési biztos elképzelései nem voltak irreálisak, mert a lakosságcsere gondolatát 1946-ra a jugoszláv kormány is magáévá tette.

Etnikai tisztogatások a Délvidéken

Lengyelországhoz, Romániához és Csehszlovákiához hasonlóan Jugoszláviában is jelentős szerepe volt a nemzetállami tervek megvalósításában annak a hatalmas, keletről nyugatra tartó népmozgásnak, melyet a szovjet hadsereg 1944-es nyári majd őszi előretörése váltott ki. Az ukrán majd a balkáni front összeomlása után Erdély, Bánság, Bácska és Baranya magyar és német lakosságának egy része menekülve hagyta el szülőföldjét. 1944. október elején, amikor a szovjet haderő a szerbiai Bánság területére lépett, megkezdődött Jugoszlávia felszabadítása. A délvidéki magyar közigazgatás evakuációja már szeptember végén megkezdődött. A gyorsan visszavonuló magyar haderővel mintegy 14 ezer, 1941 folyamán betelepült csángó, és több ezer, zömmel 1941-ben érkezett közalkalmazott menekült el a családjával. Tito partizánserege a szovjet csapatokkal együtt nyomult előre. Az elfoglalt területek magyar és német lakosai tartottak az új rendtől, de elképzelhetetlenek tartották azokat a csapásokat, amelyek rájuk vártak. Az 1943. november 29-én, a boszniai Jajce városában megtartott Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács II. ülésén kimondott határozat még arról beszélt, hogy a háború utáni új országban minden nemzetiség egyenjogúságot fog élvezni. A „Bácska baranyai Partizánosztag” főparancsnoksága által kiadott és terjesztett röplapok még 1944 elején is harcba hívták a magyarokat a fasiszták ellen. 1944 őszén, a győzelem küszöbén azonban gyorsan megváltozott a magyar és a német lakossághoz való viszony.

Az észak-bánsági kerületi Népfelszabadító Bizottság 1944. szeptemberi felhívása már utalt arra, hogy a németek és a magyarok hasonló bánásmódban fognak részesülni. A Vajdasági Tartományi Pártvezetőség október 2-i körlevele már kimondta: „A leghatározottabban le kell számolni az 5. hadoszloppal, elsősorban a megszállók közvetlen támogatóival. A pártszervezeteknek a leg-sokoldalúbb segítséget kell nyújtaniuk az OZNA [Odeljenje za Zastitu Naroda,

Népvédelmi Osztály] szerveinek a háborús bűnösök felkutatásában, elsősorban a svábok és a magyarok soraiból, akik népeinket öldösték, üldözték és fosztogatták...⁴²

A szovjet csapatok és a partizánok által elfoglalt területeken népfelszabadító bizottságok alakultak. Ezek lettek a hatalom hordozói. A népfelszabadító bizottságok kezdték meg a vélt vagy valós háborús bűnösök felkutatását, és hozzájuk futottak be a szerb lakosság feljelentései, melyek alapján listák készültek a letartóztatandó személyekről. Szerepük volt az ítélezésben, de a halálos ítéleteket rendszerint valamelyik helyben lévő partizánosztagnak hajtotta végre.

A bosszúhadjárat levezénylésére, a magyarok és németek megfélemlítésére és menekülésre kényszerítésére a népfelszabadító bizottságok tevékenysége elegendő lett volna, mégis Tito a Magyarországhoz tartozó területen különösen keményen akart fellépni. A Belgrád felszabadítását célul kitűző hadművelet részeként Tito, a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg főparancsnoka 1944. október 17-én a katonai közigazgatás bevezetését rendelte el a Bánság, Bácska és Baranya területére. Az intézkedés deklarált célja a térség szinte érintetlen gazdasági potenciáljának megszerzése és kihasználása volt. A valóságban a gazdasági szempontoknál jóval fontosabbak voltak az etnikai, politikai megfontolások. A katonai közigazgatás élére kinevezett Ivan Rukovina vezérőrnagy október 22-én kiadott felhívásában nyíltan kijelentette, hogy az intézkedésre „*a nemzeti jövő és e területek délszláv jellegének megőrzése*” miatt van szükség.⁴³

A katonai közigazgatás bevezetése után a népfelszabadító bizottságok szerepe csökkent, a megtorlásokat döntően a Vajdasági Tartományi Pártvezetőség október 2-i körlevelében már említett OZNA, vagyis a Népvédelmi Osztály hajtotta végre. Ezt a hírhedt szervezetet a Jugoszláv Népfelszabadító Partizánosztagnak Főparancsnokságának 1944. május 13-i utasítása hívta életre. Elsődleges feladata az ellenséges kémek felderítése és megsemmisítése volt, de 1944 augusztusától tevékenysége kiterjedt a „nép ellenségeinek” likvidálására is. Erre a célra a főparancsnokság egy hét hadosztályból és számos brigádból álló speciális OZNA hadtestet is szervezett. A háború utolsó hónapjaiban már általános állambiztonsági feladatokat is ellátó szervezet az új jugoszláv, kommunista hatalom kiépítésének legfőbb eszközévé vált.

A különböző partizánegységek és OZNA-különítmények által végrehajtott tömeggyilkosságok mellett a magyarok és a németek kollektív büntetését szolgálták a „fasiszta gyűjtőtáboroknak” nevezett kényszermunkatáborok. A Vajdaság területén mintegy 40 internálótáborot állítottak fel, melyekbe közel 200 ezer, főleg német nemzetiségű embert zártak.⁴⁴ Magyar foglyok zömmel

⁴² Mészáros 1995–2000. 22. o.

⁴³ A. Sajti 1987. 320. o.

⁴⁴ Az internálótáborokba zárt németek száma 140–150 ezerre tehető. A. Sajti 1987. 322. o.

a Szabadkán, Újvidéken, Zomborban, Nagybecskerekén, Topolyán, Kikindán, Versecen és Járeken létesített táborokba kerültek. A táborokba zárt magyarokról megközelítően pontos számadat sem áll rendelkezésre.

A magyarellenes terrorhadjárat nem mindenhol azonos módon zajlott le. Egy-egy település sorsát befolyásolta, hogy a szovjet, illetve a partizáncsapatok a katonai közigazgatás bevezetése előtt vagy után vonultak be. Az is számított, hogy az 1942 januárjában végrehajtott razzia mennyire érintette a visszafoglalt település szerb lakóit. Az általános irányelveken túl a tragikus események menetét olykor az egyéni bosszú határozta meg.

Szabadkára, Pacsérra, Horgosra, Magyarkanizsára, Zentára, Moholra, Becsére, Péterrévére, Bácsföldvárra 1944. október 8. és 10. között vonultak be a szovjet és a partizánalakulatok. Nyomukban minden településen népfelszabadító bizottságok alakultak, melyeknek csak szláv tagjai lehettek. Az új, „népi” kormányzati szervek fegyveres népőrségeket szerveztek, de hatalmukat elsősorban nem ezek az önkéntes erők, hanem a helyszínen tartózkodó partizánalakulatok biztosították. A katonai közigazgatás bevezetése után a bizottságok hatalma megfogyatkozott, a megtorlásokban való szerepük jórészt adatgyűjtésre korlátozódott. A letartóztatás, ítélezés és az ítélet végrehajtása az OZNA hatáskörébe került.

A tragikus események szemtanúinak a kilencvenes évek elején Cseres Tibor és Matuska Márton által rögzített beszámolóik arra utalnak, hogy Szabadkán, Magyarkanizsán, Zentán, Moholon, Péterrévén a katonai közigazgatás bevezetése után szabadult el a pokol.

Szabadkán október utolsó napjaiban kezdődtek a tömeges kivégzések. Bár a városban jelen volt az OZNA 25 fős nyomozócsoportja, a futószalagon hozott halálos ítéleteket a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg egyik – főleg önkéntesekből álló – egysége, a 8. Vajdasági Brigád Harmadik Zászlóalja hajtotta végre.⁴⁵ A halálraítélteket, akik között sok nő is volt, a zentai úti temetőben végezték ki, és az áldozatokat négy hatalmas tömegsírban hantolták el. Szinte bárki bekerülhetett az áldozatok közé. Mészáros Sándor leírja, hogy „Egy Soós nevű vegyeskereskedő két lányát azért végezték ki, mert 1941 augusztusában, amikor Horthy Miklós kormányzó Szabadkára látogatott, a kenyérnapj ünnepségen magyar nemzeti viseletben a kormányzó mellett álltak. Más forrásból tudjuk, hogy mindkettőjüket megkínózták, s a hóhérok közül többen is megerőszakolták őket. Hasonló sorsra jutott a helyi Vörös kereszt elnöknője is, akit a visszaemlékezők Margit néven emlegettek.”⁴⁶ A kivégzettek között voltak horvátok és néhány szerb is, akiket a „megszállókkal” való kollaboráció vádjával ítélték

⁴⁵ Mészáros 1995–2000. 40. o.

⁴⁶ Mészáros 1995–2000. 37. o.

el. A szemtanú-beszámolókat alapján Mészáros Sándor az áldozatok számát kétezer főre teszi.⁴⁷

A Szabadkához közel fekvő Pacséron is a 8. Vajdasági Brigád Harmadik Zászlóalja volt élet és halál ura. Az egység tagjai a tömeges kivégzést a Bajmok felé vezető úton hajtották végre. A mintegy 200 áldozatot három tömegsírban temették el. A Horgoson kivégzettek száma is megközelíti a 200 főt. A településen sokan a nyilas párt tagjai voltak, mert a nyilasok földet ígértek a szegény parasztoknak. A párttagok listái alapján kezdődött meg október 10. után a „háborús bűnös” magyarok összegyűjtése. A kivégzettek között volt Virág István, a falu 84 éves plébánosa, akit azért ítélték halálra, mert 1941-ben prédikációiban hálát adott az Istennek a magyar csapatok bevonulásáért.⁴⁸ Kanizsára október 8-án vonultak be a szovjet csapatok, de a „háborús bűnösök” összegyűjtése rögtönzött listák alapján csak a hónap végén kezdődött. A népfelszabadító hadsereghez tartozó ítéletvégrehajtók – Matuska Márton és Mészáros Sándor kutatásai szerint – november végéig három hullámban mintegy 300 személyt végeztek ki.⁴⁹

Zentán a kezdetben még magyar tagokkal is rendelkező Népfelszabadító Bizottság mintegy 70-90 polgárt tartóztatott le. Az elfogottakat hozzátartozóik meglátogathatták, élelmiszert is vihettek nekik. Többüket már szabadon engedték, amikor bevezették a katonai közigazgatást. Az új katonai és politikai vezetőkkel együtt érkező Stevan Doronjski vajdasági pártfunkcionárius a népfelszabadító bizottság előtt vészjóslóan kijelentette: „A németeket el fogjuk innen kergetni. Mi a németekkel nem élhetünk ugyanazon országban, mindazon büntettek után, amit elkövettek. Más kérdés, hogy minden német bűnös-e? A magyarok ügye még nincs eldöntve. Valószínű, hogy ugyanaz lesz az álláspont, mint a németekkel kapcsolatban. Ennek alapján tehát a magyarok nem lehetnek tagjai a népfelszabadító bizottságnak.”⁵⁰ 1944. október 31-én a városi parancsnokság megtiltotta a magyar nyelv hivatalos használatát. A magyar polgárok számára rendelet írta elő a rádiók beszolgáltatását. A katonai közigazgatás bevezetése előtt és után letartóztatott magyarok kivégzését az OZNA vajdasági főnöke, Petar Relić Čeda utasítására egy Becséről Zentára vezényelt különítmény, valamint a helyi népőrség hajtotta végre. Az áldozatok száma meghaladja a százat.⁵¹ A vérengzéssel párhuzamosan a német és a magyar lakosok egy részét munkaszolgálatra kötelezték. A két népcsoporttal szembeni intézkedések között azonban számottevő különbségek voltak a

⁴⁷ Mészáros 1995–2000. 43. o.

⁴⁸ Mészáros 1995–2000. 63. o.

⁴⁹ Mészáros 1995–2000. 67. o.

⁵⁰ Mészáros 1995–2000. 73. o.

⁵¹ Szloboda 1997. 96–116. o.

magyarok javára. A zentai városi katonai parancsnokság november 18-i rendelete alapján a német nemzetiségű nőket és férfiakat 16-tól –60 éves korig a topolyai kényszermunkatáborba hurcolták. A magyar nemzetiségűek esetében a munkaszolgálat „csak” a 16–50 év közötti férfiakat érintette.

Topolyán is, feltételezhetően Petar Relić Čeda közvetlen parancsára, minden eljárás nélkül végezték ki a helység elfoglalása után összegyűjtött férfiakat. A háború után 150 topolyai polgárt nyilvánítottak halottnak, de a vérengzés áldozatainak valódi számát Cseres Tibor 360 főre tette.

Az 1944. október 8-án elfoglalt Péterrévén és Bácsföldváron is a népfelzabardító bizottság állította össze a letartóztatandók listáját. A vélt vagy valós háborús bűnök kivizsgálása helyett azonban a katonai közigazgatás bevezetése után tömeggyilkosságok kezdődtek. Péterrévén két nyilvános kivégzésre is sor került. A meggyilkoltak között volt tíz nő és három szerb is. A szerbek a település legmódosabb tagjai voltak; hóhéraik feltételezhetően a vagyonukat akarták megszerezni.⁵² Mészáros Sándor a kilencvenes évek elején a becsei Járási Népbizottság anyagaiban 72 magyar nemzetiségű áldozat személyi anyagait találta meg. Matuska Márton adatközlője azonban a péterrévi áldozatok teljes számát 360 főre tette.⁵³ Cseres Tibor forrásai szerint a bácsföldvári mészárlás során 600 magyart öltek meg.⁵⁴

Becsen és Moholon már a katonai közigazgatás bevezetése előtt megkezdődött az öldöklés. Becsen 1944. szeptember 18-án, tehát már három héttel a szovjet és a jugoszláv egységek bejövetele előtt három helybéli lakost bestiális módon meggyilkolt egy partizáncsoport.⁵⁵ A helybéli szerbek egy csoportja a település október 8-i „felszabadulása” után azonnal megkezdte a magyar korszak alatt elszenvedett, vélt vagy valós sérelmek megtorlását. Már a hatalomváltás utáni első napokban hét személyt, köztük egy nőt nyilvánosan kivégeztek.⁵⁶ Előzetesen elkészített listák alapján a helyi népőrség tagjai magyarok tucatjait tartóztatták le és vitték a gyűjtő- és kivégzőhelyé alakított Centrál Szálló épületébe. Becsen a terror annyira elszabadult, hogy a katonai közigazgatás bevezetése, illetve az OZNA tevékenysége a helyi erőszakszervek nyílt önkényeskedéséhez képest enyhülésnek hatott. Az 1944 decemberében végrehajtott népösszeírás adataiból Mészáros Sándor arra következtetett, hogy a gyilkosságok áldozatainak száma 200–250 fő volt.⁵⁷

⁵² Mészáros 1995–2000. 99. o.

⁵³ Mészáros 1995–2000. 99. o.; Matuska 1991. 174–180. o.

⁵⁴ Cseres 1991. 244–247. o.

⁵⁵ A gyilkosságról szóló beszámolót lásd: Matuska 1991. 183–195. o.

⁵⁶ Matuska 1991. 195. o.

⁵⁷ Mészáros 1995–2000. 96. o.

Moholon a partizáncsapatok megérkezése után megalakult helybeli népszerűség tagjai többszáz embert fogtak el. A letartóztatottakat egy helyi iskolába és egy zárdába vitték. A népfelszabadító bizottság egyik tagja ugyan javasolta a lefogottak ügyének kivizsgálását, a többség az indítványt elvetette, így Moholon még a formális bírósági eljárás látszatára sem adva kezdődtek meg a kivégzések. A visszaemlékezők szerint a vérengzés fő felelőse két helybéli személy volt; a magyarok elleni terror elszabadulásában tehát a személyes bosszú is szerepet játszott. A legnagyobb mézszárlásra november 9-én került sor. Ezen a napon 118 embert, köztük 9 nőt végeztek ki. Az áldozatok legtöbbször kiskorú volt. Sok magyart öltek meg november 9. előtt és után is. A visszaemlékezők által megadott adatok alapján a november végéig tartó tömeggyilkosságok áldozatainak száma 300 és 650 fő közé tehető.

Az október második felében elfoglalt területeken a szovjet–jugoszláv erők megérkezése után rögtön megkezdődött a hajtóvadászat a magyarok ellen. Az elfoglalt településeken a népfelszabadító bizottságoknak csekély jogkörük volt, a valódi hatalommal a katonai parancsnokság és az OZNA helyi csoportja rendelkezett.

Bajmokra október 19-én vonult be a szovjet haderő, őket követte 20-án egy 30 főből álló partizánegység. A népbizottságok gyorsan listát készítettek a lefogandókról. A lista elkészítésében szerepet játszottak a népbizottságok által kinevezett utcabiztosok, akik közvetlen lakóhelyük körzetében jegyezték fel a kivégzendők neveit. A razzia október 31-én kezdődött. A listákon szereplő személyeket a Bajmokon tartózkodó partizánegység tagjai és községi aktivisták gyűjtötték össze. Az összevert, megkínzott, egymáshoz láncolt letartóztatottakat november 2-án felsorakoztatták a községháza udvarán. Innen kísérték őket erős partizánfelügyelet mellett a Zombori úti vesztőhelyre. Mojzes Antal, a bajmoki vérfürdő krónikása szerint 189 főt öltek meg. A meggyilkoltak között volt német, horvát, sőt szerb nemzetiségű is.⁵⁸ A tömeggyilkosság után a partizánok nagy ünneplést tartottak. Másnap, november 3-án elhagyták Bajmokat.

Zomborba október 20-án vonultak be a partizánalakulatok. Még aznap megkezdődött a „háborús bűn” elkövetésével vádoltak összefogdosása. A letartóztatottakat a hírhedtté vált Kronich palotába vitték. A november 1-jén végrehajtott nagy razzia következtében az elfogottak száma jelentősen megnőtt. A nacionalista szenvedélyeket csak növelte a november 7-én tartott népgyűlés, ahol beszédében Maslarić Božidar tábornok a magyarok többségét bűnösnek nyilvánította. Zomborban október végétől december elejéig hatalmas gyűjtőtábor is működött. Ide hurcolták Apatinból, Bezdánból és a környék többi községeiből a vérengzések után életben maradt férfi lakosság zömét. Noha a tömeges

⁵⁸ *Mészáros* 1995–2000. 111. o. Az áldozatokról lásd továbbá: *Mojzes* 1994. 48–50. o.

kivégzések november közepéig tartottak, Zomborban még 1945 márciusában is sok embernek nyoma veszett. Mészáros Sándor a visszaemlékezők beszámolóí és az 1944 decemberében végzett néppösszeírási adatok alapján 3 ezer főre teszi a Zomborban és környékén meggyilkoltak számát.⁵⁹ Bezdánba először csetnikiek vonultak be és az általuk megszervezett községbizottságnak magyarok is tagjai lehettek. Október 27-én megérkeztek a szovjet csapatok és a partizánok, akik tűzharcban megsemmisítették a csetnik fegyvereseket, majd továbbmentek. A magyarság sorsát a november 2-án Zombor felől érkező Vajdasági Rohambrigád pecsételte meg. A partizánok házról-házra járva mintegy 400 férfit gyűjtöttek össze, azzal, hogy munkáskezekre van szükség a Kígyós folyó hídjának helyreállításához. Az elfogott bezdániakat azonban nem a folyóhoz, hanem a környékbeli tanyacsoportra vitték, ahol legéppisztolyozták őket.⁶⁰ A faluban maradt férfiakat a környékbeli települések magyar és német férfi lakosságával együtt a Zombor melletti nagy kényszerszermunkatáborba hurcolták.

Az október 23-én elfoglalt Temerin magyar lakosságát egy Újvidékről jött büntetőszázad tartotta rettegésben. Október 29-én kezdődött meg a razzia, amelynek során tucat számra vitték az embereket a községháza udvarára, ahol legtöbbszörükkel azonnal kivégezték. Másnap minden temerini 17 és 60 év közötti magyar férfinak a templomudvaron kellett gyülekeznie. Egy partizán-tiszt az összegyűlt, mintegy 2700 fős tömeget egy előre elkészített lista alapján két csoportra osztotta. A listán szereplőket a közeli zárdába terelték, és még aznap este lemészárolták a helyi temetőben. A kivégzettek száma akkor 220 fő volt. A másik csoport tagjaira kényszerszermunka várt. A Szerémség különböző helyein dolgoztatták őket, csak 1945 januárjában-februárjában térhettek vissza Temerinbe.

A 1942. januári razzia legfőbb színhelyein, így Újvidéken, Szenttamáson, Zsablyán és Csurogon a Bácska és Baranya minden településén végigsöprő magyarüldözést a bosszú tette különösen kegyetlenné.

Október 23-án a szláv lakosság nagy lelkesedése közepette vonultak be Újvidékre a partizáncsapatok. Még aznap elkezdődött a 18 és 50 év közötti magyar férfiak elhurcolása. A napokig tartó razzia során összefogott mintegy 4 ezer személyt a folyamórség laktanyájába, a Futaki úti kaszárnyába, a „Dohány Monopol”-ba, a sportpályára, valamint a Matica Srpska egyik épületébe vitték. A visszaemlékezők szerint ezeken a gyűjtőhelyeken csak néhány napot töltöttek a foglyok, mert vagy kivégezték, vagy kényszerszermunkára vitték őket. Az első tömeges kivégzést a hatóságok hirdetményen tették közzé. A bácskai, bánsági, baranyai katonai körzet hadbírósa október 29-én megjelentetett közleménye hírül adta, hogy halálraítéltek és kivégezték 250 magyar

⁵⁹ Mészáros 1995–2000. 191. o.

⁶⁰ Mészáros 1995–2000. 180. o.

háborús bűnöst, akik a délszláv népek ellen elkövetett öldöklésben vettek rész. November 17-én az újvidéki hadbíróóság ítél halálra több mint száz embert. A tömeggyilkosságok áldozatainak teljes száma lényegesen magasabb volt, mint ahogy azt a két ítélet sejteti. A Matuska Márton és Cseres Tibor által összegyűjtött visszaemlékezések, valamint halotti anyakönyvi kivonatok és a korabeli szerb népszerűség-összeírás adatai alapján Mészáros Sándor 1500 főre tette az újvidéki vérengzés áldozatainak számát.⁶¹

Az oroszok és a partizánok október 23-i érkezését Csurogon és Zsablyán is megünnepelték a helybeli szerbek. Mindkét településen megalakult a népfelszabadító bizottság, de intézkedett és ítélkezett a sajkási partizánosztagok „bírósa” is. Ez utóbbi szerv halálos bírósági ítéletet tartalmazó, sokszorosított úrlapokkal rendelkezett. A biankó nyomtatványokra csak a kiválasztott elítélt nevét kellett odaírni. Sok embert még otthonában végeztek ki. Csurogon „akkikkel nem végeztek elfogatásuk színhelyén, azokat a közeli előjárósággal szembeni iskolában és a volt HANGYA közeli gabona raktárában gyűjtötték össze, s heteken át éjjelente szólították ki a soron következőket. Közülük úgyszólván senki sem tért vissza. Legtöbbjüket elnyelte a Tisza vagy valamelyik tömegsír a dögkert környékén” – emlékezik egy szemtanú.⁶² A halotthordók beszámolója szerint az említett helyen mintegy 3 ezer magyart temettek el.⁶³ A csurogi magyarok meghurcoltatásával sok éve foglalkozó Teleki Júlia 550 áldozat nevét gyűjtötte össze.⁶⁴ Ugyancsak az ő kutatásai nyomán vált ismertté 254 zsablyai áldozat neve.⁶⁵ is. A szemtanú-beszámoló alapján feltételezhető, hogy a kivégzettek valódi száma jelentősen meghaladja az ismertté vált áldozatok számát.

A vérengzések után a sajkás-vidéki magyarokra egy újabb megpróbáltatás várt. Az újvidéki vérengzés harmadik évfordulóján, 1945. január 23-án megkezdődött a csurogi magyarok kitelepítése. Január 30-án a Zsablyán élőket vitték el. Csurog, Zsablya, Mozsor és más környező falvak magyarjait a járeki táborba terelték. Visszaemlékezők úgy tudják, hogy Csurog és Zsablya szerb lakosai küldöttséget menesztettek Titóhoz, és kérték a magyarok kitelepítését, mert az 1942. januári razzia miatt nem tudnak már velük együtt élni. Mészáros Sándor kutatásai igazolták, hogy a szerb lakosság valóban követelte a magyarok kitelepítését, és mind a háborús bűnöket kivizsgáló vajdasági bizottság, mind a katonai közigazgatás támogatta az indítványt.⁶⁶

⁶¹ Mészáros 1995–2000. 149. o.

⁶² Mészáros 1995–2000. 110. o.

⁶³ Teleki Júlia: A csurogi magyarok meghurcoltatása. In: Rémuralom, 117. o.

⁶⁴ Uo., 120. o.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Mészáros 1995–2000. 113. o.

A járeki táborban 3632 magyar foglyot őriztek. A tábor halotti anyakönyveiből kiderül, hogy az elhurcoltak között néhány hónapos csecsemők és nyolcvan év feletti aggastyánok is voltak. Tamás József, Barna Erzsébet egy hónapos korában halt meg. Bocsák Rudolf 97 évesen vált az elhurcolás és a tábor áldozatává.⁶⁷

Az egyéni bosszúnak különösen nagy szerepe volt Szenttamáson. A helyi népfelszabadító bizottság a háborús bűnök kivizsgálására albizottságot hozott létre. Egy visszaemlékező szerint a testület elnöknője, egy 30 év körüli szerb jogász, Gavanski Mileta az egyik tárgyalás során azt mondta: „Minden egyes szenttamási szerb áldozatért legalább tíz itteni magyart meg kell ölni... még a macskáikat is ki kell irtani, ne nyávogjanak itt nekünk többé magyarul.”⁶⁸ Valóban, a bosszú különös kegyetlenséggel csapott le a település magyarjaira. Nyilvános kivégzésekre került sor, melyeket a vasárnapi nagymise után hajtottak végre. Sok ember lelte halálát a községháza pincéjében is. A szenttamási vérengzés történetét megíró Pintér József a szemtanúk beszámolóí alapján mintegy ezer fő tette az áldozatok számát.⁶⁹ Összesen legalább háromszáz embert öltek meg a Szenttamáshoz közeli Kúlán és Verbászon.⁷⁰

A vérengzések leállítása

Az etnikai tisztogatások nem egyik napról a másikra álltak le. A magyarság helyzete az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) 1944. november 21-i határozatával kezdett javulni. A határozat értelmében a magyarok és a németek sorsa kettévált. A németek elvesztették jugoszláv állampolgárságukat; ez az intézkedés már a népcsoport teljes felszámolását, kitelepítését készítette elő. A határozat nem foglalkozott a magyarokkal, s ez közvetve azt jelentette, hogy a teljes etnikumot érintő kitelepítés egyelőre lekerült a napi-rendről.

Különösen nagy jelentőségű volt a katonai közigazgatás parancsnoka, Ivan Rukovina vezérőrnagy 1944. december 1-jén kiadott 69. sz. rendelete. A központi hatalom megváltozott politikáját tükrözte a rendelet bevezetője, amely önkritikusan azt hangsúlyozta, hogy a magyarokkal és a németekkel való bánásmód egyes helyeken nagy szégyent hozott a katonai szervekre és kárt okozott egész Jugoszláviának. A rendelet hangsúlyozta, hogy a délszláv államban a németek kivételével minden nép teljes egyenjogúságot élvez, és egyben kimondta, hogy a magyar nemzetiségűeket fogva tartó gyűjtőtáborokat azon-

⁶⁷ Mészáros 1995–2000. 117–122. o.

⁶⁸ Pintér József: Véres tobzódás Szenttamáson. In: Rémuralom, 97. o.

⁶⁹ Uo. 98. o.

⁷⁰ Mészáros 1995–2000. 168–172. o.

nal fel kell oszlatni. Ez a kitétel nem vonatkozott azokra, akiket elítéltek vagy akik ellen eljárás volt folyamatban. A rendelet értelmében a magyar foglyok zöme december végén vagy januárban visszatérhetett a vérengzések idején feldőlt otthonába. A jogfosztott németek helyzete viszont tovább rosszabbodott, mert a magyarok elbocsájtásával párhuzamosan egyre nagyobb tömegekben kezdődött meg a táborokba való hurcolásuk. A délszláv államban élő németység sorsa ezzel megpecsételődött. A német haderő 1944. szeptemberi visszavonulása után mintegy 200 ezer német maradt jugoszláv területen, túlnyomórészt Bácskában és Bánságban. Német források szerint az OZNA és a partizánegységek által végrehajtott tömeggyilkosságok következtében 60-70 ezren, az 1948-ig fennálló internálótáborokban további 60 ezren veszítették életüket. Az etnikai tisztogatások túlélőinek, vagyis a maradék németségnek Ausztriába és a Német Szövetségi Köztársaságba történő kitelepítésére végül csak az ötvenes évek elején került sor.⁷¹

1945. február 15-én megszűnt a katonai közigazgatás a Bácskában, Baranyában és Bánságban, de a magyar-üldözés hullámai csak lassan csendesedtek. A polgári közigazgatás ellenére Mozsor magyar lakosságát 1945 kora tavaszán internálták. A tömeggyilkosságok megszűntek, de az OZNA tovább működött, folytatódtak a letartóztatások, kihallgatások. A rendszerint megalapozatlan, feljelentéseken alapuló vádakra hivatkozó hadbíróságok a háború végéig csak halálos ítéletet hoztak.

A magyarság iránti jugoszláv politika gyors megváltozása mögötti indítékok ma még jórészt ismeretlenek. Feltételezhető azonban, hogy az irányváltás hátterében a Szovjetunió állt.

1944 késő őszén Magyarország megszállt területein új rend volt kiépülőben, hiszen az ország területének több mint a felét már megszállta a szovjet haderő. A demokratikusnak mondott, de a Szovjetunió által ellenőrzött és a kommunista párt által dominált magyarországi politikai rendszer megalapozása azonban különösen nehéznek ígérkezett egy olyan nemzetközi környezetben, ahol a szomszédos országok a magyar kisebbségek felszámolására törekedtek. 1944 végétől a szovjet vezetés a szomszéd országokban leintette azokat a kezdeményezéseket, amelyek a magyarság fegyveres erővel történő kiűzésére, illetve az etnikai tisztogatásokra irányultak. Az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) 1944. november 21-i rendeletének megjelenése előtt egy héttel a szovjet hadvezetés kipurancsolta Észak-Erdélyből a magyarellenes bosszúhadjáratot megtűró és részben irányító román közigazgatást, és 1945 márciusáig a terület közvetlen szovjet irányítás alatt állt. 1945 telén és tavaszán

⁷¹ Schindler 2003. 367–368. o. A szerző saját kutatásain kívül a következő forrásokra utal: *Ingomar Senz: Die Donauschwaben*, München, 1994.; *Georg Wildermann: Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Station eines Völkermords*. München, 1998.

a Romániában működő Szövetséges (Szovjet) Ellenőrző Bizottság többször is kérte a román hatóságokat, hogy engedjék el azokat az észak-erdélyi internáltakat, akik 1940 előtt is Erdélyben éltek.⁷² 1945 tavaszán Csehszlovákiában a szovjet katonai vezetés visszautasította azt a csehszlovák kérést, hogy a szovjet haderő vegyen részt a felvidéki magyarság szülőföldjéről való kiszorításában.

Bár dokumentum nem áll rendelkezésre, feltételezhető hogy a szovjet vezetés járt közben Titónál a tömeggyilkosságok leállítására érdekében. A szemtanúk beszámolóiból kitűnik, hogy a délvidéki magyarok sokkal jobban tartottak a partizánoktól, mint a bevonuló szovjet csapatoktól. Számos visszaemlékezés utal arra, hogy a szovjet katonaság, ha tudomása volt róla, leállította az öldöklést.

Az áldozatok száma

A délvidéki vérengzéssel kapcsolatos levéltári anyagok java a szerbiai levéltárakban sajnos nem kutatható, ezért az áldozatok száma pontosan nem határozható meg. Minden áldozatot magában foglaló lista azonban az egykori dokumentumok teljes kutathatósága esetén sem készülhetne, mert a kivégzettek nevét az elkövetők nem minden esetben jegyezték fel. A tömeggyilkosságok kitervelői és végrehajtói nem írtak visszaemlékezéseket, a megfélemlített szemtanúk közül pedig még a kilencvenes években is csak viszonylag kevesen mertek megszólalni. A megfelelő források hiánya miatt a különböző beszámolókból, visszaemlékezésekből és monográfiákból a magyarság veszteségére vonatkozó számok igen tág határok között mozognak.

Azokban a feljegyzésekben, amelyek a Délvidékről 1945-ben és 1946-ban jutottak el Mindszenty bíborshoz, valamint a magyar kormányhoz, legtöbbször a 20 ezres, 30 ezres és 60 ezres szám tűnik fel.⁷³ Ezek a számok jelennek meg az emigrációban írott és kiadott memoárokból is.⁷⁴ Történeti kutatásokat először a Mészáros Sándor végzett a témában, aki a hatvanas-hetvenes években Újvidéken a Tartományi Bizottság Történelmi Levéltárában bizalmas munkakörben dolgozott, és azon kívül, hogy betekinthezett néhány titkos dokumentumba, alkalma nyílt arra, hogy beszéljen az 1944-es tömeggyilkosságok egyes szervezőivel. Az OZNA egyik magas rangú beosztottja, Svetozar Kostić-Capo, valamint a katonai közigazgatás bánsági körzetének parancsnoka, Jovan Beljanski Lalo bizalmasan 20 ezer magyar kivégzését ismerte

⁷² Nagy Mihály Zoltán: Válságos idők. In: Rémuralom, 72. o.

⁷³ A Délvidékről a magyar kormányhoz érkezett beszámolókról lásd: *A. Sajtó Enikő*: A délvidéki tragédia eljelenítettelenítése. In: Rémuralom 37–38. o.

⁷⁴ Szigethy György 60 ezer főre tette a magyar áldozatok számát. Homonnay Elemér beszámolójában 30 ezer áldozatról írt, és ezt a számot közli Sulyok Dezső is. *Sulyok* 1954. 156–157. o.; *Szigethy* 1956.; *Homonnay* 1957.

el.⁷⁵ A magánbeszélgetések során szerzett információk, valamint népszámlálási adatok alapján Mészáros 15-20 ezer főre teszi a magyarüldözés halálos áldozatainak számát. Ezek a számok szerepelnek A. Sajti Enikő munkáiban is.⁷⁶ A történeti irodalomban ezektől jelentősen eltérő számokkal is lehet találkozni. Aleksander Kasaš szerb történész *Mađari u Vojvodini, 1941–1946* című könyvében 5 ezer főre teszi a megtorlások magyar áldozatainak számát.⁷⁷ Kasaš száma azonban akkor is csak részadatnak tekinthető, ha a forrásul megjelölt listák teljeseek, mivel azok eleve nem tartalmazzák a baranyai és muravidéki áldozatokat, és azokat a személyeket sem, akiket nem az OZNA végzett ki. Gulyás László a vajdasági helytörténeti kutatásokra utalva 40 ezerre becsüli az etnikai tisztogatás során meggyilkolt magyarok számát, ugyanúgy, mint Cseres Tibor a *Vérbosszú a Bácskában* című, 1991-ben megjelent alampívében.⁷⁸ A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság szervezésében 2003 októberében megtartott nemzetközi tanácskozás végén Csorba Béla, Matuska Márton és Ribár Béla által kiadott zárónyilatkozat szerint: „Az áldozatok számát még mindig csak becsülni tudjuk, de az mindenképpen több tízezerre tehető.”⁷⁹

A terrorhadjárat az egész délvidéki magyarság ellen irányult, de a megtorlás mértéke a magyar közösség különböző csoportjait nem egyformán érintette. „Tény, hogy néhány esetet kivéve nem válogatás nélkül irtották a magyarokat, hanem szelektív módon, jól átgondolt katonai, politikai, gazdasági, ideológiai szempontok figyelembevételével, amit persze színezett az egyéni bosszú és a szabad rablás lehetősége is. Nemcsak a tényleges vagy csak vélt, de legtöbbször csupán annak nyilvánított háborús bűnösöket üldözték, hanem mindazokat, akikről úgy vélték, hogy a berendezkedő kommunista hatalom számára potenciális veszélyt jelenthetnek. Amikor a kérdést vizsgáljuk, ne feledjük el, hogy a konfliktusnak nemcsak nemzetpolitikai vonatkozásai voltak, de legalább ennyire erőteljesen jelentkeztek az ideológiai attribútumok is” – írja Csorba Béla a megtorlás jellegéről.⁸⁰ Az anyaországból 1941 után érkező politikusok, közigazgatási vezetők túlnyomó része még a szovjet és a partizán-csapatok megérkezése előtt elmenekült. A vérengzések egyik kiemelt célja a szülőföldjén maradt, helyi, vagyis délvidéki vezető réteg megsemmisítése volt. A gazdasági és szellemi vezetők mellett a tömegmészárlások áldozatai között különösen sok volt a pap. A papok és a rájuk bízott közösségek sorsa a törté-

⁷⁵ Mészáros 1995–2000. 200. o.

⁷⁶ A. Sajti 2008 216. o.; A. Sajti 2009. 38. o.

⁷⁷ Kasaš 1996. 178. o. Becslésének legfőbb forrása egy, az OZNA által készített lista, amely a Bácskában és Bánságban kivégzett háborús bűnösök neveit tartalmazza.

⁷⁸ Gulyás 2009. 39. o.; Gulyás 2005. 128. o.

⁷⁹ Rémuralom, 249. o.

⁸⁰ Csorba Béla: A helyi monográfiák készítésének jelentősége és nehézségei. In: Rémuralom, 249. o.

nelem folyamán mindig összefonódott. Az egyházi vezetők megkínzásával és gyakran nyilvános kivégzésével az új hatalom a hitéhez hagyományosan erősen ragaszkodó magyarságot akarta megalázni és megfélemlíteni. Matuska Márton, Tari János, Ehmann Imre, F. Cirkl Zsuzsa és Fuderer László kutatásai fedték fel, hogy a tömeggyilkosságok során mintegy 30 papot öltek meg.⁸¹ A kivégzettek között volt Gachal János, a Magyarországhoz 1941-ben vissza nem csatolt bánági részek református püspöke, valamint Köröztös Krizosztom, az újvidéki ferences rendház főnöke.

A tömeggyilkosságok tervezőit és végrehajtóit sohasem vonták felelősségre tetteikért, sokan közülük később jelentős állami vagy pártpozícióba kerültek. A kitüntetések és jó állások ellenére a gyilkosok közül sokan életük végéig nem leltek nyugalmat.

A Péterréve plébánosát, Takács Ferencet 1944. november 19-én nyilvánosan kivégző személy később megőrült.⁸² Petrányi Ferenc, óbecsei apát-plébános megkínzásában és meggyilkolásában részt vevő két fiatal partizán nő közül az egyiket élete végéig rémképek tartották rettegésben, a másik megvakult.⁸³ A magyarkanizsai vérengzés egyik résztvevője, Ugranov Dušan is elborult elmével halt meg.⁸⁴ A visszaemlékezők úgy tudják, hogy a bajmoki mérszárlás kitervelői és végrehajtói közül többen is tragikus módon haltak meg. A vészbíró, Zivan Ilkić-Cedo még a háború alatt életét veszítette egy repülő-támadás során. Pero Dulić, a rögtönítélő bíróság elnöke, elmebeteg lett, majd egy sikertelen öngyilkossági kísérlet után kútba ugrott, úgy halt meg. Marko Kujundžić, a vészbíróság másik tagja szintén megőrült, és a Dunába vetette magát. Ive Pijukovićnak, a vészbíróság harmadik tagjának ugyancsak elmebetegség okozta a halálát.⁸⁵

Jugoszlávia a délszláv nemzetállam megteremtésének útján.

Ivan Rukavina vezérőrnagy, a katonai közigazgatás parancsnoka 1944. december elején kiadott 69. számú rendelete hiába mondta ki, hogy a németek kivételével a Jugoszláviában élő népek teljes egyenjogúságot élveznek, a délszláv nemzetállam létrehozására irányuló telepítéspolitika ugyanúgy folytatódott, mint a

⁸¹ A papok üldözéséről lásd: *Matuska Márton: A Vajdaság mártír papjai*. In: *S nem törődtek velem, Források a Délvidék történetéhez 3*. Szerkesztette; Csorba Béla. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1999. 219-221.; *F. Cirkl – Fuderer 1998.*; *Tari János: Ha minden inog, marad a hit*. In: *Rémuralom*, 169-182. o.; *Ehmann Imre: Nyugat- és dél-bácskai papi sorsok 1944/45-ben*. In: *Rémuralom*, 183-190. o.

⁸² *Mészáros 1995-2000*. 98. o.

⁸³ *Tari János 81. jegyzetben idézett munkája*, 176. o.

⁸⁴ *Forró Lajos: Megszavasták a lincselést*. In: *Rémuralom*, 138. o.

⁸⁵ *Mojzes 1994*. 112. o.

kollektív megtorlás gyakorlata. A németiség sorsa már az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) 1944. november 21-i, a jugoszláv állampolgárságot megvonó határozatával megpecsételődött. A német haderő 1944. szeptemberi visszavonulása után a háború előtti félmillió németiségből csak mintegy 200 ezren maradtak jugoszláv területen, túlnyomórészt Bácskában és Bánságban. Német források szerint az OZNA és a partizánegységek által végrehajtott tömeggyilkosságok következtében 60-70 ezren, az 1948-ig fennálló internálótáborokban további 60 ezren veszítették életüket. Az etnikai tisztogatások túlélőinek, vagyis a maradék németiségnek Ausztriába és a Német Szövetségi Köztársaságba történő kitelepítésére végül csak az ötvenes évek elején került sor.⁸⁶

Menekülniük kellett az olaszoknak is. Távozásra készítette őket a délvidékihez hasonló terrorhadjárat, amelynek következtében több ezren veszítették életüket. Olaszországban nem regisztrálták szisztematikusan az áttelepülőket, ezért számukról ellentétes adatok jelentek meg a szakirodalomban. Az olasz történészek maximum 270 ezerre, a horvátok 190 ezerre teszik a nagy exodusban érintettek számát.⁸⁷

Jelentős számban hagyták el szülőföldjüket a románok és a törökök is. Az 1921-ben még 230 ezer fős román közösség 1948-ra 64 ezerre csökkent. Ugyanezen időszak alatt a törökök száma 150 ezerrel 98 ezerre fogyatkozott.

A menekülthullámmal párhuzamosan a jugoszláv állambiztonsági erők a kollektív felelősség elve alapján a magyarokon, németeken, olaszokon kívül lesújtottak minden olyan etnikai, társadalmi csoportra is, amelyről feltételezték, hogy az egységes, kommunista Jugoszlávia kialakításának útjában áll.

Koszovó területén, ahol a Vajdasághoz hasonlóan katonai közigazgatást vezettek be, több tízezer felkelőt öltek meg a jugoszláv állambiztonsági erők. A kollektív büntetést szolgálta a horvát fegyveres erők angol fogságba esett tagjainak tömeges kivégzése, közvetlenül a Jugoszláviába történő visszaszállítás után. A megtorlás következtében mintegy 35-45 ezer horvát, szlovén és boszniai muszlim katona veszítette életét.⁸⁸

A magyarságra részleges kitelepítés várt. A menekültek első nagy csoportja 1944 szeptemberében-októberében, tehát még a jugoszláv uralom előtt elhagyta a Délvidéket. A magyar csapatokkal távozóak zömmel 1941 után bete-

⁸⁶ Schindler 2003. 367–368. o. A szerző saját kutatásain kívül a következő forrásokra utal: *Ingomar Senz: Die Donauschwaben*, München, 1994.; *Georg Wildermann: Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Station eines Völkermords*, München, 1998.

⁸⁷ Az etnikai tisztogatások olasz áldozatainak a száma sem határozható meg pontosan. Olasz történészek „néhány ezertől” húszezerig terjedő adatokat tettek közzé. Lásd: *People on the Move*, 106–107. o.

⁸⁸ *Zerjavic* 1997. 96–97. o.

lepült közalkalmazottak és hozzátartozóik, valamint a Bukovinából származó székely telepesek voltak. A második nagy menekülthullámot az 1944. novemberi–decemberi etnikai tisztogatások váltották ki. Az elűzetés mellett a magyarság gyengítését szolgálták a jugoszláv katonai hatóságok által elrendelt kiutasítások is. A minisztertanácsi és külügyminisztériumi feljegyzések szerint 1945 folyamán több alkalommal 5-10 ezres csoportokban hajtottak át a határon németeket és magyarokat.⁸⁹ A menekültek és kiutasítottak áradata csak 1947-re apadt el. A Népjóléti Minisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal összesített adatai szerint Jugoszláviából 1944 és 1949 között 65 397 személy érkezett Magyarország háború utáni területére.⁹⁰ Az 1949. évi népszámlálás kimutatta, hogy közülük 34 514-en 1938 előtt is Jugoszláviában éltek, tehát Magyarországra települve szülőföldjüket kényszerültek elhagyni.

A magyarság számának a kiűzés és a tömeges kiutasítás miatti csökkenése a délszláv nemzetállam építői számára nem volt elegendő. 1946 tavaszán a jugoszláv vezetés – Sreten Vukosavljević telepítési biztos javaslatát elővéve – felvetette a népcserét. Az 1946. február 27-én megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményen felbuzdulva Vladimir Velebit külügyminiszter-helyettes 1946. március 10-én Prágában a sajtó képviselőinek egy olyan tervről tett említést, amelynek során 300 ezer jugoszláviai magyart feleannyi magyarországi délszlávra cserélnének ki.⁹¹ Öt hónappal később, 1946. augusztus 16-án, a párizsi békekonferencián Edvard Kardelj, a jugoszláv delegáció vezetője a Gyöngyösi János külügyminiszterrel folytatott tárgyalásán hivatalosan is kezdeményezte a lakosságcsere-egyezmény megkötését, amely – az előzetes tervekkel ellentétben – „csak” maximum 40 ezer jugoszláviai magyar és 40 ezer magyarországi délszláv kicserélésére szorítkozott volna. A diplomáciai szokásoktól eltérően Kardelj a megállapodást nagyon gyorsan, már augusztus 19-én tető alá akarta hozni. Bár a jugoszlávok által diktált iramot nem sikerült tartani, a magyar kormány kedvezően fogadta a tervet, többek között azért, mert feltételezte, hogy elfogadása esetén a jugoszláv delegáció a békekonferencián majd ellenezni fogja a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésére irányuló csehszlovák javaslatot. Augusztus 28-án a magyar minisztertanács hozzájárult a jugoszláv–magyar lakosságcsere-hez, és egy héten belül el is készült az egyezménytervezet. Ez alapvetően a jugoszláv félnek kedvezett, mivel bizonyos esetekben lehetővé tette a magyarok kényszertelepítését, ráadásul a délszláv állam küldöttei szabadon fejthettek volna ki propagandatevékenységet Magyarország területén. 1946. szeptember 12-én Kardelj és Gyöngyösi levélváltása alapján megszületett az elvi *Megállapodás a magyar és a jugoszláv békedelegációk között önkéntes lakos-*

⁸⁹ A dokumentumokat idézi: *A. Sajtó* 2004. 342–343. o.

⁹⁰ *Stark* 1989. 74–75. o.

⁹¹ *Föglein* 1996. 1553. o. A kérdéstről lásd: *Hornyák* 2007. 143–166. o.

ságcsere-egyezményről. A magyar engedékenységre ellenére a békekonferencián a jugoszláv küldöttség a csehszlovák–magyar vitában egyértelműen és demonstratív módon a csehszlovák álláspontot támogatta. Ennek ellenére a békekonferencia után a magyar–jugoszláv kapcsolatok gyorsan javultak, és 1947. december 8-án a két ország képviselői barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezményt írtak alá. A virágzó kapcsolatok következtében a lakosságcsere-egyezmény aktualitását veszítette. A Szovjetunió és a Jugoszlávia közötti kapcsolat 1948 végén történő megromlása után a magyar–jugoszláv viszony is hirtelen lehűlt, és az ellenségeskedés légkörében már nem is lett volna lehetőség a lakosságcsere végrehajtására. Bár a népcsere nem valósult meg, a Jugoszláviában élő magyarság az 1944–1945 folyamán lezajlott etnikai tisztogatások miatt végzetes veszteséget szenvedett.

„A délvidéki magyarságnak a második világháború utáni bő négy évtizedben nem volt maga választotta vagy önként elfogadott szellemi irányítója. A vérengzésben ugyanis a vezetőréteget megsemmisítették... A korábbi idők politikusainak még az írmagja sem maradt Titóék közbelépése után, az újak pedig azt szajkózták, mint amit a diákok az iskolában tanultak: Tito felszabadította a magyarokat s megbüntette a vétkeket. Aki mást hirdetett volna, annak hamar betapasztották a száját, lefogták a toll után nyúló kezét... A naponta hallott hamis tétel és az életben tapasztaltak közötti ellentét lélekhasadásossá tette az embereket, s e nagy bajában még a vallásgyakorlásában is gátolták. Kétségtelen, hogy ez a lelki trauma sokakat kényszerített az ország elhagyására, másokat a nemzettudatuk elfojtására, s általában csökkent emiatt a vitalitás, az életkedv is. Csökkent tehát a szaporodás, de növekedett az öngyilkosságra való hajlam, hiszen minek nemzeni-szülni egy bűnös néphez tartozó magzatot, élni lenézett nemzet tagjaként? Minek megtartani a magyarsághoz kötődő szálatokat?” – mondta Matuska Márton a 2003. október 24-én Újvidéken, a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság által szervezett, a Délvidéken lezajlott magyarellenes atrocitások feltárásával foglalkozó nemzetközi konferencián.⁹²

A németek és olaszok elűzésével, a magyarokkal szemben elkövetett etnikai tisztogatással, valamint a románok és törökök tízezreinek távozásával Moljević, Čubrilović és Vukosavljević délszláv nemzetépítő tervei közel kerültek a megvalósuláshoz.

A második világháború után újjászerveződő Jugoszlávia azonban mégis gyenge állam lett. A kommunizmus bukása, illetve a szovjet fenyegetettség megszűnése után a mesterségesen összerakott állam Csehszlovákia sorsára jutván, alkotó elemeire bomlott.

⁹² Matuska Márton: Meddig jutottunk? In: Rémuralom, 10–11. o.

BIBLIOGRÁFIA

- A. Sajti* 1987. *A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944.* Budapest, 1987.
- A. Sajti* 2004. *A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, 2004.
- A. Sajti* 2008. *A. Sajti Enikő: A jugoszláviai helyzet: bosszúakciók, lakosságcsere.* In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Szerk. *Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László.* Budapest, 2008.
- A. Sajti* 2009. *A. Sajti Enikő: Még hidegebb napok. Megtorlás a Délvidéken.* *Rubicon*, 20. (2009) 5. sz. 30–38. o.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerk. *Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkowszky Lóránt – Jubász Gyula.* Budapest, 1968.
- Balogh* 1982. *Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947.* Budapest, 1982.
- Braham* 1997. *Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* 1–2. k. Budapest, 1997.
- Cseres* 1991. *Cseres Tibor: Vérbosszú Bácskában.* Budapest, 1991.
- Csima* 1961. *Csima János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945).* Budapest, 1961.
- Délkelet-Európa térképekben 2005. Délkelet-Európa térképekben. Szerk. *Kocsis Károly.* Budapest, 2005.
- Ethnic Cleansing Ethnic Cleansing in 20th Century Europe. Eds. *Steven Béla Várdy – T. Hunt Tooley.* New York, 2003.
- F. Cirkel – Fuderer* 1998. *F. Cirkel Zsuzsa – Fuderer László: Bácskai Golgota – a vallásüldözés áldozatai. Tóthfalu,* 1998.
- Fiala* 1960. *Fiala Ferenc: Balkáni színjáték: In: Egy hajó elsüllyed a Dunán.* München, 1960.
- Föglein* 1996. *Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv lakosságcsere-tervezet 1946-ból.* *Századok*, 130. (1996) 6. sz. 1553–1570 o.
- Gosztonyi* 1992. *Gosztonyi Péter: A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, 1992.
- Gulyás* 2005. *Gulyás László: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig.* H. n., 2005.
- Gulyás* 2009. *Gulyás László: Hány magyar áldozata volt a délvidéki vérengzésnek? Rubicon*, 20. (2009) 5. sz. 38–39. o.
- Homonnay* 1957. *Homonnay Elemér: Atrocities committed by Tito's Communist Partisans in occupied Southern Hungary.* Cleveland, 1957.

- Hornnyák* 2007. *Hornnyák Árpád*: Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban. *Századok*, 141. (2007) 1. sz. 57–86. o.
- Horthy* iratai Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. *Szinai Miklós – Szűcs László*. Budapest, 1965.
- Illés* 1977. *Illés Sándor*: Sirató. Budapest, 1977.
- Kasaš* 1996. *Kasaš, Aleksandar*: Madarí u Vojvodini 1941–1946. Novi Sad, 1996.
- Kocsis – Kocsis-Hodosi* 1998. *Eszter Kocsis, Károly – Kocsis-Hodosi, Eszter*: Ethnic geography of the Hungarian minorities in the Carpathian basin. Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 1998.
- Köztes-Európa Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény Szerk. *Pándi Lajos*. Budapest, 1997.
- Krupa* 1979. *Krupa Sándor*: A sarló-kalapács áldozatai. DeWitt, Michigan, 1979.
- Kulischer* 1948. *Eugene Kulischer*: Europe on the Move. War and Population Changes. New York, 1948.
- Lemberg – Franzen* 2004. *Hans Lemberg – K. Erik Franzen*: Elűzöttek. Hitler utolsó áldozatai. Nagykanizsa, 2004.
- Macartney* 1961. *Macartney, C. A.*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburgh, 1961.
- Málnási* 1958. *Málnási Ödön*: Magyar Mátyrok. London, 1958.
- Marrus* 1985. *Michael Marrus*: The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century. New York–Oxford, 1985.
- Marschalkó – Fiala* 1958. *Marschalkó Lajos – Fiala Ferenc*: Vádló bitófák. London, 1958.
- Matuska* 1991. *Matuska Márton*: A megtorlás napjai. Novi Sad, 1991.
- Mészáros* 1995–2000. *Mészáros Sándor*: Holttá nyilvánítva – Délvidéki magyar fátum 1944–45. I–II. k. Budapest, 1995–2000.
- Milošević* 1981. *Slobodan D. Milošević*: Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941–1945. Beograd, 1981.
- Mojzes* 1994. *Mojzes Antal*: Halottak napja Bajmokon. Kanizsa, 1994.
- Nagy* 1990. *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött. Budapest, 1990.
- People on the Move People on the Move. Forced Population Movements in Europe in the Second World War and its Aftermath. Eds. *L. Abonen, Pertti – Corni, Gustavo – Kochanovski, Jerzy – Schulze, Rainer – Stark, Tamas – Stelzl-Marx, Barbara*. Oxford–New York, 2008.

- Pihurik* 2009. *Pihurik Judit*: Hideg napok. Délvidék, 1941–1944. *Rubicon*, 20. (2009) 5. sz.
- Rektor* 1980. *Rektor Béla*: A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története. Cleveland, 1980.
- Rémuralom Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, elemzések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról. Szerk. *Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla*. Újvidék, 2004.
- S nem törődtek velem S nem törődtek velem, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez, III. Szerk. *Csorba Béla*. Budapest, 1999.
- Schechtman* 1946. *Joseph B. Schechtman*: European Population Transfers 1939–1945. New York, 1946.
- Schechtman* 1962. *Joseph B. Schechtman*: Postwar Population Transfers. Philadelphia, 1962.
- Schindler* 2003. *John R. Schindler*: Yugoslavia's First Ethnic Cleansing. In: Ethnic Cleansing in 20th Century Europe. Eds. *Steven Béla Várdy – T. Hunt Tooley*. New York, 2003. 359–372. o.
- Stark* 1989. *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús embervesztése. Budapest, 1989.
- Sulyok* 1954. *Sulyok Dezső*: A magyar tragédia. A trianoni béke és következményei. Newark, 1954.
- Szigethy* 1956. *Szigethy György*: Szemtanúja voltam Tito délvidéki vérengzéseinek. Cleveland, 1956.
- Szloboda* 1997. *Szloboda János*: Zentán történt 1944-ben. Újvidék, 1997.
- Weissenbach* 1978a. *Weissenbach*: Magyarország és a Fegyveres SS. München, 1978.
- Weissenbach* 1978b. *Andreas Weissenbach*: Tábornokaink halála. München, 1978.
- Zerjavic* 1997. *Zerjavic, Vladimir*: Population Losses in Yugoslavia, 1941–1945. Zagreb, 1997.

Suba János

Térképek, légifotók a Don-kanyarból

A Don-kanyar a magyar hadtörténelem egyik jelképes földrajzi helyszíne, történelmi-földrajzi fogalom. A köztudatban a magyar hadtörténelem egyik legtragikusabb hadjáratának színtere. Az Oroszországi Don folyó Voronyezsi kormányzóság területén Voronyesztől Délre húzódó 200 km hosszú szakasza, amely a m. kir. Honvédség magyar 2. hadseregének hadműveleti területe volt. Itt földrajzi értelemben több Don-kanyar volt, amelyek közül „hadtörténelmi szempontból” leghíresebb az urivi–sztorozsevojei és scsucseji.

Dolgozatunkban az e területet ábrázoló különböző méretarányú térképeket, foto-térképeket, légi fotókat mutatjuk be, érzékeltetve, hogy a hadvezetőség mindent elkövetett, hogy a hadműveleti területről megfelelő minőségű és mennyiségű térkép álljon a csapatok rendelkezésére.

A magyar királyi honvédség keleti fronton használt térképeit különböző méretarányú, eltérő tartalmú, egyenetlen színvonalú különböző nemzeti térképművek jellemzik. A használt térképek, térképművek ideiglenesek, mert nem rendszeresítették a honvédségnél, csak a hadra kelt sereg használta meghatározott harcászati, hadműveleti feladatokra. Ezeket a térképeket a beszerzés szempontjából is tudjuk csoportosítani: a szövetségesek által használt, zsákmányolt és saját készítésű térképekre. A magyar katonai térképészet (a Honvéd Térképészeti Intézet) az időhiány és a hadműveleti helyzet szorításában különböző méretarányú térképeket, térképműveket készített, illetve tervezett készíteni. Ezek közül ismertetjük most a legkisebb és a legnagyobb méretarányú, illetve egy elkészült és egy tervezett többszelvényes térképművet.¹

A magyar katonai térképészet a magyar hadsereg lehetséges hadműveleti területeit (a lehetséges hadszíntereket) lefedő térképek (a történelmi Magyarország, a Kárpát-medence területe) előállítására koncentrált, ebben az időben a legfontosabb feladata a visszatért területek térképezése volt. Így a Kárpátokon

¹ Válogatásunk a Hadtörténelmi Térképtár keleti hadszínteret lefedő sorozattérképei közül történt. Terjedelmi korlátok miatt nem vettük figyelembe a hadtörténelmi térképek II. világháborús térképészeti anyagát (jelzete: H.IV.f.), ez külön katalógusban kutatható.

kívüli hadműveleti területekről nem rendelkezett pontos időszerű térképekkel. Emiatt a magyar kontingens térképellátását a német–magyar katonai együttműködés alapján a német vezérkar vállalta magára.

Német kiadású térképek

A lehetséges hadműveleti területeket ábrázoló kis (egymilliós) méretarányú térképek már eleve rendelkezésre álltak.² Az egymilliós méretarányú világtérkép gondolatát Albrecht Penck német geográfus vetette fel Bernben 1891-ben, az V. Nemzetközi Földrajzi Kongresszuson. 1909-ben a Londoni konferencián megegyeztek a szerkesztési alapelvekben, a szárazföldi szelvények esetében (színfokozatos domborzatábrázolás, településnevek írása: hivatalos és nemzeti-ségi), s hogy mindegyik állam a saját területére elkészíti a szelvényeket. 1913-ban Párizsban bemutatták az első mintaszelvényeket. 1939-ig 230 szelvény és 140 ideiglenes szelvény készült el.

A magyar hadműveleti terület (Don kanyar) az M-37 Charkov (Harkov) szelvény fedőterületén található. A harkovi szelvény alapanyaga 1932 és 1935-ből valók. A szelvények mérete 46,5×46 cm, észak felé keskenyednek (43,5 cm) 1940-ben két kiadást is megért, majd 1942-ben helyesbítették. Ezeket a szelvényeket elsősorban a légierő használta, repülőhálóval felülnyomva (*Fliegerausgabe*). Azok a szelvények, amelyekről hiányzott a színfokozatos domborzatábrázolás, *Vehkarskarte* (közlekedési térkép) megjegyzéssel kerültek használatba. Össznyomatként a hadászati tervezést, valamint a közlekedést és szállítást szolgálták.³ Minden ország légiereje rendszeresítette őket és a háborúban használták.⁴

Az 1:500 000 méretarányú térképek az egymilliós szelvények egynegyedét ábrázolták. Szelvényezésük a nemzetközi egymilliós szelvény száma után A-D betű volt. A német térképészet az égtájak szerinti megjelölést használta (NW, NO, SW, SO). A voronyezsi szelvény az M-37–NO (északkelet) volt. Megnevezése is érdekes, ez a sorozat *Deutsche Weltkarte 1:500 000* néven

² A Földet 2500 szelvény fedi le. Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.I.a.46.

³ A Hadtörténeti Térképtárban az A.IV.49. jelzet alatt található ez az össznyomat. Témánk szempontjából említést érdemel egy 104×133 cm-es össznyomat, ami Russland-Süd nevet viseli, és a K–L–M 35–36–37. szelvények (9 db) területét ábrázolja.

⁴ A Térképtár gyűjteményében ezek a nemzeti kiadások szintén megtalálhatóak. Később, 1949-ben, a légiközlekedés elterjedésével az interkontinentális légiközlekedésben szintén ez a méretarányt rendszeresítették. (WAC – World Aeronautical Chart – 1: 000 000 légi navigációt segítő térképmű) Hadtörténeti Térképtár, jelzete: A.IV.44. Az USA légiereje szintén ezt a méretarányt használta U.S.A.F. Operations navigation chart. Hadtörténeti Térképtár, jelzete: A.IV.45.

szerepel. A négyszínű szelvények térképtükör mérete 46×46 cm. Az európai hadszíntéren fontos szerepet játszottak a repülő, tervezési és nyilvántartási feladatokban egyaránt.⁵ Különböző változatait sokoldalúan használták fel.

1:300 000 méretarányú térképek

A keleti fronton a német és a magyar alakulatok számára a legfontosabb hadműveleti-harcászati térképek az 1:300 000 méretarányú térképmű különböző kiadásai voltak.⁶

A német katonai térképészet először az orosz 1:420 000 méretarányú (10 versztes) térképeket⁷ nagyította fel 1:300 000 méretarányra és aktualizálta.⁸ Ez a térképmű a *Karte des eurpäischen Russland 1:300 000* nevet viselte. Nevével ellentétben a Lengyel állam területét is ábrázolta, ugyanis ez a terület az alapanyag készítésekor még az Orosz Birodalom része volt. Így az első három oszlop tíz szelvénye ábrázolja Lengyelországot. Az első kiadás 1939-ben, majd 1940-ben mint *Vorläufige Ausgabe* (ideiglenes kiadás) jelent meg. 12 oszlopban 145 szelvényen ábrázolja a volt cári birodalom európai területét. Számozásuk folyamatos.

A magyar alakulatoknak kiutalt hadműveleti területet az 59. Woronesh és az alatta lévő 60. Korotojak szelvény területe fedi le. A voronyezsi szelvény alapanyaga az 1935. a korotojaki 1923. évi szovjet (orosz) térkép helyesbítése volt. A térképek színesek: zöld erdő felülnyomás, síkrajz, a névrajz fekete, a vízrajz kék, az úthálózat piros. A Térképtárban az 1940. augusztusi különkiadás szelvényei találhatóak. A térképtükör 91×70 cm nagyságú. A helyesbített szelvényeken a névrajzot piros színű latin betűkkel kiegészítve, a vasutakat lila, az úthálózatot piros színnel, az aktuális határokat szintén lila színnel felülnyomták.

Később beillesztették a saját térképrendszerükbe, majd kiegészítették a zsákmányolt lengyel 1:300 000 méretarányú térképekkel. Mivel az 1:300 000 méretarányú szelvények önmagukban viszonylag kisméretűek voltak (55×39 cm), ezért a csapatok igényeinek megfelelően össznyomatokat készítettek.

1940–41-ben, a hadműveleti tervezéshez hat darab szelvényből készítettek össznyomatot,⁹ amely nyugati-keleti irányban 2, déli irányban 3 (összesen 6) térképszelvényt ölel fel. Így a térképtükör mérete 103×112,5 cm. Valószínű, hogy ez volt a legnagyobb papírméret, amely belefért a nyomdagépbé. Szá-

⁵ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.II.a. 51.

⁶ Karte von Mittel-Europa 1:300 000. Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.II.a. 50. A német térképészet Európát lefedő általános térképműve volt, keleten Moszkva vonaláig terjedt.

⁷ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a. 52.

⁸ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a. 38/1.

⁹ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a. 38/2.

mozásuk nem volt,¹⁰ csak a két oszlop északi és déli szelvényének megnevezése, például: a magyar hadműveleti területen *Zusammendruck 1:300 000 Stary Oskol–Starobelsk* (Stary Oskol a Z 52, Starobelsk az A 50. szelvényen található, kiadási éve 41.VI.). Ezeket a hadműveleti tervezéshez tetszés szerint „rakhatták össze”.¹¹ Egy felirat utal használatára: „Führungskarte. Nur für Höhere Stabe”, azaz: Vezetési térkép csak magasabb parancsnokságoknak. Ahogy haladunk kelet felé, ezek a szelvények tartalmukat tekintve egyre szelvényesebbek lettek. Háborúnak kellett lennie, hogy tartalmában helyesbíteni tudják.

Mivel a *Karte von Mittel-Europa 1:300 000* térképmű volt a hadműveleti harcászati vezetés alapja, helyesbítése folyamatos volt, egyre részletgazdagabb lett. A háború következtében a térképmű fedőterületét kelet felé kitolták, így a számozás az ábécé betűivel újra kezdődött. Rybinszk–Jaroszlav–Rjazany–Voronyezs–Vorosilovgrad (Luganszk)–Rosztov–Majkop vonaltól az Uralig (A–F oszlopok). Később kiegészítették G–H betűjelű, majd a I–V. sz. oszlopokkal.

A magyar hadműveleti területet (Don kanyart) 4 darab 1:300 000 méretarányú szelvény fedőterülete fedi le: a Z oszlopból a Z 52 Staryj Oskol és az alatta lévő Z 51 Belgorod, kelet felől az A 52. Woronesch és az A 51. Osztroghsk. Ezen térképek különböző kiadásai és különböző össznyomatai (amelyek nem mindig azonosak a teljes szelvénnel) képezték a térképészeti alapot, amelyet a német és a magyar alakulatok használtak.

A Z 52 Staryj Oskol szelvényből 5 kiadásban 6 darab van. Az első (2 db) az 1941. augusztusi különkiadás, amelyet 1941. október 10-én a 608. felmérő osztag javított, átdolgozott és nyomtatott, az 1:500 000 méretarányú orosz térképek alapján. Ez a sorozat a *Verbesserte Karte 1:300 000. Neubearbeitung der Übersichtskarte von Mittel-Europa 1:300 000 (Behelfsmässige Ausgabe)* nevet viseli. (1:300 000 javított térkép a Közép-Európa 1:300 000 áttekintő térképmű átdolgozott kiegészítő kiadása.) A következő kiadások már a zsákmányolt szovjet 1:100 000 méretarányú térképek felhasználásával készültek. Az első sorozat kiadásai az *Osteuropa 1:300 000* nevet viselik (1942. február 1-jei különkiadás). A 2. kiadás a *Heereskarte Osteuropa 1:300 000* címet kapta, és a szelvényt 1942. decemberben nyomtatták. 1943-ban átdolgozták, és így ez a sorozat a *Deutsche Heereskarte Osteuropa 1:300 000* néven szerepel. (Ez a 2. kiadás 1943. márciusban került ki a nyomdából.)

A Z 51 Belgorod szelvényből öt kiadásban 8 darab van. Az 1941. augusztusi különkiadás az 1941. szeptember 29-i állapotot tükrözi. Az 1942. február

¹⁰ Térképtárban, hogy kezelni tudjuk, sávonként római számot (I–V), azon belül arab számot (1–8) kaptak az össznyomatok. Az utolsó, V. sáv szelvényének (Románia, Krím, Kaszpi-tenger) össznyomatai csak 4 szelvényből állnak.

¹¹ A magyar hadműveleti terület szelvényeszámja a jelzeten belül: III.5.

1-jei különkiadás egyik kiadása, 1942. III., VI. és XII. hónapban nyomtatták, 1943-ból a III. hónapból is van példányunk. Ebből a szelvényből van egy a légi-erő számára repülőhálóval felülnyomva.

A keleti szelvények közül az északi (az A 52. Woronesch) szelvény három kiadásából 4 darab van. Az 1942. február 1-jei különkiadás mindkét kiadása megvan (1942. II., 1943. III. hónap). Az 1942. december havi kiadásból egy repülőhálóval van felülnyomva.

A déli (A 51. Ostrogoschsk) szelvény négy kiadásából 5 szelvény van. Az első az 1941. XII. havi kiadás, amelynek a felirata figyelemre méltó: *1. Stichkarte 1.11.41.* (1941. november 1-jei állapot). Az 1942. február 1-jei különkiadás mindkét kiadása megtalálható (1942. II., 1943. III.). Az 1942. XII. havi kiadásból egy repülőhálóval van felülnyomva.

A Térképtárban lévő össznyomatok ezen szelvények fedőterületét ábrázolják, az aktuális hadműveleti helyzetnek megfelelően. Például a *Zusammendruck Woronesch-Rossosch* szelvény mérete 65,5×85,5 cm, vagyis 19 cm-rel szélesebb és 11 cm-rel magasabb, mint az eredeti szelvények. Így magába foglalja az A 52. jelű szelvényből a Kastornoje–Saryj Oskol, az A 51 jelű szelvényen pedig a Nowy Oskol–Wolokonowka vonaltó keletre eső területeket, a déli részen pedig a Z 50. Isjum jelű szelvényből a Pokrowskojéjtől északra lévő területeket (a vasútvonat miatt) és a mellette lévő A50. Strobelsk jelű szelvény Rowenki D–Nowo-Belaja–Ssmaglejewka vonaltól északra lévő területeit. Ez egy alap-térkép volt, repülőhálóval is felülnyomták (Luftwaffemeldenetz).¹²

1: 100 000 méretarányú térképek

A 300 000-eknél nagyobb méretarány az 1:100 000 volt, amelyet először az orosz 1:126 000 méretarányú (3 versztes) térképek felnagyításával alkottak meg.¹³ Ez azonban nem igazán felelt meg a célnak, hiszen csíkosos domborzatábrázolása volt az egyszínű barna térképeknek. A térképeket a már ismertett nemzetközi szelvényezésbe illesztették be, német névrajzzal fekete színben felülnyomták, kiegészítve az út és vasúthálózat lila színével. A térképtükör nagysága 69×76 cm. Használatát megkönnyítendő, a térkép mellé az orosz ábécét, az egyezményes jelek helyesbítését, az orosz rövidítések (szavak) német jelentését, az orosz mértékegységek átszámításnak táblázatát tüntették fel.

A magyar hadműveleti terület az M-37 milliós jelzeten belül található. Ez a terület 144 darab 1:100 000 méretarányú szelvényre osztható. A német térképészet általában 2–4 szelvényből álló össznyomatot készített és ezt római számokkal jelölte, ezen belül még az égtájra is felosztotta, például a Saryj Oskol

¹² Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a. 38/2. III.5.a.

¹³ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a. 54/1.

szelvény száma: M-37-IV. West és Ost. Maga a település az M-37 IV–Ost (28) szelvényen található. A nyugati (West) szelvény a 25., 26., 37., 38. a keleti (Ost) a 27., 28. 39., 40. számú százezres szelvények területét fedte le.

A harcok során különböző méretarányú szovjet térképet zsákmányoltak, ami lehetővé tette, hogy a német katonai térképészet a rendelkezésre álló térképeket folyamatosan helyesbítse. Így az 1:100 000 méretarányú térképek helyesbítése is megoldódott. A szovjet térképek négyszínnnyomásúak (fekete: névrajz, közlekedési hálózat, barna domborzat, kék vízrajz, zöld erőszínezés), esztétikus kivitelűek voltak, térképtükör méretük 36×38 cm volt. Ezért sokszor a zsákmányolt térképek minimális kiegészítésével: német névrajzzal, adták ki. Ezek az átdolgozott szelvények színük szerint lehettek egyszínűek (szürke) fekete, vagy több: három: szürke, kék, zöld, vagy négy: + barna színűek. Szerepelt rajtuk a *Russische Karte 1:100 000* felirat.

A térképek sokszor össznyomatként (általában 2–4 szelvényenként) gyorsan, és ami a legfontosabb, a helyszínen, megfelelő példányszámban kerültek felhasználásra, mert a hadtesteknek, hadosztályoknak alárendelt térképosztások (Armeekartenstelle) nyomdái ontották a térképeket. Minden magyarázó szöveget a kereten kívül helyezték el, ami segítette a térképek használatát. Így például négy szelvényből áll az M-37–I.West Kursk össznyomat (1., 2., 13., 14. szelvényszámúak). Kétszelvényesek például a Staryj Oskol M-37- IV–Ost, amely északi (27., 28) és déli (39., 40.) részre van osztva. Ezen szelvényeknek is több kiadása van a gyűjteményben. Később a szovjet (orosz) térképek alapján új, részletesebb és pontosabb térképek készültek, a német tábori nyomdáknál, a térképek tartalmát légi fényképek segítségével helyesbítették.

A magyar alakulatok részére kiadott térképeken 1942 júniusától már magyar nyelven is feltüntették a térképek kereten kívüli megírásait. Így például *1:100 000 (1cm-es térkép)*, mellette keretben a figyelmeztetés: „Figyelem! A zsákmányolt térképeket szolgáltasd be! Ezt a térképet a hadművelési területen nyomták, részben a legújabb kiadású eredeti orosz térképek alapján. Segíts te is, hogy a csapat jó térképhez jusson! Minden zsákmányolt térképet azonnal szolgáltass be saját hadosztályod I.a. mérő v.I.b osztályának.” Középen a szelvény megnevezése, mellette egy másik megjegyzés: „Kisegítő tüzérségi térkép” és a szelvényszám: M-37-IV-kelet (déli rész). A térképkereten kívüli megírások magyarul is szerepelnek. Ebből is látható, hogy a német katonai térképészet mindent megtett az alakulatok térképekkel való ellátásáért.

Német katonai térképek szelvényezése (részlet)

				N 37							

		Orel Y 53		Liwny Z 53		Jelez a 53		Tambow b 53			
		Kursk Y 52		Szaryj Oskol Z 52		Woronesh a 52		Borisso- glebsk b 52			
M 36		Ssumy Y 51		Belgorod Z 51		Ostrogoshsk a 51		Buturlinowka b 51			
				M 37							
		Charkow Y 50		Isjum Z 50		Starobelsk a 50		Boguschar b 50			
		Dnjepr- petrowsk Y 49		Makejewka Z 49		Woroschilow- grad (Lugansk) a 49		Millerowo b 49			

				világtérkép 1:1 000 000 (WK)							
				német világtérkép 1:500 000 (DWK)							
				Kelet-Európa 1:300 000 (OE)							

A német katonai térképek szelvényezése (részlet)

A magyar térképészeti ellátás megszervezése

A hadműveletek során az egyik legfontosabb feladat volt a hadműveleti területekről a térképellátás biztosítása. Szabályzatok határozták meg, hogy melyik alakulat milyen és hány darab térképet kap. Egy puskás század térképszükséglete például csupán egy 1:200 000 méretarányú és két 1:50 000 (vagy 1:75 000) méretarányú szelvényből álló egységcsomag volt. A gépkocsizó lovasszá-

zad térkép-kimérete öt db 1:200 000 méretarányú, valamint öt db 1:50 000 (vagy 1:75 000) méretarányú szelvényből álló egységcsomag volt. Ezen kívül a századparancsnok kapott még egy 1:600 000 (vagy 1:750 000) méretarányú szelvényből álló kiegészítő csomagot. A tüzérségnek a gyors mozgáshoz kisebb méretarányú (1:200 000), a tűzfeladat megoldásához nagyobb méretarányú (1:50 000, 1:25 000) térképekre volt szüksége. A légielő a repüléshez 1:1 000 000 (vagy 1:750 000, később 1:500 000) méretarányú légi-navigációs térképet igényelt.¹⁴ Ilyet kaptak a vadászrepülőök is. A bombázószázadok a bomba-célpontokról nagyobb méretarányú foto-térképeket is kaptak. (A légielő saját maga látta el alakulatait térképekkel. Az 1:1 000 000 méretarányú légi-navigációs térképből rengeteget nyomtattak.)

1941. június 26. után a Honvédelmi Minisztériumban külön foglalkoztak a hadművelleti térképellátás előkészítésével. A kijelölt közép-európai (Danzig–Kijev) sávokra egységcsomagokat állítottak össze a szükséges méretarányokból. Egyelőre csak 1:200 000 és 1:750 000 méretarányú szelvényeket szállítottak. A beszolgáltató lengyel 1:300 000 méretarányú térképekből is továbbítottak 240 szelvényt. 1941-ben több mint 500 000 térképet szállítottak ki, aminek nagy része kiegészítő ellátmány volt.¹⁵

A háború elhúzódásával a magyar részvétel is egyre nagyobb mérvű lett. Ez maga után vonta azt, hogy a hatalmas kiterjedésű keleti fronton egyre nagyobb területen működtek magyar biztosító és harcoló alakulatok. Az alakulatok elhelyezéshez, vezetéséhez, az összeköttetés fenntartáshoz szükség volt egy olyan speciális jellegű térképre, amely a területbiztosító alakulatok, illetve az ezeket irányító törzsek igényeit kielégíti.

A keleti hadszínteret ábrázoló 1:600 000 méretarányú úttérkép

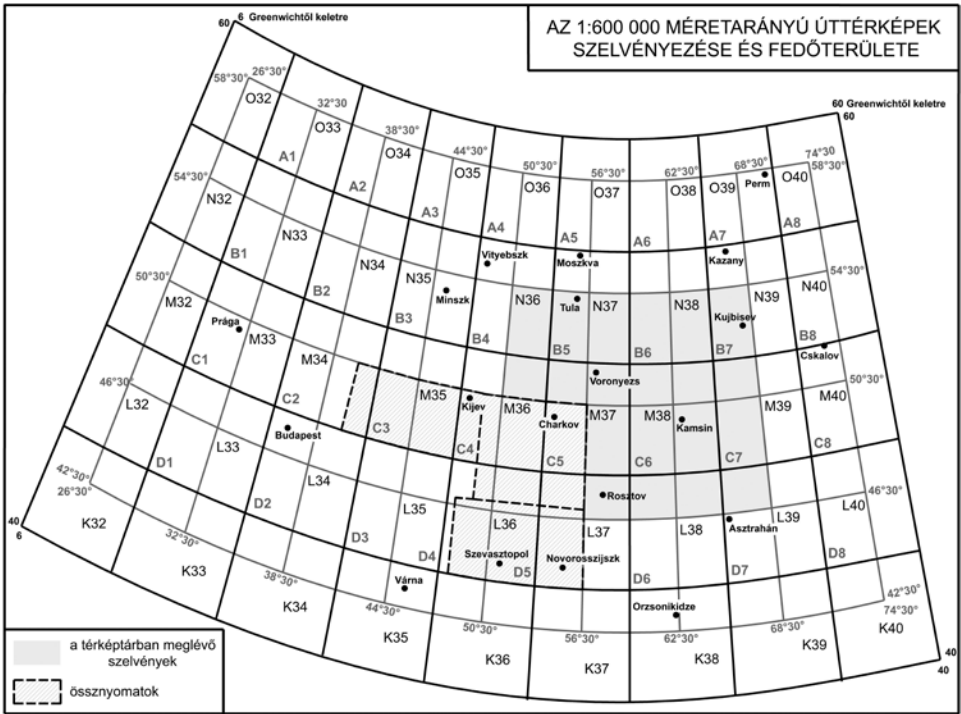
A katonai vezetés lehetőségei a térképészeti biztosítás szempontjából korlátozottak voltak. Legnagyobb ellenségük az időhiány volt. A Honvéd Térképészeti Intézet kapacitása le volt kötve a visszatért területek térképezésével. Az időből és az eszközökből csak az 1:600 000 méretarányú úttérkép megszerkesztésére futotta.

A térképmű áttekintő lapja alapján valószínűsíthető, hogy 19–20 szelvény volt tervezve.¹⁶ Ezek szerint északon Észtországtól keletre Pszkovtól Permig, délen Várnától Ogyesszán át, a Kaszpi-tenger keleti partjáig terjedt. A szelvé-

¹⁴ A magyar katonai térképekre lásd: Suba 2005.

¹⁵ Suba 2018.

¹⁶ A Hadtörténeti Térképtárban az Oroszországot ábrázoló térképeknél (BXI.c.92–96.) van 5 db térképszelvény (B5 Tula; B6 Voronyezs; B7 Kujbisev; C6 Rosztov; C7 Kamisin), melyek külön lel-tári szám alatt vannak nyilvántartva. Ezen kívül még a Bukaresti D3. szelvény van meg.

Az 1:600 000 méretarányú úttérkép szelvényezése

nyezés számozása azonban zavarba ejtő, mert a Szovjetuniót ábrázoló szelvények számozása a 4-es oszloppal kezdődik. Ha megnézzük az áttekintőlapot, akkor láthatjuk, hogy az 1. oszlop a Magdeburg–Stuttgart–Milano, a 2. oszlop a Poznan–Budapest–Dubrovnik, a 3. oszlop a Varsó–Kolozsvár–Bukarest tengelyt magába foglalja. A szelvényezés a nemzetközi 1 milliós és félmillió villágtérképekkel mutat hasonlóságot. Ez azért fontos, mert egyik lényeges alapanyaga a milliós villágtérkép volt.

Az 1: 600 000 méretarányú térképmű szelvényezése a hadművelleti területen				
A4 Vityebszk	A5 Moszkva	A6 Gorkij	A7 Kazany	A8 Perm
B4 Minszk	B5 Tula	B6 Voronyezs	B7 Kujbisev	B8 Cskalov
C4 Kijev	C5 Charkov	C6 Rostov	C7 Kamisin	C8 Gurjev
D4	D5 Szimferopol	D6 Ordzonikedze	D7 Asztrahany	D8 Buzacsi félsziget

A térkép leírása: a bal felső sarokban a vetület megnevezése: Gauss-Lambert szögtartó vetület, középen fent a térképszelvény neve (például: TULA a térképen található legnagyobb település neve), jobb sarokban a szelvényszám: B5. A térképtükör alatt baloldalon a tervezés és névírás készítői, középen a készítés dátuma, jobb oldalon a rajzoló neve. Alul, baloldalon a fontosabb (jelkulcsi) jelek, rövidítések, közigazgatási határok, aránymérték, a szelvényezés (lapbeosztás), domborzat. Jobb oldalon az orosz betűk átírása táblázatban. Fel vannak tüntetve a kezdő meridiánok: a ferrói, a greenwichi és az orosz pulkovói délkör és azok értékei, valamint a felhasznált alapanyagok.

Három színnyomással készültek: fekete színnel készült a síkrajz, a hozzátartozó névrajz, valamint a térkép kerete és hálózati vonalai. Kék színnel készült a vízrajz. Piros színt kaptak az utak és közigazgatási határok. Egy szelvény nagy területet ölel fel: hat földrajzi hosszúsági, négy földrajzi szélességi fokot. A térképszelvények tükörmérete $73 \times 75,5$ cm, a papírnagyság átlagosan $74,5 \times 98$ cm. Mérete alapján valószínűsíthető, hogy síknyomógépen nyomták a térképeket.

Az út- és a vasúthálózat minőségét négy-négy jelkulcsi elemmel jelölték. A vasútvonalakat fekete szín jelölte, két vagy többvágányú, egyvágányú (itt feltüntetve azt, hogy az európai szabvány nyomtáv 1,435 méter, míg az orosz nyomtáv 1,524 méter), illetve szerepel még a keskeny vágányú és az iparvasút, valamint a drótkötélpálya és az olajvezeték jele. Az utaknál szintén négy jelkulcsi elem van rendszeresítve: piros színnel jelölve az I., II., III. rendű műút és szaggatott vonallal a földút. Az utak minősítése inkább tájékoztató jellegű volt. A térképekből látható, hogy azok tartalma igen szellős, valószínű, hogy azt egyrészt a felhasznált alapanyag, másrészt a rendelkezésre álló idő befolyásolta.

A térképen a következő adatok vannak feltüntetve mint alapanyag: a Szovjetunió közigazgatási térképe, 1934; a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg parancsnoki atlasza, 1938 méretaránya: 1:5 millió; az egymillió méretarányú Nemzetközi Világtérkép (Internationale Weltkarte) 1940. évi különkiadás; az Európai Oroszország 1:300 000 méretarányú térképe (Karte des europäischen Russlands 1:300 000) ideiglenes kiadás és az 1:420 000 méretarányú orosz katonai térkép a Szovjetunió európai részéről.

A legfontosabb alapanyagok az 1:300 000 méretarányú térképek voltak, mint a német hadsereg harcászati-hadművelti alaptérképei, illetve ezek különböző, helyesbített, egyre részletgazdagabb kiadásai. Például először az 1939-es ideiglenes kiadás, melyet az 1:420 000 méretarányú térképek 1:300 000-re való nagyítása, a névrajz átírása, illetve latin betűkkel való felülnyomása jellemzett. Ezek későbbi kiadása a félmillió orosz térképek felhasználásával pontosabbá vált. (Ezeket használták fel a síkrajz elkészítésénél.) A magyarok számára a legfontosabb alapanyagok az egymillió világtérkép különböző német kiadásai voltak, az úthálózat szempontjából és a névrajz megírásánál.

A névrajzot az eredeti orosz térképek segítségével egészítették ki. A térképen az orosz neveket (cirill betűs eredeti alakjuknak megfelelő) magyar betűs átírásban tünteti fel a térképmű. Az orosz betűs neveket úgy kell olvasni, mintha magyar szavak volnának. A települések szovjet nevei után zárójelben szerepel a régi orosz neve, illetve más nyelvű (ukrán) elnevezése is. A táblázatban az orosz dőlt és álló betűknek, a magyar megközelítő átírása és a német átírása szerepel. Időhiány miatt a félmilliószelvények különböző kiadásait nem használták fel.

Összefoglalóan: feltételezhetjük, hogy az 1:300 000 méretarány volt az alapanyag a síkrajzi elemek, vízrajz, úthálózat, domborzati áttekintők megrajzolásánál, a milliós térkép pedig az úthálózatnál és legfőképpen a névrajz megírásánál. Az orosz 1:420 000 méretarányú térképekből szintén a névrajzot, a többiből pedig a települések aktuális neveit, illetve a közigazgatási beosztást pontosították.

Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a méretarány a felhasznált alapanyaggal van összefüggésben. A térképek elemzéséből és főként a szelvényezésből látható, hogy az a nemzetközi szelvényezéssel parallel. Az a véleményünk, hogy a milliós világtérképet felnagyították és tematikusan átdolgozták.

A Vezérkari Főnökség utasítása szerint a hadműveleti területről készülő térképek elsőbbséget élveztek. Ezért ezek tervezését és rajzolását a Térképrajzoló szakosztály leggyakorlottabb szakemberei végezték. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a térképek tervezése és rajzolása öt ember munkáját nevesíti meg. Ez annál is meglepőbb, mert a Térképészeti Intézeti kiadványokon, térképeken a tervezők és térképrajzolóik nevét nem volt szokás feltüntetni. A térképek tervezését Maác Endre és Takács József II. szertári századosok végezték. Rajzolásukat három fő: Jáger Károly és Vadász Vilmos műszaki főtisztviselők, illetve Illés József polgári alkalmazott végezték.

Az 1: 600 000 méretarányú térképmű tervezői, rajzolói és néviroi és készítési ideje				
Szelvénytípus	Tervezés és névírás	Rajz	Időpont	Térképtári jelzet
B5 Tula	Maác Endre szertári százados Takács József II. szertári százados	Jäger Károly műszaki főtisztviselő	1942. V. 27	B.XI. c.92
B6 Voronyezs	Maác Endre szertári százados Takács József II. szertári százados	Vadász Vilmos műszaki főtisztviselő	1942. V. 27.	B.XI.c.93
B7 Kujbisev	Maác Endre szertári százados Takács József II. szertári százados	Vadász Vilmos műszaki főtisztviselő	2. kiadás (1943)	B.XI. c.94
C6 Rosztov	Maác Endre szertári százados Takács József II. szertári százados	Jäger Károly műszaki főtisztviselő	1942. V. 27.	B.XI. c.95
C7 Kamisin	Maác Endre szertári százados Takács József II. szertári százados	Illés József p.a.	2. kiadás 1943.	B.XI. c.96

A Honvéd Térképészeti Intézetnél a katonai állományú tisztviselőket két csoportra osztották. Az egyetemet végzettek honvéd műszaki tisztviselők lettek. A többiek szertári tisztviselők voltak. A tisztviselői kart a kartográfusok és a térkép-sokszorosítók alkották. Kezdetben a kartográfusok minden munkát végeztek. Így nagy gyakorlatra tettek szert a tervezés, rajzolás és az ellenőrzés területén. Később az egyöntetűség és a nagyobb teljesítmény miatt szakosodtak: síkra, domborzatábrázolás tervezésére, névra, stb. Vadász Vilmos és Takács József az első, míg Jäger Károly és Maác Endre a második kartográfiai szakosztályon dolgozott.

Jäger Károly még a Magyar Földrajzi Intézet nyomdájánál kezdte a pályafutását. A térképra rajzoló szakosztály 3. részlegét vezette. Később a német megszállás alatt nyilas igazolványokat hamisított az Intézet nyomdájában.

Vadász Vilmos neve már az 1921. szeptember 23-án szerződött tisztviselő névsorában is szerepelt. Később az első kartográfiai osztályt vezette. Művészi hajlamát jellemzi, hogy a SZOT tagsági könyv jelvényét Ő tervezte meg.

Az, hogy a térképeken szerepel a nevük, arra enged következtetni, hogy azokat valószínűleg munkaidő után csinálták, „önkéntes felajánlással”. Az

Intézetnél a hivatalos munkaidő 8–14-ig tartott. Utána mindenki az Intézeti szerződéses magánmunkáját végezte, amit tisztességesen megfizettek. Például magánmunkában készült el az Intézetben a kor leghíresebb ATI kisatlása is. Valószínűsíthető, hogy nem minden szelvénye készült el ennek a háborús szükség-térképműnek, amely nagy szerepet játszik a keleti front területén lévő földrajzi nevek és települések beazonosításában.

Az elkészült úttérképeket más formátumban össznyomatként is kiadták. *Nyugat-Ukrajna úthálózati térképe* 1942. február 24-i dátummal jelent meg.¹⁷ A szelvény mérete 112×80 cm. Jobb felső sarokban a jelzete 51. Az ábrázolt terület nyugaton Breszt-Litovszktól Munkácsig, keleten Kijev vonaláig tart.¹⁸ A csatlakozó szelvény száma 52., amelynek területe Rosztov vonaláig tart. A délen hozzá csatlakozó szelvény száma 54., amely a Krím-félszigetet ábrázolja Krasznodarig.¹⁹

1:50 000 méretarányú, tervezett térképek a Don kanyarból

A keleti fronton ilyen részletes méretarányt a német és magyar hadsereg ritkán használt. Tüzérségi célokra nem tudták teljesen használni az 1:100 000 méretarányú térképeket. Így ezeket „Mint tüzérségi térkép feltételeesen alkalmas”, illetve „Mint tüzérségi térkép alkalmatlan” feliratú felülnyomással látták el. Ezen a frontszakaszon, három színnyomású ötvenezres méretarányú térképek készítését rendelték el. A felméréndő 16 szelvény a tüzérség által belőhető területet és a II. magyar hadsereg hadművelési területének egy részét fedi le. E térképek közül 15-nek 124 db munkarésze került be a Hadtörténeti Térképtár gyűjteményébe.²⁰

A munkamegosztás a következő volt: a német 620 és 633-as felmérő- és térképésosztály (Vermessungs- u. Kartenabteilung 620 u. 630) végezte a terepi méréseket; a Magyar királyi 1. honvéd távolfelderítő repülőosztály (M. kir. 1. honv. T F. repülőosztály) készítette a légi-fényképeket. A M. kir. Honvéd Térképészeti Intézete (Budapest) végezte a fényképek kiértékelését, a szelvények kartográfiai (rajzoló) munkáit. A munkarészek szállítását a rendszeresen közlekedő futárgépekkel oldották meg. Az 590-es Hadseregtérkép-ellátó (Armeekartenstelle 590.) nyomdája végezte volna a nyomtatást. Így közvetlenül a csapatokhoz kerülhetek volna a térképek.

¹⁷ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.c. 105/a, 105/b.

¹⁸ A szelvény délen csatlakozik az Erdély, Havasalföld, Moldva nevű szelvényhez.

¹⁹ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.c.332.

²⁰ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a.258-272.

A térképek valószínűleg nem kerültek kinyomtatásra, mert a munkarészen szereplő legkésőbbi dátum 1943. január 25.; a szovjet támadás azonban január 12-én indult meg.

A térképek nemzetközi szelvényezésben, a szovjet Gauss-Krüger vetületben készültek el (a német térképek is ebben a vetületben készültek, de más a kezdő meridián és a vetület alapja). Számozásukat a százezres térképek szelvényezéséből vezették le, egy S (észak) vagy N (dél) betű hozzáadásával; például: M-37-44-N Swoboda, tehát a térkép egy fél százezres szelvény fedőterületét ábrázolja Egy szelvény mérete kb. 80×52 cm, keretmérete körülbelül 70×37 cm.

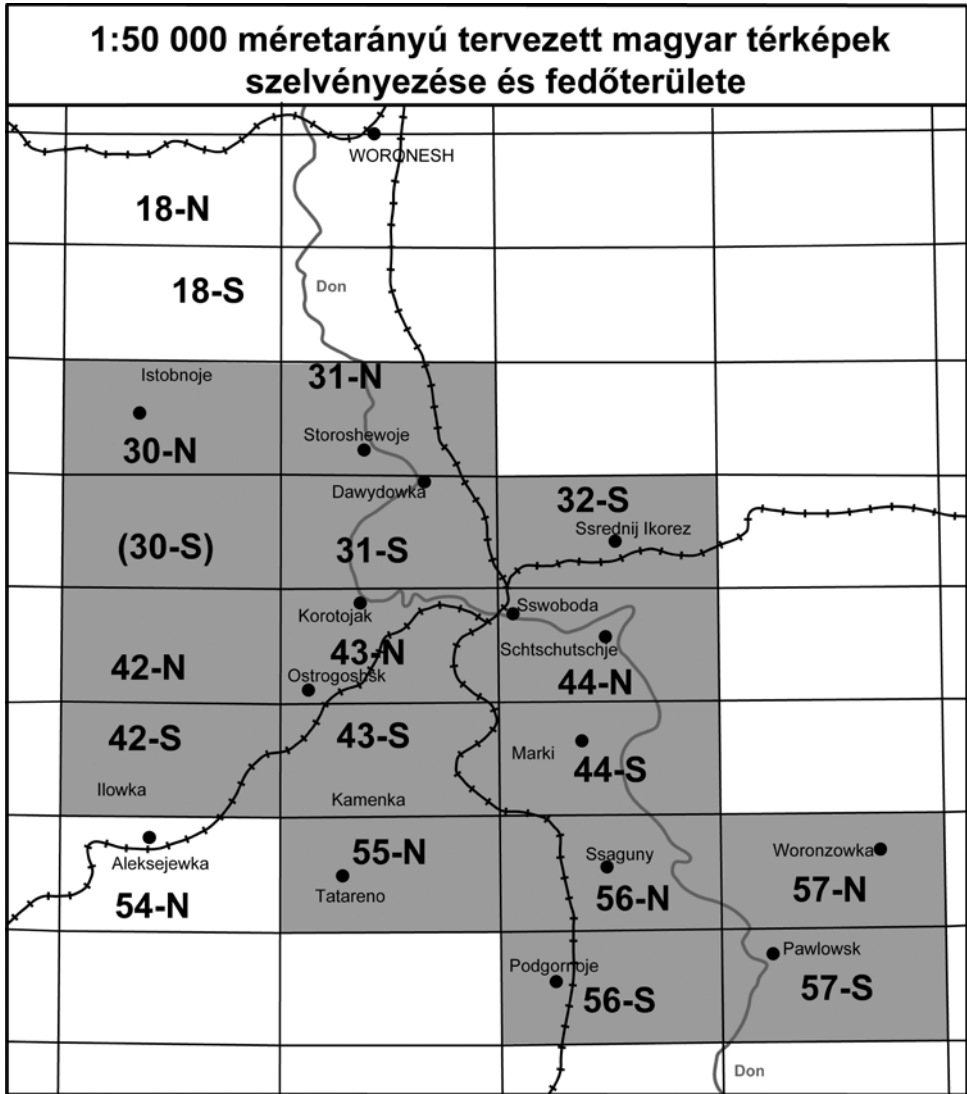
*Az 1:50 000
méretarányú
tervezett magyar
térképek szelvényezése
és fedőterülete*

A munkába vett területről a 16 darab térkép egyszerre készült. Ez kiderül a munkarészekben lévő csatlakozási feljegyzésekből, mert a térképek mind a négy szegélyén pontosan feltüntették a „csatlakoztatva” vagy „munkaterületen kívül” feliratot.

A munkaanyagban fekete, kék és barna színhez készült munkarészeket találunk, ez azt valószínűsítheti, hogy három szín nyomásával tervezték kiadni a térképeket. Az is elképzelhető, hogy zöld színlemez is készült az erdők kiemelésére. Egyébként erre az utolsó munkafolyamatban kerül sor, az addig feketével jelölt erdők színlemezre kaptak. Ez azért is elképzelhető, mert a munkarészek nem a legutolsó (teljesen kész) fóliák, hanem az ezt megelőző állapotot mutatják.

A kereten kívüli névrajz kétnyelvű: bal oldalt felül a méretarány 1:50 000 (2 cm-es térkép), majd a szokásos figyelmeztető szöveg: „Figyelem! A zsákmányolt térképet szolgáltatd be! Ezt a térképet a hadművelési területen nyomták, részben a legújabb kiadású eredeti orosz térképek alapján. Segíts te is, hogy a csapat jó térképhez jusson! Minden zsákmányolt térképet azonnal szolgáltatd be saját hadosztályod I.a. mérő v.I.b osztályának.” Középen a szelvény megnevezése, mellette egy másik megjegyzés: „Mint tüzérségi térkép alkalmas”. Jobb oldalon a szelvény száma. Alul a fontosabb rövidítések listája a cirill betűs rövidítések feloldásával (44 darab); középen a mérték, az előállítást végző szervezetek felsorolásával, a szelvény számozás áttekinthető ábrája, a mágneses elhajlás iránya, mértéke, megjegyzések: 20 méteres szintvonal; 2 km-es orosz Gauss-Krüger-hálózat és a mért illesztő pontok helye. Az alaptérképek a már említett 1941. évi szovjet 1:100 000-es méretarányú térképsorozat szelvényei voltak.²¹ A terep helyesbítéséhez légi fotókat használtak.

²¹ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI. a. 54/1.

Az 1:50 000 méretarányú magyar térkép részlete

A légi fényképeket kiértékeltek, ami alapján 1:25 000 méretarányban megrajzolták feketével a síkrajzot és kékkel a vízrajzot. Lila színnel a szovjet térképek alapján a domborzatot. A szintvonalakat az új térképi tartalomhoz igazít-

tották. A jelek és feliratok megírása után fényképezéssel 1:50 000 méretarányra kicsinyítették. A térképi rajzokat hajlékony, átlátszó, mérettartó fóliára készítették, hogy egymásra pontosan illeszthetők legyenek. Mivel a magyar katonai térképészet nem használt fóliát – fémbetetes rajzpapírt használtak a mérettartó rajzok elkészítéséhez –, elképzelhető, hogy a jó minőségű fóliát a német fél biztosította, mert arra gyorsabban lehet rajzolni, mint papírra. Ezekhez a térképekhez a keretrajz készült fémbetetes papírra, a többi munkarész fóliára. A térkép jelkulcsa és a nevek írásmódja a német kiadású térképeket követi.²²

Magyar légi fotók a Don-kanyarból²³

A légi fotókat a magyar 1. távolfelderítő (TF) osztály készítette,²⁴ amely az 1. repülőcsoport (1942. október 15-től 2. repülődandár) alárendeltségében működött. Ehhez az osztályhoz tartozott az 1/1. távolfelderítő század (4 db Heinkel-111 repülőgéppel) és a 3/2. közel-felderítő század (12 db Heinkel-46 géppel), valamint az 1/3. kiértékelő század.²⁵ Az osztály a 30 fős hajózó személyzettel és a kb. 500 fő földi kiszolgálóval, 72 gépkocsival 1942 júniusában települt ki Oroszországba, a Kurszktól délre 30 km-re levő Amassovkára és azonnal megkezdték a fényképezéseket. Augusztusban áttelepülnek Alekseyevka (a hadsereg-parancsnokság) mellé, Ilovskoyéra. Időközben a gépállomány három Do-215-tel bővült, viszont a He-111-esek közül csak kettő maradt.²⁶

Októberben téli szállásra a Harkov–Osnava repülőterre költöztek és átképezték őket Ju-88-as repülőkre. Februártól húzódtak folyamatosan nyugatra és 1944. szeptemberi megszüntetésükig összesen közel ezer bevetést hajtottak végre. A gépekben két-három beépített kamera volt, összefüggő területek fényképezésére a 20 cm-es fókusz távolságú kamerákat (35 ezres méretarány), célfényképezésre 50 és 75 cm-es kamerákat használtak. 60 m-es (később 120 m-es is) filmkazettákat használtak, ez 200 képhez volt elegendő. Területfényképezésnél 30% hossz- és 50% oldalfedéssel dolgoztak.²⁷

²²A Hadtörténeti Térképtár munkatársa, Hegedűs Ábel az ELTE Térképtudományi Tanszék munkatársával, Szekerka Józseffel 2005-ben a térképek munkarészeit beszkenelték. Retusálás után az M-37-44-N Swoboda szelvényt OCAD 9 programmal kiszínezte és egymásra rakta fázisrajzokat, majd színes nyomtatóval elkészítette a térképet. *Hegedűs* 2006.

²³Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a.416.

²⁴Az osztály 1937–38 táján alakult meg Mátyásföldön, de hamarosan Kecskemétre, később Budaörsre települt. 1939 őszén vált ki az osztályból a Légi Fényképező- és Kiértékelő csoport (Budapest). *Péterdy* 1978.

²⁵*Szabó – Számvéber* é. n.

²⁶*Péterdy* 1978

²⁷*Péterdy* 1979.

A Hadtörténeti Térképtárban a területről 18 darab 30×30 cm-es korabeli kontakt légi felvétel található. Ezek (és ehhez hasonló) fényképek képeztek az alapját a térképezésnek. A térképtárban őrzött fotók 1942. szeptember 3. és november 10. között készültek. A térképekhez is ebben az időszakban készülhettek a felvételek, hiszen ez első síkrajza már november 29-én elkészült. A képekhez tartozó fedőleátából kitűnik, hogy milyen területet repültek le a magyar távolfelderítők.

A képek előoldalán a szokásos adatok vannak feltüntetve, hátoldalon a „Magyar királyi 1./3. honvéd távolfelderítő repülő század” bélyegzője szerepel, valamint németül vagy magyarul a képek minősítése: Nur für den Dienstgebrauch / Csak szolgálati használatra, és az azonosító adatok. A légi fotók négy különböző kamerával, öt repülési napon (ezek 1942-ben a 73-tól a 122. repülési napok alatt) és hét különböző méretarányban készültek.

A Hadtörténeti Térképtárban lévő magyar légifotók a Don kanyarból								
Sorszám	Nyilv. szám	Képszám	Film-szám	Fókusz	Dátum	Méretarány	Eredeti jelzet	Település
1.	70 775	21	621	198,93	1942.09.03.	1:17 000	„O”42/ 73A	
2.	70 776	23	1635	?	1942.09.03.	1:38 000	„O”42/ 73B	
3.♦	70 790	151	74 412	503,65	1942.10.25	1:11 000	„O”42/ 108C II	Otittschicha; Anoschkino
4.	70 778	58	74 412	503,65	1942.09.25.	1:17 000	„O”42/ 91C	
5.	70 781	60	74 412	503,65	1942.09.25.	1:17 000	„O”42/ 91C	
6.	70 777	34	?	503,65	1942.10.04.	1:16 000	„O”42/ 101B	
7.	70 774	23	80 986	200,59	1942.10.04.	1:36 000	„O”42/ 101A	
8.	70 791	153	74 412	503,65	1942.10.25.	1:11 000	„O”42/ 108C II.	Anoschkino
9.	70 785	100	83 366	503,36	1942.10.25.	1:13 000	„O”42/ 108C	
10.	70 786	101	83 366	503,36	1942.10.25.	1:13 000	„O”42/ 108C	
11.	70 787	102	83 366	503,36	1942.10.25.	1:13 000	„O”42/ 108C	

A Hadtörténeti Térképtárban lévő magyar légifotók a Don kanyarból								
Sor-szám	Nyilv.-szám	Kép-szám	Film-szám	Fókusz	Dátum	Méretarány	Eredeti jelzet	Település
12.	70 788	104	83 366	503,36	1942.10.25.	1:13 000	„O”42/ 108C	
13.	70 789	105	83 366	503,36	1942.10.25.	1:13 000	„O”42/ 108C	
14.	70 780	61	74 412	?	1942.11.10.	1:10 000	„O”42/ 122C	Uryw
15.	70 783	66	74 412	?	1942.11.10.	1: 10 000	„O”42/ 122C	Trozikoje Ény
16.	70 784	67	74 412	?	1942.11.10.	1:10 000	„O”42/ 122C	Seljawno- je
17.	70 779	59	83 366	503,36	1942. 11.10.	1:10 000	„O”42/ 122B	Uryw
18.	70 782	65	83 366	503,36	1942. 11.10.	1:10 000	„O”42/ 122B	Seljaw no-je; Uryw

◆ Katonailag is értékelt légi fotók.

Német légi fotók a Don-kanyarból²⁸

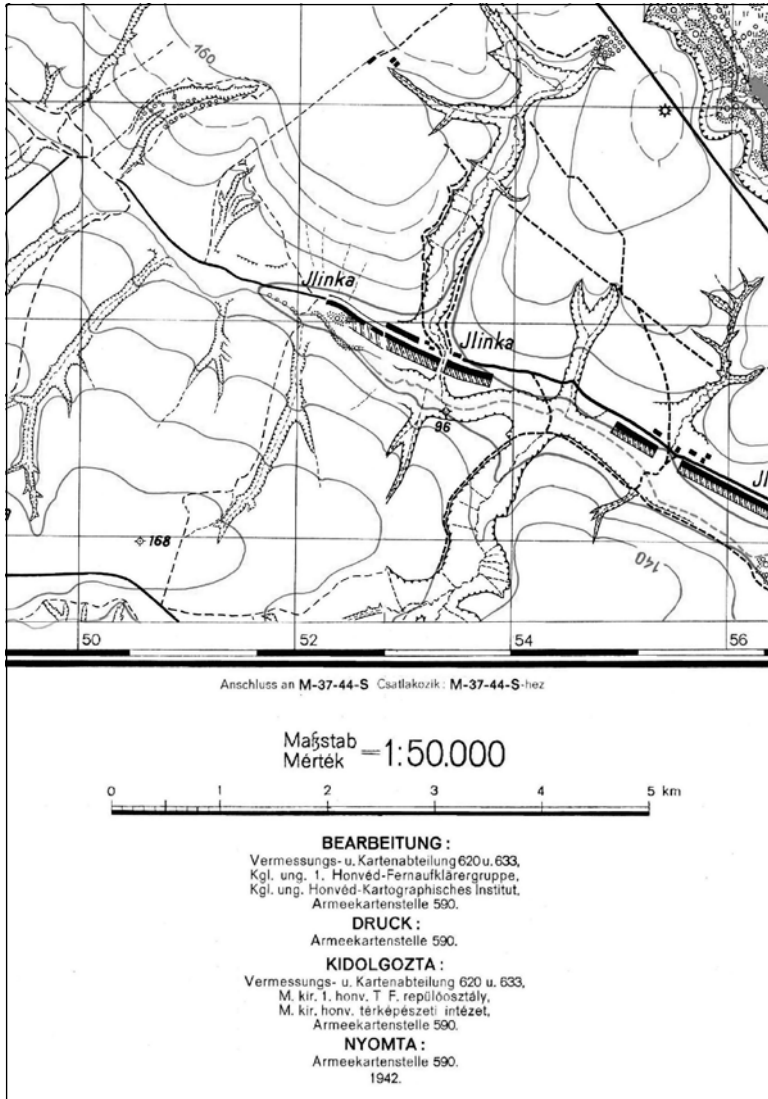
A német légierő Don térségében működő parancsnoksága (Luftwaffe Kommando Don), a neki kiutalt hadműveleti területről légi fotók alapján 1:10 000 méretarányú foto-térképeket készített, középpontban a Don folyóval. Ez számunkra azért érdekes, mert a magyar hadműveleti területet is magába foglalta, északon a Sztorozsevoje–Davydowka vonaltól délre, Korotoljak–Osztrogorzsk É vonaláig, illetve az ettől keletre lévő (Swoboda–Nyizsnyijj Ikorez) területeket fedi le a 85 szelvény.

A foto-térképek négyszögletesek, 45×45 cm nagyságúak, hálózattal vannak ellátva, amely vízszintesen a–m-ig (11), függőlegesen felülről lefelé 1–11-ig (11) van megjelölve. Az összes többi adat a kereten kívül szerepel. Bal felső sarokban: Bildskizze SU 1001. (Számolásuk 1001-el kezdődik és folyamatos), alatta 2(F)22 F568/42, ez a kamera száma, fókusza, illetve a filmtekercs száma. Mellette az elkészítés ideje: 11.8.42. A meglévő képek felét 1942. augusztus 11-én, másik felét 26-án készítették. A méretarány mellett a területet fedő térképszelvény megnevezése (Karte 1:100 000 M-37-V-Ost), Keine Schiessunterlage, illetve a parancsnokság megjelölése. A kereten belül a csat-

²⁸ Hadtörténeti Térképtár, jelzete: B.XI.a.415.

lakozó szelvényszámok meg vannak írva. A települések és a folyók nevei feketével megírva.

Összességében el lehet mondani, hogy a mind a német, mind a magyar katonai térképészet mindent elkövetett, hogy a csapatok, és a vezetés (törzsek) megfelelő minőségű és mennyiségű térképekkel legyenek ellátva.

Az 1:10 000 méretarányú német légifotó-térképek fedőterülete

BIBLIOGRÁFIA

- Hegedüs* 2006. *Hegedüs Ábel*: Magyar térképek a Don-kanyarból. Egy topográfiai térkép újjászületése In: Térképtudományi tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére. (Térképtudományi tanulmányok 13.) Budapest, 2006. 151–160. o.
- Péterdy* 1978. *Péterdy A. János*: A volt M. kir I. honvéd önálló távolfelderítő repülőosztály vázlatos története. *Magyar szárnyak. Az Oshawai Magyar Aero Múzeum évkönyve*, 1978. 60–70. o.
- Péterdy* 1979. *Péterdy A. János*: A M. kir I. honvéd önálló távolfelderítő osztály története II. rész (1942. október–1944. szeptember). *Magyar szárnyak. Az Oshawai Magyar Aero Múzeum évkönyve*, 1979. 41–49. o.
- Suba* 2005. *Suba János*: A Honvédség térképei. In: „...És Újfént hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2005. 328–332.o.
- Suba* 2018. *Suba János*: Világháború és haditérképezés. In: 100 éves a magyar katonai Térképészet. Budapest, 2019. 146–149.o.
- Szabó – Számvéber* é. n. *Szabó Péter – Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. Budapest, é. n.

Szabó József János

„Árpád-vonal”.
A szovjet csapatok támadó hadműveletének
előestéje a Keleti-Kárpátokban

Recenzió

Natalia Viktorovna Filonenko a történelemtudományok kandidátusa, a voronyezsi I. Péter Cár Állami Agrár Egyetem egyetemi docense 2017 februárjában jelentetett meg egy tanulmányt az egyetem szakfolyóiratában „*Árpád-vonal*” *A szovjet csapatok támadó hadműveletének előestéje a Keleti-Kárpátokban* címmel.¹ Felkeltette az érdeklődésemet, mert az Árpád-vonalban vívott harcokról szól, ráadásul az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának Archívumából származó forrásokra is hivatkozik.² A cikk tanulmányozása aztán nem hozott meglepetést, sőt jelentős újdonságot sem, mert a szerző által megjelölt tanulmányozott szakirodalom között elsőként a saját, az Árpád-vonalról írt könyvem szerepelt.³ Az orosz központi levéltár archívumából származó, a 4. Ukrán Front harcairól szóló jelentések alapján a Kárpát-erődítések külső vonalában a Hunyadi-állásban vívott harcokról szól, azaz értékeli a védelem felépítését is.

Kerestem a tanulmányban a saját gondolataimat is, azonban azokat nem találtam meg, ellenben visszaköszöttek azok a sztereotípiák, amelyek a második világháború utáni szovjet, de akár a magyar hadtörténet-írásra is jellemzőek: „Absztrakt: Az Orosz Föderáció Védelmi Minisztérium Központi Archívumának dokumentumai tanulmányozásán és szintéziséen, emléktárgyak és egyéb elemzési forrásokon alapuló cikkben a keleti (ukrán) Kárpátokban a magyar csapatok védelmi vonalainak rendszerét mutatja be a Kárpátok lábánál 1944 őszén. Arról, hogy a magyar parancsnokság túlbecsülte a Kárpátok taktikai tulajdonságait és alábecsülte a manőverezhetőséget, a szovjet erők azon

¹ *Филоненко, Н. В.*: «Линия Арпада» Накануне восточно-карпатской наступательной операции советских войск. Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология, 2017. №. 2. (Вестник ВГУ).

² 4. Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО). – Ф. 4 УФ (244). – Оп. 3000. – Д. 633.; 5. ЦАМО. – Ф. 4 УФ (244). – Оп. 3000. – Д. 722.; 6. ЦАМО. – Ф. 4 УФ (244). – Оп. 3000. – Д. 723. 7. ЦАМО. – Ф. 4 УФ (244). – Оп. 3000. – Д. 689.

³ *Szabó J. J.* The Árpád-line. The defence-system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940–1944. Budapest, 2006.

képességét, hogy leküzdjék a legnehezebb hegyvidéki és erdős területeket, ami végül a magyar védelem áttöréséhez vezetett, leküzdve a Kárpátok fő gerincét, ami lehetővé tette, hogy a szovjet csapatok kilépjenek a magyar Alföldre.”⁴

A docens asszonytól nem áll távol a magyar–szovjet hadtörténelmi események vizsgálata, mert a kandidátusi értekezésében is hasonló témát fejtett ki, amit szintén az elmúlt esztendőben védett meg a voronyezsi egyetemen. A disszertáció a szovjet csapatok harcának történetét mutatja be a „Horthy-Magyarország” fegyveres erői ellen.⁵

A disszertáció a Kárpátokban kiépített magyar védelmi rendszert nem érinti, így maradok a tanulmány néhány megállapításának kritikai elemzésénél.

A tanulmány egy rövid erődítéstörténeti áttekintés után rátér a címben megjelölt mondanivalóra és megállapítja, hogy Csehszlovákia feldarabolása után Magyarországnak és Szovjetunióknak közös határa lett, ezért a magyar hadvezetés hozzákezdett az Árpád-vonal kiépítéséhez. A szerző valószínűleg nem értette meg az általam leírtakat, mert 1939-ben még az Árpád-vonal név sem létezett, ráadásul nem a Szovjetunió ellen tervezték kiépíteni, hanem Románia ellen egy esetleges Dél-Erdély visszafoglalására indított támadás esetére. 1939-ben valóban készül erődítés az Uzsoki- és a Vereckei-hágókban, de ez még nem az Árpád-vonal volt. Ráadásul az akkori standardnak számító Maginot-vonal építményeit vették alapul.

A szerző többes számot használ: Árpád-vonalak, mert szerinte három részből állt: a Hunyadi-vonalból, a Szent László- és az Árpád vonalból. Valamit félreértetett a szerző, mert vonal csak egy volt, az Árpád-vonal, amit 1943-tól kezdve kiegészítettek a Szovjetunió irányában két előfelvételi állással, a határon, a hágókban kijelölt Szent-László állással, a Kárpátok előhegyeiben, a megközelítési útvonalakon a Hunyadi-állással. Ezeket együtt nevezték Árpád-állásnak. Székelyföld körkörös erődítésével együtt mind ezek Kárpáterődítés néven szerepeltek az akkori a hadműveleti iratokban.

A szerző részletesen leírja a Hunyadi állás vonalvezetését, ennek egyszerűsített katonaföldrajzi értékelését is adja, aminek tartalmát nagy valószínűséggel a hadtörténeti összefoglalókból meríti. „Az 1. és 4. Ukrán Front részeinek kellett legyőznie ezt a súlyos természeti akadályt. A Keleti-Kárpátok egy hatalmas hegység, területe északon a Duklai-hágótól délen a Fekete Cseremosz folyóig ér. Ezek a hegyek nem magasak, de hatalmas területet és meredek lejtőket foglalnak magukba, ahol nehéz volt a közlekedés.”⁶

⁴ Вестник ВГУ 120. о.

⁵ Филоненко, Наталья Викторовна: История боевых действий советских войск против вооруженных сил хортистской венгрии на территории СССР (1941–1944 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Воронеж, 2017.

⁶ Вестник ВГУ 120. о.

Az erődrendszer általános jellemzése nem tér el az eddig ismertektől, azonban a Hunyadi-állás berendezéséről annyit tudunk, hogy az Északkeleti-Kárpátok hágóit lezáró erődítések legkülső vonala volt. Nem volt összefüggő védelmi vonal. Műszakilag megerősített támpontokból, műszaki záruk és fa-és földerdők, illetve reteszállások rendszeréből állt. A Keleti-Beszkidékhez és a Máramarosi-havasokhoz vezető utakat zárta le a völgyek bejáratánál. Déli végpontja a Csorna Hora előterében lévő Zabie, Mikulicsin és Jaremcsa helységek térsége volt, fontosabb támpontjait a Javornik és a Gorgan előterében, a Tatár-hágó felé vezető úton Gyeljatyinnál, a Toronyai-hágó előtt Zielonánál és a Vereckei-hágóhoz felvezető úton, Sztrijnél építették ki. A Hunyadi-állás északi végpontja a Magura lábainál, az Uzsoki-hágó felé vezető völgyben, Turka volt.

A dolgozat értékes része számomra a Hunyadi-állásról írott összefoglaló és az annak északi helységeit támpontjait rajzokkal is illusztrált része volt.

A magyar védelem helységeit támpontjainak főellenállás-vonalai a harcászati mélységben épültek ki a védelem teljes szélességében. Vonalvezetésük a folyókhoz igazodott, a hegygerincek és önálló magaslatok lejtőit követte. Hegyi viszonyokhoz igazodva minden természetes akadályt kihasznált, jelentős erődítményt nem építettek, ellenben felépítése folyamatos ellentámadási lehetőséget biztosított.

A közbenső védelmi vonalak, reteszállások folyókra épültek, mint a San, Strij, Opir. A legnagyobb erődítmények a város, a Turka és a Sztrij-folyó között voltak. Ez annak köszönhető, hogy ez a terület volt leginkább járható a szovjet csapatok számára.

A helységeit támpont erődítményekkel való beépítettségének mértéke az első és második védelmi vonalban azonos volt. Azonos volt a védelmi vonallal szélén is, de egyes területeken erősebb erődítmények voltak, különösen a gépjárművekkel is jól járható utak mentén.⁷

A védelemi rendszer egyik legerősebb csomópontjaként a felsőgerébenti erődöt jelöli meg. Ennek az lehet az oka, hogy az 1939-ben épített erőd még a Maginot-vonal mintájára készült, azonban a francia erődrendszer áttörését követően ilyen erőd már nem épült. A szerző nyilván azért részletezi a felsőgerébenti erőd elemeit, mert a levéltári források erről szólnak részletesen, annak ellenére, hogy ez a visszavonulást fedező harcokban már nem vett részt. A helyét is tévesen határozza meg, mert a felsőgerébenti erőd nem Turka környékén, de még csak nem is a Hunyadi-állásban található, hanem a Vereckei-hágó mögött, az Árpád-vonal völgyzárainak vonalában.

⁷ Вестник ВГУ 124. о.

Végezetül szól a magyar védelem gyengeségéről is, ami szerinte a Kárpátokban a hadműveleti záróvonalak hiánya és nagyok voltak a völgyzárak közötti erődítetlen hézagok is. Ennek szerinte az volt az oka, hogy a magyar hadvezetés tévesen értékelte a Kárpátok harcászati tulajdonságait és alulbecsülte a szovjet csapatok képességeit, miszerint le tudják küzdeni a legnehezebb hegyvidéki erdős területeket is. Románia kiugrásáról, ennek a háború menetére gyakorolt hatásáról nem tesz említést.

A szerző a felhasznált irodalmak között megadja a *Hadmérnöki folyóirat* 1945. évi 5-6. összevont számában megjelent cikket, ami immáron nem a Hunyadi állás egy helységtámpontját, hanem hadmérnöki szemmel a Tatárhágó mögötti körösmezői völgyzár felépítését és építményeit elemzi. Ez az általa állítólag felhasznált irodalom elkerülhette szerzőnk figyelmét, mert a dolgozatban annak megállapításai nem szerepelnek. Pedig az Árpád-vonal hadmérnöki értékelését Ignatov és Kuznyecov kapitány elvégezte.⁸

Székelyföld területén a román átállás miatt az Árpád-vonal völgyzáráiban nem került sor nagyszabású védelmi harcokra, mert azt a bekerítés veszélye miatt fel kellett adni.⁹ A védelemhez szükséges berendezések sem készültek még el teljesen. Az erődítmények védelmét ellátó csapatok sem voltak még megfelelően kiképezve (Székely Határőrség), vagy a harcra alkalmas kötelékek a Kárpátok előterében harcoltak.

A székelyföldi erődítések által vívott védelmi harcokról így kevés tapasztalatunk van, ám a Kárpátalján az 1. magyar hadsereg által vívott harcokról számos leírás maradt fenn. Az észak-erdélyi nagy bekerítés elmaradása a Vörös Hadsereg számára sikertelen hadműveletnek számított, amire keresték a magyarázatot. Még folyt a háború, amikor tanulmányozták a Kárpátok magyarországi szakaszán kiépített védelmi rendszert és próbálták megérteni a sikertelenségük okait. A tapasztalatokat közre is adták a szovjet *Haditechnikai Magazin* 1945. évi 5-6. összevont számában: „Műszakilag berendezett terep az »Árpád« vonalban – Az Árpád-vonal [a Kárpátokban] minden idők erődítési építményekkel legjobban berendezett védelmi terepszakasza volt – mind a tűz, mind a személyi állomány védelme, mind a mozgás akadályozása szempontjából. Masszív kazamatákat a tűzfegyverek számára az ellenség felőli oldalon nem építettek, mert az erdős-hegyes terepen ennek nem is lett volna értelme.

Az ellenség csapatainak felépítése, fegyverzete [gépesített lövész csapatok] azt eredményezte, hogy a terep a védekező félnek kedvezett. Az élőerő és a tűzfegyverek számára készített védelmi építmények aránya az Árpád-vonalban 2:1 volt. Minden védelmi csomópont és támpont kiváló minőségű vasbeton

⁸ *Игнатов, О.: Инженерное оборудование местности на линии «Арпада».* (O. Ignatov, A. Kuznyecov.) *Военно-инженерный журнал*, 1945. 5-6. sz.

⁹ Részletesen: *Ravasz István: Erdély ismét hadszíntér 1944.* Budapest, 2002. 118-153. o.

és földfa bunkerekből állt, hogy megvédje az előerőt és az anyagi készleteket. Minden támpont és védelmi csomópont rendszer általában minimális vasbeton és földfa védelmi építménnyel rendelkezett.”¹⁰

Szerzőnk, Natalia Viktorovna Filonenko dolgozatának végén a felhasznált irodalom között megtaláltam Andrej Antonovics Grecsko vezérezredesnek az 1. gárdahadsereg parancsnokának *A Kárpátokon át* című, magyarul 1977-ben a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában megjelent könyvét is, melynek lényegi megállapításai elkerülték a kandidátus asszony figyelmét.¹¹

A Hunyadi-állás volt az első védelmi vonal, amit az 1. Ukrán Front balszárnyának és a 4. Ukrán Frontnak, a visszavonuló csapatokat üldözve, meglévő erőivel, eszközeivel menetből át kellett törnie. Grecsko vezérezredes így ír könyvében az eseményekről: „Ahogyan csapataink előnyomultak a Kárpátok előhegyei közé, az ellenség ellenállása egyre fokozódott. A terep átszegdeltsége elősegítette az erős védelem előkészítését a 4. Ukrán Front csapatainak előnyomulási útvonalain. De az a szívósság, ahogyan csapataink a kivételesen nehéz viszonyok között támadtak, arra kényszerítette az ellenséget, hogy augusztus 6–12. között lassan visszavonuljon a Kárpátokhoz. Ennek ellenére csapatainknak azokat a kísérleteit, hogy augusztus 12–15. között a támadást tovább folytassák, nem koronázta siker. A 4. Ukrán Front magasabb egységei az eddig elért terepszakaszon megálltak,¹² augusztus közepén a 4. Ukrán Front csapatai ideiglenesen védelembe mentek át. A beállott hadművelati szünetet a parancsnokok, a törzsek és a politikai szervek arra használták fel, hogy a személyi állományt, a fegyverzetet, a haditechnikai és szállítóeszközöket előkészítsék az erdős-hegyes terepviszonyok között rájuk váró új támadó feladatok megoldására”¹³

Ahol a 4. Ukrán Front csapatai megálltak, az a védelmi rendszer külső vonala, a Hunyadi-állás volt. Grecsko tábornok, mint jól felkészült katona, azt is tudta, hogy miért állította le a szovjet hadvezetés a Vörös Hadsereg hiábavaló rohamait. Könyvében mégis szemérmesen hallgat arról, hogy időközben megkezdődött a 2. Ukrán Front Iasi–Kisinyov térségében indított, a Kárpátokat délről megkerülő hadművelete, s hogy a 4. Ukrán Front nem rendelkezett annyi erővel, amennyi elegendő lett volna a Kárpátok védelmi rendszerének leküzdéséhez. Aprólékos, lassú hadműveletek sorozatára volt tehát szükség, hogy leköszsék a Keleti-Kárpátokban harcoló magyar és német erőket. Az arcvonal északi szárnyán a Vörös Hadsereg már túlhaladt a Keleti-Kárpátok vonalán, nem jött volna jól egy déli irányból indított német csapás a Berlin felé előnyomuló köte-

¹⁰ Ford: Szabó József János.

¹¹ *Гречко А. А.: Через Карпаты. М. Воениздат, 1970.*

¹² *Andrej Antonovics Grecsko: A Kárpátokon át. Budapest, 1977. (Grecsko 1977.) 149. o.*

¹³ *Grecsko 1977. 83. o.*

lékek hátába. A 4. Ukrán Front tehát fontos szerepet kapott. Csupán a védelem nem volt elegendő, aktív támadó tevékenységet kellett folytatnia, ami nem volt egyszerű feladat, mert „A hegyes terepen való támadás a harctevékenységek egyik legnehezebb fajtája. Az igen nagy mértékben összeszűkült és mélyen tagolt harcrend, a megnyúlt hadtápvonalak megnehezítik, néha pedig teljesen kizárják a frontális manővert, bonyolultabbá teszik a híradás megszervezését, az együttműködést és a harcbiztosítást. A hegyi folyók szűk völgyeiben levő hatalmas erődítések lehetetlenné teszik a frontális rohamokat. A támadás rendszerint így erdő borította hegyláncokon keresztül csak megkerülő manőver révén, úttalan vidéken, a megerősített körletek kikerülésével lehetséges.”¹⁴

A 4. Ukrán Front csapatai 1944. szeptember–október folyamán végrehajtott hadműveleteik során nem jutottak el az Árpád-vonalig, csak a hágók egy részét, a Szent László-állást foglalták el.

„Az ellenségnek a 4. Ukrán Fronttal szembeni fő védőöve az államhatáron húzódott, a Kárpátok fő hegyláncának mentén. A hegyes terepviszonyok elősegítették a tábori típusú berendezésekkel megerősített, tartós erőd-tűzállások és harckocsiakadályok fejlett rendszerének kiépítését, erős védelem létrehozását. Valamennyi hegyi átjárót, amelyeken keresztül a csapatok mozoghattak, védelmi csomópontokkal zárták el. Az utakon, a folyók árterületein és medrében, az utak melletti hegyek lejtőin elhelyezett harckocsiakadályok, akasztók, korlátok és sorompók, a megközelítő útvonalak sűrű elaknásítása és a tartós berendezések géppuska- és tüzérségi tüze az arctámadás számára hozzáférhetetlenné tette a megerősített körleteket. Csak megkerülő manőverek révén lehetett áttörni az úgynevezett Árpád-vonalon.”¹⁵

Greckszo vezérezredes leírta azt is, miért volt szükség az oly sokszor emlegetett megkerülő manőverek sorozatára. Az Árpád-vonalat erős védelmi rendszernek tartotta, annak ellenére, hogy csak torzó volt, hiszen a völgyzárak közötti hegygerinceken alig volt erődítés, de még elegendő csapat sem állt a védők rendelkezésére, hogy minden hézagot lezárjanak.

„Az Árpád-vonalon az ellenség – csupán a 4. Ukrán Front szakaszán – összesen 99 támpontot, 759 tartós vasbeton építményt, 394 fa-föld erődöt, 439 nyílt tüzelőállást, 400 kilométer futóárkot és lövészárkot létesített, 135 kilométer hosszú harckocsi- és gyalogság elleni akadályt (árkot, sánctalat, torlaszt stb.) épített... Az ellenség kárpáti védelmének gyenge oldalához tartozott, hogy hiányoztak a reteszállások és az egyes fontos irányok között jelentős, meg nem erősített közbeeső szakaszok is akadtak a fő hegylánc mentén.”¹⁶

¹⁴ Greckszo 1977. 78. o.

¹⁵ Greckszo 1977. 81. o.

¹⁶ Greckszo 1977. 83. o.

Grecksó tábornok részletes beszámolóí közül most csak egyet emelek ki. A 4. Ukrán Front balszárnyán önálló irányban tevékenykedő 17. gárda-lövész-hadtest a Tatár-hágón át Kőrösmező–Rahó–Máramarossziget irányban támadott, így a hágón kívül a kőrösmezői és a rahói völgyzárát is el kellett foglalni vagy meg kellett kerülnie.

„A szovjet harcosokra az a feladat várt, hogy leküzdjék a kőrösmezői védelmi csomópontot, az Árpád-vonal egyik leghatalmasabb hegyi erődítményét. Kőrösmező község a Fehér Tisza és a Fekete-Tisza mentén fekszik. Három út vezet hozzá: Mikulicsinból, Bruszturából és Vorochtából... Az ellenség ezt a helységet a védelmi vonalon kívül hagyta, és csak négy kiserődöt épített az utak ellenőrzésére, védelmi csomópontot pedig Kőrösmező déli szélén szervezett, ahol szűk volt a terep és az egyetlen út a háterszágba, Rahóba vezetett.

A kőrösmezői védelmi csomópont 19 támpontból állt, amelyek összefüggő vonalban sorakoztak egymás mellett. Mindegyik két-három nyitott tűzfészekből, továbbá vasbeton és fa-föld óvóhelyekből állt. Sok támpontnak ezen kívül tüzérségi állásai és parancsnoki harcálláspontjai is voltak. Minden támpontot körkörös védelemre tettek alkalmassá, zárt lövészárkok kötötték össze a berendezéseket, és nyitott lövészárkok biztosították az összeköttetést a szomszédos támpontokkal; a tűzrendszert is körkörösén szervezték, a drótakadályok pedig a támpont körvonalait követték. A támpont kölcsönös tűzösszeköttetésben állt a szomszédos – jobb- és baloldali – támpontokkal és biztosította a peremvonalhoz vezető megközelítő útvonalak tűz alatt tartását, az akadályok előtti térségben. A támpontok azon kívül tűztámogatást kaptak az aknavetőktől is, ezeknek állásai így helyezkedtek el: az első a vasútvonal mentén, a második ettől keletre, a hegynyúlvány túlsó lejtője mögött, a harmadik pedig a Tisza jobb partján, az árterületen. Tűztámogatást a támpont tüzérsége nyújtott.

A Tisza bal partján fekvő kőrösmezői csomópont területén földút vezetett keresztül. A folyó jobb partjával való összeköttetés biztosítására az árterületen és a Tiszán át hidakat építettek. A védelem többi szakaszán a peremvonalat gyalogság elleni szögesdrót-akadályokkal látták el: ezek sátoryszerű hálót alkottak, amelyet két sor karóhoz rögzítettek. Előrevetett alegységeink még a helység előterében villanyárammal töltött drótakadályokra bukkantak. Gumiszigetelőkkel ellátott vasbeton oszlopokon csupasz huzalok voltak kifeszítve. A védők két, nagy teljesítményű áramfejlesztő-telepet szállítottak ide és 3000 volt feszültségű áramot bocsátottak a vezetékekbe.”¹⁷

Akkor hogyan sikerült mégis eljutniuk az ország belsejébe? Grecksó tábornok erre is választ adott, mégpedig azzal, hogy mindvégig szemérmesen hallgatott a 2. Ukrán Front Románia irányában elért sikereiről. Csak az össze-

¹⁷ Grecksó 1977. 166. o.

foglalókban szólta el magát. Ebben az esetben is ez történt. „A Kőrösmezőtől nyugatra és délre levő körzetben folytatott, kéthetes szívós harcokban az ellenség kimerült. Nagy veszteségeket szenvedett, ezért nem tudta megtartani a Kőrösmezői megerősített körzetet. Ennek következtében, valamint a 2. Ukrán Front csapatainak sikeres hadműveletei miatt – ezek délről megkerülték az 1. magyar hadsereget – az ellenség kénytelen volt megkezdeni csapatainak visszavonását Kőrösmező körzetéből Rahó irányába, és azon túl, Máramarossziget felé. A 17. gárda-lövészhadtest alakulatai, október 15-én áttértek az üldözésre... Október 18-án a 17. gárda-lövészhadtest, az ellenség üldözése közben, elfoglalta a Tisza mellett fekvő Máramarosszigetet (Észak-Erdélyben). Ebben a körzetben került először közvetlen érintkezésbe bal oldali szomszédjával, a 2. Ukrán Front jobbszárny-csapatáival.”¹⁸

A 2. Ukrán Front centruma akkorra már Debrecent is elfoglalta, a balszárny pedig, Bajánál, kijutott a Dunához.

A magyarok iránti szimpátiával egyáltalán nem vádolható mű, *A Nagy Honvédő Háború története 1941–1945* 4. kötete¹⁹ így foglalta össze a Kárpátokban 1944 őszén folytatott hadműveleteket: „A debreceni hadművelet idején a 2. és a 4. Ukrán Front szorosan együttműködött. A 4. Ukrán Front csapatai, amelyek szeptember 9-én kezdték meg a kárpát-ungvári hadműveletet, a hónap végére elérték a szovjet-csehszlovák határt, elfoglalták a Radnai és az Orosz-hágót [Zemplénoroszi-hágó], majd folytatták a támadást. A csapatok feladata októberben az volt, hogy átkeljenek a Kárpátokon, és elérjék Ungvár és Munkács körzetét.

De október első felében a 4. Ukrán Front csak jelentéktelen sikereket ért el. Az ellenség, kihasználva a védelemre alkalmas erdős-hegyes terepet és a hágókban létesített erős műszaki létesítményeket, szívósan ellenállt. A jobbszárnyon harcoló 1. gárdahadsereg (parancsnoka Grecsko vezérezredes) október 18-án kénytelen volt abbahagyni a támadást.

Ezalatt a front közepén támadó 18. hadsereg (parancsnoka Zsuravljov altábornagy) jobbszárny-hadteste megkerülte az Úzsoki-hágót, a Sztavnojéra [Fenyvesvölgy] mért csapással elvágta a hágóhoz vezető utat, s az ellenséget visszavonulásra kényszerítette. A hadsereg balszárny-hadteste elfoglalta a Vereckei-hágót és néhány kilométert előrenyomult déli irányban. A front balszárnyán a 17. önálló gárda-lövészhadtest (parancsnoka Gasztyilovics vezérőrnagy) október 14-ig eredménytelenül harcolt Kőrösmező környékén. Az ellenség azonban október 15-én megkezdte csapatai visszavonását, minthogy a 2.

¹⁸ *Grecsko* 1977. 218. o.

¹⁹ *A Nagy Honvédő Háború története 1941–1945*. 4. k. Budapest, 1966.

Ukrán Front csapatai elérték Debrecen és Nyíregyháza körzetét, és ez komolyan veszélyeztette az 1. magyar hadsereg hadtápját.

A 17. gárda-lövészhadtest, majd a 18. hadsereg balszárny-hadteste is megkezdte a visszavonuló ellenség üldözését. A 17. hadtest már október 17-én elérte és másnap elfoglalta Máramarosszigetet.

A front sávjában lényegesen megváltozott a hadműveleti helyzet. Miklós Béla vezérezredes, az 1. magyar hadsereg parancsnoka, október 16-án átment a Vörös Hadsereghez, és a magyar hadsereghez intézett felhívásában átállásra szólította fel katonáit és tisztjeit. Ezért a német parancsnokság meggyorsította ennek a hadseregnek a visszavonását.²⁰ – A magyar királyi honvédség már felbomlóban volt. A fronton harcoló katonák nem érzékelték a „nagypolitika” rezdüléseit, de hirtelen irányváltásait sem. Életüket parancsok határozták meg. Amíg a parancsok egyértelműek voltak, viszonylag minden gördülékenyen ment. A kiugrási kísérletről alig tudtak. Ha tudomást szereztek róla, várták a végrehajtási parancsot – a tábornokok is. Az viszont nem jött, csak a további harcra való felszólítás, és a nyilasok rémuralma. Sokan látták és érzékelték, hogy a háborút elvesztették. Az utolsó reménység, a Kárpátok vonala is elveszett. Nem volt már erő és főleg hit a háború folytatására. A haderőt már csak a tehetetlenségi erő, a németek kényszere és a szovjetektől való félelem vitte előre, vagy inkább hátra. Megkezdődött a magyar katonák vesszőfutása az életért.

²⁰ Uo. 213–218. o.

Szakály Sándor

„Nem kérek kegyelmet, mert azzal bűnösségemet ismerném el”

Vitéz Jány (Hautzinger) Gusztáv vezérezredes, a tragikus sorsú magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka (1940–1943). Életút vázlat

„Nem kérek kegyelmet, mert azzal bűnösségemet ismerném el” – válaszolt a népbíróvási tanácsvezető bírónak, dr. Pálosi Béla, „...kíván-e kegyelmért folyamodni?”¹ kérdésére Jány Gusztáv, a volt magyar királyi Honvédség – vezérezredesi rendfokozatától minden jogalap nélkül megfosztott² – egykori tábornoka, aki neve előtt ekkor már a vitézi jelzõt sem használhatta. Védõje, dr. Jármay Zsigmond³ ügyvéd – számos más, háborús és népellenes bűncselekménnyel vádolt katonai és polgári személy korábbi és késõbbi védõje – azonban mégis kegyelmért folyamodott.⁴

A Magyar Köztársaság elnöke, Tildy Zoltán⁵ református lelkész a kegyelmi kérvényt elutasította. Az egykori magyar királyi Honvédség 1938. január 1-je és 1940. december 31-e közötti protestáns egyházi főgondnokát,⁶ a volt magyar királyi 2. honvéd hadsereg három éven keresztül parancsnokát 1947. november 26-án Budapesten golyó által kivégezték. Holttestét családja tagjainak kiadták,

¹ Dr. Pálosi (1937-ig Kestler) Béla, Alajos (*Újpest, 1908. május 25. – †Budapest (Újpest), 1964. január 10.), jogász. 1945 után népbíró, majd ügyvéd, illetve jogtanácsos.

² Vörös János, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere a 28.611/el.n.vkf.ü. – 1945. június 19-i rendeletével fosztotta meg rendfokozatától és csapta ki a honvédségből Jány Gusztávot. A rendelet szövege: *Honvédségi Közlöny*, 18. (1945. október 1.) 470–471. o.

³ Dr. Jármay Zsigmond (*Budapest, 1894. június 7. – †Budapest, 1963. október 13.) jogász, ügyvéd. 1945-ben és az azt követõ években számos háborús és népellenes bűncselekménnyel vádolt személy védõügyvédje.

⁴ Jány Gusztáv nem kért kegyelmet. A kegyelmért ügyvédje folyamodott 1947. október 4-én a köztársasági elnökhöz, aki azt 1947. november 22-én elutasította.

⁵ Tildy Zoltán (*Losonc [ma Lucenec, Szlovákia], 1889. november 18. – †Budapest, 1961. augusztus 3.), református lelkész a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt politikusa. 1945. november 15. és 1946. február 1. között miniszterelnök, 1946. február 1-jétõl 1947. augusztus 3-ig köztársasági elnök. Ezt követõen 1956. május 1-jéig házi őrizetben volt. 1956. október 27. és 1956. november 4. között államminiszter. 1958-ban hatévi szabadságvesztésre ítélte a népbíróóság. 1959-ben a büntetés végrehajtását felfüggesztették.

⁶ Hadtörténelmi Levéltár (HL) Szombathelyi 3. vegyesdandár parancsnokság iratai. 1938. évi 1. számú Bizalmas vegyesdandár parancsnoksági parancs (1938. január 15.).

és 1947. november 28-án a rákoskeresztúri Új Köztemetőben végső nyugalomra helyezték. Fejfájára a neve helyett a következő mondatot írták: „Nem én vagyok erős, hanem aki mögöttem áll, Krisztus.” 1972-ben testvére exhumáltatta, és földi maradványait a Farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomra, szülei sírjába.⁷

A Jány Gusztáv ellen hozott halálos ítéletet a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1993. október 4-én hatályon kívül helyezte és az ellene felhozott vádak alól bűncselekmény hiányában felmentette.⁸

Vitéz Jány Gusztáv 1883. október 21-én született Rajkán. Hautzinger Sándor lébényi kereskedő és Jány Vilma gyermekeként, és nevelkedett evangélikus hitben.⁹ A család nemsokára Budapestre költözött és az apa – aki 1874 és 1880 között a császári királyi 76. gyalogezredben szolgált és őrmesteri rendfokozatot ért el – a Ganz gyárnál lett magánhivatalnok,¹⁰ a fiatal Hautzinger Gusztáv pedig a budapesti Deák téri ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium diákja lett. Nem tartozott a legjobb tanulók közé. Elégséges összeredménnyel végezte tanulmányait, és az érettségi „vizsgálaton” (vizsgán) is ezt az eredményt érte el.¹¹ 1902. október 1-jén kezdte meg tanulmányait a magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémián „teljesen díjmentes államköltséges helyen”. A Ludovikán eltöltött három esztendő alatt osztályában a legjobb tanulók közé tartozott. A tantárgyak közül különösen a harcászat érdekelte.¹²

1905. augusztus 18-án (1904. szeptember 1-jei ranggal) 9. rangszámmal – „igen jó” összeredménnyel avatták gyalogsági hadnaggyá a lugosi magyar királyi 8. honvéd gyalogezredhez,¹³ amelynek állományában 1907. december 1-jéig századszolgálatot teljesített, majd 1908. január 15-ig az egyévi önkéntes iskola oktatótisztje lett. Újabb századszolgálat következett 1908. augusztus 12-ig, amikor is a „kerékpár részleg” parancsnokává nevezték ki.¹⁴ A magasabb képzésre törekvő fiatal hadnagy 1908. október 15-e és 1909. július 31-e között végezte el Budapesten a „honvéd felsőbb tiszti tanfolyamot”, amelyet követően beiskolázták a bécsi császári és királyi Hadiiskolára, a Monarchia vezér-

⁷ Jány Gusztáv sírja Budapesten a Farkasréti temetőben: 1/6 (1/c) 2-16.

⁸ A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1993. október 4-én kelt, Bfv. 1838/1993. számú ítéletével a népbírói ítéletet hatályon kívül helyezte és Jány Gusztávot bűncselekmény hiányának okán felmentette, mert a terhére rótt bűncselekményeket nem követte el.

⁹ A Rajkai Evangélikus egyházközség keresztelési anyakönyve. IV. k., 122. lap, 45. sorszám, 1883. A hiteles kivonat (kiállítva Kiss Miklós evangélikus lelkész által 1985. december 10-én) a birtokomban.

¹⁰ HL Ludovika Akadémia iratai, az 1902–1905. évfolyam avatottai.

¹¹ Uo.

¹² HL Ludovika Akadémia iratai, 1902–1905. Osztály lajstromok.

¹³ HL Ludovika Akadémia iratai. Avatási lajstromm 1905.

¹⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien. Kriegsschule, Fasc. 56. Aufnahmsjahr 1909.

kari tisztképző intézményébe, ahol már a Ludovikán is testi-lelki jó barátjával, nagybaczoni Nagy Vilmossal együtt tanulhatott.¹⁵ 1912 nyarán befejezve hadiskolai tanulmányait a magyar királyi 82. honvéd gyalogdandár parancsnokságán – mint dandár vezérkari tiszt – kezdte meg szolgálatát, az 1910. május 1-jével (13. rangszám) főhadnaggyá kinevezett Hautzinger Gusztáv. A vezérkarhoz beosztott főhadnagy 1915 szeptemberéig szolgált a veszprémi székhelyű honvéd seregtestnél, majd a császári és királyi XVIII. hadtestnél, a császári és királyi 55. gyaloghadosztálynál volt beosztott vezérkari tiszt, és a háború utolsó évében a nyugati fronton mint megfigyelő teljesített szolgálatot. 1918 szeptemberében a Honvédelmi Minisztérium 1. osztályára került az 1915. január 1-jétől vezérkari századosként szolgáló Hautzinger Gusztáv.¹⁶

Az összeomlást követően a Hadügyminisztériumban szolgált, majd 1919. január 31-től a szerveződő Székely Különítmény – későbbi nevén Székely hadosztály – 1. dandárcsoport 1. segéd tisztjeként harcolt a román csapatok ellen. A Székely hadosztály fegyverletétele – 1919. április 26. után előbb a szamosújvári börtönben tartották fogva, majd Brassóban internálták.¹⁷

1920. november 1-jén térhetett vissza Magyarországra, amikor is 1919. november 1-jei ranggal vezérkari szolgálatot teljesítő őrnaggyá nevezték ki¹⁸ és a debreceni vegyesdandár vezérkari főnöke lett. 1922. május 1-jével a debreceni katonai körlet 1. vezérkari tiszt beosztásába került az 1921. szeptember 1-jével (1. rangszám) vezérkari szolgálatot teljesítő alezredessé kinevezett Hautzinger Gusztáv.¹⁹

1923. augusztus 1-jén a rejtési okok miatt Ludovika Akadémia tisztí továbbképző tanfolyam nevet viselő vezérkari tisztképző intézmény harcászati tanára lett,²⁰ a világháborúban magas kitüntetésekért kiérdemlő²¹ Hautzinger Gusztáv,

¹⁵ Nagy Vilmos, vitéz lőfő nagybaczoni (*Parajd [ma Praid, Románia], 1884. május 30. – †Piliscsaba, 1976. június 21.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérezredes. Életére, működésére lásd: Nagy 1986.; Szakály 2003. 246. o.

¹⁶ A magyar királyi Honvédség és Csendőrség névkönyve 1918. évre. Hivatalos kiadás. Budapest, 1918. 21. o.

¹⁷ Fogarassy 1986. 89. o.; Kratochvil Károly, Szent Kereszthegyi (Okmányok alapján írta): a Székely Hadosztály 1918–19 évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Erdélyért, Magyarország területi épségéért és Európáért I. A Székely Hadosztály Egyesület kiadása. Budapest, é. n. 117. o.

¹⁸ *Honvédségi Közlöny*, 13. (1925. május 15.) 100. o.

¹⁹ Beosztására vonatkozóan lásd: HL Honvédelmi Minisztérium (HM) 1922 Elnökség 10.268 (1922. május 13.), rendfokozatára vonatkozóan lásd: *Rendeleti Közlöny a magyar királyi honvédség számára (Személyes ügyek)*, 27. (1922. június 28.) 189. o.

²⁰ HL HM 1929. 8. osztály Elnöki 9.714 (Többneves.); Oroszi 2002. 291. o.

²¹ Jány Gusztáv az I. világháborúban a következő kitüntetésekért érdemelte ki: Katonai Érdemkereszt III. osztálya, hadidíszítménnyel és kardokkal (kétszer), Ezüst Katonai Érdemérem a Katonai

akit 1924. június 15-én a Vitézi Rend tagjává avattak.²² Ezt megelőzően vette fel családnévként édesanyja nevét, és ettől kezdve vitéz Jány Gusztávként szerepelt.

Jányt kortársai kitűnő harcásznak tartották, sok későbbi vezérkari tiszt került ki a kezei alól a vezérkari tisztképző intézményből, ahol 1928. május 1-jéig szolgált, amikor is az 1925. május 1-jével vezérkari szolgálatot teljesítő ezredessé kinevezett²³ Jány Gusztávot az államfő a székesfehérvári magyar királyi 2. honvéd vegyesdandár vezérkari főnöke beosztásába nevezte ki.²⁴ Három esztendei székesfehérvári szolgálat után Jány Gusztáv a magyar királyi Honvédség egyik legszebb és sokak által vágyott beosztásába került, a magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia I. főcsoport parancsnoka lett 1913. szeptember 1-jével, és jövődó honvédtisztek százainak kiképzésében, nevelésében vehetett részt azt követően.²⁵ Még ezen beosztásában nevezte ki az államfő 1934. november 1-jével tábornokká²⁶ a szinte minden évben „kiváló”-ra minősített világháború éve alatt az arcvonaltól 15 hónapot, a hadra kelt seregnél 20 hónapot és a mögöttes országrészben 18 hónapot szolgált Jányt.²⁷

A Ludovika Akadémia I. főcsoport éléről – amely beosztásban őt vitéz Szombathelyi Ferenc²⁸ tábornok követte – 1936. augusztus 1-jével a budapesti 1. vegyesdandár 1. gyalogsági parancsnoki beosztásába került,²⁹ hogy három hónappal később, 1936. november 1-jén átvegye a szombathelyi magyar

Érdemkereszt szalagján a kardokkal (kétszer), Bronz Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal, porosz 2. osztályú Vaskereszt.

²² Jány Gusztáv névváltoztatását a belügyminiszter 1924. június 17-én kelt Büm. 98.933/IX.-1924. számon engedélyezte. *Honvédségi Közlöny*, 18. (1924. július 15.) 219. o.; HL HM 1924. 8. osztály Elnöki 11.716.

²³ *Honvédségi Közlöny*, 20. (1926. augusztus 26.) 172. o. Mivel a trianoni békeszerződés katonai előírásai nem engedélyezték a vezérkart, így vezérkari tiszteket sem, a tiltás „kijátszásának” a formája volt a „vezérkari szolgálatot teljesítő tiszt” megjelölés.

²⁴ HL HM 1931. 8. osztály Elnöki 113.521.

²⁵ Uo. A Ludovika Akadémia történetére, az ott folyó honvéd tisztképzésre vonatkozóan legújabb lásd: *Siposné – B. Kalavszky* 2018.

²⁶ Jány Gusztáv minősítése 1926–1930 között: kiváló. HL HM 1931 8. osztály. Elnöki 11.134., 1931–1935 között: kiváló. HL Kormányzói Elhatározások 1936. augusztus 18. (3.015/K.I.–1936). (Ugyanitt a világháborúban eltöltött szolgálati ideje.) 1933–1937 között: kiváló. HL HM 1938. 8. osztály Elnöki 25.182.

²⁷ Szombathelyi (Knausz) Ferenc, vitéz (*Győr, 1887. május 17. – †Pétervárad, [ma Petrovaradin, Szerbia], 1946. november 4.), hivatásos katonatiszt, vezérezredes. 1941. szeptember 6. és 1944. április 19. között a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke. 1946-ban háborús és népellenes büntetett vádjával a Budapesti Népbíróság tízévi fegyházbüntetésre ítélte, melyet a Népbíróságok Országos Tanácsa életfogytiglani fegyházra változtatott. Kiadták Jugoszláviának, ahol halálra ítélték és kivégezték.

²⁸ HL HM 1936. 8. osztály Elnöki 23.694. Többneves.

²⁹ Uo.

királyi 3. honvéd vegyesdandár parancsnoki beosztását.³⁰ Az 1937. november 1-jén altábornaggyá kinevezett³¹ Jány Gusztávot a Legfelsőbb Hadúr-i parancs, 1938. május 24-én beosztásából – a szombathelyi magyar királyi 3. vegyesdandár parancsnoka és vezénylő tábornoka – felmentette és kinevezte Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnökévé.³² E beosztás a legfontosabbak egyike volt, hiszen az államfő közvetlen környezetébe került, napi kapcsolatban volt vele és minden, a honvédség és az ország védelmi ügyeire vonatkozó kérdéssel szembesült. Kortársi emlékezések szerint Jányt az „irodai szolgálat” nem vonzotta. Rövid időt töltött el a Magyarország Kormányzója közvetlen közelében. Kérésére 1939. január 4-én beosztásából Horthy Miklós felmentette, és 1939. február 1-jével a budapesti magyar királyi I. honvéd hadtest parancsnokává nevezte ki.³³ Jány e beosztásában testi-lelki jó barátját vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos altábornagyot követte, aki a magyar királyi Honvédség főparancsnokának gyalogsági szemléelője lett.

A magyar királyi Honvédségben végrehajtott szervezeti változások eredményeként 1940. március 1-jével három hadsereget állítottak fel.³⁴ Jány Gusztáv a magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka lett. Az 1. élére Nagy Vilmos, a 3. élére Gorondy-Novák Elemér altábornagy került.³⁵

Mindeközben Jány Gusztáv az 1940. március 5-én kelt Legfelsőbb Elhatározás nyomán elnyerte a „Magyar királyi titkos tanácsosi” méltóságot, 1940. november 5-én pedig a „Magyar királyi tábornoki becsületügyi választmány elnöke” lett.³⁶

A lébényi szatócs és gazdálkodó fia szinte elképzelhetetlen katonai karriert futott be. A magyar állam szinte minden legmagasabb kitüntetésében része-

³⁰ Altábornagyi rendfokozatának időpontjára lásd: HL HM 1938. 8. osztály. Elnöki 25.182.

³¹ HL HM 1938 8. osztály. Elnöki 22.521

³² *Honvédségi Közlöny*, 3. (1939. január 14.) 9. o.

³³ A magyar királyi Honvédség szervezeti változásai. HL Honvédelmi Minisztérium, 300/eln. 1/a.-1940. Megtálálható a 8362/eln. 1/a.-1940. számon. 1940 január 17.

³⁴ Gorondy-Novák Elemér (*Budapest, 1885. február 23. – †Cosquin, Argentína, 1954. május 14/15?), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérezredes. Életútjáról röviden lásd: Szakály 2003. 113–114. o.

³⁵ HL Legfelsőbb Elhatározások 1940. március 5. (6.345/K.I.-1940.); HL 66.116/eln.Vkf.fbü-1940. (1940. november 5.) A rendelet szövegét lásd: HL Pécsi IV. hadtestparancsnokság iratai. 72. számú Hadtestparancsnoksági és Állomásparancsnoksági Tiszti Parancs (1940. november 18.)

³⁶ Jány Gusztáv számára 1920 után az államfő a következő magyar kitüntetéseket adományozta: 3. osztályú Magyar Érdemkereszt (1930), Magyar Érdemrend Középkeresztje (1936), Magyar Érdemrend Középkeresztjéhez a csillag (1938), Különös Dicsérő Elismerés Magyar Koronás Nagy Aranyérme (1939), Magyar Érdemrend Nagykeresztje (1940), Nemzetvédelmi Kereszt (1941), Magyar Érdemrend Nagykeresztje a hadiszalagon kardokkal (1942), Különös Dicsérő Elismerés Magyar Koronás Nagy Aranyérme újólag (1943).

sült,³⁷ és 1941. május 1-jével (1. rangszám) gyalogsági tábornoki kinevezést nyert.³⁸ 1941. augusztus 17-én töltötte volna be a 36 tényleges szolgálati évet, ami után – szinte kivétel nélkül –, minden katona nyugállományba helyezésére sor került. Esetében azonban más javaslat fogalmazódott meg: „...bár 1941. évi augusztus 17-én 36. tényleges szolgálati évét betöltötte és az 1940. évi december hó 23-án megtartott Katonai Koronatanács 1942. évi május hó 1-ével fogycatékba vételét határozta el, 1943. május hó 1-ig hadseregparancsnokul történő visszatartását javaslom, miután jelenleg más erre alkalmas tapasztalt hadtestparancsnok nem áll rendelkezésre”.³⁹ Jány Gusztáv így maradt a beosztásában és a békehadrendbeli magyar királyi 2. honvéd hadseregből „átszervezett”, a keleti hadművelleti területre 1942. április 11-el útba indított 2. hadsereg parancsnoka lett.⁴⁰

Az 1941. augusztusi rendfokozati elnevezések módosulása után a vezérezre-des Jány 1942. augusztus 25-én megsebesült, rövid ideig betegszabadságát töltötte Budapesten, majd ismét visszatért csapataihoz.

Amikor 1942 őszén, egykoron a Ludovika Akadémián és a császári és királyi Hadiskolán is társa, a barát, vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos nyugállományú vezérezre-des, honvédelmi miniszter megsemmelölte a magyar királyi 2. honvéd hadsereget, Jány kihallgatáson kérte a minisztertől – az előírt formaságok betartásával és hangsúlyozásával –, hogy jelentse az államfőnek:⁴¹ felmentését kéri hadsereg parancsnoki beosztásából, mert nem tud felelősséget vállalni a hadseregért. Annak helyzete, létszáma, fegyverzete a rá kimért feladat nagyságával össze nem vethető, s egy szovjet támadás tragikus követ-

³⁷ HL Legfelsőbb Elhatározások 1941. április 26 (60 eln./K.I.-1941); *Honvédségi Közlöny (Személyes ügyek)*, 19. (1941. április 29.) 185. o.

³⁸ HL HM 1942. III. csoportfőnökség. Elnöki 1.404.

³⁹ A magyar királyi 2. honvéd hadsereg hadművelleti területre indulásakor – 1942. április 11. – jelent meg a Honvéd Vezérkar főnökének, vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezre-desnek a 63.579/eln.5.vkf.-1942. számon kiadott A 2. hds. kik. és agi felkészültsége címet viselő („Bizalmas! A pk. sk. felbontására!”) összegzése. Az iratot közli: *Horváth* 1959. 51–54. o. – Jány 1942. május 13-án érkezett ki a hadművelleti területre. HL Legfelsőbb Elhatározások, 1942. november 29. (864k/K.I.-1942.)

⁴⁰ Horthy Miklós, vitéz nagybányai (*Kenderes, 1868. június 16. – †Estoril, Portugália, 1957. február 9.), az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének hivatásos tisztje, legmagasabb rendfokozata altengernagy. 1919-ben Károlyi Gyula gróf ellenkormányában hadügyminiszter, majd a Nemzeti hadsereg fővezére. 1920. március 1. és 1944. október 18. között a Magyar Királyság államfője, kormányzó.

⁴¹ Nagy Vilmos látogatásáról a magyar királyi 2. honvéd hadseregnél lásd: *Szabó* 2001. 167. o.; *Nagy* 1986. 118 – 129. o., valamint néhai Kéri Kálmán (*Igló [ma Spisska Nova Ves, Szlovákia], 1901. július 25. – †Budapest, 1994. május 26.) nyugállományú vezérezre-des személyes közlése. Kéri Kálmán az adott időben Nagy Vilmos szárnysegédje volt és résztvevője a Nagy és Jány találkozásának.

kezményekkel járhat a hadseregre nézve.⁴² A honvédelmi miniszter elő sem merete terjeszteni Jány kérelmét vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzóhoz, a Legfelsőbb Hadúrhoz. Jány pedig fegyelmezett katonaként teljesítette a parancsot, amit 1942 decemberében a Honvéd Vezérkar főnöke továbbított a számára: a végsőkig kitartani szovjet támadás esetén. A „kivánalmat” Adolf Hitler, a Németbirodalom vezetője, a „vezér és kancellár” jutatta el a magyar államfőhöz, és tőle került az tovább vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredesen keresztül Jányhoz.⁴³ Ő pedig ehhez tartotta magát mindaddig, amíg az előljáró német parancsnokságtól 1943 januárjának végén más parancs nem érkezett.

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg emberfeletti teljesítményének köszönhetően sok tízezren – németek, olaszok, magyarok, románok – menekültek meg a haláltól, illetve a hadifogságtól. A 2. hadsereg 1943 januárja és 1943 áprilisa között mintegy 42 ezer hősi halottat és eltűntet, 26 ezer szovjet hadifogságba került katonát és munkaszolgálatost és 28 ezer hazaszállított sebesültet veszített.⁴⁴ Jány a súlyos veszteséget soha nem tudta feldolgozni magában. 1943. január 24-i Hadseregparancsát⁴⁵ – amelyben katonáit méltatlan vádakkal illette – később visszavonta és megkövette mindazokat, akik a Don menti harcok részesei voltak.⁴⁶

1943. augusztus 5-én kelt Legfelsőbb Elhatározásban olvashatjuk Horthy Miklós kormányzó döntését, miszerint „...a magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnokát – saját kérésére – szolgálati állása alól 1943. augusztus hó 1-el felmentettem...”⁴⁷ és 1943. november 1-jével nyugállományba került.⁴⁸ Visszavonultan élt feleségével Budapesten Múzeum körúti (3. szám, II. eme-

⁴² „Legfelsőbb Hadúrunk elrendeli: ellenséges támadás esetén a saját állásokat és támpontokat feltétlenül tartani kell. Visszamenni senkinek sem szabad. Nincs hátra, csak előre van.” Idézi: Szabó 2001. 193. o.

⁴³ Az összveszteségre vonatkozó 1943. május 21-én kelt összeállítást közli: Szabó 2001. 382–383. o.

⁴⁴ A hadseregparancsot lásd: Szabó 2001. 373–374. o.

⁴⁵ Jány Gusztáv 1943. március 31-én az 1943. január 24-én kiadott hadseregparancsot hatályon kívül helyezte, de már korábban „megkövette” katonáit. Lásd: Szabó 2001. 379–380. o. („hatálytalanító szöveg”), illetve 379. o. („megkövető”).

⁴⁶ HL Legfelsőbb Elhatározások, 1943. augusztus 5, (5.072/K.I.-1943.)

⁴⁷ HL Legfelsőbb Elhatározások, 1943. október 21. (6.809/K.I.-1943.) Jány Gusztáv ekkor a szolgálati állás alóli felmentése után a magyar királyi Honvédségben kialakult gyakorlatnak megfelelően háromhavi egészségügyi szabadságon volt és 1943. november 1-jével nyugállományba kerül „Az 1921. évi XXXII. t. c. 2 §-ának a./pontja alapján, tekintettel, hogy 60 éves, felülvizsgálat nélkül.” A nyugállományba helyezés időpontjára vonatkozóan lásd még: HL HM 1943.8. osztály, Elnöki 50.246. Egyneves.

⁴⁸ A lakcímeire vonatkozó adatot lásd: Belügyminisztérium Irattár V-117.091 Jány Gusztáv peranyaga. (Az iratok azóta az Állambiztonsági szolgálatok Történeti Levéltárában érhetők el, de Budapest Főváros Levéltára is őriz egy példányt.)

let 5.) lakásában.⁴⁹ 1945-ben elhagyta az országot, és Bajorországban amerikai fogságba került. Felesége halálát⁵⁰ követően visszatért Magyarországra, jóllehet feltételezhető, hogy mi vár rá. Eljutott hozzá a hír, hogy egykori tábornok és Vitézi Rend-béli társa, vitéz nemes Vörös János, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere 1945. június 19-én lefokozta és a Honvédségből kicsapta.⁵¹

Hazatérése – amiről sokan próbálták lebeszélni – után a kaposvári „szűrtáborban” vették őrizetbe a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztályának emberei, annak az osztálynak a beosztottai, amelynek élén egykori Ludovikai Akadémiai tanítványa, Pálffy-Oesterreicher – akkor már csak Pálffy – György⁵² állt. Utóbbi is a kihallgatói közé tartozott. Elítéléséig végig előzetes letartóztatásban volt.

Jány perének anyaga nem könnyen állt össze, annak ellenére, hogy a nevében kiadott parancsokat, utasításokat magáénak ismerte el, nem tiltakozott. Közben a sajtóban gyilkosnak, hóhérnak és mindennek elmondták. Az érdeklében fellépő Ravasz László református püspököt⁵³ is támadták, egy háborús bűnös védelmével vádolták meg. Nagy nehezen mégis összeállt a vádirat. A népbírószági tárgyalás az akkor már „megszokott mederben” zajlott. Jánynak nem voltak illúzió. Bátran és tisztességesen viselkedett vádlóival, a hamis tanúságtevőkkel szemben. Az ítélet kimondatott: golyó általi halál.⁵⁴ – Utolsó óráit családja férfitagjaival töltötte.⁵⁵ Elindult utolsó útjára, követte nem kevés egykori katonáját, bajtársát és barátját.

⁴⁹ Felesége, Dávid Anna (*?) 1945. július 10-én hunyt el a németországi Eichendorfban.

⁵⁰ Lásd a 2. jegyzetet!

⁵¹ Pálffy (Oesterreicher, majd 1945-ig Pálffy-Oesterreicher) György (*Temesvár [ma Timosoara, Románia], 1909. szeptember 16. – †Budapest, 1949. szeptember 24.), hivatásos katonatiszt, főhadnagy. 1939-ben főhadnagyi rendfokozatáról lemondott és kivált a magyar királyi Honvédségből. 1944-ben a németellenes katonai mozgalom aktív résztvevője. 1945-től a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztályának vezető, a Határőrség parancsnoka, majd a Honvédség felügyelője, miniszter-helyettes. Koholt vádak alapján kivégezték.

⁵² Ravasz László (*Bánffyhunad [ma Huedin, Románia], 1882. szeptember 29. – †Leányfalu, 1975. augusztus 6.), református lelkész, 1921 és 1948 között a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. A Magyar Tudományos Akadémia tagja (1925–1949) és másodelnöke (1937–1940). Az 1945 utáni népbírószági perek során számos esetben emelte fel a szavát a vádlottak érdekében. Többnyire eredménytelenül.

⁵³ Jány Gusztáv perében az ítéletet 1947. október 4-én hirdette ki a Budapesti Népbírószág.

⁵⁴ Balikó Zoltánt (*Kőszeg, 1917. augusztus 7. – †Pécs, 2005. december 15.) 1940-ben avatták evangélikus lelkészé. Tábori lelkészként szolgált a második világháború éve alatt. Jány Gusztáv utolsó óráit vele töltötte.

⁵⁵ A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1993. október 4-én a Jány Gusztáv elleni ítéletet megsemmisítette, felmentve őt az ellene felhozott vádak alól.

1993. október 4-én a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága bűncselekmény hiányában az ellene felhozott vádak alól felmentette.⁵⁶ Tisztessége, becsülete helyreállt. Vezérezredesi rendfokozatát azonban – melynek elvétele minden jogszabályi háttér nélkül, törvénytelenül történt – a mai napig nem kapta vissza.⁵⁷ Katonai becsületének helyreállítása közel negyedszázada várat magára. Vajon még meddig?

Mert vajon milyen lehetett az az eljárás, amelynek tanácsvezető bírója, a már említett dr. Pálosi Béla kórházban, halálos ágyán így válaszolt egykori népbíró-társának, a magyar királyi Honvédségben 1944 végéig még hadbíró századosként, dr. tasnádi Major-Maróthy Ákos⁵⁸ néven szolgált dr. Major Ákosnak, utóbbi – „Ítéltéztél-e valaha utasításra?” – kérdésére: „Igen. Ki kellett hirdetnem a meggyőződésemmel ellentétes többségi döntést a Jány ügyben is.”⁵⁹

BIBLIOGRÁFIA

- Fogarassy* 1986. *Fogarassy László*: Adalékok a székely hadosztály és az erdélyi kérdés történetéhez (1918–1919). In: Acta Universitatis Debrecensienis de Ludovico Kossuth nominate – Series Historica XLI. (Magyar történeti tanulmányok XIX.) Debrecen, 1986. 59–94. o.
- Horváth* 1959. A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: *Horváth Miklós*. (2., bővített kiadás.) Budapest, 1959.
- Major* 1988. *Dr. Major Ákos*: Népbíráskodás forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Budapest, 1988.
- Nagy* 1986. *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: Végzetes esztendőök 1938–1945. (2., átdolgozott kiadás. Budapest, 1986.
- Oroszi* 2002. *Oroszi Antal*: a Magyar Királyi Honvéd Hadiakadémia története (1920–1945). Budapest, 2002.
- Siposné – B. Kalavszky* 2018. *Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi*: A Ludovika egykor és most. Budapest, 2018.
- Szabó* 2001. *Szabó Péter*: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943). Budapest, 2001.
- Szakály* 2003. *Szakály Sándor*: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és Adattár. (2., javított, kiegészített kiadás.) Budapest, 2003.

⁵⁶ Katonai rendfokozatának visszaadására a Legfelsőbb Bíróság nem volt illetékes, mivel attól a népbírói eljárás előtt Vörös János honvédelmi miniszter megfosztotta.

⁵⁷ Major Ákos (*Újpest, 1908. május 25. – †Budapest, 1987. május 29.), jogász. A magyar királyi Honvédség hadbíró századosa majd a Budapesti Néptörvényszék első elnöke. 1946. november 23. és 1948. augusztus 6. között a Népbíróságok Országos Tanácsának az elnöke. 1953 nyaráig a Legfelsőbb Bíróságon bíró, azt követően ügyvéd.

⁵⁸ *Major* 1988. 446. o.

⁵⁹ Uo.

Kurt Knispel törzsőrmester utolsó bevetései

A második világháború – és minden valószínűség szerint az eddigi teljes hadtörténelem – legeredményesebb harckocsizója egy szudétanémet autógyári munkás, Kurt Knispel volt, aki a háború végén bekövetkezett haláláig 168 igazolt (és legalább 27 nem igazolt) páncéloskilövással,¹ továbbá mintegy 70 megsemmisített páncéltörő ágyúval rendelkezett irányzóként és harckocsi parancsnokként.²

E minden szempontból egyedi teljesítménye ellenére Knispel alakja egészen az 1990-es évégig szinte ismeretlen maradt, még a második világháború története iránt kiemelten érdeklődők előtt is. Mind a mai napig csupán egyetlen – igaz, több kiadást is megélt – életrajzi könyv foglalkozik vele Franz Kurowski tollából.

2013 áprilisában lelkes cseh múzeumi kutatók megtalálták a sírját és hitelt érdemlően azonosították földi maradványait a mai Csehországban, Vrbovec (Urbau) területén, amely ma Znojmo város része. Ezután szerencsés módon megszorodtak a róla szóló publikációk, de jobbára ekkor is csak a világhálón, hosszabb-rövidebb cikkek formájában.

Knispel katonai szolgálatának pontos részleteit valóban rendkívül nehéz összeállítani. A berlini Deutsche Dienststelle (WASt) sajnos nem rendelkezik a személyi anyagával, de az ott nyilvántartott töredékes adatok alapján néhány fontosabb csomópont azért megállapítható.³

Knispel 1921. szeptember 20-án született Csehszlovákiában, Salisov (Salisfeld) településen, amely ma Zlaté Hory néven Csehországban, a lengyel határ mentén található. Később a család az onnan nem messze fekvő Mikulovice

¹ Knispel állítólag ezek közül négy páncélost közelharcban, kézi páncélromboló eszközzel küzdött le. Sajnos ezt a szűkös levéltári források nem erősítik meg.

² *Kurowski* 2010. 11–15. o.

³ A Deutsche Dienststelle – korábbi nevén Wehrmachtsauskunftsstelle (WASt) – által 2004-ben egy magánszemély kérelmére megküldött adatok megismerhetők a dokumentum internetes közléte által, például itt: <http://histomil.com/viewtopic.php?t=14346> (Utolsó megtekintés: 2018. szeptember 10.)

(Niklasdorf) községbe költözött. 1938 szeptemberében a terület, mint az úgynevezett Szudétavidék része, Németországhoz került. Knispelt innen hívták be katonai szolgálatra a német Wehrmachtba 1940. szeptember 6-án.

A középtermetű, de sportos fiatal a német 15. páncélos pótosztály 4. századában kezdte meg katonai pályafutását, ahol állományba vétele után a 812-es számot viselte fémből készült személyi azonosító jegyén. Kiképző alakulata Saganban állomásozott (ma Żagań Lengyelországban).

1940. november 30-án áthelyezték a frissen felállított 29. páncélosezred 3. századába, ahol egy rövid (L/24) csövű Panzer IV harckocsiban a töltőkezelői beosztást kapta. A páncélosezred a német 12. páncéloshadosztály hadrendjébe tartozott. Knispel 1940. október 1. és 1941. március 11. között kapott kiképzést mint töltőkezelő és irányzó a sгани és putlosi páncélos iskolán. 1940 karácsonya előtt előléptették őrvezetővé.

Knispel őrvezető 1941. június 22-én a Szovjetunió megtámadásakor esett át a tűzkeresztségen egy Panzer IV harckocsi töltőkezelőjeként. Hadosztálya először Minszk irányában támadott. A súlyos veszteségeket szenvedett 29/3. páncélosszázadot 1941. augusztus 13-án feloszlatták és megmaradt állományát, így Knispel harckocsiját is, két nappal később a 29/9. páncélosszázadba helyezték át.

1941. augusztus 20-án a 12. páncéloshadosztályt, benne Knispelt a keleti arcvonal északi szárnyára vezényelték. Az őrvezető 1941. augusztus végén Leningrádtól délre, az autóúton lőtte ki első harckocsiját, egy szovjet T-34-et.⁴ A Panzer IV harckocsi ekkor rendszerben lévő változata csak 800 méternél kisebb lőtávolságon volt hatásos a szovjet közepes harckocsival szemben, mivel rövid csövű lövegének páncélátütő képessége nem volt megfelelő.

1941. december közepén Knispel megkapta a Vaskereszt II. osztályát, miután már legalább 13 szovjet harckocsit lőtt ki⁵ (egy részét azonban valószínűleg nem igazolták részére vagy ő maga engedte át azt más bajtársainak).

1942. május közepén a 29. páncélos ezred I. osztályának megmaradt személyi állományát hazaszállították Németországba, ahol a neuhammeri kiképzőtáborban hamarosan Knispel százada is megkapta új, hosszú (L/43) csövű Panzer IV harckocsijait, amelyek már teljes értékű ellenfelei voltak az akkor korszerű szovjet közepes- és nehézharckocsiknak is.

1942 júliusában Knispel alakulata a 4. páncélosezred alárendeltségében, a 13. páncéloshadosztállyal a keleti hadszíntér déli szárnyára került, majd a Kaukázusban került bevetésre. Knispel századát hamarosan át is nevezték 4/9. páncélosszázaddá.⁶

⁴ Kurowski 2010. 52. o.

⁵ Kurowski 2010. 52–85. o.

⁶ Kurowski 2010. 103. o.

1942. november 19-én Knispel megbetegedett és egy hadikórházba került. Felgyógyulása után követte hazaszállított századát Krakko felé. Ez idő tájt léptették elő tizedessé. Noha Panzer IV harckocsival irányzóként addigra már 12 igazolt kilövésrel rendelkezett, még a Vaskereszt I. osztályával sem tüntették ki.⁷ A karácsonyi szabadság után 1943. január 10-én a putlosi páncélos iskolában kellett jelentkeznie. Itt állították fel a Tiger nehézharckocsikkal is rendelkező 503. nehézpáncélos-osztályt.

Knispel tizedes az 503. nehézpáncélos-osztály 1. századának állományába került, ahol egy Tiger E nehézharckocsi 8,8 cm-es L/56 csőhosszú lövegének irányzója lett. Új alakulatát 1943. április közepén ismét a keleti hadszíntérre szállították, ahol a kurszki ívben vetették be július 5-től. Knispel a kurszki hadműveletben 27 igazolt páncélos kilövést ért el, ezek közül többet 2000 méternél nagyobb távolságból. Ezért végre megkapta a Vaskereszt I. osztályát és előléptették szakaszvezetővé.

Az 503. nehézpáncélos-osztály ezután 1943. július végétől a hadászati védelembe szorult német csapatokkal fokozatosan, harcolva vonult vissza nyugati irányban 1944 márciusáig. Eközben Knispel szakaszvezető Tigere irányzójaként további 74 igazolt páncélos kilövést ért el.

Noha Knispelt katonai szolgálata folyamán négyszer (!) terjesztették fel a Vaskereszt lovagkeresztjére, azt egyszer sem kapta meg. Előljárói felterjesztéseit a magasabb parancsnokságok nem továbbították vagy az adományozást a legfelsőbb helyen nem hagyták jóvá. Knispelt bajtársai elismerték és szerették, de köztudott volt róla, hogy nem szívleli a nemzetiszocializmust és megveti a lovagkereszt után ácsingózó „nyakfájósokat”. Általában szakállt viselt és barna hajának hossza is rendre meghaladta az öltözködési szabályzatban foglaltakat. E körülmények miatt Knispel nem volt a nemzetiszocialista propaganda kedvence. Mindenki fölé emelkedő teljesítménye – 1942 júliusa és 1944 márciusa között irányzóként kilőtt 101 ellenséges páncélos⁸ – alapján végül 1944. április végén név szerint (szakaszvezető rendfokozattal egyedüliként) megemlézték a Wehrmacht hadijelentésében és 1944. május 20-án megkapta a Német Kereszt aranyfokozatát, majd nem sokkal ezután az ellenség előtt tanúsított bátorsága miatt előléptették törzsőrmesterré.

1944 májusában az 503. nehézpáncélos-osztályt újjászervezték Németországban. Knispel 1. százada Ohrdrufban 12 új Tiger B nehézharckocsit kapott korai toronnyal és L/71 csőhosszú 8,8 cm-es harckocsi ágyúval. Az új páncé-

⁷ *Kurowski* 2010. 105. o.

⁸ Ebben a mennyiségben valószínűleg csak az 1942 júliusától hosszú csövű Panzer IV és Tiger E irányzójaként kilőtt ellenséges páncélosok szerepelnek, a rövid csövű Panzer IV harckocsival kilőtt mintegy 16 darab nem.

los tüzereje meghaladta a Tiger E harckocsi 8,8 cm-es lövegének hasonló értékeit is.

Az 503/1. nehézpáncélos-század 1944. július 11-től harcolt a Normandiában partra szállt angolszász szövetségesek ellen. Knispel továbbra is irányzóként vette ki részét a küzdelemből és becslésünk szerint francia földön 1944. augusztus végéig legfeljebb öt további ellenséges páncélost lőhetett ki.

Az 503. nehézpáncélos-osztályt 1944. augusztus végén Paderbornba szállították újjászervezés céljából. A 45 új Tiger B nehézharcokkal felszerelt alakulatot 1944 szeptemberében a német heti filmhíradó forgatócsoportja filmezte propaganda célból. E felvételeken Knispel törzsőrmester is többször feltűnik. Ekkor már az 1. század egyik harckocsijának parancsoka volt.

1944. október 13-án az 503. nehézpáncélos-osztály Magyarországra érkezett. Knispel és bajtársai előbb a magyar kiugrási kísérlet megghiúsításában vettek részt, majd Szolnoknál rövid ideig harcoltak az alföldi páncélos csatában is. 1944 novemberében Budapesttől keletre, majd december elejétől a Dunántúlon vettek részt a szovjet és román csapatok elleni harcban.

1944. december végén az 503. nehézpáncélos-osztályt a frissen felállított „Feldherrnhalle” páncéloshadtest közvetlen alakulataként átnevezték „Feldherrnhalle” nehézpáncélos-osztállyá.

Az osztály részt vett az ostromlott Budapest felmentésére indított 1945. januári Konrad hadműveletben, majd 1945 februárjában a Felvidéken indított német Südwind hadműveletben segédkezett a szovjetek garami hídfőjének sikeres felszámolásában. 1945 március végén a szovjet csapatok újabb támadást indítottak, és a visszavonuló nehézpáncélos-osztály elhagyta Magyarországot.⁹

Korábbi parancsnoka, az 503. nehézpáncélos-osztályban is vele együtt szolgáló Alfred Rubbel szerint Knispel akkor lőtte ki 126. igazolt ellenséges páncélosát, amikor Rubbel 1945. január elején – sebesüléséből való felgyógyulása és további tanfolyamok elvégzése után – visszatért a Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztályhoz Magyarországra.¹⁰ Ha ez igaz, akkor Knispel a magyarországi harcokban körülbelül 33 szovjet páncélost lőhetett ki igazoltan, ami az osztály által magyar területen kilőtt mennyiség több mint negyede.

Knispel 1941 júniusa óta tartó arcvonalszolgálatára ellenére még egyszer sem sebesült meg. Bajtársai már szinte sebesíthetetlennek tartották.

1945. április első felében az osztály fokozatosan az ausztriai Zistersdorffig vonult vissza, ahova április 12-én érkezett meg.

⁹ Az 503., majd Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztály magyarországi harcait részletesen a 2000-ben megjelent *Nehézpáncélosok* című könyvemben dolgoztam fel.

¹⁰ *Kurowski* 2010. 151. o.

Ekkor már alig volt bevethető állapotú nehézharckocsi a „Feldherrnhalle” nehézpáncélos-osztályban: április 15-i adatok szerint a meglévő 13 Tiger B-ből csupán négy volt harcképes állapotban.

Április 19-én Kleinhadersdorf körzetében, a német 25. páncélosadosztály védősávjában a Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztály összecsapott a szovjet 9. gárda-gépesített hadtest 46. gárda-harckocsidandárjával. A szovjet alakulat ekkor 16 üzemképes M4A2 harckocsival és öt SzU–76M önjáró löveggel rendelkezett. A Kleinhadersdorf körzetében megvívott harcokban a szovjet dandár 11 kilőtt harckocsit és mind az öt önjáró lövegét elveszítette (ezek közül két M4A2 és négy SzU–76M égett ki).¹¹ E 16 szovjet páncélos közül a Tiger B-k a német nehézpáncélos-osztály parancsnokának naplója szerint 13 szovjet harcjármű kilövését jelentették.¹² Ezek közül Knispel törzsőrmester négy páncélost lőtt ki.¹³

Április 21-én a Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztályt a Feldherrnhalle 2 páncélosadosztály¹⁴ arcvonalán vetették be, mivel a szovjet 5. gárda-harckocsihadtest megerősített 21. gárda-harckocsidandárja mélyen betört a német védelembe és a Thaya folyó hídjá felé nyomult előre Alt-Prerau-tól néhány kilométerre nyugat-délnyugatra. A 21. gárda-harckocsidandár ekkor 11 saját T–34/85 harckocsival, a megerősítő 208. önjáró tüzérdandár nyolc SzU–100 önjáró lövegével, illetve az 1458. önjáró tüzérezred három SzU–76M önjáró lövegével rendelkezett.

A szovjet páncélosok felültetett géppisztolyos lövészekkel reggel 7 óra körül érték el a hidat, amit azonban a német védők korábban már felrobbantottak. A 21. gárda-harckocsidandár támadása így elakadt, és ezért kénytelen volt védelembe átmenni; páncélosai a környező kiserdőkben foglaltak tüzelőállásokat.

A Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztály öt Tiger B nehézharckocsival és a Feldherrnhalle 2 páncélosadosztály Wespe önjáró tarackjaival – a szovjet páncélosok lánctalpnymait követve – érkezett Mitterhof tanyához, amely a Thaya-hídtól néhány kilométerre délkeletre fekszik. Hamarosan újabb három német nehézharckocsi is csatlakozott a harccsoporthoz, amelyek javításból érkeztek. A Tiger B-k a tanyától keletre és nyugatra foglaltak tüzelőállást.

¹¹ Az orosz Honvédelmi Minisztérium Központi Irattára, Podolszk (CAMO) f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 129.

¹² *Lochmann – Rosen – Rubbel* 2008. 368. o.

¹³ *Kurovski* 2010. 155. o.

¹⁴ A hadosztályt a 13. páncélosadosztály újjászervezése után, annak átnevezésével hozták létre 1945. március 25-én. Április 15-én négy Panzer IV harckocsijából három, hat Panther harckocsijából egy, 14 Jagdpanzer 38(t) vadáspáncélosából pedig 11 volt bevethető. Lásd: *Nevenkin* 2008. 347. o.

A nyugati oldalon elhelyezkedő két Tiger B lassan megközelítette az egyik kiserdőt, de 1500 méter távolságból igen heves tüzet kaptak (valószínűleg SzU-100 önjáró lövegekből). A németek is viszonzták a tüzet.

Az előljáró Feldherrnhalle páncélos hadtest rádióan azonnali támadásra utasította a nehézharcokocsikat. A nehézpáncélos-osztály parancsnoka, dr. Nordewin von Diest-Koerber százados azonban nem akarta a nyílt terepen át támadva, a lesállításban lévő szovjet páncélosoknak kiszolgáltatni saját katonáit. Azt tervezte, hogy hamarosan több irányból indít támadást Tiger B nehézharcokcsijaival és felszámolják a kiserdőkben védő szovjet páncélosokat.

Délután 17 óra körül a Mitterhof tanyát védő német csapatok (nem a nehézharcokcsik, hanem a Feldherrnhalle 2 páncéloshadosztály részei, megerősítve Jagdpanzer 38 [t] vadászpáncélosokkal), valamint egyéb német erők északkelet és északnyugat felől támadást indítottak a kiserdők felé. A szovjetek visszaverték a kísérletet, miközben két német harckocsi, négy vadászpáncélos, öt lövészpáncélos és 47 katona megsemmisítését jelentették. Aznap estig a megerősített 21. gárda-harcokcsidandár a kiserdőkben öt T-34/85 harckocsit, hat SzU-100 és két SzU-76M önjáró löveget veszített (mind kiégett).¹⁵ Ebből a Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztály Tiger B páncélosai 10 szovjet harcjármű kilövését jelentették (ebből négyet Knispel törzsőrmester).¹⁶

Délután 17 óra körül a szovjet dandár elveszítette a híradókapcsolatot az 5. gárda-harcokcsihadtest törzsével, mivel a megfelelő hatótávolságú rádió adóvevő készülékkel felszerelt parancsnoki T-34/85 harckocsit is kilőtték a németek.¹⁷

Nem sokkal később – szovjet levéltári forrás szerint április 21-én 23 óra körül – a szovjet harcjárművek és a géppisztolyos lövészek váratlanul kitörték a kiserdőkbeli és keleti irányban megpróbálták áttörni a németek állásain, hogy azután déli irányba fordulva elérjék saját csapataikat Ameis körzetében. A német nehézharcokcsik a kitört szovjetek üldözésére indultak és jelentésük szerint további nyolc páncélosukat lőtték ki (ezek közül Knispel újabb hárommal végzett).¹⁸

Ameis települést végül csupán öt szovjet T-34/85 harckocsi, két SzU-100 és egy SzU-76M önjáró löveg érte el április 22-én hajnali 5 óra körül, de az egyik harckocsit a németek Ameisnél ugyancsak kilőtték. Szovjet levéltári adatok szerint tehát a Mitterhof tanya körzetében lezajlott harcokban 15 szovjet harckocsi és önjáró löveg semmisült meg.¹⁹ Ezek közel felét, hét darabot

¹⁵ CAMO f. 3099, op. 1, gy. 23, li. 121.

¹⁶ *Lochmann – Rosen – Rubbel* 2008. 368. o.; *Kurowski* 2010. 155. o.

¹⁷ CAMO f. 3099, op. 1, gy. 23, li. 121.

¹⁸ *Lochmann – Rosen – Rubbel* 2008. 368. o.; *Kurowski* 2010. 155. o.

¹⁹ CAMO f. 3099, op. 1, gy. 23, li. 121.

Knispel törzsőrmester „132” toronyszámú Tiger B nehézharckocsijának tulajdoníthatunk.

Április 22-én a Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztály törzse Zwingendorfba települt, a Tiger B nehézharckocsik Stronsdorf körzetében foglaltak biztosító állásokat.²⁰

Néhány napos viszonylagos nyugalom után április 26-án a „Feldherrnhalle” nehézpáncélos-osztályt újra riadóztatták. A szovjet 7. gárdahadsereg 27. gárda-lövészhadtestének részei és a 27. önálló gárda-harckocsidandár reggel 7 óra 30 perckor – 30 perces tüzérségi előkészítés után – Brno déli előterében, Musov körzetéből támadást indított Vlasaticén keresztül északnyugati irányban. A 27. önálló gárda-harckocsidandár reggel 7 órai adatok szerint a következő üzemképes páncélosokkal rendelkezett: egy ISz-2 nehézharckocsi, nyolc T-34/85 harckocsi, valamint négy ISzU-122, és egy-egy SzU-85, illetve SzU-76M önjáró löveg. A szovjet dandár alárendeltségében harcolt a román 2. harckocsi-ezred összevont százada is három Panzer IV, két Panzer III, két R-35 és négy R-1 harckocsival.²¹

A szovjet 409. lövészadosztály elfoglalta Pasohlávky-t, a 72. gárda-lövészadosztály pedig a 27. önálló gárda-harckocsidandárral közösen az onnan 2 kilométerre keletre fekvő, harcászati szempontból fontos 222-es magaslatot. A szovjetek a magaslattól 700 méterre nyugatra német páncélosokba és gyalogságba ütköztek. Ezekben a harcokban a szovjet harckocsidandár egy kiegészített T-34/85 harckocsit és két kilőtt ISzU-122 önjáró löveget veszített (az egyik ki is égett). Egy tiszt és három tiszthelyettes elesett, négy tiszthelyettes pedig megsebesült. A szovjet páncélosok jelentésük szerint itt három löveget, nyolc géppuskát, négy gépkocsit és mintegy 80 német katonát semmisítettek meg.²²

A szovjet páncélosok a 72. gárda-lövészadosztály részei este 22 óráig megközelítették a Vlasaticétől keletre lévő útkereszteződést (ahonnan az út észak felé Nová Ves felé vezet), de az útkereszteződés előtt – a 222-es magaslatról két kilométerre északnyugatra – már 14 óra tájban beleütköztek a német Feldherrnhalle 2 páncélosadosztály védelmébe.²³

A Feldherrnhalle nehézpáncélos-osztály Tiger B harckocsijainak egy része (valószínűleg két darab) éppen Vlasatice körzetében állomásozott és a támadó szovjet páncélosok közül egyet még április 26-án kilőtt.²⁴

²⁰ Lochmann – Rosen – Rubbel 2008. 369. o.

²¹ CAMO f. 342, op. 5312, gy. 936, li. 5. A 27. önálló gárda-harckocsidandár állománya 1945. április 22–24. között Budapesten kijavított páncélosokkal gyarapodott (öt T-34/85, egy ISz-2, négy ISzU-122, egy SzU-100, egy SzU-85).

²² CAMO f. 3108, op. 1, gy. 22, li. 91.

²³ Uo., f. 1209, op. 1, gy. 155, li. 23.

²⁴ Lochmann – Rosen – Rubbel 2008. 369. o.

A Feldherrnhalle 2 páncéloshadosztály harccsoportja hét harckocsival és 10 lövészpáncélossal²⁵ – közülük legalább két Tiger B nehézharckocsival, köztük Knispel törzsőrmester „132” toronyszámú harckocsijával – április 26-áról 27-ére virradóra éjszakai harcban megállította a szovjet támadást, majd hajnali 4 óra 45 perc tájban ellenlökést indítva, alig 15 perc alatt a 27. gárda-lövészhadtest részeit és a 27. önálló gárda-harckocsidandárt visszaszorította délkeleti irányban.

A szovjet páncélosok április 27-én hajnali 5 óra után a 222-es magaslaton rendezkedett be védelemre két csoportra osztva: hat harcjármű a magaslat északkeleti lejtőin helyezkedett tüzelőállásba, hogy lezárja az utat Nová Ves felől Musov felé, további 10 harckocsi és önjáró löveg pedig a magaslat délnyugati lejtőin foglalt lesállást, hogy elzárja a Pasohlávky-t időközben visszafoglaló németek útját keleti irányban.²⁶

A szovjetek a 222-es magaslat körzetében délelőtt 10 óráig három német ellenlökést vertek vissza és ezzel megállították a németeket. Ezek visszavonultak, miután a szovjet páncélosok jelentésük szerint hat német páncélost kilőttek (ebből a lövészek szerint kettő, a harckocsizók szerint viszont öt kiégett²⁷), zsákmányoltak egy lövészpáncélost, 18 foglyot ejtettek (főleg a Feldherrnhalle 2 páncéloshadosztályból) és 80 katonát harcban megsemmisítettek.²⁸ A 27. önálló gárda-harckocsidandár az április 27-i reggeli harcokban két kilőtt T-34/85 harckocsit veszített (az egyik kiégett).

Az április 26-27-i harcokban a Tiger B nehézharckocsik összesen hat szovjet páncélos kilövését jelentették.²⁹ Ebből öt darabot a szovjet levéltári források is megerősítenek. Ezek közül Knispel legalább kettőt lőtt ki. Ez volt a törzsőrmester 167. és 168. (egyben utolsó) igazolt páncélos-kilövése.³⁰

Ugyanakkor ezt az éjszakai harcot már Knispel törzsőrmester sem úszta meg sértetlenül. Harckocsija mellé – egyik túlélő kezelőjének beszámolója szerint³¹ – szovjet T-34/85 harckocsi³² lövegéből kilőtt gránát csapódott, amelynek egyik repesze Knispel koponyájába fúródott. Magát a nehézharckocsit Franz Kurowski állításával ellentétben³³ nem érte átütő találat, és az nem is

²⁵ CAMO f. 3108, op. 1, gy. 22, li. 93.

²⁶ CAMO f. 342, op. 5312, gy. 936, li. 8.

²⁷ CAMO f. 3108, op. 1, gy. 22, li. 93.

²⁸ CAMO f. 1209, op. 1, gy. 155, li. 23.

²⁹ *Lochmann – Rosen – Rubbel* 2008. 369. o.

³⁰ *Kurowski* 2010. 155. o.

³¹ Lásd <https://verschwiegenegeschichtedrittesreich.wordpress.com/2018/04/03/knispel-kurt/> (Utolsó megtekintés: 2018. szeptember 20.)

³² A szovjet harckocsi nagy valószínűséggel a 27. önálló gárda-harckocsidandár 3. harckocsi-zászlóaljának állományában harcolhatott.

³³ *Kurowski* 2010. 155–156. o.

gyulladt ki. A másik Tiger B parancsnoka, Skoda törzsőrmester azonnal a súlyosan sebesült harckocsi parancsnok segítségére sietett, de akkor azt a Tiger B-t is találat érte. Skoda törzsőrmester elesett.³⁴

Knispel véleményünk szerint 1945. április 27-én a kora hajnali órákban sebesülhetett meg. A végzetesnek bizonyuló sérülés oka az volt, hogy az előírásokkal szemben nem lezárt parancsnoki búvónyílással vett részt az éjszakai harcban, hanem fejét – rohamsisak viselése nélkül – a parancsnoki kupolán kidugta, hogy a sötétben jobban tudjon tájékozódni és kapcsolatot tartani a harckocsijára felült páncélgránátosokkal.³⁵ Azt szovjet levéltári adatok is megerősítik, hogy a Nová Ves felől a 222-es magaslat irányában éjszaka támadó 20 német páncéloson rajta ültek a kísérő páncélgránátosok.³⁶

Knispel törzsőrmestert ugyan sürgősen hadikórházba szállították, de 1945. április 28-án a csehországi Vrbovec településen belehalt koponyasérülésébe. Ott helyben temették el egy tömegsírban (más források szerint egyes sírban nyugodott), személyi azonosító jegyével együtt.

2013 áprilisában a világ legeredményesebb páncélos ászának földi maradványait cseh kutatók hároméves kutatómunka után végül megtalálták és személyi azonosító jegye, valamint egy tetoválás alapján azonosították. Knispel törzsőrmestert a brnói temetőben katonai tiszteletadással helyeztek örök nyugalomra.

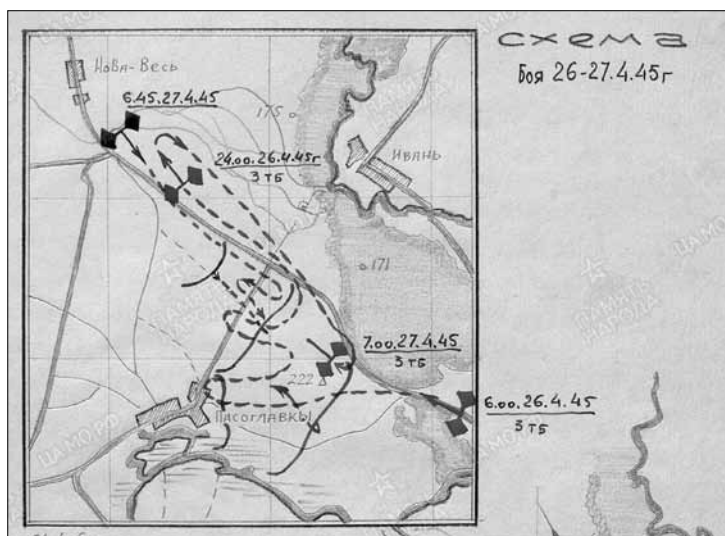
BIBLIOGRÁFIA

- Kurowski* 2010. *Kurowski, Franz*: Feldwebel Kurt Knispel. Der erfolgreichste Panzerschütze und Panzerkommandant des Zweiten Weltkrieges. Würzburg, 2010.⁴
- Lochmann – Rosen – Rubbel* 2008. *Dr. Franz-Wilhelm Lochmann – Richard Freiherr von Rosen – Alfred Rubbel*: Combat History of German Tiger Tank Battalion 503 in World War II. Mechanicsburg, 2008.
- Nevenkin* 2008. *Nevenkin, Kamen*: Fire Brigades. The Panzer Divisions 1943–1945. J. J. Manitoba, 2008.

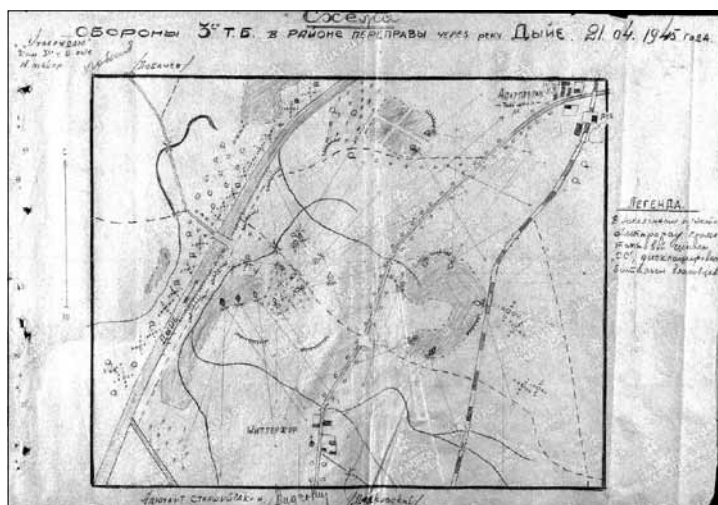
³⁴ A német Hadisírgondozó Népi Szövetség adatbázisa szerint 1945. április 28-án hunyt el. Véleményünk szerint azonban ez inkább a temetése időpontja lehet, amelyre Vlasaticétól nem messze, Suchohrdly u. Miroslavi településen került sor.

³⁵ Lásd <https://verschwiegenegeschichtedrittesreich.wordpress.com/2018/04/03/knispel-kurt/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 20.)

³⁶ CAMO f. 1209, op. 1, gy. 155, li. 23.

A szovjet 21. gárda-harcoksidandár 3. harcokoszászlóaljának védelme Mitterhof tanyától északra 1945. április 21-én³⁷

A szovjet 27. önálló gárda-harcoksidandár harcai Vlasaticétől délkeletre 1945. április 26-án és 27-én³⁸

³⁷ Forrás: CAMO f. 3099, op. 1, gy. 23.

³⁸ Forrás: CAMO f. 3108, op. 1, gy. 22.

Tulipán Éva

„Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja”*

A 48-as honvédezászlók visszaadása 1941-ben és 1948-ban

Bevezetés

A tárgyakknak is megvan a sorsuk, életük. A társadalom- és bölcsészettudományi területeken régről fakadó és napjainkban is egyre fokozódó érdeklődés tapasztalható a materialitás irányába, oly mértékben, hogy (különösen az angolszász irodalomban) egyenesen materiális fordulatról beszélhetünk.¹ Nem nehéz belátni, milyen hozadékaik vannak ennek a szemléletnek a hadtörténelem számára. A hadviselés története elképzelhetetlen a hadseregek és civilek számára nélkülözhetetlen felszerelés, fegyverek tanulmányozása nélkül, amelyek szükségesek a háborúban vagy éppen a fegyvernynyugvás időszakának fenntartásához. A felszerelés vagy annak hiánya hadműveleteket, csatákat dönthet el, a fizikai táj, a terep szinte tapintható és felhasználható adottságai szintén döntően befolyásolják a harc kimenetelét.

A materiális fordulatnak is köszönhetően az újabb vizsgálódások egyik fontos iránya, hogyan vesz részt a materiális környezet (és tárgyak) például az emberi észlelés és emlékezés alakításában, szubjektív érzések és élmények átélésében. Izgalmas kérdések irányulnak tehát tárgy és alany, anyagi és szellemi közötti kölcsönhatások vizsgálatára. A kutatók kölcsönös viszonyrendszerrel dolgoznak, amelyben az anyagi világ csendes, némileg alárendelt módon, ám cselekvőként jelenik meg azáltal, hogy maga is hozzájárul a társadalmi fogalmak, határok, öndefiníciók kialakításához. Ez a kutatási irányzat, gondolati síkon túllépve a világ szubjektum és objektum, élő és élettelen ellentétpárok szerinti felosztásán, azt hangsúlyozza, hogy a mindenkor társadalmakban a személyek önmagukat a dolgokkal kapcsolatban konstruálják, azok létrehozása, használata, cseréje, így tehát a velük való interakció révén. Ezáltal a minket körülvevő materiális dolgok a társadalmi szereplők önmagukról való tudásának médiumaiként definiálhatók. Christopher Y. Tilley brit régész egyenesen az ember és tárgy közötti viszony kölcsönösségét emeli ki: szerinte ahogyan mi „megérintjük a dolgokat”, ugyanúgy „a dolgok is megérintenek bennünket”, hiszen az „egyéni, társadalmi és kulturális identitás személyekben testesül

* *Pesti Hírlap*, 1941. március 23. 5. o.

¹ Vö. pl.: Hicks – Beaudry 2010.

meg és dolgainkban tárgyasul”.² Ugyanakkor a múlt eseményei tapinthatók, jobban átérezhetők, „lehorgonyozhatók” az anyagi világ, így történelmi helyszínek vagy tárgyak segítségével, mivel „a műtárgyak olyan eszközök, amelyek segítségével megformáljuk és megértjük magunkat és másokat, vagy olyan absztrakciókat, mint a nemzet vagy a modernitás”.³ Így tehát nem meglepő, ha elméleti tanulmányok tárgyalják a tárgyak „társadalmi éltét” (A. Appadurai), „kulturális életrajzát” (I. Kopytoff), vagy éppen identitását.⁴

A magyar történelem és nemzeti identitás egyik sarokpontja az 1848-as forradalom és szabadságharc, amelyhez a későbbi korok is szívesen nyúltak vissza ihletet meríteni, és hivatkozási alapul szolgált évszázadok aktuálpolitikai küzdelmeiben is.⁵ 1848 mint esemény és szimbólum érzelmi jelentésrétegek egész skáláját sűrít magába a vesztes, ám hősi küzdelemtől az elnyomás elleni felkelésen át a nemzeti önrendelkezés (elbukott) célkitűzéséig. Ezeknek a tartalmaknak egy jó része a forradalom- és szabadságharc időszakából származó múzeumi tárgyakban manifesztálódik, például a 48-as honvédszászlóknban. A tanulmányban 1848 tárgyasult emlékezetének e kultikus megjelenési formái, a hadizászlók visszaadásának körülményeit és a két adományozás emlékezetpolitikai felhasználásának sajátosságait elemzem.

1941

A Tanácsköztársaság óta hűvös magyar–szovjet kapcsolatok olasz, majd német hatásra az 1930-as évek derekára melegedtek fel némiképpen, hogy aztán a következő években erősen változó tendenciákat mutatva, szívélyesebb és újra hűvösebb időszakok kövessék egymást.⁶ Az első világháború végén kialakított versailles-i status quo az 1930–40-es évek fordulóján megrendült, a területi átrendeződések részeként a kárpátaljai magyar bevonulás és a nyugati szovjet terjeszkedés következtében Magyarország közvetlen szomszédságba került a Szovjetunióval.⁷ A Romániával szembeni területi követelések okán ugyanakkor pillanatnyi szovjet–magyar érdekközösség alakult ki, amely a felszínen szintén a közeledés irányába mutatott.

1940 végére az a paradox helyzet alakult ki tehát, hogy a háború alatti szovjet–magyar viszony korábban nem tapasztalt mértékű közeledés jeleit mutatta,

² Tilley 2006. 61. o.

³ Miller 1994. 397. o.

⁴ Berta 2008a. 37. o.; Berta 2008b.

⁵ Részletesen lásd pl.: Hermann 1999.; Gyarmati 1998.; Gerő 1998.

⁶ A szovjet–magyar kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatokról bővebben lásd: Seres 2010.

⁷ A kelet-közép-európai területi változásokról részletesen lásd: Romsics 2018. 324–328. o.; Romsics 1998. 233–251. o.

miközben a szövetséges Németországban már folyt a Barbarossa-terv előkészítése és Moszkva is háborúra készült.⁸ A szovjet és magyar fél számos, a katonai és kereskedelmi kapcsolatokra is kiterjedő diplomáciai lépéssel igyekezett mutatni baráti szándékait.⁹ Katonai attasék kinevezésével megtörtént a katonadiplomáciai kapcsolatfelvétel 1940 júniusában, majd szeptemberben kereskedelmi és hajózási egyezmény aláírására került sor Moszkvában. A kölcsönös gesztusok a következő év tavaszán a honvédszászlók visszaadásával és a Budapesti Nemzetközi Vásáron a Szovjetunió részvételével folytatódtak. Az 1940 augusztusában és szeptemberében kelt szovjet katonai dokumentumok ugyanakkor arra utalnak, hogy Moszkva ekkortól már az ellenséges országok között tartotta számon Magyarországot.¹⁰ A (később irreálisnak bizonyuló) szovjet haditervek a háború kezdeti időszakában német támadás esetén szilárd területvédelemmel és gyors ellentámadás után az ellenséges területeken folytatódó támadó hadműveletekkel számoltak.¹¹ A „támadva védekezés” pedig Budapest irányába történő (ellen)támadással is tervezett már a háború korai szakaszában.¹²

Az orosz csapatok által 1849-ben zsákmányolt honvédszászlók visszaszerzésére az 1920-as évektől történtek erőfeszítések.¹³ Seres Attila kutatásai megerősítették, hogy az ötlet Rákosi Mátyás ügyvédeitől és moszkvai magyar emigránsoktól származott.¹⁴ Ugyanakkor a hazahozatal pillanatában a gesztus propagandaértéke is fontos szerepet játszott, túlmutatva a fogolycsere kontextusán.¹⁵ Az eredeti javaslattal szemben a zászlók átadására végül Moszkvában került sor, és a szovjet–magyar közös vasútvonalon áthaladó első szerelvényvel érkeztek Budapestre.¹⁶ A zászlóátadás szimbolikus gesztusának praktikus alapja így a Moszkva és Budapest közötti közvetlen vasúti összeköttetés megteremtése volt.¹⁷

A zászlóvisszaadás részletei viszonylag ismertek, ezek leírása helyett a korabeli sajtóvisszhang és értelmezések három, számomra hangsúlyos üzenetét emelem ki.¹⁸ Az első, amely a *Pesti Hírlap Imára* című, érzelmekben gaz-

⁸ Szabó – Számvéber 2003. 7–8. o.

⁹ Seres 2005. 168–169. o.

¹⁰ Pastor 2004. 739. o.

¹¹ Roberts 1995. 1294–1295. o.

¹² Szabó – Számvéber 2003. 7–8. o.

¹³ Olasz 2013. 90–96. o.

¹⁴ Seres 2005. 141–159. o.; Olasz 2013. 91–95. o.

¹⁵ Olasz 2013. 101. o.; Seres 2005. 185–186. o.

¹⁶ *Pesti Hírlap*, 1941. 03. 21. 3. o.

¹⁷ *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 72. (1941. március 20.) 23. sz. 191–192. o.; Olasz 2013. 98. o. A szovjet–magyar infrastrukturális kérdéseket szélesebb összefüggésben tárgyalja: Seres 2010. 124–131. o.

¹⁸ A ceremóniáról részletesen lásd: Olasz 2013. 98–100. o.

dag vezércikkében jelenik meg, a nemzeti gyászünnepek sorában, Rákóczi és Kossuth hamvainak hazahozatalával együtt tárgyalja a gesztust:

„Két vonat emléke magasodik fel e pillanatban előttünk, mint szentséges látomás. A halk magyar éjszakában egy vonat érkezik messzünnen, és ahogy általjön a magyar határon, térdreborul millió és millió magyar, Kossuth Lajos érkezik, a halott Kossuth Lajos, a turini remete, Baraccone nyomorgó aggasztánja, aki haló poráig nem akart tudni Ausztria-Magyarországról s a számkivetés keserű és kevés kenyerét ette, ahelyett, hogy behódolt volna. Aztán egy más magyar éjszakában más irányból, más vonat dübörgött elő, Bécs még korábbi áldozatát hozta haza, nagy Rákóczi lelke bevonult Kassa városába.”¹⁹

A cikk a felsorolt két történelmi személy vértanúságát hangsúlyozta, néhány sorral lejjebb pedig így írt az aktuális eseményről: „Most egy harmadik vonat bukkant ki a magyar éjszakából, harmadik irányból. A vonaton nem koporsót hoztak, de szent emlékeit az 1848-as szabadságharcnak s a megszentelt öreg zászlókat könnybe borulva fogadja ismét az ország népe.”²⁰

A nemzeti tragédiák, a gyász mellett ebben a cikkben a szabadság, függetlenség gondolata is megjelent: a zászlók eszerint „arra a korszakra emlékeztetnek bennünket, amelyben minden magyar egyesült egy szent gondolatban, hogy megvívja a maga harcát minden magyar ember szabadságáért.”²¹

A *Népszava* is ebben a másodikként kategorizálható keretben mutatta be a ceremóniát, hangsúlyozva az „elnyomás ellen való küzdelem” gondolatát.²² Az események tényszerű leírása során a cikk arra is kitért, hogy szovjet tisztí különítmény is jelen volt a Hősök terén, ahol a Hősök köve előtt hajtották meg a zászlókat. A szovjet fél részéről a leírás szerint sem itt, sem a Várban tartott ünnepség során nem hangzott el beszéd, felcsendült viszont a Szovjetunió himnusza. A hallgatóság soraiban némi döbbenetet okozhatott, hogy ebben az időben ez nem mást jelentett, mint az Internacionálét, amely a magyarországi Tanácsköztársaság idején is himnuszként szolgált.²³

Az események függetlenség felőli megközelítésében ugyanakkor már 1941-ben is érződhetett a németellenes felhang. A későbbi események tükrében ez válik majd még hangsúlyosabbá, hogy aztán kiüresedve, erősen átalakítva a

¹⁹ *Pesti Hírlap*, 1941. március 25. 1. o.

²⁰ *Pesti Hírlap*, 1941. 03. 25. 1. o.

²¹ Uo.

²² „Hazatértek a szabadság lobogói”. *Népszava*, 69. (1941. március 25.) 5. o.

²³ *Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája.* (Kézirat, PhD-értekezés.) Eger, 2016. 259–261. o. Az Internacionálé használata a Szovjetunióval szövetséges Nagy-Britanniában is okozott némi fejtörést. A BBC rádióadásában csupán fél évig tartó viták után engedélyezték elhangzását, ám ekkor is óva intettek a túlzásoktól, és hangsúlyozták, hogy csak abban az esetben „játsszák le, ha azt az alkalom feltétlenül indokolja”. A BBC 1942. január 22-i direktívája. <http://www.bbc.co.uk/archive/ussr/6725.shtml>; (Letöltés: 2018. aug. 31.)

háború utáni második visszaadás gondolati alapját jelentse, magában foglalva ugyanakkor az új helyzet fonákságának szimbólumát is.

A profán erekye, a szentség már az első értelmezési keretben is megjelenik, sokkal hangsúlyosabban jelentkezik ugyanakkor Aggházy Kamil írásában. E harmadik kontextusban Aggházy „szent jelvényekként” említi a zászlókat, amelyek érzékletes leírásában megszemélyesítve, mintegy élő entitásként vonulnak Budapest szimbolikus terein, hogy aztán „hosszú sorokban” mintegy szakrális szerepben jelenjenek meg az eléjük járuló „egykori harcosok, a honvédek unokái és szépunokái” előtt.²⁴ A visszaadásukhoz tevékenyen hozzájáruló tábornok maga is jelképes jelentőséget tulajdonított az eseménynek a revíziós gondolat keretébe illesztve azokat: „visszatértek” a zászlók, írta, „s ebben is mily gyönyörű, mily csodás szimbólum rejlik – visszatértek, mint elszakított területeink.”²⁵

A felvillantott sajtóvisszhangból is érzékelhető, hogy a zászlók visszaadása 1941-ben minden bizonnyal a szovjet propaganda olyan lépése volt, amely sikeresen épített az évszázados magyar függetlenségi gondolatra, amikor Németországtól igyekezett távolítani az akkor még semleges, ám ellenséggként tekintett és stratégiai helyzetben lévő Magyarországot.

A visszaadás gesztusának átgondoltságát mutatja, hogy a függetlenségi gondolat és a semlegesség a világháború idején a zászlóktól függetlenül is a '48-as eszmeiségben és tárgyokban manifesztálódott. 1942 februárjában a függetlenségi mozgalom első legális szervezeteként Szekfü Gyula vezetésével létrejött Magyar Történelmi Emlékbizottság formális célja az 1948-as centenárium előkészítése, a '48-as eszmeiség ápolása és emléktárgyainak összegyűjtése volt. (Ezekből Kolozsvárott kiállítást is szerveztek.) Tagjai között a magyar értelmiség széles körei képviseltették magukat: a Bajcsy-Zsilinszky Endrétől és vezető kereszténydemokratáktól a népi írókon és a szociáldemokratákon keresztül a Gresham-kör művészeiig fogta össze a németellenes törekvéseket.²⁶ Az Emlékbizottság egyik legsikeresebb megmozdulása az 1942. március 15-ére szervezett tüntetés volt, majd néhány hónapos tevékenység után, még 1942 tavaszán feloszlott.²⁷

A háború vége után, 1947. április 11-én teljesen megváltozott körülmények között hívtak életre Történelmi Emlékbizottság néven szervezetet, eredetileg koalíciós felállásban, ám csupán a választásokig, amikor a kommunista párti Rosta László vette át a bizottság vezetését.²⁸

²⁴ Aggházy 1941. 320. o.

²⁵ Aggházy 1941. 321. o.

²⁶ Szelke 2016. 38–42., 130–132. o.; Sipos – Ravasz 1997.

²⁷ A bizottságról és a tüntetés megszervezésének részleteiről (forráskritikával) lásd: Pintér 1966.

²⁸ Szabó 1998. 216–219.

Mire elérkeztek a centenáriumi ünnepek, már Rákosi Mátyás államminiszter jelölte ki az értelmezési kereteket: „A magyar nép az elmúlt száz esztendő alatt most van először abban a helyzetben, hogy valóra váltsa azokat az eszméket, amelyeket az 1848-as forradalom zászlóira tűzött. Ennek a felismerésnek kétségkívül meglesz egész demokráciánkat erősítő hatása” – mondta 1948. január 1-jei újévi köszöntőjében.²⁹ Az év áprilisában Rákosi, visszatekintve a Magyar Kommunista Párt elmúlt évére és küszöbönálló teendőire a „fordulat éve” kifejezésbe sűrítette a gyorsan zajló folyamatokat.³⁰ A Kominform megalakulása és az 1947-es „kékcédulás” választások után ekkor már semmi sem állt a kommunista hatalomátvétel útjába.³¹ A események felgyorsulását mutatta az Államvédelmi Hatóság (még a Belügyminisztérium keretei között történő) megalakítása is az ősz elején.³² Bár a pártok még külön készültek az évfordulóra, ahogyan Rákosi szavai előre jelezték, a centenáriumi ünnepek, 1848 emlékezete egyre inkább az aktuálpolitikai törekvések, és a kommunisták által megszabott „fordulat” ideológiai alátámasztásának rendelődött alá.³³ Ezzel párhuzamosan pedig a Budapest közterein zajló évfordulós katonai ünnepek és különösen 1948 őszén a „Honvéd Hét” a szovjet típusú hadsereg megteremtéséhez és a társadalom militarizálásához biztosított pompás külsőségeket.

1848 emlékezetét ez az értelmezés a magyarság négyszáz éve tartó függetlenségért folytatott és osztályharcos küzdelmeinek egyik igen fontos fejezeteként láttatta, a száz éves évforduló pedig jó alkalom volt az üzenet minél szélesebb körű terjesztésére és napi politikai felhasználására.³⁴ Az évforduló politikai irányelveinek meghatározásánál Révai József ennek tudatában a nem kevésbé jelentős aktuális célok megvalósulása érdekében tartotta fontosnak a dicsőséges magyar múlt emlékezetbe idézését és a tömegek mobilizálását.³⁵

A jubileumi év tervezett eseményeit kiadvány formájában is közreadták, ami jól mutatja az ünnepek hangsúlyait is, amelyek természetesen elsősorban március 15-ére helyeződtek.³⁶ Az őszi nagy eseménysorozat, a „Szabadság

²⁹ *Szabad Nép*, 1948. 01. 01. 1. o.

³⁰ Rákosi 1948.

³¹ A Kominform megalakulásának körülményeit lásd: Nagy 2003.

³² Müller 2012. 32. o.

³³ 1848 historiográfiájáról ad áttekintést: Hermann 1999.; Hermann 2011. 11–13. o. Március 15. emlékezetpolitikai felhasználását elemzi: Gyarmati 1998., ezen belül az 1948–49-es évfordulóra lásd: 97–132. o. A centenárium eseményeire és sajtóvisszhangjára vonatkozóan lásd: Gerő 1998.; Gerő 2004.

³⁴ Hermann 2011. 11–12. o.; Gerő 1998. 16–19. o. Vö. Mód 1951.

³⁵ Mevius 2005. 209. o.

³⁶ A centenárium eseménynaptára. Budapest, Történelmi Emlékbizottság, [1948.]

Hetei” az eredeti tervek szerint szeptember 18-án kezdődött volna és szeptember 29-én, a pákozdi csata évfordulójára tervezett programokkal fejeződött volna be. Azonban a megemlékezések végül nem a (koalíciós összetételű Történelmi Emlékbizottság által) tervezett menetrend szerint valósultak meg, melynek legfőbb oka volt, hogy a Szovjetunió, Magyarország több ízben hangoztatott kérésének eleget téve, az 1848-as szabadságharc zászlóinak visszaadásáról határozott.³⁷ A visszaadás ünnepélyes keretei átírták az emlékév eredeti programját és elhomályosították annak más eseményeit, az adományozást ugyanis éppen „Magyarország felszabadulásának harmadik évfordulójára”, április 4-ére időzítették.³⁸ Bár március 15-én is számos jelentős program került megrendezésre, a hangsúly ezáltal a szabadság ünnepeként tematizált áprilisi dátumra helyeződött. Annál is inkább, mivel a zászlóátadás szimbolikus gesztusának előzményeire jól emlékezhetett a társadalom. A hangsúlyeltolódás is jelezte az év során számtalan egyéb módon ismételt üzenetet: 1848 örökségét a kommunista párt képviseli, követelései, így a nemzeti függetlenség és a szabadság a szovjet hadsereg segítségével valósult meg. Már a centenáriumi év ünnepeinél is tetten érhető tehát, hogy a propagandában egyfajta jelentéscsere történik: március 15-e sztálinizálásával párhuzamosan április 4-éhez nemzeti tartalmak kapcsolódnak.³⁹ Mindezek szellemében, mintegy az ünnepek előfeltételeként kerülhetett sor február 18-án Moszkvában a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés aláírására.⁴⁰ A későbbiekben a centenárium őszi programja is módosult, mivel az eredetileg a pákozdi csata évfordulójára időzített katonai ünnepek a tervekhez képest némileg rövidítve, már szeptember 11-én, néhány nappal Farkas Mihály honvédelmi miniszterre való kinevezését követően elkezdődtek.

Szervesen illeszkedve a centenáriumi eseményekhez kapcsolódó emlékezetpolitikai törekvésekhez, 1948-ban a hadsereg átalakításának kérdései is előtérbe kerültek.⁴¹ Ebben a szellemben látott napvilágot március 15. előestéjén a *Szabad Nép* cikke *A szabadságharc honvédserege* címmel, Sólyom László altábornagy aláírásával. Értékelése és programadó megállapítása szerint 1848 hadserege „a szabadság és a haladás hadserege volt a reakció és a zsarnokság zsoldosaival szemben”. Ebből következik az „új honvédség”, „a szabadságharc honvédsé-

³⁷ A zászlók részletes leírását és a visszaadás körülményeit lásd: Györkei – Cs. Kottra 2000.

³⁸ *Népszava*, 76. (1948. április 01.) 75. o.

³⁹ *Mevius* 2005. 259. o.

⁴⁰ Erőteljes szimbolikus üzenetként értelmezhető, hogy a szerződést az 1948. évi XXI. törvényekben iktatták be, éppen az „1848/49. évi forradalom és szabadságharc emlékének megörökítéséről” rendelkező törvényt megelőző sorszámmal. Vö.: *Gyarmati* 1998. 136. o. Előzőleg az MKP PB határozatilag erősítette meg, hogy a tárgyalások legfontosabb célja a segélynyújtási szerződés és az ezzel összefüggő katonai kérdések tisztázása. *Germuska* 2014. 45. o.

⁴¹ *Germuska* 2014. 56. o.

regének egyenes leszármazottja” számára a „centenáriumi évében” álló feladat, hogy „szervezetében, vezetésében és szellemében” megvalósítsa a néphadsereg ideáját.⁴²

A nyár folyamán a honvédségi szervezet keretén belül, a pártok tevékenységének betiltásával párhuzamosan kulturális célú úgynevezett Kossuth Körök alakultak, amelyek ugyanakkor alkalmasak voltak a kommunista párt befolyásának biztosítására.⁴³ Szeptember 9-én Farkas Mihályt nevezték ki honvédelmi miniszterré. A beiktatását követő napon az új miniszter az MKP Katonai Bizottság ülésén tartott kemény hangú beszédében annak fontosságát hangsúlyozta, hogy „tisztában kell lenni azzal, hogy mindenből a munkásosztály, illetve annak élcsapata: a Párt csinált vezetőt, és mindenki csak addig marad vezető, ameddig a munkásosztály érdekében dolgozik, ameddig a Párt utasításait teljesíti”.⁴⁴

A szimbolikus politika fókuszában kétségkívül a Szovjetuniótól visszakapott honvédszászlók álltak, amelyeket tavasszal, majd a szeptemberi Honvéd Héten katonai tiszteletadással hordoztak körül Budapest utcáin. Áprilisban a Hősök terén került sor a '48-as zászlók ünnepélyes átadására, ahol látványos koreográfia keretében a Kossuth Akadémia hallgatói vették át azokat egyenként a szovjet katonáktól. Ezután katonai kísérettel, a hagyományos reprezentációs útvonalon, az Andrássy úton kísérték a zászlókat, majd a menet érintette a Szabadság teret, ahol már állt a szovjet hősi emlékmű, amelynél az állami vezetők koszorút helyeztek el. Ezután a Nemzeti Múzeumba vitték a '48-as ereklyéket, ahol szeptemberig a centenáriumi kiállításon láthatta azokat a nagyközönség.⁴⁵

Ősszel a száz éves honvédség ünnepségsorozatának hivatalos megnyitóját a Gellérthegy tetején álló a Szabadság szobornál tartották. Innen indult a katonák és rendőrök részvételével zajló váltófutás a Budai Várban lévő 1848-as szoborhoz, ahol a verseny lezárultával szintén koszorúzási ünnepségre került sor. A levéltári iratok rámutatnak, hogy az eredeti tervezethez képest a váltófutás irányát megfordították, felcserélve annak kiinduló és végpontját.⁴⁶ A csere jelentőségét és a futás útvonalának üzenetét a *Honvéd* című hetilap tudósításá-

⁴² *Szabad Nép*, 6. (1948. március 14.) 62. sz. 15. o. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴³ Jegyzőkönyv az MDP KV Katonai Bizottsága 1948. 06. 29-i üléséről: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS-276. f. 84/119. cs. 4. őe; *Nagy* 2003. 77–88. o.

⁴⁴ Idézi: *Germuska* 2014. 56. o. Ez volt egyébként a Katonai Bizottság utolsó önálló ülése mielőtt a Belügyi Bizottsággal összevonva a Rákosi Mátyás által vezetett Államvédelmi Bizottság albizottságaként működött tovább. Vö.: Az MDP KV Államvédelmi Bizottsága Katonai Albizottsága ülésének napirendi jegyzéke. MNL OL M-KS-276. f. 84. cs.; *Germuska* 2014. 56. o.

⁴⁵ *Györkei – Cs. Kottra* 2000. 19–27. o.

⁴⁶ Jegyzőkönyv az MDP KV Katonai Bizottsága 1948. 08. 11-i üléséről. MNL OL M-KS-276. f. 54. cs. 7. őe.

ban így magyarázta: „Az emlékműtől induló hármás váltófutó csoportok honvéd, rendőr, szabadságharcos tagjai azzal, hogy céljuk a budavári Honvédszobor volt, azt juttatták kifejezésre, hogy a szovjet csapatok által hozott felszabadulás tette lehetővé, annyi év történelemhamisítás után, a '48-as szabadságharc igazi és méltó megünneplését.”⁴⁷ A zászlók végső soron tehát áprilisban és szeptemberben is a felszabadítóként ünnepeelt Vörös Hadseregére irányították a figyelmet. A becses múzeumi tárgyak segítségével hangsúlyossá tett politikai üzenetet Budapest utcáinak bejárásával, mintegy a város felszínére írva, térben is megjelenítették.

Az emlékezetkutatások, így Aleida és Jan Assmann, valamint Paul Connerton munkái szerint az emlékezet szorosan kötődik a térbeliséghez, ugyanakkor a megemlékezési szertartások és testi gyakorlatok, valamint az azokhoz társuló érzelmi töltet egyaránt az emlékezést elősegítő tényezők.⁴⁸ A tavaszi és őszi ünnepségek útvonala, ceremóniája, mintegy a térbe rajzolt vonalként, megtestesült üzenetként mutatott a Szovjetunió felől a nemzeti függetlenséget szimbolizáló Nemzeti Múzeumig, illetve a Szabadság szobortól a nemzeti önrendelkezésért való küzdelem emlékezeti helyéig, a Dísz téren álló '48-as szoborhoz. Az emlékezetpolitika hatását ugyanakkor nehéz megítélni. A vesztes háború után néhány évvel a magyar kulturális emlékezet egyik sarokkövének számító '48-as hagyomány hangsúlyozása a sérült nemzeti érzelmekre ható, jól megfogalmazott üzenet lehetett. A zászlók másodszori visszaadása ezen túl bátran építhetett az 1941-es esemény pozitív fogadtatására is. Ugyanakkor az ünnepségek idején már valószínűleg a kortársak közül is sokan érezték, hogy a két ország viszonyában és az ország vezetésében a szimbolikus politika eszköztárával közölni kívánt tartalommal ellentétes folyamatok zajlottak. A 48-as múlt felhasználásának sikerét és egyben kudarcát, egyúttal a politikai szimbólumok változékonyságát is jól mutatja, hogy egy évtized sem telt el, és a 48-as jelképek éppen a Szovjetunió ellenében vívott forradalom- és szabadságharcban kaptak újra szerepet a magyar történelemben és emlékezetben.

A Honvéd Hét második napján, szeptember 12-én talán még a tavaszi eseményeknél is látványosabb ünnepség keretében a Somogyi Béla út, Bajcsy-Zsilinszky út, Szent István körúton, Margit-híd, és a Mártírok útja útvonalon szállították a honvédszászlókat a Nemzeti Múzeumból a Várban megnyitott Hadtörténeti Múzeumba.⁴⁹ Az épület homlokzatát látványos drapériával díszí-

⁴⁷ *Honvéd*, 3. (1948) 10. sz. 10. o.

⁴⁸ Az emlékezet helyhez rögzítettségét és egyéb stabilizátorait tárgyalja Assmann, A. 2011. 238–253., 281–324. o.; Assmann, J. 1999. 49–64. o.; Connerton 1989. Az emlékeztetés városi térben megjelenő jeleit és az identitás térbeliségét elemzi: Gyáni 2013.; Gyáni 2007.

⁴⁹ Ma HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. *Győrkei – Cs. Kottra* 2000. 19–27. o.; *Szabad Nép*, 6. (1948. 09. 14.) 211. sz. 1. o.

tették fel, amely a háborús sérülések még jól látható nyomainak eltakarására is szolgált. A homlokzatot díszítő felirat szintén a hadsereg új elnevezését használta, ez állt rajta: „Függetlenségünk biztosítéka az erős néphadsereg”.⁵⁰ A múzeum a következő évben kezdte meg működését a részben még romos épületben, a nagyközönség ekkor láthatta a gyűjteménybe került zászlókat is. A kiállításon, amelyet annak jegyében nyitottak meg, hogy már „dolgozó népünk írja a történelmet”, a szabadságharcos hagyomány részeként egymás mellett mutatták be 1848–49 és 1918–19-es emlékeit és eseményeit.⁵¹

A 100 éves Honvédség Hetének további eseményein tömegsport rendezvények, katonai és atlétikai versenyek zajlottak, amelyek szervezésében fontos közreműködő volt az 1848 februárjában alakult társadalmi szervezet, a paramilitáris jellegű Magyar Szabadságharcos Szövetség. A szövetség tagjai, akiket a forrásokban és a korabeli sajtóban szabadságharcosoknak neveztek, a katonákkal és rendőrökkel közösen vonultak fel a katonai parádékon.⁵² Az MDP Titkárság rendezvényeket előkészítő ülésén a Katonai Bizottság javasolta, hogy a honvédség segítse a Szabadságharcos Szövetséget a sportesemények megrendezésében, valamint, hogy „[a]rról is gondoskodjanak, hogy a Szabadságharcosok felvonulása katonás benyomást tegyen – lehetőleg egyenruhához hasonló öltözetben legyenek”.⁵³ A szövetség, amelynek létrehozása a kiépülő diktatúra társadalmi bázisaként a társadalom militarizálását is elősegítette, egy évvel később a tanácsköztársaság 30. évfordulójának megrendezésében is kulcsszerepet játszott.⁵⁴

Itt csupán utalnék a diktatórikus rendszerek és testkultusz közötti közismerten szoros összefüggésekre.⁵⁵ A korabeli fotókon jól látszik, hogy a Honvéd Hét rendezvényeinek helyszínein, így az Andrássy úton vagy a Margitszigeten is transzparensok hívták fel a figyelmet a sport fontosságára. Az olyan szlogenek, mint „Demokratikus tömegsport – erős nép!” vagy „A sport fegyver a nép kezében” már az ötvenes évek hangulatát vetítették előre.⁵⁶

⁵⁰ *Magyar Rendőr*, 2. (1948) 9. o. <http://magyarrendor.osaarchivum.org/content/> (Letöltés: 2018. 08. 31.)

⁵¹ *Závodi* 2012. 285–302. o.; *Hetés* 1987. 18–21. o.

⁵² Megalakult a Magyar Szabadságharcos Szövetség. *Mafirt Krónika*, 111. (1948. március) <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6659> (Letöltés: 2018. 08. 31.); *Szabad Nép*, 6. (1948. március 14.) 62. sz. 5. o.; Időrendtervezet a „100 éves Honvédség” hétre, 1948. 08. 11. MNL OL M-KS-276. f. 54. cs. 7. óe.

⁵³ Jegyzőkönyv az MDP Titkárságának 1948. 08. 11-i üléséről. 1948. 08. 11. MNL OL M-KS-276. f. 54. cs. 7. óe.

⁵⁴ *Apor* 2011. 123–143. o.

⁵⁵ A keletnémet állam és a sport viszonyát nemrégiben dolgozta fel például: *Dennis – Grix* 2012.

⁵⁶ *Magyar Rendőr*, 2. (1948) 9. o.

Néhány héttel később, október 1-jén megérkeztek az első szovjet tanácsadók a hadsereghez, majd decemberben *Néphadsereg* címmel indult el a honvédség hetilapja.⁵⁷ E változások is jelezték, hogy 1948 végére sikerült lerakni a szovjet típusú hadsereg alapjait, amelyre 1951 derekától alkalmazták hivatalosan a „Magyar Néphadsereg” elnevezést.⁵⁸ Az 1848-as hadizászlók aktuálpolitikai jelentőségét mutatja, hogy még 1955-ben is körülhordozták azokat Budapest utcáin a katonai díszszemle keretében.⁵⁹

Összegzés

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történelem referenciapontja, emlékezete az utókor számára mindenkor legitimáló erővel bírt. A második világháború idején és közvetlenül utána 1848 emlékezete hangsúlyosan jelenítették meg a két ízben visszakapott hadizászlók. Ugyanakkor a visszaadás gesztusa mind 1941-ben, mind 1948-ban erős aktuálpolitikai üzenetet hordozott, amit a szovjet fél (burkoltan vagy nyíltan) használt fel saját propagandacéljaihoz.

Magára az átadás, vagy inkább ajándékozás kontextusára, a klasszikus szociológiai, antropológiai vizsgálódások nyomán érdemes külön egy pillantást vetnünk.⁶⁰ Pierre Bourdieu francia szociológus a berber törzsi társadalomról szóló munkáiban elemezte az ajándékok kettős természetét, illetve uralomhoz való viszonyát.⁶¹ Nézete szerint az ajándékozás (és a kölcsönzés), amely viszonyzás esetén a társadalmi kapcsolatépítés módja, egyenlőtlen erőviszonyok estén a lekötelezés, a rejtett kihasználás eszköze lehet. Így tehát felfogható a szimbolikus, rejtett erőszak eszközeként, amelyhez akkor folyamodnak, ha a nyílt erőszak valamilyen oknál fogva (például rokoni viszonyok miatt) nem alkalmazható vagy vezetne eredményre. A rejtett erőszaknak ez a formája arra is szolgál, hogy egy érdekelt viszonyt önzetlenként tüntessen fel, ezáltal legitimálva az egyenlőtlen erőviszonyban nyerő helyzetben lévő fél uralmát.⁶²

A fenti motívumok is meghúzódtak látenszen a Szovjetunió emlékezetpolitikai-diplomáciai gesztusa mögött, amellyel igyekezett a magyar társadalom szimpátiáját maga felé fordítani 1941-ben. Hét évvel később 1848 centenáriuma fontos lehetőséget kínált a háborús veszteségből kilábaló magyar tár-

⁵⁷ A lap indítására már a nyáron javaslat született. Vö.: Az MDP KV Politikai Bizottsága üléseinek napirendi jegyzéke. 1948. 06. 28. MNL OL M-KS-276. f. 53. f. 1. öe.; *Ehrenberger* 2001. 76–77. o.

⁵⁸ *Germuska* 2014. 57. o.

⁵⁹ Cs. *Kottra* 1998. 3. o.

⁶⁰ *Tilley* 2006. 66. o.

⁶¹ Lásd pl.: *Bourdieu* 1977. 195–197. o.

⁶² *Bourdieu* 1977. 192. o.

sadalom számára identitásának keresésére. Sokan emlékezhetek még a zászlók első átadására, ám 1941-hez képest jelentősen több eszköz szolgálhatta a szovjet üzenetek szélesebb terjesztését. Az ünnepek a honvédszászlókon keresztül a felszabadítóként ünnepelt megszálló Vörös Hadseregre fókuszáltak. A Szabadság téren állt szovjet emlékmű, és Budapest utcái és közterei az ünnepekben meghódított területekként nyertek értelmezést. A szovjet politikai és katonai támogatást élvező kommunista párt nacionalista érzelmekre épülő kampányával az évfordulót és a 48-as szimbolikát hatalma megszilárdítására, a hadsereg „néphadsereggé”, és az ország „népi demokráciává” alakítására használta fel. Bár 1948-ban a társadalom jó részében erős lehetett a felejtés és újrakezdés igénye, a megemlékezések mögött meghúzódó kulcsmotívum, a „felszabadító Vörös Hadsereg” ünneplése három évvel a szovjet csapatok Magyarországra érkezése és az ehhez kapcsolódó erőszakhullám után messze nem volt problémamentes.⁶³ 1848 felhasználása a propagandában ennek megfelelően számos disszonáns elemet hordozott.⁶⁴ Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy a szovjetek által két ízben is felhasznált 1848 hagyomány mind 1956-ban, mind a rendszerváltás idején a szovjet- és egypártrendszer elleni küzdelmek egyik központi mobilizáló elemeként jelentkezett.

BIBLIOGRÁFIA

- Aggházy* 1941. *Aggházy Kamil*: A honvédszászlók. *Magyar Szemle*, 40. (55) (1941) 5. sz. (165.) (május) 316–321. o.
- Apor* 2011. *Apor Péter*: Praefiguratio: Exemplary History and Temporal Order in the Thirtieth Anniversary of the First Hungarian Soviet Republic of 1919. *Politics, Religion & Ideology*, 12. (2011) 2. sz. 123–143. o.
- Assmann, A.* 2011. *Assmann, Aleida*: Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives. Cambridge, 2011.
- Assmann, J.* 1999. *Assmann, Jan*: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 1999.
- Berta* 2008a. *Berta Péter*: Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagikultúra-kutatásról. *Replika*, 63 (2008. november) 29–60. o.
- Berta* 2008b. *Berta Péter*: A tárgyak identitáspolitikája. A patinahamisítás mint alkalmi megélhetési/politikai stratégia és a gábor presztízstárgygazdaság. *Replika*, 63. (2008. november) 163–196. o.

⁶³ A szovjet hadsereg magyarországi tevékenységének árnyoldalairól lásd: *Pető* 2018.; *L. Balogh* 2015.; *Pető* 1999.; *Ungváry* 2013.

⁶⁴ Az emlékév üzenetének ambivalens jegyeit lásd: *Gerő* 1998. 17–19. o.

- Bourdieu* 1977. *Bourdieu, Pierre*: Outline Of A Theory Of Practice. Cambridge, 1977.
- Connerton* 1989. *Connerton, Paul*: How Societies Remember. Cambridge, 1989.
- Cs. Kottra* 1998. *Cs. Kottra Györgyi*: A Hadtörténeti Múzeum 1848/49-es kiállítása zászlóinak restaurálásáról. *Magyar Múzeumok*, 4. (1998) 2. sz. 3–5. o.
- Dennis – Grix* 2012. *Dennis, Mike – Grix, Jonathan*: Sport Under Communism: Behind the East German ‚Miracle’. Basingstoke, 2012.
- Ehrenberger* 2001. A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg és a Magyar Néphadsereg hadtörténelmi levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957. Szerk. *Ehrenberger Róbert*. Budapest, 2001.
- Germuska* 2014. *Germuska Pál*: A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között. Budapest, 2014.
- Gerő* 1998. Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Szerk. *Gerő András*. Budapest, 1998.
- Gerő* 2004. *Gerő András*: Képzelt történelem. Budapest, 2004.
- Gyáni* 2007. *Gyáni Gábor*: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, 18. (2007) 7. sz. 4–12. o.
- Gyáni* 2013. *Gyáni Gábor*: A város és az imaginárius történelem. *Irodalmi Szemle*, 56. (2013) 6. sz. 8–20. o.
- Gyarmati* 1998. *Gyarmati György*: Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Budapest, 1998.
- Györkei – Cs. Kottra* 2000. *Györkei Jenő – Cs. Kottra Györgyi*: Dicső ereklyék. Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc hadilobogóinak története. Budapest, 2000.
- Hermann* 1999. *Hermann Róbert*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. *Aetas*, 15. (1999) 1–2. sz. 62–85. o.
- Hermann* 2011. *Hermann Róbert*: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Budapest, 2011. 11–13. o.
- Hicks – Beaudry* 2010. *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. Eds. *Hicks, Dan – Beaudry, Mary C.* Oxford, 2010.
- L. Balogh* 2015. *L. Balogh Béni*: „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Budapest, 2015.
- Mevius* 2005. *Mevius, Martin*: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953. Oxford, 2005.
- Miller* 1994. *Miller, Daniel*: Artefacts and the Meaning of Things. In *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Ed. by *Tim Ingold*. London, Routledge, 1994. 396–419. o.
- Mód* 1951. *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1951.
- Nagy* 2003. *Nagy Tamás*: Katonapolitika a hidegháború kezdetén, 1945–1948. *Valóság*, 46. (2003) 6. sz. 77–88. o.

- Olasz 2013. *Olasz Lajos: Zászlódiplomácia 1941. Az 1849-ben orosz kézre került honvédzászlók visszaadása. Közép-Európai Közlemények, 6. (2013) 4. sz. 90–103. o.*
- Pastor 2004. *Pastor, Peter: Hungarian-Soviet Diplomatic Relations 1935–1941. A Failed Rapprochement, Europe-Asia Studies, 56. (2004) No. 5 (July). 731–750. o.*
- Pető 1999. *Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. Történelmi Szemle, 1999. 1–2. sz. 85–107. o.*
- Pető 2018. *Pető Andrea: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt. Budapest, 2018.*
- Pintér 1996. *Pintér István: A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés. Századok, 100. (1966) 3–4. sz. 329–370. o.*
- Rákosi 1948. *Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Budapest, 1948. <http://mek.oszk.hu/04400/04493/04493.htm> (Letöltés: 2015. nov. 2.)*
- Roberts 2006. *Roberts, Geoffrey: Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939–1953. Yale University Press, 2006.*
- Romsics 1998. *Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998.*
- Romsics 2018. *Romsics Ignác: Erdély elvesztése 1918–1947. Budapest, 2018.*
- Seres 2005. *Seres Attila: Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédzászlóinak kicseréléséről (1940). Történelmi Szemle, 47. (2005) 1–2. sz. 129–187. o.*
- Seres 2010. *Seres Attila: Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1920–1941. Budapest, 2010.*
- Sipos – Ravasz 1997. *Magyarország a második világháborúban. Lexikon. Szerk. Sipos Péter – Ravasz István. Budapest, 1997.*
- Szabó – Számvéber 2003. *Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. [Nagykovácsi, 2003.]*
- Szabó 1998. *Szabó Róbert: Politikai propaganda és történelmi ünnep. Adalékok az 1948. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez. Történelmi Szemle, 40. (1998) 3–4. sz. 215–227. o.*
- Szelke 2016. *Szelke László: A Gresham a nácik ellen. Budapest, 2016.*
- Tilley 2006. *Tilley, Christopher: Objectification. In: Handbook of Material Culture. Ed. Christopher Tilley et al. London, 2006. 60–73. o.*
- Ungváry 2013. *Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Budapest, 2013.⁷*
- Závodi 2012. *Závodi Szilvia: Adalékok a Hadtörténeti Múzeum háború utáni történetéhez. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 13. (2012) 285–302. o.*

Ungváry Krisztián

Budapesttől Katynig...

Heinrich Remlinger, Budapest városparancsnoka

Heinrich Remlinger neve ismeretlen a magyar hadtörténetírás számára, holott az érintett 1944–1945 között Budapest városparancsnokaként tevékenykedett. Budapesti szerepvállalása és tragikus sorsa miatt megérdemli, hogy életútját ezzel az életrajzzal mutassuk be.

Remlinger 1882. március 19-én született a Ludwigsburg melletti Poppenweilerben. Katonai szolgálatát 1902. október 2-án a 19. ulánuszredben kezdte. Sorkatonai szolgálata után hivatásos tiszthelyettesi állományba vették át. A háborút ebben az ezredben beosztva harcolta végig. A II. osztályú Vasskeresztet 1914. augusztus 22-én azért kapta, mert Arlon mellett kimentette a csataterőről sebesült ezredparancsnokát. 1916 áprilisában tisztjelöltnek nevezték ki, az 1916. évi somme-i csatákban tanúsított bátorságáért megkapta az I. osztályú Vasskeresztet és a Württembergi Katonai Érdemkeresztet kardokkal. 1919. augusztus 1-jén nevezték ki hivatásos hadnaggyá. 1935-ig a lovaságánál szolgált különféle beosztásokban, majd egy évre a neustettini katonai parancsnokságra került. 1936-tól az ekkor újra felállított torgauai katonai büntetőintézetben kapott beosztást, amelynek rögtön parancsnoka is lett. 1941. február 19-i jellemzése szerint „erőtéljes katonai személyiség. Erős akarat és érvényesülési törekvés jellemezte. A torgauai wehrmacht-fegyintézet lelkes és évek óta bevált parancsnoka. munkaterületén sok önálló kezdeményekéssel és szervezőkészséggel.” 1942. április 15-én ehhez még annyit fűztek hozzá, hogy „...a Wehrmacht büntetővégrehajtásának kialakításában különleges érdemeket szerzett.” Mindez azzal függött össze, hogy 1941-től a fegyintézetben állították össze a Wehrmacht büntetőzászlóaljait – amelyek 500-as számú zászlóaljként jelentek meg a hadrendekben. Mások visszaemlékezése szerint kifejezetten papolni szerető parancsnok volt, aki néha egész órán keresztül tartó „hegyi beszédek” tartott a fegyintézet lakóinak.

1942. december 1-jén történt tábournoki kinevezése rendkívülinek nevezhető, mert Remlinger semmilyen magasabb tiszti iskolát nem végzett – korábbi előléptetési javaslatától, bár életkora miatt számításba jött volna, ezért is tekintettek el. Összehasonlításukért érdemes megjegyezni, hogy a kasztrendszerrel

átítatott magyar királyi Honvédségben Remlinger még őrnagyi rendfokozatot sem érhetett volna el.

1943. február 15-én Párizsba az 541. Feldkommandantur parancsnoki posztjára vezényelték, azonban 1943. május 10-étől áthelyezték keleti frontra a Leningrád előtt védekező 18. hadsereg mögöttes területére, az Opcskában székelő 186. Feldkommandantur élére, 1943. szeptember 26-án a pleskai állomásparancsnokság (Standortkommandantur 241.) posztját vette át. Itteni tevékenységéről rendkívül keveset tudni, annak ellenére, hogy formálisan később ezért akasztották fel. A Wehrmacht észak-országi megszálló tevékenységét tárgyaló monográfia még csak nevét sem említi meg.¹ Egyedüli támpontot 1943. december 10-i jellemzése ad, amely szerint „rendkívül szorgalmas, céltudatos, pontos és lelkiismeretes, gyakorlati tapasztalattal és a pedantériára való hajlammal. A parancsadásban egyértelmű, gyakran elméleti és bürokratikus. Szigorúan nemzetiszocialista szellemben gondolkodik és cselekszik. Partizánbevetések során kisebb vállalkozásokat hajtott végre, amelyekben jó taktikai érzékéről és helyes harcvezetésről tett tanulságot.”²

Ezt a szolgálati helyet 1944 márciusáig látta el. 1944. december 3-án utoljára Hans Greiffenberg magyarországi német meghatalmazott tábornok adott róla jellemzést. „Energikus személyiség, jó gyakorlati érzékkel. A frissen felállított Nagy-Budapesti Wehrmacht Parancsokság nehéz feladatai érdekében nagy lendülettel állt munkába és jelentős sikereket ért el. Nagyratörő, képes saját személyét helyes reflektorfénybe tenni. Testileg korához képest nagyon friss.”³

Budapesti tevékenységéről sajnos szinte egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal. Összesen három támpont áll rendelkezésre ahhoz, hogy erről következtetéseket fogalmazzunk meg.

Az első Remlinger későbbi peréből származik. 1945 decemberében Leningrádban, a viborgi kultúrházban a szovjet szervek nagyszabású kirakatpert rendeztek. Ez a volt 1945 decembere és 1946 februárja között, a hat hét alatt lezavart nyolc kirakatper közül a harmadik – korábban csak 1943-ban került sor két eljárásra.⁴ Az eljárások fő szervezője Viktor Abakumov, a szovjet kémelhárítás vezetője és Lavrentyin Berija, a titkosszolgálatok vezetője volt. A leningrádi perben tizenegy személyt állítottak bíróság elé, hét német tiszt kapott halálos ítéletet, az ellenük felhozott vád civilek és hadifoglyok legyilkolása, valamint Katynban a lengyel tisztek meggyilkolása volt. Remlingert tizennégy megsemmisítő vállalkozás, több száz falu felgyújtása és nyolcezer „szovjet ember” meggyilkolása vádjával ítélték halálra. A kivégzésre nagy nyil-

¹ Kilian 2012.

² Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA) Pers 6/1767, Beurteilung 10.12.1943.

³ Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA) Pers 6/1767, Beurteilung 03.12.1944.

⁴ Zeidler 1996. 25. o.

vánosság előtt 1946. január 6-án, egy nappal a halálos ítélet kihirdetése után Leningrádban a Kalinyin-téren került sor, ahol a korábbi szokásoknak megfelelően a teherautós akasztás módszerét választották. A per vádlottjai közül egyetlen személy került haza túlélőként. Hasonlóan azokhoz a később szabaduló vádlottakhoz, akiket az ebben az időszakban lefolytatott más kirakatperekben ítétek el, ő is arról számolt be, hogy a kihallgatások során brutálisan megkínózták.⁵ Remlinger esetében azonban úgy tűnik, ilyen kínzásokról nem beszélhetünk. Viselkedése alapján ugyanis egyáltalán nem tűnt megtörtnek. Nem zárható persze ki az sem, hogy nem tudták megtörni, azonban a perek forgatókönyvei ismeretében az a leginkább valószínű, hogy a fővádlottnak tekintett Remlingerrel nem bántak rendkívül kegyetlenül, annál is inkább, mert neki egyszerűbb volt a mindent tagadó főparancsnok szerepet kiosztani. Nyikita Petrov, a sztálini bűncselekmények kutatója az 1943-as harkovi per kapcsán megállapította, hogy az Andrej Visinszkij által rendezett eljárások fő célja a teljes német hadsereg bünszövetkezetként történő bemutatása volt, ennek érdekében szerepeltették az együtt az eljárásokban az egyszerű közlegényeket és a táborkokokat – akkor is ha egyébként semmi sem kötötte őket össze.⁶ Remlinger esetében azt próbálták bizonygatni, hogy a torgau fegyintézet irányítása alatt valójában tömeggyilkosok képzőintézménye volt. Az ügyész szerint ugyanis a német katonák azzal „tisztázhatták magukat” esetleges fenyegetéseik alól, ha falvakat égettek fel és embereket lőttek agyon. Ehhez a gyakorlati képzést Torgau biztosította volna.

Itt nincs lehetőség a leningrádi per teljes ismertetésére. Maga a per a kirakatperek és a valós bűncselekményeket üldöző eljárások sajátos egyvelege volt. Előbbire utal a Trockij által „amalgám-módszernek” elkeresztelt módszer alkalmazása, azaz egymást nem ismerő vádlottak összekeverése azért, hogy az egyiket a másikkal diszkreditálják.⁷ Utólag rendkívül nehezen állapítható meg a vádak egy részének igazságtartalma, de néhány körülmény azért segít az eljárás értékelésében.

A szovjet bírósági eljárások lényeges vonása – ami a kirakatperek esetében fokozottan érvényesült –, hogy a perrendtartást formailag nagyjából vagy teljesen betartva, a jogállamiság látszatát keltve hozzanak ítéletet. A háborús bűnösök ellen lefolytatott perek kapcsán pedig ténykérdés, hogy a Szovjetunióban borzasztó bűncselekmények történtek. Ennek kapcsán egy jogállamban is nehézséget okozott volna a „parancsra tettem” problematika kezelése és igen nagy nyomozásra lett volna szükség annak érdekében, hogy az egyes vádlottak mozgásterei és felelősségei bizonyítást nyerjenek. Egy szovjet területen működő

⁵ A kérdésre lásd: Müller 2015.

⁶ Zeidler 2004. 223. o.

⁷ Zeidler 2004. 218. o.

német megszálló parancsnokság vezetője bármilyen barátságos is kívánt volna maradni, legalább egy bűncselekmény-sorozattal mindenképp érintkezésbe került. Ugyanis nem vonhatta ki magát a „munkaerő toborzás” néven zajló szervezett embervadászat alól, ami gyakorlatilag németországi kényszermunkát jelentett. Ennek során a megszálló hatóságok a kényszerítő eszközök teljes skáláját bevethették, egészen az agyonlövésig. Az alkalmazott módszerek helytől és parancsnoktól függően rendkívül eltérőek voltak.

A Remlinger elleni vádak nagy része eléggé abszurdnak tűnik, mivel a térségben nem volt komoly partizánmozgalom és a Remlingerre vonatkozó német minősítés is csak kisebb vállalkozásokat említ. Emellett figyelemre méltó, hogy a térség megszálló politikáját feldolgozó mű Remlinger nevét nem is említi.⁸ A per során Remlingerrel szemben néhány német tanút vonultattak fel, akik szintén vádlottak voltak. Ők Remlingerrel szemben elfogultnak minősültek, mivel korábban megjárta a torgauai fegyintézetet. Ráadásul a perben elítéltek többsége ezt követően már nem Remlinger alárendeltje volt. Az ellene felvonultatott szovjet tanúk csak általánosságban nyilatkoztak. Az ügyészség azzal is vádolta, hogy bűnrészes a civil lakosság elhurcolásában, amire Remlinger azt felelte, hogy ez nem az ő hatáskörébe tartozott, hanem Wirtschaftsgruppe Nordéba és ő csak végrehajtotta az ezzel kapcsolatos utasításokat. Tagadta, hogy kivégzésekre adott parancsot és azzal érvelt, hogy az erről vallomást tevő német tanúk személyes ellenszenvük miatt nyilatkoznak, mivel korábban Torgauban büntettként az ő felügyelete alatt álltak. A bíróság által felsorolt ügyekre azt felelte, hogy azok nem akkor történtek, amikor ő Pszkovban parancsnok volt. Több ponton helyreigazította a bíróságot, amikor az véleménye szerint eltorzítva adta vissza az általa kiadott parancsok szövegét. Azokra a vádakra, amelyek világnézetét érintették, azt válaszolta, hogy semmilyen nemzetiszocialista szervezetnek nem volt tagja, így az NSDAP-nak sem. Azt elismerte, hogy a 285. hadosztály parancsnokától kapott utasítást falvak felgyújtására és emberek kivégzésére, azt azonban tagadta, hogy akár csak egy büntetőexpedíciót vezetett volna. A felgyújtott falvak száma kapcsán csak annyit mondott, hogy december folyamán egy ideig naponta egy-két-három falu felgyújtásáról kapott jelentést. Saját parancsnoksága alatt csak két „partizánfésülést” ismert el, amelyhez a bíróság sem kötött haláleseteket. Büszkén és már-már groteszk pedantériával kijelentette, hogy Torgauban „a német társadalom számára teljes értékű embereket nevelt” [!] – ezzel nyilván arra a vádra akart reagálni, amely szerint tömeggyilkosokat képzett volna ott.

Katyn az eljárásban egyetlen kontextusban merült csak fel. Arno Diere,⁹ a 21. Luftwaffe tábori hadosztály katonája azt vallotta Remlingerrel kapcsan

⁸ Lásd: *Kilian* 2012.

⁹ Arno Diere (*1920–†?) 15-év javító-nevelő tábora ítélték.

latban, hogy a torgauai fegyrintézet „gyakorlati foglalkozásai” a katyni erdőben folytak. Pavel Luknyickij pertudósítása szerint „A hozzá hasonlókkal együtt, az erdőbe kivitt Diere éjszakánként hatalmas sírgödröket ásott. Ezekbe a gödrökbe hajigálták az SS legények az autókon idehozott hullákat – több tucat ezer lengyel tisztet, orosz embereket, zsidókat és Diere részt vett a betemetésükben.

„– Meg tudja körülbelül határozni, hogy hány agyonlőttet hajítottak ezekbe a sírokba?”

– Tizenöt-húszezer embert” – feleli nyugodtan Diere és hozzáteszi, hogy az egyik ilyen sír képét látta a német újságokban és a képaláírásokban ez állt: „Az oroszok tették ezt...”¹⁰

Azt teljesen kizárhatjuk, hogy Katyn említése az ügyész vagy valamilyen kihallgató tiszt önálló ötlete lett volna. Erről, mint ahogyan a perek más mozzanatairól is legfelsőbb szinten döntöttek. Katyn funkciója az eljárásban csak a hírbehozásra korlátozódott. Az ügy részleteinek kibontását külön perben akarták elvégezni. Egy évvel korábban, 1944. január 24-én jelent meg a Rendkívüli Állami Bizottság közleménye Katynról, amelyben a tömeggyilkosságot 1941 őszére datálva az egész ügyet a „nácik” nyakába varrták. A szovjet titkosszolgálat nyilvánvalóan tudta, hogy 1945 végén a lengyel emigráns kormány Londonban 1944 decemberétől az ügyben vizsgálatot folytatott, melynek anyaga végül 1946 februárjában, tehát néhány héttel a leningrádi per után angolul meg is jelent. Ez nyíltan ugyan még nem nevezte meg a felelősöket, azonban egyértelművé tette, hogy a lengyel tisztek sorsa a Szovjetunióban vált követhetlenné. Minden jel arra mutat, hogy a szovjet fél egyfajta megelőző taktikát választott Katyn kapcsán és ezért keverte bele ezt az ügyet a Remlinger-perbe. Ugyanebben az időben erőszakolta ki a szovjet fél azt is, hogy Katyn ügye mint német bűncselekmény belekerüljön az 1945 novemberében induló nürnbergi per vádiratába. A leningrádi per megindulásával egyidejűleg kapott Roman Martini krakkói államügyész megbízást arra, hogy előkészítsen egy kirakatpert Katyn ügyében, természetesen német tettesekkel (Martiniban vesztére hamar kétségek támadtak, és ettől nem függetlenül 1946. március 28-án krakkói lakásában holtan találták – ezt követően pedig a Katyn-kirakatper ötletét is ejtették.¹¹)

Budapest kapcsán a per során az ügyész kérdéseire a következőket válaszolta:

„– Ön miként került Budapestre?

– Berlin parancsára. Áprilisban.

– Milyen megbízást kapott?

¹⁰ Лукныцкiй 1968. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Meruk Józsefnek, aki a forrásra felhívta a figyelmem és le is fordította az orosz nyelvű szöveget.

¹¹ Weber 2011.

- Ugyanazokat, mint Pszkovban.
- Ott kit lőtt agyon?
- Senki sem lett agyonlőve.
- Bizonyára a zsidók?
- Egyetlen zsidó sem. Nagyszámú zsidónak mentettem meg az életét, de ő ezt nem hiszi el.
- Ki lőtte őket agyon?
- Azok, akik ezzel mindig foglalkoztak, az SS, a Gestapo és mások. Nekem ezekhez semmi közöm nem volt, amikor megtehettem, mentettem a zsidókat.
- Hol esett fogságba?
- Budapesten a kitörési kísérletkor.
- Szökés közben?
- Az ostromlott várból próbáltunk meg kitörni.
- És nem tudtak kitörni?
- Nem sikerült...”¹²

Figyelemre méltó azonban, hogy Remlinger még az akasztófa árnyékában is rendelkezett annyi lélekjelenléttel, hogy utaljon budapesti embermentő tevékenységére. Az utolsó szó jogán a következőket mondta: „Nem kér kegyelmet. Amennyiben bűnösnek találják, bátran akar meghalni, mert inkább így hal meg, mint becstellenül éljen tovább. Amit Oroszországról a fogság alatt halott, látott és legfőképpen olvasott, arra a feltételezésre indítja, hogy a szovjet bíróság az igazsággal foglalkozik. Azonban a vallomások kapcsán vigyázni kell, azoknál a személyeknél is, akik maguk is bűnösök. Nem lehet olyanok valomásaira hagyatkozni, akik bosszút akarnak állni. A különleges egységek soha nem álltak az ő parancsnoksága alatt. Azokat a parancsokat, amelyeket a bíróság bemutatott, nem ő adta ki, többek között azokat sem, amelyek szovjet civilek meggyilkolását rendelik el. A per bebizonyította, hogy az, amiben [a többi vádlott] részes, Lugában történt, és ez messze van attól a területtől, amely neki volt alárendelve. Sonnelfeld¹³ [tanú] hazudik, de ő ezért nem veti meg, hanem csak sajnálja. Érte fog meghalni. Kár, mert tehetséges ember és más jellemmel teljesen hasznára lehetne a társadalomnak. Volt neki elég dolga saját területén. A karamisevói és novoszeli eseményekkel kapcsolatban nem tud mit mondani, a parancsokat felülről kapta, és a rombolások egy partizántámadás miatt történtek... Nem volt fasiszta, mint ahogyan azt az ügyész állítja. Mindig nyílt volt és beismerné, ha Hitler híve lett volna. Fiatalemberek ezreit, akik letértek a helyes útról, visszavezetett oda, és erre büszke. Ennek semmi köze sincs Hitlerhez. Az államügyész azt mondta, hogy ő kegyetlen. Ez nem igaz,

¹² Лукницкий 1968.

¹³ Eduard Sonnenfeld (*1911 – †1946. január 5.) hadnagy, a 285. gyaloghadosztály 322. gránátos-ezrede utász szakaszának parancsnoka.

Budapesten több száz zsidónak mentette meg az életét. Pszkovban is megtette ezt, de nem kívánja ezt felhozni, mert akkor úgy tenne, mintha szépíteni kívánna valamit... Amennyiben a bíróság halálra ítéli, bátran fog meghalni. Talán ez segíti azt a kívánságát, hogy Németország és Oroszország megbékél. Ugyanis saját nemzete, ha fel tud valaha tápázkodni, akkor csak Oroszország segítségével. Amennyiben halála ezt a célt szolgálja, akkor szívesen hal meg.”¹⁴

Remlingerre 1945 után a budapesti népbíróságon senki sem tett terhelő vádemlést, holott mind a budapesti nyilas vezetők, mind a budapesti rendőri és katonai vezetés prominens tagjai kerültek a bíróság elé. Az is igaz, hogy a budapesti gettó január közepén történt megmentése kapcsán Remlinger neve pozitív kontextusban sem merült fel – holott itt is viszonylag sok beszámoló áll rendelkezésre. Más kérdés, hogy Remlinger 1945. január 10. után nem is biztos, hogy a pesti oldalon volt. Amennyiben Budán állomásozott, akkor nem is tudhatott arról, hogy mi is készül a pesti gettó ellen.

Ami biztosan tudható róla, az Hans Feller svájci alkonzul jelentése, amelyet 1946-ban tett meg budapesti tapasztalatairól. Személye azért különösen érdekes, mert közvetlen főnöke, Car Lutz alkonzul, aki az idegen érdekek képviselőjét vitte és a budapesti zsidómentés egyik legfontosabb személye volt, 1944. december 24-től a budai oldalon rekedt, és emiatt minden ügyben Fellernek kellett intézkednie. Ügy pedig bőven akadt, mivel a követség zsidómentő aktivitása a nyilas pártszerveknek egyre inkább szemet szúrt és a követség tagjait több súlyos atrocitás és érte. Ezen felül pedig határozott fenyegetést kaptak, hogy amennyiben a zsidók bűjtatását nem szüntetik meg, akkor a nyilas erőszakszervezet nem lesz tekintettel a területenkívüliségre. Feller jelentésében említi, hogy 1945. január 2-án a nyilas hatóságok túlkapásai miatt tárgyalást folytatott Remlinger vezérőrnaggyal az Astoria szállóban, ahol akkor a német városrendészet székel. Remlinger és segédtsztje, Fritz Schuster¹⁵ őrnagy „mindketten azonnal kijelentették, hogy ameddig csak tehetik, a Wehrmacht képviselőiként biztosítják a svájci képviselő területenkívüliségének jogait és ennek kapcsán minden rendelkezésükre álló intézkedést megtesznek, amennyiben a magyar nemzetiszocialista terrorszervezet tagjai – ahogyan ezt nekünk [korábban] kilátásba helyezték – megrohanának a svájci követséget. Kérdésünkre, hogy meddig várható még az ellenállás folytatása, Remlinger csak pesszimista mozdulattal a hotel felső emeleteire és az utcára mutatott ahol minden égett, és az ezt követő becsapódások beszéde-

¹⁴ Remlinger bírósági anyagának átiratáért Wolfgang Oleschinskinek, a torgai fegyintézet emlékközpontja igazgatójának mondok köszönetet.

¹⁵ Fritz Schuster (*1894. június. 28. – †?), a kitérés során eltűnt.

sen mutatták a támadók fölényét.”¹⁶ Feller jelentését azzal folytatta, hogy a Remlingerrel kötött megállapodás alapján ettől kezdve a Szabadság térre települt német tüzegegység gondoskodott arról, hogy nyilasok a követséget ne zaklassák. Bizonyára ennek köszönhető a szinte szomszédos vadász utcai iroda is, hogy megmenekülhetett a további razziáktól.

Fentiekén túl még két eset utal arra, hogy Remlingernek szerepe lehetett a zsidóellenes atrocitások megakadályozásában. 1944. október 16-án a nyilas pártszolgálatosok egy nagyszabású razzia keretében feltartott kézzel a VI. kerület zsidó lakosait a Tattersaalba hajtották. Az oda zsúfoltak egy részének este a Duna partra kellett menniük, ahol a nyilasok kivégzésükhöz készültek. Ezt a kivégzést a túlélők emlékei szerint egy német tiszt állította le, aki éppen ezért érkezett motorkerékpárral a helyszínre.¹⁷ Tekintettel arra, hogy az ügyben ekkor még nem Pfeffer-Wildenbruch volt illetékes, hanem Remlinger városparancsnoksága, a leállítási parancs is csak tőle jöhetett. A másik eset az abonyi utcai iskolához kötődik, amelyben Ocskay László tartalékos százados a 101/359. munkaszolgálatos század fedésével több, mint 2000 embert bűjtött. A munkaszolgálatosok hivatalosan ruhákat készítettek a német hadsereg részére, de mellettük rengeteg kisgyermek és nő is védelmet kapott itt. 1944. november végén vagy december elején a nyilasok megkísérelték a század felszámolását. Dénes Gábor túlélő akkor gyermekként élte át az eseményeket:

„Egyik nap (talán délidőben) hirtelen hazajött minden felnőtt és az udvarra kellett menni sorakozóra. Fegyveres nyilasok cikáztak, ordítottak minden irányban.

Nagyon sokáig álltunk ott, azt mondták, hogy majd elvisznek mindenkit, a parancsra kell várni. Emlékeim szerint Anyám attól is tartott, hogy ott helyben lelőnek mindenkit, mivel már hírből tudták, hogy Budapesten is tömeges kivégzések vannak. Valamikor – még a teljes szürkület előtt, tehát kora délután lehetett – a nyilasok váratlanul eltűntek és német katonák érkeztek teherautókkal az udvarra. Minket azonnal visszaküldtek a tantermekbe, »szobákba«. Ettől kezdve német katonai őrség maradt az iskolában, akik soha nem zaklattak senkit, védték a zsidókat a nyilasoktól. Valamelyik nap délután »eltűntek«, és aznap éjszaka megérkeztek a felszabadító harcosok. (Anyám elmondása szerint román katonák voltak.) Anyám később emlegette, hogy a német katonai parancsnokot az az ember hívta fel telefonon – segítséget kérve –, aki a »helyi közösség« zsidó »parancsnoka« volt.”¹⁸

¹⁶ Diplomatiscche Dokumente Schweiz (dodis.ch) Nr. 18 860, Hans Feller jelentése, 1946. október 31. 3. o. (A letöltés időpontja: 2018. szeptember 12.)

¹⁷ Varga János szíves közlése a szerzővel.

¹⁸ Dénes Gábor levele a szerző birtokában.

Az eset más forrásokból is ismert.¹⁹ A nyilasok razzíája során két munkaszolgálatos ki tudott szökni az Abonyi utcából, ők értesítették a lakásán tartózkodó Ocskayt, aki nem sokkal később már német fegyveresekkel jelent meg a helyszínen és elkergette a pártszolgálatosokat. Sajnos pontosan nem tudhatjuk, hogy Ocskay kihez is fordulhatott. Tekintettel azonban arra, hogy az ügy a Német Városparancsnokság illetékességébe tartozott, és ez a szerv ekkor is az Astoriában székel (amit Ocskay könnyel el tudott érni), a Német Városparancsnokság egyedüli fegyveres ereje, amely felett ekkoriban diszponálhatott, a Waffen-SS nagykorúton, a Royal szállóban és környékén elhelyezett őrszázlőalja volt, elég nehezen képzelhető el, hogy ne ők lettek volna az ügy első számú érintettjei. Nem valószínű viszont, hogy Karl Pfeffer-Wildenbruch érintett lett volna. Egyrészt azért nem, mert ő végig Budán székel (ebben az időben a Werbőczy utcában), másrészt pedig azért, mert beosztása alapján egyértelműen nem volt illetékes a mögöttes területek kérdéseiben.

Remlinger a kitörés során a Wehrmacht-Streifendienst 26. parancsnokával, Eberhard von Oetingerrel²⁰ együtt elvileg a 22. SS-lovashadosztályhoz kapott beosztást.²¹ Ismeretlen helyen és időben fogságba esett. Kövendi Dénes²² éppen a kitörés napját tartotta legalkalmasabbnak arra, hogy a XI. kerületi Kende utcából indulva felkeresse apját és és húgát, akik az ostromot a Baár-Madas Gimnáziumban vészték át. Semmit sem tudva a kitörésről felkerekedett és nagyobb kerülővel, a Várnegyedet és a Déli pályaudvart is kikerülve a Kis-Svábhegy lejtőjét érintve vágott át a Városmajoron. A Határőr úton három fiatalember csatlakozott hozzá. „Egyik útítársam beszédes természetű volt, haditetteiről mesélgetett közben: persze ők is csak a minap öltöztek civilbe.

Élő emberrel nem találkoztunk. Viszont ahogy kiértünk a fasorba, túldaldalt a járdán vagy 20 halott német katona hevert. Azt hiszem, magyarok-németek vegyesen. Nem nagyon nézegettük őket, de azt láttuk, hogy az épület földszintjén (kiégett nagy üzlethelységnek látszott) még több halott katona fekszik. Olyasféle nyomasztó kép volt ez, mint Bergman egyik filmjében (talán

¹⁹ http://www.hetek.hu/hatter/201505/az_elfeledett_magyar_embermento (A letöltés időpontja: 2018. augusztus 18.)

²⁰ Eberhard Ritter und Edler von Oetinger (*1892. május. 25. – †1945. február 11.[?]) Ezredes, 1939. november 10-től a nyugat-poroszországi Hohensalza katonai parancsnoka, 1940. december 6-tól a 9. hadsereg tábori harcfejelembiztosító osztagának parancsnoka, 1943. január 16-tól a magyarországi tábori harcfejelembiztosító osztagának parancsnoka. Elhalálzási körülményei bizonytalanok, utoljára a Gellért Szálló környékén látták a kitörés előtti napon.

²¹ <http://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/2106-akte-311-akte-nr-7-der-aufklarungsabtei-lung-des-stabes-der-2-ukrainischen-front-ubersetzung-en-deutscher-beutedokumente#page/131/mode/inspect/zoom/6> (A letöltés időpontja: 2018. szeptember 10.)

²² Kövendi Dénes (1923–2011) Eötvös-kollégista, gimnáziumi tanár, 1968-tól könyvtáros, a magyar könyvtártudomány meghatározó személyisége.

a »Szégyen«-ben) a tengeren úszkáló, a víz színét ellepő katona-holttesteké. Máig se értem, hogy kerültek oda így egy csomóba: a környéken egyebütt nem láttunk holttesteket, arra meg nyilván nem volt senkinek se gondja, se ideje, hogy egy helyre összegyűjtse őket. Talán a kitörés közben ide húzódtak be az erős tűz elől, hogy utána megadják magukat, de foglyul ejtés helyett egyből legéppuskázták őket?

Elváltam alkalmi útitársaimtól: ők másfelé tartottak, nekem a Trombitás úton kellett fölmennem. Azt még az ősszel hallottam, hogy ott lakik a 2. számú házban egy volt osztálytársam, természetes volt hát, hogy oda is benézek közben, s megérdeklődöm, mi volt itt, mi van itt.

Ahogy benyitottam, az egész ostrom alatt akkor ijedtem meg először (és utoljára) igazán. A lépcsőházban a kaputól a magasföldszintig, 10-15 magas rangúnak látszó német tiszt álldogált. Egyenruhájuk kissé kopottas, de mégis stramm aranystrámfainak csillogása meg némelyikük nadrágján a vörös lamspasz virítása éles ellentétben állott az imént látott szürke köpenyes-zubbonyos holttestek látványával. Mondom, nagyon megijedtem: belém volt programozva, hogy a németektől félünk, az oroszok pedig (kissé kellemetlen módon, de) felszabadítanak. Most első meghökkenésemben úgy éreztem, hogy német fogóságba estem. Valamit motyogtam nekik, hogy mi járatban vagyok, de osztálytársam iránt nem mertem érdeklődni: csak minél hamarabb kívül lehetnék a kapun! Megsejtettem azért, hogy ők sincsenek világhódító hangulatban, sőt mintha ők is megijedtek volna egy picit megjelenésemtől: nyilván azt várták szorongva, hogy ha már elkerülhetetlenül hadifogságba esnek, essenek túl rajta minél hamarabb. Kérdezték, láttam-e oroszokat: mondtam, hogy a környéken nem. Mehetek tovább felfelé az utcában? – kérdeztem én (olyan értelemben hogy »szabadon bocsátanak-e, kérem«). Als Zivil können Sie gehen – mondta egyikük, s én pucoltam.²³

Kövendi minden bizonnyal Remlingerrel és stábjával találkozhatott. Más tábornok ugyanis nem lehetett a kérdéses helyen (Rumohr és Zehender súlyosan megsebesült és elesett, Dörner az Ördögárok csoporttal haladt, Hitschler pedig súlyosan betegen feküldt a Vár egyik kórházában.

A Budapesten is harcoló Pavel Luknyickij végigkísérte Remlinger perét és kivégzését. Az utolsó percekre így emlékezett vissza 1968-ban kiadott memóriájában: „Körülbelül tizenegy előtt öt perccel a térre a széles átjárón, sorban megérkeznek a hatalmas, három tonnás teherautók, kanyarodnak, tesznek egy fél kört, odahajtanak a bitófákhoz, alájuk sorol négy teherautó. Mindegyikén öt NKVD katona áll, orrára húzott rohamsisakban. A vádlottakat nem veszem

²³ Kövendi Dénes feljegyzése, 1995. január 14. (A szerző birtokában.)

észre azonnal, eltakarja őket a teherautók oldalfala, fekszenek, vagyis inkább félig-meddig fekszenek – egyszer csak látom a fejüket...

A harmadik teherautó is odagördül és megáll a bitófa alatti, jobbról harmadik részénél. A negyedik, utolsó teherautón balról Remlinger, jobbról Engel. Ez a teherautó sokáig nem tud beállni úgy, ahogy kell, tolat, majd előre indul, de a jobb hátsó kerek mindig fennakad a bitófa földre erősített tartó rönkjén és megrecsegteti azt. Az NKVD katonák, a komendáns intézkednek, irányítják a sofőrt, aki végül beáll, ahova kell. Szinte majdnem minden derékszögbe kerül. Remlingerén tábornoki sapkája, zakója felett és a köpenye alatt egy szőrtmés bekecs, az, amelyet Budapesten viselt a fogságba esésekor, nadrágját fehér rongyöv tartja, amelynek csomója a hasán csüng. Remlingerén jó csizma van, a vádlottak egy részén csizma, másokon katona bakancs...

Remlinger tábornoki pózt vesz fel, áll, hangsúlyozottan kihúzza magát, különösen magasra emelve a fejét, kimerevedve. Tartásában a feszültség természetellenessége és az látható, hogy olyannak láttassa magát, mint aki bármely körülmények között rettenthetetlen, kővé dermedt arcán ugyanaz a feszült természetellenesség...

Remlinger maga elé mered, tekintete egy megfoghatatlan pontra irányul, ő ekkor nyilván semmit nem lát, csupán azt akarja megmutatni, hogy egyenesen a halál arcába néz.

Csattanással nyílnak le a teherautók hátsó falai, szétverve a beállott csendet... A kommandáns kézzel int és minden teherautón az ötödik katona felhelyezi a nyakakra a köteleket... A teherautók egyszerre, nagyon lassan indultak el... A halált minden elítélt csendben, bármiféle gesztus nélkül fogadta..."²⁴

MELLÉKLETEK

1. Heinrich Remlinger rendfokozatai

- Tisztjelölt: 1906. április 1.
- Hadnagy: 1919. augusztus 1.
- Főhadnagy: 1921. január 1.
- Százados: 1927. március 27.
- Őrnagy: 1933. július 1.
- Alezredes: 1936. március 1.
- Ezredes: 1938. augusztus 1.
- Vezérőrnagy: 1942. december 1.

²⁴ Лукницкий 1968.

2. Heinrich Remlinger kitüntetései

I. és II. osztályú Vaskereszt (1914)

Ismétlőpánt a II. osztályú Vaskereszthez 1943. szeptember 25.

Háborús Érdemkereszt II. osztály 1941. június 1.

Háborús Érdemkereszt I. osztály 1942. december 1.

Budapesten ismeretlen kitüntetésben részesült.²⁵

BIBLIOGRÁFIA

- Kilian* 2012. *Kilian, Jürgen*: Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im russischen Nordwesten 1941–1944. Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord. (Krieg in der Geschichte 75.) Paderborn, 2012.
- Лукницкий* 1968. *Лукницкий, Павел*: Ленинград действует. Книга 3. Москва, 1968. (Советский писатель.) <https://www.e-reading.club/book.php?book=35503> (A letöltés időpontja: 2018. április 12.)
- Müller* 2015. *Müller, Klaus-Dieter (szerk)*: Todesurteile sowjetischer Militärtribunale gegen Deutsche (1944–1947). Eine historisch-biographische Studie. Göttingen 2015
- Weber* 2011. *Weber, Claudia*: „...too closely identified with dr. Goebbels”. Die Massenerschiessungen von Katyn in der Geschichte des zweiten Weltkrieges und des Kalten Kriegs. *Zeithistorische Forschungen*, 2011. 1. sz. <http://www.zeithistorische-forschungen.de/1-2011/id=4747> (A letöltés időpontja: 2018. április 12.)
- Zeidler* 1996. *Zeidler, Manfred*: Stalinjustiz kontra NS-Verbrechen. Die Kriegsverbrecherprozesse gegen deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR in den Jahren 1943–1952. Kenntnisstand und Forschungsprobleme. (Berichte und Studien 9.) Dresden, 1996.
- Zeidler* 2004. *Zeidler, Manfred*: Der minsker Kriegsverbrecherprozeß vom Januar 1946. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 2004. 2. sz., 211–244.o.

²⁵ Luknyickij tudósítása szerint perében a bíróság beszámoltatta kitüntetéséről is. Ennek során Remlinger említést tett egy Budapesten adományozott kitüntetéséről is, amelyet azonban nem frontszolgálatért kapott. Minden bizonnyal valamilyen magyar rendjelre (feltehetően a Szent Korona Rend középkeresztjére vagy középkereszt csillagára) gondolhatott, mert az egyetlen szóba jöhető német kitüntetés, a Német Ezüst Érdemkereszt tulajdonosai között neve nem szerepel.

Veszprémy László

A középkor magyar hősei

Az 1993-ban megjelent *Dictionary of Medieval Heroes* kötetben a 84 hős közül jó, ha öt volt történeti, a többiek mind irodalmi művek főhősei. A hősiesség, önfeláldozás és az élet kockára tétele egy nemes cél érdekében talán csak álom lenne, aminek nem hús-vér emberek voltak a megtestesítői? Szerencsére nem. A középkori világ hősei, valós szereplői, sokszor főszereplői olyan tetteket vittek végbe, amelyeket egy szűkebb vagy tágabb társadalmi csoport hosszabb időn át számon tartott és azonosítani tudta magát velük. Azt az eszmét, amelyre a nevek emlékeztették őket, a magukénak tekintették, tetteiket példaként tűzték maguk elé, legyenek azok valóságosak vagy éppen fiktitívek, mitikusak. Ezt az elképzelést jól illusztrálja az 1310-es évekből a lotaringiai Jacques de Longuyon, aki *Les Vœux du paon* című chanson de geste-ében gyorsan elsorolja a középkori hősokeket. Az ószövetségből Józsué, Dávid, Júdás Makkabeus, az ókorból Hektor, Nagy Sándor és Caesar, a középkorból Artúr király, Nagy Károly és Bouillon Gottfried, az első keresztes hadjárat hőse lép elénk. A válogatás egyáltalán nem önkényes, ők háromszor hárman („Les Neuf Preux”, „The Nine Worthies”) váltak a hagyományos „kilenc hőssé”, akiket számtalanszor megverseltek, kifaragtak kőből, vagy megfestettek. Kiegészíthették őket további női hősokekkel, regényfigurákkal, mint Parszifállal, szerelmespárokkal, mint Trisztán és Izolda, vagy a legbátrabb hősokek, mint Dietrich von Bern, Siegfried, Dietleib von Steier neveivel. Mielőtt kacagnánk a névsoron, látnunk kell, hogy a középkorban valós figuráknak tekintették mindahányukat, s I. Miksa az innsbrucki Udvari templomban a XVI. század elején gondosan megjelenítette őket.

A magyar középkori hagyománynak mindezekről a hősokról tudomása van, irodalmi mintáikat követi, de sokkal inkább a hazai történelemből és hagyományból választották ki az emlékezetes tetteket végrehajtó hősokeket. Az egy kivétel talán Veronai Detre, az említett Dietrich von Bern, akire még visszatérünk. Persze a magyar középkor hősoeiről is csak olvasni tudunk, a közvetlen szóbeli hagyományozás útja többször is megszakadhatott, amíg a nyomtatott műveknek köszönhetően hőstetteik széles körben ismertté váltak, s onnan újból megtalálták útjukat a népi szájhagyomány felé.

A középkori nálunk is közismerten hadakozó társadalom volt, s mint az a magyar hagyományban, így Kézainál is felbukkant, a nemeseket a szolgálattól éppen a hadba vonulás joga és kötelessége különböztette meg. A hőstett egyúttal bátor vitézi cselekedet volt, ami valamiképpen életük kockáztatásával, olykor tényleges elvesztésével járt, ami a legnépszerűbb hősök esetében nem is egy magában álló esemény, hanem cselekedetek sorozata volt. Azt várnánk, hogy a hősök a társadalom legfelsőbb rétegéből származnak, ami csak részben igaz, sokszor felbukkannak egyszerű vitézek és udvari lovagok is. Ebben a sorban különleges helyet foglalnak el a szentek, akik mártírként számtalan esetben életüket áldozták hitükért, embertársaik lelki üdvéért. A világi és szakrális szféra sajátos keveredése a Szent László-történet, amely kétségkívül a hazai középkor legnagyobb hatású elbeszélő és képi ciklusává vált.

Forrásaink közül először a magyar krónikára, annak is a *Képes krónika* néven ismertté vált szerkesztésére vessünk egy pillantást. A kalandozások korából Lehel vezér mellett egy közkatonaként emlegetett Botond hőstettét olvashatjuk, aki egy bizánci óriás legyőzésével szerzett dicsőséget és görög adót a magyar seregnek. Mindkét kalandozáskori történet fiktív, míg az 1052-es pozsonyi ostromnál a német hajókat megfűró szintén közkatona, Zotmund (Búvár Kund) története már tartalmazhat némi igazságot, még ha nem is a ma olvasható formában.

A *Képes krónika* gerince és legizgalmasabb része a Salamon–László történet, ahol maga László herceg az, aki életét kockára téve harcol az országra törő besenyők ellen. A kerlési csata jelenete nem véletlenül válik a templomok leggyakoribb falikép-témájává, annak ellenére, hogy legendájából az evilági, csatákhoz kapcsolódó csodák szinte mind hiányoznak, s csak a krónikában olvashatók. A királyok esete teljesen különálló, s az atléta-ként emlegetett Szent László kivételnek tekinthető, Nagy Lajos és Mátyás mellett. A királyokra sokkal inkább a királytükrök erénykatalógusa volt a mérvadó, semmint vitézi bátorságuk. Jellemző módon a Várnánál 1444-ben hősi halált halt I. Ulászló körül sem alakult ki hazai kultusz, miként a Mohácsnál – igaz, már menekülés közben – életét vesztő II. Lajos körül sem, még ha utóbbi helyet is kapott a tiroli Ambras vára hősök fegyvertárának (Heldenrüstammer) csarnokában. E sorban kiemelkedő helyet foglal el Hunyadi János, akinek alakja mind a magyar mind az délszláv és itáliai hősi epikában megtalálható.

Kézai Simon krónikájának Attila–hun történetének számtalan részletét mesélhették a középkori Magyarországon, de meglepő módon ezekből csak említések maradtak fenn, s azok is egy német mondanépből átkerült figuráról, a Nagy Teodorik alakjából gyúrt „haláltalan” Berni, azaz Veronai Detréről, aki Kézainál részt vesz a hunok elleni ütközetekben. Az utolsó csatában egy nyíl megsebzí, de Thuróczy már azt is tudja, hogy bár a nyíl hegye homlokában

maradt, nem halt bele, hanem azzal együtt hazament Rómába. A latin szövegben magyarul idézi Detre nevét: „haláltalan”, ami kétségtelen hazai népszerűségére utal.

*

Arra, hogy ki a hős, mi hőstett, a középkori királyi oklevelek narrációs, elbeszélő részei talán frappáns illusztrációt nyújtanak. A csatamezők eseményeit elmesélő történetek az 1160-as évektől, de különösen az 1200 utáni esztendőktől egészen a XV. század második feléig nagy számban fordulnak elő. A krónikák felé bizonyos értelemben hidat is képeznek, hiszen a XIV. század közepe óta vannak példák az oklevelek hasznosítására a középkori krónikák szövegében.

Ezeknek az okleveleknek legnagyobb jelentősége kétségkívül a megadományozottak számára volt. Az oklevelet nyerők számára saját történetük megörökítésére ez az egyetlen eszköz maradt, amivel egyúttal a család politikai jövőjét is elő lehetett mozdítani. Személyes közreműködésük a megszövegezésben a legtöbb esetben nélkülözhetetlen volt, hiszen azt, hogy egy csatában hány fogukat veszítették el, melyik karjukba fúródott a számszerij nyílveesszője, csakis a szenvedő fél tudhatta. A latin feljegyzés fontos emlékeztető funkciót töltött be, függetlenül attól, hogy csak a legnagyobb uraknak állhatott módjában, hogy a királyi udvarban személyesen adják elő hőstetteiket.

Így IV. Béla király a következőképpen indokolja egy bizonyos Herbordnak (1264) tett adományát: „amikor dicséretre méltóan küzdött zászlónk alatt, az ellenség emberei foglyul ejtették... országunk ellenségei – tudniillik a csehek – rabságában romlásba döntöttek és megfenyítették, fél fülét levágták és két fogát kihúzták... ő pedig szenvedéseitől megtörve egyezséget kötött Csehország királyának embereivel, vállalván, hogy száz márkát fizet nekik...” Az V. István ifjabb király érdekében, IV. Béla ellenében végrehajtott hőstettből persze egy esetben gaztett lett, amikor évtizedekkel később az udvari bírák felségsértésnek minősítették a megkoronázott királlyal szemben az ifjabb király támogatását.

Vannak természetesen teljesen sablonos és rövid történeti feljegyzések, nevek, helyszínek és évszámok nélkül. A király néhány esetben valóban szemtanúja lehetett egyesek vitézségének, más esetben azok referáltak az udvarban az illetőről, akiknek a csapatában harcolt. Ezt a tényt az oklevelek általában nem is mulasztják el megjegyezni. Így például az említett Herbordot 1263-ban a nádor, a szlavón bán, s saját megyéjének ispánja látta a harcban, és nyilván be is ajánlotta. A narrációk alapján igazolva látjuk a William marsall/Guillaume le Maréchal (1146/47–1219) története szerzőjének megállapítását, „Biztosként mondhatom el, hogy egy vitéz ember bátorsága az egész seregbe lelket önt”. William fiának megrendelésére röviddel a hős halála, 1219 után készült életrajz, amelyből idéztem, s amely egy világi lovagról készült legkorábbi fennma-

radt életírás, aki a semmiből lett élete végére a gyermek angol király gyámja és kormányzója.

Hősről beszélünk, de nem volt pontos latin megnevezése, legközelebb az „in armis strenuissimus” áll hozzá. Az *athleta* szó még világi szövegkörnyezetben is egyházi értelmezésben fordul elő, míg a *heros* szót a középkori magyar latinság nem használta, majd a reneszánsz fogja ismét divatba hozni. István fiatalabb király egy oklevele ugyan 1266-ból „heroicum facinus”-ról beszél, de ez nyilván későbbi betoldás. Nyugaton nem egészen így alakult, ott például *heros*-nak hívják a párizsi apátot, aki a támadó normannok ellen megvédelmezte városát, s az ostrom során veszítette életét.

Külön figyelmet érdemel Károly Róbert szerencsétlen kimenetelű havasalföldi hadjárata s az azt lezáró 1330. novemberi úgynevezett posadai vagy vöröstoronyi ütközet. Az elkeseredett küzdelem kedvező körülményeket teremtett a hőstettek születéséhez, amivel számosan éltek is. Kiemelkedik Hédervári Dezső hőstette, mivel címeres páncélját a királyéval elcserélve önfeláldozó módon mentette meg annak életét. Dezső bizonyosan életét vesztette a hadjáratban, az azonban érdekes, hogy hőstettére egyetlen későbbi oklevélben sem történik utalás, annak ellenére, hogy a magyar krónika, s nyomában többen, így a lengyel krónikás, Jan Długosz széles körben ismertté tették tettét. Első pillanatra akár hihetetlennek is tűnhet a történet, még a kérdés is felmerül: gyávaság vagy vitézi bravúr a jelvény-csere? Bár hasonló példák a korabeli szépirodalomban és csatatereken egyaránt előfordultak, az eset – függetlenül attól, hogy a jelvénycsere a posadai csatában valóban megtörtént-e – azt bizonyítja, hogy a kor gondolkozásában az önfeláldozó hősiesség egyáltalán nem számított hihetetlen cselekedetnek. Nyilván hőstettnek tekintették a szintén 1330-ban megesett visegrádi merénylet idején a királyi családot megoltalmazó nevelők, pedagógusok önfeláldozó beavatkozását, Kenecsics Gyula fia Miklós és a súlyosan megsebesült Drugeth János nádor fia, Miklós bravúráját.

Nagy Lajos idejében sem volt nehezebb hőstettet megvalósítani. A litván Belz várának ostromakor 1352-ben a krónikás ki is emeli a zászlótartó, Bebek István hősiességét. A harcok során három zászlórúd tört el a kezében, s a negyedik megsemmisülése után csak azért vonult vissza a harcból, mert ötödik zászlója már nem volt. Zsigmond alatt fordul elő először, hogy hadvezért temetnek el a fehérvéri királyi bazilikában, aki nem más, mint a firenzei származású temesi ispán, Ozorai Pipó, akit majd a bazilikában a Mátyás alatt Szabács ostroma közben elhunyt cseh származású, sziléziai születésű zsoldosvezér, František Hag követ. Pipó már azért is érdekes, mert páratlanul sikeres alakját – nem csak pozitív értékelésben – a magyar és délszláv epika is megőrizte. Ezzel szemben Toldi Miklós Ilosvai által is megénekelte alakjának történeti mintája sokkal szerényebb karriert futott be, itáliai zsoldos katonáskodás után megyés ispáni tisztségekig jutott, a forrásokban is csak hézagosan buk-

kanhatunk a nyomára. Ilosvainak és Aranyinak köszönhetően mégis mindmáig ő „a” középkori magyar hős, nem véletlenül még második világháborús harcjárműnek is nevet adva.

Az egy évszázaddal később az 1467-es moldvai hadjárat során hősi halált halt, kortársai által valószínűleg nem túlságosan kedvelt Daróczi János emlékezetét is megőrizte az utókor. Lodovico Carbone örökítette meg Mátyásról szóló művében, hogy a budai vár könyvtárszobájában egy őt ábrázoló falfestményt látott. Carbone szerint János, a „legvitézebb férfiak egyike” bátran küzdött, súlyosan megsérült, ám nem kívánta túlélni rút sebét. Ezért az ellenség gyűrűjébe vetette magát, s utolsó csepp véréig küzdve elesett.”

Más esetekben a címeradományozó oklevél őrizte meg a hőstettek emlékezetét, miként Hunyadi Jánosnak Berekszói Péter részére 1448-ban kiállított oklevelében olvashatjuk. Péter a várnai csatában a Hunyadit szorongató janicsárookra támadott és sebesült meg a „haza hű atlétájaként és védelmezőjeként”. Ezt még még számos ütközet követte, s ezek egyikében fúródott nyakába az a nyílveessző, amit pécélos vitézként ábrázolt címerében is megörökítettek. Ha nem kapott volna armálist, bátorságáról semmit sem tudnánk, egy békés sókamarai hivatalnoknak tartanánk, mivel Hunyaditól azt kapta jutalmul. Szerencse, hogy a vatikáni levéltárban fennmaradt a kérvénye, mivel 1452-ben a pápától kért kegyelmet harcban elkövetett kegyetlenségeiért, mint írta „férfiakat és nőket gyerekekkel saját kézzel megölt, s még egy gyermekét szoptató asszonyt is”. Oklevele még mindig atlétát emleget, pedig az 1200-as évek óta adatolt magyar „hős” szó ebben a korban már gyakrabban fordul elő, de változatlanul „katona, ifjú” jelentésben. Az első magyar hősénekekben, az 1476 körüli Szabács viadalában a „hősiesség” szó merészség jelentésben állt, míg a hős szó mai jelentése csak a nyelvújítás idején jelent meg.

Meglepő, hogy egy idegen hős is be tudott kerülni a hazai történeti emlékezetbe, ez esetben elhomályosítva Zsigmond király szerepét. Zsigmond több oklevelében is meleg szavakkal emlékezett meg a lengyel Czarny, azaz Fekete Zawiszaról, aki élete feláldozása árán védte a magyar tábornokot 1427-ben a híres ostrom során Galambócnál a jobb parton, és az oszmán felmentő sereggel szemben biztosította a magyar sereg és személyesen Zsigmond visszavonulását, azaz átkelését a Dunán a magyar oldalra. Zsigmond ki is fejezte köszönetét Vitold litván nagyfejedelemnek 1428. június 29-i levelében, majd 1429 februárjában Zawisza özvegyének juttat 300 magyar aranyforintot. Czarny Zawisza nem volt akárki. A Sandomierz környéki Garbówból származó, címerében fekete sast viselő lovag részt vett már az 1410-es grünwaldi csatában is. Fekete – a hagyomány szerint névadó – páncélját a Jasna Góra-i pálos monostorban őrzik. Elkíséri Zsigmondot 1416-ban Perpignanba, ahol híres aragón lovagokat győzött le, követte Zsigmondot a huszita háborúba is, ahonnan majd fogságba esése után kiváltják. A lengyel néphagyományba is bekerült

alakja, s közmondás is megőrizte megbízhatóságát „Úgy bízzál meg benne, mint Zawiszában.” Ezt maga Thuróczy is megerősíti krónikájában, amikor 20 sort szentel a galambóci ostromnak, de ebből négyet a lengyel hősnek: „Bár ebben az ütközetben sokan elhullottak, mégis a mi korunkig emlegetik szívbéli szomorúsággal, hogy itt esett el »a Fekete Zavissának« nevezett nagynevű, vitézségben és fegyverforgatásban kiváló férfiú”. Tinódi Lantos Sebestyén is a lengyel hőstettére emlékezik, akit egyébként Fekete Szaniszlónak nevez. 1433-ban Galambócnál elhaladva Bertandon de la Brocquière burgundi utazó is tudomást szerez a lengyel hőstettéről.

Egy másik esetben olyan személyt tiszteltek hősként Magyarországon is, aki sosem tette be a lábát az országba (ha nem éppen egy fosztogató oszmán rablóbanda tagjaként). Ő Szkander bég, aki az oszmánokkal való szembefordulása után a balkáni szabadságküzdelmek emblematikus alakja lett. Jellemző, hogy Mátyást trónlépése alkalmával a pápa is apja, Hunyadi János mellett Szkander bég tetteire emlékezett, aki állítólag az aragón királytól még Sárkány rendjelet is kapott. A hazai humanista történetírók, így Bonfini is elismerően említik, s 1579-ben Bogáti Fazekas Miklós tollából egy magyar nyelvű, nyomtatásban is megjelent históriás ének is megszületik róla, „az vitézlő népnek nagy példájára” nálunk is halhatatlanságot biztosítva számára.

A bátorság, a csatában való kitartás központi gondolata volt a lovagi érdemrendszernek. Nem véletlen, hogy az Aranygyapjas rend három okot ismer a rendből való eltávolításra: eretnek nézetekhez való csatlakozás, felségsértés, kibontott zászló cserbenhagyása, megfutamodás a harctérről, azaz a gyávaság. A rendből valóban zártak ki tagokat gyávaság miatt 1431-ben és 1473-ban, miként a Térdszalagrend szabályzatát éppen egy ilyen cikkellyel bővítette 1522-ben VIII. Henrik, sőt a Croissant rendben ugyanez a három kritérium fordul elő. Jó példa erre az 1346-os crécyi ütközet, ami után a Csillagrend szabályzatának 1351–52-es rendelkezése a csatában való megfutamodást a rendből való kizárással torolta meg. Az 1352-es mauroni csatában elesett nagyszámú, 89 lovak halálát, azaz kitartását már kifejezetten ezzel a rendelkezéssel hozták kapcsolatba.

És a nők? A Szent Koronát 1440 februárjában a visegrádi várban egy kincseskamrából nyíló lepecsételt helyiségben őrizték. Innen lopta el február 21-re virradó éjszaka Erzsébet királyné kérésére komornája, Kottaner Jánosné, aki kalandjáról részletesen beszámolt német nyelvű emlékiratában. Éjjel, gyertyafény mellett az ajtó lakatjainak fáradságos felnyitása után rabolta el a koronát, majd szánra ülve a befagyott Dunán át Komáromba utaztak, ahol a korona érkezésének másnapján megszületett V. Utószülött László. Kérdés, hogy hőstett volt-e a korona ellopása, a szánnal történő átkelés a Duna vékony jegén, aminek eredményeként az ország polgárháborús viszonyok között élt Mátyás

trónra lépésig, 1458-ig? Hunyadi János mindenesetre adományban részesíti az udvarhölgyet.

Dugovics Titusz esete azt mutatja be, amikor egy hőstett kiállt hős után. Antonio Bonfini *A magyar történelem tizedei* című munkájában nem nevezte meg a magyar hőst, aki egy töröknek „utánaered, és mielőtt amaz a nemzeti zászlót ledobná, a torony tetején verekedni kezdenek... majd a legmagasabb csúcsról azzal együtt a mélybe veti magát”, de a történetet szóbeli hagyomány nyomán mondja el. Bonfini egy későbbi esemény kapcsán is élt az önfeláldozó hős fel-elevenítésével. Mára tudjuk, hogy a név fiktív, de a hőstett valós. Mátyás 1463 karácsonyán visszafoglalta a töröktől a boszniai Jajce várát, a következő évben a szultán a vár visszavételével próbálkozott, amikor egy magyar „a magasból a támadóval együtt levetette magát a mélybe, hogy továbbra is Corvinus zászlaját lássa mindenki.” (III,10, 345). Jellemző módon a „clarissimum facinus” szavakat használja a hőstett szóra. Bonfini ismét a szóbeli hagyományt jelölte meg az információ kútfőjeként, de az esetről Konstantin Mihailovič, is megemlékezett művében. Nincs is mit csodálkoznunk, hős és zászló kapcsolata mindig is szoros volt, Leonardo da Vinci is az anghiari csata központi képeként a zászlóért való küzdelmet festette meg Firenzében 1500 körül.

Hogy milyen pszichológiai jelentősége volt az ellenfél megakadályozásának zászlói kitűzésében, azt Scutari, a mai albán Shkodër első, jelentőségében Belgrád megvédéséhez hasonlítható, oszmánok elleni 1474-es sikeres védelme igazolja. A 96 napos ostrom után július 28-án indultak döntő rohamra az oszmánok „Róma, Róma” kiáltásokkal, amikor is az elkeseredett harcot követően két szerzetes akadályozta meg az oszmánokat harci jelvényeik kitűzésében. Ők túlélték a hőstettet, s név szerint említve velencei jutalomban részesültek, aminek folyósítását megőrizte a velencei levéltár Senato Mare fondja.

Mi a hőstett? Ennek megítélése korok szerint változhat. Jóért és rosszért egyaránt lehetett életveszélyes cselekedetet (gondoljunk csak a latin *facinus* szó két, ellentétes értelmére) végrehajtani, de azt maguk a résztvevők sem láthatták pontosan, hogy melyik oldalon állnak. Ezért vagyunk mi, történészek, hogy utólag eldöntsük. Lelkesítő, hogy Szent Margit apácaként László történeteit hallgatta, vagy Mátyás udvarában vitézi történetekről szól az ének, amint azt Galeotto feljegyezte. De ez a régmúlt időkben is így lehetett, Wace szerint a normann énekes, a jongleur Taillefer a hastingsi csatában Roland-énekekkel és hősi tettekről szóló dalokkal járult hozzá a győzelemhez. Mint mindenkor, a hőstettek, az életet kockáztató bátorság, önfeláldozás hozzátartozott a mindennapi élethez, csak éppen nem mindenki volt rá képes. A társadalom azonban respektálta, megőrizte, de hogy fennmaradt-e, az már számos, az emlékezet-történetet befolyásoló tényezőtől, nem utolsósorban a könyvnyomatás vérkeringésébe, a legújabb kori festészeti vagy irodalmi kánonba való bekerüléstől füg-

gött. Ennek is következménye, hogy a köznapi emlékezetben a középkorból mára az uralkodók és a kormányzó Hunyadi kivételével talán csak Kinizsi Pál, Toldi neve élő, míg Botond, Csaba, Tas vagy Lehel nevére csak a világháborús haditechnika szerelmesei emlékeznek, meg persze Szabó Péter.

VÁLOGATOTT IRODALOM

A Dictionary of Medieval Heroes: Characters in Medieval Narrative Traditions and their Afterlife in Literature, Theatre and the Visual Arts. Ed. by *Willem P. Gerritsen* and *Anthony G. van Melle*. Rochester, N.Y., 1993.; Magyarország hadtörténete. Főszerk. *Hermann Róbert*. I. k. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2017.; Középkori históriák oklevelekben, 1002–1410. Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1992.; *Somogyi Gréta – Veszprémy László*: „Károly Róbert magyar király 1330-as havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 23–40. o.; *Veszprémy László*: „Zsigmond Galambócnál 1428-ban”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 283–302. o.; A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489. Szerk. *Avar Anton*. Budapest, 2018. 31–33. o. *Erdélyi Gabriella*: „A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban”. *Történelmi Szemle*, 51. (2009) 4. sz. 472–473. o.; *Szöcs Tibor*: Egy „legendás” hős: Dugovics Titusz története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. (2009) 1. sz. 3–35. o. Daróczi Jánoshoz lásd: *Webli Tünde*: A három Ernuszt. *BUKSZ*, 24. (2012) 142–151. o.; *Kubinyi András*: Mátyás király. Budapest, 2001. 139. o.; *Zolnay László*: Egy eltűnt budavári reneszánsz freskó nyomában. *Művészettörténeti Értesítő*, 23. (1974) 144–145. o. Scutari védelméhez lásd: *Oliver Jens Schmitt*: Das venezianische Albanien 1392–1479. München, 2001. 615. o.; *Andrew Ayton*: The Battle of Crécy: Context and Significance. In: The Battle of Crécy, 1346. Ed. *Andrew Ayton* és *Sir Philip Preston Bart*. Woodbridge, 2005. 25–26. o.